

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘๒

เรื่อง พระราชพงศาวดารกรุงสยาม

จากต้นฉบับของ บริติชมิวเซียมกรุงลอนดอน

กรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่

พุทธศักราช ๒๕๓๗

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘๒

เรื่อง พระราชพงศาวดารกรุงสยาม

จากต้นฉบับของ บริติชมิวเซียมกรุงลอนดอน

กรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่
พุทธศักราช ๒๕๓๗

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘๒

เรื่อง **พระราชพงศาวดารกรุงสยาม**

จากต้นฉบับของบริติชมิวเซียมกรุงลอนดอน

พิมพ์ครั้งแรก กรมศิลปากรอนุญาตให้สำนักพิมพ์ก้าวหน้าจัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๗

พิมพ์ครั้งที่สอง ๑,๐๐๐ เล่ม กรมศิลปากรจัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๓๗

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘๒

พระราชพงศาวดาร

พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับที่เป็นสมบัติของบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน. ๓๙๙. พิมพ์ครั้งที่ ๒.

๑. ไทย -- ประวัติศาสตร์. ๒. ไทย -- ประวัติศาสตร์ - กรุงศรีอยุธยา. ๓. ไทย -- ประวัติศาสตร์ - กรุงธนบุรี. ๔. ไทย -- ประวัติศาสตร์ - กรุงรัตนโกสินทร์. I. ชื่อเรื่อง. II. ชื่อเรื่อง : พระราชพงศาวดารกรุงสยาม.

๙๕๙.๓๐๓

ISBN 974 - 419 - 025 - 6

คณะทำงาน

๑.	นางสายไหม จบกลศึก	หัวหน้าฝ่ายประวัติศาสตร์ กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์
๒.	นางสาวศิรินันท์ บุญศิริ	นักอักษรศาสตร์ ๖
๓.	นางสาววีณา โรจนราธา	นักอักษรศาสตร์ ๖
๔.	นายธีระ แก้วประจันทร์	นักอักษรศาสตร์ ๖
๕.	นางนุชนารถ กิจงาม	นักอักษรศาสตร์ ๖
๖.	นางสาวอรวรรณ ทรัพย์พลอย	นักอักษรศาสตร์ ๔
๗.	นางสาวธีรตา ธีรเดช	นักอักษรศาสตร์ ๔

ภาพปก : ภาพพระราชพงศาวดาร
รูปที่ ๒๒ สมเด็จพระนเรศวรทรงปืนข้ามแม่น้ำสโตง เขียนโดย พระจ่าง (รางวัลที่ ๖) พ.ศ. ๒๔๓๐ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พระที่นั่งวโรภาษพิมาน พระราชวังบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

คำนำ

หนังสือชุดประชุมพงศาวดารเป็นหนังสือที่เกื้อกูลการศึกษาวิชาประวัติศาสตร์ไทย กรมศิลปากรได้จัดพิมพ์หนังสือชุดนี้เผยแพร่ต่อเนื่องกันเป็นภาค เริ่มตั้งแต่ภาคที่ ๑ เป็นต้นมา ถึงเล่มท้ายสุดในการพิมพ์ครั้งนี้ นับเป็นหนังสือชุดประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘๒ ว่าด้วยเรื่อง พระราชพงศาวดารกรุงสยาม จากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน

ในบรรดาพระราชพงศาวดารที่เป็นความเก่า เริ่มตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ มีหนังสือที่กรมศิลปากรได้จัดพิมพ์และนำออกเผยแพร่ในโอกาสต่าง ๆ แล้ว รวมทั้งสิ้น ๘ เรื่อง คือ

๑. พระราชพงศาวดาร ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์

๒. พระราชพงศาวดารความเก่า ตามต้นฉบับหลวง เขียนครั้งกรุงธนบุรี เมื่อจุลศักราช ๑๑๓๖

๓. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพนฯ

๔. พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา

๕. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาด)

๖. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)

๗. พระราชพงศาวดารกรุงสยาม จากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม

๘. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดวชิรญาณ เป็นพระราชพงศาวดารที่ไม่สมบูรณ์ ต้นฉบับเป็นหนังสือสมุดไทย ๒ เล่ม ความต่อกัน นักวิชาการเรียกกันว่าพระราชพงศาวดารฉบับปลีก

เฉพาะพระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของ บริติชมิวเซียม กรุงลอน-ดอน มีประวัติความเป็นมาที่แตกต่างจากพระราชพงศาวดารฉบับอื่น ๆ เนื่องจากค้นพบต้นฉบับได้จากหอสมุดบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอนประเทศอังกฤษ และกรมศิลปากรอนุญาตให้สำนักพิมพ์พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกเมื่อ พุทธศักราช ๒๕๐๗ เวลาล่วงเลยมามีผู้ต้องการศึกษาพระราชพงศาวดารฉบับนี้กว้างขวางมากขึ้น กรมศิลปากรจึงจัดพิมพ์ขึ้นใหม่โดยจัดให้เข้าชุดหนังสือประชุมพงศาวดารต่อจากภาคที่แล้วเป็นภาคที่ ๘๒ พร้อมกันนี้ก็ได้นำคำนำในการพิมพ์ครั้งแรกมารวมพิมพ์ไว้ด้วย

กรมศิลปากรจึงหวังว่าหนังสือประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘๒ เรื่อง พระราชพงศาวดารกรุงสยาม จากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน จะอำนวยประโยชน์แก่การศึกษาประวัติศาสตร์ไทยได้อย่างกว้างขวาง

(นายสมคิด โชติกวณิชย์)
อธิบดีกรมศิลปากร

กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์
กรมศิลปากร
๘ สิงหาคม ๒๕๓๗

คำนำในการพิมพ์ครั้งแรก

สำนักพิมพ์ก้าวหน้า ได้ขออนุญาตพิมพ์หนังสือพระราชพงศาวดารกรุงสยาม เพื่อจำหน่ายแก่ผู้ที่สนใจ กรมศิลปากรเห็นว่า หนังสือเรื่องนี้ยังไม่เคยตีพิมพ์ ถ้าได้จัดพิมพ์ขึ้นอาจเป็นประโยชน์แก่นักศึกษาและผู้สนใจโดยทั่วไป จึงยินดีอนุญาตให้พิมพ์จำหน่ายได้

หนังสือพระราชพงศาวดารกรุงสยามนี้ เป็นสมบัติของบริติชมิวเซียมที่กรุงลอน-ดอน ประเทศอังกฤษ ปรากฏในประวัติว่า J. Hurst Hayes Esq. เป็นผู้มอบให้เมื่อวันที่ ๓๑ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๙๔๘ (พ.ศ. ๒๔๙๑) การที่จะพบหนังสือพระราชพงศาวดารเรื่องนี้ก็เนื่องจากนายขจร สุขพานิช ซึ่งได้รับทุนจากต่างประเทศให้ไปทำการค้นคว้าเรื่องเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย ณ ประเทศสหรัฐอเมริกาและประเทศอังกฤษ ได้พบหนังสือเรื่องนี้เข้าเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑ จึงได้ถ่ายไมโครฟิล์มเล่มต้นและเล่มปลายส่งไปให้กรมศิลปากร กรมศิลปากร เห็นว่าพระราชพงศาวดารฉบับนี้ อาจมีประโยชน์ในการศึกษาประวัติศาสตร์ไทย จึงขอให้ถ่ายไมโครฟิล์มส่งเข้ามาให้หมดทั้ง ๓๐ เล่ม ต้นฉบับที่ขอถ่ายไมโครฟิล์มมานั้นเขียนด้วยหมึกดำในสมุดฝรั่ง เข้าใจว่าคงจะคัดลอกมาจากฉบับเดิมอีกชั้นหนึ่ง เพราะปรากฏว่า มีบอกจบเล่มสมุดไทยไว้ด้วย คือเรียงลำดับตั้งแต่เล่ม ๑ เรื่อยไปจนถึงเล่ม ๓๐ ตัวอย่างลายมือเขียนในต้นฉบับ ได้นำมาตีพิมพ์ไว้ในหนังสือนี้ด้วยแล้ว

ข้อความในพระราชพงศาวดารฉบับนี้ ปรากฏว่าตอนต้นนั้นคล้ายกับพงศาวดารเหนือบางตอน คือ เรื่องบาธรรมราชสร้างเมืองสวรรคโลก ตอนหนึ่ง กับ เรื่องพระร่วงอรุณราชกุมารเมืองสวรรคโลกอีกตอนหนึ่ง ตอนต้นของพระราชพงศาวดารมีบานแพนกบอกไว้ว่า

"วันที่ ๕ ฯ ๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๖๙ ปีเถาะ นพศก เพลาค่ำเสด็จออก ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ล้นเกล้าฯ กรมพระราชวังบวรฯ ทูลเกล้าถวายเล่ม ๑"

ต่อไปก็ถึงตอนที่พระเจ้าอู่ทองสร้างกรุงศรีอยุธยา ซึ่งมี วันเดือนปีและข้อความในตอนนี้เกือบเหมือนพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติ หรือซึ่งเรียกกันแต่เดิมว่า ฉบับกรมพระปรมานุชิตฯ ผิดกันแต่ตัวเลข ชื่อตำบลและพลความเล็ก ๆ น้อย ๆ ส่วนพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) นั้น ก็มีส่วนคล้ายพระราชพงศาวดารฉบับนี้เหมือนกัน แต่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพัน

จันทนุมาศ (เจิม) มีข้อความแทรกเติมเข้ามาบ้าง ยกข้อความตอนหน้าไปไว้ตอนหลังบ้าง บางแห่งตัดข้อความเสียบ้าง ซึ่งเริ่มผิดกันตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เป็นต้นไป จนถึงแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช แต่หลังจากแผ่นดินสมเด็จพระ-นเรศวรมหาราชไปแล้ว ก็มีข้อความเหมือนกันเป็นส่วนมาก ส่วนพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาตินั้นมีข้อความเหมือนกันตั้งแต่ต้นไปจนเสียกรุงศรีอยุธยา ใน พ.ศ. ๒๓๑๐

มีข้อที่น่าสังเกตอยู่อย่างหนึ่ง คือปรากฏว่า มีบานแพนกอีกแห่งหนึ่งซึ่งแสดงว่า ใน จ.ศ. ๑๑๕๗ (พ.ศ. ๒๓๓๘) พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้ชำระพระราชพงศาวดารตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ มาจนถึงแผ่นดินสมเด็จพระมหา-จักรพรรดิ จบเพียงให้เตรียมกองทัพไปตีเมืองละแวก บานแพนกนี้ กรมศิลปากรได้ให้ตีพิมพ์ลงไว้ในหนังสือนี้ด้วยแล้ว ดังปรากฏอยู่ในหน้า ๕๑ และ ๕๒ [๑]

ตอนปลายคือ เริ่มตั้งแต่สมัยจลาจลและสมัยกรุงธนบุรีไปจนถึง พ.ศ. ๒๓๒๗ อันเป็นปีที่ ๓ ของรัชกาลที่ ๑ ซึ่งหมดฉบับเพียงเท่านี้นั้น ปรากฏว่า ข้อความในตอนนี้เหมือนข้อความในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) มีผิดกันก็แต่พลความเล็ก ๆ น้อย ๆ และการใช้ราชาศัพท์ แต่มีข้อที่น่าสังเกตอยู่อย่างหนึ่งคือ พระราชพงศาวดารฉบับนี้ เขียนคำว่าศักราชไว้เฉย ๆ บ้าง เขียนวันไว้เฉย ๆ บ้าง ไม่มีตัวเลขลงไว้ว่าศักราชเท่าใด วันอะไร และขึ้นแรมเท่าใด ทั้งนี้คงจะเนื่องจากยังหาวันเดือนปีที่แน่นอนไม่ได้ จึงเว้นไว้ไม่ได้ใส่ตัวเลขลงไป ส่วนพระราชพงศาวดารฉบับอื่น ๆ นั้น ไม่มีเว้นว่างไว้เช่นนี้ เข้าใจว่า ในคราวชำระพระราชพงศาวดาร เมื่อหาตัวเลขวันเดือนปีที่แน่นอนไม่ได้ก็ตัดคำว่าศักราชและวันออกไป การพิมพ์ครั้งนี้ กรมศิลปากรได้ให้พิมพ์ตามต้นฉบับเดิม มิได้ตัดคำว่าศักราชและวันออก ทั้งนี้เพื่อให้ผู้สนใจได้พิจารณาว่า การเขียนพระราชพงศาวดารนั้นเป็นมาอย่างไร

---

๑ ฉบับพิมพ์ครั้งนี้ หน้า ๒๘

คำที่อยู่ในวงเล็บนั้น เป็นคำที่กรมศิลปากรได้เติมลงไปเพื่อให้ได้ความชัดเจนขึ้น เพราะความในพระราชพงศาวดารฉบับนี้ขาดไป ถ้าปล่อยไว้ตามต้นฉบับแล้วข้อความอาจจะไม่แจ่มแจ้ง ส่วนตรงไหนที่มีข้อความผิดกับพระราชพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติและฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) นั้น กรมศิลปากรได้มอบให้นายตรี อมาตยกุล หัวหน้ากองวรรณคดีและประวัติศาสตร์[๑] ตรวจสอบและทำเชิงอรรถไว้ เพื่อผู้อ่านจะได้สังเกตเทียบเคียงกันได้โดยสะดวก หวังว่าคงจะเป็นที่พอใจของผู้สนใจในการศึกษาประวัติศาสตร์โดยทั่วกัน

กรมศิลปากร

๒๒ มกราคม ๒๕๐๗

---

๑ ดำรงตำแหน่งหัวหน้ากองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๙๐ - ๒๕๐๙ ได้ถึงแก่กรรม เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๕

หน้าว่าง

สารบัญ

รัชกาลสมเด็จพระเจ้าอุทุมพร

รัชกาลสมเด็จพระที่นั่งสุริยาสอมรินทร์

๑ วัน ๕ ๆ ๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๖๙ ปีเถาะ
นพศกเพลาค่ำเสดจออกณะพระที่นั่งจักรพรรดิ
พิมารลันเกล้า กรมพระราชวังบวรฯ ทูลเกล้า
ถวาย ฯ เล่ม ๑ ฯะ ฯะ —
๑ แลในเรื่องราวเดิมเหตุนั้น ยังมีดาบศทั้งสอง
ชื่อพระสัชนาไลย แลเจ้าฤๅษีสิทธิมงคลพี่น้อง
อายุสมชื่นได้ ๑๐๐ ปีแต่พระชินะครั้งยังเปนพฤฒกภาย
ทำได้ตรัษ แลพราหมณ์ทั้ง ๑๐๐ เข้านอมเปนศก
หลานพระฤๅษีทั้งสอง ๆ จึ่งสั่งสอนว่าสูทั้งหลาย
อย่าประมาทจงช่วยกันทำกำแพงกันตัว อย่าเมามัว
แก่คนพาลคนภาลงตกแต่งไว้ ชนพงษ์พราหมณ์
สืบไปในภายหน้า จะเปนกระษัตรคัดจากเกล้าเหล่า
วงษ์พ่ออย่ามัวเมาจากคำบดจะละคำทศพลเสาแก่โลก
ไกละในทะมักได้ให้ท่านฉินหาย อนึ่งท่านทั้ง
หลายจงเอาผมเพลิงเก็บไว้ในเมืองเปนที่บูชาครั้น

ตัวอย่างลายมือในต้นฉบับพระราชพงศาวดารกรุงสยาม หน้าต้น

ศภาพการเมืองหงษาวดีสงบอยู่ก็ครั้นเตรยีม
ทับพะเนียด ๕ หมื่นให้กับหัวเมืองปากใต้
เปนทับเรือไป พญายวนเปนแม่ทับพระศรีไชย
ศึกเปนกองหน้า ๚ะ ๛ ๚ะ ๛ ๚ะ ----
๏ ศุภมัศดุ จุลศักราช ๑๑๕๗ ปีเถาะสัพศก
สมเดจ์บรมธรรมฤกมหาราชหริราชเจ้าอยู่หัวอยู่
ผ่านถวัลราชณกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุทธ์ยาเถลิง
พงรินั่งดุสิทมหาปราสาททรงตริระพระราชพงษ
วะดารตั้งแต่พระรามาธิบดีสร้างศรีอยุทยาลำดับ
กระษัตรลงมา ๑๑ องค์ถึงพระไชยราชาจนจบขุน
วรวงษาแม่ศรีสุดาจันม่าเสีย แล้วหงษาวดี
ยกทับมาถึงแล้วกลับคืนไป พระมหาจักร
พรรดิให้เตรยีมกองทับยกไปเมืองละแวก ๚ะ
๏ จบเล่ม ๑ แต่เพียงนี้ ฯ๚ะ๛

ตัวอย่างลายมือในต้นฉบับพระราชพงศาวดารกรุงสยาม หน้า๓๘

หน้าว่าง

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม

วันที่ ๕ ฯ ๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๖๙ ปีเถาะ นพศก เพลาค่ำเสด็จออก ณ พระที่นั่งจักพรรดิพิมานล้นเกล้าฯ กรมพระราชวังบวรฯ ทูลเกล้าถวาย เล่ม ๑

และในเรื่องราวเดิมเหตุนั้น ยังมีดาบสทั้งสองชื่อพระสัชนาลัย และเจ้าฤๅษีสิทธิมงคลพี่น้องอายุยืนได้ ๑๐๐ ปี แต่พระชินศรียังเป็นพระยาตราบเท่าได้ตรัส และพราหมณ์ทั้ง ๑๐๐ บ้านยอมเป็นลูกหลาน พระฤๅษีทั้งสองจึงสั่งสอนว่าสูทั้งหลาย อย่าประมาท จงช่วยกันทำกำแพงกันตัว อย่าเมามัวแก่ตัณหา สาตราเร่งตกแต่งไว้ อันพงศ์พราหมณ์สืบไปในภายหน้า จะเป็นกระหัสจะตัดจุกเกล้าเหล่าชี พ่ออย่ามัวเมาทุกตำบล จะละคำทศพลเอาแต่โลภะ โทสะ โมหะ มักได้ให้ท่านฉิบหาย อนึ่งท่านทั้งหลายจงเอาพนมเพลิงเข้าไว้ในเมืองเป็นที่บูชา ครั้นเจ้าฤๅษีสั่งสอนลูกหลานแล้วก็เหาะไป

วันพฤหัสบดี เดือนอ้าย ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมะโรงนักษัตรโทศก พุทธศักราชล่วงแล้ว ๑๑๐ ปี มีบาธรรมราชเป็นประธาน ให้ชีพ่อชีพราหมณ์ตัดเอาแลงมาทำกำแพง สถาปนาพระนคร ๗ ปีจึ่งแล้ว และให้สร้างอาวาสวิหารให้เป็นประธานแก่สงฆเจ้าทั้งหลายจึ่งฝูงชีพ่อตั้งเทวสถานและขึ้นรำพาวายแก่พระอิศวรผู้เป็นเจ้า ฝ่ายพระดาบสทั้งสองคำนึงตระกูล จึ่งเข้าฌาณสมาบัติอันเป็นบาทแห่งอภิญญา แล้วเหาะมาในอากาศก็เข้าถึงพนมบูชา ยังชีพ่อพราหมณ์ทั้งหลายและมีบาธรรมราชเป็นประธาน ว่าข้าแต่ปู่เจ้าทั้งสอง ตูข้าสร้างเมืองตามคำปู่เจ้าก็บริบูรณ์แล้ว และนามกรเมืองนี้จะสมควรประการใด พระฤๅษีจึ่งว่า เราไปเยี่ยมพระอินทร์ยังเทวโลกกลับลงมาบัดนี้ จึ่งประสาทนามว่า เมืองสวรรค์เทวโลกแล้วพระดาบสให้ชุมนุมชีพ่อพราหมณ์ทั้งหลายปรึกษาว่า เห็นผู้ใดจะคู่ควรด้วยพระนคร พราหมณ์ทั้งนั้นว่า เห็นแต่บาธรรมราชเป็นผู้แก่กว่าตูข้าทั้งหลาย พระฤๅษีจึ่งว่า ในราชธานีนี้จะเป็นกษัตริย์มี ๓ ตระกูล คือคหบดีและเศรษฐีและพราหมณ์ประเสริฐในแผ่นดิน แล้วพระดาบสทั้งสองจึ่งอภิเษกบาธรรมราชให้เป็นพระยาบาธรรมราช และนำเอานางท้าวเทวี อันเป็นหลานสาวแห่งนางโมคคัลลีบุตร ในบ้านหริภุญไชยมาเป็นอัครมเหสี แล้วบอกว่าธาตุเกศองค์สมเด็จพระพุทธเจ้า อันพระยาศรีธรรมโศกราชแจกไว้ยังฝังอยู่ใต้ต้นรัง แร้งตัวเมียหากอยู่เฝ้ารักษา และท่านจงนำมาประดิษฐานไว้เถิด

ครั้นพระฤาษีสั่งแล้วก็เหาะไปถึงภูผา ล่วงเจ็ดวันก็กระทำกาลกิริยาตาย พระยาศรีธรรมราชเจ้าให้บาพิษณุ และบาชีชาพิทบาทั้ง ๕ คน อันเป็นช่างมาคิดการสถาปนาพระมหาธาตุ ว่าเราจะทำให้ประหลาดกว่าช่างทั้งหลายในแผ่นดิน จึงให้ตัดเอาแลงมาทำแผ่นรจนาเป็นหน้ากระดานฐานสิงห์ และลดชั้นคันเชิงบาทบัวหงาย บัวกลุ่ม ระฆังบัลลังก์เสร็จสำเร็จ แล้วให้ขุดสระกรุแล้วด้วยแลง จึงตั้งฐานชั้นหนึ่ง และสมเด็จพระบรมธรรมราชาธิราชเจ้าจึงเสด็จด้วยพยุหยาตราราชยศอันเป็นอัศจรรย์ ครั้นถึงต้นรังแล้ว จึงให้ขุดเอาผอบแก้วใหญ่ ๕ กำ ซึ่งใส่พระสารีริกบรมธาตุนั้นขึ้นถวายอามิสมหันตสักการบูชาแล้ว จึงอัญเชิญเสด็จมาสู่พระนครด้วยราชานุภาพ และที่นั้นจึงเรียกว่าเขารังแร้งแต่นั้นมา พระธรรมราชาจึ่งป่าวประกาศแก่คนทั้งหลายผู้ศรัทธาเอาทองมาประมวลกันได้ ๒๕๐๐ ตำลึง ให้รจนาเป็นสำเภาเภตราแล้ว จึงประดิษฐานพระบรมธาตุเจ้าลอยไว้ในสระน้ำ ให้สถาปนาพระสถูปครอบที่นั้น ปีหนึ่งจึ่งสำเร็จ และอัคคีธาตุพระสารีบุตรเถรเจ้าก็บรรจุไว้ในพระเจดีย์ข้างเหนือ ในเมืองสวรรคโลก และพระธาตุพระโมคคัลลาเจ้าก็บรรจุไว้ในบ้านนางโมคคัลลีบุตร ในพระนครนั้น ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าธรรมราชาธิราช ให้ทำกำแพงในจันตมัฌชคามรอบคอบแล้ว ให้ชื่อเมืองหริภุญไชย จึงรับเจ้าอุโลกกุมารราชโอรสมาราชาภิเษก ทรงนามพระยาศรีธรรมโศกราชและให้ชาวบ้านอุตรคามทำกำแพงล้อมบ้านมั่นคง แล้วจึงใช้ชีพ่อผู้ใหญ่ มารับเจ้าธรรมกุมารราชบุตรไปราชาภิเษกด้วยนางพราหมณีจึ่งได้ชื่อว่ากำโพชนครศรีเมืองทุ่งยั้ง แล้วให้ตกแต่งบูรคามชื่อพิบูรณะครบบริบูรณ์ แล้วจึ่งเสกเจ้าสิงหกุมารกับด้วยนางพราหมณีไว้ แต่กษัตริย์สืบ ๆ กันมาทั้งสี่เมืองถึงเจ็ดชั่วตระกูลช้านาน มิได้มีหิงสาการแก่กัน จึ่งมีพระยาองค์หนึ่งชื่ออภัยคามินีทรงศีลาจารย์บริสุทธิ์อยู่หริภุญไชยนครย่อมไปจำศีลอยู่ในเขา จึ่งนาคธิดาขึ้นมาจากนาคพิภพ แปลงตนเป็นมนุษย์นารีมาอยู่ร่วมเมถุนสังวาสด้วยพระมหากษัตริย์ ๗ ราตรีแล้ว พระเจ้าอภัยคามินี จึงพระราชทานผ้ากำพลและธำมรงค์วงหนึ่งนางกีลาไป ครั้นจำนวนนานมานาคบุตรีนั้นทรงครรภ์แก่ จึ่งขึ้นมาคลอดบุตรไว้ในคีรีราชาอาสน์ที่พระมหากษัตริย์เคยมาจำศีลอยู่แต่ก่อน และบุตรนั้นเป็นมนุษย์กุมารทรงโฉมบริสุทธิ์ นางจึ่งไว้ผ้ากำพลและแหวนกับลูกตนแล้วก็กลับไป

ขณะนั้นยังมีวนจรกผู้หนึ่งพเนจรมาพบทารกนั้น เห็นประหลาดก็นำมาเลี้ยงไว้เป็นบุตรบุญธรรมแห่งตน ครั้นกุมารนั้นค่อยวัฒนาการจำเริญขึ้น พอบพิตรกรุงหริภุญไชยตั้งการสถาปนาพระที่นั่งมงคลพระมหาปราสาท และพรานนั้นเข้าไปทำการ จึ่งยังกุมารนั้นให้

สำนักอยู่ในฉายามหาปราสาท จึ่งปรากฏเป็นอัศจรรย์ ด้วยพระมหาปราสาทนั้นเอียงโอน หนีเป็นหลายทีประจักษ์แก่คนทั้งปวง บพิตรทอดพระเนตรเห็นจึ่งตรัสถามว่า กุมารนี้เป็นบุตรผู้ใด วนจรกนั้นกราบทูลตามความจริงแล้วถวายผ้ากำพลกับธำมรงค์อันได้จากกุมารนั้น พระเจ้าอภัยคามินีก็ตรัสทราบว่ากุมารนี้เป็นราชบุตรแห่งพระองค์ พระองค์จึ่งประสาทราชรางวัลแก่พรานนั้นแล้ว จึ่งตรัสให้ชะแม่และนางท้าวพระสนมอัญเชิญเสด็จพระราชโอรสเข้าสู่พระราชมนเทียรสถาน แล้วตั้งการสมโภช พระราชทานนามว่า พระอรุณราชกุมาร และพระฤทธิกุมารราชบุตรอันเกิดด้วยพระอัครมเหสีนั้นอ่อนกว่าพระอรุณราช แล้วเจ้าพี่น้องทั้งสองนิยมรักใคร่ร่วมใจกัน อนึ่งในอดีตภพครั้งเมื่อสมเด็จพระบรมสัมพุทธเจ้ายังทรงพระทรมานอยู่นั้น พระองค์เสด็จมาฉันในที่นอกบ้านปัจมัฌชคาม ครั้งนั้นยังมีพระยาอุรคราชตัวหนึ่งมีศรัทธาบันดาลน้ำถวายยังพระองค์ให้สรงในที่นั้น พระองค์จึ่งแย้มพระโอษฐ์ดำเนินวิลาสพุทธพยากรณ์ต่อพระอานนท์ว่า พระยาพุชคินธรดนนี้ เมื่อตถาคตนิพพานแล้วได้ ๙๕๐ ปี จะบังเกิดเป็นกษัตริย์ชื่อพระยาอรุณราช จะได้ลบศักราชตถาคตเมื่อถ้วนพันและเดชะผลานิสงส์ให้น้ำเป็นทานนี้ และกระแสน้ำไหลไปถึงที่ใดก็จะเป็นอาณาเขตไปถึงที่นั้น ท้าวพระยาทั้งชมพูทวีปจะทนทานอานุภาพมิได้ ครั้นพระองค์ตรัสทำนายแล้ว ก็เสด็จไปโปรดเวไนยสัตว์โดยพุทธวิสัย ฝ่ายพระเจ้าอภัยคามินีตรัสเห็นพระอรุณราชจำเริญขึ้น พระองค์จึงนำไปราชาภิเษกไว้ ณ เมืองสัชนาลัย จึ่งได้พระนามว่าพระยาร่วงแต่นั้นมา พระองค์จึ่งให้สร้างพระวิหารทั้งสี่ทิศติดพระมหาธาตุ และระเบียงสองชั้น เอาแลงทำค่ายและเสาโคมรอบวิหาร แล้วให้ช่างทองเอาทองแดงกระทำลำพุขันยาว ๘ ศอก แก้วใสยอด ๑๕ ใบ บัลลังก์ใหญ่ ๙ กำ หุ้มทองแดงแต่ครีบขนุนลงมาถึงเชิงคูหา แล้วให้สถาปนาอุโบสถ กุฎี วิหาร สะพาน ศาลา อุทิศถวายเป็นทานแก่สงฆเจ้าทั้งหลาย อนึ่งให้กระทำที่ต้นรังบรรจุพระบรมธาตุนั้นเป็นวิหารและเจดีย์ แล้วให้ชื่ออารามเขารังแร้ง และครั้งนั้นกรุงกษัตริย์ทั้งปวงก็น้อมนำราชบรรณาการมากราบถวายบังคมทูล ชมพระบุญฤทธิ์อานุภาพแห่งสมเด็จพระร่วงเจ้าสกลชมพู

ครั้นพระชนม์ได้ ๕๐ พรรษา พุทธศักราชถ้วน ๑๐๐๐ จึ่งคนอันเป็นใหญ่กว่าคนทั้งหลาย นำเอาช้างเผือกงาดำมาถวาย ครั้งนั้นพระองค์จะลบศักราช จึ่งให้นิมนต์พระอชิตเถรพระอุตคุตเถร พระมหาเถร และพระอรหันต์เจ้าทั้ง ๕๐๐ พระองค์ ทั้งพระพุทธโฆษาวัดเขารังแร้งมาชุมนุม ณ วัดโคกสิงฆารามกลางเมืองสัชนาลัย และพร้อมท้าวพระยาในชมพู คือ

ไทยและลาว มอญ ญวน พม่า ลังกา พราหมณ์เทศเพทต่าง ๆ ในปีมะแม เดือนหกขึ้นค่ำหนึ่ง และพระพุทธเจ้าเสด็จนิพพานปีมะเส็ง ตั้งมะเมียเป็นเอกศก ทีนี้ตั้งมะแมโทศก พระองค์จึ่งให้หนังสือไทยแล และเฉียงไทย และลาวไทย มอญไทย พม่าไทย และขอมเฉียง ขอมก็มีมาแต่ครั้งนั้น จึ่งพระราชทานที่สัตนาสัตวัดอาราม ไว้ค้ำชูพระศาสนา ๕๐๐๐ พระวัสสาเป็นกัลปนาอุทิศไว้แต่กษัตริย์ได้เสวยราชสมบัติทั้ง ๕ เมือง จนศักราช ๑๒๐๐ ปี พระร่วงเจ้าทิวงคต แล้วจึ่งเกิดรบพุ่งกัน ชีพ่อกลายเป็นกระหัสเป็นอกุศลนัก เพราะประมาทลืมตนย่อมถ่ายเทเมืองเสียให้เป็นป่าช้าป่าเสือก็บังเกิดมีมากแก่คนทุกภาษา

ศุภมัสดุ ๑๐๒๖ พระร่วงเจ้าทรงพระกัลปนาที่ไร่และนาสัตไว้สำหรับวัดโคกสิงฆาราม วัดอุทธยาน วัดเขาหลวง วัดราชประดิษฐานและไตรภูมิป่าแก้ว วัดพระมหาธาตุ วัดเขาอินทร์ คณะคามวาสีอรัญวาสีเสร็จบริบูรณ์ แล้วตรัสแก่พระฤทธิกุมารอนุชาว่า กรุงกษัตริย์ทั้งปวงก็มาช่วยเราตั้งการลบศักราชในสมัยนี้เป็นมหาสโมสรสมาคมอันใหญ่ แต่พระยามัคธราชกรุงเดียวนี้โอหังนักมิมาคารวะ ควรเราจะไปน้อมนำมาเป็นเมืองขึ้นแก่เรา

ครั้น ณ วัน ๑ อุษาโยคอุดมฤกษ์ ทั้งสองกษัตริย์ก็ลงสู่วรรณนาวา เสด็จโดยชลมารคมหาสมุทรหาภัยอันตรายมิได้ ถ้วนกำหนดเดือนหนึ่งจึ่งถึงกรุงจีน สมัยนั้นปรากฏเป็นอัศจรรย์คือแผ่นดินไหว และอากาศเป็นหมอกมัวไม่เห็นดวงพระอาทิตย์บรรดาจีนในราชธานีและชนบทประเทศ ก็บังเกิดขนลุกหนังพองไปสิ้น ฝ่ายบพิตรกรุงมัคธตรัสเห็นการเป็นอัศจรรย์ ดังนั้น จึ่งให้ขุนแก้วกาญจนอำมาตย์ไปพิจารณาเหตุในมหาสมุทร เห็นกษัตริย์ทั้งสองขี่เรือน้อยเข้ามาสู่อ่าว ก็รีบมากราบทูล พระเจ้ากรุงจีนก็ทราบพระญาณโดยได้ทรงฟังเรื่องพระพุทธพยากรณ์ไว้แต่ก่อนว่า จะมีกษัตริย์ฝ่ายกรุงสยามสองพี่น้องทรงบุญฤทธิ์เป็นอัศจรรย์ ข้ามทะเลมาหาดูถึงมัคธประเทศ ด้วยเสร็จการลบศักราชแห่งองค์สัมพุทธบพิตรเจ้าเที่ยงแท้ แล้วพระองค์จึ่งแต่งพลทหารออกมาอัญเชิญกษัตริย์ทั้งสองขึ้นไปสู่ราชธานีกรุงมัคธก็กราบถวายบังคมแล้ว จึ่งนำพระราชธิดามาทูลถวาย บพิตรก็มีพระทัยยินดี พระยากรุงจีนจึ่งให้แต่งสำเภาถวายลำหนึ่ง พร้อมด้วยเครื่องมงคลราชบรรณาการ แล้วผ่าตรามังกรออกเป็นสองภาค และให้ราชธิดามาภาคหนึ่ง เพื่อจะสันทัดในราชสาส์นอันไปมาถึงกัน สมเด็จพระร่วงเจ้าจึ่งพาพระอนุชาธิราช พระอัครมเหสี และจีนบริวาร ๕๐๐ ลงสู่สำเภากลับมากรุงสัชนาลัย สำเภาลูกค้าวาณิชก็ไปมาได้สะดวก และจีนทั้งหลายทำถ้วยชามถวาย จึ่งเกิดมีถ้วยชามแต่นั้นมา พระองค์จึ่งให้เจ้าสุทธิกุมารผู้น้องตั้งพระราชวังอยู่นอกเมือง

ฝ่ายข้างเชียงใหม่นั้นพระเจ้าแผ่นดินทิวงคต มีแต่พระราชธิดา อำมาตย์จึ่งมากราบทูลขอพระฤทธิกุมารไปผ่านแผ่นดิน สมเด็จพระร่วงเจ้า จึ่งให้เจ้าสุทธิกุมารอยู่รักษาพระนคร กับนางสุทเทวี แล้วพระองค์ทรงช้างเผือกงาดำพาพระอนุชาและเสนางคนิกรโยธาหาญเสด็จโดยพนมใหญ่ถึงกลางหนทาง จึ่งให้เจ้าฤทธิกุมาร ผ่านหน้าช้างเข้ามาต่อพระองค์ จึ่งจับคณฑีทองอันเต็มไปด้วยน้ำหลั่งพิษฐานให้เป็นแดนแว่นแคว้นแห่งเจ้าวันนี้ แล้วให้เอาตะปูทองแดงอันใหญ่สามกำสามตัวปักแดนให้แล้ว ก็เสด็จขึ้นถึงเมือง นางมลิกาเทวีลูกเจ้าเชียงใหม่มารับเสด็จเข้าในเมืองหลวง ท้าวพระยาเสนาทั้งหลายก็กราบถวายบังคมทูล ขณะนั้นพระอรหันต์เจ้าได้บุพเพนิวาสานุสติวิชชา ก็ยังมีเป็นหลายพระองค์ พระมหากษัตริย์เจ้าจึงถามว่านางมลิกาเทวีผู้นี้เป็นฉันใด พระอรหันต์เจ้าจึ่งบอกว่าอุบาสกและนางนั้น เขาได้ให้ทานข้าวบิณฑบาตอันรายไป (ด้วย) ดอกมะลิ พระองค์ก็ชื่นชมยินดี จึ่งเสกเจ้าฤทธิกุมารกับด้วยนางมลิกาเทวี จึ่งได้นามว่าพระยาฤๅ ณ พิชัยเชียงใหม่ ติดตระกูลแต่นั้นมาสาวจึ่งสู่ขอผัวเป็นจารีต

ครั้นพระร่วงเจ้ากลับมาเมืองแล้ว พระเกียรติยศ ก็ปรากฏยิ่งกว่าแต่ก่อน พระองค์รอบรู้วิชาไตรเพทเชี่ยวชาญ หาผู้เสมอมิได้ และทรงวจีสัจสุจริตว่าให้ตายก็ตาย จะว่าให้เป็นก็เป็น และขอมดำเนินดินผุดขึ้นมาแล้ว ก็กลายเป็นศิลามะขามก็ขึ้นมิได้ อนึ่งอำนาจแก้วอุทกประสาทอันพระยากรุงจีนให้มาแก่พระองค์นั้น จะไป ๗ วันจะบริโภคน้ำก็ได้ อยู่มาในสมัยหนึ่งพระองค์ทรงว่าวขาดลอยไปถึงนครตองอู และพระยาตองอูนั้นเดิมเป็นคนอนาถาไปทำไร่คล้องได้วานรเผือกมาถวายสมเด็จพระร่วงเจ้า พระร่วงเจ้าจึ่งโปรดให้เป็นพระยาแล้วตั้งเมืองตองอู และเมื่อว่าวทรงขาดไปคล้องยอดปราสาทอยู่นั้น พระร่วงเจ้าตามไปถึงเมืองตองอูแต่พระองค์เดียว เข้าอยู่ในบรรณศาลาภายนอกเมืองนั้น ครั้นเพลาค่ำ พระองค์ก็ลอบเข้าไปทำชู้ด้วยลูกสาวพระยาตองอูถึงปราสาทอันล้อมด้วยเหล็ก และเมื่อพระร่วงเจ้าจะขึ้นเอาว่าวนั้น พระบาทหนึ่งเหยียบอังสาพระยาตองอู พระบาทหนึ่งเหยียบศีรษะพระหัตถ์หยิบเอาว่าว พระยาตองอูก็มิถือ เพราะมีความสุจริต ครั้นพระองค์ได้ว่าวแล้ว เพลาค่ำก็หนีมา ธิดานั้นจึงนำประพฤติเหตุเข้าทูลแก่ท้าวบิดา พระยาตองอูก็ให้ติดตามเอาพระองค์คืนมาได้ชักสาวเอาพระอันตะออกจากพระองค์ใส่พานไว้แล้ว ก็ทรงเสด็จขึ้นมาเมืองสัชนาลัย และพระองค์จะได้รู้เหตุนั้นหามิได้ อนึ่งเป็นวิสัยจะกละฉมบกินไส้พุงคนทั้งปวง ครั้นพระร่วงเจ้าเสด็จปราสาทเปลื้องอาภรณ์แล้ว จึ่งมีพระโองการตรัสสั่งเจ้าสุทธิกุมารว่า

แม้นไม่เห็นพี่มาแล้ว เจ้าจงเป็นพระยาแทนเถิด ครั้นตรัสสั่งแล้วก็เสด็จพระราชดำเนินลงไปสรงน้ำที่แก่งกลางเมืองนั้น ก็อันตรธานไป สมเด็จพระอนุชาธิราชและมุขมนตรี พระสนมกำนัลและราษฎรทั้งปวงก็โสกาดูรภาพร่ำรักรำพันพระคุณเป็นอันมาก พระสุทธิกุมารจึงให้ราชทูตไปทูลแก่พระยาฤๅ ณ พระนครเชียงใหม่ ลงมาตั้งการถวัลยราชราชาภิเษกพระองค์เป็นอิสราอิศรภาพในพระนครสัชนาลัยแล้วให้ขุนไตรภพนาถซ่อมแปลงพระนิเวศ ก่อกำแพงตั้งค่ายชั้นใน ชั้นนอก ตั้งค่ายเชิงเรียงพนมเชิงแห่งหนึ่ง แล้วให้แต่งป้อมช่องปืนใหญ่และให้ตกแต่งหัวเมืองเอก ๕ หัวเมือง หัวเมืองโท ๘ หัวเมือง หัวเมืองสรรพยุทธทั้งปวงไว้สำหรับแล้ว ขอช่างมาแต่มคธให้ตั้งหล่อปืนใหญ่น้อย ๑๕๐บอก และตีปืนนกสับคาบชุด ๕๐๐ บอก

ครั้นถึงเดือนอ้าย ขึ้นค่ำหนึ่ง พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกเมืองเชียงแสนให้ตรวจจัดรี้พลโยธาช้างม้า และเครื่องสรรพยุทธให้พระยาเชียงรายพระยาเชียงลือเป็นทัพหน้า พระ-ยาเชียงเงิน พระยาเชียงตุงเป็นปีกขวา พระยาเชียงทอง พระยาเชียงฝางเป็นปีกซ้าย จะยกกองทัพลงมาตีเมืองสัชนาลัย เมืองสัชนาลัยทราบเหตุ จึ่งให้มีราชสาส์น ฝ่ายม้าใช้กองสอดแนมรู้เหตุก็นำเอาอึงกฤตาการรีบมากราบทูลสมเด็จพระเจ้ากรุงศรีสัชนาลัยทราบเหตุ จึ่งให้มีราชสาส์นไปเมืองเชียงใหม่ ถึงพรหมวดีราชนัดดาราโชรส พระยาฤๅราชอันทิวงคต นั้น ให้จัดแจงเมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองนครให้มั่นคง อนึ่งให้แต่งกองออกลาดลัก ตัดลำเลียงแห่งข้าศึกให้ถอยกำลังจงได้

ฝ่ายข้างกรุงศรีสัชนาลัยนั้น ก็ให้เกณฑ์พลทะแกล้วทหารขึ้นรักษาหน้าที่ แล้วให้กวาดครัวอพยพเข้าพระนคร ข้างพระเจ้าศรีธรรมราชไตรปิฎกยกพลมาถึง จึ่งให้ตั้งค่ายหลวงใกล้เมืองทาง ๕๐ เส้น แล้วให้ดาพลโยธาล้อมเมืองสัชนาลัยไว้โดยรอบ ให้พลทหารเข้าปีนปล้นเป็นหลายครา ชาวพระนครก็ระดมกันยิงปืน ยิงตกคูตายเป็นอันมาก จะหักเอามิได้ พระพุทธโฆษาจารย์จึ่งไปถวายพระพรแก่พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก (ให้) ระงับสงครามเสียทั้งสองฝ่าย กษัตริย์ทั้งสองก็โดยคำพระอรหันต์เจ้า พระเจ้ากรุงศรีสัชนาลัยจึ่งให้แต่งนางปทุมเทวีราชธิดาแล้ว พระก็เสด็จออกไปบังคมถวายราชธิดา พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกก็มีความยินดี ให้เลิกทัพกลับไปเมืองเชียงแสน และนางปทุมเทวีนั้นมีราชบุตรด้วยพระยาธรรมไตรปิฎกสององค์ ชื่อเจ้าไกรสรราชองค์หนึ่ง ชื่อเจ้าชาติสาครองค์หนึ่ง และพระเจ้าเชียงแสนนั้นได้ทราบว่าสมเด็จสรรเพชญ์พุทธเจ้าเสด็จไปอาศัยกระทำภัตกิจใต้ต้น

สมอ พระองค์จึงดำริสร้างเมืองในที่นั้น จึงมีพระราชโองการสั่งจ่านกรองและจ่าการบูร ให้ทำเป็นพ่อค้าเกวียนไปคนละ ๕๐ เล่ม เต็มไปด้วยทุนทรัพย์ทั้งหลาย มาถึงเมืองลิลมพลไหว้พระบาทพระพุทธเจ้านั้นแห่งหนึ่ง จึงข้ามแม่น้ำตะนิมมาถึงภูผาหลวง และมาถึงเมืองสวางคบุรี ไหว้พระธาตุพระพุทธเจ้านั้นแล้ว จึงข้ามแม่น้ำกรอม แม่น้ำแก้วน้อย จึงถึงทุ่งบ้านพรานที่พระพุทธเจ้าไปบิณฑบาต ข้างตะวันออก ๑๕๐ เรือน ข้างตะวันตก ๑๐๐ เรือน จึงปรึกษากันว่าจะสร้างเมืองถวาย เห็นจะต้องด้วยราชประสงค์และราชอุบายอันเจ้าเราใช้มา ครั้นเห็นชอบพร้อมกันแล้ว จึงเริ่มการสถาปนาพระนครโดยไสยศาสตร์ ให้ชีพ่อขึ้นถีบอำภาวายและเชิญเทวรูปออกแห่ตั้งทิศจึงให้พราหมณ์ชักรั้วที่จะตั้งเมืองแล้วปันหน้าที่ยาว๕๐ เส้น สกัด ๑๐ เส้นชั่ววาคนโบราณ

ครั้นวันพฤหัสบดี เดือนสาม ขึ้นค่ำหนึ่ง ปีฉลู ฉศก เพลาเช้า สถาปนาเมืองนั้น อนึ่งเมื่อเพลาพระพุทธเจ้าฉันจังหันใต้ต้นสมอวันนั้น พระอุบาลีเถร พระคิริมานนท์ ก็นฤพานในที่นั้น แต่ก่อนก็ร้องเรียกว่าพนมสมอ บัดนี้เรียกว่าเขาสมอแครง บรรจุธาตุพระขีณาสพเจ้าทั้งสองไว้ในที่นั้น จึงเรียกว่าอรัญวาสี จ่านกรองสร้างข้างตะวันตก จ่าการบูรสร้างข้างตะวันออก ปีหนึ่งกับเจ็ดวันจึงแล้ว และรอบบ้านพราหมณ์ทั้งหลายขุดคูรอบ กันหนทางเต็กเลี้ยงโคบ้านหริภุญไชยไปมา และปั้นพระพุทธไสยาสน์ทั้งสองฟาก ครั้นการทั้งปวงสำเร็จ จึงกลับมาทูลประพฤติเหตุ บพิตรก็มีพระทัยยินดี จึงเสด็จยาตราพลออกจากเมืองเชียงแสน ณ เดือนอ้าย แรมหกค่ำ วันอาทิตย์ เพลาเช้า ไปได้ ๒ เดือนจึงถึง และเมื่อจะพระราชทานนามเมืองนั้น จึงตรัสถามชีพ่อว่าเราจะให้ชื่ออันใด ชีพ่อทูลว่าพระองค์เสด็จมาถึงวันนี้ ได้ยามพิษณุ จึงตรัสประสาทนามว่าเมืองพระพิษณุโลก และว่า ตามพระพุทธเจ้ามาบิณฑบาตก็ชื่อว่าโอฆบุรีตะวันตก ตะวันออกชื่อจันทบูร แล้วให้สร้างพระธาตุและวิหารใหญ่ ๔ ทิศ สำเร็จแล้ว จึงดำริจะสร้างพระพุทธรูปให้แล้วด้วยทองสัมฤทธิ์ จึงให้หาช่าง ได้บาพิษณุคนหนึ่ง บาพราหมณ์คนหนึ่ง บาธรรมราชคนหนึ่ง บาราชกุศลคนหนึ่ง ได้มาแต่เมืองสัชนาลัย๕คนมาแต่เมืองหริภุญไชยคนหนึ่งจึงตรัสสั่งแก่ช่างว่าท่านทั้งหลายชวนกันรักษาศีล ๕ ประการอย่าให้ขาด แล้วให้ขนดินและแกลบไปให้แก่ช่างประสมดินปั้นรูปพระพุทธเจ้า ๓ พระองค์เท่ากัน ฝ่ายท้าวพระยาทั้งหลายก็นำเอาทองมาถวาย ช่วยพระองค์หล่อพระพุทธรูปเป็นอันมาก ครั้นได้ฤกษ์วันพฤหัสบดี เพ็ญเดือนสี่ ปีจอนักษัตรศก ชุมนุมพระสงฆ์สบสังวาส มีพระอุบาลีและพระคิริมานนท์เป็นประธานเททองพระพุทธรูปทั้ง ๓ พระองค์ พระ-

ศรีศาสดาพระชินศรีทั้งสองพระองค์นั้นทองแล่นเสมอกันบริบูรณ์ พระองค์หนึ่งนั้นมิได้เป็นรูปองค์หามิได้ แต่ช่างหล่อถึง ๓ ครั้งก็หามิได้ และพระเจ้าพระไตรปิฎกก็ทรงพระปรารภเป็นทุกข์พระทัย จึ่งตั้งสัจจาธิษฐานว่าเดชอาตมได้เรียนพระไตรปิฎกและได้บำเพ็ญเรียนในวิธีพระวิปัสนากรรมฐานสอนสงฆ์ทั้งหลายให้ดำเนินโดยมรรคปฏิบัติอนึ่งอาตมก็ได้ปรารถนาพระโพธิญาณจะรื้อสัตว์ให้พ้นภัยในสงสาร ขออานุภาพผลศีลทานความสัจนี้ จงบันดาลให้สำเร็จดังมโนรถความปรารถนาเถิด แล้วจึ่งสั่งพระปทุมเทวีมเหสีให้ทรงสัจจาธิษฐานดุจพระองค์ปรารภนั้น ด้วยเดชอำนาจสัตยาธิษฐานแห่งกษัตริย์ทั้งสอง จึ่งบันดาลร้อนอาสน์องค์อติศรเทวราช ก็นิรมิตเพศเป็นปะขาวลงมาช่วยกระทำการหล่อพระพุทธรูปให้สำเร็จบริบูรณ์ได้ แล้วทำตรีศูลไว้ในพระพักตร์เป็นสำคัญว่าพระอินทร์เจ้าสุลาลัยลงมาช่วยและเมื่อหล่อนั้นศักราช ๑๕๐๐ ปี วันพฤหัสบดี เดือนหก ขึ้นแปดค่ำ ปีฉลู ตรีศก พระองค์จึ่งสั่งฝากนามไว้ว่าราชนามพระเจ้าชื่อพระชินราช แล้วให้นำไปตั้งไว้ในสามถาม* เป็นพระเสี่ยงทายท่ามกลางเมืองพิษณุโลก แล้วให้ตั้งพระราชวังฝ่ายตะวันตกบริบูรณ์ จึ่งให้นำเจ้าสุทเทวีราชธิดาพระยาสัชนาลัยมาราชาภิเษกกับเจ้าไกรสรราช ณ เมืองลพบุรี แล้วตั้งจ่านกรองเป็นมหาเสนาซ้าย จ่าการบูรเป็นมหาเสนาขวา แล้วให้พลเสนาไปถึงนครบุรีรมย์ จึ่งให้สร้างเมืองอันหนึ่งใกล้เมืองลพบุรี ทาง ๕๐๐ เส้น ให้รับเจ้ากรางเกรี้ยงกริศราชกับพระราชเทวีไปราชาภิเษก ณ เมืองนั้น ชื่อว่าเสนาราชนคร ลุศักราช ๑๕๐ ปี ให้ชาติสาครไปกินเมืองเชียงราย ครั้นพระเจ้าธรรมไตรปิฎกทิวงคตแล้ว อำมาตย์ทั้งหลายจึ่งเชิญเจ้าชาติสาครลงมาจากเมืองเชียงราย ฌาปนกิจพระบิดาแล้วก็ได้ผ่านเอกราชในเมืองเชียงแสนแต่นั้นกษัตริย์พระญาติทั้งปวงจะได้ไปมาหากันหามิได้ถึง ๗ ชั่วกษัตริย์

ทีนี้จะกล่าวเรื่องพุทธพยากรณ์แห่งสมเด็จพระพุทธกัสสปโลกเชษฐ์เจ้าในอดีตพิภพโน้นอันพระองค์ตรัสทำนายไว้ว่า บุรุษผู้อุปถัมภกเป็นพุทธาญาติในพระศาสนาตถาคตนี้ ไปภายหน้าจะได้เป็นกษัตริย์ ทรงบุญฤทธิ์เป็นอัศจรรย์ ครั้นถึงพระบรมครูเจ้าแห่งเราบุรุษผู้นั้นมาเกิดในตระกูลเศรษฐี ณ บ้านอโอรชคามินิ เศรษฐี ๕๐๐ เป็นบริวาร ชื่อเจ้าสุทัสนากุมาร ขณะนั้นองค์ท้าวสหัสนัยบพิตร ใช้พระเวสสุกรรมเทวบุตรลงมาบันดาลปราสาททองมีพื้นใต้เจ็ดชั้นประดับด้วยแก้ว ๗ ประการ ทั้งโรงช้างม้า เรือนหลวง กำแพงแก้ว ๗ ชั้น และ

---

* ไม่ทราบว่าหมายความว่าอย่างไร

สวนพระอุทยาน สระโบกขรณีอันอาเกียรณ์ด้วยเบญจปทุมชาติชื่อว่าเมืองอินทปตนคร เศรษฐีทั้งหลายจึงราชาภิเษกเจ้าสุทัสนเป็นกษัตริย์ ครั้นเมื่อพระอนันตชินญานเจ้าแห่งเรา ได้ตรัสแล้ว พระองค์มาเที่ยวสัปธานจารึกในประเทศนั้น จึ่งมีวณิพกจัณฑาลผู้หนึ่ง มีศรัทธา น้อมนำอาหารมาใส่ในบาตรด้วยนิ้วมืออันเน่า พระองค์จึ่งตรัสทำนายว่า วณิพกผู้นี้ไปภาย หน้าจะได้เป็นกษัตริย์ ประกอบด้วยวรราชฤทธิ์เป็นอัศจรรย์ และจะได้ลบศักราช ครั้นนาน มาพระยาสุทัสนราชทิวงคตแล้ว พระนครนั้นก็บันดาลเป็นศิลาปกติสิ้นพระพุทธศักราช ๑๖๐ ปี แล้วสืบมาหลายชั่วจึ่งถึงพระยาโฆษเทวราชได้เป็นกษัตริย์ ขณะนั้นราษฎรทั้งปวงก็เล่าลือ กันโดยได้รู้เหตุอันพฤฒาจารย์ทำนายว่า ผู้มีบุญบังเกิดแล้ว บ้านเมืองเราจะเป็นสุขสมบูรณ์ และวณิพกอันพระพุทธเจ้าทำนายนั้น ก็มาบังเกิดในตระกูลวณิพก มีรูปอันวิการสรรพ คอดคดทั้งองคาพยพก็เปื่อยเน่ามิบริบูรณ์และวณิพกผู้นั้นได้ยินการเอิกเกริกอันหมู่มหาชนมา สันนิบาตประชุมชนภูมิบริบูรณ์นั้น ตนก็อุตส่าห์ค่อยขยับถัดคลานมาโดยมรรคประเทศ ขณะนั้นท้าวสุเรนทร์เทวราช เอาเพศเป็นมานพ มือซ้ายหิ้วกระทอ มือขวาจูงม้าเดินตาม ทางราบ วณิพกผู้นั้นจึ่งว่า เราจะฝากม้าและกระทอนี้ไว้แก่ท่าน แล้วสั่งว่าถ้าเรามิได้กลับมา ของทั้งนี้จงเป็นสิทธิแก่ท่านครั้นพระอินทร์สั่งแล้วก็อันตรธานไปวณิพกผู้นั้นนั่งอยู่ท่าช้านาน จึ่งเผยกระทอออกดูเห็นขวดน้ำมันทิพย์ ก็เอาทาแขนและกายที่ขอดคด ก็เหยียดคลาย สม บริบูรณ์ดังประสงค์ ก็เข้าใจว่าตนเป็นผู้มีบุญ จึ่งสวมสอดสรรพทิพาภรณ์ทิพมกุฎวิเชียร มาลี ขัดพระขรรค์แก้ว แล้วสู่เทพตุรงราชเหาะทะยานมาในอากาศ โอภาสไปด้วยแสง สัตพิธรัตนกาญจนกนกภูษิดามาศวลัยกร ประชาชนก็เซ็งเสียงสโมสรแซ่สนั่น ถวายทัศนักข-ภิวันท์เดียระดาษ พระยาโคตเทวราชเห็นดังนั้น ก็สะดุ้งพระทัย พาพระอัครมเหสี พระ-ราชบุตรี ภาคีในนาถมุขมาตยาพิรีย์โยธาพลพหลหาญหัยชาติราชรถคชนิกร ออกจาก พระนครวันนั้น ทั้งแปดหมื่นไปโดยประจิมทิศ ชนทั้งปวงจึ่งพร้อมกันร้องอัญเชิญถวัลย ราชราชาภิเษก ทรงพระนามพระยาแกรก และนำเอานางอินทเทวีมาเป็นอัครมเหสี ขณะ นั้นจุลศักราชถ้วน ๑๐๐๐ ปี จึ่งทำการลบศักราชพร้อมด้วยราชฤทธิ์และเทวฤทธิ์ในมหา สมัยนั้นเป็นอัศจรรย์

ฝ่ายพระยาโคตเทวราช มาถึงบ้านโกญธัญคาม พราหมณ์ทั้งหลายก็มาต้อนรับ แล้ว ทูลว่า บ้านนี้เป็นถิ่นโบราณ และสมเด็จพระสรรเพชญ์พระพุทธเจ้าเคยมาบิณฑบาตแต่ก่อน เห็นสมควรที่พระองค์สร้างพระนครในที่นี้ พระยาโคตเทวราชโสมนัสนักจึงให้ชีพ่อตั้งพิธี

รำเสนง ๗ วัน แล้วสระเกล้าขึ้นโล้ชิงช้ารำภาวายและเป่าสังข์เวียน ๓ รอบที่จะตั้งเมืองเป็นทักขิณาวัฏ แล้วให้ขุดคูพูนกำแพง ถึง ๗ เดือนจึ่งแล้ว สมเด็จพระเจ้าโคตเทวราชก็เสด็จอยู่สำราญพระทัย พุทธศักราชได้ ๑๐๖๐ ปี มีพระราชบุตรสององค์ชื่อเจ้าภาลจณะกุมาร ผ่านพิภพแทนพระบิดาไปสร้างเมืองพิจิตร จึ่งมีชื่อพระยาโคตะบอง เจ้าไวยักษาสร้างเมืองพิชัยชื่อพระยามือเหล็ก ฝ่ายเมืองสัชนาลัยนั้น พระเจ้าพัดตาวราชทิวงคต พระราชบุตรพระเชษฐานั้น ไม่รักสมบัติ ก็ออกไปทรงผนวช เสนาพฤฒามาตย์ จึ่งอัญเชิญพระราชบุตรองค์น้อยขึ้นผ่านแผ่นดิน ทรงพระนามว่า โกรพยราช ให้สร้างอารามถวายพระเชษฐาท่านแล้วให้ก่อพระเจดีย์บรรจุพระเกศพระเจ้าพี่อันปลงนั้น จึ่งเรียกว่าอารามวัดจุฬามณีมาเท่าบัดนี้

ข้างพิชัยเชียงใหม่นั้น พระเจ้าสุคันธคีรีย์มีราชบุตรสององค์ชื่อทัศกุมาร ไชยเสนกุมาร และเจ้าทั้งสองนี้อุปสมบทเป็นภิกษุขึ้นไปเรียนพระไตรปิฎกถึงเมืองภุกาม ชำนาญทั้งไตรเพทางคศาสตร์และราชศาสตร์เสร็จบริบูรณ์ แล้วลงมาเมืองวิเทหะคือ กรุงหงสาวดี จึ่งลองความรู้ เพลาราตรีภาคก็กำบังขึ้นไปอุ้มเอาพระราชธิดาพระเจ้าหงสาออกมาถึงวัด แล้วพิจารณาเป็นกรรมฐานมิได้เอื้อเฟื้อในเมถุนสังวาส แต่ทำฉะนี้เนือง ๆ คนทั้งปวงก็มิรู้ พระเจ้าหงสาวดีเห็นประหลาด จึ่งเอาเมล็ดพันธุ์ผักกาดใส่ในมวยผมพระราชธิดา และเมล็ดพันธุ์ ผักกาดก็ตกเรียงรายงอกเรียงไปจนกุฎีภิกษุนั้น พระองค์จึ่งให้นำเอาเจ้ากุมารทั้งสองมาจะฆ่าเสีย ภิกษุนั้นจึ่งขอน้ำได้มาแล้วก็บันดาลตนเป็นปลาว่ายวนอยู่ในขัน แล้วเจ้ากุมารองค์หนึ่ง บันดาลตนเป็นนกยาง คาบเอาปลาแล้วก็พากันบินหนีมาเมืองเชียงใหม่ พระราชบิดาก็มีพระทัยยินดีให้ปริวรรตออกแล้ว จึ่งยกพระไชยทัศกุมารขึ้นผ่านแผ่นดิน ขณะนั้นรู้กิตติศัพท์ว่า พระราชธิดากรุงศรีสัชนาลัยนั้น อุดมด้วยศิริวิลาส พระองค์จึ่งเอาเพศเป็นสามเณร พาพระภิกษุผู้น้องนั้นมาเป็นเพื่อน เพลากลางคืนก็ลอบเข้าไปทำชู้ด้วยพระราชธิดาจนทรงพระครรภ์ ฝ่ายพระราชบิดานั้น ตรัสเห็นเหตุ ก็ทรงพระพิจารณาราชดำริโดยรอบคอบแล้ว ให้ทำลอบเหล็กไปใส่ไว้โดยช่องท่อรอบพระราชวัง ครั้นพระไชยทัศกุมารเข้าไป ก็ติดลอบตายอยู่ในที่นั้น จึ่งเป็นโบราณกล่าวสืบมาว่าคิดมิชอบเข้าลอบตายเองคุ้งเท่าบัดนี้ ครั้นเพลาเช้าชาวเมืองล้อมพระราชวังนำเอาศพมาถวาย จะให้สืบหา ได้น้องชายเป็นภิกษุทราบว่าบุตรพระเจ้าเชียงใหม่ ก็มีความอาลัย ครั้นนานมาพระเจ้าแผ่นดินทิวงคตแล้ว เจ้าไชยเสนจึ่งเสกพระสุวรรณราชนัดดาไว้แล้ว พระองค์ก็คืนเมืองเชียงใหม่ และสมเด็จพระเจ้าสุวรรณราชาคิดถึงพระคุณพระราชบิดา จึ่งให้หล่อพระพุทธรูปทองสัมฤทธิ์

พระองค์หนึ่ง หน้าตัก ๔ วาเสร็จบริบูรณ์

เบื้องว่ากัมพุชประเทศนั้น พระเจ้าแผ่นดินทิวงคต หาพระวงศ์มิได้ ชนทั้งปวงจึ่งยกเจ้าอู่ทองอันเป็นบุตรโชฏึกเศรษฐีมาราชาภิเษกผ่านถวัลยราช ครั้งนั้นบังเกิดไข้ทรพิษนักราษฎรทั้งปวงล้มตายเป็นอันมาก พระองค์จึ่งยังเสนาและอพยพราษฎรออกจากเมืองแต่เพลาราตรีกาล ไปโดยทักขิณทิศเพื่อจะหนีห่า และพระเชษฐาท่านนั้นเข้าพักพลปรกติอยู่ในประเทศเมืองสุพรรณบุรี แต่พระเจ้าอู่ทองนั้นยาตราพลรอนแรมไปหลายราตรี จึ่งพบแม่น้ำใหญ่แล้วเห็นเกาะหนึ่งเป็นปริมณฑลประดิษฐานอยู่ท่ามกลางภูมิภาคนั้นราบรื่นดูสะอาดตาพระองค์จึ่งให้ข้ามพลพยุหเข้าตั้งถึงเกาะดงโสน แล้วพบพระดาบสองค์หนึ่ง จึ่งกระทำคารวะประพฤติปราศรัยว่า พระนักสิทธิ์มาสำนักอยู่ในประเทศนี้แต่ครั้งใด พระฤๅษีจึ่งแจ้งอนุสนธิ์ว่า อาตมาสร้างพรตพิธีอยู่ที่นี้แต่ครั้งองค์พระพิชิตมารโมลีโลกเจ้ายังทรมานอยู่ และอาจารย์เราสองคน คนหนึ่งไปตายในเขาสัพลึงค์ คนหนึ่งไปตายในพนมภูผาหลวง และครั้งเมื่อพระสรรเพชญ์พุทธองค์เสด็จมาในที่นี้ เราได้ถวายผลมะขามป้อมและสมออาราธนาให้พระองค์นั่งฉันเหนือประเทศตอตะเคียน อันลอยมาขวางอยู่ที่นั้น พระองค์จึ่งมีพุทธบัณฑูรตรัสทำนายว่า อรัญประเทศนี้ ไปเบื้องหน้าจะปรากฏเป็นราชธานีหนึ่ง ชื่อว่าพระนครทวาราวดีศรีอยุธยา แล้วพระดาบสจึ่งเขียนรูปเมืองด้วยถ่านเพลิง แล้วทิ้งขึ้นไปในอากาศ ตกลงมาเป็นผ้าสาฎก ประจักษ์หนทางสามแพร่ง ให้เห็นว่าชนเกิดในประเทศนี้ จะเจรจามุสาวาทความจริงน้อย แล้วพระมหาโยคีจึ่งว่า ปางนี้บรมขัตตยาธิบดีเสด็จมาถึงแล้ว พระองค์จงอยู่ในประเทศนี้สำราญราชหฤทัยเถิดอาตมาจะลาไปรักษาพระบทวลัญชรลักษณ์ในขุนเขาคีรีโน้นเบื้องว่าพระดาบสว่าดังนั้นแล้วก็เหาะไปสำนัก เจริญพรตพรหมวิหารเท่าถึงอาสัญภาพในภูเขาสุมภูนั้น

ศุภมัสดุ ศักราช ๗๑๒ ปีขาลโทศก วันศุกร์ ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๕ เพลา ๓ นาฬิกา ๙ บาทสถาปนากรุงพระนครศรีอยุธยา ชีพระพราหมณ์ให้ฤกษ์ตั้งพิธีกลบบาท ได้สังข์ทักขิณาวัฏใต้ต้นหมันใบหนึ่ง แล้วสร้างพระที่นั่งไพฑูรย์มหาปราสาทองค์หนึ่ง สร้างพระที่นั่งไพชยนต์มหาปราสาทองค์หนึ่ง สร้างพระที่นั่งไอศวรรย์มหาปราสาทองค์หนึ่ง แล้วพระเจ้าอู่ทองเสด็จเข้ามาเสวยราชสมบัติชีพ่อพราหมณ์ถวายพระนาม ชื่อสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสุนทรบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว กรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา มหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ จึ่งให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระรามเมศวรขึ้นไปครองราชสมบัติในเมืองลพบุรี

ครั้งนั้นพระยาประเทศราชขึ้น ๑๖ เมือง คือ เมืองมะละกา เมืองชวา เมืองตะนาวศรี เมืองนครศรีธรรมราช เมืองทวาย เมืองเมาะตะมะ เมืองเมาะลำเลิง เมืองสงขลา เมืองจันทบูร เมืองพิษณุโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย เมืองสวรรคโลก เมืองพิจิตร เมืองกำแพงเพชร เมืองนครสวรรค์

แล้วให้ขึ้นไปเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระรามเมศวรลงมาแต่เมืองลพบุรี พระกรุณาตรัสว่า ขอมแปรพักตร์ จะให้ออกไปกระทำเสีย พระรามเมศวรได้ฤกษ์ยกพล ๕,๐๐๐ ไปถึงกรุงกัมพูชาธิบดีเพลาพลบค่ำ พระยาอุปราช ราชบุตรพระเจ้ากัมพูชาธิบดีทูลว่า ทัพซึ่งยกมาเมื่อยล้าอยู่ ยังมิได้พร้อมมูล จะขอออกโจมทัพ พระเจ้ากัมพูชาธิบดีเห็นด้วย พระยาอุปราชก็ออกโจมทัพ ทัพหน้ายังไม่ทันตั้งค่าย ก็แตกฉานมาปะทะทัพหลวง เสียพระศรีสวัสดิ์แก่ชาวกัมพูชาธิบดี มีข่าวเข้ามาถึงพระนคร มีพระราชโองการให้ขุนตำรวจออกไปอัญเชิญสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า ผู้เป็นพระเชษฐาอยู่ ณ เมืองสุพรรณบุรี ครั้นเสด็จเข้ามาถึงพระนครแล้ว พระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า ให้อัญเชิญท่านออกไปช่วยหลานท่าน สมเด็จพระเจ้าบรมราชาธิราช จึ่งยกทัพเรือรีบออกไป ถึงกรุงกัมพูชาธิบดีได้รบเอาชัยชนะได้ ให้กวาดข้าวถ่ายครัวชาวกรุงกัมพูชาธิบดีเข้าพระนครเป็นอันมาก

ศักราช ๗๑๕ ปีมะเส็ง เบญจศก วันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้นค่ำ ๑ เพลา ๒ นาฬิกา ๕ บาท ทรงพระกรุณาตรัสว่า ที่พระตำหนักเวียงเหล็กนั้น ให้สถาปนาพระวิหารและพระมหาธาตุเป็นพระอาราม แล้วให้นามชื่อวัดพุทไธสวรรย์

ม้าขุนสุวรรณพินิจจัย ตกลูกศีรษะเดียว ตัวเป็น ๒ ตัว ๘ เท้า เดินชิงศีรษะกัน ไก่พระศรีมโหสถ ฟักฟองตกลูกตัวเดียว ๒ ศีรษะ

ศักราช ๗๒๕ ปีเถาะ เบญจศก ทรงพระกรุณาตรัสว่าเจ้าแก้ว เจ้าไท ออกอหิวาตกโรคตาย ให้ขุดขึ้นเผาเสีย ที่ปลงศพนั้น ให้สถาปนาเจดีย์วิหารเป็นอาราม แล้วให้นามวัดป่าแก้ว

ศักราช ๗๓๑ ปีระกา เอกศก สมเด็จพระรามาธิบดีเสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๒๐ ปี สมเด็จพระรามเมศวรเสด็จมาแต่เมืองลพบุรี ขึ้นเสวยราชสมบัติ

ครั้นถึงศักราช ๗๓๒ ปีจอ โทศก สมเด็จพระบรมราชาธิราชเข้ามา (แต่) เมืองสุพรรณบุรีเสนาบดีกราบทูลว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าเสด็จเข้ามา สมเด็จพระรามเมศวรก็ออกไปอัญเชิญเสด็จเข้ามาพระนคร ถวายราชสมบัติ ถวายบังคมลาขึ้นไปลพบุรีดังเก่า

ศักราช ๗๓๓ ปีกุน ตรีศก สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า เสด็จไปเอาเมืองฝ่ายเหนือและได้เมืองเหนือทั้งปวง

ศักราช ๗๓๔ ปีฉลู เบญจศก เสด็จไปเอาเมืองชากังราวและพระยาไชแก้ว พระยากำแหงเจ้าเมือง ออกต่อรบท่าน ท่านได้ตัวพระยาไชแก้วตายแล้ว แต่พระยากำแหงและไพร่พลทั้งปวงหนีเข้าเมืองได้ ทัพหลวงก็เสด็จกลับคืนมาพระนคร

ศักราช ๗๓๖ ปีขาล ฉศก สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าพระเถรธรรมากัลญาณ แรกสถาปนาพระศรีรัตนมหาธาตุฝ่ายบูรทิศ หน้าพระบรรพชั้นสิงห์สูง ๑๙ วา ยอดนภศูลสูง ๓ วา

ศักราช ๗๓๗ ปีเถาะ สัปตศก เสด็จไปเอาเมืองพิษณุโลกและได้ตัวขุนสามแก้ว เจ้าเมืองกวาดครัวอพยพมาครั้งนั้นมาก

ศักราช ๗๓๘ ปีมะโรง อัฐศก เสด็จไปเอาเมืองชากังราวได้ พระยากำแหงและท้าวผากองคิดกันว่า จะยอทัพหลวงหามิได้ ท้าวผากองเลิกกองทัพหนี เสด็จยกทัพหลวงตามตีท้าวผากองแตก ได้ท้าวพระยาเสนาขุนหมื่นครั้งนั้นมาก แล้วทัพหลวงเสด็จกลับคืน

ศักราช ๗๔๐ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก ไปเอาเมืองชากังราวเล่า ครั้งนั้นมหาธรรมราชาออกมาถวายบังคม

ศักราช ๗๔๒ ปีวอก โทศก เสด็จไปเมืองเชียงใหม่และให้เข้าปล้นเมืองนครลำปางมิได้ จึ่งแต่งหนังสือให้เข้าไปแก่หมื่นนคร ให้เจ้าเมืองนครลำปางออกมาถวายบังคม และทัพหลวงเสด็จกลับคืน

ศักราช ๗๔๔ ปีจอ จัตวาศก สมเด็จบรมราชาธิราชเสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๑๓ ปี จึ่งเจ้าทองลันราชกุมารขึ้นเสวยราชสมบัติได้ ๗ วัน สมเด็จพระรามเมศวรเสด็จลงมา (แต่) เมืองลพบุรีเข้าในพระราชวัง กุมเอาเจ้าทองลันได้ ให้พิฆาตเสีย (ณ) วัดโคกพระยา

ศักราช ๗๔๖ ปีชวด ฉศก สมเด็จพระรามเมศวรให้เลียบพลยกขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ ตั้งค่ายหลวงไกลคูเมือง ๑๕๐ เส้น ให้นายทัพนายกองตั้งค่ายล้อมและแต่งการปล้นเอาจงได้ ฝ่ายเจ้าหน้าที่ยิงปืนใหญ่ออกมา กำแพงพังกว้างประมาณ ๕ วา พระเจ้าเชียงใหม่ขึ้นยืนถือพัชนีอยู่บนเชิงเทิน ให้ทหารเอาหนังสือนั้นว่า* ขอพระราชทานให้งด ๗ วัน จะนำเครื่อง

---

* บางทีจะเขียนตกไป พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า "ให้ทหารเอาหนังสือแขวนธนูยิงลงมาในหนังสือนั้นว่า--"

บรรณาการออกไปเจริญพระราชไมตรี พระเจ้าอยู่หัวจึ่งปรึกษาด้วยมุขมนตรีว่า พระเจ้าเชียงใหม่ให้มีหนังสือออกมาดังนี้ ควรจะให้งดหรือประการใดมุขมนตรีนายทัพนายกองปรึกษาว่า เกลือกพระเจ้าเชียงใหม่จะเตรียมการมิทัน จึ่งคิดเป็นกลอุบายมาขอพระราชทานให้ปล้นเอาเมืองจงได้

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า เป็นกษัตริย์ขัตติยวงศ์ เขาไม่รบแล้ว เราจะให้รบนั้น ดูมิบังควร ถึงมาตรว่าพระเจ้าเชียงใหม่จะมิได้คงอยู่ในสัตยานุสัตย์ก็ดี ใช่ว่าจะพ้นทหารเรานั้นเมื่อไร ฝ่ายในเมืองเชียงใหม่นั้น ตีแตะบังกำแพงทะลายนั้นให้ก่อขึ้น ครั้น ๗ วันแล้ว พระเจ้าเชียงใหม่มิได้เอาเครื่องเจริญพระราชไมตรีออกมา นายทัพนายกองข้าทหารร้องทุกขราชว่า ข้าวในกองทัพทะนานละ ๑๐ สลึง หามีที่ซื้อไม่ จะขอพระราชทานเร่งปล้น พระเจ้าอยู่หัวบัญชาตามนายทัพนายกอง ทรงพระกรุณาสั่งให้เลิกกองทัพเสียด้านหนึ่ง ให้เร่งปล้นวันจันทร์ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๔ เพลา ๓ ทุ่ม ๒ บาท เดือนตก เจ้าพนักงานยิงปืนใหญ่น้อย ระดม ๓ ด้าน เอากระไดหกพาดปืนกำแพงขึ้นไป พระเจ้าเชียงใหม่ต้านทานมิได้ ก็พาครัวหนีออกเพลา ๑๑ ทุ่ม ทหารเข้าเมืองได้ ได้แต่นักส้างบุตรพระเจ้าเชียงใหม่องค์หนึ่งมาถวาย พระเจ้าอยู่หัวตรัสต่อนักส้างว่าพระเจ้าเชียงใหม่บิดาท่าน หาสัตยานุสัตย์มิได้ เราคิดว่าจะออกมาหาเราโดยสัตย์เราจะให้คงราชสมบัติ ตรัสดังนั้นแล้วก็ให้นักส้างถวายสัตยานุสัตย์ พระเจ้าอยู่หัวก็แบ่งไพร่พลเมืองไว้พอสมควร เหลือนั้นก็ให้เอาครัวอพยพหญิงชายลงมา ให้นักส้างลงมาส่งเสด็จถึงเมืองสวางคบุรี ทรงพระกรุณาให้นักส้างกลับขึ้นไปครองราชสมบัติ ณ เมืองเชียงใหม่ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จเข้าเมืองพิษณุโลก นมัสการพระชินศรี พระชินราช เปลื้องเครื่องต้นทำสักการบูชาสมโภช ๗ วัน เสด็จลงมาพระนคร และลาวซึ่งต้อนลงมานั้นให้ส่งลงไปไว้เมืองพัทลุง เมืองสงขลา เมืองละคร เมืองจันทบูร แล้วเสด็จออกทรงศีลยังพระที่นั่งมังคลาภิเศก เพลา ๑๐ ทุ่ม ทอดพระเนตรไปโดยฝ่ายทิศบูรพา เห็นพระสารีริกบรมธาตุเสด็จปาฏิหาริย์ เรียกปลัดวังให้เอาราชยานทรงเสด็จออกไป ให้เอากรุยปักขึ้นไว้สถาปนาพระมหาธาตุนั้นสูง ๑๙ วา ยอดนภศูลสูง ๓ วา ชื่อวัตมหาธาตุ แล้วให้ทำพระราชพิธีประเวศพระนคร และเฉลิมพระราชมนเทียร

ขณะนั้นพระยากัมพูชายกเข้ามาถึงเมืองชลบุรี กวาดเอาครัวอพยพหญิงชายในเมืองชลบุรีและเมืองจันทบูร คนประมาณ ๖-๗ พันกลับไปเมืองกัมพูชาธิบดี พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ให้พระยาไชยณรงค์เป็นทัพหน้ายกไปถึงสะพานแยก ชาวกัมพูชาออก

มาตีทัพพระยาไชยณรงค์ ได้รบพุ่งกันเป็นสามารถพระยากัมพูชาก็แตกฉาน พระเจ้าอยู่หัวให้ตั้งค่ายประจันทัพอยู่ ๓ วัน พระเจ้าอยู่หัวยกเข้าตีแตกฉาน เข้าเมืองได้ พระยากัมพูชาลงเรือหนี พระเจ้าอยู่หัวลงจากช้าง ให้ยิงปืนนกสับลงไปต้องหม้อดินเป็นเพลิงลุกขึ้น พระยากัมพูชาหนีรอด จับได้แต่อุปราชลูกพระยากัมพูชา ให้พระยาไชยณรงค์อยู่รั้งเมืองกัมพูชาไว้คน ๕,๐๐๐ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จคืนพระนครศรีอยุธยา ครั้นอยู่มาญวนยกมารบ ถ้ามาน้อยชาวกัมพูชาเป็นใจรบ ถ้ามามากเรรวนไป พระยาไชยณรงค์บอกหนังสือมากราบทูล สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้มีหนังสือตอบไป ให้กวาดครัวอพยพยกมาถึงพระนคร แล้วให้ทำพิธีประเวศพระนคร แล้วปูนบำเหน็จนายทัพนายกอง

ศักราช ๗๔๙ ปีเถาะ นพศก สถาปนาวัดภูเขาทอง เพลาเย็นเสด็จไปพระที่นั่งมังคลาภิเศก ท้าวมนซึ่งตายแต่ก่อนนั้นมานั่งขวางทางเสด็จอยู่และหายไป สมเด็จพระรามเมศวรบรมบพิตรก็เสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๖ ปี จึ่งพระราชกุมาร ท่านได้เสวยราชสมบัติ ๑๔ ปี

ศักราช ๗๖๓ ปีมะเส็ง ตรีศก สมเด็จพระยารามเจ้ามีความพิโรธแก่เจ้ามหาเสนาบดีและท่านให้คุมเอาตัว เจ้ามหาเสนาบดีหนีรอดข้ามไปอยู่ฟากปทาคูจาม จึ่งให้ไปเชิญสมเด็จพระอินทรราชา ณ เมืองสุพรรณบุรีเสด็จเข้ามาถึง จึ่งเจ้ามหาเสนาบดียกปล้นเอาเมืองนครศรีอยุธยาได้ จึ่งเชิญสมเด็จพระอินทรราชาขึ้นเสวยราชสมบัติ ให้สมเด็จพระยา (ราม) ไปกินเมืองปทาคูจาม แล้วพระราชทานเจ้ามหาเสนาบดีลูกพระสนมองค์ (หนึ่ง) เจียดทองคู่หนึ่ง พานทองคู่หนึ่ง เต้าน้ำทอง กระบี่กั้นหยั่น เสลี่ยงงาเลียบกลีบบัว

ศักราช ๗๖๕ ปีมะแม เบญจศก มีข่าวมาว่าพระมหาธรรมราชาธิราช เจ้าเมืองพิษณุโลกเสด็จสวรรคต และเมืองเหนือทั้งปวงเป็นจลาจล จึ่งเสด็จขึ้นไปถึงเมืองพระบาง พระยาบาลเมือง พระยารามออกมาถวายบังคม พระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับพระนครแล้วจึ่งให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าอ้ายพระยา กินเมืองสุพรรณบุรี เจ้ายี่พระยากินเมืองแพรกศรีราชา เจ้าสามพระยากินเมืองชัยนาท

ศักราช ๗๘๐ ปีจอ สัมฤทธิศก สมเด็จพระอินทรราชาเสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๑๕ ปี เจ้าอ้ายพระยา เจ้ายี่พระยา ยกเข้ามาชิงกันจะเอาราชสมบัติ เจ้าอ้ายพระยายกมาตั้งตำบลป่ามะพร้าว ที่วัดพลับพลาไชย เจ้ายี่พระยามาตั้งอยู่ที่วัดชัยภูมิจะเข้าทางตลาดเจ้าพรหม ช้างต้นมาปะทะกันเข้าที่เชิงสะพานป่าถ่าน ทั้งสองพระองค์ทรงพระแสงของ้าวต้อง

พระศอขาดพร้อมกันทั้งสองพระองค์ มุขมนตรีออกไปเฝ้าเจ้าสามพระยา ทูลความตามซึ่งพระเชษฐาขาดคอช้างทั้งสองพระองค์ แล้วเชิญเสด็จเข้ามาในพระนครเสวยราชสมบัติ ทรงพระนามชื่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า ท่านจึงให้ขุดเอาพระศพเจ้าอ้ายพระยา เจ้ายี่พระยา ไปถวายพระเพลิง ที่ถวายพระเพลิงนั้น ให้สถาปนาพระมหาธาตุและพระวิหารเป็นพระอาราม แล้วให้นามชื่อว่าวัดราชบูรณะ ที่เจ้าอ้ายพระยา เจ้ายี่พระยา ชนช้างกันถึงพิราลัย ให้ก่อเจดีย์สององค์ไว้ที่เชิงสะพานป่าถ่าน

ศักราช ๗๘๓ ปีฉลู ตรีศก สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าเสด็จไปเอาเมืองนครหลวงได้ ท่านจึงให้พระราชกุมารท่านพระนครอินทร์เจ้า เสวยราชสมบัติเมืองนครหลวง ท่านจึงให้เอาพระยาแก้ว พระยาไชและครอบครัว และทั้งรูปพระโค รูปสิงห์สัตว์ทั้งปวงมาด้วย ครั้นถึงพระนครศรีอยุธยา จึงให้เอารูปสัตว์ทั้งปวงบูชาไว้ ณ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุบ้าง ไปไว้วัดพระศรีสรรเพชญ์บ้าง

ศักราช ๗๘๖ ปีมะโรง ฉศก สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าสร้างวัดมเหยงคณ์ สมเด็จพระรามเมศวรเจ้าผู้เป็นพระราชกุมารท่าน เสด็จไปเมืองพิษณุโลก ครั้งนั้นเห็นน้ำพระเนตรพระพุทธเจ้าพระชินราชตกออกเป็นโลหิต

ศักราช ๗๘๘ ปีมะเมีย อัฐศก ครั้งนั้นเกิดเพลิงไหม้ พระราชมนเทียรสถาน

ศักราช ๗๘๙ ปีมะแม นพศก ครั้งนั้นเกิดเพลิงไหม้พระที่นั่งตรีมุข

ศักราช ๗๙๐ ปีวอก สัมฤทธิศก สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า เสด็จไปเอาเมืองเชียงใหม่ และเข้าเมืองมิได้ ก็ทรงพระประชวร ทัพหลวงเสด็จกลับคืน

ศักราช ๗๙๒ ปีจอ โทศก เสด็จขึ้นไปตีเชียงใหม่อีกครั้งหนึ่ง และตั้งทัพหลวงตำบลท้ายเกษม ครั้งนั้นได้เชลย ๑๒๐,๐๐๐ ทัพหลวงเสด็จกลับคืน

ศักราช ๗๙๖ ปีขาล ฉศก สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าเสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๑๖ ปี

สมเด็จพระรามเมศวรเจ้าผู้เป็นพระราชกุมาร ขึ้นเสวยราชสมบัติ ทรงพระนามชื่อว่าพระบรมไตรโลกนาถ ยกวังทำเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ เสด็จมาอยู่ริมน้ำ จึงให้สร้างพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทองค์หนึ่ง สร้างพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทองค์หนึ่ง แล้วพระราชทานชื่อขุนนางตำแหน่งหน้า ให้เอาทหารเป็นสมุหพระกลาโหม เอาพลเรือนเป็นสมุหนายก เอาขุนเมืองเป็นพระนครบาลเมือง เอาขุนวังเป็นพระธรรมาธิกรณ์ เอาขุนคลัง

เป็นโกษาธิบดี ให้ถือศักดินาหมื่นหนึ่ง และที่ถวายพระเพลิงสมเด็จพระรามาธิบดีที่พระ (องค์) สร้างกรุงนั้น ให้สถาปนาพระมหาธาตุ และพระวิหารเป็นพระอาราม ให้นามชื่อวัดพระราม

ศักราช ๘๐๒ ปีวอก โทศก ครั้งนั้นคนออกทรพิษตายมากนัก

ศักราช ๘๐๓ ปีระกา ตรีศก แต่งทัพไปเอาเมืองมะละกา

ศักราช ๘๐๔ ปีจอ จัตวาศก แต่งทัพไปเอาเมืองศรีสพเถิน ครั้งนั้นเสด็จหนุนทัพขึ้นไปตั้งทัพหลวงตำบลบ้านโคน

ศักราช ๘๐๕ ปีกุน เบญจศก ข้าวเปลือกแพงเป็นทะนานละ ๘๐๐ เบี้ย เบี้ยเฟื้องละ ๘๐๐ เบี้ย เกวียนหนึ่งเป็นเงิน ๓ ชั่ง กับ ๑๐ บาท

ศักราช ๘๐๖ ปีชวด ฉศก ให้บำรุงพระพุทธศาสนาบริบูรณ์ และหล่อรูปพระโพธิสัตว์ ๕๕๐ พระชาติ

ศักราช ๘๐๘ ปีขาล อัฐศก เล่นการมหรสพฉลองพระและพระราชทานสมณ-ชีพราหมณ์และวณิพกทั้งปวง ครั้งนั้นพระยาชะเลียงคิดกบฏพาเอาครัวทั้งปวงไปแต่มหาราช

ศักราช ๘๐๙ ปีเถาะ นพศก พระยาชะเลียงนำมหาราชมาเอาเมืองพิษณุโลก เข้าปล้นเอาเมืองสามารถมิได้ จึ่งยกทัพแปรไปเอาเมืองกำแพงเพชร เข้าปล้นเมืองถึง ๗ วันมิได้ สมเด็จพระบรมโลกไตรนาถเจ้าและสมเด็จพระอินทราชาเสด็จขึ้นไปช่วยเมืองกำแพงเพชรทัน และสมเด็จพระอินทราชาเจ้าตีทัพพระยาเกียน*แตก ทัพท่านมาปะทัพหมื่นนคร ได้ชนช้างด้วยหมื่นนครและข้าศึกลาวทั้ง ๔ ช้าง เข้ารุมเอาช้างพระที่นั่งช้างเดียว ครั้งนั้นพระอินทราชาเจ้าต้องปืนหน้าพระพักตร์ ทัพมหาราชนั้นเลิกกลับคืนไป

ศักราช ๘๑๐ ปีมะโรง สัมฤทธิศก สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้า สร้างพระวิหารวัดจุฬามณี

ศักราช ๘๑๑ ปีมะเส็ง เอกศก สมเด็จพระไตรโลกนาถเจ้า ทรงพระผนวชวัดจุฬามณี ได้ ๘ เดือน แล้วลาผนวช

ศักราช ๘๑๓ ปีมะแม ตรีศก ครั้งนั้นมหาท้าวบุญ ชิงเมืองเชียงใหม่แก่ท้าวลูก

ศักราช ๘๑๕ ปีระกา เบญจศก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ช้างเผือก

---

* คงไว้ตามต้นฉบับ ไม่ได้แก้เป็น เกียรติ์

ศักราช ๘๑๖ ปีจอ ฉศก สมภพพระราชโอรสท่าน

ศักราช ๘๑๘ ปีชวด อัฐศก เสด็จไปเมืองชะเลียง

ศักราช ๘๒๑ ปีเถาะ เอกศก แรกตั้งนครไทย

ศักราช ๘๒๒ ปีมะโรง โทศก พระศรีราชเดโชถึงแก่กรรม

ศักราช ๘๒๔ ปีมะเมีย จัตวาศก พระยาล้านช้างถึงแก่กรรม พระราชทานให้อภิเษกพระยาซ้ายขวาเป็นพระยาล้านช้าง

ศักราช ๘๒๖ ปีวอก ฉศก ทรงพระกรุณาให้เล่นการมหรสพฉลองพระศรีรัตนมหาธาตุ ๑๕ วัน

ศักราช ๘๒๘ ปีจอ อัฐศก พระบรมราชาผู้เป็นพระราชโอรสทรงพระผนวช

ศักราช ๘๒๙ ปีกุน นพศก สมเด็จพระราชโอรสเจ้าลาผนวช ประดิษฐานพระองค์ไว้ในที่พระมหาอุปราช

ศักราช ๘๓๐ ปีชวด สัมฤทธิศก สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า ไปวังช้างตำบลสัมฤทธิบริบูรณ์

ศักราช ๘๓๑ ปีฉลู เอกศก มหาราชท้าวลูก พิราลัย

ศักราช ๘๓๒ ปีขาล โทศก สมเด็จบรมราชาธิราชเจ้าเสด็จยกทัพไปตีเมืองทวาย และเมื่อเมืองทวายจะเสียนั้นเกิดอุบาทว์เป็นหลายประการ โคตกลูกตัวหนึ่งเป็น ๘ เท้า ไก่ฟักฟองตกลูกตัวหนึ่งเป็น ๔ เท้า ไก่ฟักฟองคู่ขอนตกลูกเป็น ๖ หัว อนึ่งข้าวสารงอกเป็นใบ ในปีนั้นสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้าเสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๓๘ ปี ปีมะโรง จัตวาศก แรกให้ก่อกำแพงเมืองพิชัย

ศักราช ๘๓๕ ปีมะเส็ง เบญจศก สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าเสวยราชสมบัติ ทรงพระนามชื่อสมเด็จพระรามาธิบดี

ศักราช ๘๓๖ ปีมะเมีย ฉศก ประดิษฐานพระอัฐิธาตุสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้าไว้ในมหาสถูป

ศักราช ๘๓๘ ปีวอก อัฐศก ท่านประพฤติการเบญจาเพส พระองค์ให้เล่นการคิดตาบัน (ดึกดำบรรพ์?)

ศักราช ๘๓๘ ปีระกา นพศก ให้ทำการปฐมกรรม

ศักราช ๘๔๑ ปีกุน เอกศก แรกสร้างพระวิหารวัดศรีสรรเพชญ์ สมเด็จพระรามาธิบดี แรกหล่อพระศรีสรรเพชญ์ในวันอาทิตย์ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๖

ครั้นถึงศักราช ๘๔๕ ปีเถาะ เบญจศก วันศุกร์ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๘ ฉลองพระพุทธเจ้าพระสรรเพชญ์ ขณะหน้าพระพุทธเจ้านั้น แต่พระบาทถึงยอดพระรัศมีสูงได้ ๘ วา พระพักตร์นั้นยาวได้ ๔ ศอก โดยกว้างได้ ๓ ศอก พระอุระกว้าง ๑๑ ศอก และทองหล่อพระพุทธเจ้าหนัก ๕๓,๐๐๐ ชั่ง ทองคำหุ้มหนัก ๒๘๖ ชั่ง ข้างหน้านั้นทองเนื้อ ๗ หน้าสองข้าง ๆ หลังนั้นทองเนื้อ ๖ น้ำสองข้าง*

ศักราช ๘๔๖ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก** สมเด็จพระรามาธิบดี แรกให้ทำตำราพิชัยสงครามและแรกทำสารบาญชีพระราชพิธีทุกเมือง

ขณะนั้น คลองสำโรงที่จะไปศีรษะจระเข้ คลองทับนางจะไปปากน้ำเจ้าพระยาตื้นเรือใหญ่เดินไปมาขัดสน จึ่งให้ชำระขุดได้รูปเทพารักษ์ ๒ องค์ หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ จารึกชื่อองค์หนึ่ง ชื่อพระยาแสนตา องค์หนึ่งชื่อบาทสังฆังกร ในที่รวบ (ร่วม) คลองสำโรงกับคลองทับนางต่อกันจึ่งให้พลีกรรมบวงสรวงแล้วรับออกมาปลูกศาล เชิญขึ้นประดิษฐานไว้ ณ เมืองพระประแดง

ศักราช ๘๖๖ ปีชวด ฉศก ครั้งนั้นงาเบื้องขวาช้างต้นพระยาปราบแตกออกไป อนึ่งในเดือน ๗ นั้น คนทอดบัตรสนเท่ห์ ครั้งนั้นให้ฆ่าขุนนางเสียมาก

ศักราช ๘๖๗ ปีฉลู สัปตศก น้ำน้อยข้าวตายฝอยสิ้น อนึ่งแผ่นดินไหวและเกิดอุบาทว์หลายประการ

ศักราช ๘๖๘ ปีขาล อัฐศก (ข้าวแพง) เป็นสามทะนานต่อเฟื้อง เบี้ย ๘๐๐ ต่อเฟื้อง ข้าวเกวียนหนึ่งเป็นเงิน ๑๑ ชั่ง ๒ ตำลึง ๑ สลึง ครั้งนั้นประดิษฐานสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระอาทิตยวงศ์ไว้ในที่มหาอุปราช ให้ขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลก

ศักราช ๘๗๑ ปีมะเส็ง เอกศก ในเพลาราตรีภาค เห็นอากาศนิมิตเป็นอินธนูแต่ทิศหรดี ผ่านมาทิศพายัพ มีพรรณสีขาว อยู่ ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๑๒ สมเด็จพระยารามาธิบดีเจ้าเสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๓๘ ปี

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ข้างหน้านั้นทองเนื้อ ๗ ชั้น ๒ ขา ข้างหลังนั้นทองเนื้อ ๖ น้ำ ๒ ขา

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ข้างหน้านั้นทองเนื้อ ๗ น้ำ ๒ ขา ข้างหลังนั้นทองเนื้อ ๖ น้ำ ๒ ขา

** พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดาร กรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ศักราช ๘๖๐ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก

สมเด็จพระอาทิตยวงศ์เจ้าเสวยราชสมบัติ ทรงพระนามชื่อสมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูร

ศักราช ๘๗๕ ปีระกา เบญจศก สมเด็จพระบรมราชาเสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๕ ปี

สมเด็จพระราชกุมารท่านได้เสวยราชสมบัติ

ศักราช ๘๗๖ ปีจอ ฉศก สมเด็จพระราชกุมารท่านถึงแก่พิราลัย

สมเด็จพระไชยราชาธิราชเจ้าได้ราชสมบัติ

ศักราช ๘๘๐ ปีขาล สัมฤทธิศก แรกให้พูนดินวัดชีเชียง ถึงเดือน ๑๑ เสด็จไปเชียงกรายเชียงกราน ถึงเดือน ๔ ขึ้น ๙ ค่ำ เพลาประมาณยามหนึ่ง เกิดลมพายุพัดหนักคอเรืออ้อมแก้วแสนเมืองมานั้นหัก เรือไตรแก้วนั้นหักแตก อนึ่งเมื่อเสด็จมาแต่กำแพงเพชรนั้น พระยานารายณ์เป็นกบฏ ให้คุมพระยานารายณ์ฆ่าเสียในเมืองกำแพงเพชร

ศักราช ๘๘๗ ปีระกา สัปตศก ณ วันพฤหัสบดีขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๗ สมเด็จพระไชยราชาธิราชเจ้าเสด็จไปเมืองเชียงใหม่ ให้พระยาพิษณุโลกเป็นแม่ทัพ ยกพลออกตั้งทัพชัยตำบลบางบาล วันเสาร์ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๗ จึ่งยกทัพหลวงจากที่ทัพชัยไปถึงเมืองกำแพงเพชร วันอาทิตย์ แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๗ ยกทัพไปตั้งเมืองเชียงทอง แล้วยกไปถึงเชียงใหม่ ครั้น ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๙ เสด็จยกพยุหยาตราทัพหลวงกลับคืนยังพระนครศรีอยุธยา อยู่ ณ วันพุธ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๓ เกิดเพลิงไหม้ในพระนคร แต่ท่ากลาโหมลงไปถึงพระราชวังท้ายตลาดยอด ลมหอบเอาลูกเพลิงไปตกลงตะแลงแกง ไหม้ลามลงไปต้องป่าตองโรงครามฉะไกร ๓ วันจึงดับ มีบาญชีเรือนศาลากุฎีพระวิหารไหม้ ๑๐๐,๕๐๐ เรือน

ศักราช ๘๘๘ ปีจอ อัฐศก ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือนยี่ สมเด็จพระไชยราชาธิราชเจ้าเสด็จยกพยุหยาตราทัพไปเมืองเชียงใหม่ ดำรัสให้พระยาพิษณุโลกถือพล ๒๐,๐๐๐ เป็นกองหน้า เสด็จยกพยุหแสนยากรรอนแรมไปโดยระยะทาง ๑๒ เวน ถึงเมืองกำแพงเพชร เสด็จประทับแรมอยู่ ๑๕ เวน ครั้น ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๓ เสด็จตั้งทัพชัย ถึง ณ วันเสาร์ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๓ จึงยกทัพหลวงเสด็จจากที่นั้น ครั้น ณ วันอังคาร ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๔ ได้เมืองลำพูนชัย ถึง ณ วันจันทร์ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๔ ได้เมืองเชียงใหม่ ณ วันศุกร์ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๔ บังเกิดอุบาทว์นิมิต เห็นโลหิตตกอยู่ ณ ประตูบ้านและเรือนชนทั้งปวงในเมืองนอกเมืองทุกตำบล ครั้น ณ วันจันทร์ แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๔ เสด็จยกพยุหยาตราทัพหลวงจาก

เมืองเชียงใหม่จะมายังพระนครศรีอยุธยา

ศักราช ๘๘๙ ปีกุน นพศก เสด็จสวรรคต ณ มัชฌิมวิถีประเทศ มุขมนตรีเชิญพระบรมศพเข้าพระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระไชยราชาธิราชเจ้าเสด็จอยู่ในศิริราชมไหสวรรย์ ๑๔ พระวษา มีพระราชโอรส ๒ พระองค์ พระราชโอรสผู้พี่ทรงพระนามชื่อพระยอดฟ้า พระชนม์ได้ ๑๑ พระวษา พระโอรสผู้น้องทรงพระนามชื่อพระศรีสิน พระชนม์ได้ ๕ พระวษา ครั้นถวายพระเพลิงพระไชยราชาเสร็จแล้ว ฝ่ายพระเทียรราชาราชซึ่งเป็นเชื้อพระวงศ์สมเด็จพระไชยราชานั้น จึ่งดำริว่า ครั้นกูจะอยู่ในฆราวาส บัดนี้เห็นภัยจะบังเกิดมีเป็นมั่นคง ไม่เห็นสิ่งใดที่จะเป็นที่พึ่งได้เห็นแต่พระพุทธศาสนาและผ้ากาสาวพัตร์ อันเป็นธงชัยแห่งพระอรหันต์ จะเป็นที่พำนักพ้นภัยอุปัทวันตราย ครั้นดำริแล้วก็ออกไปอุปสมบทเป็นภิกษุภาวะอยู่ ณ (วัด) ราชประดิษฐาน

ฝ่ายพระสมณพราหมณาจารย์ มุขมนตรี กวีราช นักปราชญ์บัณฑิต โหรา ราชครู สโมสรพร้อมกัน ประชุมเชิญพระยอดฟ้า พระชนม์ได้ ๑๑ พระวษา เสด็จผ่านพิภพถวัลยราชประเพณี สืบสุริยวงศ์อยุธยาต่อไป และนางพระยาแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ ผู้เป็นสมเด็จพระชนนีช่วยทำนุบำรุงประคองราชการแผ่นดิน ในปีนั้นแผ่นดินไหว

ครั้นศักราช ๘๙๐ ปีชวด สัมฤทธิศก ณ วันเสาร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๕ สมเด็จพระยอดฟ้าเสด็จออกสนาม พร้อมด้วยมุขอำมาตย์มนตรีเฝ้าพระบาทยุคลเป็นอันมาก ดำรัสสั่งให้เอาช้างบำรูงากัน บังเกิดทุจริตนิมิต งาช้างพระยาไฟนั้นหักเป็น ๓ ท่อน ครั้นเพลาค่ำช้างต้นพระฉัตทันต์ไหลร้องเป็นเสียงคนร้องไห้ ประการหนึ่งประตูไพชยนต์ร้องเป็นอุบาทว์ ครั้นอยู่มานางพระยาแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์เสด็จไปประพาสเล่น ณ พระที่นั่งพิมานรัตยา หอพระข้างหน้า ทอดพระเนตรเห็นพันบุตรศรีเทพผู้เฝ้าหอพระ ก็มีความเสน่หารักใคร่พันบุตรศรีเทพ จึ่งสั่งสาวใช้ให้เอาเมี่ยงหมากห่อผ้าเช็ดหน้าไปพระราชทานพันบุตรศรีเทพ พันบุตรศรีเทพรับแล้วก็รู้อัชฌาสัยว่านางพระยามีพระทัยยินดีรักใคร่ พันบุตรศรีเทพจึ่งเอาดอกจำปาส่งให้สาวใช้เอาไปถวายแก่นางพระยา นางพระยาก็ยิ่งมีความกำหนัดในพันบุตรศรีเทพเป็นอันมาก จึ่งมีพระเสาวนีย์ สั่งพระยาราชภักดีว่า พันบุตรศรีเทพเป็นข้าหลวงเดิมให้เอามาเป็นขุนชินราช รักษาหอพระข้างใน ให้ไปเปลี่ยนขุนชินราชออกไปเป็นพันบุตรศรีเทพ แล้วรักษาหอพระข้างหน้า ครั้นพันบุตรศรีเทพเป็นขุนชินราชเข้าไปอยู่รักษาหอพระข้างใน แล้วนางพระยาก็ลอบลักสมัครสังวาสกับด้วยขุนชินราชมาช้านาน

แล้วดำริเอาราชสมบัติให้สิทธิแก่ขุนชินราช จึ่งดรัสสั่งแก่พระยาราชภักดีว่า ให้ตั้งขุนชินราช เป็นขุนวรวงศาธิราช ให้ปลูกจวนอยู่ริมศาลาสารบาญชี ให้พิจารณาเลกสังกัดสมพล หวังจะให้กำลังมากขึ้น แล้วให้เอาเตียงที่อันเป็นอาสน์ไปตั้งไว้ข้างหน้า สำหรับขุนวรวงศาธิราชนั่ง เพื่อจะให้ขุนนางทั้งปวงอ่อนน้อมยำเกรง แล้วนางพระยาสั่งให้ปลูกจวนให้ขุนวรวงศาธิราชว่าราชการ ณ ประตูดินริมต้นหมัน อยู่มาพระยามหาเสนาพบพระยาราชภักดี จึ่งพูดว่า เมื่อแผ่นดินเป็นทรยศฉะนี้เราจะคิดประการใด ครั้นรุ่งขึ้นนางพระยารู้ว่าพระยามหาเสนา พูดกันกับพระยาราชภักดี จึ่งสั่งให้หาพระยามหาเสนาเข้ามาเฝ้าที่ประตูดิน ครั้นเพลาค่ำ พระยามหาเสนากลับออกไป มีผู้แทงพระยามหาเสนาล้มลง เมื่อจะใกล้สิ้นใจพระยามหาเสนาจึ่งว่า เมื่อเราเป็นดังนี้แล้ว ผู้อยู่ภายหลังจะเป็นประการใดเล่า

ขณะนั้นนางพระยาแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ มีครรภ์ด้วยขุนวรวงศาธิราช จึ่งมีพระเสาวนีย์ดรัสปรึกษาด้วยมุขมนตรีทั้งปวงว่า พระยอดฟ้าโอรสเรายังเยาว์นัก สาละวนแต่จะเล่น จะว่าราชกิจการแผ่นดินนั้นเห็นเหลือสติปัญญานัก อนึ่งหัวเมืองฝ่ายเหนือเล่าก็ยังมิปรกติ จะไว้ใจแก่ราชการมิได้ เราคิดจะให้ขุนวรวงศาธิราชว่าราชการแผ่นดิน จนกว่าพระราชบุตรเราจะเจริญขึ้น จะเห็นประการใด มุขมนตรีรู้อัชฌาสัยก็ทูลว่า ซึ่งดรัสโปรดมานี้ควรอยู่แล้ว นางพระยาจึ่งมีพระเสาวนีย์ตรัสสั่งปลัดวัง ให้เอาราชยานและเครื่องสูงแตรสังข์ กับขัตติยวงศ์ออกไปรับขุนวรวงศาธิราชเข้ามาในพระราชนิเวศมนเทียรสถาน แล้วตั้งพระราชพิธีราชาภิเษกขุนวรวงศาธิราช ขึ้นเป็นเจ้าพิภพกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา จึ่งเอานายจันทร์ผู้น้องขุนวรวงศาธิราช บ้านอยู่มหาโลกนั้น เป็นมหาอุปราช แล้วขุนวรวงศาธิราชผู้เป็นเจ้าแผ่นดินตรัสปรึกษากับนางพระยาว่า บัดนี้ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยรักเราบ้างชังบ้าง หัวเมืองเหนือทั้งปวงก็ยังกระด้างกระเดื่องอยู่ เราจำจะให้หาลงมาผลัดเปลี่ยนเสียใหม่ จึ่งจะจงรักภักดีต่อเรา นางพระยาก็เห็นด้วยครั้นรุ่งขึ้นเสด็จออกขุนนาง สั่งสมุหนายกให้มีตราไปหาเมืองเหนือ ๗ เมืองลงมา

ครั้นศักราช ๘๙๑ ปีฉลู เอกศก วันอาทิตย์ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๘ ขุนวรวงศาธิราชเจ้าแผ่นดินกับแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ ให้เอาพระยอดฟ้าไปประหารชีวิตเสีย ณ วัดโคกพระยา แต่พระศรีสินน้องชาย พระชนม์ได้ ๗ พระวษานั้น เลี้ยงไว้ สมเด็จพระยอดฟ้า อยู่ในราชสมบัติ ๑ ปี กับ ๒ เดือน

ฝ่ายขุนพิเรนทรเทพเชื้อพระวงศ์ กับขุนอินทรเทพ หมื่นราชเสน่หา หลวงศรียศ บ้านลานตากฟ้า ๔ คน ไว้ใจกันเข้าในที่ลับ แล้วปรึกษากันว่า เมื่อแผ่นดินทรยศดังนี้ เราจะละไว้ดูไม่ควร จำจะกุมเอาขุนวรวงศาธิราชประหารชีวิตเสีย ขุนอินทรเทพ หมื่นราชเสน่หา หลวงศรียศจึ่งว่า ถ้าเราทำได้สำเร็จแล้ว จะเห็นผู้ใดเล่าที่จะปกครองประชาราษฎรสืบไป ขุนพิเรนทรเทพจึ่งว่า เห็นแต่พระเทียรราชาที่บวชอยู่นั้นจะเป็นเจ้าแผ่นดินได้ ขุนอินทรเทพ หมื่นราชเสน่หา หลวงศรียศจึ่งว่า ถ้าฉะนั้นเราจะไปเฝ้าพระเทียรราชา ปรึกษาให้เธอรู้จะทำด้วยกัน แล้วขุนอินทรเทพ ขุนพิเรนทรเทพ หมื่นราชเสน่หา หลวงศรียศพากันไปยังวัดราชประดิษฐาน เข้าไปเฝ้าพระเทียรราชาถวายนมัสการ จึ่งแจ้งความว่า ทุกวันนี้แผ่นดินเกิดทรยศ ข้าพเจ้าทั้ง ๔ คนนี้ คิดจะจับขุนวรวงศาธิราชฆ่าเสีย แล้วเชิญพระองค์ลาผนวชขึ้นครองศิริราชสมบัติ จะเห็นประการใด พระเทียรราชราชาก็เห็นด้วย

ฝ่ายขุนอินทรเทพ หมื่นราชเสน่หา หลวงศรียศ จึ่งว่าเราคิดการทั้งนี้เป็นการใหญ่หลวงนัก จำจะไปอธิษฐานเสี่ยงเทียนจำเพาะพระพักตร์พระพุทธปฏิมากรเจ้า ขอเอาพระพุทธคุณเป็นที่พำนักให้ประจักษ์แจ้ง ว่าพระเทียรราชาประกอบด้วยบุญบารมีจะเป็นที่ศาสนูถัมภก ปกป้องอาณาประชาราษฎรได้หรือมิได้ประการใดจะได้แจ้ง พระเทียรราชาก็เห็นด้วยขุนพิเรนทรเทพจึ่งว่าเราคิดการใหญ่หลวงถึงเพียงนี้อนึ่งก็ได้เตรียมการไว้พร้อมแล้ว ถ้าเสี่ยงเทียนมิสมดั่งเจตนา จะมิเสียชัยสวัสดิมงคลไปหรือ ถ้าไม่เสี่ยงเทียน ดก (ลง) จะไม่ทำหรือประการใด ว่าแล้วต่างคนต่างก็ไป ครั้นค่ำลงวันนั้น ฝ่ายขุนอินทรเทพ หมื่นราชเสน่หา หลวงศรียศ พระเทียรราชาก็ชวนกันฟั่นเทียน ๒ เล่ม ขี้ผึ้งหนักเท่ากัน ด้ายไส้นั้นนับเส้นเท่ากัน เล่มเทียนสั้นยาวเสมอกัน แล้วพากันไป ณ อุโบสถวัดป่าแก้ว

ฝ่ายพระเทียรราชากราบถวายบังคมนมัสการพระพุทธปฏิมากรเจ้าโดยเบญจางคประดิษฐ์ แล้วจึ่งทำเสี่ยงวจีสัจจาธิษฐานว่าปางเมื่อพระบรมไตรโลกนาถเจ้า เสด็จยังสถิตเที่ยวโปรดสัตว์อยู่ยังโลกอันมีความวิมุติให้สันดานบริสุทธิ์สิ้นสงสัยด้วยพระญาณสัพพัญญู ครั้นพระพุทธองค์เสด็จเข้าสู่พระมหาปรินิพพาน ก็ยังทรงพระมหากรุณาประดิษฐานพระเจดีย์ทั้ง ๕ พระปฏิมากร มหาโพธิ์ พระสถูป พระชินธาตุ พระไตรปิฎก ไว้สนองพระพุทธองค์เป็นที่พึ่งสัตว์โลกอันเกิดมาภายหลัง เป็นความสัตย์แห่งข้าพระพุทธเจ้าฉะนี้ ประการหนึ่งข้าพระพุทธเจ้าคิดจะใคร่ได้ราชสมบัติครั้งนี้ ด้วยโดยกิจจิตจะใคร่เป็นใหญ่ ได้จัดแจงราชกิจจานุกิจให้สถิตอยู่ในยุติธรรม จะได้เป็นที่พึ่งที่พำนักในนิกรราชบรรพสัตว์ ให้

มีสุขสมบูรณ์ตามโบราณราชประเพณีแห่งความสัตย์แห่งข้าพระพุทธเจ้าฉะนี้ถ้วนเคารพสอง และยังมีความสงสัยอยู่ จักสมลุดั่งมโนรถแลหรือ หรือมิสมลุประการใดมิได้แจ้ง ข้าพระพุทธเจ้าขอพระบวรคุณานุภาพพระมหาเจดียฐานเจ้าทั้ง ๕ มีพระพุทธปฏิมากรเจ้าเป็นอาทิ อันพระพุทธองค์ทรงประดิษฐานไว้ต่างพระองค์วจีสัจจาธิษฐานทั้งสองสัตย์แห่งข้าพระพุทธเจ้า จงเป็นที่พำนักตัดความสงสัย ข้าพระพุทธเจ้าจะกระทำสัตย์เสี่ยงเทียนของข้าพระองค์เล่มหนึ่ง ของขุนวรวงศาธิราชเล่มหนึ่ง ถ้าข้าพระองค์จะสมลุมโนรถความปรารถนา ด้วยบุญญาธิการโบราณและปัจจุบันกรรม ควรจะได้มหาเศวตฉัตรสกลรัฏฐาธิปไตย อันจะได้ (ระงับ) ทุรยศยุคเข็ญ เป็นจลาจลแห่งสมณพราหมณ์เสนาบดี ไพร่ฟ้าประชาราษฎรได้ความเดือดร้อน และได้เป็นมหาอัครทานทายก อุปถัมภกพระบวรพุทธศาสนาในวราชัยสวรรยาสืบไป ขอให้เทียนขุนวรวงศาธิราชดับก่อน ถ้ามิสมดังมโนรถความปรารถนาแล้ว ขอให้เทียนข้าพระองค์ดับก่อนขอพระบวรคุณานุภาพและความสัตย์ทั้งสองแห่งข้าพระพุทธเจ้า จงมาตัดความสงสัยให้ปรากฏตามเสี่ยงวจีสัจจาธิษฐาน อันข้าพระพุทธเจ้าจงอุทิศเทียนสองเล่มนี้เป็นพุทธสักการบูชา และเสี่ยงกระทำด้วยสัตย์เคารพนี้เถิด

ครั้นอธิษฐานเสร็จแล้ว ก็จุดเทียนทั้งสองเล่มนั้นเข้า ฝ่ายขุนพิเรนทรเทพ ไปเห็นเทียนขุนวรวงศาธิราชยาวกว่าเทียน (ของ) พระเทียรราชาก็โกรธ จึ่งว่าห้ามมิให้ทำสิขืนทำเล่า ก็คายเอาชานหมากติบทิ้งไป จะได้ตั้งใจทิ้งเอาเทียนขุนวรวงศาธิราชนั้นหามิได้ เป็นสุภนิมิตเหตุ พอทิ้งไปต้องเทียนขุนวรวงศาธิราชดับลง คนทั้ง ๕ ก็บังเกิดโสมนัสยินดียิ่งนัก ขณะนั้นมีพระสงฆ์องค์หนึ่งครองไตรจีวรครบ ถือตาลปัตรเดินเข้าไปในพระอุโบสถ ให้พรว่าท่านทั้งนี้จะได้สำเร็จมโนรถความปรารถนาแท้ ทั้ง ๕ คนก็นมัสการรับพร พระสงฆ์นั้นกลับออกมาก็หายไป ต่างคนต่างก็กลับมายังที่อยู่ ครั้นประมาณ ๑๕ วัน กรมการเมืองลพบุรีบอกลงมาว่า ช้างพลายสูง ๖ ศอก ๔ นิ้ว หูหางสรรพต้องลักษณะติดโขลง สมุหนายกกราบทูล ตรัสว่า เราจะขึ้นไปจับ อยู่อีก ๒ วัน จะเสด็จ แล้วสั่งให้มีตราขึ้นไปให้กรมการจับเสียเถิด ครั้นอยู่มาประมาณ ๗ วัน โขลงชักปกเถื่อนเข้ามาทางวัดแม่นางปลื้ม เข้าเพนียดวัดซอง สมุหนายกกราบทูล ตรัสว่า พรุ่งนี้เราจะไปจับ ครั้นเพลาค่ำ ขุนพิเรนทรเทพจึ่งสั่งหมื่นราชเสน่หานอกราชการให้ออกไปคอยทำร้ายมหาอุปราชาอยู่ที่ท่าเสือ สั่งแล้วพอพระยาพิชัย พระยาสวรรคโลกลงมาถึง ขุนพิเรนทรเทพจึ่งให้ไปบอกโดยความลับ พระยาพิชัย พระยาสวรรคโลกก็ดีใจ ไปซุ่มอยู่ที่คลองบางปลาหมอกับขุนพิเรนทรเทพ หลวงศรียศ หมื่น

ราชเสน่หาในราชการ ขี่เรือคนละลำ พลพายมีสาตราอาวุธครบมือ ฝ่ายหมื่นราชเสน่หานอกราชการ ถือปืนไปแอบคอยอยู่ ทำอาการดุจหนึ่งทนายเลือก ครั้นเห็นมหาอุปราชาขี่ช้างจะไปเพนียด หมื่นราชเสน่หา ก็ยิงถูกมหาอุปราชาตกช้างตาย ครั้นเช้าตรู่ ขุนวรวงศาธิราชกับแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ และราชบุตรีซึ่งเกิดด้วยกัน ทั้งพระศรีสิน ก็ลงเรือพระที่นั่งลำเดียวกันมาตรงคลองสระบัว ขุนอินทรเทพก็ตามประจำมา

ฝ่ายขุนพิเรนทรเทพ พระยาพิชัย พระยาสวรรคโลก หลวงศรียศ หมื่นราชเสน่หาในราชการ ครั้นเรือพระที่นั่งขึ้นมา ก็พร้อมกันออกสกัด ขุนวรวงศาธิราชร้องไปว่า เรือผู้ใดตรงเข้ามา ขุนพิเรนทรเทพร้องตอบไปว่า กูจะมาเอาชีวิตเอ็งทั้งสอง

ฝ่ายขุนอินทรเทพ ก็เร่งให้พายรีบกระหนาบเรือพระที่นั่งขึ้นมา แล้วช่วยกันกลุ้มรุมจับขุนวรวงศาธิราชกับแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์และบุตรซึ่งเกิดด้วยนั้นฆ่าเสีย แล้วให้เอาศพไปเสียบประจานไว้ ณ วัดแร้ง แต่พระศรีสินนั้นเอาไว้ ขุนวรวงศาธิราช อยู่ในราชสมบัติ ๕ เดือน

ขุนพิเรนทรเทพ ขุนอินทรเทพ กับขุนนางทั้งปวงกลับเข้ามารักษาพระราชวัง

ฝ่ายขุนพิเรนทรเทพจึงให้หลวงราชนิกูล พระรักษมนเทียรและเจ้าพนักงานทั้งปวงเอาเรือพระที่นั่งชัยสุพรรณหงส์ไปยังวัดราชประดิษฐาน อัญเชิญพระเทียรราชาให้ปริวรรตลาผนวช แล้วเชิญเสด็จลงเรือพระที่นั่งชัยสุพรรณหงส์ อลงการประดับด้วยเครื่องสูงมยุรฉัตร พัดโบก จามรมาศ ดาดาษด้วยเรือดั้งกัน แห่เป็นขนัดแน่นโดยชลมารควิถีเสด็จถึงประทับฉนวนน้ำ แล้วเชิญเสด็จเข้าสู่พระราชวัง ครั้นได้มหาหุติวารศุภฤกษ์พิชัยฤทธิ์จึงประชุมสมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะคามวาสีอรัญวาสี มุขมาตยามนตรี กวีโหราราชครูหมู่พราหมณ์ปุโรหิตาจารย์ ก็โอมอ่านอิศวรเวทวิษณุมนต์ พร้อมทั้งพุทธจักรอาณาจักรมอบเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ ถวายอภิเษโกทกมุรธารา ปราบดาภิเษกถวัลยราชประเพณีสืบสุริยวงศ์กษัตริย์ ดำรงแผ่นดินพิภพมณฑลเสมาอาณาจักรกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยามหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมพระราชนิเวศมหาสถานสืบไป ทรงพระนามสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า

ฝ่ายขุนพิเรนทรเทพจึงพาเอาตัวพระศรีสินไปถวายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิ-ราชเจ้า ทรงพระมหากรุณาการุญภาพเลี้ยงพระศรีสินไว้ ครั้นรุ่งขึ้นจึงเสด็จออกจากหมู่มุขมนตรีทั้งปวงพร้อมแล้ว ตรัสปรึกษาความชอบขุนพิเรนทรเทพ ขุนอินทรเทพ หมื่นราช

เสน่หา หลวงศรียศ บ้านลานตากฟ้า ๔ คนนี้เป็นปฐมคิด และพระหลวงขุนหมื่นหัวเมืองทั้งปวงเป็นช่วยราชการ พระมหาราชครูทั้ง ๔ เชิญพระธรรมนูญหอหลวงมาปรึกษาความชอบเอาบำเหน็จ ครั้นมหาเสนาบดีรับพระอินทราชาเข้ามาแต่เมืองสุพรรณบุรีเข้าพระราชวัง ได้เอามาเปรียบในบำเหน็จนั้น พระราชทานลูกพระสนมองค์หนึ่ง เจียดทองคู่หนึ่ง พานทองคู่หนึ่ง เต้าน้ำทอง กระบี่กั้นหยั่น และเสลี่ยงงา เสลี่ยงกลีบบัว เอาคำปรึกษากราบบังคมทูลทรงพระดำรัสว่าน้อยนัก คน ๔ คนนี้เอาชีวิตและโคตรแลกความชอบไว้ในแผ่นดิน แล้วตรัสว่า ขุนพิเรนทรเทพนี้เล่า บิดาเป็นพระราชวงศ์พระวรวงศ์* มารดาไซร้ เป็นพระราชวงศ์แห่งสมเด็จพระไชยราชาธิราชเจ้า ขุนพิเรนทรเทพปฐมคิด เอาเป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้า ให้รับพระราชบัณฑูรครองเมืองพระพิษณุโลก จึ่งตรัสเรียกสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระสวัสดิราช ถวายพระนามชื่อพระวิสุทธิกษัตรี เป็นตำแหน่งพระอัครมเหสีเมืองพิษณุโลก เครื่องราชูปโภค ให้ตำแหน่งศักดิ์ฝ่ายพลเรือน เรือชัยพื้นแดงพื้นดำคู่หนึ่ง และเครื่องกกุธภัณฑ์ให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้าทรงขึ้นไป เอาขุนอินทรเทพ เป็นเจ้าพระยาศรีธรรมโศกราช พระราชทานลูกพระสนมองค์หนึ่ง เจียดทองคู่หนึ่ง พานทองคู่หนึ่ง เต้าน้ำทองคู่หนึ่ง กระบี่กั้นหยั่นเสลี่ยงงา เสลี่ยงกลีบบัว เครื่องสูง เอาหลวงศรียศเป็นเจ้าพระยามหาเสนาบดี เอาหมื่นราชเสน่หาเป็นเจ้าพระยามหาเทพ พระราชทานลูกพระสนมองค์หนึ่ง และเครื่องสูง เครื่องทอง เสลี่ยงงา เสลี่ยงกลีบบัว เจ้าพระยามหาเสนาเจ้าพระยามหาเทพเหมือนกันกับเจ้าพระยาธรรมโศกราช หมื่นราชเสน่หานอกราชการ ที่ยิงมหาอุปราชาตกช้างตายนั้น ปูนบำเหน็จให้เป็นเจ้าพระยาภักดีนุชิต เจียดทองซ้ายขวา กระบี่บั้งทอง เต้าน้ำทอง พระราชทานลูกพระสนมเป็นภรรยา

ฝ่ายพระยาพิชัย พระยาพิษณุโลกนั้น พระราชทานบำเหน็จโปรดให้เป็นเจ้าพระยาพิชัย เจ้าพระยาสวรรคโลก พระราชทานเจียดทองซ้ายขวา กระบี่บั้งทอง เต้าน้ำทอง พระหลวงขุนหมื่นนอกนั้น พระราชทานบำเหน็จความชอบโดยอนุกรมลำดับ แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำรัสหารือดำรับสาบานไว้ว่า กษัตริย์พระองค์ใดได้ครองพิภพภายหน้า อย่าให้กระทำแก่ญาติพี่น้องพวกพ้องพงศ์สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้า และ

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับพระราชพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า บิดาเป็นพระราชวงศ์พระร่วง

เจ้าพระยาศรีธรรมโศกราช เจ้าพระยามหาเสนา เจ้าพระยามหาเทพ ให้โลหิตไหลตกในแผ่นดิน ถ้ากษัตริย์พระองค์ใดมิได้กระทำตามเราสาบานไว้ อย่าให้กษัตริย์พระองค์นั้นคงอยู่ในเศวตฉัตร ครั้งนั้นได้ช้างเผือกตัวหนึ่ง

ขณะเมื่อแผ่นดินพระนครศรีอยุธยาเป็นทุรยศ ก็ปรากฏขึ้นไปถึงกรุงหงสาวดี สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีแจ้งประพฤติเหตุไปว่า สมเด็จพระไชยราชาธิราช เจ้าแผ่นดินพระนครศรีอยุธยาสวรรคตแล้ว เสนาบดียกพระยอดฟ้าราชกุมาร พระชนม์ ๑๑ ขวบ ขึ้นครองราชสมบัติ เจ้าแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ มารดาพระยอดฟ้ากระทำทุราจาร สามัคคีรสสังวาสด้วยขุนชินราช ให้ฆ่าพระยอดฟ้าเสีย ยกขุนชินราชขึ้นผ่านพิภพกรุงทวาราวดีศรีอยุธยา เสนาพฤฒามาตย์มีความพิโรธเคืองแค้น คิดกันฆ่าขุนชินราชและแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ แผ่นดินเป็นจลาจล สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีทรงพระราชดำริว่า ถ้าพระนครศรีอยุธยาเป็นดังนี้จริง เห็นว่าหัวเมืองขอบขัณฑเสมาและเสนาพฤฒามาตย์ทั้งปวง จะกระด้างกระเดื่องมิปรกติ ถ้ายกกองทัพรุดไปโจมตีเอา เห็นจะได้พระนครศรีอยุธยาโดยง่าย ทรงพระดำริแล้วก็ตรัสให้จัดพลทหารรบ ๓๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๓๐๐ ม้า ๓,๐๐๐ เศษ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีก็เสด็จยกทัพรุดรีบมา โดยทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ตีเมืองกาญจนบุรี จับได้กรมการ ถามให้การว่าพระนครเป็นจลาจลก็จริง แต่บัดนี้พระเทียรราชาได้ครองราชสมบัติ เสนาพฤฒามาตย์และหัวเมืองทั้งปวงเป็นปรกติพร้อมมูลอยู่แล้ว สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสว่า ได้ล่วงเกินมาแล้วจะกลับเสียนั้นดูไม่มีเกียรติยศเลย จำจะเข้าไปเหยียบให้ถึงชานเมือง พอเห็นพระนครแล้วจะกลับ ประหนึ่งจะได้เห็นฝีมือทหารกรุงศรีอยุธยา ผู้ใดจะออกมารับทัพเราบ้าง ตรัสแล้วก็ยกไปตีเมืองสุพรรณบุรี แล้วเดินตัดทุ่งเข้าท้ายป่าโมก ข้ามพลเข้าไปตั้งค่ายหลวงตำบลลุมพลี

ณ วันอังคาร ขึ้น ๕ ค่ำ เดือนยี่ จุลศักราช ๘๙๒ ปีขาลโทศก ขณะนั้นมีหนังสือเมืองสุพรรณบุรี บอกราชการเข้าไปถึงกรุง พอทัพพระเจ้าหงสาวดีก็ถึงทุ่งลุมพลีพร้อมกัน สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าตกพระทัย ตรัสให้เร่งพลนอกเมืองในเมืองขึ้นรักษาหน้าที่เป็นโกลาหล สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตั้งอยู่ลุมพลี ๓ วัน พอทอดพระเนตรดูกำแพงพระนครศรีอยุธยาและปราสาทราชมนเทียรแล้ว ก็เลิกทัพกลับไปกรุงหงสาวดีโดยทางมา

ขณะเมื่อพระเจ้าหงสาวดียกทัพมานั้น ฝ่ายพระยาละแวกรู้ว่า พระนครศรีอยุธยาผลัดแผ่นดินใหม่ ก็ยกทัพรีบมาถึงเมืองปราจีนบุรี ตีจับได้คนถามให้การว่า พระเทียรราชาครอง

ราชสมบัติเสนาบดีพร้อมมูลอยู่ พระยาละแวกก็มิอาจยกเข้ามา กวาดแต่ครัวอพยพชาวปราจีนบุรี แล้วกลับไปเมืองละแวก ครั้นพระเจ้าหงสาวดียกกลับไปแล้ว สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าแผ่นดิน คิดแค้นแก่พระยาละแวกว่า กรุงหงสาวดีดูหมิ่นแล้ว เมืองเขมรมาดูหมิ่นด้วยเล่า ถ้าราชการฝ่ายหงสาวดีสงบลงเมื่อไร เราจะแก้แค้นให้จงได้ แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ซ่อมแซมกำแพงพระนครซึ่งชำรุดปรักหักพังให้รอบคอบ แล้วให้สถาปนาที่ดำหนักวังเป็นพระอุโบสถ และสร้างพระวิหารอารามให้นามชื่อวัดวังชัยเจ้าอธิการให้ชื่อพระนิกรม แล้วตรัสว่า เมื่อเราอุปสมบทนั้นบิณฑบาตขึ้นไปป่าโทน ป่าถ่าน ขึ้นไปจนถึงป่าชมพู อากรซึ่งขึ้นสรรพากรเป็นหลวงนั้น ให้เถรเณรไปขอเป็นกัปปิยจังหันเถิด

ศักราช ๘๙๓ ปีเถาะ ตรีศก เดือน ๘ ขึ้น ๒ ค่ำ ทำการพระราชพิธีปฐมกรรม สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าที่ตำบลท่าแดง พระกรรมวาจาเป็นพระพฤฒิบาศ พระพิเชษฐเป็นหัสดาจารย์ พระอินโทรเป็นธรรมการ

ศักราช ๘๙๔ ปีมะโรง จัตวาศก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า ฟังข่าวราชการเมืองหงสาวดีสงบอยู่ ก็ตรัสเตรียมทัพ (ณ) เพนียด ๕๐,๐๐๐ ให้เกณฑ์หัวเมืองปักษ์ใต้เป็นทัพเรือ ให้พระยาเยาว์เป็นแม่ทัพ พระศรีโชฎึกเป็นกองหน้า

ศุภมัสดุ จุลศักราช ๑๑๕๗ ปีเถาะ สัปตศก สมเด็จบรมธรรมิกมหาราชาธิราชเจ้าอยู่หัว ผู้ผ่านถวัลยราช ณ กรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา เถลิงพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงชำระพระราชพงศาวดาร ตั้งแต่พระรามาธิบดีสร้างศรีอยุธยา ลำดับกษัตริย์ลงมา ๑๑ องค์ ถึงพระไชยราชา จนจับขุนวรวงศา แม่ศรีสุดาจันทร์ฆ่าเสีย แล้วหงสาวดียกทัพมาถึง แล้วกลับคืนไป พระมหาจักรพรรดิให้เตรียมกองทัพไปเมืองละแวก

ถึงวันอาทิตย์ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๒ เพลาเช้า ๒ โมง ๓ บาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จ (ยก) กองทัพหลวงไปโดยทางปัตบองถึงเมืองละแวก ฝ่ายทัพเรือไปปากน้ำพุทไธมาศ เข้าคลองเชิงกระชุม และกองหน้าตั้งห่างเมือง ๑๐ เส้น ทัพหลวงตั้งไกลเมือง ๑๕๐ เส้น ฝ่ายพระยาละแวกเห็นจะป้อง (กัน) เมืองไว้มิได้ จึงให้มีศุภอักษรแต่งเสนาบดีถือมากราบถวายบังคมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในลักษณะนั้นว่า ข้าพระองค์ผู้ครองเมืองกัมพูชาธิบดีขอถวายบังคมมาแทบพระบาทบงกชมาศ สมเด็จพระนั่งเกล้าพระองค์ผู้ทรงอิศวรภาพ เป็นปิ่นกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา มหาดิลกภพนพรัตนราชธานี บุรีรมยอุดมพระราชมหา-

สถาน ด้วยข้าพระองค์เป็นคนโมหจริตมิได้คิดเกรงพระเดชเดชานุภาพ และยกทัพเข้าไปกวาดเอาชาวปราจีนบุรี อันเป็นข้าขอบขัณฑเสมากรุงเทพพระมหานครมานั้น ผิดหนักหนาอยู่แล้วขอสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ได้โปรดอดโทษานุโทษแก่ข้าพระองค์เถิด อย่าเพิ่งยกพยุหโยธาเข้าหักเอาเมืองก่อนเลย งด (ไว้) ๓ วัน ข้าพระองค์จะแต่งเครื่องราชบรรณาการออกไปถวาย ขอเป็นข้าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ไปตราบเท่ากัลปาวสาน

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าก็ทรงพระการุญภาพแก่พระยาละแวก ตรัสกำหนดนายทัพนายกอง ให้งดการซึ่งจะเข้าหักเมืองโดยศุภอักษรพระยาละแวก ครั้นถ้วนกำหนด ๓ วัน พระยาละแวกนำเครื่องราชบรรณาการกับนักพระสุโทนักพระสุทัน อันเป็นราชบุตรออกมาเฝ้า ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายเป็นข้าพระบาท สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าก็สิ้นความพิโรธ จึ่งตรัสแก่พระยาละแวกว่า ท่านจงรักษาแผ่นดินกรุงกัมพูชาธิบดี โดยยุติธรรมราชประเพณีสืบมาแต่ในกาลก่อนนั้นเถิด แล้วพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า นักพระสุโทนักพระสุทันนี้ เราจะขอไปเลี้ยงเป็นโอรส พระยาละแวกมิอาจที่จะขัดได้ ก็โดยบัญชาพระเจ้าอยู่หัว แล้วพระยาละแวกก็ถวายบังคมลาเข้าไปเมือง จัดแจงเครื่องราชูปโภคชายหญิงให้แก่ราชบุตร แล้วก็พามาถวายกราบทูลฝาก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า ท่านอย่าวิตกเลย อันบุตรท่านทั้งสองนี้เหมือนโอรสแห่งเรา พระยาละแวกมีความยินดีนัก ให้เสนาบดีไปต้อนครัวอพยพชาวปราจีนบุรีมาส่งยังค่ายหลวง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จยกกองทัพกลับมายังกรุงพระนครศรีอยุธยา จึ่งทรงพระกรุณาให้นักพระสุทันขึ้นไปครองเมืองสวรรคโลก

ศักราช ๘๙๕ ปีมะเส็ง เบญจศก ครั้งนั้นพระเจ้าอยู่หัวให้แปลงเรือแซเป็นเรือชัย และเรือศีรษะสัตว์ต่าง ๆ

ศักราช ๘๙๖ ปีมะเมีย ฉศก เดือน ๘ ทำการพระราชพิธีมัธยม สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า ตำบลชัยนาทบุรี

ศักราช ๘๙๗ ปีมะแม สัปตศก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จไปวังช้างตำบลบางละมุงได้ช้างพลายพัง ๖๐ ช้าง อนึ่งในเดือน ๑๒ นั้น ได้ช้างเผือกพลาย ตำบลกาญจนบุรี สูง ๔ ศอกเศษ ซึ่งพระคเชนทโรดม ครั้งนั้นมีข่าวมาว่า เมืองละแวกเสียแก่ญวน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแจ้งว่า นักพระสัตถายกมารบเมืองละแวก เสียบิดานักพระสุโท พระสุทันแก่ญวนแล้ว จำจะให้ออกไปกำจัดเอาเมืองคืน ทรงพระกรุณาตรัสแก่มุขมนตรีว่าจะออกไปเมืองละแวกครั้งนี้

จะเห็นใครเป็นแม่ทัพออกไป มุขมนตรี ปรึกษาพร้อมกันกราบทูลว่า เห็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอบุตรบุญธรรมที่ไปครองเมืองสวรรคโลกออกไป จะได้เอาใจชาวละแวก จึ่งมีพระราชกำหนดให้หาพระองค์สวรรคโลกลงมาเฝ้า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า จะให้เจ้าเป็นแม่ทัพออกไป พระองค์สวรรคโลกกราบทูลว่า พระชันษาร้ายถึงฆาต สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า มุขมนตรีปรึกษาพร้อมกันแล้ว ประการหนึ่งกรุงกัมพูชาธิบดีก็เป็นของเจ้าอยู่จำจะไป

ศักราช ๘๙๘ ปีวอก อัฐศก เดือน ๑๒ พระองค์สวรรคโลกเป็นแม่กอง ถือพล ๓๐,๐๐๐ พระมหามนตรีถืออาชญาสิทธิ์พระมหาเทพถือวัวเกวียน ฝ่ายทัพเรือพระยาเยาว์เป็นนายกองครั้งนั้นลมขัด ทัพเรือมิทันทัพบก ทัพบกใกล้ถึงเมืองละแวกพระยารามลักษณ์ซึ่งเกณฑ์เข้ากองทัพบกนั้นเข้าบุกทัพกลางคืน ทัพญวนแต่งรับเป็นสามารถ และทัพพระยารามลักษณ์แตกมาปะทะทัพใหญ่ ครั้งนั้นเสียพระองค์สวรรคโลกกับคอช้าง เสียช้างม้ารี้พลเป็นอันมาก

ศักราช ๘๙๙ ปีระกา นพศก วันอาทิตย์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๕ เกิดเพลิงไหม้ในพระราชวัง อนึ่งในเดือน ๓ นั้นทำการพระราชพิธี (อา) จาริยาภิเษก และกระทำพระราชพิธีอินทราภิเษกในพระราชวัง อนึ่งในเดือน ๕ นั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าพระราชทานสัตดกมหาทาน และให้ช้างเผือกมีกรองเชิงเงิน ๔ เท้าช้าง เป็นเงิน ๑,๖๐๐ ชั่ง ราชรถ ๗ เล่มเทียมด้วยม้า มีนางสำหรับรถเสมอรถละ ๗ นาง อนึ่งได้ช้างพลายพัง ๖๐ ช้าง

ศักราช ๙๐๐ ปีจอ สัมฤทธิศก เสด็จไปวังช้างตำบลแสนดอ ได้ช้างพลายพัง ๔๐ ช้าง

ศักราช ๙๐๒ ปีชวด โทศก เสด็จไปวังช้างตำบลวัดกะได ได้ช้างพลายพัง ๕๐ ช้าง

ศักราช ๙๐๔ ปีขาล จัตวาศก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จไปวังช้างตำบลไทรย้อย ได้ช้างพลายพัง ๗๐ ช้าง

ลุศักราช ๙๐๕ ปีเถาะ เบญจศก สมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ทรงพระดำริว่า ครั้งก่อนเรายกทัพรุดไปพระนครศรีอยุธยา พลแต่ ๓๐,๐๐๐ ล่วงเข้าตั้งถึงชานเมืองตำบลลุมพลี หามีผู้ใดมาปะทะมือไม่ แต่หากทว่าพลน้อย จะทำการช้าวันมิถนัด ครั้งนี้จะยกทัพไปให้มาก ๑๐ เท่า ก็เห็นจะได้พระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีทรงพระดำริแล้ว เกณฑ์พล ๓๐ หมื่น ช้างเครื่อง ๗๐๐ ม้า ๓,๐๐๐ ให้พระมหาอุปราชาเป็นกองหน้า พระเจ้าแปรเป็นเกียกกาย พระยาพสิมเป็นกองหลัง

ครั้น ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๓ เพลาอุษาโยค สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีทรงเครื่องศิริราชปิลันธนาลังกาภรณ์ บวรมหาสังวาลเนาวรัตน สะพักพระอังสาอลงกต อังคา-พยพอย่างอัครราชรามัญวิสัย สำหรับมหาพิชัยรณรงค์เสร็จ เสด็จทรงช้างพระที่นั่งพลายมงคลปราบทวีปเป็นราชพาหนะ ประดับเครื่องคเชนทราลังกาภรณ์ บวรมหาสารวิภูษิตพร้อมด้วยเสนางคนิกรพิริยโยธาหาญ พลดาบดั้งดาบเขนเป็นขนัดแน่น แสนเสโลโตมรมาศทวนทอง เป็นทิวแถวดาษดา ดูมโหฬารเลิศพันลึกอธึกด้วยธวัชธงฉานธงชัย รุจิดไพโรจน์อัมพรวิถีเดียรดาษด้วยทัพท้าวพระยารามัญราชรายเรียงเป็นระยะ โดยกระบวนพยุหยาตราหน้าหลังทั้งปวงพร้อมเสร็จ ได้เพลามหาศุภฤกษ์ โหราธิบดีลั่นฆ้องชัย เจ้าพนักงานประโคมแตรสังข์กังสดาลดนตรีศัพท์ฆ้องกลองก้องสนั่นนฤนาท ดำเนินธงคลาพยุหโยธาทัพออกจากกรุงหงสาวดี รอนแรมมา ๗ วัน ข้ามแม่น้ำเมาะตะมะเดินทัพโดยทางสะมิ

ขณะนั้นมีหนังสือบอกมาแต่เมืองกาญจนบุรีเข้ามาว่า ชาวด่านไปถึบด่านถึงตำบลจอยยะได้เนื้อความว่า สมเด็จพระเจ้าหงสาวดียกมา ข้ามพ้นเมืองเมาะตะมะถึง ๗ วันจึ่งสิ้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าตรัสให้เทครัวเมืองตรีจัตวา และแขวงจังหวัดเข้าพระนคร แล้วมีพระราชกำหนดขึ้นไปถึงเมืองพิษณุโลกว่า ถ้าศึกหงสาวดีมาติดพระนคร-ศรีอยุธยาเมื่อใดให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาเอาทัพเมืองเหนือทั้งปวงเป็นทัพขนาบแล้วตรัสให้พระยาจักรีออกตั้งค่ายลุมพลี พล ๑๕,๐๐๐ ล้วนใส่เสื้อแดงหมวกแดง

ฝ่ายมหานาคบวชอยู่วัดภูเขาทอง สึกออกตั้งค่ายกันทัพเรือ ตั้งค่ายแต่วัดภูเขาทองลงมาจนวัดป่าพลู พรรคพวกสมกำลังญาติโยมทาสชายทาสหญิงของมหานาค ช่วยกันขุดคูนอกค่ายกันทัพเรือ จึ่งเรียกว่าคลองมหานาค เจ้าพระยามหาเสนาถือพล ๑๐,๐๐๐ ออกตั้งค่ายบ้านดอกไม้ป้อมท้องนาหันตรา พลใส่เสื้อเขียวหมวกเขียว พระยาพระคลังถือพล ๑๐,๐๐๐ ตั้งป้อมท้ายคูพลให้ใส่เสื้อเหลืองหมวกเหลือง พระสุนทรสงครามถือพล ๑๐,๐๐๐ ตั้งค่ายป้อมจำปา พลใส่เสื้อดำหมวกดำ และบรรดาการพระนครนั้นก็ตกแต่งป้องกันเป็นสามารถ

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ยกทัพข้ามกาญจนบุรีถึงพระนครศรีอยุธยา ณ วันเสาร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๔ ตั้งค่ายหลวงตำบลกุ่มตอง ทัพพระมหาอุปราชาตั้งค่ายตำบลเพนียดทัพพระเจ้าแปรตั้งค่ายตำบลบ้านใหม่มะขามหย่อง ทัพพระยาพสิมตั้งค่ายตำบลทุ่งประเชด

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๔ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าจะเสด็จยกพยุหโยธาทวยหาญ ออกไปดูกำลังข้าศึกณ ทุ่งภูเขาทอง จึ่งทรงเครื่องราชอลังการยุทธเสด็จทรงช้างต้นพลายแก้วจักรรัตน์ สูง ๖ ศอกคืบ ๕ นิ้ว เป็นพระคชาธาร ประดับคชาลังกาภรณ์เครื่องมั่น มีกลางช้างและควาญ พระสุริโยทัยผู้เป็นอัคราชมเหสี ประดับองค์เป็นพระยามหาอุปราชทรงเครื่องสำหรับราชรณรงค์ เสด็จทรงช้างพลายทรงสุริยกษัตริย์ สูง ๖ ศอก เป็นพระคชาธาร ประดับคชาภรณ์เครื่องมั่นเสร็จ มีกลางช้างและควาญ พระรามเมศวรทรงเครื่องศิริราชปิลันธนาวราภรณ์สำหรับพิชัยยุทธสงครามเสร็จ เสด็จ (ทรง) ช้างต้นพลายมงคลจักรพาฬ สูง ๕ ศอกคืบ ๑๐ นิ้ว ประดับคชาภรณ์เครื่องมั่น มีควาญและกลางช้าง พระมหินทราธิราชทรงราชวิภูษณาลังกาภรณ์สำหรับพระมหาพิชัยยุทธรณรงค์ เสด็จทรงช้างต้นพลายพิมานจักรพรรดิ สูง ๕ ศอกคืบ ๘ นิ้ว ประดับกุญชรอลงกตเครื่องมั่น มีกลางช้างและควาญ ครั้นได้มหาศุภวารฤกษ์ราชดิถี พระโหราลั่นฆ้องชัย ประโคมอุโฆษแตรสังข์อึงอินทเภรี สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าก็ยาตราพระคชาธาร พระ-อัครมเหสีและพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์โดยเสด็จ เหล่าคชพยุหดั้งกันแทรกแซงค่ายค้ำพังคาโคตรแล้น มีทหารประจำชี่กรกุมปืนปลายขอประจำคอทุกตัวสารควาญประจำท้ายล้อมเป็นกันกงโดยขนัด แล้วถึงหมู่พยุหแสนยากรโยธาหาญเดินเท้าถือดาบดั้งเสโล โตมรหอกใหญ่ หอกคู่ ธงทวน ธนู ปืนนกสับคับคั่ง ซ้ายขวาหน้าหลัง โดยกระบวนคชพยุหสงครามเสียงเท้าพลและช้างสะเทือนดังพระสุธาดลจะทรุด สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าเสด็จยืนพระคชาธารประมวลคนและคชพยุห โดยกระบวนตั้งอยู่โคกพระยา

ฝ่ายกองตระเวนรามัญเห็นดังนั้น ก็เข้าไปกราบทูลพระเจ้าหงสาวดีโดยได้เห็นทุกประการ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสว่าชะรอยจะเป็นทัพพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้ายกออกมาจะกระทำคชพยุหสงครามกับเรา พระองค์ตรัสให้ยกพลหลวงออกจากค่ายตั้งกระบวน สมเด็จพระหงสาวดีทรงเกราะเครื่องพิชัยยุทธ ย่อมทับถมด้วยวิชาสาตราเวทคาถาแล้วสอดพระมหาสุวรรณสังวาลประดับเพชรพื้นถม สรรพคุณเวทคาถาต่าง ๆ ทรงพระมหามาลาลงเลขยันต์กันสรรพสาตราวุธภยันตราย สำหรับราชรณรงค์ยุทธเสร็จ เสด็จทรงช้างต้นพลายมงคลปราบทวีป สูง ๗ ศอก เป็นพระคชธาร ประดับคชาภรณ์เครื่องมั่น มีกลางและควาญ เครื่องสูงสำหรับรณรงค์แห่โดยขนัด มีหมู่ทหารถือดาบดั้ง ๑๐,๐๐๐ ล้อม พระคชาธาร พระเจ้าแปรอลังการเครื่องพิชัยยุทธทรงช้างต้นพลายเทวนาคพินาย สูง ๖

ศอกคืบ ๗ นิ้ว เป็นพระคชาธาร ประดับคชาภรณ์เครื่องมั่น มีควาญและกลางช้าง ยกเป็นกองหน้า มีทหารดาบสองมือ ๑,๕๐๐ ล้อมพระคชาธาร ช้างท้าวพระยารามัญคับคั่งตั้งโดยกระบวนกันกงเป็นขนัด เหล่าพยุหโยธาเดินเท้าถือสรรพสาตราดาษดาโดยกระบวน

สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีก็ยกพยุหโยธาทวยหาญ ออกตั้งยังท้องทุ่งตรงหน้าทัพสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ห่างกันประมาณ ๑๐๐ เส้น เสด็จยืนพระคชาธารคอยฤกษ์ จึ่งตรัสให้พลม้ารำทวน ชักชิงกลองกันไป ให้เท้าเริงหน้าทัพ ฝ่ายพลเครื่องเล่น เต้นรำร้องเฮฮาเป็นโกลาหล ฝ่ายพลดาบดั้ง ดาบสองมือ มีรำล่อเลี้ยวกันไปมา ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีทอดพระเนตรดูบนอากาศ เห็นพระอาทิตย์แจ่มดวงหมดเมฆหมอกแล้วคชิณราชบินนำหน้าทัพ ครั้นเห็นศุภนิมิตราชฤกษ์ดังนั้น ก็ให้ลั่นฆ้องชัยอุโฆษแตรสังข์อึงอินทเภรีขึ้นพร้อมกัน ก็ตรัสให้ขับพลเข้าโจมทัพสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ฝ่ายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิดำรัสให้แยกพลเป็นปีกกา พลโยธาทั้งสองฝ่าย บ้างแห่โห่โกลาหลเข้าปะทะประจัญตีแย้งยุทธ ยิงปืนระดมศัสดราธุมาการตลบไปทั้งอากาศ พลทั้งสองฝ่ายบ้างตายบ้างลำบาก กลิ้งกลาดเกลื่อนท้องทุ่งเป็นอันมาก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชก็ขับพระคชาธารเข้าชนช้างกองหน้าพระเจ้าหงสาวดี พระคชาธารเสียทีให้หลังข้าศึกเอาไว้ไม่อยู่ พระเจ้าแปรได้ท้ายข้าศึก ดังนั้นก็ขับพระคชาธารตามไล่ช้างพระมหาจักรพรรดิ พระสุริโยทัยเห็นพระราชสามีเสียทีไม่พ้นมือข้าศึก ทรงพระกตัญญูภาพ ก็ขับพระคชาธารพลายทรงพระสุริยกษัตริย์สะอึกออกรับ พระคชาธารพระเจ้าแปรได้ล่างแบกถนัด พระคชาธารพระสุริโยทัยขาดกระทั่งถึงราวพระถันประเทศ พระราเมศวรกับพระมหินทราธิราชก็ขับพระคชาธารถลันจะเข้าแก้พระราชมารดาไม่ทันที พอพระชนนีสิ้นพระชนม์กับคอช้าง พระพี่น้องทั้งสองพระองค์ถอยรอรับข้าศึกกันพระศพสมเด็จพระราชมารดาเข้าพระนครได้ โยธาชาวพระนครแตกพ่ายข้าศึก รี้พลตายเป็นอันมาก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า จึงให้เชิญพระศพพระสุริโยทัย ผู้เป็นพระอัครมเหสีมาไว้ตำบลสวนหลวง ครั้นรุ่งขึ้นพระมหาอุปราชาแต่งพลเข้าตีค่ายพระสุนทรสงคราม พระสุนทรสงครามต่อรบข้าศึกเป็นสามารถ แต่เพลาเช้าจนพลบค่ำ ข้าศึกหนุนแน่นเข้าหักค่ายพระสุนทรสงครามแตก เสียค่ายป้อมจำปา พลตายลำบากมาก รุ่งขึ้นสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีทรงช้างต้นพลายกามกวมสูง ๗ ศอก ตัวทาแตง เสด็จยกพลมาทุ่งลุมพลี ให้ทหารเดินเท้าแซงตามทิวไม้สองฟากทุ่ง เสด็จยืนช้างที่นั่งชี้พระหัตถ์ให้ทหารม้า ๕๐๐ เข้ายั่วหน้าค่ายพระยาจักรี พระยาจักรีก็ขับทหารออกรบ ฝ่าย

นายทหารหงสาวดีซึ่งซุ่มแซงสองชายทุ่งนั้น เห็นได้ทีก็ยกออกโจมตีโอบหลังไปเป็นทัพขนาบจนใกล้ค่าย ทหารก็ตาไล่ตะลุมบอนฆ่าฟันทหารพระยาจักรีล้มตายเป็นอันมาก พระยาจักรีและทหารทั้งปวงเสียที ก็ล่าทัพเข้าพระนคร ครั้นได้ค่ายพระยาจักรีแล้ว สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีก็เสด็จกลับเข้ายังค่ายหลวง ทหารม้าที่ได้ศีรษะชาวพระนครไปประมาณ ๔ ส่วน ที่มิได้ศีรษะประมาณส่วนหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสให้ปลูกร้านขึ้น แต่งเครื่องมัจฉะมังสาสุราบานให้รับพระราชทาน ที่ไม่ได้ศีรษะนั้นให้นั่งรับพระราชทานใต้ถุนร้าน ให้ทหารซึ่งรับพระราชทานบนร้านนั้นราดน้ำล้างลงมือลงมา ครบ ๓ วันให้พ้นโทษ

ฝ่ายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าตรัสแก่มุขมนตรีว่า ทหารหงสาวดียังกำลังกล้ารื่นเริงอยู่ ทั้งเสบียงอาหารก็ยังไม่ขัดสน จำจะรักษามั่นหน่วงไว้คิดการเดือน คอยทัพเมืองพระพิษณุโลกซึ่งจะลงมาขนาบนั้นด้วย แล้วจะคิดเอาปืนใหญ่ล้างค่ายทำลายความคิดให้อ่อนลง จะค่อยคิดการเอาชัยชำนะเมื่อภายหลังเห็นจะได้โดยง่าย มุขมนตรีทั้งหลายก็เห็นด้วย จึ่งให้เชิญปืนนารายณ์สังหารลงสำเภาฉ้อขึ้นไปทางบ้านป้อม แต่งทัพปกป้องกันสองฝั่งมากขึ้นไปถึงขนอนปากคู ทหารทัดมาตั้งกองร้อยคอยเหตุอยู่ ก็เอาข่าวไปกราบทูลแก่สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีว่า ชาวพระนครฉ้อสำเภาขึ้นมา มีแม่ทัพปกป้องกันสองฝั่งมาก เห็นทีจะบรรทุกปืนใหญ่ขึ้นมาหลังค่าย ทูลยังมิขาดคำ ชาวพระนครยิงปืนนารายณ์สังหารไปกระสุนตกลงในค่ายใกล้พลับพลาสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีให้เอากระสุนปืนมา (บวง) สรวงพลีแล้ว ให้เลิกไปตั้งค่ายหลวง ณ พุทเลาอยู่ ๓ วัน สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีเสด็จทรงช้างพระที่นั่งกระโจมทอง ยกพลหลวงออกจากค่ายข้ามโพธิ์สามต้นมาตามทุ่งเพนียด เสด็จยืนช้าง ณ วัดสามพิหาร ตรัสให้มหาอุปราชาต้อนพลเข้าหักพระนครจึงให้พระยาราม ให้เอาปืนนารายณ์สังหารลงใส่สำเภาไม้รักแม่นางไอขึ้นไปยิงค่ายสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ปืนถีบท้ายสำเภาจมลงกระสุนปืนขึ้นไปถูกกิ่งพระมหาโพธิ์ ๓ กำเศษ ขาดตกลงใกล้ช้างพระที่นั่งสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีประมาณ ๓ วา ขณะนั้นชาวป้อมมหาชัยก็ยิงปืนใหญ่ระดมมาต้องพลหงสาวดีตายมาก จะปล้นเอาพระนครก็ไม่ได้ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีก็เสด็จกลับยังพลับพลา

ฝ่ายสมเด็จพระมหาธรรมราชาแจ้งข่าวขึ้นไปว่า กองทัพสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีมาติดพระนครกรุงศรีอยุธยา ก็เกณฑ์ทัพเมืองพระพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย เมืองพิจิตร เป็นคน ๕๐,๐๐๐ ลงมาถึงเมืองชัยนาทบุรี ตั้งค่ายมั่นสองฝั่งฟาก

แต่งกองร้อยลงมาสืบถึงแขวงสิงหบุรี พอพบสมิงจคร้านสมิงมะลุม คุมทัพ ๓,๐๐๐ ไปลาดหาเสบียง กองร้อยชาวพระพิษณุโลกเห็นรามัญมากกว่าก็วิ่งหนี พวกรามัญเอาม้าไสสะพักจับได้ ๒ คน คุมตัวมาถวาย สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสถามนายมั่น ปีนยาว นายคง หนวดให้การกราบทูลว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชผู้ครองเมืองพระพิษณุโลกแจ้งขึ้นไปว่าทัพกรุงหงสาวดีมาตีพระนครศรีอยุธยา จึ่งยกพลเมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย เมืองพิจิตรเป็นคน ๕๐,๐๐๐ ลงมาช่วยตีกระหนาบ บัดนี้มาตั้งอยู่ชัยนาทบุรีแต่งให้พันโจมจตุรงค์ พันยงใจหาญคุมข้าพเจ้าคน ๑๐๐ มาสืบทัพ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีแจ้งดังนั้นแย้มโอษฐ์แล้วตรัสว่า อ้าย ๒ คนนี้ให้โกนศีรษะเสีย ปล่อยขึ้นไปให้ทูลพระมหาธรรมราชาว่า ซึ่งจะลงมาเป็นทัพกระหนาบนั้น เราคอยอยู่ ถ้ามิลงมา ให้มั่นไว้ เราจะขึ้นไปหา สมิงจคร้านรับสั่งสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ก็เอาตัว นายมั่น ปีนยาว นายคง หนวด ไปโกนศีรษะ แล้วก็คุมขึ้นไปปล่อยถึงแขวงสิงหบุรี นายมั่น นายคง ก็ขึ้นไปถึงชัยนาท ให้ขุนนางนำเฝ้ากราบทูลเนื้อความซึ่งสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีสั่งมานั้นให้ทราบทุกประการ สมเด็จพระมหาธรรมราชาตรัสถามว่า เอ็งเข้าไปถึงสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีนั้น เห็นรี้พลประมาณเท่าไร นายมั่น ปีนยาว นายคง หนวด กราบทูลว่า ข้าพเจ้ามิได้เที่ยว เห็นแต่วงค่ายหลวงนั้นพอเต็มทุ่งพุทเลา สมเด็จพระมหาธรรมราชาจึ่งตรัสแก่มุขมนตรีว่า ซึ่งสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสสั่งมาทั้งนี้เห็นจะจริงหรือ มุขมนตรีทั้งปวงกราบทูลว่า สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีลิ้นดำองค์นี้ ได้ยินเล่าลือกันว่า ตรัสสิ่งใดเป็นสัตย์จริง สมเด็จพระมหาธรรมราชาตรัสว่า อันการสงครามจะฟังเอาเป็นสัตย์จริงนั้นยากนัก เกลือกเกรงเรากระหนาบ และหากสำทับไว้จะเลิกไปโดยทางมา จำจะแต่งทัพลงไปตั้งรอไว้ดูที แล้วตรัสให้ทัพพระยาสวรรคโลกพระยาสุโขทัย ๒ทัพ คน ๒๐,๐๐๐ ยกลงไปเมืองอินทบุรี

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสให้ไปสั่งมหาอุปราชา ให้ตีค่ายทุ่งหันตราเสีย จะได้คิดการบัญชีเมือง รุ่งขึ้น ณ วันอังคาร แรม ๓ ค่ำ เดือน ๔ เพลาเช้าตรู่ พระมหาอุปราชาก็ยกพลทหารไปตีค่ายเจ้าพระยามหาเสนา เจ้าพระยามหาเสนา นายทัพนายกอง ต่อสู้เป็นสามารถข้าศึกหักเอามิได้ พระมหาอุปราชาโกรธ เสด็จยืนช้างตรงหน้าค่ายห่างประมาณ ๓ เส้น ให้ประกาศแก่นายทัพ นายกองว่า มิได้ค่ายเพลานี้ ตัดศีรษะเสียบเสีย นายทัพนายกองกลัว ก็ต้อนพลทหารดาบตั้งหนุนแน่นกันเข้าไปฟันค่ายหักเอาได้ เจ้าพระยามหาเสนานายทัพนายกอง ไพร่พลแตก ก็ลาดลงคลองข้ามไปฟากวัดมะเหยงคณ์ คนที่ป่วยเจ็บล้ม

ตายในน้ำก็มาก พระมหาอุปราชาก็ยกกองทัพกลับไปค่าย จึ่งเสด็จไปเฝ้าพระเจ้าหงสาวดีกราบทูลซึ่งมีชัยได้ค่ายให้ทราบทุกประการ ขณะนั้นไพร่พลในกองทัพขัดเสบียง แต่งกองทัพออกลาดหาก็มิได้ ที่ได้บ้างซื้อขายแก่กันเป็นทะนานละเฟื้อง ท้าวพระยาพระหลวงหัวเมือง เอาเนื้อความกราบทูลสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีตรัสปรึกษาดูความคิดท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวงว่า เสบียงอาหารสิขัดสนอยู่แล้ว ๆ ก็จวนเทศกาลฟ้าฝน จะทำการช้ามิได้ จำจะเลิกทัพกลับไป แต่ทว่าจะไปทางใดดี ท้าวพระยามุขมนตรีปรึกษากราบทูลว่า ถ้าจะเสด็จไปทางเมืองกำแพงเพชรออกด่านแม่ละเมาเล่า กองทัพฝ่ายเหนือก็มาตั้งมั่นรับอยู่ ณ เมืองชัยนาท เกลือกราชการติดพันช้าไป ไพร่พลจะขัดสนโดยเสบียงอาหารเห็นจะเสียท่วงที แม้นเสด็จไปทางกาญจนบุรีแรกมาเห็นสะดวก สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสว่า ซึ่งจะกลับไปทางกาญจนบุรีนั้น เห็นจะขัดสนอีก ด้วยเหตุว่ากองทัพเรายกเหยียบเมืองมา เสบียงอาหารยับเยินสิ้นอยู่แล้ว ประการหนึ่งได้สั่งไปถึงพระมหา-ธรรมราชาว่า ให้ลงมา ถ้ามิมา เราจะขึ้นไปตี และพระมหาธรรมราชามิลงมานั้น ดีร้ายจะตั้งมั่นรับผ่อนเสบียงอาหารลงมาไว้มากเห็นสมคะเนอยู่แล้ว ทำไมแก่ทัพพระมหาธรรมราชาเท่านั้น เพลาเดียวก็จะแตก จะได้เสบียงอาหารพอไพร่พลเราไม่ขัดสน ท้าวพระยานายทัพนายกอง ก็บังคมทูลว่า ทรงพระราชดำริครั้งนี้ (ดี) หาที่สุดมิได้ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสว่า ซึ่งเราจะล่าทัพไปครั้งนี้ จะต้องตีทั้งหน้าทั้งหลัง ด้วยเหตุว่า ทัพพระมหาอุปราชามาตั้งอยู่ชัยนาทบุรี เห็นจะรู้ถึงสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจะตีพระทัยว่า ทัพพระราชบุตรเขยมาตั้งสกัดกระหนาบอยู่แล้ว ดีร้ายจะแต่งทัพตัดท้ายพลเราเป็นมั่นคง เราจำจะคิดเอาชัยชำนะทั้งหน้าทั้งหลังให้ได้ ตรัสแล้วมีพระราชกำหนดให้ทัพพระยาพสิมทัพพระยาละเคิ่ง ทัพพระยาสะเรียง ทัพพระยาตองอู ทัพพระยาจิตตอง ๕ ทัพ ทัพละ ๓๐,๐๐๐ เป็น คน ๑๕ หมื่น ให้พระเจ้าแปรเป็นแม่กองยกไปหน้า ถ้าพบทัพพระมหาธรรมราชาตั้งรับแห่งใดตำบลใด ให้ตีจงแตกแต่ในเพลาเดียว ถ้าล่วงราตรีไปจะเอาศีรษะนายทัพนายกองเสียบแทนเชลยและให้ทัพพระมหาอุปราชารั้งท้าย ถ้ามีทัพพระนครศรีอยุธยาตาม ให้คิดทัพล่อทัพซุ่มหุ้มจับเอาตัวนายทัพนายกองให้ได้เป็นคนหนึ่งสองคน ถ้ามิทำได้ดังนี้จะเอาพระมหาอุปราชาเป็นโทษถึงสิ้นชีวิต และนายทัพนายกองจัดแจงให้พร้อม อีก ๓ วันจะเลิกทัพจากพระนครศรีอยุธยา

ฝ่ายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าแจ้งว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชา ยกกองทัพเมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย เมืองพิจิตร คน ๕๐,๐๐๐ มาตั้ง (เมือง) ชัยนาทบุรี ทัพหน้าหลังมาตั้งเมืองอินทบุรี สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดีพระทัยนัก ก็ตรัสแก่มุขมนตรีว่า ถ้าสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีรู้ว่าทัพพระมหาธรรมราชายกมาเห็นไม่อยู่ช้า ดีร้ายจะเลิกไป ถ้าไปทางเหนือสมคะเนเรา จะได้กระทบหน้าหลังซ้ำเติมถนัด เกลือกจะหลีกไปทางสุพรรณบุรี กาญจนบุรี จะสลักซ้ำเติมไม่เต็มที่ พระสุนทรสงคราม กราบทูลว่า อันสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีประกอบด้วยกำลัง ๓ ประการ คือ ปัญญาความคิด ๑ รี้พลมาก ๑ มีทหารกล้า ๑ เห็นไม่ไปทางสุพรรณบุรี กาญจนบุรี ด้วยเหตุว่าเป็นต้นทางมา เสบียงอาหารยับเยินสิ้นอยู่แล้ว เห็นจะเดินทางเหนือหมายตีเอาเสบียงอาหารในกองทัพสมเด็จพระมหาธรรมราชานั้นอีก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่เห็นด้วย จึ่งตรัสว่า ถ้าดังนั้น พระสุนทรสงครามสิเป็นเจ้าเมืองสุพรรณบุรี จัดเจนป่าทาง ให้คุมทัพ ๕,๐๐๐ ลอบออกไปเพลาค่ำพรุ่งนี้ ให้ตั้งซุ่มสลักคอยโจมตีทัพพระเจ้าหงสาวดีให้ได้บำเหน็จมือมา ถ้ามิได้สลักสำคัญมาจะเอาตัวเป็นโทษ พระสุนทรสงครามก็โดยพระราชบัญชาถวายทัณฑ์บนไว้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึ่งตรัสว่า ถ้าพระเจ้าหงสาวดีเลิกทัพไปทางเหนือดุจคำพระสุนทรสงครามว่านั้น ผู้ใดจะไปตาม จึ่งพระเจ้าลูกเธอพระรามเมศวร พระมหินทราธิราชกราบทูลว่า ข้าพเจ้าทั้งสองขอยกตามตีทัพพระเจ้าหงสาวดีให้ได้บำเหน็จมือ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็บัญชาตาม

ครั้น ณ วันอาทิตย์ แรม ๙ ค่ำ เดือน ๔ เพลาสองยามถึงกำหนด พระเจ้าแปรและพระยาพสิม พระยาละเคิ่ง พระยาสะเรียง พระยาตองอู พระยาจิตตอง ก็เลิกทัพเดินเป็นกองหน้าทัพหลวง สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีก็เดินเป็นอันดับ และทัพพระมหาอุปราชาก็เดินเป็นกองหลัง พระมหาอุปราชาแต่งม้า ๕๐๐ ให้อยู่รั้งท้ายคอยเหตุ ถ้าเห็นทัพตามประมาณ ๑,๐๐๐ ให้ม้าไปบอกม้าหนึ่ง ถ้าพลประมาณ ๒,๐๐๐ ให้ไปบอก ๒ ม้า ถ้าพลประมาณ ๓,๐๐๐, ๔,๐๐๐,๕,๐๐๐ ก็ให้ไปบอก ๓,๔,๕ ม้า เอาไปเป็นกำหนด ฝ่ายทัพ (หน้า) นำเดินข้ามคลองบางแก้วไปตามทิวทุ่งลำแม่น้ำใหญ่เพื่อรี้พลช้างม้ามากจะได้อาศัยน้ำ ครั้นเพลาเช้าชาวพระนครรู้ว่าทัพสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีเลิกไป มุขมนตรีก็เอากิจจากราบทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า ทัพพระเจ้าหงสาวดีมิได้ยกไปทางเมืองกาญจนบุรี ไปทางแม่น้ำใหญ่ สมเด็จพระเจ้าอยู่ก็ตรัสให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์คุมทัพ ๑๐,๐๐๐ ยกตาม จึ่งพระรามเมศวร พระมหินทราธิราชปรึกษากันว่า ซึ่งทัพล่าไปในวันหนึ่งสองวันเห็นจะระวัง

นัก จะคิดกองทัพรับเราเป็นสามารถอันจะให้รีบจู่โจมเข้าตีนั้น เห็นจะเอาชัยชำนะยาก คอยสะกดตามไปวันหนึ่งสองวัน ให้ประมาทลงก่อน ประการหนึ่งจะได้จวนกระทบทัพ สมเด็จพระมหาธรรมราชา พะวังเป็น ๒ ฝ่าย เราจึ่งเข้าโจมตีเห็นจะได้ชัยชำนะโดยง่าย ครั้นปรึกษากันแล้วก็ยกสะกดตามไปแต่ทางประมาณกึ่งวันฝ่ายทัพม้ากองหน้าไปถึงเมืองอินทบุรีเห็นค่ายใหญ่สองค่าย ก็กลับมาแจ้งแก่นายทัพนายกอง พระยาพสิม พระยาละเคิ่ง พระยาสะเรียง พระยาดองอู พระยาจิตดอง ดีใจ ต่างคนแต่งตัวขี่ช้างพลายกั้นสัปทนต้อนพลเข้าตีค่าย ฝ่ายพระเจ้าแปรทรงช้างพลายมณีฉัตร กั้นพระกลดไปยืนให้ทหารเข้าหักค่าย เหล่าทหารหงสาก็เห่โห่ลั่นปืนแกว่งหอกดาบแซ่งกรูเข้าถอนขวากหนามปืนป่ายหักค่ายเป็นโกลาหลทหาร ในค่ายก็วางปืนใหญ่น้อยออกมาต้องพลพม่าล้มตายเป็นอันมาก ก็ยิ่งหนุนเนื่องหนักเข้ามาเย่อค่าย จนถึงได้แทงฟันเป็นสามารถ พลพม่ามอญก็เข้าค่ายได้ ไล่ตะลุมบอนฆ่าฟันตายเป็นอันมาก ซึ่งเหลือก็หนีกระจัดกระจาย เข้ามากราบทูลสมเด็จพระมหาธรรมราชาโดยซึ่งเสียแก่ข้าศึกนั้นทุกประการ

พอผู้ลงไปสอดแนมราชการ ณ กรุงเทพมหานคร กลับขึ้นมาทูลว่า ทัพพระเจ้าหงสาวดีเลิกขึ้นมาทางเหนือสิ้นแล้ว สมเด็จพระมหาธรรมราชาแจ้งว่า กำลังศึกกล้ามากเหลือกำลังดังนั้น เห็นจะรับมิอยู่ คิดจะหลีกเสียให้พ้นหน้าทัพ ซุ่มอยู่ ณ ป่าผะเนินฟากตะวันออก แล้วจะคอยตามสกัดตี จึ่งตรัสกำหนดให้นายทัพนายกองเลิกออกจากค่ายให้เป็นหมวดกองกัน นายทัพนายกองก็ทำโดยพระราชบัญชาทุกประการ พอกองทัพพระเจ้าแปรยกมาถึง เห็นค่ายเปล่า ก็ตั้งอยู่ ณ เมืองชัยนาท แล้วก็บอกลงมายังกองทัพหลวง ขณะเมื่อวันกองหน้าตีค่ายพระยาสวรรคโลก พระยาสุโขทัย ณ เมืองอินทบุรีนั้น พระมหาอุปราชาตรัสปรึกษานายทัพนายกองว่า ทัพเราล้ามาถึง ๒ วัน ๓ วัน ซึ่งทัพพระนครศรีอยุธยามิได้ตามตีนั้น ชะรอยจะคิดเกรงว่า เราแต่งทัพป้องกันระวังอยู่มิได้ประมาท จะคอยสะกดรอยตามมา ๒ วัน ๓ วัน ให้เราประมาทก่อน ประการหนึ่งจะให้ปะทะทัพฝ่ายเหนือซึ่งตั้งอยู่ ณ เมือง ชัยนาท เมืองอินท์ จึ่งจะโจมตีให้เราพะว้าพะวัง เห็นจะคิดดังนี้มั่นคงจำจะซ่อนความคิดชาวพระนครศรีอยุธยา จับเอานายทัพและไพร่ไปถวายสมเด็จพระราชบิดาเป็นบำเหน็จมือจงได้ ตรัสมิทันขาดคำ เห็นม้าเร็วขึ้นมา ๑๐ ม้า

พระมหาอุปราชาก็แจ้งว่า มีทัพตามมาประมาณ ๑๐,๐๐๐ จึงให้สมิงพัตเบิด สมิง

พัตบะคุมทัพ ๕,๐๐๐ ม้า ๒๐๐ ยกไปตั้งซุ่มสงบอยู่ตามทิวไม้ฟากทุ่ง กำหนดว่า ถ้าเห็นทัพตามมาอย่าเพ่อเข้าตีก่อน ให้ล่วงถลำขึ้นมา ต่อได้ยินเสียงปืนรบ จึ่งให้โจมตีท่อนท้าย จับเอานายทัพนายกองให้จงได้ สมิงพัตเบิต สมิงพัตบะก็ยกไปซุ่มอยู่ตามคำนัดรับสั่ง แล้วก็เดินทัพขึ้นไปตั้งอยู่ทางประมาณ ๒๐๐ เส้น

ฝ่ายพระรามเมศวร พระมหินทราธิราช ดำริว่า วันนี้เห็นทัพหงสาวดีจะถึงเมืองอินทบุรีอยู่แล้ว จะได้ตีกับทัพฝ่ายเหนืออยู่แล้ว ก็รีบเร่งเดินทัพหวังจะโจมตี ขณะนั้นสมิงพัตเบิตสมิงพัตบะเห็นทัพยกมา ก็สงบสังเกตอยู่ เห็นช้างที่นั่งหลังคาทอง ๒ ช้าง ก็แจ้งว่าเป็นนายพลพอได้ยินเสียงปืน ทัพพระมหาอุปราชาก็ยกออกโจมตีตัดเอาตรงช้างที่นั่ง ทัพชาวพระนครไม่ทันรู้ตัวก็แตกฉาน เหล่ารามัญก็ล้อมจับพระรามเมศวร พระมหินทราธิราช กับมหาดเล็กท้ายช้าง ๒ คนไปถวายพระมหาอุปราชา พระมหาอุปราชาก็พาไปถวายพระราชบิดาพร้อมกันกับคนพระเจ้าแปร ซึ่งให้ลงมาทูลว่า ค่ายเมืองชัยนาทบุรีก็เลิกหนีไปแล้ว สมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ดีพระทัย ก็เสด็จไปตั้งประทับแรมอยู่ ณ เมืองชัยนาท จึ่งให้เอาพระรามเมศวร พระมหินทราธิราชเข้ามา แล้วตรัสว่า เจ้าทั้งสองสิเป็นข้าศึกกับเรา บัดนี้เราจับได้แล้วจะคิดประการใดเล่า พระรามเมศวร พระมหินทราธิราชกราบบังคมทูลว่า ข้าพระองค์นี้จนอยู่ (แล้ว) จะฆ่าเสียก็จะตาย ถ้าพระองค์โปรดพระราชทานชีวิตไว้ก็จะรอด สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีได้ทรงฟังก็แย้มพระโอษฐ์ แล้วตรัสให้พระมหาอุปราชาเอาพระรามเมศวร พระมหินทราธิราชไปคุมไว้

ฝ่ายนายทัพนายกองซึ่งแตกจากทัพพระรามเมศวร พระมหินทราธิราช ก็กลับไปพระนคร เอาเหตุกราบทูล สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าได้แจ้งดังนั้น ก็ตกพระทัยโทมนัสถึงสมเด็จพระราชโอรสทั้งสองพระองค์นัก แล้วแต่งพระราชสาส์นให้พระ-มหาราชครูปโรหิต ขุนหลวงพระเกษม ขุนหลวงพระไกรศรีถือมาทางเรือขึ้นไปถึงเมืองชัยนาท ท้าวพระยารามัญนำเข้าเฝ้าทูลถวายพระราชสาส์นแก่พระเจ้าหงสาวดี และในลักษณะนั้นว่าพระราชสาส์นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า พระนครศรีอยุธยา ขอจำเริญทางพระราชไมตรีมายังสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีผู้มีอิศวรภาพใหญ่ยิ่งกว่าขัตติยราชกษัตริย์สามนต์ในชมพูทวีป ด้วยพระองค์ยกพยุหโยธาทัพมากระทำยุทธนาการกับพระนครศรีอยุธยาเป็นที่สำเริงราชหฤทัยในบรมกษัตราธิราช โดยโบราณราชประเพณีและเลิกทัพกลับไปโดยปรกติ มิได้แพ้พ่าย ฝ่ายราชโอรสแห่งข้ามิได้รู้ในเชิงพิชัยยุทธ ติดตามมาตี

กองทัพ พระองค์จับไว้ได้นั้น โอรสทั้งสองถึงซึ่งอัปราชัยอยู่แล้ว อุปมาดุจสกุณโปดกอันต้องแร้วพเนจรใส่กรงขังไว้ ขอพระองค์อย่าได้มีอาฆาตจองเวรเลย จงปล่อยโอรสแห่งข้าพระองค์ให้คืนมาพระนคร ก็จะเป็นเกียรติยศแห่งพระองค์สืบไปตราบเท่ากัลปาวสาน

สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีได้แจ้งในลักษณะพระราชสาส์น ดังนั้น ก็แย้มพระโอษฐ์แล้วตรัสกับผู้จำทูลพระราชสาส์นว่าสมเด็จพระเจ้าพี่เราให้มางอนง้อขอพระราชโอรสแล้ว เราอนุญาตให้ จึ่งดำรัสสั่งพระรามเมศวร พระมหินทราธิราชว่า เจ้าทั้งสองจงไปทูลแก่พระราชบิดาว่า เราขอช้างพลายศรีมงคล ช้างพลายมงคลทวีป ๒ ช้างไปชมเล่น ณ กรุงหงสาวดี พระรามเมศวร พระมหินทราธิราชและผู้จำทูลพระราชสาส์น ก็กราบถวายบังคมลาสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีมายังพระนครศรีอยุธยา สองพระองค์ก็กราบทูลพระราชบิดาว่า ซึ่งตามตีกองทัพกลับให้ข้าศึกจับได้ ให้เสียพระยศพระเกียรติโทษผิดถึงสิ้นชีวิตอยู่แล้ว ขอพระราชทานโทษครั้งหนึ่งก่อน สมเด็จพระราชบิดาก็ประทานโทษให้ พระรามเมศวร พระมหินทราธิราชจึ่งกราบทูลว่า สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีสั่งมาขอช้างพลายศรีมงคล ช้างพลายมงคลทวีปซึ่งชนะงา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช ก็ตรัสปรึกษาด้วยมุขมนตรีทั้งปวงว่า พระ-เจ้าหงสาวดีขอช้างพลายศรีมงคล พลายมงคลทวีป ๒ ช้างนี้ ควรจะให้หรือประการใด ท้าวพระยามุขมนตรีกราบทูลว่า พระเจ้าหงสาวดีให้พระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์คืนมานั้น ก็เป็นทางพระราชไมตรีอยู่ ชอบให้ช้างพลาย ๒ ช้างตอบไปจึ่งจะควร สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า ก็ตรัสให้กรมช้างคุมรีบขึ้นไปถวายสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ณ เมืองชัยนาทบุรี สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสให้พม่ามอญรับไว้ และช้างพลายศรีมงคลพลายมงคลทวีป เห็นหมอควาญผิดเสียงก็อาละวาดเอาไว้มิอยู่ ไล่แทงช้างแทงคนวุ่นวายทั้งกองทัพ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสว่า เสียดายเหลือมือพม่ามอญ ให้กรมช้างเอาคืนลงไปเถิด กรมช้างกราบถวายบังคมลาลงมาพระนครศรีอยุธยา ทูลประพฤติเหตุแก่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกประการ ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีให้จ่ายเสบียงอาหารไพร่พลเสร็จแล้วก็เสด็จยกทัพหลวงกลับไปเมืองหงสาวดีโดยทางเมืองกำแพงเพชร ออกด่านแม่ละเมา

ฝ่ายสมเด็จพระมหาธรรมราชาก็เสด็จลงมาเฝ้า กราบทูลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า ซึ่งได้รบทัพหงสาวดีทุกประการ ครั้นกองทัพพระเจ้าหงสาวดียกไปแล้ว สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า ให้แต่งการพระราชทานเพลิงศพพระสุริโยทัย

ซึ่งขาดคอช้างเสร็จแล้ว สมเด็จพระมหาธรรมราชาก็ถวายบังคมลากลับขึ้นไปเมืองพระ-พิษณุโลก

ฝ่ายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าให้สถาปนาที่พระราชทานเพลิงนั้นเป็นพระเจดีย์วิหารสำเร็จแล้ว ให้นามชื่อวัดศพสวรรค์ แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่าไพร่บ้านเมืองดรีจัดวา ปากใต้ฝ่ายเหนือเข้าพระนครครั้งนี้น้อย หนีออกป่าดงห้วยเขา ต้อนไม่ได้เป็นอันมาก ให้เอาบ้านท่าจีนตั้งเป็นเมืองสาครบุรี ให้เอาบ้านตลาดขวัญตั้งเป็นเมืองนนทบุรี ให้แบ่งเอาแขวงเมืองราชบุรี แขวงเมืองสุพรรณบุรี ตั้งเป็นเมืองนครชัยศรี แล้วปรึกษาว่า กำแพงลพบุรี (เมืองนครนายก เมืองสุพรรณบุรี) ๓ เมืองนี้ควรจะล้างเสียหรือจะเอาไว้ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระรามเมศวร พระมหินทราธิราช กับมุขมนตรีพร้อมกันปรึกษากราบทูลว่า จะให้ไปรับทัพหัวเมืองนั้น ถ้ารับได้ก็จะเป็นคุณ ถ้ารับมิได้ ข้าศึกจะอาศัย ให้รื้อกำแพงเสียดีกว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็บัญชาตาม แล้วให้ตั้งพิจารณาเลขสังกัดสมพันสกรรจ์ลำเครื่อง ๒๐๐,๐๐๐ เศษ

ศักราช ๙๐๖ ปีมะโรง ฉศก ฝ่ายพระศรีสิน ผู้น้องพระยอดฟ้า พระองค์เลี้ยงไว้จนอายุได้ ๑๓ ปี ๑๔ ปี จึ่งออกบวชเป็นสามเณรอยู่ ณ วัดราชประดิษฐาน พระศรีสินมิได้ตั้งอยู่ในกตัญญู ซ่องสุมพวกพลคิดกบฏ ครั้นทราบจึ่งดำรัสสั่งเจ้าพระยามหาเสนา ให้เอาตัวพระศรีสินมาพิจารณา ได้ความสัตย์ หาประหารชีวิตเสียไม่ ให้แต่คุมเอาตัวไว้ ณ วัดทมุขราช* หมื่นจ่ายวดเป็นผู้คุม ครั้นจวนพระวษา ทรงพระมหากรุณาตรัสว่า พระศรีสินซึ่งเป็นโทษคุมไว้นั้น อายุจะได้อุปสมบทเป็นภิกษุภาวะอยู่แล้ว ให้เอามาอุปสมบท จึ่งทราบว่าพระศรีสินหนีก่อนนั้นถึง ๓ วัน ไปซุ่มอยู่ ณ ม่วงมดแดง ทรงพระกรุณาดำรัสให้เจ้าพระยามหาเสนาไปตาม

ฝ่ายพระศรีสินให้ไปขอฤกษ์พระพนรัตน์ป่าแก้ว พระพนรัตน์ป่าแก้วก็ให้ฤกษ์ว่า ณ วันเสาร์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๘ ฤกษ์ดี ให้ยกเข้ามาเถิด และพระยาเดโช พระยาท้ายน้ำ พระยาพิชัยรณฤทธิ์ หมื่นภักดีสวรรค์ หมื่นไพนรินทร์ ซึ่งเป็นโทษอยู่ก่อนนั้นจำไว้ในที่สงัด ให้หนังสือออกไปวันแรม ๑๓ ค่ำ ถึงพระศรีสินว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่ตรัสว่า รุ่งขึ้น ๑๔ ค่ำ จะให้เอาข้าพเจ้าทั้ง ๕ คนไปฆ่าเสีย ขอให้พระองค์เข้ามาแต่กลางคืนวันนี้อย่าให้ทันรุ่ง พระศรี-

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า วัดธรรมิกราช

สินก็ยกเข้ามาทางหอรัตนชัย เจ้าพระยามหาเสนารู้ว่าพระศรีสินเข้ามา ก็ตามข้ามท่าคอย พอช้างเผือกลงอาบน้ำ เจ้าพระยามหาเสนาก็ขี่ช้างเผือกออกมารบพระศรีสินที่ถนนหน้าบางตรา พระศรีสินร้องว่า เจ้าพระยามหาเสนาจะสู้เราหรือ เจ้าพระยามหาเสนาว่า พระ-ราชกำหนดโทษพระองค์ฉันใด โทษข้าพเจ้าดุจฉันนั้น ไสช้างเข้าชนกัน พระศรีสินตีด้วยขอ เจ้าพระยามหาเสนาตกช้างลง พระศรีสินยกเข้าไปทางประตูเสาธงชัย เข้าพระราชวังได้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าไม่ทันรู้พระองค์ ลงเรือพระที่นั่งหนีขึ้นไป (เกาะ) มหาพราหมณ์ พระศรีสินให้ถอดพระยาเดโช พระยาท้ายน้ำ พระยาพิชัยรณฤทธิ์ หมื่นภักดีสวรรค์ หมื่นไพนรินทร์ออก ฝ่ายพระรามเมศวร พระมหินทราธิราชกับเสนาบดี พร้อมกันเข้ารบพระศรีสินจนถึงตะลุมบอน ล้มตายเป็นอันมากด้วยกันทั้งสองฝ่าย แต่พระศรีสินนั้นต้องปืนตาย สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าก็เสด็จคืนเข้าพระราชวัง ครั้นรู้ว่าพระพนรัตน์ป่าแก้วให้ฤกษ์พระศรีสินเป็นแท้ ก็ให้เอาพระพนรัตน์ป่าแก้ว ๑ พระยาเดโช ๑ พระยาท้ายน้ำ ๑ พระยาพิชัยรณฤทธิ์ ๑ หมื่นภักดีสวรรค์ ๑ หมื่นไพนรินทร์ ๑ ฆ่าเสีย ไปเสียบไว้ตะแลงแกงกับศพพระศรีสิน ครั้งนั้นเมียน้อยขุนนางโจทย์ว่า ผัวเข้าด้วยพระศรีสิน ถามเป็นสัตย์ ตรัสให้ฆ่าเสียเป็นอันมาก

ศักราช ๙๐๗ ปีมะเส็ง สัปตศก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปวังช้างตำบลไทรย้อย ได้ช้างเผือกพลายสูง ๔ ศอก ๑๐ นิ้ว ช้างหนึ่ง ให้ชื่อพระรัตนากาศ

ลุศักราช ๙๐๘ ปีมะเมีย อัฐศก เสด็จไปวังช้างตำบลป่าเพชรบูรณ์ ได้ช้างเผือกพลายสูง ๔ ศอกเศษ ให้ชื่อพระแก้วทรงบาศ และในเดือน ๑๐ ปีมะเมียนั้น เสด็จไปได้ช้างเผือกตำบลป่ามหาโพธิ์ ลูกก็เป็นเผือก แม่ก็เป็นเผือก ๒ ช้าง

ศักราช ๙๐๙ ปีมะแม นพศก เสด็จไปได้ช้างป่าทะเลชุบศร เป็นเผือกสูง ๔ ศอก ๕ นิ้ว ช้างหนึ่ง ให้ชื่อพระบรมไกรสร ครั้น ณ เดือนอ้ายปลายปี เสด็จไปได้ช้างเผือกตำบลป่าน้ำทรง สูง ๔ ศอกคืบ ให้ชื่อพระสุริยกุญชร ครั้งนั้นพระนครกรุงศรีอยุธยาไพศาลสมบูรณ์ด้วยมีช้างเผือกถึง ๗ ช้าง เกียรติยศปรากฏไปนานาประเทศทั้งปวง มีกำปั่นลูกค้าเมืองฝรั่งเศส เมืองอังกฤษ เมืองวิลันดา เมืองสุรัต และสำเภาจีนเข้ามาค้าขายเป็นอันมาก สมเด็จพระสังฆราชพระราชาคณะและเสนาพฤฒามาตย์ราชปโรหิตถวายพระนามพระเจ้าแผ่นดิน สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช พระเจ้าช้างเผือก กิตติศัพท์ลือไปถึงกรุงหงสาวดีว่า พระนครศรีอยุธยามีช้างเผือกถึง ๗ ช้าง

สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีมีพระทัยจะใคร่ได้สัก ๒ ช้าง จึ่งมีพระราชสาส์นให้สมิงโยคราชกับไพร่ร้อยหนึ่ง ถือมาพระนครศรีอยุธยา มุขมนตรีนำเฝ้า ในลักษณะนั้นว่า พระราชสาส์น สมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ผู้มเหศวรศักดานุภาพ ปราบบุราราชธานีน้อยใหญ่ ให้อัปราชัยไปทั่วทศทิศ อันท้าวพระยาสามนตราชโอนโมลิดนอบน้อม ถวายสุวรรณบุปผาบรรณาการจะนับมิได้ ขอจำเริญทางพระราชไมตรีมายังสมเด็จพระเชษฐาธิราช ผู้ผ่านพิภพกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา ด้วยแจ้งกิตติศัพท์ขึ้นไปว่า สมเด็จพระเชษฐาเรา ประกอบด้วยบุญญาธิการเป็นอันมาก มีเศวตกุญชรชาติพลายพังถึง ๗ ช้าง พระราชอนุชาท่านประสงค์จะขอช้างเผือกพลาย ๒ ช้างมาไว้เป็นศรีกรุงหงสาวดี ให้สมเด็จพระเชษฐาเราเห็นแก่ทางพระราชไมตรีอนุชาท่านเถิด กรุงหงสาวดีกับพระนครศรีอยุธยา จะได้เป็นราชสัมพันธมิตรไมตรีสนิทเสน่หา เป็นมหาพสุธาทองแผ่นเดียวกันไปตราบเท่ากัลปาวสาน ถ้าสมเด็จพระเชษฐาเราจะถือทิฏฐิมานะ และรักทั้ง ๒ ช้างยิ่งกว่าทางพระราชไมตรี ก็เห็นว่ากรุงหงสาวดีกับกรุงพระนครศรีอยุธยาขาดกันแล้ว น่าที่ (จะ) ร้อนอกสมณพราหมณามาดยาประชาราษฎร

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช พระเจ้าช้างเผือก ได้แจ้งในลักษณะพระราชสาส์นดังนั้น ตรัสให้มุขมนตรีปรึกษา มุขมนตรีปรึกษาว่า สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีลิ้นดำอันเป็นใหญ่ในรามัญประเทศพระองค์นี้ มีกฤษฎาธิการผ่านแผ่พระเดชเดชานุภาพไปทั้งสิบทิศ และให้มีพระราชสาส์นเป็นทางพระราชไมตรีมาขอพระยาช้างตระกูล ๒ ช้างโดยสุนทรภาพสวัสดี แล้วสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีก็ไว้ทางพระราชไมตรี ครั้งให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์มามากมายอยู่ ควรให้ช้าง จะได้เป็นพระเกียรติยศไปนานาประเทศ

ฝ่ายพระรามเมศวร พระยาจักรี พระสุนทรสงคราม เจ้าเมืองสุพรรณบุรีปรึกษาว่าช้างเผือกเป็นศรีมงคลสำหรับพระนคร ซึ่งจะให้ไปนั้นไม่ควร ถึงสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีมีไมตรี ครั้งนั้น ก็ขอช้างพลายศรีมงคล พลายมงคลทวีป ซึ่งชนะงาทั้งสองช้าง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ให้แล้ว หากทว่าเอาไปมิได้ และซึ่งจะส่งช้างตระกูลไปนั้น จะเสียแก่พระเกียรติยศไปนานาประเทศว่าให้โดยเกรงอานุภาพพระเจ้าหงสาวดี เอาคำปรึกษาทั้งสองฉบับกราบทูลทรงพระกรุณาตรัสว่า ถ้าเรามิให้ช้างเผือกไป พระเจ้าหงสาวดีจะยกทัพใหญ่มา ยังจะป้องกันพระนครได้หรือ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระรามเมศวร พระยาจักรี พระสุนทรสงครามกราบทูลว่า ถ้าศึกหงสาวดีจะยกใหญ่หลวงมาประการใดก็ดี ข้าพเจ้าทั้งสามนี้จะขอประกัน

พระนครไว้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็บัญชาตาม จึ่งให้มีพระราชสาส์นตอบไป ในพระราชสาส์นนั้นว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช รามินทรธิบดินทราเชนทร สุเรนทรโยสตมราชัยสวรรยาธิบัติ ถวัลยราชทวาราวดีศรีอยุธยา มหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมยอุดมด้วยมหาเศวตกุญชรชาติ อิศวรพงศ์พิษณุพงศ์อันประเสริฐ สนองทางพระราชไมตรีมายังสมเด็จพระอนุชาเรา ผู้ผ่านพิภพกรุงหงสาวดีอันมีอิศราฤทธิ์ราชรณรงค์ในรามัญประเทศทวีปอัสดงคต ด้วยมีพระราชสาส์นมานั้นได้แจ้งแล้ว แต่ทว่าเป็นบุรพประเพณี ผู้ใดมีสมภารบารมีถึงที่บรมจักร แล้วก็มีจักรแก้ว ดวงแก้วมณี นางแก้ว ช้างแก้ว ขุนพลแก้ว ขุนคลังแก้ว ถ้าหากบุญบารมีไม่ถึงผู้อื่นจะหาให้ก็รักษามิได้ ธรรมดาประเทศธานีใดมีนางรูปงาม มีช้างเผือก ช้างเนียม บ่อแก้ว บ่อทอง ก็เป็นประเพณีที่จะเกิดยุทธนาการ อย่าให้พระอนุชาเราน้อยพระทัยเลย

ทูตรับพระราชสาส์นแล้ว กราบถวายบังคมลาไปยังกรุงหงสาวดี ถวายพระราชสาส์นทูลประพฤติเหตุทุกประการ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีแจ้งในพระราชสาส์นและกิจจานุกิจทั้งปวง ก็ตรัสว่าขอบใจพระมหาจักรพรรดิ เราต้องประสงค์ช้างเผือกแต่ ๒ ช้าง ควรหรือตัดทางพระราชไมตรีได้ อันพระนครศรีอยุธยากับกรุงหงสาวดี ตั้งแต่วันนี้ไปจะเป็นปรปักษ์กันแล้ว แล้วตรัสปรึกษาด้วยท้าวพระยามุขมนตรีว่า เราจะยกไปพระนครศรีอยุธยาถึง ๒ ครั้งมิได้นั้น เหตุ ๓ ประการ ประการหนึ่ง พระนครศรีอยุธยามีน้ำล้อมรอบ ดุจเขาพระสิเนรุราชอันมีสีทันดรสมุทรแวดล้อมเป็นชั้น ๆ ประการหนึ่งขัดโดยเสบียงอาหาร จะทำการปีมิได้ อนึ่งเมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย เมืองกำแพงเพชร หัวเมืองเหล่านี้ก็ยังเป็นกำลังกรุงเทพมหานครอยู่ ทั้งเสบียงอาหารก็บริบูรณ์ ถ้า (ตี) เมืองฝ่ายเหนือทั้งนี้ได้ด้วยแล้ว พระนครศรีอยุธยาไม่พ้นเงื้อมมือเรา จะเห็นประการใด มุขมนตรีทั้งปวงก็เห็นโดยพระราชบริหาร สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสว่า เราจะยกครั้งนี้จะให้มากกว่า ๓ เท่า จะให้มีพระราชกำหนดไปถึงพระเจ้าอังวะ ราชบุตรเขย พระเจ้าแปรผู้เป็นราชนัดดา พระเจ้าเชียงใหม่ และท้าวพระยาหัวเมืองน้อยใหญ่ทั้งปวงว่าจะยกไปตีกรุงพระนครศรีอยุธยา ให้เร่งบำรุงช้างม้ารี้พลไว้ ออกพระวษาแล้วให้ยกมาพร้อมกัน ณ กรุงหงสาวดี ฝ่ายพระเจ้าอังวะ พระเจ้าแปร พระเจ้าเชียงใหม่ และท้าวพระยาหัวเมืองทั้งปวงแจ้งในพระราชกำหนดแล้ว ก็เกณฑ์ทัพบำรุงช้างม้ารี้พลไว้สรรพ ครั้นออกพระวษาแล้ว ก็ยกทัพมาพร้อมกัน ณ กรุงหงสาวดี

ศักราช ๙๑๐ ปีวอก สัมฤทธิศก สมเด็จพระเจ้าหงสาวดี เกณฑ์ทัพกรุงหงสาวดี กรุงอังวะ เมืองเชียงใหม่ เมืองพุกาม เมืองปรวน เมืองแปร เมืองละเคิ่ง เมืองตองอู เมืองพสิม เมืองบัวเพื่อน เมืองสะเรียง เมืองตราง เมืองเมาะตะมะ เมืองเมาะลำเลิง เมืองทะวาย เป็นคน ๙๐ หมื่น ช้างเครื่อง ๗,๐๐๐ ม้า ๑๕,๐๐๐ ให้พระมหาอุปราชาเป็นกองหน้า ถือพล ๒๐ หมื่น ม้า ๓,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๑,๕๐๐ พระเจ้าอังวะเป็นปีกขวา ถือพล ๑๐ หมื่น ม้า ๑,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๕๐๐ พระเจ้าแปรเป็นปีกซ้ายถือพล ๑๐ หมื่น ม้า ๑,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๕๐๐ พระเจ้าเชียงใหม่ เป็นกองหลัง ถือพล ๑๐ หมื่น ช้างเครื่อง ๕๐๐ ม้า ๑,๐๐๐ พร้อมเสร็จแล้ว ถึง ณ วันพุธ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๑๒ เพลารุ่งแล้ว ๒ นาฬิกา ๖ บาท ได้ศุภวารฤกษ์ดิถี สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีก็สอดใส่ฉลองพระองค์ ทรงสุวรรณมหาสังวาล ๗ สายเฉวียงพระอังสา ทรงกาญจนามัยมาลาอลงกตวิจิตร พิพิธภูษิตากาญจนนิลรัตน์ โดยขัตติยเวสวิสัยสำหรับวิชัยราชรณยุทธเสร็จ เสด็จทรงช้างพระที่นั่งพลายเทวนาถพินายสูง ๖ ศอกคืบ ๕ นิ้ว เป็นบรมอัครราชยาน ประดับเครื่องนาเคนทราลังกาภรณ์ บวรสัตพิธรัตน์ พร้อมด้วยหมู่สุรงคพลากรโยธาทวยหาญเป็นขนัดแน่น แสนสารสินธพพาชีชาติราชบทมุลิกากร บวรองครักษ์กันกง ทรงสรรพสาตราลังกานานาวุธวิภูษิต พิพิธทวนธงเป็นทิวทองรัถยางค์เดียรดาษ ดูโอภาษพันลึกอธึกด้วยธวัชกลิ้งกลดอภิรุม บังสุริยส่องจำรัสคัคนัมพรประเทศไพโรจน์ ดาษดาด้วยท้าวพระยาเสนามาตยนิกรพิริยพฤนท์เรียงรายระดับ โดยขบวนพยุหบาตราซ้ายขวาหน้าหลังทั้งปวงเสร็จ ได้เพลามหามหุติฤกษ์ โหราลั่นฆ้องชัยปโรหิตาจารย์เป่าสังข์ ประโคมฆ้องก้องกาหลดนตรีศัพท์อุโฆษนฤนาทนี่สนั่น ดำเนินกระบี่ธุชโบกโบย เคลื่อนพยุหโยธาทัพหลวงออกจากกรุงหงสาวดี ประทับรอนแรมมา ๗ เวน ถึงเมืองเมาะตะมะ ตำรัสให้ข้ามพลเหนือเมืองเมาะตะมะ ๕ วัน จึงสิ้นแล้วยก ๒๐ เวนมาถึงเมืองกำแพงเพชร สมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ตรัสให้พระเจ้าเมืองเชียงใหม่ตั้งอยู่ต่อเรือรบกะจังเหล่าคา๒๐๐ลำให้พระยาหริภุญชัยพระยานครลำปางขึ้นไปเอาเรือเมืองเชียงใหม่เมืองลคร เมืองลำพูน ถ่ายลำเลียงลงมาไว้ตำบลระแหงให้พร้อมแล้ว สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีก็เสด็จยกทัพหลวงไปทางเมืองสุโขทัยตั้งค่ายประทับแรม ให้พระยาสุโขทัย พระยาสวรรคโลกมาเฝ้า ตรัสปราศรัยและสั่งให้เตรียมทัพ แล้วเสด็จไปเมืองพิษณุโลก ตั้งค่ายหลวงตำบลโทก และค่ายทั้งนั้นก็ตั้งโดยกระบวน

ขณะเมื่อกองทัพพระเจ้าหงสาวดียกมาถึงปลายแดน สมเด็จพระมหาจักรพรรดิธรรมราชาเจ้าแจ้งเหตุ ก็บอกข้อกองทัพราชการให้เรือเร็วลงไปกรุงพระนครศรีอยุธยา ขอกองทัพมาช่วยแล้วกวาดครัวอพยพแขวงเมืองเข้าเมืองพิษณุโลกและแต่งการป้องกันเมืองเป็นสามารถ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดียังมิได้สั่งให้เข้าล้อมเมือง ให้ทำแต่บันไดพาดไว้เป็นอันมาก แล้วให้ขุดมูลดินปั้นก้อนใส่ชะลอมกองไว้ แต่ละกองสูงกว่ากำแพงเมือง แล้วสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีแต่งเป็นรับสั่งเข้าไปว่า สมเด็จพระเจ้าชนะสิบทิศเสด็จยกพยุหโยธามาทั้งนี้ จะลงไปพระนครศรีอยุธยา บัดนี้เสด็จมาเยือนเมืองพระพิษณุโลก ให้อัญเชิญสมเด็จพระมหาธรรมราชาน้องเราออกมาหาเรา จะได้เจรจาความเมืองกัน สมเด็จพระมหาธรรมราชาเจ้าแจ้งดังนั้น ก็ตอบบอกไปว่า แผ่นดินเป็นของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช พระเจ้าช้างเผือกและข้าพระองค์จะออกไปเฝ้านั้นมิควร สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสให้ทูตกลับเข้ามาอีกว่า ถ้าน้องเรามิออกมาหาเรา เมืองพระพิษณุโลกน้อยนัก แต่ทหารกองหน้าก็จะคับเมือง สมเด็จพระมหาธรรมราชาเจ้าจึ่งนิมนต์พระสงฆ์ ๔ รูปออกไปฟังการ พระสงฆ์ออกไป สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีให้พระสงฆ์ไปดูมูลดินและบันไดหกบันไดพาด แล้วให้เอาข่าวไปแจ้งแก่น้องเรา ถ้าน้องเรามิออกมา จะให้ทหารถือมูลดินแต่คนละก้อน ถมเมืองเสียให้เต็มแต่ในนาฬิกาเดียว พระสงฆ์ไปดูแล้วกลับเข้ามาแจ้งแก่พระมหาธรรมราชาเจ้า โดยได้เห็นและพระเจ้าหงสาวดีสั่งมาทุกประการ

สมเด็จพระมหาธรรมราชาเจ้าจึ่งปรึกษามุขมนตรีว่า เราคอยกองทัพกรุงเทพมหานครช้าพ้นกำหนดอยู่แล้วก็ไม่ยกขึ้นมา อันศึกพระเจ้าหงสาวดียกมาครั้งนี้เป็นอันมาก เสียงพลเสียงช้างเสียงม้าดังเกิดลมพยุใหญ่ เห็นเหลือกำลังเรานัก ถ้าเราจะมิออกไปพระเจ้าหงสาวดีก็จะให้ทหารเข้าหักเหยียบเอาเมือง สมณชีพราหมณ์อาณาประชาราษฎรจะถึงแก่พินาศฉิบหายสิ้น ทั้งพระพุทธศาสนาก็จะเศร้าหมองดูมิควรเลย จำเราจะออกไป ถึงสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช พระเจ้าช้างเผือก จะทรงพระพิโรธประการใดก็ดี ก็จะตายแต่ตัว จะแลกเอาชีวิตสัตว์ให้รอดไว้ ครั้นรุ่งขึ้น วันอาทิตย์ แรม ๔ ค่ำ เดือน ๒ สมเด็จพระมหาธรรมราชาเจ้า ก็เสด็จออกไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีตรัสว่าน้องเราไปด้วยเรา ให้เร่งเตรียมพลให้พร้อมใน ๗ วัน สมเด็จพระมหาธรรมราชาเจ้าก็จัดพล ๓๐,๐๐๐ มาโดยเสด็จในกองทัพหลวง

สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีก็เสด็จยกลงมาประชุมทัพ ณ เมืองนครสวรรค์ ขณะเมื่อพระมหาธรรมราชาเจ้า บอกข้อราชการลงไปถึงกรุงเทพมหานครนั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชพระเจ้าช้างเผือก ตรัสให้พระยาพิชัยรณฤทธิ์ พระยาวิชิตรณรงค์ถือพล ๑๐,๐๐๐ ให้รีบขึ้นไปช่วยเมืองพระพิษณุโลก แล้วพระเจ้าอยู่หัวให้กวาดครัวหัวเมืองตรีจัตวาเข้าพระนครและทัพพระยาพิชัยรณฤทธิ์ ทัพพระยาวิชิตรณรงค์ยกไปถึงเมืองนครสวรรค์ ได้ข่าวว่าเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองทั้งปวงฝ่ายเหนือ พระเจ้าหงสาวดีได้สิ้นแล้ว แล้วกองทัพพม่ามอญก็ลงมาถึงเมืองนครสวรรค์ พระยาพิชัยรณฤทธิ์ พระยาวิชิตรณรงค์ จะตั้งรับก็เห็นไม่ได้ จึ่งปรึกษากันถอยทัพลงไป ทูลประพฤติเหตุสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า บัดนี้เมืองพระพิษณุโลกและเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวงเสียสิ้นแล้ว ทัพพม่ามอญก็ยกล่วงมาตั้งอยู่เมืองนครสวรรค์ สมเด็จพระมหาธรรมราชาก็ลงมาด้วย สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชพระเจ้าช้างเผือกแจ้งดังนั้น ก็เสียพระทัยนัก จึ่งดรัสแก่พระรามเมศวร พระยาจักรี พระยาสุนทรสงครามว่า ศึกพระเจ้าหงสาวดีก็ยกมาแล้ว ตัวทั้งสามคนนี้จะคิดทำประการใด พระรามเมศวร พระยาจักรี พระสุนทรสงคราม กราบบังคมทูลว่า บัดนี้กองทัพพม่ามอญยังประชุมพร้อมมูลกันอยู่ไม่รู้กำลัง ถ้าลงมาใกล้พระนครแผ่คนออกบ้างแล้วเมื่อใด จะยกออกตี สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็บัญชาตาม ดรัสให้จัดทหารเป็นเหล่าเป็นกองตั้งไว้กลางเมืองเป็น ๓ กอง แล้วให้เร่งรัดตรวจเตรียมซ่อมแปลงการซึ่งจะรักษาพระนครทั้งกลางวันกลางคืนเป็นสามารถ

ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่ซึ่งตั้งต่อเรือกะจังเหล่าคาอยู่ ณ เมืองกำแพงเพชรนั้นสำเร็จแล้ว ก็ยกทัพเรือรบเรือลำเลียงลงมาบรรจบทัพหลวง ณ เมืองนครสวรรค์ เมื่อสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีจัดแจงทัพบกทัพเรืออยู่ ณ เมืองนครสวรรค์นั้น ท้าวพระยานายทัพนายกองเฝ้าพร้อม จึงตรัสถามสมเด็จพระมหาธรรมราชาว่า เราให้มีราชสาส์นมาขอพระยาช้างตระกูล ๒ ช้าง ควรหรือสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช พระเจ้าช้างเผือกไม่ให้ รักช้างยิ่งกว่าเศวตฉัตรอีกเล่า หรือว่ามีผู้ใดทัดทาน พระเจ้าน้องเรารู้หรือไม่ สมเด็จพระมหาธรรมราชากราบทูลว่าทราบอยู่ เดิมพระเจ้าแผ่นดินให้ปรึกษาว่า พระองค์ให้มีพระราชสาส์นมาขอพระยาช้างนี้ควรให้หรือมิให้ เสนาบดีปรึกษาว่าควรให้ แต่พระรามเมศวร พระยาจักรี พระสุนทรสงครามปรึกษาว่า ช้างเป็นศรีพระนครไม่ควรให้ พระเจ้าแผ่นดินตรัสต่อว่า แม้นมิให้พระยาช้างไป ถ้าพระองค์ยกทัพใหญ่มายังจะป้องกันพระนครได้หรือ พระรามเมศวร

พระยาจักรี พระสุนทรสงคราม รับประกันพระนครไว้ และเหตุดังนี้พระเจ้าแผ่นดินจึงมิได้ส่งช้างไปถวายพระองค์ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีได้ทรงฟังดังนั้นทรงพระสรวล แล้วตรัสว่าเป็นธรรมดา คนโมหจริต มิได้รู้จักกำลังท่าน เหมือนสัตว์สองจำพวก คือนกน้อย คือกระต่าย และกระต่ายขาตัวสั้นเท่านั้น หมายว่าหยั่งท้องพระมหาสมุทรได้ และว่ายน้ำออกไปยังมิทันได้หยั่ง ก็จมน้ำถึงแก่กาลกิริยาตาย นกน้อยเล่า ปีกหางก็เท่านั้น ชวนพระยาครุฑบินข้ามพระมหาสมุทร และบินเต็มพักของตัว ยังมิได้กวักแห่งพระยาครุฑ ก็ตกน้ำทำกาลกิริยาตาย และสัตว์สองจำพวกนี้เหมือนกับผู้ปรึกษาและรับประกันพระนครไว้

สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสแล้ว รุ่งขึ้น ณ วันพุธ แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๒ ศักราช ๙๑๑ ปีระกา เอกศก ก็เสด็จยาตราทัพลงมาพระนครศรีอยุธยา แล้วทัพพระมหาอุปราชากองหน้าตั้งตำบลเพนียด ค่ายพระเจ้าแปรปีกซ้าย ตั้งตำบลทุ่งวัดโพธารามไปคลองเกาะแก้ว ทัพพระเจ้าอังวะปีกขวา ตั้งค่ายตำบลวัดพุทไธสวรรย์มาคลองตะเคียน ทัพพระยาตองอู ทัพพระยาจิตตอง ทัพพระยาละเคิ่งเกียกกาย ตั้งค่ายวัดการ้องลงไปวัดชัยวัฒนาราม ทัพพระยาพสิม ทัพพระยาสะเรียง กองหน้าทัพหลวง ตั้งค่ายลุมพลี ทัพหลวงตั้งค่ายตำบลวัดโพธิ์เผือก ทุ่งขนอนปากคู และทัพสมเด็จพระมหาธรรมราชาเจ้า ก็ตั้งตำบลมะขามหย่องหลังค่ายหลวง และทัพซึ่งตั้งรายรอบครั้งนั้น บรรดาแม่น้ำห้วยคลองทั้งปวงก็ทำสะพานเรือกเดินม้าเดินพลตลอดถึงกันสิ้นแต่ในวันเดียวนั้นเสร็จ

ฝ่ายข้าหลวงชาวพระนครผู้ตรวจการบนหน้าที่เชิงเทินกำแพง แลดูข้าศึกตั้งค่ายทำสะพานดังนั้น ก็เอาคดีโดยเห็นกราบทูลว่า เห็นศึกครั้งนี้มากกว่าแต่ก่อน ๓ เท่า ๔ เท่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช พระเจ้าช้างเผือก ได้แจ้งดังนั้น เห็นเหลือกำลังที่จะแต่งทัพออกตีข้าศึก ก็ให้กำชับตรวจตรารักษาหน้าที่ไว้เป็นสามารถ

สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีเสด็จถึงกรุงเทพมหานครได้ ๗ เวนแล้ว ไม่เห็นทัพผู้ใดออกมาต่อยุทธ จึงให้แต่งพระราชสาส์น ในลักษณะว่า พระราชสาส์นสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ผู้เป็นอิศราธิปไตย ได้ถวัลยราชมไหสวรรย์ในรามัญประเทศ ทรงพระราชกฤษฎาเดชานุภาพผ่านแผ่อาณาจักร ขจรทั่วทิศานุทิศ ดังแสงภานุมาศ เมื่อมัชฌันติกสมัย มาถึงสมเด็จพระเชษฐาเราผู้ผ่านพิภพกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา ครั้งหนึ่งพระราชบุตรทั้งสองสมเด็จพระเชษฐายกพลโยธาหาญไปตัดท้ายพล น้องท่านจับได้ก็มิให้กระทำชิพิตภยันตราย เพื่อจะเผื่อแผ่ผูกราชสัมพันธมิตรไมตรีร่วมสามัคคีธรรมเป็นสุวรรณปัฏพีเดียวกันอันสนิท มิได้

ร้าวฉาน จนพระเชษฐาธิราชให้มีลักษณะราชสาส์นขึ้นมาขอ ฝ่ายน้องท่านก็ส่งราชบุตรทั้งสองมายังพระบรมเชษฐา แล้วยกกลับคืนไปพระนครหงสาวดี รู้กิตติศัพท์ไปว่า พระเชษฐาธิราชมีกฤษฎาภินิหารมาก ประกอบด้วยเศวตกุญชรชาติศุภลักษณะตระกูลพลายพังถึง ๗ ช้าง จึ่งให้ทูตานุทูตจำทูลลักษณะราชสาส์นสุนทรภาพสวัสดี มาขอเศวตกุญชร ๒ ช้างไปไว้เป็นศรีพระนครหงสาวดี พระเชษฐาเรามิได้มีอาลัยในราชสัมพันธมิตรไมตรี กลับกล่าวกระทบท้าวธรรมเนียมมาว่า พระนครใดมีนางรูปงามและช้างเผือกช้างเนียม เป็นที่จะเกิดราชดัสกร น้องท่านได้แจ้ง จำเป็นจึ่งต้องยกพยุหโยธาหาญมาตามลักษณะพระราชสาส์น บัดนี้ก็มาเหยียบชานพระนครถึง ๗ วันแล้ว ไฉนจึ่งมิได้ออกมารณรงค์โดยขัตติยาภิรมย์สำเริงราชหฤทัยบ้างเลย ให้เร่งยกพยุหโยธาออกมาสงครามกันดูเล่นเป็นขวัญตา หรือไม่รณรงค์แล้ว ก็เชิญเสด็จออกมาสนทนากัน ถ้ามิออกมาก็อย่าให้พระเชษฐาเราน้อยพระทัยเลย น้องท่านจะชิงเอาเศวตฉัตรให้จงได้ ครั้งแต่งเสร็จแล้วให้ทูตถือไป

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช ครั้นได้แจ้งในลักษณะพระราชสาส์น จึ่งทรงพระราชดำริว่า ศึกครั้งนี้ใหญ่หลวงนัก เห็นเหลือกำลังทหารจะกู้พระนครไว้ได้ ถ้าเราจะมิออกไป สมณชีพราหมณ์ อาณาประชาราษฎร ไพร่ฟ้าข้าขัณฑเสมา จะถึงแก่พินาศฉิบหายสิ้น ทั้งพระศาสนาก็เศร้าหมอง จำเราจะออกไปมาตรว่าสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีมิคงอยู่ในสัตยานุสัตย์ดังราชสาส์นเข้ามาก็ตามเถิด แต่เราจะรักษาสัตยานุสัตย์ให้มั่น ทรงพระราชดำริดังนั้นแล้ว ก็ให้แต่งลักษณะราชสาส์นกำหนดที่จะเสด็จ ให้ทูตานุทูตถือออกไปถวายพระเจ้าหงสาวดี แล้วตรัสให้เจ้าพนักงานออกไปปลูกราชสันถาคาร ณ ตำบล วัดพระเมรุราชิการาม กับวัดหัสดาวาสต่อกัน มีราชบัลลังกาอาสน์ ๒ พระที่นั่ง สูงเสมอกันหว่างพระที่นั่งห่าง ๔ ศอก แล้วให้แต่งรัตนตยาอาสน์สูงกว่าราชาอาสน์อีกพระที่นั่งหนึ่ง ให้เชิญพระศรีรัตนตรัยออกไปไว้เป็นประธาน ครั้นรุ่งขึ้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงเรือพระที่นั่งสุพรรณหงส์ พร้อมด้วยมุขมนตรี กวีชาติ ราชครู โหรา โยธาหาญ ข้ามไปเสด็จขึ้นบนพระที่นั่ง

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีพร้อมด้วยท้าวพระยามุขมนตรีทั้งปวงเสด็จมา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าร้องอัญเชิญเสด็จ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีเสด็จขึ้นบนพระที่นั่งแล้วตรัสว่า สมเด็จพระเจ้าพี่เราให้อาราธนาพระพุทธปฏิมากรเจ้า พระธรรมเจ้าพระสงฆ์เจ้า มาเป็นประธานก็ดีอยู่แล้ว ขอเป็นสักขีทิพยพยานเถิด อันแผ่นดินกรุงเทพมหา

นครศรีอยุธยานี้ยกถวายไว้แด่สมเด็จพระเจ้าพี่เรา แต่ทว่าน้องท่านให้มาขอช้างเผือก ๒ ช้าง พระเจ้าพี่มิได้ให้ บัดนี้ต้องยกพยุหโยธาหาญมาโดยวิถีทุเรศกันดาร จะขอช้างเผือกอีก ๒ ช้างเป็น ๔ ช้าง พระเจ้าพี่จะว่าประการใด สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าก็ตรัสบัญชาให้ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสว่าจะขอพระรามเมศวรไปเลี้ยงเป็นพระราชโอรส ถ้าพระเจ้าพี่เราให้แล้วจะยกทัพกลับไป สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าตรัสตอบว่า ขอไว้เถิด จะได้สืบประยูรวงศ์ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสว่า พระมหินทราธิราชผู้น้องนั้น ก็จะสืบวงศ์ได้อยู่ อันจะไว้ด้วยกัน ถ้าพระเจ้าพี่เราสวรรคตแล้ว ดีร้ายพี่น้องจะหม่นหมองมีความพิโรธกัน สมณพราหมณา มุขมนตรี อาณาประชาราษฎรจะได้ความเดือดร้อน สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าก็ยอมให้ แล้วตรัสว่า อาณาประชาราษฎรหัวเมืองและข้าขอบขัณฑเสมาซึ่งกองทัพจับไว้นั้น ขอไว้สำหรับพระนครเถิด สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีก็บัญชาให้สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าส่งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระรามเมศวร และพระยาจักรี พระสุนทรสงคราม กับช้างพลายเผือก ๔ ช้าง คือพระคเชนทโรดม พระบรมไกรสร พระรัตนากาศ พระแก้วทรงบาศ ให้สมเด็จพระเจ้าหงสาวดี แล้วเสด็จเข้าพระราชวัง

สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีก็เสด็จไปพลับพลา สั่งให้ประกาศแก่นายทัพนายกองว่า อาณาประชาราษฎรพระนครศรีอยุธยานั้นให้ปล่อยเสียจงสิ้น แล้วให้สมเด็จพระรามเมศวร พระ-ยาจักรี พระสุนทรสงคราม เข้าไปรับบุตรภรรยา จึงถวายบังคมลาพระเจ้าแผ่นดินออกไปตามพระราชกำหนด ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดี มีพระราชบริหารดำรัสสั่งให้กองทัพล่วง ๗ วันแล้วก็เสด็จยกทัพหลวงไปทางเมืองกำแพงเพชร สมเด็จพระมหาธรรมราชาเจ้าก็ตามส่งเสด็จสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีถึงเมืองกำแพงเพชร แล้วก็กลับมาเมืองพระพิษณุโลก

ขณะนั้น พระยาตานีศรีสุริยต่านยกทัพเรือยาหยับ ๒๐๐ ลำ เข้ามาช่วยราชการสงครามถึงทอดอยู่วัดกุฎบางกะจะ รุ่งขึ้นยกเข้ามาทอดอยู่ประตูชัย พระยาตานีศรีสุริยต่านได้ทีกลับเป็นกบฏ ก็ยกเข้าในพระราชวัง สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าไม่ทันรู้เสด็จลงเรือพระที่นั่งศรีสักหลาดหนีไปเกาะมหาพราหมณ์และเสนาบดีมนตรีมุขพร้อมกันเข้าในพระราชวัง สะพัดไล่ชาวตานีแตกฉานลงเรือรุดหนีไป ฝ่ายมุขมนตรีทั้งปวงก็ออกไปเชิญเสด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช พระเจ้าช้างเผือก เสด็จเข้าสู่พระราชนิเวศมหาสถาน

ศักราช ๙๑๒ ปีจอ โทศก พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตทราบว่า พระราชบุตรีพระสุริ-โยทัยซึ่งขาดคอช้างแก่กรุงหงสาวดีนั้น จำเริญวัยวัฒนาขึ้นแล้ว พระองค์ก็แต่งทูตานุทูต

จำทูลพระราชสาส์นคุมเครื่องมงคลราชบรรณาการมาถวายแด่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช พระเจ้าช้างเผือก ในลักษณะพระราชสาส์นนั้นว่า ข้าพระองค์ผู้ผ่านพิภพกรุงศรีสัตนาคนหุต ขอถวายอภิวาทวันทนามายังสมเด็จพระบิตุราธิราช ผู้ผ่านพิภพกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา มหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย อุดมพระราชมหาสถาน มเหาฬารอันยิ่งเป็นมิ่งมงกุฎ ด้วยสัตเศวตกุญชรชาติตัวประเสริฐศรีเมือง ข้าพระองค์ยังไม่มีเอกอัครราชกัลยาณี ที่จะสืบศรีสุริยวงศ์ในกรุงศรีสัตนาคนหุตต่อไปมิได้ ข้าพระองค์ขอพระราชทานพระราชธิดา อันทรงพระนามพระเทพกษัตรี ไปเป็นปิ่นศรีสุรางคนิกรกัลยาในมหานคเรศปราจินทิศ เป็นทางราชสัมพันธมิตรไมตรี สุวรรณปัดพีแผ่นเดียวกันชั่วกัลปาวสาน

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช พระเจ้าช้างเผือก ทราบในลักษณะพระราชสาส์นก็ให้ประชุมท้าวพระยามุขมนตรี ๆ ปรึกษาว่า กรุงพระนครศรีอยุธยากับกรุงหงสาวดีก็เป็นอริชอกช้ำ ดุจวัณโรคอันอยู่ในพระทรวง จะรักษาเป็นอันยาก และพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตก็เป็นกรุงกษัตริย์อันใหญ่ ได้มีราชสาส์นนอบน้อมแล้ว ควรที่ทรงพระกรุณาพระราชทานให้จะได้เป็นทางพระราชสัมพันธมิตรไมตรี เกลือกมีราชการงานพระราชสงครามภายหน้าจะได้เป็นมหากำลังยุทธนาการ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชพระเจ้าอยู่หัวก็เห็นด้วย ดำรัสให้ตอบพระราชสาส์นขึ้นไปว่า ซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตมีพระทัยร่วมพระราชโลหิตเป็นมหาสัมพันธมิตรไมตรีนั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชพระเจ้าช้างเผือก อนุญาตแล้ว ให้แต่งมารับเถิด ทูตานุทูตรับพระราชสาส์นกราบถวายบังคมลาไปยังกรุงศรีสัตนาคนหุต ถวายพระราชสาส์นทูลพฤติเหตุทุกประการ

พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตทราบดังนั้น ดีพระทัยนัก ก็แต่งทูตานุทูตกับไพร่ ๕๐๐ และนางท้าวเถ้าแก่ลงมารับ ขณะเมื่อทูตลงมาถึงนั้น สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระเทพกษัตรีทรงประชวรหนัก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช พระเจ้าช้างเผือก มิรู้ที่จะผ่อนผันฉันใดเลย จึ่งทรงพระราชจินตนาการว่า แม้นจะมีพระราชสาส์นบอกขึ้นไปโดยสัตย์ไซร้ไหนพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตจะเห็นจริง ก็จะว่าเราเจรจาเป็นคำสอง จะหม่นหมองคลองพระราชไมตรีไป ได้ออกวาจาแล้ว จะให้เสียคำดูมิบังควร พระองค์ก็ยกพระแก้วฟ้าราชธิดาให้แทนองค์พระเทพกษัตรี พระราชทานเครื่องราชูปโภคสำหรับอัครมเหสีกรุงกษัตริย์ พร้อมด้วยสนมสาวใช้ทาสกรรมกร ชาย ๕๐๐ หญิง ๕๐๐ ไปด้วย ทูตกราบถวายบังคมลา เชิญเสด็จพระแก้วฟ้าราชบุตรีขึ้นไปถวาย

ฝ่ายพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตแจ้งว่า มิใช่องค์พระเทพกษัตรี ก็เสียพระทัยนัก จึ่งตรัสว่า เดิมเราจำนงขอพระเทพกษัตรีซึ่งเป็นพระราชธิดาพระสุริโยทัย อันเสียพระชนม์แทนพระราชสามีกับคอช้าง เป็นตระกูลวงศ์กตัญญูอันประเสริฐ ตรัสแล้วก็สั่งพระยาแสนพระยานคร พระยาทิพมนตรีเป็นทูตานุทูต ให้มาส่งพระแก้วฟ้าราชบุตรีคืนยังกรุงศรีอยุธยา และมีพระราชสาส์นเครื่องบรรณาการมาถวายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช พระเจ้าช้างเผือกด้วย ในลักษณะพระราชสาส์นนั้นว่า เดิมพระองค์ประสาทพระเทพกษัตรีให้กิตติศัพท์นี้ก็ทั่วไปในนิคมชนบทขอบขัณฑเสมากรุงศรีสัตนาคนหุตสิ้นแล้ว บัดนี้พระองค์ส่งพระแก้วฟ้าพระราชบุตรีเปลี่ยนไปแทนนั้น ถึงมาดรว่าพระแก้วฟ้าราชบุตรีจะมีศรีสรรพลักษณะโสภายิ่งกว่าพระเทพกษัตรีร้อยเท่าพันทวีก็ดี ยังไป่ล้างกิตติศัพท์พระเทพกษัตรีเสียได้ ก็เป็นที่อัปยศชั่วกัลปาวสาน ข้าพระองค์ขอส่งพระแก้วฟ้าราชธิดาคืนจงพระราชทานพระเทพกษัตรีแก่ข้าพระองค์ ดุจมีพระราชสาส์นอนุญาตมาแต่ก่อน

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระเจ้าช้างเผือก แจ้งในลักษณะราชสาส์นและส่งพระแก้วฟ้าคืนมาดังนั้น ก็ละอายพระทัยนัก พอพระเทพกษัตรีหายประชวรพระโรค จึ่งตกแต่งการที่จะส่งพระราชธิดา และจัดเถ้าแก่ กำนัล สาวใช้ ทาสชาย ๕๐๐ หญิง ๕๐๐

ครั้นถึงเดือน ๕ ศักราช ๙๑๓ ปีกุน ตรีศก จึ่งมีพระราชโองการดำรัสให้พระยาแมนคุมไพร่ ๑,๐๐๐ ไปส่ง พระยาแมนกับทูตานุทูต ก็เชิญเสด็จพระเทพกษัตรีขึ้นทรงศรีวิกากาญจนยานุมาศฯ ไปโดยสถลมารคสมอสอ

ฝ่ายพระมหาธรรมราชาแต่แจ้งว่า พระมหาจักรพรรดิราชาธิราช พระเจ้าช้างเผือกจะส่งพระเทพกษัตรีขึ้นไปกรุงศรีสัตนาคนหุต ก็ให้ม้าเร็วถือหนังสือไปถวายพระเจ้าหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีก็แต่งให้พระตะบะเป็น (นายกอง) ฝ่าเสือต้านมังกลอกหมัว คุมพล ๑๐,๐๐๐ รุดมาตั้งซุ่มคอยอยู่ตำบลมะเริ่ง นอกด่านเมืองเพชรบูรณ์ ออกสกัดตีชาวกรุงศรีสัตนาคนหุต นั้นแตกฉาน ได้พระเทพกษัตรีไปถวายพระเจ้าหงสาวดี

ฝ่ายพระยาลาวซึ่งมารับพระเทพกษัตรี ก็เอาคดีทั้งปวงไปกราบทูลพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตทุกประการ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตแจ้งพฤติเหตุ ก็ทรงพระพิโรธว่า ซึ่งพระเจ้าหงสาวดี แต่งรี้พลมาสกัดรบชิงเอาพระเทพกษัตรีไปทั้งนี้ ก็เพราะเมืองพระพิษณุโลกเป็นต้น (เหตุ) จำจะแก้แค้นให้ถึงขนาด พระองค์ให้บำรุงช้างม้ารี้พล จะยกไปเอาเมืองพระพิษณุโลก ฝ่ายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช พระเจ้าช้างเผือกแจ้ง ก็ตรัสให้มา

ห้ามพระเจ้าศรีสัตนาคนหุตก็งดโดยพระราชโองการ มิได้ยกไป

ครั้นศักราช ๙๑๔ ปีชวด จัตวาศก เดือน ๑๒ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระเจ้าช้างเผือก ก็ยกสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระมหินทราธิราช เสด็จขึ้นผ่านพิภพไอศูรยสวรรยาธิปัตถวัลยราชประเพณี ครอบครองแผ่นดินกรุงพระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระจักรพรรดิราชาธิราช พระเจ้าช้างเผือก เสด็จออกไปอยู่วังหลัง ขณะนั้นพระชนม์ได้ ๕๙ พระพรรษา ส่วนสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน เมื่อเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ พระชนม์ได้ ๒๕ พระพรรษา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระเจ้าช้างเผือกเวนราชสมบัติแล้ว ถึงเดือน ๓ ก็เสด็จขึ้นเมืองลพบุรี ตรัสให้บุรณะอารามพระศรีรัตนมหาธาตุให้บริบูรณ์ และแต่งปะขาวนางชี ๒๐๐ กับข้าพระให้อยู่รักษาพระมหาธาตุ แล้วก็เสด็จลงมายังกรุงพระมหานครศรีอยุธยา

ครั้งนั้นเมืองเหนือทั้งปวงเป็นสิทธิแก่พระมหาธรรมราชาเจ้า อนึ่งการแผ่นดินในกรุงมหานครศรีอยุธยา พระมหาธรรมราชาบังคับบัญชาลงมาประการใด สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน ต้องกระทำตามทุกประการ ก็ชุ่นเคืองพระราชหฤทัย จึ่งเอาความนั้นไปกราบทูลสมเด็จพระราชบิดา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช พระเจ้าช้างเผือก ก็น้อยพระทัย ขณะนั้นพระยารามออกจากที่กำแพงเพชร เอามาเป็นพระยาจันทบูร สมเด็จพระมหินทราธิราชก็ตรัสกิจการทั้งปวงด้วยพระยารามเป็นการลับ แล้วก็ส่งข่าวไปแก่พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ให้ยกมาเอาเมืองพระพิษณุโลก จึงพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคน-หุตก็บำรุงช้างม้ารี้พลสรรพ จะยกมาเอาเมืองพิษณุโลก พระมหาธรรมราชาตรัสรู้ว่าพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตจะยกทัพมา มิได้แจ้งในกลก็ส่งข่าวมาทูลแก่สมเด็จพระ-มหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดินก็ให้พระยาศรีราชเดโชและพระท้ายน้ำขึ้นไปช่วย แต่สั่งเป็นความลับไปว่า ถ้าทัพกรุงศรีสัตนาคนหุต ล้อมเมืองพระพิษณุโลกเมื่อใด ก็ให้คุมเอาพระมหาธรรมราชาจงได้ เสร็จราชการแล้วจะเลี้ยงท่านให้ถึงขนาด พระยาศรีราชเดโช ไปถึงเมืองพระพิษณุโลก มิไว้ความลับ กลับเอาคดีซึ่งพระยารามกับสมเด็จพระมหินทราธิราชพระเจ้าแผ่นดินคิดการเป็นความ (ลับ) นั้น ทูลแถลงแก่พระมหาธรรมราชาทุกประการ พระมหาธรรมราชาแจ้งตระหนัก ก็ให้ข้าหลวงเอาข่าวรุดขึ้นไปกราบทูลแก่พระเจ้าหงสาวดี

ฝ่ายพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ก็ยกช้างม้ารี้พลประมาณ ๒๐ แสน*มาโดยทางนครไทยมายังเมืองพระพิษณุโลก พระมหาธรรมราชา ก็ให้กวาดครัวเมืองนอกทั้งปวงเข้าเมืองพระพิษณุโลก และแต่งการที่จะกันเมืองไว้พร้อมเสร็จ ฝ่ายพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตยกมาถึงเมืองพระพิษณุโลก เดือนยี่ แรม ๑๓ ค่ำ ปีฉลู เบญจศก ก็ตั้งทัพพลับพลาชัยในตำบลโพเรียง ตรงประตูสุวรรณออกไปประมาณ ๕๐ เส้น ทัพพระยาแสนสุรินทรคว่างฟ้าตั้งตำบลเดาไห พระยามือไฟ ตั้งตำบลวัดเขาพราหมณ์ ทัพพระยานคร ตั้งตำบลสระแก้ว ทัพพระยามือเหล็ก ตั้งตำบลสะแก

ฝ่ายสมเด็จพระมหินทราธิราช แจ้งกำหนดทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตยกมายังเมืองพระพิษณุโลกแล้ว พระองค์ก็กรีธาพลเสด็จขึ้นไปโดยทางชลมารค ตั้งทัพหลวงตำบลพิง พระยาราม พระยาจักรี เป็นกองหน้า ขึ้นไปตั้งตำบลวัดจุฬามณี และทัพเรือ จอดแต่วัดจุฬามณี ทั้งสองฟากน้ำ แน่นตลอดลงไปจนทัพหลวง ณ ปากน้ำพิง แล้วก็บอกขึ้นไปว่า จะยกเข้าไปช่วยกันเมืองพระพิษณุโลก พระมหาธรรมราชาตรัสทราบอยู่แล้ว ก็ให้ออกมาห้ามมิให้เข้าไป

ฝ่ายพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตแจ้งว่า สมเด็จพระมหินทราธิราชยกกองทัพเรือขึ้นมาเหมือนกำหนด ก็ดีพระทัย ตรัสให้ยกพลเข้าปีนเมือง และแต่งทหารห่มเสื้อเหลือง ๓,๐๐๐ หนุนพลเข้าไป เจ้าหน้าที่เชิงเทินก็สาดปืนไฟแหลนหลาวต้องชาวลานช้างตายมากนัก พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตเห็นดังนั้น ก็เสด็จยกพลเข้ายืนช้างที่นั่งแฝงวิหารอยู่แทบริมคูเมือง ให้เจ้าหน้าที่ทำทุบทูบังตัวข้ามคูเข้าไปขุดถึงเชิงกำแพงเมือง ชาวพระพิษณุโลกผู้รักษากำแพงพุ่งอาวุธลงมามิได้ต้อง จึ่งพระมหาธรรมราชาก็เสด็จไปยืนช้างพระที่นั่ง ตรัสให้ขุนศรีเอาพลอาสา ๕๐๐ ออกทะลวงฟัน พลลาวก็พ่ายออกไป พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตก็ถอยไปยังค่ายหลวง แล้วบัญชาให้นายทัพนายกองตั้งบาญชีเมือง

ฝ่ายสมเด็จพระมหาธรรมราชาดำริการที่จะทำลายทัพเรือ ก็ตรัสให้เอาไม้ไผ่ผูกแพกว้าง ๑๐ วา ยาว ๒๐ วา ๕ แพ** แล้วเอาเชื้อเพลิงใส่เต็มหลังแพ ชันน้ำมันยางรดทั่วไปทั้งนั้น และแต่งเรือเร็วไว้ ๒ ลำ สำหรับจะได้จุดเพลิง ครั้นเสร็จการสำเร็จ ณ เดือน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำ เพลาเดือนตก ให้ปล่อยแพลงไปถึงข้างเหนือวัดจุฬามณี เรือเร็วสองลำก็เอาเพลิงจุดเชื้อไฟ

---

* คงจะเป็น ๒๐ หมื่น ในพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ก็ว่า ๒๐ หมื่น

** ในพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ๕๐ แพ

หลังแพตลอดขึ้นมาทั้งสองข้าง เพลิงก็ติดรุ่งโรจน์เป็นอันหนึ่งอันเดียว น้ำที่นั่นตื้นเชี่ยวก็พัดแพเร็วลงไป กองทัพเรือมิรู้ตัว เห็นแพไฟเต็มแม่น้ำลงมาก็ตกใจ ลงเรือทันบ้างมิทันบ้าง เยียดยัดคับคั่งเป็นโกลาหล แพไฟก็ไหม้เรือต่อกันไป เสียเรือและผู้คนตายเป็นอันมาก เรือและคนกองหน้าที่เหลือนั้น ก็ร่นลงไปยังทัพหลวง ณ ปากน้ำพิง

ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีแจ้งข่าวว่า เมืองพระพิษณุโลกเกิดศึก ก็ใช้พระยาพุกาม พระยาเสือหาญ มาเป็นนายกอง ม้า ๑,๐๐๐ พล ๑๐,๐๐๐ รุดมาช่วยกันเมืองพระพิษณุโลก พระยาพุกาม พระยาเสือหาญก็ยกมาถึงเมืองพิษณุโลก เห็นข้าศึกล้อมแล้ว ก็ตีเข้าด้านพระยามือเหล็ก พระยามือเหล็กต้านมิได้ก็พ่ายแยกออกไป พระยาพุกาม พระยาเสือหาญก็ยกพลเข้าเมืองพระพิษณุโลกได้ พระยาพุกาม พระยาเสือหาญกับพลทหารชาวหงสาวดี ก็เข้าไปถวายบังคมพระมหาธรรมราชา พระมหาธรรมราชาก็ให้รางวัลแก่ผู้มาช่วยทั้งปวงเป็นอันมาก สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดินรู้ว่า พระเจ้าหงสาวดีให้กองทัพมาช่วยเมืองพระพิษณุโลก เห็นการศึกไม่สมหมายแล้ว ก็เลิกกองทัพคืนลงมายังพระนครศรีอยุธยา ฝ่ายพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต เห็นว่าจะเอาเมืองพระพิษณุโลกมิได้ ก็เลิกทัพจากเมืองพระพิษณุโลกคืนไปโดยทางบ้านมุงดอนชมพู จึ่งพระยาพุกามและพระยาเสือหาญ ทูลแก่พระมหาธรรมราชาว่า ข้าพเจ้าทั้งสองขอยกไปตามตีทัพพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตให้แตกฉานเป็นบำเหน็จมือ พระมหาธรรมราชาก็ตรัสห้ามว่า ศึกใหญ่มิได้แตกฉานล่าไปดังนี้ อันจะยกไปตามนั้น หาธรรมเนียมมิได้ พระยาทั้งสองก็ทูลว่า พระเจ้าหงสาวดีใช้ข้าทั้งสองมาครั้งนี้ ยังไม่ได้รบพุ่งเป็นสามารถ ครั้นข้าพเจ้ามิยกไปตามไซร้ เห็นว่าพระเจ้าหงสาวดีจะเอาโทษ พระมหาธรรมราชาก็ตรัสว่า ท่านทั้งสองยกมา ก็ได้กระทำการรบพุ่งมีชัยอยู่แล้ว และซึ่งว่าพระเจ้าหงสาวดีจะลงโทษนั้น เป็นภารธุระเราถ้าท่านมิฟังจะยกไปให้ได้ เห็นจะเสียทีข้าศึกเป็นมั่นคง พระยาพุกาม พระยาเสือหาญมิได้ฟังบัญชา กราบถวายบังคมลาแล้วก็ยกพลไปตาม

ฝ่ายพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตเมื่อล่าทัพไปนั้น บัญชาให้พระยาแสนสุรินทรคว่างฟ้า พระยานคร พระยามือไฟ ทั้งสามทัพนี้อยู่รั้งหลัง ครั้นถึงตำบลวารี และทางนั้นแคบ พระยาแสนสุรินทรคว่างฟ้า พระยานคร พระยามือไฟ แต่งพลทหารซุ่มไว้สองข้างทาง แล้วขยับมาตั้งอยู่ทางประมาณ ๓๐ เส้น แต่งมาไว้คอยยั่วทัพอันไปตาม พระยาพุกามและพระยาเสือหาญยกไปถึงตำบลวารี มิทันรู้ว่าทัพใหญ่ตั้งรับอยู่ในที่นั้น เห็นม้าเท่านั้นก็ไล่เข้าไป ทัพ

กรุงศรีสัตนาคนหุตก็ยกพลออกรบ ปะทะกันจนถึงอาวุธสั้น ฝ่ายทหารชาวล้านช้างอันซุ่มไว้นั้น เห็นได้ทีก็ออกโจมตีกระหนาบ ทัพพระยาพุกามและพระยาเสือหาญก็แตกฉาน ทัพล้านช้างไล่ฟันแทงชาวหงสาวดีตายมากนัก นายม้าผู้ดีตายหลายคน ทัพพระยาพุกาม พระยาเสือหาญเสียม้าและเครื่องสาตราอาวุธเป็นอันมาก ก็พ่ายขึ้นมาเมืองพระพิษณุโลก ครั้นเสร็จการศึก พระยาศรีราชเดโชมิได้ลงไป ก็อยู่ด้วยพระมหาธรรมราชา แต่พระท้ายน้ำหนีไปยังพระนครศรีอยุธยา

ถึง ณ เดือน ๘ ปีขาล ฉศก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระเจ้าช้างเผือก ก็เสด็จทรงพระผนวช ข้าราชการก็บวชโดยเสด็จเป็นอันมาก

ฝ่ายพระมหาธรรมราชาทราบพระทัยตระหนักว่า สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดินคิดการทั้งปวงด้วยพระยารามเพ็ดทูลยุยง และสัญญาแก่พระเจ้าล้านช้างให้ยกมาเอาเมืองพระพิษณุโลก พระองค์ก็ให้มีหนังสือรับสั่งลงไป ถึงสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดินว่า เมืองพิชัยหาเจ้าเมืองมิได้ จะขอพระยารามขึ้นมาเป็นพระยาพิชัย สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน ครั้นตรัสทราบดังนั้นก็เคืองพระทัย ฝ่ายพระยารามแจ้งดังนั้นกลัวพระมหาธรรมราชาจะส่งตัวไปหงสาวดี ก็ทูลแก่สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดินว่าข้าพเจ้าได้ฟังซึ่งการในเมืองพระพิษณุโลกนั้นว่า พระมหาธรรมราชาคิดการทั้งปวงเป็นฝ่ายข้างหงสาวดี และเอาเมืองเหนือทั้งปวงไปขึ้นแก่พระเจ้าหงสาวดีแล้ว บัดนี้จะย้ายเอาท้าวพระยาผู้ใหญ่ในพระนครไปยังหงสาวดีเล่า และซึ่งพระมหาธรรมราชาบังคับบัญชาพระองค์ลงมาเป็นสิทธิ์ดังนี้ ข้าพเจ้าเห็นมิควร ถ้าแลศึกหงสาวดีมาถึงพระนครก็ดี ข้าพเจ้าจะขอประกันตกแต่งป้องกันพระนครไว้ให้ได้ สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดินเห็นชอบด้วยก็บัญชาโดยพระยาราม สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน และพระยาราม ก็เอายุบลคดีซึ่งคิดทั้งปวงมากราบทูลแก่พระมหาจักรพรรดิราชาธิราช พระเจ้าช้างเผือกแล้วอัญเชิญพระองค์ลาผนวชออกมาครองราชสมบัติ พระเจ้าช้างเผือกก็มิได้รับ จึ่งสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน และพระยารามก็ทูลวิงวอนเป็นหลายครั้งว่า บัดนี้ภัยจะมาถึงประชาราษฎรทั้งปวงแล้ว ขอทรงพระกรุณาเสด็จมาครองราชสมบัติ เอาอาณาประชาราษฎรทั้งหลายไว้ให้รอด พระเจ้าช้างเผือกก็ตรัสบัญชาตามสมเด็จพระโอรสาธิราชกราบทูลนั้น จึ่งเสด็จลาพระผนวชในเดือน ๙ แรม ๑๓ ค่ำ ศักราช ๙๑๖ ปีขาล ฉศก

ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีแจ้งข่าวไปว่า พระยาพุกาม พระยาเสือหาญ ซึ่งให้มาช่วยกัน

เมืองพระพิษณุโลก กลับเสียทัพแก่ชาวล้านช้าง ก็ทรงพระพิโรธและให้ม้าใช้มาหาพระยาพุ-กาม และพระยาเสือหาญไปจะลงโทษ พระยาพุกาม พระยาเสือหาญกลัวราชอาชญา พระเจ้าหงสาวดี ก็ทูลวิงวอนพระมหาธรรมราชา เชิญเสด็จขึ้นไปช่วยขอโทษ พระมหาธรรมราชาก็ทรงพระกรุณาแก่พระยาพุกาม พระยาเสือหาญ จึ่งพาพระนเรศวรราชบุตรเสด็จขึ้นไปถึงเมืองหงสาวดี ทูลขอโทษพระยาพุกาม พระยาเสือหาญ แก่พระเจ้าหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีตรัสว่า มันทั้งสองโทษมันถึงตายอยู่แล้ว แต่พระเจ้าน้องเราได้ขึ้นมาขอแล้ว เรายกโทษให้ พระมหาธรรมราชาก็โสมนัสรักใคร่ในพระเจ้าหงสาวดีนั้นเป็นอันมาก ขณะเมื่อพระมหาธรรมราชาเสด็จไปกรุงหงสาวดีนั้น ข่าวแจ้งลงไปถึงกรุงพระมหานครศรีอยุธยา สมเด็จพระมหินทราธิราช ก็กราบทูลแก่สมเด็จพระราชบิดาว่า พระมหาธรรมราชานี้ มิได้มีสวามิภักดิ์ต่อพระองค์แล้ว ไปฝ่ายฝากไมตรีแต่พระเจ้าหงสาวดีถ่ายเดียว จำจะยกทัพรีบขึ้นไปเชิญสมเด็จพระเจ้าพี่นางกับราชนัดดาลงมาไว้ ณ พระนครศรีอยุธยา ถึงมาดรว่าพระ-มหาธรรมราชาจะคิดประการใด ก็จะเป็นห่วงอาลัยอยู่ อันพระมหาธรรมราชาจะไม่พ้นเงื้อมมือพระองค์ สมเด็จพระราชบิดาก็เห็นด้วย จึ่งตรัสให้พระยารามอยู่จัดแจงรักษาพระนคร สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับพระมหินทราโอรสาธิราช ก็กรีธาพลเสด็จโดยชลมารคถึงเมืองพระพิษณุโลก ก็รับสมเด็จพระวิสุทธิกษัตรี กับเอกาทศรถ อันเป็นพระภาคิไนยราชและครัวอพยพข้าหลวงเดิมซึ่งให้ขึ้นมาแต่ก่อนนั้น แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับพระมหิน-ทราธิราช ก็เสด็จล่วงจากเมืองพระพิษณุโลกไปประทับยังเมืองนครสวรรค์ จึ่งสมเด็จพระมหินทราธิราชกราบทูลสมเด็จพระราชบิดาว่า เมืองกำแพงเพชรเป็นทางศึก จะขอทำลายเมืองกำแพงเพชร กวาดครัวอพยพลงไปไว้ ณ กรุงพระมหานครศรีอยุธยา ถึงศึกจะมาก็จะได้หย่อนกำลังลง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ตรัสเห็นด้วย ทัพหลวงก็ตั้งยั้งอยู่ณ เมือง นครสวรรค์ สมเด็จพระมหินทราธิราชก็ยกทัพขึ้นไปยังเมืองกำแพงเพชร ทัพหลวงตั้งค่ายท้ายเมือง พระยาศรีเป็นกองหน้า เข้าตั้งค่ายท้ายคูเมือง

ฝ่ายขุนอินทรเสนาและขุนต่างใจข้าหลวงซึ่งตั้งไปแต่พระพิษณุโลกนั้น แต่รู้ข่าวก็ตรวจจัดรี้พลแต่งกันเมืองกำแพงเพชรเป็นสามารถ ครั้นกองทัพเข้าตั้งแทบเมือง ก็แต่งพลทหารออกหักค่ายพระยาศรี พระยาศรีก็พ่ายแก่ชาวกำแพงเพชร จึ่งพระยาศรีก็แต่งการที่จะปล้นเมืองกำแพงเพชร ก็จัดชาวอาสาในหมวดพันตรีชัยสัก ๑,๐๐๐ แต่งการสรรพก็ยกเข้าปล้นเมืองในเพลากลางคืน เมื่อแรกยกเข้าไปนั้น ชาวในเมืองสงบอยู่ จะให้เข้าไปถึง

เชิงกำแพงแล้ว ก็วางปืนไฟและพุ่งสาตราวุธมาต้องชาวอาสา ชาวอาสาก็พ่ายออกมาแต่ยกเข้าปล้นเมืองถึง ๓ วัน รี้พลตายมาก เห็นจะเอาเมืองมิได้ สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าก็เลิกทัพหลวงคืนลงมายังนครสวรรค์ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระเจ้าช้างเผือกและสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้า ก็เสด็จลงมายังพระนครศรีอยุธยา ส่วนพระยารามอยู่แต่งการซึ่งจะกันพระนคร และในหน้าที่กำแพงรอบพระนครนั้น ให้แต่งป้อมเพชรและหอรบระยะใกล้กันแต่เส้นหนึ่ง วางปืนใหญ่ไว้ระยะแต่ ๑๐ วา ปืนบะเหรียม จ่ารงค์ มณฑกระยะไกลกันแต่ ๕ วา อนึ่งกำแพงพระนครขณะนั้น ตั้งโดยขบวนเก่าและยังไป่รื้อลงตั้งในริมน้ำ พระยารามก็ให้ตั้งค่ายรายไปตามริมน้ำเป็นชั้นหนึ่ง และไว้ปืนจ่ารงค์ มณฑกสำหรับค่ายนั้นก็มาก แล้วให้ตั้งหอโทนในกลางน้ำ ไกลริมฝั่งออกไป ๕ วา รอบพระนคร มิให้ข้าศึกเอาเรือเข้ามาตีริมพระนครได้ฝ่ายข้าหลวงในเมืองพระพิษณุโลกครั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระเจ้าช้างเผือกและสมเด็จพระมหินทราธิราชมานำพระวิสุทธิกษัตรีและพระเอกาทศรถ กับครอบครัวอพยพข้าหลวงเดิมลงไปแล้ว ก็ขึ้นม้ารีบไปยังกรุงหงสาวดี กราบทูลแก่พระมหาธรรมราชาเจ้าทุกประการ พระมหาธรรมราชาได้แจ้งดังนั้น ก็ตกพระทัย จึ่งเข้าไปเฝ้าพระเจ้าหงสาวดี เอาเหตุซึ่งพระยารามกับสมเด็จพระมหินทราธิราชคิดการนั้นแต่ต้น จนมาหักหาญรับพระ-วิสุทธิกษัตรีลงไปกรุงพระมหานครศรีอยุธยานั้น ทูลแก่พระเจ้าหงสาวดีทุกประการ พระเจ้าหงสาวดีแจ้งเหตุดังนั้น ก็เคืองพระราชหฤทัย จึงตรัสแก่พระมหาธรรมราชา ซึ่งกรุงพระ-มหานครศรีอยุธยาเสียสัตยานุสัตย์ กลับเป็นปรปักษ์ข้าศึกแก่พระเจ้าน้องเรานั้น จะละไว้มิได้ พระเจ้าน้องเราเร่งลงไปจัดแจงกองทัพทั้ง ๗ เมืองเหนือและเสบียงอาหารไว้ให้สรรพเดือน ๑๒ เราจะยกลงไป พระมหาธรรมราชาเจ้ารับบัญชาพระเจ้าหงสาวดีแล้ว ก็ถวายบังคมลามายังเมืองพระพิษณุโลก จัดแจงเสบียงอาหารช้างม้ารี้พลทั้ง ๗ เมืองเหนือไว้ ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีให้บำรุงช้างมารี้พลสรรพ

ลุศักราช ๙๑๗ ปีเถาะ สัปตศก วันพฤหัสบดี ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๑๒ เพลารุ่งแล้ว ๒ นาฬิกา ๖ บาท สมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ก็เสด็จทรงพระปริตโตทกธาราภิเษกเสร็จ เสด็จทรงเครื่องศิริราชวิภูษณาธารกาญจนวิเชียรมาลี มณีมาศมงกุฎสำหรับวิชัยยุทธนราชรณรงค์ภูมิเสร็จเสด็จทรงช้างต้นพลายชมพูทัด สูง ๖ ศอก ๒ นิ้ว ผูกพระที่นั่งสุวรรณมหามณฑปเป็นบรมอัครยานพาหนะ พร้อมด้วยแสนสุรชาตโยธาพลากรเที่ยมหาญ พลโล่เขนทวนธนูดูดิเรกมเหาฬารนานาวุธ ประภูศักดิ์สารสินธพจตุรงคพาชีชาติพันลึกอธึกด้วยกาญจนกลิ้งกลด

อภิรุมบังสุริยไพโรจนรุจิต พิพิธประฎาการ ธงชัยธงประดากเป็นขนัดแน่วไสว เดียรดาษด้วยท้าวพระยาพลากรกันกงริ้ว รายระยะโดยขบวนบทจรพยุบาตราซ้ายขวาหน้าหลังทั้งปวงเสร็จ ได้เพลามหาวิชัยฤกษ์ โหราลั่นฆ้องชัย ทวิชาจารย์เป่าสังข์ ประโคมฆ้องกลองกาหลกึกก้องนฤนาทนี่สนั่นพระสุธาดล ดำเนินธวัชลีลาพยุหแสนยากรทัพหลวง ออกจากกรุงหงสาวดีรอนแรมมา ๒๕ เวน ถึงเมืองกำแพงเพชร เสด็จประทับเถลิงราชยพลับพลาชัยราชาอาสน์ จึ่งดำรัสให้พระเจ้าแปรเป็นนายกองทัพเรือ แล้วพระเจ้าหงสาวดีก็ยกมาชุมพลทั้งทัพบกทัพเรือเมืองนครสวรรค์ และพลพระเจ้าหงสาวดีครั้งนั้น คือพลพม่า มอญ ในหงสาวดี อังวะ ตองอู เมืองปรวน และเมืองประแสนิว เมืองกอง เมืองมิด เมืองดาละ เมืองหน่าย เมืองอูมวง เมืองสะพัวพัว และเมืองสรอบ เมืองไทยใหญ่ อันทัพเชียงใหม่ทั้งปวงมาด้วยพระเจ้าหงสาวดีเป็นทัพหนึ่ง

ครั้นได้ศุภวารฤกษ์ดิถี พระเจ้าหงสาวดีก็กรีพยุหโยธาทัพทั้งปวงลงมายังพระนครศรีอยุธยา พระเจ้าช้างเผือกและสมเด็จพระมหินทราธิราชแจ้งข่าว ก็ให้ขับพลเมืองนอกทั้งปวงเข้าพระนคร และได้แต่ในแขวงจังหวัดซึ่งอยู่ใกล้พระนครทั้งสี่แขวงนั้นประมาณส่วนหนึ่งและซึ่งมิได้เข้ามานั้นออกอยู่ป่าเป็นอันมาก อนึ่งพลเมืองเล็กน้อยทั้งปวงมิได้เข้าพระนครและออกอยู่ป่ามาก ได้แต่ตัวเจ้าเมืองและพลสำหรับเจ้าเมืองนั้นเข้าพระนคร สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ให้พระยารามตรวจจัดพลสรรพายุทธขึ้นประจำหน้าที่กำแพงรอบพระนคร และค่ายทั้งปวงก็มั่นคงนัก แล้วก็แต่งกองแล่นไว้ทั้ง ๔ ด้านรอบพระนคร ด้านละ ๕กอง ส่วนพระยารามนั้น ตั้งทัพในท้องสนามหลวงเป็นกองกลาง จะได้ยกไปช่วยทั้ง ๔ ด้าน อนึ่งหน้าที่ใดเป็นหน้าที่กวดขัน พระเจ้าอยู่หัวก็ไว้พระกลาโหมและพระพลเทพ เมืองชัยนาท เมืองสุพรรณบุรีเมืองลพบุรี เมืองอินทบุรี เมืองเพชรบุรี เมืองราชบุรี เมืองนครนายก เมืองสระบุรี เมืองพรหมบุรี เมืองสรรค์บุรี เมืองสิงหบุรี เมืองนครชัยศรี เมืองธนบุรี เมืองมะริด ทั้งนี้อยู่ประจำหน้าที่แต่มุมหอรัดนชัยลงไปเกาะแก้ว ซึ่งมีแต่คู หาแม่น้ำกั้นมิได้ และหน้าที่ทั้ง ๓ ด้านใชร้ แต่ในค่ายไปถึงประตูชัย พระยาพระคลังเป็นนายกองใหญ่ แต่ประตูชัยไปถึงวังชัยพระอินทรานครบาลเป็นนายกองใหญ่ แต่มุมวังชัยไปถึงประตูชีขัน พระท้ายน้ำเป็นนายกองใหญ่ แต่ประตูชีขันไปถึงมุมศาลหลวง พระยาศรีราชเดโช เป็นนายกองใหญ่ แต่มุมศาลหลวงมาพระราชวัง แต่พระราชวังไปถึงขื่อหน้า พระยาธรรมาเป็นนายกอง ถือพลทหารในทั้งปวงรักษาหน้าที่

ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดียกทัพมาถึงพระนครศรีอยุธยา ณ วันพุธ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือนอ้าย ตั้งทัพมั่น ณ ตำบลลุมพลี จึ่งพระยารามก็ให้เอาปืนนารายณ์สังหาร ยาว ๓ วาศอก กระสุน ๑๒ นิ้ว ลากไปตั้งในช่องมุมศพสวรรค์ ให้จังกายิงเอากลางทัพพระเจ้าหงสาวดี ต้องช้ำม้ารี้พลตายมาก และกระสุนนั้นไปตกใกล้พลับพลาพระเจ้าหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีก็ให้เอากระสุนขึ้นสรวงพลี แล้วก็เสด็จเลิกกองทัพมาตั้ง ณ มหาพราหมณ์ พอทัพบกทัพเรือถึงพร้อม จึ่งพระเจ้าหงสาวดีก็ตรัสกำหนดให้ทัพทั้งปวงเข้าล้อมพระนคร ในขื่อหน้าทิศบูรพาไชร้ ทัพพระมหาอุปราชาและทัพพระมหาธรรมราชา ทัพพระเจ้าอังวะไปข้างทิศทักษิณ ทัพพระยาทะละและเจ้าฟ้าไทยใหญ่ และพระยาแสนหลวงชาวเชียงใหม่ไปข้างประจิมทิศ ทัพพระยาพสิมและพระยาตองอู ทัพพระยาอภัยคามณี พระยาเลา พระยาพะตะบะ พระ-ตะเบิด ตั้งทิศอุดร ฝ่ายทัพหลวงก็ยกไปตั้งวัดมเหยงคณ์ และทัพอันล้อมพระนครทั้ง ๔ ด้านนั้น เมื่อแรกยกเข้าล้อมนั้นตั้งไกลริมน้ำออกไปประมาณ ๓๐ เส้น และเอาไม้ตาลเป็นค่าย พูนดินกันปืนใหญ่กว่าจะตั้งค่ายมั่นลงจงได้ ชาวพระนครวางปืนใหญ่ออกไปต้องพลพระเจ้าหงสาวดีตายมากนัก ครั้นตั้งค่ายมั่นกันปืนใหญ่ได้แล้ว ประมาณ ๑๐ วัน ก็ยกเข้ามาตั้งค่ายอีกชั้นหนึ่ง ห่างค่ายเดิม ๑๐ เส้น ยังประมาณ ๒๐ เส้นจะถึงริมน้ำ ชาวพระนครแต่งพลอาสาออกทะลวงฟัน แล้ววางปืนใหญ่ออกไปต้องพลพระเจ้าหงสาวดีเมื่อตั้งค่ายนั้นตายมากนัก และนายทัพนายกองเห็นจะตั้งค่ายในกลางวันมิได้ให้ลอบเข้าตั้งค่ายกลางคืนเป็นช้านาน จึ่งตั้งค่ายชั้น (นั้น) มั่นลงได้ แล้วพระเจ้าหงสาวดีก็ให้ยกเข้าตั้งค่ายอีกชั้นหนึ่งเล่า ให้ถึงริมน้ำคูเมือง และค่ายชั้นนี้ตั้งยากนัก ด้วยชาวพระนครวางปืนใหญ่และปืนจินดา จ่ารงค์ มณฑก ถนัดเต็มแม่นยำ พลทั้งปวงต้องปืนไฟตายมากนัก จึ่งพระเจ้าหงสาวดีให้ขุดอุโมงค์ ให้พลทั้งปวงเดินเข้ามาเป็นหลายแห่งหลายสาย ครั้นถึงริมแม่น้ำที่จะตั้งค่ายนั้น ก็ขุดเป็นอุโมงค์แล่นหากันโดยหน้าค่ายและลอบตั้งค่ายนั้นในกลางคืน แล้วห้ามพลทั้งปวงให้สงบมิให้มี่ฉาว ฝ่ายในพระนครรู้ว่าชาวหงสาวดีขุดอุโมงค์เดิน ก็เอาปืนใหญ่ยิงออกไปมิได้ต้องข้าศึก ก็จัดกองอาสาออกไปทะลวงฟัน ได้หัวเข้ามาถวายหลายครั้ง และชาวหงสาวดีตั้งค่ายชั้นนั้นเป็นเดือนเศษจึ่งตั้งได้ แต่พระเจ้าหงสาวดียกมาให้ตั้งค่ายล้อมเป็น ๓ ครั้ง ประมาณ ๒ เดือนจึ่งเข้าล้อมได้ถึงริมแม่น้ำคูเมือง

ฝ่ายสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าจึ่งดำรัสแก่พระยารามให้มีศุภอักษรขึ้นไปถึงเมืองล้านช้าง ขอกองทัพลงมาช่วย พระยารามก็แต่งศุภอักษรโดยพระราชบริหารเสร็จแล้ว จึ่ง

แต่งให้ขุนราชเสนา ขุนมหาวิชัยกับไพร่ ๕๐ ถือขึ้นไปยังเมืองล้านช้าง เมื่อศึกหงสาวดียกมาล้อมพระนครและตั้งค่ายได้ ๓ ครั้ง พระเจ้าช้างเผือกเสด็จเลียบพระนครมิได้ขาด และแต่งขุนหมื่นทหารอาสายกออกไปกอง ๑,๐๐๐ กองละ ๒,๐๐๐ ทั้ง ๔ ด้าน เป็นหลายหมู่หลายกอง ได้รบด้วยชาวหงสาวดีซึ่งเข้ามาตั้งค่ายนั้นทุกวัน และได้ฆ่าฟันชาวหงสาวดีตาย ได้หัวเข้ามาถวายก็มาก ฝ่ายพลหงสาวดีแม้นล้มตายเท่าใด พลทั้งปวงก็มิได้แตกฉาน ยกหนุนกันเข้ามาแน่นหนา ป้องกันให้ตั้งค่าย ครั้นตั้งค่ายมั่นล้อมทั้ง ๔ ด้านแล้ว พระเจ้าหงสาวดีก็ตรัสแก่พระมหาอุปราชา พระเจ้าแปร พระเจ้าอังวะ ท้าวพระยาทั้งหลายว่า เราไปรบเมืองทุกแห่งไซร้ ครั้นยกเข้าล้อมได้ดังนี้ ก็แต่งการที่จะเข้าปีนปล้นเอาได้โดยฉับพลันและแผ่นดินอยุธยานี้เป็นราชธานีใหญ่หลวง เอาสมุทรเป็นคูคัน รอบดุจเขาพระสิเนรุราช มีแม่น้ำสีทันดรนทีรอบคอบ และที่จะปล้นได้ไซร้ เห็นแต่ชื่อหน้าด้านเดียว ถึงดังนั้นก็ดี จะปล้นเอาเหมือนนครทั้งปวงนั้นมิได้ และซึ่งจะเอาอยุธยาคราวนี้ เราจะแต่งการเป็นงานปีจึ่งจะได้ ให้ท้าวพระยาทั้งหลายกำหนดให้แก่นายทัพนายกองทั้งปวงให้รักษาแต่มั่นไว้ อย่าเพ่อรบพุ่งให้แต่งการออกลาดหาข้าวไว้เป็นเสบียงไพร่พลทั้งปวงให้ครบปีหนึ่ง แล้วจะให้สำรวจเอาให้ถ้วนตัวคนจงทุกหมู่ทุกกอง ถ้านายทัพนายกอง ผู้ใดเสบียงพลนั้นมิครบถึงปีไซร้ จะให้ลงโทษแก่นายทัพนายกองผู้นั้นถึงสิ้นชีวิต จึ่งท้าวพระยาทั้งหลาย ก็แต่งพลไว้ประจำค่ายทั้งปวงแต่พอรบพุ่งป้องกันหน้าค่าย แล้วก็แต่งพลออกลาดหาข้าวทุกหมู่ทุกกองโดยพระราชกำหนด ก็ปลูกยุ้งฉางใส่เสบียงทั้งปวงไว้ ครั้นถึงกำหนดที่จะสำรวจ พระเจ้าหงสาวดีก็แต่งให้สำรวจทุกทัพทุกกอง และเสบียงพลทั้งปวงนั้นก็ครบปีหนึ่งดุจพระราชกำหนดแต่หมวดมะโดดข้าหลวงเดิมนั้น เสบียงมิครบปี พระเจ้าหงสาวดีให้ลงโทษถึงสิ้นชีวิต

ขณะนั้นพระเจ้าช้างเผือกทรงพระประชวรหนัก ประมาณ ๒๕ วันก็เสด็จสวรรคต ในศักราช ๙๑๗ ปีเถาะ สัปตศก อยู่ในราชสมบัตินั้น ๒๒ ปี

ครั้นพระเจ้าช้างเผือกสวรรคตแล้ว สมเด็จพระมหินทราธิราชพระเจ้าแผ่นดินมิได้นำพาการศึก และเสด็จอยู่แต่ในพระราชวัง ไว้การทั้งปวงแก่พระยาราม ให้บังคับบัญชาตรวจทหารทั้งปวงผู้รักษาหน้าที่รอบพระนคร ขณะนั้นพระยารามขี่คานหามทอง มีมยุรฉัตรประดับซ้ายขวา และพลทหารหน้าหลังเป็นแน่นหนา แต่พลถือปืนนกสับนั้น ๗๐๐ เที่ยวเลียบหน้าที่ทุกวัน และเกณฑ์พลทหารออกรบชาวหงสาวดีเป็นสามารถ ขณะนี้พระยาจักรรัตนถือพลทหารออกไปหักค่ายข้าศึก ณ ท้าย คูและเผาค่ายหน้าที่พระยาเกียนได้ประมาณเส้นหนึ่ง

พลศึกอันประจำค่ายพ่ายลงไปจึ่งพระยาเกียนยกพลออกรบพระยาจักรรัตน พระยาจักรรัตนรบถลำเข้าไปก็เสียตัว และชาวอาสาทั้งปวงก็พ่ายเข้ามาพระนคร พระยาเกียนจับพระจักรรัตนไปถวายแก่พระเจ้าหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีทรงพระโกรธแก่พระยาเกียน ดรัสแก่พระมหาอุปราชาว่า ซึ่งพระยาเกียนมิได้รักษาค่ายให้มั่น ให้ชาวพระนครออกมาเผาเสียได้ มิลงโทษด้วยพระยาเกียนด้วยประการใด พระมหาอุปราชากราบทูลว่า พระยาเกียนเสียค่าย แต่ได้นายกองซึ่งถือพลออกมานั้นเห็นว่าโทษพระยาเกียนกลบลบกันจึ่งมิได้ลงโทษ พระเจ้าหงสาวดีทรงพระโกรธแก่พระมหาอุปราชาว่า ถึงพระยาเกียนจับได้นายกองก็ดี ยังมิคุ้มโทษและพระมหาอุปราชาว่า พระยาเกียนคุ้มโทษแล้ว และมิได้เอาโทษพระยาเกียนนั้น เห็นว่าพระมหาอุปราชามิได้เอาใจใส่ลงในการศึก อย่าให้พระมหาอุปราชาอยู่บังคับการศึกในทัพนั้นเลย จะไปแห่งใดตามใจเถิด ให้พระมหาอุปราชาเอาแต่ช้างตัวหนึ่ง คนขี่ท้าย กลางไปด้วย กว่านั้นอย่าให้เอาไป พระเจ้าหงสาวดีก็ให้ขับพระมหาอุปราชาเสีย แล้วก็ให้ลงโทษแก่พระยาเกียนถึงสิ้นชีวิต พระมหาอุปราชากลับมายังทัพ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีก็ใช้สนองพระโอษฐ์ลงมาขับพระมหาอุปราชา ให้ไปจากทัพจงพลัน ขณะนั้นพระเจ้าแปร พระเจ้าอังวะ กลัวอาญาพระเจ้าหงสาวดี มิอาจทูลขอโทษพระมหาอุปราชาได้ พระมหาอุปราชาก็ให้มาทูลแก่พระมหาธรรมราชาว่า สมเด็จพระราชบิดาทรงพระโกรธ ให้ขับเราเสียจากทัพ และพระเจ้าแปร พระเจ้าอังวะจะทูลขอโทษนั้น พ้นกำลังทูลมิได้ และซึ่งจะช่วยเราครานี้เห็นแต่พระพี่เราพอจะขอโทษเราได้ เมื่อพระมหาอุปราชาให้มาทูลแก่พระมหาธรรมราชานั้น พระเจ้าหงสาวดีใช้สนองพระโอษฐ์มาไล่ว่า ให้พระมหาอุปราชาเร่งไปจงพลัน พระมหาอุปราชากลัวพระราชอาญา ก็แต่งตัวจะขึ้นช้างไปจากทัพ จึ่งพระมหาธรรมราชาดรัสให้ข้าหลวงไปห้ามพระมหาอุปราชา ให้งดอยู่เราจะไปทูลขอโทษก่อน พระมหาธรรมราชาก็เสด็จมาทูลขอโทษพระมหาอุปราชา พระเจ้าหงสาวดีก็โปรดยกโทษให้

ขณะนั้น พระเจ้าหงสาวดีให้พระเจ้าแปรยกทัพเรือลงไปโดยคลองสะพานขายข้าว ไปออกบางไทร เลี้ยวขึ้นมาตั้งท้ายคูกันมิให้เรือขึ้นล่องออกได้ แล้วพระเจ้าแปรก็แบ่งทัพเรือลงไปลาดถึงเมืองธนบุรี เมืองสาครบุรี* ขณะนั้นสำเภาจีนจังจิ๋วมิทันรู้ว่าศึกหงสาวดีมาล้อมพระนคร ก็ใช้ใบเข้ามาถึงหลังเต่า พระเจ้าแปรรู้ก็ยกทัพเรือออกไปจะเอาสำเภาจีนจังจิ๋ว

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่าเมืองนนทบุรี เมืองธนบุรี และเมืองสมุทรปราการ

จีนจังจิ๋วรู้ว่าข้าศึกมาล้อมพระนคร แต่งทัพเรือออกมาลาด จีนจังจิ๋วก็ใช้ใบสำเภาออกไป และทัพเรือพระเจ้าแปรยกออกไปเห็นสำเภาจีนจังจิ๋วคลาดออกไปลึกแล้ว จะตามเอามิได้ ก็ยกทัพคืนมา พระเจ้าหงสาวดีก็ทรงพระโกรธแก่พระเจ้าแปรว่า สำเภาจีนเข้ามาถึงปากน้ำ แล้ว และมิได้ติดตามออกไปเอาจงได้ สำเภาจีนหนีไปรอดนั้น พระเจ้าแปรผิด ตรัสเอาตัว พระเจ้าแปรไปตระเวนรอบทัพ แล้วให้คงเป็นนายกองทัพเรือดุจเก่า

ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีก็แต่งทหารให้เข้าหักค่ายริมน้ำด้านประตูหอรัตนชัย พระยาราม และพระกลาโหม พระอินทรา พระมหาเทพ พระมหามนตรี และพระหัวเมืองทั้งหลายช่วย กันเอาใจลงในราชการ รบพุ่งป้องกันมิให้ชาวหงสาหักเข้ามาได้ และพระมหาเทพแต่งพล อาสาออกทะลวงฟัน ชาวหงสาวดีก็แตกฉานเป็นหลายครั้ง และการศึกนั้นก็ช้าอยู่ พระเจ้า หงสาวดีทรงพระโกรธก็ให้เอานายทัพนายกองนั้นลงโทษแล้วบัญชาการให้พระมหาอุปราชา ไปตั้งค่ายตำบลวัดเขาดินตรงเกาะแก้ว พระเจ้าอังวะบุตรเขยนั้น ตั้งตำบลวัดสะพานเกลือ พระเจ้าแปรผู้หลาน ตั้งค่ายตำบลวัดจันทร์ตรงบางเอี๋ยน ให้เร่งถมดินเป็นถนนข้ามแม่น้ำ เข้าไปให้ถึงฟากทั้ง ๓ ตำบลจงได้ พระมหาอุปราชา พระเจ้าอังวะ พระเจ้าแปร ก็มาเร่งให้ ทำตามรับสั่ง ชาวพระนครเจ้าหน้าที่เห็นดังนั้น ก็เอาปืนใหญ่น้อยระดมยิงข้าศึกล้มตายเป็น อันมาก สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีเสด็จไปทอดพระเนตร เห็นยังไม่เป็นถนนขึ้นได้ ก็ตรัสว่า พระมหาอุปราชา พระเจ้าอังวะ พระเจ้าแปร ๓ คนนี้ จะให้พูนแต่ถนนข้ามคูเท่านี้ยังมิได้ ที่ ไหนจะได้กรุงศรีอยุธยาเล่า ถ้าตายสักคนหนึ่งเมื่อใด จึ่งจะเป็นถนนขึ้นได้ ตรัสเท่านั้นแล้ว เสด็จกลับไป พระมหาอุปราชา พระเจ้าอังวะ พระเจ้าแปร ยิ่งเกรงพระราชอาญา จึ่งดำริให้ เอาไม้โตนตทำทุบทูบังพล ขนมูลดินเข้าไปถมถนน ชาวพระนครก็วางปืนใหญ่ออกมาทำ ลายทุบทู พลล้มตายเป็นอันมาก ผู้ตรวจการเห็นดังนั้น ก็เอาเนื้อความเข้าไปกราบทูลสมเด็จ พระเจ้าหงสาวดีทุกประการ พระเจ้าหงสาวดีจึงตรัสถามผู้ตรวจการว่า พลแบกมูลดินตาย ลงคนหนึ่งจะเป็นมูลดินสักกี่ก้อน ผู้ตรวจการกราบทูล คนตายคนหนึ่งเป็นมูลดินประมาณ ๗ ก้อน ๘ ก้อน พระเจ้าหงสาวดีจึ่งตรัสว่าเอาเถิด จงไปบอกเจ้าหน้าที่ให้เร่งพลขนมูลดิน ถมถนนเข้าไปอย่าให้ขาดได้ ผู้ตรวจการก็มาทูลพระมหาอุปราชา พระเจ้าอังวะ พระเจ้าแปร ตามรับสั่งทุกประการ พระมหาอุปราชา พระเจ้าแปร พระเจ้าอังวะ ก็เร่งให้พลทั้งปวงขน มูลดินเข้าไปถมถนนทั้ง ๓ ตำบลมิได้ขาดทั้งกลางวันกลางคืน และการพูนถนนนั้นถึง ๓ เดือน จึ่งถึงฟากกำแพงพระนคร

ฝ่ายพระยาราม พระกลาโหม พระมหาเทพเห็นเชิงศึกแหลมเข้ามา ก็ให้ตั้งค่ายในกำแพงพระนครชั้นหนึ่งเป็นวงพาดเอาปืนใหญ่ ปืนมณฑก มาตั้งดาไว้ ณ หน้าค่ายนั้น ฝ่ายพลอันอยู่หน้าที่กำแพงเชิงเทินนั้นก็รบพุ่งป้องกันอยู่ พระเจ้าหงสาวดีให้ยกพลเข้ามาโดยถนนมุมเกาะแก้ว แล้วเอาทัพเรือมากระหนาบเอาปืนจ่ารงค์ มณฑก นกสับ ยิงแยงระดมเจ้าหน้าที่ดังห่าฝน ชิงเอามุมเกาะแก้ว ชาวทหารอาสาซึ่งอยู่หน้าที่มุมเกาะแก้วนั้น จะยิงรบพุ่งป้องกันมิได้ ก็พ่ายลงมายังค่ายซึ่งตั้งไว้นั้น ชาวหงสาวดีรุกเข้ามาทะลายกำแพงมุมเกาะแก้วได้ ขณะนั้นพระยารามก็สลดใจ จะบังคับบัญชาการศึกมิได้เป็นสิทธิ์ดุจก่อน ก็คิดด้วยท้าวมุขมนตรีทั้งหลายว่า จะป้องกันสืบไปเห็นพ้นกำลัง และจะแต่งออกไปให้เจรจาเป็นไมตรี ท้าวพระยามุขมนตรีทั้งหลายก็ว่า ซึ่งจะเป็นไมตรีไซร้แต่ก็ยังมิได้รบกันเป็นสามารถ และซึ่งได้รบพุ่งจนพระเจ้าหงสาวดีเสียรี้พลเป็นอันมากดังนี้แล้ว พระเจ้าหงสาวดียังจะรับเป็นไมตรีหรือ ท้าวพระยาทั้งหลายก็มิได้ลงด้วยพระยาราม แต่นั้นมาท้าวพระยามุขมนตรีลูกขุน ทหารทั้งปวงมิได้ฟังบังคับบัญชาพระยาราม ต่างคนต่างรบพุ่งข้าศึก สมเด็จพระ-มหินทราธิราชพระเจ้าแผ่นดินก็มิเอาพระทัยลงในการสงคราม ละให้แต่มุขมนตรีทั้งหลายรบพุ่ง

ขณะนั้นพระมหาเทพถือพลอาสาอยู่รักษาหน้าค่ายริมเกาะแก้วริมกำแพงทะลายนั้น ข้าศึกหงสาวดียกเข้ามาปล้นค่ายเป็นหลายครั้ง และพระมหาเทพรบป้องกันไว้ ข้าศึกหักเข้าไม่ได้ อนึ่งพระเจ้าลูกเธอพระศรีเสาวราช เสด็จมายืนช้างที่นั่ง ให้พลอาสาช่วยพระมหาเทพรบ และแต่งทหารอาสาออกทะลวงฟัน แล้วก็วางปืนใหญ่ยิงทะแยงออกไปต้องพลหงสาวดีตายเป็นอันมาก ข้าศึกจะปล้นเอาค่ายนั้นมิได้ ก็ตั้งประชิดกันอยู่

ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีทรงพระดำริว่า กรุงพระมหานครศรีอยุธยานี้ป้องกันเป็นสามารถซึ่งจะหักเอาโดยง่ายนั้นยาก แล้วก็จวนเทศกาลฟ้าฝนลำบากไพร่พลนัก ก็ตรัสด้วยพระมหาธรรมราชาว่า จำเราจะเพทุบายเอาตัวพระยารามผู้เป็นเจ้าการป้องกันพระนครนั้น ได้แล้วก็จะเบามือลง เห็นจะได้เมืองถ่ายเดียว พระมหาธรรมราชาเห็นด้วย ก็แต่งนายก้อนทองข้าหลวงเดิม ให้ถือหนังสือลอบเข้ามาถึงขุนสนมข้าหลวง ซึ่งสมเด็จพระเจ้าช้างเผือกไปเอาลงมาแต่เมืองพระพิษณุโลกกับด้วยพระวิสุทธิกษัตรีนั้น ขุนสนมก็ส่งหนังสือนั้นเข้าไปถวายแก่พระเจ้าอยู่หัวฝ่ายใน และในลักษณะหนังสือนั้นว่า พระเจ้าช้างเผือกตรัสคิดด้วยพระยา-ราม จึงแต่งการรบพุ่งป้องกันพระนคร ละให้เสียสัตย์คลองพระราชไมตรีนั้น บัดนี้พระเจ้า

ช้างเผือกเสด็จสวรรคตแล้ว ยังแต่พระยาราม และพระทัยพระเจ้าหงสาวดียังไม่เสียคลอง พระราชไมตรี ตรัสว่า ถ้าแลพระเจ้าแผ่นดินส่งตัวพระยารามผู้ก่อเหตุออกไปถวายแล้ว พระเจ้าหงสาวดีก็จะเป็นไมตรี มิให้ยากแก่สมณพราหมณาจารย์ประชาราษฎรทั้งปวง จะเลิกทัพกลับคืนไปเมืองหงสาวดี จึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฝ่ายในก็เอาหนังสือนั้นมาแถลงแก่สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน ๆ ได้ฟังโดยลักษณะหนังสือนั้น ก็ให้หาท้าวพระยาพฤฒามาตย์ทั้งปวงมาประชุมกันปรึกษาว่า ซึ่งพระเจ้าหงสาวดีจะให้ส่งพระยารามออกไปและจะเป็นไมตรีนั้น ยังเห็นควรจะส่งพระยารามออกไปหรือ หรือมิชอบส่ง จึ่งท้าวพระยาพฤฒามาตย์ทั้งปวงว่า ถ้าพระเจ้าหงสาวดีจะเป็นพระราชไมตรีจริง ควรจะส่งพระยารามออกไป อย่าให้ได้ยากแก่ประชาราษฎรทั้งหลาย สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดินก็ตรัสให้แต่งหนังสือตอบออกไปว่า ถ้าพระเจ้าหงสาวดีจะเป็นไมตรีสัตย์จริงดุจให้เข้ามานี้ไซร้ ก็จะส่งพระยารามออกไป จึงนายก้อนทองเอาหนังสือออกไปถวายแก่พระมหาธรรมราชา พระมหาธรรมราชาก็ตรัสใช้นายก้อนทองเข้ามาเล่าว่า พระเจ้าหงสาวดีจะเป็นพระราชไมตรีสุจริตจริงให้ส่งตัวพระยารามออกไป ซึ่งจะเอาพระยารามไว้จะให้ได้ยากแก่อาณาประ-ชาราษฎรทั้งปวงดูมิบังควร ฝ่ายท้าวพระยามุขมนตรีทั้งหลายมิได้รู้กลพระเจ้าหงสาวดีสำคัญว่าจริง ก็พร้อมกันทูลสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน ให้ส่งพระยารามออกไปแก่พระเจ้าหงสาวดี สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดินจึ่งตรัสสั่งนายก้อนทอง ให้ออกไปทูลแก่พระมหาธรรมราชาว่า จะส่งพระยารามออกไป กำหนดให้มารับ ครั้นนายก้อนทองไปแล้ว พระเจ้าแผ่นดินให้จำพระยาราม แต่งคนคุมออกไปส่ง อาราธนาพระสังฆราชกับภิกขุ ๔ องค์ออกไปด้วย ครั้นพระสังฆราชผู้คุมพระยารามไปถึง สมเด็จพระมหาธรรมราชาให้ถอดพระยารามออก แล้วก็พาเข้าไปถวายบังคมพระเจ้าหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีก็ให้เบิกพระสังฆราชเข้ามา แล้วตรัสให้หาพระมหาอุปราชา และท้าวพระยาผู้ใหญ่ทั้งปวงมาประชุมในหน้าพลับพลา พระเจ้าหงสาวดีก็ตรัสแก่ท้าวพระยาทั้งหลายว่า พระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุธยา ให้พระสังฆราชเอาพระยารามผู้ก่อเหตุมาส่งแก่เรา และว่าจะขอเป็นพระราชไมตรีด้วยเราดุจก่อน ท้าวพระยาทั้งหลายจงพิพากษา ยังจะชอบรับเป็นพระราชไมตรีหรือประการใด ท้าวพระยาทั้งหลายก็ทูลว่า ซึ่งได้พระยารามออกมาแล้วดังนี้เสมอได้แผ่นดินอยุธยา อันจะเป็นพระราชไมตรีนั้นหาต้องการไม่ ขอให้ยกเข้าหักเอากรุงจงได้ พระเจ้าหงสาวดีจึ่งดรัสว่า เราเป็นกษัตริย์จะทำการสงครามสืบไป ซึ่งจะทำดังนี้หาควรไม่

แล้วสั่งนายทัพนายกองทั้งปวงให้รักษาแต่มั่นไว้ อย่าให้ประชิดรบพุ่งเข้าไป ฝ่ายชาวพระนครก็มิได้รบ ต่างคนต่างสงบอยู่ทั้งสองฝ่าย จึ่งพระเจ้าหงสาวดีก็สั่งพระสังฆราชเข้ามาว่า ถ้าพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุธยาจะเป็นพระราชไมตรีด้วยเรา จึ่งให้พระเจ้าแผ่นดินและท้าวพระยาผู้ใหญ่ทั้งปวงมาถวายบังคม จึ่งจะรับเป็นพระราชไมตรีด้วย

ครั้นพระสังฆราชเข้ามาถึงกรุง ถวายพระพรแก่สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดินโดยคำพระเจ้าหงสาวดีสั่งเข้ามานั้น จึ่งท้าวพระยาทั้งหลายทูลพระมหินทราธิราชพระเจ้าแผ่นดินว่า การทั้งนี้พระเจ้าหงสาวดีหากเพทุบายล่อลวงให้ออกไปแล้ว จะกุมเอาท้าวพระยาผู้ใหญ่ทั้งปวงไว้แล้ว ก็จะให้เข้ามาเทครัวอาณาประชาราษฎรทั้งหลายอพยพไปเป็นเชลย และศึกครั้งนี้ข้าพเจ้าทั้งหลายขอถวายชีวิตรบพุ่งป้องกันจงถึงขนาด จึ่งสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน ก็ดรัสให้ท้าวพระยาทั้งหลายพิพากษาเป็นหลายยกหลายเกณฑ์ และท้าวพระยาทั้งปวงลงด้วยกันเป็นคำเดียวว่าจะอาสารบพุ่ง แต่พระยาธรรมาไชรมิได้ลงด้วยท้าวพระยาทั้งปวง ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดี (คอย) ท่าฟังทูตซึ่งจะออกไปแต่พระนครช้าอยู่ถึง ๗ วัน จึ่งดรัสด้วยสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้าว่า กรุงพระนครศรีอยุธยามิให้ทูตออกมาเจรจาความเมือง และช้าอยู่ดังนี้ มิเป็นพระราชไมตรีกันแล้ว เราจะให้แต่งการที่จะปล้นนั้นดุจเก่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาก็ทูลแก่พระเจ้าหงสาวดีขอให้งดก่อน ข้าพเจ้าจะเข้าไปแถลงการทั้งปวง ให้พระเจ้าแผ่นดินและท้าวพระยาผู้ใหญ่เห็นแท้ว่าจะเป็นทางพระราชไมตรี อย่าให้ยากแก่สมณพราหมณาประชาราษฎรทั้งปวง พระเจ้าหงสาวดีก็ดรัสบัญชาโดยสมเด็จพระมหาธรรมราชาเจ้า สมเด็จพระมหาธรรมราชาเจ้าก็เสด็จด้วยพระราชยานมายืนอยู่ตรงหน้าที่พระมหาเทพ ร้องเรียกเจ้าหน้าที่เข้าไปว่า เราจะเข้าไประงับการแผ่นดิน พระมหาเทพเจ้าหน้าที่มิไว้ใจ ยิงปืนกระสุนใหญ่น้อยออกไป พระองค์ลงจากพระเสลี่ยง ขุนอินทรเดชแบกพระองค์วิ่งกลับออกมา สมเด็จพระมหาธรรมราชาก็มาเฝ้าพระเจ้าหงสาวดีแล้วกราบทูลทุกประการ ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีดรัสว่า อันชาวพระนครศรีอยุธยามิไว้ใจนั้นก็เป็นสำหรับจะให้พระนครเสีย ซึ่งจะพ้นมือเราไปก็หาไม่ แล้วพระเจ้าหงสาวดีก็สั่งให้นายทัพนายกองทั้งปวง เร่งประชิดทำการทั้งกลางวันกลางคืน ชาวพระนครรบพุ่งป้องกันเป็นสามารถ

ขณะนั้นพระเจ้าลูกเธอพระศรีเสาวราชถือพล ๑๕,๐๐๐ ตั้งเป็นกองกลางอยู่ ณ ท้องสนามหลวง ถ้าเจ้าหน้าที่มาทูลว่า ข้าศึกหักหาญด้านใดหนัก ก็มิได้กราบทูลพระราช

บิดาก่อน แต่งทหารให้ไปช่วยรบพุ่งทุกครั้ง ส่วนสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดินมิได้เอาพระทัยใส่ในการศึก อยู่มาคิดแคลงพระเจ้าลูกเธอพระศรีเสาวราช ว่าการศึกหนักเบามิได้มาแจ้งก่อน ทำแต่โดยอำเภอใจ จึ่งให้หาพระศรีเสาวราชเข้ามาว่า แล้วสั่งพระยาธรรมาให้เอาตัวพระศรีเสาวราชไปล้างเสีย ณ วัดพระราม ข้าราชการนายทัพนายกองทหารทั้งปวงก็เสียใจ แต่เหตุว่ารักบุตรภรรยาอยู่ ก็อุตส่าห์รบป้องกันไว้ทุกหน้าที่

ฝ่ายขุนราชเสนา ขุนมหาวิชัยกับไพร่ ๕๐ คนพากันเล็ดลอดขึ้นไปถึงเมืองล้านช้าง จึ่งเอาศุภอักษรนั้นให้แก่เสนาบดี ในลักษณะนั้นว่า ศุภอักษรบวรสถาผล วิมลเชษฐคุณานันต์วิกสิตวิจิตคามวิราวฌาสัย ในท่านอัครมหาเสนาธิบดินทรามาตย์อันสวามิประวาสบาทมูลิกากรบวรยุคลเรณุนาท ในพระบาทสมเด็จบรมนาถบรมบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยามหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย อุดมพระราชมหาสถานมีมธุจิตสนิทเสน่หามายังเสนาธิบดี กรุงศรีสัตนาคนหุต บัดนี้กรุงพระมหานครศรีอยุธยามีราชตัสกร คือพระเจ้าหงสาวดีกอปรด้วยโลภเจตนาหาหิริโอตัปปะมิได้ ยกกองทัพลงมากระทำปไสยหาการย่ำยีพระนครศรีอยุธยา สมณพราหมณาจารย์ไพร่ฟ้าประชาราษฎรได้ความเดือดร้อน และกรุงเทพมหานครศรีอยุธยาก็เป็นเขื่อนเพชรเขื่อนขันแก่กรุงศรีสัตนาคนหุต ถ้าพระนครศรีอยุธยาเสียแก่กองทัพหงสาวดีแล้ว เห็นศึกหงสาวดีติดจะถึงกรุงศรีสัตนาคนหุตด้วย เชิญเสด็จพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตยกพยุหโยธาทัพ ลงมาช่วยรบยุทธปราบข้าศึกให้อัปราชัยประลาตไปแล้วจะได้ช่วยกันดำริการตอบแทนแก้แค้นพระเจ้าหงสาวดีให้ถึงขนาด เสนาบดีครั้นแจ้งในศุภอักษรแล้ว ก็พาขุนราชเสนา ขุนมหาวิชัยเข้าเฝ้า ทูลโดยสำเนาศุภอักษรเสร็จสิ้นทุกประการ

พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตแจ้งดังนั้น ก็ทรงพระโกรธดำรัสว่า พระเจ้าหงสาวดีมิได้ตั้งอยู่ในขัตติยราชประเพณี ประพฤติพาลทุจริตให้ทหารมาสกัดชิงพระเทพกษัตรีไปครั้งหนึ่งแล้ว มิหนำยังมีใจกำเริบยกมากระทำย่ำยีพระนครศรีอยุธยาอีกเล่า จำเราจะยกไปตีเป็นทัพกระหนาบตูหน้าพระเจ้าหงสาวดี จะทำเป็นประการใด ประการหนึ่งทั้งทางพระราชไมตรีกรุงศรีอยุธยาก็จะถาวรวัฒนาการสืบต่อไป แล้วก็มีพระราชกำหนด ให้เตรียมพล ๕๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๓๐๐ ม้า ๓,๐๐๐

ครั้น ณ วันเสาร์ แรม ๕ ค่ำ เดือน ๓ ได้ศุภวารดิถี มหามงคลฤกษ์อันประเสริฐ ก็เสด็จทรงช้างพระที่นั่ง พร้อมด้วยแสนท้าวพระยาลาวและพลพิริยโยธาหาญ แห่โดยกระบวน

ซ้ายขวาหน้าหลังดั้งแซง เป็นขนัดแน่นนันด้วยเครื่องสรรพสาตราวุธ ยกออกจากกรุงศรีสัตนาคนหุตรอนแรมมาโดยวิถีสกลมารค

ฝ่ายชาวด่านเมืองนครไทยรู้ข่าวว่าทัพเมืองล้านช้างยกลงมา ก็บอกข้อราชการลงไปให้กราบทูลสมเด็จพระมหาธรรมราชา พระมหาธรรมราชาแจ้งดังนั้น จึงเสด็จไปเฝ้ากราบทูลพระเจ้าหงสาวดีว่า บัดนี้กองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตยกมาทางเมืองเพชรบูรณ์ จะลงเมืองสระบุรีเป็นทัพกระหนาบ พระเจ้าหงสาวดีทราบแล้ว ตรัสถามพระยารามว่า ทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตยกมานี้ มาช่วยเองหรือ ๆ ไปขอให้มาช่วย พระยารามกราบทูลว่า สมเด็จพระ-มหินทราธิราชสั่งข้าพเจ้าให้มีศุภอักษรขึ้นไป ขอกองทัพลงมาช่วย พระเจ้าหงสาวดีตรัสว่า ซึ่งทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตยกมาครั้งนี้ ครั้นจะละให้มาใกล้ ชาวพระนครจะแข็งมือขึ้น การที่จะทำเอาพระนครจะช้าวันไป จำจะตีเสียให้แตกฉานแต่ไกล แล้วให้สมเด็จพระมหาธรรมราชากับพระยารามเอาช่างที่มีฝีมือมาแกะตราให้เหมือนตราพระราชสีห์เสร็จแล้ว จึ่งแต่งศุภอักษรว่า ทัพพระเจ้าหงสาวดียกมาครั้งนี้ กองทัพกรุงพระมหานครศรีอยุธยาแต่ออกรับก็หาหักหาญได้ไม่ บัดนี้รับแต่มั่นไว้ แต่งให้ออกลาดตระเวนตัดเสบียง กองทัพเมืองหงสาวดีก็ขาดเสบียงลง จวนจะเลิกทัพถอยไปอยู่แล้ว ให้เชิญเสด็จพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตเร่งยกพยุหโยธาทัพลงมากระหนาบ ก็จะได้ชัยชำนะโดยง่าย ครั้นเสร็จแล้ว จึงให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาแต่งไทย ซึ่งมีสติปัญญาไว้ใจได้ถือรีบไป แล้วสั่งให้พระมหาอุปราชายกกองทัพขึ้นไปคอยสลักตี พระมหาอุปราชาก็เสด็จยกพยุหยาตราทัพโดยสถลมารคแควป่าสักฟากตะวันออก พักพลซุ่มไว้ใกล้เมืองสระบุรีทั้งสองฟากน้ำ

ฝ่ายผู้ถือศุภอักษรไปพบกองทัพพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ณ เมืองเพชรบูรณ์เสนาบดีนำเข้าเฝ้าทูลข้อความตามศุภอักษรทุกประการ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตแจ้งมิได้มีวิจารณญาณสำคัญว่าจริง (ก็) ดีพระทัย ก็ยกกองทัพรุดรีบลงมาเมืองสระบุรี ถึงตำบลหมากสองต้น กองทัพยังมิทันรู้พร้อม พระมหาอุปราชาก็กำหนดให้ทหารเข้าโจมตี กองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตไม่ทันรู้ตัวก็แตก รี้พลเจ็บป่วยล้มตายเป็นอันมาก พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตขึ้นช้างหนีไป กองทัพพระมหาอุปราชาไล่ตีตามไปได้ช้างม้าเป็นอันมาก จับพลลาวเป็นได้ประมาณ ๑๐๐ เศษ แล้วยกมาเฝ้าพระเจ้าหงสาวดี ทูลซึ่งได้ชัยชำนะ แล้วถวายช้างม้ากับเชลยลาวล้านช้างซึ่งได้มานั้น พระเจ้าหงสาวดีดีพระทัย จึงให้ปล่อยชาวล้านช้างซึ่งได้

มานั้นเข้าไปแจ้งเหตุทั้งปวงในพระนคร ฝ่ายพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดิน นายทัพนายกอง ทะแกล้วทหารทั้งปวงแจ้งว่า เสียทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตก็เศร้าใจ

พระเจ้าหงสาวดีก็คิดซึ่งจะเข้าหักเอาพระนครให้ได้ ฝ่ายสมเด็จพระมหาธรรมราชา ครั้นเพลาค่ำจึ่งให้หาพระยาจักรี ซึ่งพระเจ้าหงสาวดีได้ขึ้นไปครั้งพระรามเมศวรนั้น มาเฝ้าแต่สองคน ให้สาบานแล้วจึ่งตรัสปรึกษาเป็นความลับว่า แต่ก่อนท่านกับเราก็เป็นข้าพระเจ้าช้างเผือก ครั้งนี้มาเป็นข้าพระเจ้าหงสาวดีด้วยกัน ฝ่ายพระเจ้าช้างเผือกก็สวรรคตแล้ว ตัวเราก็ได้ทำความชอบ แต่ตัวท่านหามีความชอบสิ่งใดไม่ เราคิดให้ท่านมีความชอบไว้ต่อพระเจ้าหงสาวดี เราเห็นอุบายอันหนึ่งซึ่งจะเป็นความชอบของท่านตราบเท่ากัลปาวสาน ถ้าท่านเป็นใจด้วยแล้วก็จะได้เมืองโดยง่าย พระยาจักรีก็รับว่าจะสนองพระคุณไปจนกว่าจะสิ้นชีวิต สมเด็จพระมหาธรรมราชาจึ่งเอาความลับทั้งนี้ไปกราบทูลแก่พระเจ้าหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดียินดีหนัก จึ่งอุบายให้เอาพระยาจักรี มาลงพระราชอาญาแล้วจำไว้ ให้พม่า มอญ ลาว คุมอยู่ ๓๐ คน ครั้นอยู่มาประมาณ ๕-๖ วัน สมเด็จพระมหาธรรมราชาแต่งคนให้ลอบไปปล่อยพระยาจักรีเข้าไปในกรุงทั้งสังขลิกพันธ์ เข้าหน้าที่พระยาธรรมาตรงวัดศพสวรรค์ในเพลากลางคืน ครั้นรุ่งขึ้นพระเจ้าหงสาวดีทำเป็นให้ค้นหาพระยาจักรีทุกกองทัพ ไม่พบ แล้วก็ให้เอาผู้คุม ๓๐ คนไปตระเวนรอบกองทัพ แล้วประหารชีวิตเสียบไว้หน้าค่ายพระยาธรรมาในเพลานั้น พระยาธรรมาก็พาตัวพระยาจักรีเข้าไปเฝ้า สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดินสำคัญว่า พระยาจักรีหนีมาจริง มีความยินดีนัก ก็ให้ถอดเครื่องพันธนาการออก แล้วจึ่งพระราชทานบำเหน็จรางวัลเป็นอันมาก ให้พระยาจักรีบังคับการซึ่งจะป้องกันพระนคร แล้วสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดินพระราชทานอาญาสิทธิ์พระยาจักรี ให้แห่เครื่องสูงมีปี่กลองชนะแตรสังข์ประโคมเที่ยวตรวจหน้าที่ และพระยาจักรีนั้น จัดแจงค่ายคูหอรบบำรุงทะแกล้วทหารรบพุ่งโดยฉันท์อันจริง มาได้ประมาณเดือนหนึ่ง แต่นั้นไปเห็นเจ้าหน้าที่ผู้ใดรบพุ่งเข้มแข็งกล้าหาญ ก็พาล (เอา) ผิด ลงโทษว่าละหน้าที่เสีย มิได้เป็นใจต่อราชการ แล้วเอาพลเรือนมาเป็นทหาร เอาทหารมาเป็นพลเรือน นายทัพนายกองทั้งปวงมาเสียใจ การศึกก็ถอยกำลังลงแล้วให้หนังสือลับกำหนดออกไปว่า ณ วันเสาร์ แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๙ ให้ยกเข้ามา

ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีแจ้งดังนั้น ก็กำหนดให้ท้าวพระยานายทัพนายกอง ทหารทั้งปวงซึ่งจะเข้าหักเอาพระนคร แต่งทหารเป็น ๔ เหล่า เหล่าหนึ่งใส่เสื้อดำถือดาบดั้ง เหล่าหนึ่งใส่

เสื้อเขียวถือดาบสองมือ เหล่าหนึ่งใส่เสื้อแดงถือปืนนกสับคาบชุดเหล่าหนึ่งใส่เสื้อสีม่วงถือหอกดาบสะพายแล่ง ให้พระมหาธรรมราชากับพระมหาอุปราชา ถือพลทั้งนี้ยกเข้าโดยถนนเกาะแก้วและพระเจ้าอังวะ พระเจ้าแปร ยกเข้าตามหน้าที่พร้อมกันทั้งสามถนน เจ้าหน้าที่ก็สาดปืนไฟแหลนหลาวมาต้องพลทหารตายเป็นอันมาก พลข้าศึกก็มิได้ถอยเยียดยัดหนุนเนื่องกันเข้าไปมิได้ขาด เสียงปืน เสียงพลดังแผ่นดินจะไหว และกองทัพพระ-มหาธรรมราชา พระมหาอุปราชาโจมตีหักเข้าไปได้ค่ายพระมหาเทพ พระมหาเทพแตกฉานถอยเข้าไปตั้งรับอยู่ตำบลหน้าวัดโควัดกระบือ แล้วก็แตกมาตั้งรับตำบลวัดเผาข้าว ก็ซ้ำแตกกระจัดพลัดพรายคุมกันไม่ติด ข้าศึกก็เข้าเมืองได้

เมื่อเสียกรุงเทพพระมหานครแก่พระเจ้าหงสาวดีนั้น ณ วันเสาร์ แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๙ ศักราช ๙๑๘ ปีมะโรง อัฐศก เพลาเช้า ๓ นาฬิกา

ขณะนั้นพระมหาอุปราชา สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้า ก็เสด็จเข้ามายืนช้างพระที่นั่งหน้าพระราชวังจึ่งสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดินก็เสด็จด้วยพระราชยานออกไปยังพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้า จึ่งพระมหาอุปราชาให้รับสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดินออกไปถวายพระเจ้าหงสาวดี ณ พลับพลาวัดมเหยงคณ์ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีทอดพระเนตรเห็น จึ่งตบพระหัตถ์ลงที่ราชาอาสน์ แล้วตรัสเชิญเสด็จพระมหินทราธิราช ให้เข้ามานั่ง สมเด็จพระมหินทราธิราชก็คลานเข้าไปตามรับสั่งแต่ทว่าหาถึงที่ตบพระหัตถ์ไม่ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีจึ่งยกพานพระศรีเลื่อนมาให้สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าเสวย สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้ามิได้เสวย พระเจ้าหงสาวดีก็หยิบเอาพระศรีในพานประทานให้ สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าก็รับมากำไว้หน่อยหนึ่งแล้วจึ่งเสวย สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีจึ่งหยิบบ้วนพระโอษฐ์ส่งให้ สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าก็มิได้บ้วนลง สมเด็จพระเจ้าหง-สาวดีจึ่งตรัสว่า ซึ่งเรายกมากระทำการสงครามทั้งนี้ เป็นประเพณีกษัตริย์ขัตติยราช จะเอาชัยไว้เกียรติยศแผ่ขอบขัณฑเสมา อาณาจักรให้กว้างขวางในทิศานุทิศทั้งปวง เจ้าอย่าโทมนัสเลยจะเชิญขึ้นไปอยู่กรุงหงสาวดีด้วยกัน และสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี จึ่งตรัสแก่พระมหาธรรมราชา ให้นำสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าไปทำนุบำรุงไว้ พระเจ้าหงสาวดีก็เทเอาครัวอพยพชาวพระนครและรูปภาพทั้งปวงในหน้าพระบัญชรสิงหนั้นส่งไปเมืองหงสาวดี แล้วทรงพระราชดำริการซึ่งจะราชาภิเษกสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้าให้ครองกรุงพระนครศรีอยุธยา จึ่งไว้พระยานครศรีธรรมราช พระศรีอัครราช ขุนเกษตราธิบดี

ขุนรักษมนเทียร (หมื่น) นรินทรเสนี และลูกขุนหมื่นทั้งปวงร้อยหนึ่ง และไพร่พลชายหญิงอพยพหมื่นหนึ่ง ให้อยู่กรุงศรีอยุธยา

ลุศักราช ๙๑๘ ปีมะโรง อัฐศก วันศุกร์ ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๑ พระเจ้าหงสาวดีให้แต่งการพระราชพิธีปราบดาภิเษก สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้า เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติผ่านพิภพกรุงพระมหานครศรีอยุธยา ทรงพระนามสมเด็จพระสรรเพชญวงศ์กุรสุริโยดมบรมมหาธรรมราชาธิราชรามเมศ ปวเรศธรรมมิกราชเดโชชัย พรหมเทพาดิเทพนฤบดินทรภูมินทรเทพ สมมติราชบรมบพิตร เจ้ากรุงพระนครศรีอยุธยา มหาดิลกภพนพรัตน์ราชธานีบุรีรมย์ เมื่อเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัตินั้น พระชนม์ได้ ๕๔ พระพรรษา พระเจ้าหงสาวดีก็ให้พระสุนทรสงครามอันส่งไปหงสาวดี ขณะเมื่อครั้งได้พระรามเมศวรกับช้าง ๔ ช้างไปนั้น อยู่เป็นพฤฒามาตย์สำหรับพระองค์และไว้เมืองนครพรหม* และพล ๓,๐๐๐ ให้อยู่ช่วยรักษาพระนคร สมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ตรัสแก่สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าว่า จงจัดแจงพระสนมราชบริวารและเครื่องราชูปโภคทั้งปวงออกมา จะได้ขึ้นไปด้วยกัน แล้วมีพระราชบัญชาตรัสแก่สมเด็จพระมหาธรรมราชาว่า ให้จัดเครื่องราชปิลันทนาสรรพาภรณ์สำหรับขัตติยาธิบดีและพระสนมราชบริวารส่งให้สมเด็จพระมหินทราธิราชด้วย สมเด็จพระมหาธรรมราชาก็จัดให้ตามรับสั่งทุกประการ แล้วสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีเสด็จเลิกพลพยุหยาตราทัพ กลับไปทางเมืองกำแพงเพชร สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้า (ก็) โดยเสด็จ ครั้นถึงแดนเมืองแครงสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าทรงประชวรหนัก ลักไวทำมู เอาพระอาการกราบทูลสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีจึ่งพระราชทานแพทย์ไปรักษา แล้วตรัสคาดโทษแพทย์มาว่า ถ้าสมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าทิวงคต จะลงโทษถึงสิ้นชีวิต ครั้นรุ่งขึ้นสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีเสด็จมาเยือน จึ่งตรัสว่าอุตส่าห์ เสวยยาและพระอาหาร อย่าท้อแท้พระทัยเราจะได้ไปด้วยกัน ครั้นให้พระราชโอวาทดังนั้นแล้ว ก็เสด็จกลับมาพลับพลา สมเด็จพระ-เจ้าหงสาวดีแต่ประทับแรมอยู่ที่นั้นถึง ๑๑ เวน สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าก็สวรรคตสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีทรงพระโกรธ ตรัสให้ลงพระราชอาชญาแพทย์พม่ามอญ ไทย ๑๑ คนแล้วพระราชทานเพลิงเสร็จ ทรงพระกรุณาให้เอาพระอัฐิและพระสนมเครื่องราชูปโภคทั้งปวงให้พม่ามอญลาวคุมลงมาส่งยังพระนครศรีอยุธยา แล้วสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีเสด็จไปเมืองหงสาวดี

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า เมืองนครพร้อมกับพล ๓,๐๐๐

ฝ่ายสมเด็จพระมหาธรรมราชเจ้าแผ่นดิน ตรัสเอาพระสุนทรสงครามเป็นพระยาธรร-มาธิบดี ตรัสเอาพระยาศรีทันเป็นพระยาพระเสด็จ ตรัสเอาพระยาเพทราชาเป็นพระยาอินทราธิบดี พระนครบาล ตรัสเอาพระยาเลืองเป็นพระยาจักรี ตรัสเอาขุนหลวงเสนาเป็นพระยาเสนาบดีศรีสมุหพระกลาโหม ตรัสเอาพระศรีเสาวราชเป็นพระยาเดโช ตรัสเอาพระจันทบูรเป็นพระท้ายน้ำ ตรัสให้พระศรีอัครราชคงที่เป็นพระคลัง ตรัสเอาขุนจันทรเป็นพระยาพลเทพ แล้วก็ตั้งพระหัวเมืองมนตรีมุขทหารพลเรือนทั้งปวงทุกกระทรวงการ แล้วให้ช่องจัดไพร่พล หมู่องครักษ์จักรนารายณ์ ชาวด่าน ชาวเรือและหมู่ทหารอันพลัดพรายทั้งปวง ประมูลเข้ามาโดยหมู่โดยกรม แล้วก็จัดช่องไพร่พล หมู่สิบสอง พระกำนัล และหมู่พลเรือนทั้งปวงอันกระจัดพลัดพรายนั้นมาประมูลไว้โดยหมู่โดยกรม รับราชการทุกพนักงาน แล้วก็ตั้งท้าวพระยาสามนตราชและพระหัวเมืองทั้งหลาย ให้ออกไปอยู่ครองอาณาประชาราษฎรทุกหัวเมืองใหญ่น้อยทั่วปวง สำหรับขอบขัณฑเสมากรุงพระนครศรีอยุธยาโดยบูรพประเพณีพระมหากษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อนมา

ลุศักราช ๙๑๙ ปีมะเส็ง นพศก เดือนยี่ พระยาละแวก ยกช้างม้ารี้พลมาทางนครนายก และไพร่พลพระยาละแวกมาครั้งนั้นประมาณ ๓๐,๐๐๐* กรมการเมืองนครนายกบอกข้อราชการ เข้ามา ณ กรุง มุขมนตรีจึงเอาหนังสือบอกขึ้นบังคมทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวครั้นตรัสทราบก็ให้ท้าวพระยาพระหัวเมืองมุขมนตรีทั้งหลายพิพากษาว่า เมื่อพระยาละแวกยกช้างม้ารี้พลมาดังนี้ ท้าวพระยาทั้งหลายจะคิดประการใด จึงพระยาเพทราชาผู้เป็นพระยานครบาลก็ทูลว่า กรุงพระมหานครไชรัพึ่งเป็นอันตราย รี้พลบอบบางยังไป่มิได้สมบูรณ์และพลทหาร ซึ่งจะขึ้นประจำหน้าที่รอบพระนครนั้น เห็นมิครบหน้าที่ อนึ่งปืนใหญ่น้อยสำหรับพระนครนั้น พระเจ้าหงสาวดีก็ให้เอาไปเป็นอันมาก และปืนซึ่งต้องช่องทั้งปวงนั้นเป็นอันน้อยนัก ทั้งกระสุนดินประสิวก็ยังมิได้ประมูลไว้สำหรับที่จะกันพระนคร และซึ่งจะตั้งอยู่รบพุ่งป้องกันพระนครครั้งนี้เห็นเหลือกำลัง ขอเชิญเสด็จขึ้นไปยังเมืองพระพิษณุโลกให้พ้นราชศัตรูก่อน ท้าวพระยาพระหัวเมืองทั้งปวงมนตรีมุขทั้งหลาย ก็ลงเป็นคำเดียวด้วยพระยาเพทราชา สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ตรัสบัญชาตามท้าวพระยาทั้งหลาย จึงมีพระราชโองการตรัสสั่งแก่ขุนเทพวรชุน ให้แต่งเรือพระที่นั่งและเรือประเทียบ

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ๓,๐๐๐

ทั้งปวงให้สรรพ ในขณะนั้นพระเพชรรัตนเจ้าเมืองเพชรบุรีมีความผิด ทรงกรุณาให้ยกออกเสียจากที่ พระเพชรรัตน ก็คิดคบและซ่องสุมชาวนอกทั้งปวงได้มากแล้ว คิดจะปล้นทัพหลวงเมื่อเสด็จขึ้นไปนั้น จึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสถามขุนเทพวรชุนด้วยเรือพระที่นั่งทั้งปวงแล้ว ก็ตรัสถามว่าซึ่งจะไปจากพระนครนี้ ขุนเทพวรชุนจะคิดเห็นประการใด จึ่งขุนเทพวรชุนกราบทูลว่า พระยาละแวกยกมาคราวนี้มิได้เป็นศึกใหญ่ ขอทรงพระกรุณาเสด็จอยู่ให้รบพุ่งป้องกันพระนครให้รู้จักกำลังศึกก่อน ครั้นจะด่วนละพระนครเสียไซร้ พระเจ้าหงสาวดีจะตรัสติเตียนได้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสเห็นชอบด้วย ก็มีพระราชโองการตรัสสั่งขุนเทพวรชุน ให้เตรียมเรือพระที่นั่งและตรวจจัดพลสำหรับ เรือพระที่นั่งนั้นไว้ให้สรรพ

ฝ่ายพระยาละแวกก็ยกทัพเข้ามาถึงกรุงพระมหานครศรีอยุธยา และให้ตั้งทัพตำบลบ้านกระทุ่ม ขณะนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็ตรัสให้เมืองนครพรหมและพลชาวหงสาวดี ๓,๐๐๐ อยู่ประจำหน้าที่ในชื่อหน้า แล้วให้ท้าวพระยาพระหัวเมืองทั้งปวง ตรวจจัดพลทหารขึ้นประจำหน้าที่กำแพงและรายกันอยู่รอบพระนครพระยาละแวกยกพลเข้ามายืนช้างในวัดสามพิหาร และพลข้าศึกรายกันมาถึงโรงฆ้องและวัดกุฎีทอง แล้วเอาช้างมายืนในวัดพระเมรุราชิการามประมาณ๓๐ ช้าง พลประมาณ ๔,๐๐๐* พระยาละแวกให้พลทหารลงเรือ ๕ ลำ ข้ามเข้ามาปล้นในมุมเจ้าสนุก สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยืนพระราชยาน และให้พลทหารขึ้นรบพุ่ง ข้าศึกก็พ่ายออกไป จึ่งตรัสให้ยิงปืนจ่ารงค์เอาช้างข้าศึกซึ่งยืนอยู่ใน (วัด) สามพิหารนั้น ต้องพระจำปาธิราช ซึ่งเป็นกองหน้าตายกับคอช้าง พระยาละแวกก็ถอยคืนไปยังทัพ ณ บ้านกะทุ่ม แต่ยกเข้ามาปล้นถึง ๓ ครั้งก็มิได้ พระยาละแวกก็ล่าทัพกลับไป จึ่งกวาดเอาครัวตำบลบ้านนายก** ไปเมืองละแวกในขณะนั้น พระยาละแวกแต่งพลมาลาดทั้งทางบกและทางเรือเป็นหลายครั้ง และเสียชาวจันทบูร ชาวระยอง ชาวฉะเชิงเทรา ชาวนาเริ่งไปแก่ข้าศึกละแวกเป็นอันมาก

ลุศักราช ๙๒๐ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ให้สมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้า อันเป็นสมเด็จพระโอรสาธิราชขึ้นไปเสวยราชย์ ณ เมืองพิษณุโลก ขณะนั้นพระชนม์ ๑๖ พระพรรษา แต่สมเด็จเอกาทศรถผู้เป็นพระราชอนุชาสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้านั้น สมเด็จพระราชบิดาเอาไว้พระนครศรีอยุธยาด้วย

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ๕,๐๐๐

** พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า บ้านนาและนครนายก

ลุศักราช ๙๒๑ ปีมะแม เอกศก พระเจ้าหงสาวดียกช้างม้ารี้พลโยธาไปเอาล้านช้าง กำหนดให้สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว กรุงเทพมหานคร และสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าเสด็จขึ้นไปด้วยแต่สมเด็จเอกาทศรถ อันเป็นดรุณราชบุตร พระราชบิดาดำรัสให้อยู่รักษาพระนคร ฝ่ายสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ก็ยกช้างม้ารี้พลไปถึงตำบลหนองบัวในจังหวัดเมืองล้านช้าง ขณะนั้นสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าทรงพระประชวรทรพิษ พระเจ้าหงสาวดีตรัสให้สมเด็จพระมหาธรรมราชากับสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าเสด็จคืนมายังพระนครศรีอยุธยา ครั้งนั้นพระเจ้าล้านช้างป้องกันรักษาเมืองเป็นสามารถ ทัพหงสาวดีหักเอาพระนครมิได้ พอจวนเทศกาลวสันตฤดูก็ยกทัพกลับไป

ฝ่ายพระยาละแวกยกมาจะใกล้ถึงปากน้ำพระประแดง เจ้าเมืองธนบุรีและกรมการทั้งหลายรู้ข่าวว่าพระยาละแวกยกมา ก็บอกขึ้นไปให้กราบทูล ส่วนเรือทัพหน้าพระยาละแวกไล่ตามเรือซึ่งตระเวนทะเลนั้นติดเข้ามาเมืองธนบุรี และกรมการทั้งหลายมิทันแต่งการที่จะรบพุ่งป้องกันเมือง ต่างคนต่างเอาครัวหนี พระยาละแวกก็ยกเข้ามาตั้งในปากน้ำพระประแดง ก็ลาดจับชาวเมืองธนบุรี ชาวเมืองนนทบุรีไปเป็นเชลย

จึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ตรัสให้เอาเมืองยโสธรราชธานีเป็นนายกอง และจัดขุนหมื่นทั้งหลายกับพลทหาร ๒,๐๐๐ และเครื่องสาตราวุธบรรจุเรือไล่ ๔๐ ลำ ให้ยกลงไปถึงเมืองนนทบุรี ก็พบเรือข้าศึก ได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ ทัพข้าหลวงก็พ่ายแก่ข้าศึกละแวก และเสียหมื่นราชามาตย์ ข้าศึกได้เป็นเอาไปถวายพระยาละแวก เมืองยโสธรราชธานีและข้าหลวงทั้งปวงก็พ่ายขึ้นมายังพระนคร พระยาละแวกก็ให้จับเอาคนทั่วจังหวัดเมืองธนบุรีได้มากแล้ว ก็ขึ้นมายังพระนคร ตั้งทัพขนอนบางตะนาว สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ตรัส ให้ท้าวพระยาทั้งหลายตรวจจัดพลทหารขึ้นประจำหน้าที่กำแพงพระนคร แล้วแต่งการที่จะรบพุ่งกันพระนคร พระยาละแวกก็ยกทัพเรือขึ้นมาเข้าแฝงอยู่ข้างวัดพแนงเชิง ให้แต่เรืออันเป็นทัพหน้าประมาณ ๓๐ ลำเข้ามาจะปล้นค่าย ณ ตำบลนายก่าย ขณะนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จอยู่ในหอราชคฤห์ตรงเกาะแก้ว และท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายชุ่มกันในที่นั้น ครั้นเรือข้าศึกเกือบเข้ามา จึ่งวางปืนใหญ่ ณ ป้อมนายก่าย ต้องพลข้าศึกตายเป็นอันมาก แล้วก็ตรัสให้พลทหารเอาเรือออกไปยังข้าศึก ข้าศึกทั้งปวงก็พ่ายลงไป พระยาละแวกเห็นจะปล้นพระนครมิได้ ก็เลิกทัพคืนลงไปตั้งอยู่หน้าปากน้ำพระประแดง แล้วก็แต่งให้

ขึ้นไปลาดจับคนถึงเมืองสาครบุรี*ได้ขุนหมื่นกรมการและไพร่ชายหญิงอพยพมาเป็นอันมาก จึงให้เอารูปเทพารักษ์สัมฤทธิ์ทั้งสององค์ชื่อพระยาแสนตาและบาดสังฆังกรอันมเหศักดาภาพ ซึ่งอยู่ ณ เมืองพระประแดงอันขุดได้ครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีนั้นไปด้วย พระยาละแวกก็เลิกทัพกลับไปเมือง

ลุศักราช ๙๒๒ ปีวอก โทศก ** พระยาละแวกแต่งพระยาอุเทศราชและพระยาจีนจันตุยกทัพเรือมา พลประมาณ ๓๐,๐๐๐ จะเอาเมืองเพชรบุรี พระศรีสุรินทราภาชัย เจ้าเมืองเพชรบุรีและกรมการแต่งการรบพุ่งป้องกันเป็นสามารถ และข้าศึกยกเข้าปล้นเมือง ๓ วัน รี้พลข้าศึกต้องสาตราวุธเจ็บป่วยตายเป็นอันมาก จะปล้นเอาเมืองเพชรบุรีมิได้ พระยาอุเทศราช พระยาจีนจันตุก็เลิกทัพคืนไปเมืองละแวก ขณะนี้พระยาจีนจันตุให้ทานบนแก่พระยาละแวกว่า จะเอาเมืองเพชรบุรีให้ได้ ครั้นมิได้เมืองเพชรบุรี พระยาจีนจันตุก็กลัวพระยาละแวกจะลงโทษ พระยาจีนจันตุก็พาครัวอพยพทั้งปวงหนีเข้ามายังพระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาพระยาจีนจันตุ ตรัสให้พระราชทานเป็นอันมาก ครั้นอยู่มาพระยาจีนจันตุก็มิได้สวามิภักดิ์ ลอบตกแต่งสำเภาที่จะหนีจากพระนคร

ครั้นถึง ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๒ ปีระกา นพศก*** เพลาค่ำประมาณ ๒ นาฬิกา พระยาจีนจันตุก็พาครัวลงสำเภาหนีล่องลงไป ขณะนั้นสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าเสด็จลงมาแต่เมืองพระพิษณุโลก เสด็จอยู่ในวังใหม่ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ก็เสด็จยกทัพเรือตามพระยาจีนจันตุลงไปในเพลากลางคืนนั้น แล้วตรัสให้เรือประตู เรือกัน และเรือท้าวพระยาทั้งหลาย เข้าล้อมสำเภาจีนจันตุ และได้รบพุ่งกันเป็นสามารถพระยาจีนจันตุก็ให้โล้สำเภาไปกลางน้ำ รบต้านทานล่อลงไป สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าก็ตรัสให้เอาเรือประตูเรือกัน เข้าจดท้ายสำเภาพระยาจีนจันตุ จะให้พลทหารปีนสำเภาขึ้น แล้วเอาเรือพระที่นั่งหนุนเข้าไปให้ชิดสำเภา และทรงปืนนกสับยิงถูกจีนผู้ใหญ่ตาย ๓ คน พระยาจีนจันตุก็ยิงปืนนกสับมาต้องรางปืนต้น อันทรงนั้นแตก พระยาจีนจันตุรบพุ่งเป็นสามารถ พลทหารข้าหลวงจะปีนขึ้นสำเภามิได้ พระยาจีนจันตุก็เร่งให้โล้สำเภารุดหนีลงไป สมเด็จพระนเรศวร

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ๔ เมือง คือเมืองสุพรรณบุรี นครชัยศรี สาครบุรี และราชบุรี

** พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ศักราช ๙๒๘ ปีขาล อัฐศก

*** ถ้าเป็นปีระกา นพศก ก็ไม่ใช่ จ.ศ.๙๒๓ เพราะข้างบนนั้นว่า ศักราช ๙๒๒ เป็นปีวอก โทศก
พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ปีมะโรง สัมฤทธิศก
ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ปีระกา ตรีศก

เป็นเจ้าเสด็จตามรบพุ่งลงไปถึงเมืองธนบุรี* พระยาจีนจันตุก็เร่งให้โล้สำเภาออกไปพ้นปากน้ำตกลึก ฝ่ายสมเด็จพระราชบิดาก็เสด็จหนุนทัพสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าลงไปถึงเมืองพระประแดง พอสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ายกกลับขึ้นมาพบ เสด็จทูลการทั้งปวงให้ทราบ สมเด็จพระราชบิดากับสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าก็เสด็จขึ้นมายังพระนคร

ลุศักราช ๙๒๔ ปีจอ จัตวาศก สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวให้แต่งพระนคร ให้ขุดคูชื่อหน้าฝ่ายทิศบูรพาแต่ป้อมมหาชัยวังหน้าลงไปบรรจบบางกะจะ กว้าง ๑๐ วา ลึก ๓ วา แล้วให้ยกกำแพงออกไปริมน้ำขอบนอกพระนครบรรจบป้อมมหาชัย แต่ป้อมมหาชัยลงไปบรรจบป้อมเพชร ในปีนั้นเกิดกบฏญาณพิเชียน** เป็นจลาจลในจังหวัดแขวงหลวง และญาณพิเชียน นั้นเรียกขุนโกหก กระทำการอันเป็นที่วิปริตสำแดงแก่ชาวชนบทประเทศนั้น และซ่องสุมเอาเป็นพวกได้มาก ญาณพิเชียนก็มาซุ่มคนในตำบลบ้านยี่ล้นขุนศรีมงคลแขวงส่งข่าวกบฏนั้นเข้ามาถวาย จึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าหลวง ก็มีพระราชโองการตรัสใช้เจ้าพระยาจักรีให้ยกพลทหารออกไปจับญาณพิเชียนซึ่งเป็นกบฏ เจ้าพระยาจักรี และขุนหมื่นทั้งหลายยกออกไปตั้งทัพในตำบลบ้านมหาดไทย ญาณพิเชียนรู้ดังนั้นก็ยกสมัครพรรคพวกทั้งปวงมารบเจ้าพระยาจักรี ส่วนชาวมหาดไทยอันยืนหน้าช้างเจ้าพระยาจักรีนั้น ก็กลับเป็นพวกญาณพิเชียน ครั้นได้รบพุ่งกัน พันไชยทูตปืนท้ายช้างขึ้นฟันเจ้าพระยาจักรีตายกับคอช้าง ไพร่พลอันไปด้วยเจ้าพระยาจักรีนั้นแตกฉาน เสียขุนหมื่นตายในที่นั้นเป็นหลายคน ครั้นเสียเจ้าพระยาจักรีแล้ว ชาวชนบทนั้นก็เข้าเป็นพวกญาณพิเชียน แต่ชายฉกรรจ์เป็นคนประมาณ ๓,๐๐๐ ญาณพิเชียนตั้งพันไชยทูต เป็นพระยาจักรี ตั้งหมื่นศรียี่ล้นชื่อพระยาเมือง และญาณพิเชียนคิดจะเอาเมืองลพบุรี ก็ยกไปเมืองลพบุรี ฝ่ายพระยาศรีราชเดโช ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งให้ไปซ่อมกำแพงเมืองลพบุรีนั้น ครั้นแจ้งข่าวว่ากบฏญาณพิเชียนยกมาเมืองลพบุรี ก็ตกแต่งการที่จะรบพุ่งป้องกันเมืองไว้ ฝ่ายญาณพิเชียนก็ยกไปถึงเมืองลพบุรี ขี่ช้างเข้าไปยืนอยู่ตำบลหัวตรี แล้วให้พรรคพวกเข้าปล้นในที่นั้น พระยา-ศรีราชเดโชก็มายืนช้างให้รบพุ่งป้องกัน จึ่งชาวประเทศชื่ออมรวดี แฝงต้นโพยิงปืนนกสับไปต้องญาณพิเชียนซบลงกับคอช้าง พวกกบฏทั้งปวงก็แตกฉานพ่ายออกไปและต่างคนต่าง

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า บางกอก

** พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติ ว่า พระยาวิเชียร

กระจัดพลัดพรายไปทุกตำบล พระยาศรีราชเดโช ก็เอาอมรวดีซึ่งยิงกบฏนั้นเข้ามาถวาย จึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ตรัสให้พระราชทานแก่อมรวดีนั้นมากมายนัก แล้วตรัสให้ข้าหลวงไปจับพวกกบฏทั้งปวงได้ บรรดาจะลงพระราชอาณาไซร้ เหตุด้วยพระองค์ทรงทศพิธราชธรรม ก็มิได้ลงพระราชอาชญา และให้แต่สักหมายหมู่เข้าประสมหมู่โดยโทษ

ครั้นถึงเดือน ๓ พระยาละแวกก็ยกทัพเรือมา พลประมาณ ๗๐,๐๐๐ มาเอาเมืองเพชรบุรี ในขณะนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ตรัสให้เมืองยโสธรราชธานีออกไปรั้งเมืองเพชรบุรี จึ่งพระศรีสุรินทฦาไชยเจ้าเมืองเพชรบุรี และเมืองยโสธรราชธานี เมืองเทพราชธานีก็ช่วยกันตกแต่งการที่จะรบพุ่งป้องกันเมือง ครั้นพระยาละแวกยกมาถึง ก็ให้ยกพลขึ้นล้อมเมืองเพชรบุรีอยู่ ๓ วัน แล้วให้ยกเข้าปล้นเมืองเพชรบุรี ให้พลทหารเอาบันไดปีนกำแพงเมือง และชาวเมืองเพชรบุรีรบพุ่งป้องกันเป็นสามารถ ข้าศึกชาวละแวกต้องศัสตราอาวุธตายเป็นอันมาก จะปีนป่ายปล้นมิได้ ก็พ่ายออกไป แต่พระยาละแวกยกเข้าปล้นดังนั้นถึง ๓ ครั้ง ก็มิได้เมือง แล้วดำริว่าจะปล้นอีกครั้งหนึ่ง ถ้ามิได้ไซร้จะเลิกทัพคืนไป

ขณะนั้นเจ้าเมืองเพชรบุรีและเมืองยโสธรราชธานี เมืองเทพราชธานีมิได้สมัครสมานด้วยกัน ต่างคนต่างบังคับบัญชาและอยู่ป้องกันแต่หน้าที่ซึ่งได้เป็นพนักงานรักษานั้น มิได้พร้อมมูลคิดอ่านด้วยกันซึ่งจะแต่งการป้องกันข้าศึก

ครั้นถึงวัน ๘ ค่ำ* พระยาละแวกยกเข้าปล้นตำบลคลองกระแชง ประตูบางจาน ชาวเมืองต้านทานเป็นสามารถ ข้าศึกเผาหอรบทลายลง แล้วปีนกำแพงเข้าได้ในที่นั้น ก็เสียเมืองเพชรบุรีแก่พระยาละแวก และเสียเจ้าเมืองเพชรบุรี เมืองยโสธรราชธานี เมืองเทพราชธานีตายในที่นั้น พระยาละแวกก็กวาดครัวอพยพเลิกทัพคืนเมือง

ลุศักราช ๙๒๕ ปีกุน เบญจศก** เดือน ๑๑ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าเสด็จลงมาแต่เมืองพระพิษณุโลกสถิตอยู่ในวังใหม่ ขณะนั้นพระยาละแวกแต่งทัพพระทศราชา พระสุรินทราชา ให้ยกช้างม้าและพลประมาณ ๕,๐๐๐ มาลาดถึงหัวเมืองฝ่ายตะวันออก สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าตรัสรู้ข่าวดังนั้น ก็เอาช้างเร็วม้าเร็ว และพลทหารล้อมวัง ๓,๐๐๐ เสด็จออกไป ตรัสให้เมืองชัยบุรี และขุนหมื่นชาวม้าเอาพลทหาร ๕๐๐ ไปเป็นทัพหน้าและให้

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า แรม ๘ ค่ำ

** พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ศักราช ๙๓๔ ปีวอก จัตวาศก

รุดออกไปจบด้วยทัพเมืองศรีถมอรัตน์ เอาพลเข้าซุ่มอยู่ ๒ ข้าง ทางที่ข้าศึกจะมานั้น พลหัวหน้าศึกก็ยกมาประมาณ ๑,๐๐๐ ถึงที่เมืองชัยบุรี และเมืองศรีถมอรัตน์ซุ่มอยู่นั้น ครั้นข้าศึกเกือบเข้ามา เมืองศรีถมอรัตน์ เมืองชัยบุรี ก็ยกพลออกยั่ว ข้าศึกก็แตกฉานพ่านหนีออกไป จึ่งเมืองชัยบุรี เมืองศรีถมอรัตน์ตามตีข้าศึก ไปจนถึงทัพใหญ่ และได้ฟันแทงข้าศึกตายเป็นอันมาก พระทศราชา พระสุรินทราชา ก็เลิกทัพหนีไปเมืองละแวก สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าเสด็จถึงเมืองชัยบาดาล แจ้งว่าข้าศึกพ่ายไปแล้ว ก็เสด็จคืนมายังพระนคร เฝ้าสมเด็จพระราชบิดา ทูลแจ้งเหตุซึ่งเขมรพ่ายไปนั้นเสร็จสิ้นทุกประการ แล้วถวายบังคมลาคืน ขึ้นไปเมืองพระพิษณุโลก

ลุศักราช ๙๒๖ ปีชวด ฉศก* สมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ทรงพระประชวร ถึง ณ วันเสาร์ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๒ เสด็จสวรรคต พระชนม์ได้ ๖๕ พระพรรรษา แต่เสด็จอยู่ในราชสมบัติ ๓๕ พระพรรษา มังเอิง ราชบุตรผู้เป็นพระมหาอุปราชาได้ผ่านสมบัติกรุงหงสาวดี ตรัสให้มังสามเกลียดราชบุตรเป็นพระมหาอุปราชา สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีเสวยราชย์ใหม่ บ้านเมืองยังมิปรกติ ฝ่ายเมืองรุมเมืองคังก็แข็งเมืองขึ้น ข่าวนั้นแจ้งลงมาถึง สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าก็เสด็จลงมา ณ กรุงเทพ กราบทูลสมเด็จบรมราชบิตาตามข้อความซึ่งแจ้งมานั้นทุกประการ จะขอถวายบังคมลาขึ้นไปช่วยการสงครามเมืองหงสาวดี จะได้ฟังอึงกฤดาการในเมืองหงสาวดีด้วย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็บัญชาตาม สมเด็จพระ-นเรศวรเป็นเจ้าก็ถวายบังคมลากลับขึ้นมาเมืองพระพิษณุโลก ให้ตรวจเตรียมรี้พลช้างม้าโดยกระบวน พยุหบาตรา ทัพพลฉกรรจ์ลำเครื่อง ๑๐๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๘๐๐ ม้า ๑,๕๐๐ ครั้นได้ศุภฤกษ์ก็เสด็จทรงช้างพระที่นั่ง ยกทัพหลวงขึ้นไปถึงตำบลพระตำหนักไม้ไผ่ ใกล้เมืองหงสาวดี ๓ เวน ก็พักพลอยู่ที่นั้น จึ่งบอกหนังสือเข้าไป พระเจ้าหงสาวดีแจ้งก็ดีพระทัย จึ่งให้แต่งเสบียงอาหารและเครื่องลงมาถวาย แล้วก็นำเสด็จขึ้นไปเฝ้าพระเจ้าหงสาวดี พระ-เจ้าหงสาวดีจึ่งตรัสว่า ซึ่งพระเจ้าหลานเราขึ้นมาครั้งนี้ เรามีความยินดีนัก แล้วแจ้งการซึ่งเมืองรุม เมืองคังแข็งเมืองนั้นเล่าให้ฟังทุกประการ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าทูลว่า ข่าวแจ้งลงไปให้ข้าพระองค์ยกขึ้นมาช่วยการพระราชสงครามพระเจ้าหงสาวดีตรัสให้สมเด็จพระนเรศวรกับพระมหาอุปราชาและพระสังขทัตยกไปเอาเมืองรุม เมืองคังจงได้ทั้ง ๓ พระองค์**

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ศักราช ๙๓๕ ปีระกา เบญจศก

** พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ๔ พระองค์ คือทัพพระเจ้าเชียงใหม่อีกทัพหนึ่ง

ถวายบังคมลา ยกทัพไปถึงเมืองรุม เมืองคัง ให้ตั้งค่ายแล้วปลูกราชสัณฐาคารไว้ท่ามกลาง เสด็จปรึกษาราชการพร้อมกันทั้ง ๓ พระองค์ พระมหาอุปราชาจึ่งตรัสว่า ซึ่งจะยกเข้ารบพร้อมกันทั้ง ๓ ทัพนั้น ไพร่พลจะตะลุมบอนนัก จะผลัดกันเข้ารบทัพละวัน ครั้นปรึกษาพร้อมกันแล้ว พระมหาอุปราชายกขึ้นไปรบ ณ วันจันทร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๕ เพลา ๔ ทุ่มเดือนตก ฝ่ายข้าศึกก็คัดก้อนศิลาลงมาทับรี้พลล้มตายเป็นอันมาก ขึ้นมิได้ เพลาจวนรุ่งก็ถอยลงมา ครั้น ณ วันอังคาร ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๕ ทัพพระสังขทัตยกขึ้นไปรบ ข้าศึกก็คัดก้อนศิลาลงมาทับรี้พลล้มตายเป็นอันมาก จะหักเอามิได้ ก็ถอยลงมา ครั้น ณ วันพุธ ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๕ เพลาดี ๑๑ ทุ่ม สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าก็ยกทหารปืนครบมือขึ้นไป ให้พลปืนปีนเข้าแซงขึ้นสองข้าง และทางนั้นให้พลอยู่แต่ (ตีน) เขาให้ห่าง แล้วโห่ร้องกระทำการดุจปีนขึ้นทางนั้น ชาวเมืองสำคัญว่าศึกขึ้นมาทางนั้น ก็กลิ้งก้อนศิลาลงมา ก็มิได้ถูกผู้ใดฝ่ายพลซึ่งแซงขึ้นไป ก็ยิงปืนระดมขึ้นไปต้องข้าศึกล้มตายเจ็บป่วยมาก แตกระส่ำระสาย เพลาเช้า ๓ โมงก็ได้เมือง จับได้ตัวเจ้าเมืองรุม เมืองคังลงมายังค่ายทั้ง ๓ พระองค์ ก็เลิกทัพคุมเอาตัวเจ้าเมืองรุม เมืองคังมายังเมืองหงสาวดี แล้วทูลตามซึ่งได้ชัยชำนะ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดียินดี กลับชมฝีมือและความคิดสมเด็จพระนเรศวร แล้วพระราชทานพานทองคำใส่พระภูษาองค์หนึ่งทองคำหนัก ๕ ชั่ง จำหลักเป็นรูปเทวดา พระมหาอุปราชาน้อยพระทัยแก่พระนเรศวรนัก

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ก็ทูลลาพระเจ้าหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีก็ตรัสให้มังทูมังอ้น มังอบาร จอถาง สมิงพัตเบิด ลงไปอยู่เมืองรายทาง ให้จ่ายเสบียงเลี้ยงดูไพร่พลไปกว่าจะถึงแดนพระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าเสด็จกลับลงมาถึงเมืองพระพิษณุโลก แล้วก็เปลื้องเครื่องทรงบูชาพระชินราช พระชินศรีเจ้า ให้กระทำการสรรพสมโภชการมหรสพ ๓ วัน แล้วเสด็จลงมาเฝ้าสมเด็จพระราชบิดา ณ กรุงเทพมหานคร จึ่งเอาการซึ่งได้รบพุ่งมีชัยชำนะข้าศึกนั้นกราบทูลให้ทราบ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวมีพระทัยยินดีนักให้แต่งการสมโภชสมเด็จพระอัครโอรสาธิราชเจ้า ๗ วัน แล้วพระราชทานปูนบำเหน็จทแกล้วทหารทั้งปวงโดยสมควร ครั้นเสร็จการสมโภชแล้ว สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากราบถวายบังคมลา กลับขึ้นไปสถิตอยู่ยังเมืองพระพิษณุโลก

ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีนั้นมิได้ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม ดำริว่า พระนเรศวรประกอบไปด้วยปัญญาหลักแหลมลึกซึ้ง ทั้งการสงครามก็องอาจกล้าหาญ นานไปเห็นจะเป็นเสี้ยนศัตรู

ต่อเมืองหงสาวดีเป็นมั่นคง จำจะคิดเทครัวอพยพหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง มาไว้เป็นกำลังในเมืองหงสาวดี การศึกพระนเรศวรก็จะถอยกำลังลง ครั้นตำริแล้วจึ่งตรัสให้นันทสุกับราชสังครามถือพล ๑๐,๐๐๐ ไปตั้งยุ้งฉาง ณ เมืองกำแพงเพชร นันทสุกับราชสังครามก็ยกไปตั้งทำการอยู่ ณ เมืองกำแพงเพชรตามรับสั่ง ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีคิดเป็นอุบาย ให้มีศุภอักษรบอกไปถึงพระนเรศวรว่า บัดนี้กรุงรัตนบุรอังวะเป็นกบฏแข็งเมืองต่อพระนครหงสาวดี ให้เชิญพระนเรศวรยกมาช่วยการสงครามตีกรุงรัตนบุรอังวะ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าแจ้งดังนั้น สำคัญว่าจริง ก็เสด็จลงไปทูลลาสมเด็จพระบิดา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็บัญชาตามสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าก็กราบถวายบังคมลาขึ้นมายังเมืองพระพิษณุโลก จึ่งกำหนดให้ตรวจเตรียมพลฉกรรจ์ลำเครื่อง ๑๐๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๘๐๐ ม้า ๑,๕๐๐ ไว้ให้พร้อม

ครั้น ณ วันอาทิตย์ แรม ๖ ค่ำ เดือน ๓ ปีฉลู สัปตศก* เพลา ๑๑ ทุ่ม ๙ บาท กอรปด้วยเพชรฤกษ์เสด็จทรงพระคชาธารพร้อมด้วยพยุหแสนยากร ทอดพระเนตรเห็นพระสารีริกธาตุเสด็จปาฏิหาริย์แต่บุรพทิศ ผ่านพระคชาธารไปโดยประฉิมทิศเท่าผลมะพร้าวปอกแล้ว จึ่งเสด็จยาตราทัพหลวงออกโดยประตูชัยแสน ไปถึงตำบลวัดยมท้ายเมืองกำแพงเพชร เพลาบ่าย ๕ โมง เกิดวาดพายุฝนตกห่าใหญ่ แผ่นดินไหวเป็นอัศจรรย์ ครั้นรุ่งขึ้นก็ยกทัพหลวงเสด็จไปถึงเมืองกำแพงเพชร ตั้งประทับแรมอยู่ตำบลหนองปลิง ๓ วัน แล้วก็ยกไปทางเชียงทองกุมตะเหมาะ** ขณะนั้นพระยากำแพงเพชรส่งข่าวไปถวายว่า ไทยใหญ่เวียงเสือเสือด้าน เกียกกาย ขุนปลัด มังทราง มังนิ่ววายลองกับนายม้าทั้งปวง อันอยู่ ณ เมืองกำแพงเพชร พาครัวอพยพหนี พม่ามอญ ตามไปทัน ได้รบพุ่งกันตำบลหนองปลิงเป็นสามารถ พม่ามอญแตกแก่ไทยใหญ่ทั้งปวง ๆ ยกไปทางเมืองพระพิษณุโลก สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าทราบดังนั้นก็ให้ม้าเร็วไปบอกแก่หลวงโกษาและลูกขุนอันอยู่รักษาเมืองพระพิษณุโลกว่า ซึ่งไทยใหญ่หนีมานั้นเกลือกจะไปเมืองอื่นให้แต่งออก (อา) ยัดด่านเพชรบูรณ์ เมืองนครไทย ชาตระการ แสเซาให้มั่นคงไว้ อย่าให้ไทยใหญ่ออกไปรอด หลวงโกษาและลูกขุนทั้งปวงทราบดังนั้น ก็แต่งออกไปกำชับด่านทางทั้งปวงตามรับสั่ง ฝ่ายไทยใหญ่ก็พาครอบครัวตรง

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) บอกศักราชไว้ด้วย คือ ๙๓๖ ปีจอ ฉศก ส่วนวันเดือนขึ้นแรมและเวลาตรงกัน

** ในพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า กุ่มตะเมา

เข้ามาเมืองพระพิษณุโลก หลวงโกษาและลูกขุนทั้งปวงก็รับพิทักษ์รักษาไว้ นันทสุกับราชสังครามมีหนังสือมาให้ส่งไทยใหญ่ หลวงโกษาและลูกขุนผู้อยู่รักษาเมืองพระพิษณุโลกก็มิได้ส่ง

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า เสด็จยกพยุหแสนยากร ไปถึงเมืองแครง ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๖ ขณะนั้นรู้ข่าวไปถึงชักแชกยอถาง เจ้าเมืองแครง ให้ปลัดเมืองออกมาทูลว่า ขอเชิญเสด็จพักพลอยู่แต่นอกเมืองแครงก่อน สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าก็ให้พักพลอยู่ใกล้อารามพระมหาเถรคันฉ่อง แล้วตรัสให้ข่าวขึ้นไปถึงพระเจ้าหงสาวดีว่ายกทัพมาถึงเมืองแครงแล้ว พระเจ้าหงสาวดีทราบดังนั้น ก็มีความยินดีว่า ครั้งนี้จะสมคิด แล้วจึงให้จัดกองทัพ ๑๐,๐๐๐ ออกไปซุ่มไว้ต่อทางพระนเรศวรจะขึ้นมานั้นไกลเมืองหงสาวดีวันหนึ่ง แล้วตรัสให้พระยาเกียน พระยา (พระ) รามลงไปรับ ถ้าพระนเรศวรยกล่วงขึ้นมาแล้ว เราจะยกทัพหลวงออกตีหน้า ให้พระยาเกียน พระยา (พระ) รามเอากองทัพนี้ตีกระหนาบหลัง จับเอาตัวพระนเรศวรประหารชีวิตเสียจงได้ เมืองหงสาวดีจึ่งจะเป็นอิศวรภาพไพศาลกว่าพระนครทั้งปวง พระยา (พระ) ราม พระยาเกียน กราบถวายบังคมลายกไปถึงเมืองแครง ก็ทูลสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าว่า พระเจ้าหงสาวดี ให้ข้าพระพุทธเจ้าทั้งสองนี้มารับเสด็จขึ้นไปทูลเท่านั้นแล้วก็ถวายบังคมลาไปนมัสการพระมหาเถรคันฉ่องผู้เป็นอาจารย์แจ้งความซึ่งพระเจ้าหงสาวดี คิดทำการทั้งปวงแล้วนั้นให้พระมหาเถรคันฉ่องฟังทุกประการ พระมหาเถรคันฉ่องแจ้งดังนั้น มีใจกรุณาแก่สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าเพื่อว่าหาความผิดมิได้ อนึ่งด้วยพระราชกฤษฎาภินิหารบารมี สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า จะได้บำรุงพระบวรพุทธศาสนาอาณาประชาราษฎรให้ถาวรวัฒนาการสืบไป ครั้นเพลาค่ำ ก็พาพระยา (พระ) ราม พระยาเกียนเข้าไปเฝ้าสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า แล้วถวายพระพรว่า พระยา (พระ) ราม พระยาเกียนนี้ เป็นสานุศิษย์รูปมาบอกว่า พระเจ้าหงสาวดีคิดประทุษร้ายต่อพระองค์สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าแจ้งดังนั้น ตรัสถามพระยา (พระ) ราม พระยาเกียนว่า เหตุผลประการใดพระเจ้าหงสาวดีคิดจะทำร้ายเรา พระยา (พระ) ราม พระยาเกียน ก็กราบทูลตามความซึ่งพระเจ้าหงสาวดีคิดและสั่งนั้นถวายทุกประการ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าได้ทรงทราบ ก็น้อยพระทัย คิดอาฆาตแก่พระเจ้าหงสาวดี จึ่งตรัสแก่พระมหาเถรคันฉ่องว่า ซึ่งพระองค์เมตตาบอกเหตุการณ์แก่ข้าพเจ้าทั้งนี้ พระคุณนั้นหาที่สุดมิได้ อันพระองค์จะอยู่ในเมืองมอญนี้ พระเจ้าหงสาวดีแจ้ง อันตรายก็จะมีเป็นมั่นคง ข้าพเจ้าจะนำพระองค์กับพระยาเกียน พระยา (พระ) ราม และญาติโยมทั้งปวงลงไปอยู่ ณ กรุงพระมหานครศรีอยุธยา จะ

ได้ปฏิการะสนองคุณพระองค์ ปลูกเลี้ยงพระยาเกียน พระยา (พระ) ราม โดยกตเวทีธรรมประเวณี พระมหาเถรคันฉ่องและพระยาเกียน พระยา (พระ) ราม ก็พร้อมกันโดยพระราชบริหาร

สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าก็ตรัสแก่มุขมาตยาโยธาทั้งปวงว่า เราหาความผิดมิได้ ซึ่งพระเจ้าหงสาวดีคิดร้ายแก่เราก่อนนั้นอันแผ่นดินพระมหานครศรีอยุธยากับแผ่นดินหงสาวดีขาดจากทางพระราชไมตรีกัน เพราะเป็นอกุศลกรรมนิยมสำหรับที่จะให้สมณพราหมณาประชาราษฎรได้ความเดือดร้อน แล้วพระหัตถ์ก็ทรงพระสุวรรณภิงคารหลั่งอุทกธาราลงเหนือพื้นพสุธาดล จึงออกพระโอษฐ์ ตรัสประกาศแก่เทพยเจ้าทั้งหลายอันมีมหิทธิฤทธิ์และทิพจักขุทิพโสต ซึ่งสถิตอยู่ทุกทิศานุทิศจงเป็นทิพพยาน ด้วยพระเจ้าหงสาวดีมิได้ตั้งอยู่โดยคลองสุจริตมิตรภาพขัตติยประเพณี เสียสามัคคีรสธรรม ประพฤติพาลทุจริตคิดจะทำภยันตรายแก่เรา ตั้งแต่วันนี้ไป กรุงพระมหานครศรีอยุธยากับเมืองหงสาวดีมิได้เป็นสุวรรณปัถพีเดียวกันดุจหนึ่งแต่ก่อน ขาดจากกันแต่วันนี้ไปตราบเท่ากัลปาวสาน ครั้นพระราชบริหารประกาศเป็นฉินทพากย์อุไภยนัคราเสร็จแล้ว ก็มีพระราชโองการตรัสสั่งท้าวพระยามุขมนตรีทั้งปวงว่า เราจะยกกลับลงไปพระนครครั้งนี้ จะพาพระมหาเถรคันฉ่องและญาติโยมกับพระยา (พระ) ราม พระยาเกียนไป แล้วจะตีกวาดครอบครัวรามัญหัวเมืองรายทางไปด้วย

ครั้น ณ วันศุกร์ แรม ๓ ค่ำ เดือน ๖ เพลา ๑๑ ทุ่ม ให้เอาพระคชาธารเข้าเทียบเกยทอดพระเนตรเห็นพระสารีริกบรมธาตุเสด็จปาฏิหาริย์แต่ประจิมทิศ ผ่านคชาธารไปโดยบุรพทิศ จึ่งเสด็จพยุหบาตราทัพออกจากเมืองแครง พระมหาเถรคันฉ่อง พระยา (พระ) รามพระยาเกียนและญาติโยมก็มาโดยเสด็จ ฝ่ายนายทัพนายกองทั้งปวง ก็แยกย้ายกันตีครัวต้อนครัวรายทางมาได้ประมาณ ๑๐,๐๐๐ เศษ ครั้นถึงฝั่งแม่น้ำสะโตง ก็เที่ยวเก็บเรือหาไม้ผูกพ่วงแพเร่งข้ามครัว รี้พลช้างม้าทั้งปวงถึงฟากสิ้นแล้ว ก็ให้เผาเรือทำลายแพเสีย พอพระเจ้าหงสาวดีแจ้ง ก็ให้พระมหาอุปราชาถือพล ๑๐๐,๐๐๐ สุระกำมาเป็นกองหน้า ตามถึงแม่น้ำสะโตงฟากหนึ่ง สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าทอดพระเนตรเห็นดังนั้น ก็ให้นายทัพนายกองนำพระมหาเถรคันฉ่องกับครอบครัวรีบยกไปก่อน แต่พระองค์กับทหารลำลอง ๑๕,๐๐๐ นั้น ยังรออยู่ริมฝั่ง จึ่งทอดพระเนตรไปเห็นสุระกำมากองหน้า ใส่เสื้อแดงยืนช้างอยู่ริมฝั่ง ตรัสให้ทหารเอาปืนหามแล่นและนกสับคาบชุดยิงระดมไปเป็นอันมาก ก็มิได้

ถึง จึ่งสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าก็ทรงพระแสงปืนยาว ๙ คืบ ยิงต้องสุระกำมาตายตกจากคอช้าง รี้พลมอญทั้งนั้นเห็นอัศจรรย์ ด้วยแม่น้ำนั้นกว้างเหลือกำลังปืน กลัวพระเดชเดชานุภาพ และพระมหาอุปราชามิอาจจะตามมา ก็เลิกทัพกลับไป

สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ก็เสด็จยกมาโดยทางเมืองกาญจนบุรี ครั้นถึงพระมหานครศรีอยุธยา ก็กราบทูลสุรายเรื่อง ยุบลคดีทั้งปวงถวายให้ทราบทุกประการ สมเด็จพระราชบิดาแจ้ง ดังนั้น ก็ตรัสว่า เรามิได้มีสิ่งผิด พระเจ้าหงสาวดีมิได้ตั้งอยู่ในคลองธรรมเสียสัตยานุสัตย์ ประพฤติพาลทุจริตอิจฉาจาร เป็นวิสมโลภต่อเราฉะนี้ ก็เพราะผลวิบากแห่งสัตว์ เป็นสำหรับการกลียุค ตั้งแต่นี้ไปมอญกับไทยจะเป็นปรปักษ์แก่กัน สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าก็กราบทูลว่า ถึงมาตรว่าพระเจ้าหงสาวดีจะยกพยุหแสนยากรมาสักเท่าใด ๆ ก็มิได้เกรง ข้าพเจ้ามีแต่ชีวิตจะสนอง พระคุณมิให้เคืองฝ่าพระบาท สมเด็จพระราชบิดากับสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าดำริการกันเสร็จแล้ว จึ่งโปรดให้พระมหาเถรคันฉ่องอยู่วัดมหาธาตุ พระราชทานสัปทนกรรชิง คานหาม คนหาม จันหัน นิดยภัต เครื่องสมณบริขารต่าง ๆ ฝ่ายพระยาเกียน พระยาพระราม ก็พระราชทานเจียดทอง เต้าน้ำทอง กระบี่บั้งทองเงินตรา เสื้อผ้าพรรณนุ่งห่ม และเครื่องอุปโภคบริโภคเป็นอันมาก และครอบครัวมอญซึ่งกวาดลงมานั้น ก็พระราชทาน ให้พระยาพระราม พระยาเกียน ควบคุมว่ากล่าวด้วย และพระยาพระราม พระยาเกียนนั้น ให้อยู่ตำบลบ้านขมิ้น วัดขุนแสน ญาติโยมพระมหาเถรคันฉ่องนั้นอยู่ตำบลบ้านหลังวัดนก แล้วสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ก็กราบถวายบังคมลากลับขึ้นมายังเมืองพระพิษณุโลก เสด็จเข้าไปถวายนมัสการพระชินราช พระชินศรี จึ่งทรงพระราชูทิศศรัทธา เปลื้องเครื่องสุวรรณอลังการขัตติยาภรณ์ ออกกระทำสักการะบูชาแล้วเสด็จออกพร้อมด้วยมุขมาตยมนตรี

ขณะนั้นหลวงโกษาและลูกขุนทั้งปวงผู้อยู่รักษาเมืองนั้น ก็นำบรรดานายไทยใหญ่เข้าเฝ้า จึ่งบังคมทูลว่า มีหนังสือนันทสุราชสังคราม ซึ่งมาตั้งอยู่ ณ เมืองกำแพงเพชร มาให้ส่งไทยใหญ่ และครัวซึ่งหนีมาอยู่ ณ เมืองพระพิษณุโลก ข้าพเจ้าตอบไปว่า สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวมิได้เสด็จอยู่ ซึ่งจะส่งไปนั้นยังมิได้ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าทราบดังนั้นก็ตรัสให้มีหนังสือตอบไปว่าธรรมดาพระมหากษัตราธิราช ผู้ดำรงทศพิธราชธรรมนั้น อุปมาดังร่ม พระมหาโพธิ์อันใหญ่ และมีผู้มาพึ่งพระราชสมภาร หวังจะให้พ้นจากภัยอันตรายต่าง ๆ ซึ่งนันทสุกับราชสังครามจะให้ส่งไทยใหญ่ไปนั้นไม่ควรด้วยคลองขัตติยราชประเพณีธรรม

ฝ่ายนันทสุกับราชสังครามแจ้งดังนั้น ก็ปรึกษากันว่า สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ายกพยุหโยธาทัพขึ้นไปเมืองหงสาวดีครั้งนี้ เหตุไฉนจึงไม่กลับโดยทางเมืองกำแพงเพชรเล่า บัดนี้ก็มีหนังสือเป็นคำฉกรรจ์องอาจมาดังนี้ เห็นประหลาดนัก เราจะอยู่มิได้ จำจะเลิกครัวเมืองกำแพงเพชรอพยพไปเมืองหงสาวดี จึ่งจะมีความชอบและข่าวทั้งนี้ก็แจ้งไปถึงเมืองพระพิษณุโลก

สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ให้ชุมท้าวพระยามุขมนตรีปรึกษาว่า ซึ่งเราจะละให้เมืองกำแพงเพชรฉิบหายพลัดพรายจากภูมิลำเนานั้นมิชอบ เราจะยกไปตีนันทสุกับราชสังครามมิให้เอาครัวเมืองกำแพงเพชรไปได้ ท้าวพระยามุขมนตรีทั้งปวงก็เห็นโดยพระราชบริหาร สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ก็ตรัสให้ข้าหลวงไปกุมเอาพม่ามอญ ซึ่งมาอยู่ประจำหัวเมืองฝ่ายเหนือส่งลงไปกรุงเทพมหานครสิ้น แล้วกำหนดไปแก่พระยาสวรรคโลก พระยาพิชัยให้โดยเสด็จ จะยกไปเอานันทสุกับราชสังคราม จึ่งให้ตรวจรี้พลช้างม้า ครั้น ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๘ เพลาชายแล้ว ๕ โมง* ก็เสด็จพยุหบาตราทัพจากเมืองพระพิษณุโลกไปยังเมืองกำแพงเพชร

ฝ่ายนันทสุกับราชสังครามรู้ข่าวว่า สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าเสด็จมา ก็เลิกรี้พลช้างม้าหนีไปจากเมืองกำแพงเพชร สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าทราบ ก็ตรัสให้พระยาไชยบูรณ์ ขุนศรี และพระหัวเมืองทั้งปวง ยกรี้พลช้างม้าเป็นกองหน้าทัพหลวงตามไป พระยาไชยบูรณ์ตามมาทันถึงตำบลแม่ระกา นันทสุกับราชสังคราม ก็ยกช้างม้ารี้พลออกรบพุ่งพระยาไชยบูรณ์ และข้าหลวงทั้งปวงเป็นสามารถ ในขณะนั้นพระยาไชยบูรณ์ขี่ช้างพลายปืนพระราม ได้ชนช้างกับนันทสุ ช้างนันทสุได้ล่าง ช้างพระยาไชยบูรณ์เสียทีเบนไป นันทสุจ้วงฟันไปด้วยของ้าว ต้องนิ้วชี้พระยาไชยบูรณ์กระทบขอขาด ช้างพระยาไชยบูรณ์กลับได้ล่างค้ำถนัด ช้างนันทสุทานกำลังไม่ได้ขวางพ่ายไป ขุนพลีขี่ช้างพลายศัตรู (พิ) นาศ ได้ชนด้วยช้างราชสังครามเป็นสามารถ ช้างราชสังครามก็พ่ายแก่ข้าหลวงทั้งสอง นันทสุกับราชสังครามก็รุดหนีไปทางเชียงทอง ครั้นนั้นได้ไทยใหญ่ชาวแสนหวีอันมาอยู่ในเชียงทองฉกรรจ์และครัวอพยพประมาณ ๒๐,๐๐๐ เศษ แต่ผู้มีบรรดาศักดิ์เจ้าฟ้าเมืองจี่ เจ้าฟ้าเมืองลองแจใหม่ เมืองปาก สมิงตีมายาเยือ และไทยใหญ่ชาวม้า ** ทั้งปวงก็เอาครัวอพยพออก

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า เพลาสายแล้ว ๕ บาท

** พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ไทยใหญ่เข้ามาทั้งปวง

มาสู่พระราชสมภาร จึ่งแต่งช้างม้ารี้พลและทหารช่วยตามตีนันทสุกับราชสังคราม ถึงตำบลแม่รางสาง แล้วก็กลับคืนมายังทัพหลวงตำบลเชียงทอง

ฝ่ายพระยาพิชัยข้าหลวงเดิมแจ้งว่า สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับพระเจ้าหงสาวดีเป็นปรปักษ์แก่กัน ก็คิดการกบฏ ครั้นแจ้งพระราชกำหนดก็มิได้ยกไปโดยเสด็จ จึงซ่องสุมชาวเมืองและกวาดครอบครัวของตัว และครัวชาวเมืองทั้งปวงซึ่งเข้าด้วยนั้นไป ณ เมืองสวรรคโลก แจ้งความทั้งปวงแก่พระยาสวรรคโลก พระยาสวรรคโลกก็ลงใจด้วย คิดกันจะยกไปตีเอาเมืองพระพิษณุโลกแต่หลวงปลัดและขุนยกกระบัตร ขุนนรนายกไชร้ มิได้ลงด้วยพระยาทั้งสอง ให้คุมเอาตัวหลวงปลัด ขุนยกกระบัตร ขุนนรนายกจำไว้

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าแจ้งว่า พระยาทั้งสองเป็นกบฏ จึ่งยกทัพหลวงเสด็จจากเชียงทองไปเมืองสวรรคโลกเสด็จไปทางสุโขทัย ครั้นเสด็จถึงสุโขทัย ก็ตั้งทัพหลวงตำบลวัดฤๅษีชุม จึ่งทรงพระกรุณาตรัสให้ชาวพ่อชุมนุมพราหมณาจารย์ เอาน้ำในบ่อพระสยมภูวนาถ และเอาน้ำตระพังโพยศรีมาตั้งบูชาโดยกิจพิธีกรรม เป็นน้ำสัตยาธิษฐานและเอาพระศรีรัตนตรัยเจ้าเป็นประธาน ให้ท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทหารทั้งหลายกินน้ำสัตยาแล้ว ครั้นรุ่งก็ยกทัพหลวงเสด็จขึ้นไปโดยทางเขาคับ ถึงเมืองสวรรคโลก ณ วันศุกร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๘ ตั้งทัพหลวงตำบลหน้าวัดไม้งาม สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าทรงพระกรุณาแก่พระยาทั้งสอง ตรัสให้ข้าหลวงเข้าไปร้องประกาศว่า ให้พระยาทั้งสองออกมาถวายบังคม ทรงพระกรุณามิได้เอาโทษ และพระยาพิชัยพระยาสวรรคโลกมิได้โดยพระ-ราโชวาท ทำอุกอาจตรวจจัดไพร่พลเมืองขึ้นรักษาหน้าที่เชิงเทินป้องกันเมืองไว้ แล้วพระยาทั้งสองก็ฆ่าหลวงปลัด ขุนยกกระบัตร ขุนนรนายก ซึ่งมิลงด้วยนั้นเสีย ตัดเอาศีรษะซัดออกมาให้ข้าหลวง สมเด็จพระนเรศวร เป็นเจ้าทรงพระพิโรธ ครั้นเพลาค่ำ ก็ตรัสให้ยกพลทหารเข้าปล้นตำบลประตูสามเกิดแห่งหนึ่ง ประตูป่าม่อแห่งหนึ่ง ประตูสะพานจันทร์แห่งหนึ่ง ปล้นแต่ค่ำถึงเที่ยงคืนและเผาป้อมชั้นนอกประตูสามเกิดก็เข้ามิได้ จึ่งมีพระราชโองการตรัสถามโหราจารย์ว่ายังจะได้เมืองสวรรคโลกหรือ โหราจารย์บังคมทูลว่าจะได้ แต่ซึ่งจะปล้นข้างประตูสามเกิดนี้ เห็นจะได้ด้วยยาก ถ้าปล้นข้างทิศดอนแหลมไซร้ เห็นจะได้โดยง่ายเพราะทิศข้างนั้นเป็นอริแก่เมือง จึ่งมีพระราชโองการตรัสให้พระยาไชยบูรณ์ ขุนหลวงธรรมไตรโลก ขุนราชรินทร ยกพลจากประตูสะพานจันทร์มาตั้งข้างประตูดอนแหลม แล้วให้เร่ง

แต่งการอันจะเข้าปล้นเมือง อนึ่งที่ประตูสามเกิตและประตูป่าม่อ ก็ให้แต่งพลทหารเข้ารบพุ่งจนสว่างก็ยังมิได้

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันเสาร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๘ ก็ยกทัพหลวงมาตั้งประตูข้างดอนแหลม แล้วก็เร่งแต่งการให้ปล้นเมืองนั้นเป็นสามารถ ชาวเมืองยิงปืนไฟพุ่งศัสดราวุธมาต้องพลข้าหลวงป่วยเจ็บล้มตายเป็นอันมาก จะปีนกำแพงขึ้นมิได้ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าก็ตรัสให้ลงโทษขุนอินทรเดชะ ผู้เป็นยกกระบัตร อันบังคับต้อนพลเข้าปล้นเมือง และนายทัพนายกองทั้งหลายนั้นให้มัดตระเวนรอบทัพ จึ่งขุนอินทรเดชะและข้าหลวงทั้งปวงถวายทัณฑ์บนว่า จะขอเข้าปล้นเมืองให้ได้ พระยาไชยบูรณ์บังคมทูลว่า ซึ่งไปมิได้ตั้งค่ายประชิดและจะปีนปล้นเอาเมืองดังนี้ พลทหารทั้งหลายจะทำการมิสะดวก เพราะชาวเมืองป้องกันถนัด จะขอทำค่ายประชิด และปลูกหอรบขึ้นให้สูงเทียมกำแพง แล้วจะได้ยิงปืนใหญ่น้อยสาดเข้าไป เจ้าหน้าที่จะระส่ำระสาย เห็นจะได้เมืองโดยง่าย สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าเห็นชอบด้วย ก็ให้ตัดไม้ใหญ่และไม้โตนตมาทำตามพระยาไชยบูรณ์กราบทูล

ครั้น ณ วันจันทร์ แรม ๓ ค่ำ เดือน ๘ เพลาสายแล้ว ๒ นาฬิกา ๕ บาท ยกพลทหารเข้าเผาประตูดอนแหลมนั้นทำลายลง จึ่งให้พลทหารกรูกันเอาบันไดเข้าพาดกำแพง ปีนเข้าไปในเมืองนั้นได้ และตัวพระยาสวรรคโลกก็หนีไปพึ่งอยู่บนกุฎีพระสงฆ์ ณ วัดไผ่ใต้ และชาวทหารก็ตามไปกุมตัวได้เอามาถวาย ส่วนพระยาพิชัยหนีจากสวรรคโลกไปถึงแดนกะจุนจะไปยังเชียงใหม่ ชาวด่านก็กุมเอาตัวพระยาพิชัยมาถวาย สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าดำรัสให้มัดพระยาสวรรคโลก พระยาพิชัย ตระเวนรอบทัพแล้วฆ่าเสีย จึ่งดรัสให้เทเอาครัวอพยพทั้งปวงมายังเมืองพระพิษณุโลก จึ่งให้เชิญรูปพระยาร่วง พระยาภุๆ อันรจนาด้วยงาช้างเผือกงาดำนั้นมาด้วย

ถึง ณ วันพฤหัสบดี แรม ๖ ค่ำ เดือน ๘ เพลา ๑๑ ทุ่ม ๘ บาท* ให้เรียกช้างพระที่นั่งประทับเกย เห็นพระสารีริกบรมธาตุ เสด็จปาฏิหาริย์แต่ตะวันตก ผ่านช้างพระที่นั่งมาตะวันออกโดยทางเสด็จมานั้นเท่าผลมะพร้าวปอกแล้วก็ยกทัพหลวงเสด็จคืนมาโดยทางน้ำขุนทางพิไชย เสด็จมาถึงเมืองพระพิษณุโลก ขณะนั้นพอสมเด็จพระราชบิดาดำรัสให้พระยา-ราชนิกูล หมื่นทิพเสนา หมื่นราชามาตย์ นำเอาหนังสือกับขุนเทพโกษา หมื่นไชยสงคราม

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า เพลายัง ๒ บาท

หมื่นเทพปรีชา เขมร ๓ นาย ซึ่งพระยาละแวกแต่งให้เป็นทูตถือหนังสือมาขว้างไว้ ณ ด่านเมืองระยอง ในหนังสือนั้นว่า พระเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดีรำพึงถึงพระคุณสมเด็จบรมบพิตรพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา และสมเด็จพระนเรศวรบรมบพิตรเป็นเจ้าเมืองพระพิษณุโลกได้เสวยราชย์ครองพิภพกรุงศรีอยุธยาโดยบูราณพระมหากษัตราธิราชนั้น เห็นว่าพระบุญญานุภาพประเสริฐนัก ด้วยแต่ก่อนสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช พระเจ้าช้างเผือก ทรงพระมหากรุณาพระเชษฐาข้าพระบาท ซึ่งเป็นปรปักษ์ต่อพระองค์ แล้วมิได้มีพระทัยอาฆาตปลูกเลี้ยงตำกลให้คงอยู่ในเศวดฉัตรกรุงกัมพูชาประเทศ แล้วรับเอานักพระสูโทนักพระสูธรรมไป ชุบเลี้ยงเป็นราชบุตรบุญธรรมนั้น พระคุณใหญ่หลวงนัก ฝ่ายข้าพระบาทนี้เล่าก็เป็นคนโมหจริต คิดประทุษร้ายเป็นปัจจามิตร ต่อพระองค์มาแต่ก่อนนั้น โทษผิดนักขอพระองค์จงได้อภัยโทษ บัดนี้ข้าพระบาทกับท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขสมณพราหม-ณาจารย์ทั้งหลาย ขอเป็นพระราชไมตรีด้วยพระบาทสมเด็จพระบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าทราบสาส์นดังนั้น ก็มีพระทัยยินดี พระราชทานทูตานุทูต แล้วดำรัสให้แต่งหนังสือตอบไปเป็นใจความว่า ซึ่งพระยาละแวกโมหจริตแล้วคิดกลับใจได้ มาขอเป็นพระราชไมตรีนั้น เราก็ให้อภัยโทษให้ อันเมืองละแวกโพ้นจะถาวรบริบูรณ์ทั้งสมณพราหมณาจารย์ไพร่ฟ้าข้าขอบขัณฑเสมา กรุงกัมพุชประเทศจะเป็นสุขานุสุขสืบไป ถึงเดือน ๘ ปัฐมสาธ จึ่งดำรัสให้หมื่นศรีภิรมย์ ขุนพศรี หมื่นรามณรงค์ ถือรับสั่งออกไปกับทูตานุทูตเมืองละแวก

ครั้น ณ วันอังคาร แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๘ ปีขาล อัฐศก จึ่งตรัสให้ส่งครอบครัวไทยใหญ่ซึ่งมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารนั้น ลงไปยังกรุงเทพมหานคร สมเด็จพระราชบิดาก็พระ-ราชทานเครื่องอุปโภคบริโภคแก่ไทยใหญ่ทั้งปวง แล้วก็ให้ตั้งอยู่ตำบลวัดป้อม ครั้นถึงเดือน ๘ ทุติยสาธ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าตรัสให้ขุนอินทรเดชะเป็นนายกองทัพ ยกพล ๓,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๓๐* ม้า ๑๐๐ ไปลาดถึงเมืองเชียงใหม่ ให้ฟังข่าวคราวเมืองหงสาวดีด้วย ในวันจะยกทัพนั้น พระมหาโพธิ์ใหญ่ในกำแพงสนามหน้าวังนั้น หาเหตุการณ์มิได้ กิ่งขวาข้างตะวันตกนั้นหักลง กิ่งใหญ่ประมาณ ๓ อ้อม ถึง ณ วันอาทิตย์ แรม ๕ ค่ำ เดือน ๙ ขุนอินทรเดชะกลับลงมาถึงเมืองพระพิษณุโลก และในเดือน ๙ นั้น มีพระราชกำหนดสมเด็จพระ-ราชบิดา ให้ขึ้นไปเทครัวอพยพชาวเมืองเหนือทั้งปวงลงมายังพระนครศรีอยุธยา สมเด็จ

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ช้างเครื่อง ๓,๐๐๐

พระนเรศวรเป็นเจ้า ครั้นแจ้งในพระราชกำหนดดังนั้น ตรัสให้เทครัวอพยพในเมืองพระ-พิษณุโลก เมืองพิไชย เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองกำแพงเพชร เมืองพิจิตร เมืองเล็กน้อยทั้งนั้นลงบรรทุกเรือบ้างแพบ้าง แล้วแต่งเรือคุมเป็นหมวดเป็นกองและแต่งกองทัพป้องกันสองฝั่งฟากน้ำลงมา มิให้ครัวหนีได้ จนถึงกรุงเทพมหานคร

ครั้น ณ วันศุกร์ แรม ๙ ค่ำ เดือน ๑๑ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ก็เสด็จจากเมืองพระพิษณุโลกลงมายังกรุงพระมหานครศรีอยุธยา พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสให้บำรุงการที่จะป้องกันพระนคร และซ่อมกำแพงใต้ป้อมหอรบทั้งปวงรอบพระนคร แล้วก็ให้ขุดคูเมืองเบื้องบุรพทิศนั้นให้กว้างลึกเป็นแม่น้ำประจบกันจนรอบพระนครเสร็จ ก็ให้ถ่ายข้าวเทครัวอพยพ เมืองนอกทั้งปวงเข้ามาในพระนคร แล้วซ่องจัดทหารอาสาทั้งหลายทุกหมู่ทุกกรม ตกแต่งเครื่องสรรพยุทธไว้สรรพ ฝ่ายขุนศรีภิรมย์และขุนพศรี ขุนรามณรงค์ ผู้รับสั่งนั้น ครั้นไปถึงกรุงกัมพูชาธิบดี พระยาละแวกก็ให้แต่งรับ แล้วจึ่งให้เบิกหมื่นศรีภิรมย์และขุนพศรี ขุนรามณรงค์ เข้ามาเฝ้า และได้ฟังลักษณะราชอักษร พระยาละแวกก็ยินดีซึ่งจะได้เป็นพระราชไมตรี พระยาละแวกให้รางวัลแก่หมื่นศรีภิรมย์ ขุนพศรี ขุนรามณรงค์นั้นมากพระยาละแวกก็แต่งให้พระราชาอุภัย พระอินทราเดโช พระทรงคเชนทร หลวงศรีราชนครหลวงมฤทธิคเชนทร หลวงนเรนทมฤทธิจำทูล พระราชสาส์นและเครื่องบรรณาการมาด้วยหมื่นศรีภิรมย์ ขุนรามณรงค์

ครั้นทูตานุทูตละแวกมาถึงพระนคร จึ่งพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ตรัสให้เบิกทูตานุทูตเข้ามาถวายบังคม พระราชทานแก่ทูตานุทูตนั้น แล้วก็ให้แต่งพระราชสาส์นตอบพระยาละแวก ให้พระศรีเสาวราช ขุนหลวงธรรมาทิศ ขุนมงคลรัตน์ ขุนจันทรา-เทพ ขุนเทียรคราส หมื่นธรรมเถียร จำทูลพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการไปด้วยทูตานุทูตอันมานั้น

ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดี ตั้งแต่พระนเรศวรพาพระมหาเถรคันฉ่องและญาติโยมกับพระยาเกียน พระยาพระราม แล้วกวาดเอาครัวอพยพกลับไปยังพระนครศรีอยุธยา ทั้งนันทสุกับราชสังครามเล่า ก็มาเล่าแจ้งเหตุทุกประการ ทรงพระพิโรธคิดอาฆาตหมายจะเอาพระนครศรีอยุธยาให้ได้

ครั้นถึงศักราช ๙๒๙ ปีเถาะ นพศก เดือน ๑๐ ขึ้น ๙ ค่ำ จึ่งตรัสให้พระเจ้าเชียงใหม่ยกช้างม้ารี้พลทัพบกทัพเรือประมาณ๑๐๐,๐๐๐ ลงมาโดยทางเมืองกำแพงเพชร และให้

พระยาพสิมผู้เป็นอา ยกช้างม้ารี้พลประมาณ ๓๐,๐๐๐ มาโดยทางเมืองกาญจนบุรี ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่จัดช้างม้ารี้พล โดยกระบวนทัพบกทัพเรือเสร็จ ครั้น ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๑๒ เพลาเช้า ๓ โมง ๖ บาท ได้มหาศุภวารดิถีวิชัยฤกษ์อันอุดม ก็เสด็จทรงพระคชาธาร พร้อมพลแสนยากรทวยหาญ มเหาฬารดิเรกด้วยกลิ้งกลด และฆ้องกลองแตรสังข์ศัพท์ พฤนทนฤนาทกึกก้องมาโดยรัถยางควิถีทางเมืองกำแพงเพชร และทัพพระยาพสิมนั้นยกมาถึงเมืองสุพรรณบุรีในวันพฤหัสบดี ขึ้น ๑ ค่ำ เดือนอ้าย ฝ่ายทัพพระเจ้าเชียงใหม่ ยังไม่ได้มาถึงเมืองนครสวรรค์ พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ตรัสรู้ข่าวว่าศึกอันยกมาทั้งสองทางนั้น ก็ตรัสให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระนเรศวรเป็นเจ้าและสมเด็จพระเอกาทศรถ เตรียมช้างม้ารี้พลทัพบกทัพเรือไว้สรรพจึ่งให้พระยาจักรีศรีองครักษ์สมุหนายก เป็นกองทัพเรือ ตรัสให้พระยาพระคลังเป็นยกกระบัตร ให้ยกทัพเรือนั้นไปเมืองสุพรรณบุรี ครั้นทัพเรือไปถึงสุพรรณบุรี พระยาพสิมก็ยกทัพออกมารบด้วยทัพกรุง ทัพกรุงก็วางปืนใหญ่ขึ้นไปแต่เรือรบ ต้องพลข้าศึกตายเป็นอันมาก และทัพพระยาพสิมจะตั้งอยู่มิได้ ก็เลิกออกไปโดยทางราชสิงห์ และไปตั้งมั่นในตำบลเขาพระยาแมน

ถึง ณ วันพุธ ขึ้น ๒ ค่ำ เดือนยี่ เพลา ๒ ยามกับ ๒ นาฬิกา ๙ บาท จึ่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชทั้งสองพระองค์เสด็จพยุหบาตราทัพจากพระนครศรีอยุธยา ไปโดยทางชลมารค เสด็จขึ้นเหยียบเชิงชัยภูมิตำบลลุมพลี และให้พระพิชัยสงครามฟันไม้ข่มนาม แล้วเสด็จจากลุมพลีประทับเรือพระที่นั่ง ณเมืองวิเศษไชยชาญ จึ่งเสด็จพยุหบาตราขึ้นโดยสถลมารคไปตั้งทัพหลวง ณ ตำบลสามขนอน และเมื่อตั้งทัพอยู่สามขนอนนั้น ม้าตัวหนึ่งออกลูกเป็นสองตัว ศีรษะเดียว มีเท้าตัวละ ๔ เท้า ชิงศีรษะกัน จึ่งบัญชาสั่งให้พระยาสุโขทัยเป็นนายกอง และท้าวพระยาพระหัวเมืองทั้งหลายยกช้างม้ารี้พล ๑๐,๐๐๐ ก้าวสลักออกไปตีทัพพระยาพสิม ณ เขาพระยาแมน และพบทัพหน้าข้าศึก ได้รบพุ่งกัน พม่ามอญก็แตกฉานล้มตายเป็นอันมาก พระยาพสิมก็เลิกทัพรุดหนีไป พระยาสุโขทัยและข้าหลวงยกตามไปถึงกาญจนบุรี จับได้ช้างชะวี* กับช้างม้ามาถวาย และทัพหลวงตั้งอยู่ตำบลสามขนอนนั้น ๗ เวน จึ่งเสด็จยกทัพหลวงเลี้ยวมาโดยทางสุพรรณบุรี ก็เสด็จเข้าพระนครศรีอยุธยา

ครั้นทัพพระยาพสิมแตกพ่ายไปแล้ว ในเดือนเดียวนั้น ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่มิได้รู้ว่าพระยาพสิมพ่ายไป ก็ยกทัพบกทัพเรือ ลงมาเมืองนครสวรรค์ แล้วยกล่วงลงมาถึงเมืองชัย

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ค่างชะนี

นาท ก็ให้ไชยกะยอสูและนันทกะยอสูยกช้างม้าและพลประมาณ ๑๕,๐๐๐ * เป็นทัพหน้าลงมาตั้งถึงบางพุทราและบางเกี่ยวหญ้า ฝ่ายพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราชแจ้งข่าว ก็เสด็จยกทัพบกทัพเรือขึ้นไปโดยลำน้ำใหญ่ ตั้งตำบลชะไว ก็ตรัสให้พระราชมนูเป็นนายกอง ขุนรามเดชะเป็นยกกระบัตร ยกทัพม้า ๒๐๐ และพลทหารอาสา ๓,๐๐๐ ขึ้นไปตีทัพข้าศึกอันมาตั้งตำบลบางเกี่ยวหญ้า พระราชมนู ขุนรามเดชะ ก็ยกขึ้นไปตั้งเป็นทัพซุ่มอยู่ในป่า ครั้นข้าศึกออกมาเกี่ยวหญ้าช้างและออกลาดหากินก็ดี พระราชมนูและขุนรามเดชะก็โจมตีฆ่าฟันข้าศึกไปจนค่าย ได้ช้างม้าและเชลยส่งลงไปถวายเป็นอันมาก ไชยกะยอสูและนันทกะยอสูเห็นเหลือกำลังก็เลิกทัพคืนไปหาทัพใหญ่ ณ เมืองชัยนาท พระราชมนูและขุนรามเดชะตามตีข้าศึกเข้าไปถึงค่ายใหญ่เมืองชัยนาทบุรี ขณะนั้นพระเจ้าเชียงใหม่รู้ข่าวว่าทัพพระยาพสิมซึ่งยกมาทางกาญจนบุรีนั้นแตกฉานพ่ายไปแล้ว ก็ปรึกษาด้วยท้าวพระยาทั้งหลายว่า กำหนดพระเจ้าหงสาวดีบัญชาให้ทัพพระยาพสิม มาบรรจบพร้อมกับทัพเราและทัพพระยาพสิมรีบรุดยกเข้ามาก่อน แล้วแตกฉานไปดังนี้ ควรจะเลิกทัพคืนไปฟังกำหนดพระเจ้าหงสาวดีก่อน อนึ่งเรายกมาคราวนี้ยังมิได้บำรุงการศึกมาเป็นสามารถ ทั้งมิได้ควบทัพพร้อมมูลกันจึ่งเสียที บัดนี้เราจะยกทัพคืนไปก่อน จะบำรุงการศึกไว้ท่าพระราชกำหนดพระเจ้าหงสาวดี ครั้นปรึกษาพร้อมกันแล้ว พระเจ้าเชียงใหม่ก็เลิกทัพจากชัยนาทบุรีคืนไปเมืองเชียงใหม่ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราชแจ้งว่า ทัพพระเจ้าเชียงใหม่ยกเลิกไปแล้ว ก็เสด็จคืนเข้ายังพระนครศรีอยุธยา กราบทูลประพฤติเหตุแก่สมเด็จพระราชบิดาทุกประการ

ในเดือน ๔ ปีเถาะนั้น พระยาละแวกก็ใช้พระอุภัยพงศาและหลวงสุภาทิพจำทูลพระราชสาส์น และเครื่องบรรณาการ มาด้วยพระศรีเสาวราช และทูตานุทูตทั้งหลายอันไปนั้น ในลักษณะพระราชสาส์นพระยาละแวกมาคราวนั้นว่า ขอให้หลั่งน้ำสิโตทก ตั้งสีมาจารึกสำหรับการพระราชไมตรีตามประเพณีโบราณพระมหากษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อน พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็แต่งท้าวพระยามุขมนตรี และสมณพราหมณาจารย์ทั้งหลายไปหลั่งน้ำสิโตทก ฝ่ายมุขมนตรีไชรั เจ้าพระยาจักรีศรีองครักษ์สมุหนายก เจ้าพระยาสุโขทัย พระยาเทพรณรงค์ภาชัย พระพลเทพ พระศรีภูริปรีชา และขุนหมื่นทั้งหลาย

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า พลประมาณ ๕,๐๐๐

ฝ่ายพระสงฆ์ใช้ สมเด็จพระสังฆราชคามวาสี อรัญวาสี พระครูสดำ พระครูเฉวียง และพระสงฆ์ ๒๐ รูป ฝ่ายพราหมณาจารย์ใช้ พระมเหธรราชสุภาวดี พระราชปโรหิตาจารย์ พระเทพาจารย์ พระโหราธิบดี และชีพ่อพราหมณาจารย์ ๑๐ คน ฝ่ายพระยากัมพูชาธิบดีก็แต่งเจ้าฟ้าทะละหะพระยาธรรมเดโชพระยาจักรรัตน์พระศรีภูมิปรีชาและท้าวพระยาเสนาบดีสมณพราหมณาจารย์ในกรุงกัมพุชประเทศนั้น มาหลั่งน้ำสิโตทกในที่นั้นถึง ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๑๒ กอปรด้วยศุภฤกษ์ จึ่งฝังสีมาจารึกสัตยาธิษฐานลงในศิลาบาต แล้วก็หลั่งน้ำสิโตทกเหนือมหาปัถพีเป็นสักขีทิพยพยาน เพื่อจะให้พระราชไมตรีสีมามณฑลทั้งสองฝ่ายมั่นคงตรงเท่ากัลปาวสาน แล้วก็ให้อุปสมบทกรรมภิกษุ ๖ รูปในที่นั้น

ขณะเมื่อพระเจ้าเชียงใหม่เลิกทัพขึ้นไปถึงเมืองเชียงใหม่ ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีแจ้ง ก็ทรงพระโกรธว่า พระเจ้าเชียงใหม่มิได้ยกลงไปโดยกำหนด จึ่งไม่ทันกองทัพพระยาพสิม พระยาพสิมจึ่งเสียทีแก่ข้าศึก

ครั้นศักราช ๙๓๐ ปีมะโรง สัมฤทธิศก* พระเจ้าหงสาวดี ดำรัสให้พระยาอภัยคามินีกับชักแซกกะยอถาง สมิงโยคราช ๓ นายไปกำกับทัพเชียงใหม่ ให้เร่งยกลงไปตีเอาพระนครศรีอยุธยาให้ได้ พระเจ้าเชียงใหม่แจ้งในพระราชกำหนดก็จัดช้างม้ารี้พล ทัพบกทัพเรือพร้อมด้วยเครื่องศัสตราวุธ ให้พระยาเชียงแสนถือพล ๑๕,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๑๕๐ ม้า ๑,๐๐๐ เป็นทัพหน้า ครั้นเดือน ๑๒ ก็ยกจากเมืองเชียงใหม่โดยทางเมืองลี่ และทัพพระเจ้าเชียงใหม่ยกมาครั้งนั้น พล ๑๐๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๓๐๐ ม้า ๓,๐๐๐ เรือรบ เรือลำเลียง ๑,๐๐๐ ลำ แล้วเคลื่อนทัพบกทัพเรือลงมาตั้ง ณ เมืองนครสวรรค์ ในวันอังคาร ขึ้น ๑ ค่ำ เดือนอ้าย ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ทราบข่าวศึกยกมาดังนั้น ก็ดำรัสให้ถ่ายข้าวเทครัวเข้าในพระนคร แล้วให้ตรวจจัดรี้พล และเครื่องสรรพยุทธไว้สำหรับหน้าที่กำแพงรอบพระนคร แล้วจึ่งมีพระราชกำหนดให้นายกองทหารอาสาทั้งปวงคุมพลเป็นหลายกอง ยกออกไปซ่องคนซึ่งซ่านเซ็นอยู่ในป่า แล้วยกเป็นกองโจรคอยก้าวสกัดตีโดยทางข้าศึกจะยกมา อย่าให้ออกลาดหากินได้สะดวก

ฝ่ายพระยาละแวกแจ้งข่าวออกไปว่า กองทัพเมืองหงสาวดียกมากระทำแก่พระนครศรีอยุธยา จึงดำรัสปรึกษาท้าวพระยาเสนามุขมนตรีว่า กรุงกัมพูชาธิบดีกับพระนครศรี

---

* ในพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ศักราช ๙๓๘ ปีชวดอัฐศก

อยุธยาพึ่งเป็นทางพระราชไมตรี ก็จะไม่ถาวรวัฒนาสืบไป จำจะให้กองทัพยกไปช่วย ท้าวพระยาเสนามุขมนตรีทั้งปวงก็เห็นพร้อมด้วยพระยาละแวกก็ให้พระยาศรีสุพรรณมาธิราช ผู้เป็นพระอนุชา ถือพล ๑๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๑๐๐ ม้า ๓๐๐ ยกเข้ามาช่วยทางด่านเมืองปรา-จีนบุรี กรมการบอกเข้ามาให้กราบทูล สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตำรัสให้หลวงราชเสนา หลวงราชภักดี ขุนพิพิธวาที หมื่นพจนาพิจิตร ออกไปรับพระศรีสุพรรณมาธิราชเข้ามาเฝ้า แล้วตรัสให้กองทัพเขมรตั้งอยู่ตำบลวัดพระพะแนงเชิง

ครั้น ณ วันพฤหัสบดี แรม ๒ ค่ำ เดือนอ้าย พระเจ้าเชียงใหม่ยกทัพบก ทัพเรือ ล่องลงมาตั้งค่ายมั่นตำบลสระเกศ แล้วแต่งให้เจ้าเมืองพเยา ยกทัพม้ามาถึงสะพานขายข้าว ก็เที่ยวเผาบ้านเรือนเสีย

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า กับพระอนุชาธิราชทราบ ดังนั้น ก็เสด็จโดยชลมารค ถึงสะพานขายข้าว ให้ทหารยกขึ้นไปได้รบกันถึงตะลุมบอน ยิงแทงถูกเจ้าเมืองพเยากับทหารตกม้าตาย ๒๐ คน เจ็บป่วยล้มตายเป็นอันมาก ทัพม้าทั้งนั้นก็แตกถอยไปได้ม้า ๒๐ ม้า แล้วเสด็จคืนเข้าพระนคร

ครั้นถึงเดือน ๕ ปีมะเส็ง เอกศก พระเจ้าหงสาวดีตำรัส ให้พระมหาอุปราชา ถือพล ๕๐,๐๐๐* ลงมาตั้งทำนา ณ เมืองกำแพงเพชร แล้วแต่งหนังสือรับสั่งให้สมิงพัดเบิดถือไป ถึงพระเจ้าเชียงใหม่ว่า อันพระนครศรีอยุธยานั้นแม่น้ำเป็นคูรอบ แต่องค์สมเด็จพระราชบิดาเรามีบุญบารมี ปราบได้ถึงสิบทิศ ยังทำการปีครั้งนี้ทั้งพระมหาธรรมราชามีราชบุตรสององค์ การสงครามก็องอาจกล้าหาญ ถึงมาตรว่าพลทหารเราจะมากกว่าร้อยเท่าก็ดี อัน (จะ) ดูหมิ่นหักเอาโดยเร็วเหมือนเมืองทั้งปวงนั้นมิได้ จำจะคิดเป็นการปีจึ่งจะได้ บัดนี้ก็ให้พระมหาอุปราชาถือพล ๕๐,๐๐๐ ยกหนุนลงมาตั้งทำนา ณ เมืองกำแพงเพชร ให้พระเจ้าเชียงใหม่ตั้งมั่นไว้ จงอย่าให้ชาวพระนครออกหักได้ แล้วให้ทำนาตั้งยุ้งฉางผ่อนเสบียง ณ เมืองเชียงใหม่ ลงไปไว้จงมาก ประการหนึ่งให้แต่งออกลาดอย่าให้ทำไร่นาลงได้ พระ-นครศรีอยุธยาจึงจะผอม ออกพระวษาแล้วทัพหลวงจะเสด็จไปพร้อมกัน จะหักเอาทีเดียว พระเจ้าเชียงใหม่ได้แจ้งพระราชกำหนดพระเจ้าหงสาวดีดังนั้น ก็ให้ขยายค่าย ขุดคู ตั้งป้อม พูนเชิงเทินหอรบมั่นคงตามรับสั่ง แล้วแต่งกองออกเที่ยวลาดเป็นหลายกอง ได้รบกัน

---

* ในพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ๒๐,๐๐๐

กับกองตระเวนชาวพระนคร ชาวพระนครตีแตกไปเป็นหลายครั้ง ที่จับได้เป็น ก็ส่งเข้าไปถวาย ถามได้เนื้อความแจ้งสิ้นทุกประการ

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว จึ่งดำรัสแก่พระบรมโอรสทั้งสองพระองค์ว่า พระเจ้าหง-สาวดีคิดการปี ให้พระมหาอุปราชาผู้เป็นพระราชบุตรถือพล ๕๐,๐๐๐ ยกมาตั้งทำนาอยู่ ณ เมืองกำแพงเพชร พระเจ้าเชียงใหม่ถือพล ๑๐๐,๐๐๐ ยกมาตั้งมั่นอยู่ตำบลสระเกศ ปลูกยุ้งฉางถ่ายเสบียงลงมาไว้ ออกพระวษาแล้ว ทัพพระเจ้าหงสาวดีจะยกมาบรรจบกับ ซึ่งเราจะละไว้ให้ทัพประชุมกันเข้าทั้ง ๓ ทัพนั้น กำลังศึกก็จะมากขึ้น จะหนักมือเหนื่อยแรงทหารนัก ทั้งไพร่ฟ้าประชากรก็จะมิได้ทำไร่นา กำลังพระนครก็จะถอยลงมา เราจะยกไปตีทัพพระเจ้าเชียงใหม่เสียก่อน อย่าให้ตั้งอยู่ได้ ประการหนึ่งก็จะได้ชม (ฝี) มือทหารทั้งปวงด้วย สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราชกราบถวายบังคมฉลอง พระราชโองการว่า อันทัพพระเจ้าเชียงใหม่ซึ่งมาตั้งอยู่ตำบลสระเกศนี้ ชีวิตข้าพเจ้าทั้งสองอยู่ใต้เบื้องบาท อย่าได้ทรงพระวิตกเลย จะตีเสียให้เลิกไปจงได้ สมเด็จพระราชบิตาได้ทรงฟังพระราชโอรสทั้งสองทูลดังนั้น ก็แย้มพระโอษฐ์ จึงสั่งให้ตรวจพล ๘๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๕๐๐ ม้า ๑,๐๐๐ เรือรบ ๕๐๐ ลำ ทัพบกทัพเรือสรรพ

ครั้น ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๕ เพลารุ่งแล้ว ๔ นาฬิกากับบาทหนึ่ง สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับพระอนุชาธิราชก็ยกไปตั้งทัพชัยตำบลลุมพลี ถึง ณ วันเสาร์ ขึ้น ๑๐ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราช ก็ตรัสให้เทียบเรือรบเรือไล่ทั้งปวงแล้วเสด็จด้วยชลวิมานขึ้นไปถึงป่าโมกน้อย เพื่อจะดูกำลังข้าศึก ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่แจ้งว่ากองตระเวนได้รบกับกองทัพกรุงเป็นหลายครั้ง แตกขึ้นมา จึ่งแต่งให้สเรนันทสุคุมทหาร ๕,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๓๐ ม้า ๕๐๐ ยกเข้ามาป่าโมกน้อย แล้วแต่งให้พระยาเชียงแสนเป็นนายกองทัพหน้า คุมพลทหาร ๑๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๑๐๐ ม้า๕๐๐ ยกตามลงมาอีกทัพหนึ่ง สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราชแจ้งว่า ข้าศึกยกมา ก็ให้เทียบเรือรบเรือไล่ทั้งปวงเข้าฝั่ง ให้พลทหารอาสาขึ้นบก ยกเข้าไปตั้งต่อข้าศึก แล้วก็เสด็จขึ้นจากพระชลวิมาน ทั้งสองพระองค์ทรงสุพรรณรัตน์ปาทุกา จึ่งตรัสให้พลทหารทั้งปวงขึ้นยั่วข้าศึก สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าทรงพระแสงนกสับ ยิงถูกนายม้าผู้ดีห่มเสื้อสักหลาดแดงขัดดาบบั้งทองตกลงจากม้าตาย จึ่งชาวทหารเข้าตัดเอาศีรษะนายม้านั้น ได้ทั้งเสื้อสักหลาดและดาบบั้งทองกับม้ามาถวาย ฝ่ายข้าศึกอันยกมานั้นก็พ่ายไป ทหารอาสาก็ไล่ฟันแทงขึ้นไปปะทะ

กับพระยาเชียงแสน พระยาเชียงแสนเห็นดังนั้น ก็ให้แยกพลออกรับตีประดาลงไปทหารกรุงเห็นเหลือกำลังก็ถอยรอรับลงมา สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราชเห็นข้าศึกยกออกมาตี ทหารเสียทีจะลงเรือมิทัน จึ่งเสด็จด้วยเรือพระที่นั่งขึ้นไปเหนือคลองป่าโมกน้อย และขนานเรือพระที่นั่งทั้งสองลำเสด็จอยู่กับพลเรือรบและทหารอันอยู่ริมน้ำนั้น ข้าศึกก็วางช้างม้ารี้พลมาถึงริมน้ำ และได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราช ทรงพระแสงปืนนกสับยิงต้องข้าศึกตายมาก ข้าศึก (พุ่ง) ศัสตราวุธตกถึงเรือพระที่นั่ง จึ่งพระบาทสมเด็จพระราชอนุชาก็ให้สอดเรือพระที่นั่งเสด็จเข้าไปข้างฝั่ง กันเรือพระที่นั่งสมเด็จพระเชษฐาธิราช แล้วดำรัสสั่งให้ยิงปืนใหญ่ในเรือรบเรือไล่ทั้งปวงขึ้นไปต้องช้างม้าข้าศึกและพลตายมาก ข้าศึกทั้งปวงก็พ่ายไป

สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าจึ่งตรัสแก่สมเด็จพระอนุชาธิราชและท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวงว่า พระเจ้าเชียงใหม่ยกทัพ ๑๐๐,๐๐๐ ลงมาตั้งอยู่ ณ สระเกศ ถึง ๔ เดือน ๕ เดือน แล้วพึ่งได้เห็นฝีมือกำลังทหารวันนี้ ดีร้ายจะเป็นบ้าสงคราม ใน ๒ วัน ๓ วันนี้จะยกมาอีก ถ้ายกลงมาเราจะตีค่ายสระเกศทีเดียว ตรัสเท่านั้นก็มิได้เสด็จกลับลงมาลุมพลี ตั้งอยู่ ณ ป่าโมก

ฝ่ายว่าพระเจ้าเชียงใหม่แจ้งว่า สเรนันทสุ พระยาเชียงแสนแตกขึ้นไป ก็ทรงพระโกรธสั่งให้ประหารชีวิตเสีย พระยาพเยาน้องพระเจ้าเชียงใหม่ กับท้าวพระยาแสนขุน แสนหมื่นทูลขอโทษให้แก้ตัว พระเจ้าเชียงใหม่ก็ให้โทษ แต่ทว่าให้ไปตระเวนประจานรอบทัพแล้วดรัสปรึกษาแก่นายทัพนายกอง แสนท้าวพระยาลาวทั้งปวงว่า พระยาเชียงแสน สเรนัน-ทสู แตกข้าศึกขึ้นมา พระนเรศวรพี่น้องจะมีใจกำเริบ จะยกขึ้นมาตีถึงค่ายเราเราคิดว่าจะยกลงไปหักเสียก่อน ท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวงก็เห็นด้วย พระเจ้าเชียงใหม่ก็ให้โหรหาฤกษ์ ณ วันพฤหัสบดี แรม ๒ ค่ำ เดือน ๕ เพลาตี ๑๐ ทุ่ม ๕ บาท จึ่งบัญชาให้ตรวจเตรียมกองทัพ ให้พระยาเชียงแสน สเรนันทสูถือพล ๑๕,๐๐๐ เป็นทัพหน้าแก้ตัว ทัพพระเจ้าเชียงใหม่พล ๖๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๓๐๐ ม้า ๑,๐๐๐

ครั้นถึง ณวันพฤหัสบดี แรม ๒ ค่ำ เดือน ๕ เพลาตี ๑๑ ทุ่ม ๕ บาท ก็ยกลงมา ขณะเมื่อพระเจ้าเชียงใหม่คิดเตรียมทัพจะลงมาตีนั้น ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าตรัสแก่ท้าวพระยามุขมนตรีว่า เราตีทัพเชียงใหม่แตกขึ้นไป เห็นประหนึ่งจะยกเพิ่มเติมกันมาอีก ถึง ๒ วัน ๓ วันแล้วก็มิได้ยกลงมา ณ วันพฤหัสบดีแรม ๒ ค่ำ เดือน ๕ เราจะยกขึ้นไปให้ทหารยั่ว

ดูสักทีเพลาหนึ่ง ท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวง ก็เห็นพร้อมกันโดยพระราชบริหาร จึ่งสั่งให้พระราชมนูถือพล ๑๐,๐๐๐ ขี่ช้างต้นพลายพัทกัน ช้างนายทัพนายกองขี่ ๒๐ ช้าง มีธงสามชายสำคัญทุกตัวช้าง เป็นทัพหน้าชั้นหนึ่ง ให้พระยาสุโขทัยถือพล ๑๐,๐๐๐ ขี่ช้างต้นพลายสังหารคชสีห์ ช้างนายทัพนายกองขี่ ๒๐ ช้าง มีธงสามชายสำคัญทุกตัว ช้างเป็นทัพหน้าชั้นสอง ให้ยกในเดือน ๕ แรม ๒ ค่ำเพลาบ่าย ไปตั้งอยู่ต้นทาง ครั้นเพลา ๑๑ ทุ่ม สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า กับสมเด็จพระอนุชาธิราชทรงเครื่องศิริราชปิลันทนาลังกายุทธ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าทรงช้างต้นพลายมงคลทวีปเป็นพระคชาธาร สมเด็จพระอนุชาธิ-ราชทรงช้างต้นเจ้าพระยาปราบไตรจักรเป็นพระคชาธาร พร้อมช้างดั้งกันแทรกแซงล้อมวังพังคาร ๑๐๐ กับพลทหาร ๓๐,๐๐๐ ก็เสด็จพยุหบาตราทัพโดยทางสถลมารควิถี พอแสงทินกรเรื่อเรืองโพยมมาศ ทัพหน้าพระเจ้าเชียงใหม่กับทัพพระราชมานูปะทะรบกันตำบลบางแก้ว ทัพหลวงเสด็จถึงตำบลบางแห ได้ยินเสียงปืนรบ ก็มิได้ยกหนุนพระราชมานูขึ้นไปเข้าซุ่มทัพอยู่ในป่าจิก ป่ากระทุ่ม ฟากทางตะวันตก จึ่งใช้ให้หมื่นทิพรักษากับม้าเร็ว ๑๐ ม้าขึ้นไปสั่งพระราชมานู ให้ล่าถอยลงมา ทัพหลวงจะยอกลาง พระราชมานูก็บอกลงมาให้กราบทูลว่าศึกได้รบติดพันกันอยู่แล้ว ถ้าถอยก็จะแตก พระราชมานูก็มิได้ถอย สมเด็จพระ-นเรศวรเป็นเจ้าก็ให้หมื่นทิพรักษา* ขึ้นไปสั่งอีก พระราชมานูก็มิได้ถอย หมื่นทิพรักษากลับลงมากราบทูล ก็ทรงพระโกรธ ตรัสว่าให้กลับขึ้นไปอีกครั้งหนึ่ง ถ้ามันยังขัดมิถอยให้เอาศีรษะลงมา หมื่นทิพรักษากลับขึ้นไปแจ้งตามรับสั่งพระราชมานูแจ้งรับสั่งตกใจ ให้โบกธงฝ่ายซ้ายเป็นสำคัญ พระยาสุโขทัย ทหารทั้งปวงเห็นดังนั้น ก็ขยายล่าถอยลงมา

ฝ่ายทหารเชียงใหม่สำคัญว่าแตก ก็โห่ร้องไล่รุกโจมตีลงมา ทหารม้าก็วางม้าทหารช้างก็ขับช้าง พระเจ้าเชียงใหม่ดีพระทัย ก็เร่งพลขับช้างที่นั่งตามเป็นกองหน้าลงมามิได้เป็นกระบวน สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าเห็นข้าศึกเสียกระบวน จึ่งให้ลั่นฆ้องโบกธงเป็นสำคัญ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราช ก็ขับพระคชาธารและรี้พลช้างม้าโยธาหาญเข้ายอกลางทัพข้าศึก จนถึงอาวุธสั้น ฝ่ายพระราชมานู พระยาสุโขทัยเห็นดังนั้น ก็ต้อนพลตีกระหนาบขึ้นมา ทัพพระเจ้าเชียงใหม่ก็แตกพ่ายไป สมเด็จพระ-

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ขุนนรินทรเสนี

นเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราช ก็เสด็จตามตีทัพพระเจ้าเชียงใหม่แตกฉานยับเยิน ไม่คุมกันได้ พลทหารชาวกรุงก็ไล่ฟันแทงพลข้าศึกทั้งนายและไพร่ตายริมทางและกลางทุ่งนั้นมากนัก และท้าวพระยาฝ่ายข้าศึกคอขาดกับคอช้างในยุทธภูมินั้น คือพระยาพเยาน้องพระเจ้าเชียงใหม่ พระยาล่อ พระยากาว พระยานครล้านช้าง พระยาเชียงราย มางยามงิบ สมิงโยคราช เจพะยะอางขะบูน สเรนันทสูเมืองเตริน แสนเชียงใหม่ตายในที่นั้นประมาณ ๑,๐๐๐ ได้ช้าง ๒๐ ช้าง ม้า ๑๐๐เศษ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราช ก็เสด็จตามตีทัพพระเจ้าเชียงใหม่ไปถึงปากน้ำฉะไว

ฝ่ายสมเด็จพระราชบิดาดำรัสให้เตรียมรี้พลและเรือพระที่นั่ง ดั้งกัน เรือรบ เรือไล่พร้อมเสร็จ แล้วพระราชทานเรือพระที่นั่งรอง และเรือทั้งปวงให้พระศรีสุพรรณมาธิราช น้องพระยาละแวกโดยเสด็จมาด้วย ครั้น ณ วันเสาร์ แรม ๔ ค่ำ เดือน ๕ เพลารุ่งแล้ว ๕ บาท ได้ศุภฤกษ์ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็ยกพยุหบาตราทัพเสด็จโดยชลมารคด้วยพระชล-วิมานขึ้นไป ส่วนพระเจ้าเชียงใหม่ก็ยกรุดรีบเข้าในค่ายหลวง ในวันนั้นเพลาจวนค่ำ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราช ตั้งทัพหลวงอยู่ ณ ปากน้ำฉะไว จึ่งมีพระราชกำหนดแก่ท้าวพระยาพระหัวเมืองทั้งหลายว่า เพลาย่ำรุ่งจะยกพลทหารเข้าหักค่ายพระเจ้าเชียงใหม่ ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่แตกขึ้นไปถึงค่าย เสียพระทัยมิได้คิดที่จะรบ ครั้นแจ้งว่ากองทัพพระนเรศวรยกตามขึ้นมาถึงปากน้ำฉะไว เกรงจะรับมิอยู่ หนีก็มิพ้น ครั้นเพลาค่ำก็ขึ้นช้างเร็วเลิกทัพรีบหนีไป

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันเสาร์ แรม ๔ ค่ำ เดือน ๕ เพลาเช้าโมงเศษ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราช เสด็จยกพยุหโยธาทัพใกล้ถึงค่ายสระเกศ ก็แจ้งว่า พระเจ้าเชียงใหม่เลิกทัพหนีไปถึงปากน้ำพุทรา มิได้ทันพระเจ้าเชียงใหม่ ทหารกองหน้าจับได้ พระ-ยาเชียงแสน ลูกพระยาเชียงแสน และแสนหลวง ล่ามแขกมางจอจวย ลูกแม่นมพระเจ้าเชียง-ใหม่ แต่ได้ช้างพังพลายใหญ่ศอกนิ้ว ๑๒๐ ช้าง ได้ม้า ๑๐๐ เศษ* แต่ช้างใหญ่ ๖/๑ มีเศษ พลายจนาจศักดิ์๑ พลายปวงหลูรายภัก ๑ พลายหุละเกียนกะหยอ ๑ พลายพิชัยโกลา ๑ พลาย มรุกตองอู ๑ พลายมณีจักรพรรดิ ๑ พลายสิงคา ๑ พลายมงคลชาตรี ๑ พลายแชแม ๑ พลายแก้วไกรลาส ๑ พลายอุโบสถา ๑ ช้างพระเจ้าเชียงใหม่พลายมหาเมฆ ๑ พลายหัตถี

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติ และพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ได้ม้า ๕๐๐ เศษ

ราชา ๑ พลายเกิดสวัสดิ์ ๑ พลายภาพยาว ๑ พลายยาตรา ๑ พลายแปร ๑ พลายศรีบุญเรือง ๑ พลายรำชาย ๑ พลายมหากุณฑล ๑ แต่ได้ช้างสูงใหญ่ ๒๐ ช้าง และได้พม่า มอญ ลาว เชียงใหม่และชาวไทยใหญ่ ชายหญิง ๑๐,๐๐๐ เศษ ได้เรือรบ เรือเสบียง ๔๐๐ เศษ และได้เครื่องสรรพยุทธ เครื่องช้าง เครื่องม้า ปืนใหญ่จ่ารงค์ มณฑก นกสับมาก และได้เครื่องราชาบริโภคพระเจ้าเชียงใหม่ แตรเงิน แตรทองกระโจมหุ้มทองสำรับหนึ่ง สมเด็จพระ-นเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราช แต่งทหารกำหนดให้ตามพระเจ้าเชียงใหม่ให้ถึงเมืองนครสวรรค์ และทัพหลวงตั้งอยู่บางพุทรา ประทับแรมอยู่ทั้งทัพบกทัพเรือเวนหนึ่ง

ครั้น ณ วันอาทิตย์ แรม ๕ ค่ำ เดือน ๕ ฝ่ายสมเด็จพระราชบิดาเสด็จถึงบางพุทรา พระราชโอรสทั้งสองพระองค์มาเฝ้า กราบถวายบังคมทูลสุร่ายเรื่องยุบล ซึ่งได้รณรงค์ข้าศึกมีชัยชำนะถวายเสร็จสิ้นทุกประการ สมเด็จพระราชบิดาได้ทรงฟัง ทรงพระโสมนัสยินดีเสด็จประทับแรมอยู่ ๒ เวน ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันอังคาร แรม ๗ ค่ำ เดือน ๕ เพลาบ่าย ๓ โมง สมเด็จพระราชบิดาก็เลิกทัพคืนเข้าพระนครโดยชลมารค

ครั้น ณ วันศุกร์ แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๕ กองทัพซึ่งไปตามพระเจ้าเชียงใหม่กลับมาถึงสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราช ก็เลิกทัพเสด็จด้วยพระชลวิมานพร้อมด้วยตั้งกันนำตาม ครั้นถึงตำบลโพธิ์สามต้น ทอดพระเนตรเห็นเรือพระศรีสุพรรณมาธิราช กับเรือนายทัพนายกองเขมรทั้งปวงจอดอยู่ ณ ฝั่งฟากตะวันตก แต่พระศรีสุพรรณมาธิราชนั้นมิได้หมอบ นั่งดูเสด็จอยู่ ก็ทรงพระพิโรธให้รอเรือพระที่นั่งไว้ แล้วดำรัสให้หลวงพิชัยบุรินทรา ตัดเอาศีรษะลาวเชลยซึ่งจับได้นั้น ไปเสียบไว้ตรงเรือพระศรีสุพรรรมาธิราช หลวงพิชัยบุรินทราก็ไปทำโดยรับสั่ง สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับพระอนุชาธิราช ก็เสด็จเข้าพระนครฝ่ายพระศรีสุพรรณมาธิราชเห็นดังนั้นก็น้อยพระทัยคิดอาฆาตมิได้ว่าประการใดก็ล่องเรือมาที่อยู่ ครั้นรุ่งขึ้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออก พร้อมด้วยท้าวพระยาเสนาพฤฒามาตย์ ทั้งปวง จึงดำรัสว่า ซึ่งพระยาละแวกให้พระศรีสุพรรณมาธิราชผู้เป็นอนุชา ยกกองทัพเข้ามาช่วยงานพระราชสงครามจนเสร็จนั้นขอบใจ ให้พระราชทานพานทองคำกับสนองพระองค์อย่างเทศอย่างน้อย และนายทัพนายกองเขมรทั้งปวงนี้ก็พระราชทานเสื้อผ้าโดยสมควร พระศรีสุพรรณมาธิราชกับพระยาเขมรทั้งปวงกราบถวายบังคมลา ก็เลิกทัพกลับไปพระนคร

ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่แตกขึ้นไปถึงเมืองกำแพงเพชร ไปเฝ้าพระมหาอุปราชา แจ้งการ

ซึ่งได้รบกับกองทัพพระนเรศวร จนแตกขึ้นมาเสร็จสิ้นทุกประการ พระมหาอุปราชาก็เสียพระทัยจึงแต่งทหารมอญออกก้าวสกัดต้นทาง พลชาวเชียงใหม่แตกกระจัดกระจายขึ้นมานั้นประมวลกันเข้าได้แล้ว ก็ให้พระเจ้าเชียงใหม่ตั้งอยู่ ณ เมืองกำแพงเพชรด้วย แล้วบอกหนังสือส่งตัวพระยาอภัยคามินี ซักแชกยอดาง ซึ่งกำกับพระเจ้าเชียงใหม่ให้พละกำกองรีบไป ณ เมืองหงสาวดี พระมหาอุปราชาก็เกณฑ์กันให้รีบทำไร่นา ให้พระเจ้าเชียงใหม่ทำเรือกระจังเหลาคา

ฝ่ายพระศรีสุพรรณมาธิราชนั้น คิดแค้นอยู่มิได้ขาด ครั้นไปถึงเมืองละแวก ขึ้นเฝ้ากราบทูลว่า ซึ่งรับสั่งให้ข้าพระบาทยกเข้าไปช่วยการสงครามพระนครศรีอยุธยาครั้งนี้ ได้ความอัปยศนักด้วยพระนเรศวรดูหมิ่นหยาบช้า ให้ตัดเอาศีรษะเชลยมาเสียบไว้ริมเรือตรงหน้าข้าพระบาท ความแค้นความอายปิ่มจะไม่เห็นฟ้าและดิน พระยาละแวกแจ้งดังนั้นก็ทรงพระโกรธ ตรัสว่าเราก็เป็นกษัตริย์มาดูหมิ่นกันดังนี้ ไหนกรุงกัมพูชาธิบดีกับกรุงศรีอยุธยาจะเป็นพระราชไมตรีกันสืบไปได้

ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีแจ้งว่าพระเจ้าเชียงใหม่แตกขึ้นมาเสียไพร่พลมากก็ทรงพระโกรธ คิดจะเอาโทษก็เกรงจะเสียเมืองลาว จึ่งตอบลงมาว่า ครั้งก่อนกำหนดให้พระเจ้าเชียงใหม่ยกไปบรรจบกับทัพพระยาพสิมก็ไม่ไปทัน จนเสียทัพพระยาพสิมครั้งหนึ่งแล้ว ครั้งนี้ยกพลลงไปถึง ๑๐๐,๐๐๐ ก็แตกแก่ข้าศึกขึ้นมาทำการมิได้มั่นคงตุจทารกโคบาล ให้เสียรี้พลมากมาย ข้าศึกได้ใจดังนี้ เมื่อพระเจ้าเชียงใหม่มิได้มีความละอาย ไม่ไว้เกียรติยศ ในแผ่นดินแล้วก็แล้วไปเถิด ออกพระวษาแล้ว ทัพหลวงจะยกไปกระทำ อย่าให้พระเจ้าเชียงใหม่ตั้งอยู่ ณ เมืองกำแพงเพชรเลย ให้เป็นกองทัพลำเลียงขึ้นไปจัดแจงเสบียงอาหาร ณ เมืองเชียงใหม่ ผ่อนลงไปไว้ให้พอพล ๓๐๐,๐๐๐ อย่าให้ขัดสนได้ ถ้าขัดสนด้วยเสบียงอาหารมิทันมิพอ ๓๐๐,๐๐๐ จะมีโทษ ครั้นแต่งหนังสือเสร็จแล้ว ก็ส่งให้พละกำกองถือกลับลงมา ณ เมืองกำแพงเพชร ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่ได้แจ้งรับสั่งดังนั้น ก็กลัวพระราชอาชญา ลาพระมหาอุปราชากลับขึ้นไป ณ เมืองเชียงใหม่ เร่งรัดทำการลำเลียงตามรับสั่ง

ครั้นถึงเดือน ๑๒ ปีมะเส็ง เอกศก พระเจ้าหงสาวดี ยกช้างม้ารี้พลมาโดยทางเชียงทองและชุมพลทางบกทางเรือทั้งปวง ณ เมืองกำแพงเพชร ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่ก็ยกทัพลำเลียงลงมาถึง ทัพพระเจ้าหงสาวดีพล ๒๐๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๑,๐๐๐ ม้า ๗,๐๐๐ และเรือกะจังเหลาคา ๑,๐๐๐ ฝ่ายพระมหาอุปราชาช้างเครื่อง ๔๐๐ ม้า ๓๐๐ พล ๕๐,๐๐๐ กอง

ทัพพระเจ้าเชียงใหม่เป็นทัพลำเลียง เรือรบเรือลำเลียง ๕๐๐ พล ๒๐,๐๐๐ พระเจ้าหงสาวดียกช้างม้ารี้พลลงมาถึงเมืองนครสวรรค์ ให้ทัพพระมหาอุปราชาและพระยาตองอู ยกมาทางฟากตะวันออก ให้พระเจ้าเชียงใหม่คุมทัพเรือ ทัพพระเจ้าหงสาวดียกมาฟากตะวันตก ถึง ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๒ ค่ำ เดือนยี่ พระเจ้าหงสาวดีก็ยกทัพใหญ่ เข้ามาตั้งมั่นตำบล ขนอนปากคู และให้มังหมวดลูกพระเจ้าหงสาและพระยาพระรามมาตั้งตำบลมะขามหย่องทัพ หนึ่ง ให้ตั้งค่ายขุดคูเอามูลดินพูนค่ายขึ้นเป็นกำแพงดิน ให้พระยานครมาตั้งตำบลปากน้ำพุทราเลาทัพหนึ่ง พล ๑๕,๐๐๐ ให้นันทสูมาตั้งตำบลขนอน บางล่างฟากตะวันออกทัพหนึ่ง พล ๕,๐๐๐ เรือกระจังเหลาคา ๔๐๐ ลำ

ฝ่ายพระมหาอุปราชาและพระยาตองอูก็ยกทัพมาโดยทางลพบุรี แล้วเข้ามาตั้งทัพมั่นตำบลชายเคือง พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ตรัสให้ตกแต่งการป้องกันพระนครนั้นมั่นคงแล้ว ก็ให้ชุมท้าวพระยาพฤฒามาตย์เสนามนตรีข้าทหารทั้งหลาย จึ่งมีพระราชบริหารตรัสปรึกษาการศึกว่า พระเจ้าหงสาวดี ยกทัพมาคราวนี้ใหญ่หลวง เห็นจะได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ ยิ่งกว่าศึกพระเจ้าเชียงใหม่ยกมาคราวก่อนนั้น และเราอย่าเพ่อยกทัพใหญ่ออกรบก่อน ให้ท้าวพระยาหัวเมืองขุนหมื่นทั้งหลายตรวจจัดพลทหารอาสาทัพบกทัพเรือทั้งปวงให้สรรพไว้ และจะแต่งพลทหารอาสาแต่เป็นกอง ไปกันให้ราษฎรทั้งปวงเกี่ยวข้าวซึ่งเหลืออยู่ในท้องนา แขวงจังหวัดรอบพระนครนั้นให้ได้จงสิ้นเชิงก่อน อย่าให้ข้าศึกได้เป็นกำลัง แล้วจึ่งจะยกทัพใหญ่ออกตีทีเดียว มุขมนตรีเห็นด้วย สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับพระอนุชาธิราช ตรัสให้แต่งขุนหมื่นทหารอาสาทั้งหลาย ถือพลอาสาออกไปเป็นหลายกองและป่าวให้ราษฎรทั้งปวงออกไปเกี่ยวข้าวทุกตำบล และพลทหารซึ่งออกไปกันให้เกี่ยวข้าวนั้น ได้รบพุ่งด้วยข้าศึก ข้าศึกแตกพ่ายได้ศีรษะเข้ามาถวายทุกวันมิได้ขาด พระบาทสมเด็จบรมบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว ให้พระราชทานรางวัลแก่นายทัพนายกองและพลทหารทั้งปวงโดยบำเหน็จ อันได้รบพุ่งมากและน้อยตามสมควร

ในขณะนั้น สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ตรัสให้เจ้าพระยากำแพงเพชรบังคับราชการในที่กลาโหม จึ่งตรัสให้เจ้าพระยากำแพงเพชร ถือพลทหารล้อมวังออกไปกันให้ราษฎรทั้งหลายเกี่ยวข้าว ณ ทุ่งชายเคืองที่ทัพพระมหาอุปราชาตั้งอยู่นั้น พระมหาอุปราชาแต่งพลม้าประมาณ ๑,๐๐๐ ยกออกมารบ ทัพเจ้าพระยากำแพงเพชรก็แตก สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราชทรงพระโกรธแก่เจ้าพระยากำแพงเพชร ตรัสให้

ลงพระราชอาชญาโดยโทษพระอัยการศึก สมเด็จพระราชบิดาทรงพระกรุณาตรัสว่า เจ้าพระยากำแพงเพชรเป็นแต่พลเรือน มิได้เป็นทหาร ขอโทษเจ้าพระยากำแพงเพชรไว้ครั้งหนึ่งก่อน สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราชมิได้ลงโทษเจ้าพระยากำแพงเพชร แล้วตรัสปรึกษาด้วยท้าวพระยาเสนามาตย์โยธาหาญทั้งหลายว่า ซึ่งเจ้าพระยากำแพงเพชรพ่ายเข้ามาให้ข้าศึกได้ใจ ดังนี้ เราจะนิ่งไว้ช้ามิชอบ ชอบเราจะยกพยุหบาตราทัพหลวงออกตีทัพมหาอุปราชา อย่าให้ตั้งอยู่ ณ ชายเคืองนั้นได้ ราษฎรทั้งปวงจึ่งจะได้เกี่ยวข้าวในท้องทุ่งสะดวก แล้วให้ตรวจช้างม้ารี้พลทหารอาสา ให้เอาเครื่องสรรพยุทธปืนใหญ่ ปืนจ่ารงค์ มณฑก นกสับ บรรจุเรือรบ เรือไล่ ๒๐๐ ลำนั้นสรรพ จึ่งแต่งทหารให้ลอบไปทางบกทางเรือ ที่ชอบกล ซุ่มพลทหารปืนใหญ่น้อยไว้ จึงจะยั่วให้ข้าศึกออกไล่ เห็นได้ทีแล้ว จึ่งจะออกทะลวงตี ทั้งปืนใหญ่น้อยยิงระดมสาดเอาข้าศึก ให้แตกฉานอย่าให้คุมกันติด ฝ่ายทหารอาสาก็ไปซุ่มอยู่ตามรับสั่ง จึ่งสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราชก็เสด็จด้วยพระชลวิมานลำเดียวกันไปโดยชลมารค และท้าวพระยาหัวเมือง ขุนหมื่นทหารทั้งหลายก็ไปโดยกระบวนหน้าหลัง ครั้นถึงตำบลชายเคืองใกล้ทัพพระมหาอุปราชาตั้งอยู่นั้น จึ่งตรัสให้ทหารอาสาขึ้นไปยั่วข้าศึกหน้าค่ายและข้าศึกก็ยกออกไป ได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ ฝ่ายทหารอาสาซึ่งซุ่มอยู่นั้น ก็ยกออกทะลวงตี ยิงปืนใหญ่น้อยสาดไปต้องข้าศึกล้มตายเป็นอันมาก ข้าศึกมิได้ระส่ำระสาย ยกหนุนวกลงมาข้างริมน้ำฝ่ายทัพกรุงก็วางปืนใหญ่และปืนจ่ารงค์ มณฑก นกสับขึ้นไปแต่เรือรบ ต้องพม่ามอญและช้างม้าตายเป็นอันมาก และพลข้าศึกนั้นยังต่อรบอยู่

ขณะนั้นสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราช เสด็จออกยืนหน้าแคร่พระที่นั่ง ทั้ง ๒ พระองค์ทรงปืนนกสับ ยิงต้องข้าศึกช้างม้าและคนตายมาก ทหารชาวกรุงก็ยิงปืนระดมกันไป ฝ่ายข้าศึกก็ลงมาสกัดข้างหลังเรือพระที่นั่ง แล้วยิงปืนไฟตอบมาเป็นสามารถ และเรือรบข้าหลวงทั้งปวงทานมิได้ก็พ่ายมาสิ้น ยังแต่เรือพระที่นั่งและเรือรบ ๕ ลำ อยู่ยิงตอบกันไปมา ฝ่ายข้าศึกก็ยิงปืนไฟมาต้องฉลองพระองค์สมเด็จพระ-เอกาทศรถอิศวรบรมบพิตรอันทรงนั้น แต่ปลายพระหัตถ์ขาดขึ้นไปถึงต้นพระพาหา อนึ่งข้าศึกยิงปืนไฟมาต้องคนในเรือกันนั้นเจ็บป่วยลำบากมากแต่กระสุนปืนนกสับข้าศึกยิงมาตกอยู่ ณ เรือพระที่นั่งนั้นประมาณ ๓๐ กระสุน พอเพลาค่ำเสด็จคืนเข้าพระนคร

ครั้น ณ วันอาทิตย์ แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๖ เพลา ๑๑ ทุ่ม สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า

กับสมเด็จพระอนุชาธิราชเสด็จยกพยุหบาตราทัพออกจากพระนครข้ามไป สมเด็จพระเชษฐาทรงช้างต้น เจ้าพระยาปราบไตรจักร สูง ๖ ศอก ๑๑ นิ้ว ติดน้ำมันหน้าหลัง สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าทรงพระคชาธารจักรมหึมา สูง ๖ ศอกคืบ ติดน้ำมันหน้าหลัง เจ้าพระยามหาเสนาขี่ช้างปราบไตรภพ สูง ๕ ศอกคืบ เจ้าพระยาจักรีขี่ช้างแก้วสังหาร สูง ๖ ศอก ๔ นิ้ว เอาขุนหมื่นกองช้างนอกขี่ช้างพังกันกลางระวางละ ๔ ช้าง ให้มอญเข้าไปร้องหน้าค่ายพระเจ้าหงสาวดีว่า มีหนังสือบอกพระมหาอุปราชาให้ขึ้นมากราบทูล ให้เร่งเปิดประตูรับ เจ้าหน้าที่นายประตูร้องว่า จะกราบทูลก่อนจะเปิดยังมิได้ สักครู่หนึ่งในค่ายพระเจ้าหงสาวดีวางปืนจ่ารงค์ มณฑก นกสับระดม สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราชเห็นว่า ข้าศึกรู้ตัวแล้วก็เสด็จลงเรือพระที่นั่งคืนเข้าพระนคร

ครั้น ณ วันพุธ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๗ เสด็จพระราชดำเนินออกไปตั้งทัพชัยตำบลวัดช่องลม ครั้น ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๗ เอาปืนพระกาลมฤตยูราช ใส่สำเภาขึ้นไปยิงค่ายพระเจ้าหงสาวดี ณ ขนอนปากคู พระเจ้าหงสาวดีเห็นชาวพระนครเอาปืนใส่สำเภามายิงได้ถึงค่าย ก็เลิกทัพไปตั้งป่าโมกใหญ่ ครั้น ณ วันจันทร์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๗ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราช ยกขึ้นไปตีทัพพระเจ้าหงสาวดีถึงป่าโมกใหญ่ เสด็จทางชลมารค แต่งทัพบก ๒ ฟากฝั่ง ข้าศึกยกขนาบตีทัพบก ๒ ฟากฝั่ง ทัพกรุงแตกร่นลงมาถึงทัพหลวง และกระสุนปืนข้าศึกยิงมาต้องประโทนเรือพระที่นั่งสมเด็จพระ-นเรศวร ศีรษะขวั้นออกไป สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราชก็กรีฑาทัพเรือขึ้นบก ทหารล้วนถืออาวุธสรรพ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราชทรงพระแสงดาบสองพระหัตถ์และทัพบกซึ่งย่นลงมานั้น ก็มีน้ำใจกลับหน้าพร้อมกัน สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราชก็ต้อนพลทะลวงไล่ฟันข้าศึก ข้าศึกแตกฉานตายและลำบากเป็นอันมาก แล้วสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระ-อนุชาธิราชก็เสด็จเข้าพระนคร

ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดียกมาติดพระนครถึง ๖ เดือน จนถึงวสันตฤดู เสียพลทหารเป็นอันมาก เห็นจะเอาพระนครมิได้ ก็เลิกทัพกลับไป ขณะเมื่อทัพพระเจ้าหงสาวดียกมาถึงนั้น ข่าวแจ้งไปถึงกัมพูชประเทศ พระยาละแวกก็ดีพระทัย จึงแต่งให้ฟ้าทะละหะ พระยาเตโชพระยาราชนายก พระยามโนไมตรี พระยาสวรรคโลก แสนทองฟ้ากับทหาร ๑๐,๐๐๐ ให้ฟ้าทะละหะเป็นแม่ทัพยกเข้ามาตีหัวเมืองแถบตะวันออก ฟ้าทะละหะมิได้เดินตามทางใหญ่ ลัด

มาป่าสี่เส้นมาบ้านควาย เข้าจู่ตีเมืองปราจีนบุรีแตก กรมการเมืองนครนายกบอกเข้ามา สมุหนายกนำขึ้นกราบทูลพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวได้ทราบก็ทรงพระโกรธ ตรัสแก่พระบรมราชปิโยรสว่า เหตุไฉนพระยาละแวกจึ่งกลับเป็นปัจจามิตรดังนี้ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากราบถวายบังคมทูลฉลองพระราชโองการว่า พระยาละแวกมิได้ตั้งอยู่ในสัตยานุสัตย์ ปราศจากวิจารณญาณ ฟังคำน้องชายให้เสียทางพระราชไมตรี คอยแต่ซ้ำกันดังนี้ ความแค้นข้าพระบาทดังต้องปืนพิษ ขอให้พระยาศรีไสณรงค์ พระยาศรีราชเดโชกับพลทหาร ๕,๐๐๐ ยกออกไปตีพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็บัญชาตาม พระยาศรีไสณรงค์ พระยาศรีราชเดโชกราบถวายบังคมลา แล้วก็ยกไปทางบ้านนาเริ่ง ถึงเมืองนครนายก ณ วันพฤหัสบดี แรม ๘ ค่ำ เดือน ๖ เพลา ๒ โมงเช้า ทัพเขมรก็ยกตีเข้ามาถึงเมืองนครนายก พระยาศรีไสณรงค์ พระยาศรีราชเดโชก็ยกออกตีทัพเขมรแตก ถอยไปทางด่านหนุมาน ออกทาง พระจรีต พระยาศรีไสณรงค์ พระยาศรีราชเดโชก็ตามตีไปจนสิ้นด่าน กองทัพเขมรเจ็บป่วยล้มตายรายทางไป จับได้เป็นและเครื่องศัสตราวุธเป็นอันมาก พระยาศรีไสณรงค์ พระยาศรีราชเดโชกลับเข้ามาตั้งอยู่ ณ เมืองปราจีนบุรี แล้วบอกเข้ามาว่ากองทัพเขมรก็แตกไปแล้ว จะขอเข้ามาทำราชการฉลองพระเดชพระคุณ ส่งเขมรเชลยและเครื่องศัตราวุธเข้ามาถวาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึ่งให้ตอบออกไปว่า ทัพพระเจ้าหงสาวดียังมิได้แตกฉาน จะไว้ใจแก่พระยาละแวกมิได้ เกลือกจะแต่งกองทัพให้ยกเข้ามาอีก จะเสียประจันตชนบท อย่าเพ่อให้พระยาศรีไสณรงค์ พระยาศรีราชเดโชเลิกทัพเข้ามา ให้อยู่รักษาหัวเมืองแถบตะวันออก ต่อเมื่อใดทัพหงสาวดีแตกไปแล้ว พระยาศรีราชเดโช พระยาศรีไสณรงค์เลิกทัพกลับเข้ามาเฝ้า

ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีเสด็จถึงพระนครแล้ว ก็ทรงพระดำริแต่ที่จะเอากรุงพระ-มหานครศรีอยุธยาให้ได้ ก็จัดทแกล้วทหารบำรุงช้างม้ารี้พล เครื่องสรรพศัตราวุธ เสบียงอาหาร กระสุน ดินประสิว ไว้พร้อมเสร็จ เมื่อพระเจ้าหงสาวดีให้เตรียมทัพนั้น พล ๕๐๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๓,๐๐๐ ม้า ๑๐,๐๐๐ ให้พระมหาอุปราชา พระเจ้าแปร พระเจ้าเชียงใหม่นั้นเข้ากระบวนทัพด้วย

ครั้น ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือนอ้าย ศักราช ๙๓๒ ปีมะเมีย โทศก * เพลาอุษาโยค

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ศักราช ๙๔๐ สัมฤทธิศก

สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีก็ทรงพิชัยยุทธนาลังกาภรณวิภูษิต พิพิธโภคมหึมา ดูมโหฬาราดิเรก สำหรับขัตติยราชรามัญประเทศโดยวาระดิถีเสร็จ ครั้นได้เวลามหามหุติฤกษมังคลา โหรา ธิบดีลั่นฆ้องชัย ชีพ่อพราหมณ์ถวายเสียงสังข์ ประนังศัพท์ฆ้องกลองกาหลสนั่นนฤนาท เสด็จทรงช้างพลายชัยมงคลเป็นราชพาหนะ ประดับเครื่องคชาภรณอลังการ เคลื่อนพยุหโย-ธาหาญโดยกระบวนซ้ายขวาหน้าหลัง พลดาบดั้งโตมรสลอน พลเสโลทวนทองยะยาบ พลดาบเขนขนัด ริ่วรายดูสุดสายตาไสวเถือกธงชัยชาญ วาลวีชนีกลิ้งกลด บดบังแสงทินกรไพโรจน์ โชตินาการพันลึก อธึกดูพร้อมพรั่งดาษดา รอนแรมมาโดยสถลมารค ข้ามแม่น้ำเมาะตะมะเข้ามาทางเมืองกำแพงเพชร เสด็จถึงกรุงพระนครศรีอยุธยา ณ วันอังคาร แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๑ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตั้งทัพตำบลบางปะหัน พระมหาอุปราชาตั้งค่ายกุ่มค่อง พระเจ้าแปรตั้งค่ายสีกุก พระเจ้าเชียงใหม่ตั้งค่ายตำบลวัดสังฆาวาส

สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าตรัสทราบว่า ทัพพระเจ้าหงสาวดียกมา ก็ทรงม้าทวนกับทหาร ๓ กอง กองหนึ่ง ๒๒ คนกองหนึ่ง ๒๒ คน* กองหนึ่ง ๗๒ คน ขี่ม้าถือทวนครบมือยกออกไป กองหน้าข้าศึกออกมารบ ทหารกรุงเทพมหานครตีแตกฉานเข้าไป สมเด็จพระ-นเรศวรเป็นเจ้าทรงคาดพระแสงดาบกับทหารปีนขึ้นไป ข้าศึกในค่ายเอาทวนแทงพลัดตกลงมาเป็นหลายครั้ง ขึ้นมิได้ ทรงม้าพระที่นั่งกลับเข้าพระนคร ข้าศึกเอาการซึ่งได้รบพุ่งไปกราบทูลสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี สมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ตรัสถามเสนาบดีว่า พระ-นเรศวรออกมาทัพอย่างทหารดังนี้ เหมือนหนึ่งเอาพิมเสนมาแลกเกลือ พระราชบิดานั้นจะรู้หรือไม่ เสนาบดี กราบทูลว่า เห็นพระราชบิดาจะไม่รู้ ถ้ารู้เห็นจะมิให้ออกมาทำสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีจึงตรัสสั่งว่า พระนเรศวรทำการศึกอาจหาญนัก ถ้าออกมาอีก ถึงมาดรว่าเราจะเสียทหารมากก็คงจะแลกเอาตัวให้จงได้แล้วสั่งทหารที่มีฝีมือสันทัดทุกทัพทุกกองให้ได้ ๑๐,๐๐๐ เอาไปช่วยค่ายลักไวทำมู ทหารทศ ตำบลลุมพลี ถ้าพระนเรศวรออกมาตีค่าย ให้กุมเอาตัวจงได้ สมเด็จพระนเรศวร เป็นเจ้าทรงม้าพระที่นั่งออกไป ทหาร ๓ กองกับล้อมวัง ๑,๐๐๐ ถือโตมรและดาบดั้งออกไป ได้รบพุ่งกันแต่เพลา ๓ โมงจน ๔ โมง ข้าศึกแตกเข้าไปอยู่สักครู่หนึ่งกลับเอาม้า ๓๐ ออกมายั่วทัพ จึงแต่งปีกฉนางและกองซุ่มไว้ ปีกหนึ่งลักไวทำมู ปีกหนึ่งทหารทศ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าทรงม้าทวนไล่ข้าศึกเข้าไป และข้าศึกสองปีก

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า กองหนึ่ง ๔๐,๕๒ คน

หุ้มพระองค์และทหารเข้าไว้ ลักไวทำมูถือดาบดั้งเข้ามาจะกุมเอาตัวพระองค์ พระองค์ทรงแทงด้วยพระแสงทวนถูกลักไวทำมู ลักไวทำมูฟันต้องพระแสงทวนเป็นแผลแต่ลักไวทำมูตาย ทหารทศถือโตมรและหอกใหญ่ตรงเข้ามา ทรงฟันด้วยพระแสงสะพายแล่งล้มลง ก็เสด็จกลับเข้าพระนคร สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีให้เข้ามาตีค่ายชาวพระนครถึง ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง ก็มิได้แตกฉาน จึงตรัสว่าจวนเทศกาลฟ้าฝนน้ำนองอยู่แล้ว ก็สั่งให้เลิกทัพเสด็จกลับคืนไปเมืองหงสาวดี

ครั้นศักราช ๙๔๐ ปีขาล สัมฤทธิศก * วันอาทิตย์ แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๘ สมเด็จพระ-มหาธรรมราชาธิราชเจ้าทรงพระประชวร ครั้น ณ วันอังคาร แรม ๒ ค่ำ เดือน ๑๒ เสด็จสวรรคต พระชนม์ได้ ๗๖ พระวษา อยู่ในราชสมบัติ ๒๒ ปี

สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า พระชนม์ ๓๕ พระวษา ขึ้นเสวยราชสมบัติ แต่งการถวายพระเพลิงสมเด็จพระราชบิดาเสร็จแล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสแก่มุขอำมาตย์ว่า แผ่นดินกรุงกัมพุชวงศ์กุรุราชนั้น ผู้ใดครองสมบัติ จิตมักเป็นสันดานพาลทุจริต เหมือนพระยาละแวกบิตานักพระสุโทนักพระสุทัน เมื่อศึกกรุงหงสาวดียกมาคราวแรก ครั้งสมเด็จพระอัยกาธิราชเจ้าผ่านพิภพใหม่นั้น พระยาละแวกก็ยกทัพเข้ามา พลอยซ้ำตีกวาดเอาอพยพชาวเมืองปราจีนบุรีไป จนสมเด็จพระบรมราชอัยกาต้องเสด็จยกออกไปปราบ จึ่งถวายนักพระ-สุโท นักพระสุทัน ราชบุตรเข้ามา แล้วนักพระสัตถาไปเอาทัพมาตี ฆ่าบิตานักพระสุโทนักพระสุทันเสีย นักพระสัตถาได้สมบัติกรุงกัมพูชาธิบดีเป็นพระยาละแวก ครั้นแผ่นดินเป็นของพระราชบิดาเรา ก็ยกทัพจู่มาถึงวัดสามพิหาร จนเสียพระจำปาธิราชลูกชายก็ยังหาเข็ดหลาบไม่ มีศึกหงสามาติดพระนครครั้งใด ก็มีแต่พลอยยกทัพเข้ามาซ้ำตีกวาดเอาประชา-ราษฎรข้าขอบขัณฑเสมาทุกครั้ง แล้วกลับแต่งทูตานุทูตมาขอเป็นทางพระราชไมตรี สมเด็จพระราชบิดาเรามิได้มีพระทัยอาฆาต เพื่อมิให้เสียธรรมราชประเพณี จนปันเขตแดนปักศิลาจารึก ครั้นศึกพระเจ้าเชียงใหม่ยกมาพระยาละแวกให้น้องชายเข้ามาช่วยงานพระราชสงคราม น้องชายนั้นมิได้มีสติสัมปชัญญะ ดุจหนึ่งสิงคาลชาติกโปฎก ฝ่ายพระยาละแวกก็ปราศจากวิจารณปัญญา มีแต่พาลทุจริตในสันดาน ละสัตย์สุจริตธรรมเสีย กลับยกทัพมาตี

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ศักราช ๙๔๑ ปีเถาะ เอกศก

ปัจจันตชนบทอีกเล่า ความแค้นของเราดังว่าเสี้ยนยอกอยู่ในอุระไม่หายเลย และครั้งนี้แผ่นดินเป็นของเราแล้ว เราจะยกไปแก้แค้นเอาโลหิตพระยาละแวกล้างบาทาเสียให้จงได้ ตรัสแล้วสั่งให้เกณฑ์ทัพพลฉกรรจ์ลำเครื่องเหยียบแสน ช้างเครื่อง ๘๐๐ ม้า ๑,๕๐๐ น้ำลงแห้งเท้าช้างเท้าม้าแล้วจะยกไป

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีแจ้งข่าวไปว่าสมเด็จพระมหาธรรมราชาดับสูญทิวงคตแล้ว ตรัสแก่พระมหาอุปราชาว่า เจ้ากับมหาราชเจ้าพระนครเชียงใหม่ จงยกทัพลงไปฟังอึงกฤดาการดูพระนครศรีอยุธยาผลัดแผ่นดินใหม่ เสนาพฤฒามาตย์ราษฎรทั้งปวงจะเป็นจลาจลประการใดบ้าง ถ้าพอจะทำได้ให้ทำ อย่าให้เสียที พระมหาอุปราชากราบทูลพระราชบิดาว่า โหรทายว่าชันษาข้าพระพุทธเจ้าร้ายนัก สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสว่า พระมหาธรรมราชาไม่เสียแรงมีบุตร การสงครามไม่พักให้บิดาใช้เลย ต้องห้ามเสียอีก และซึ่งเจ้าว่าเคราะห์ร้ายอยู่แล้ว อย่าไปเลย เอาผ้าสตรีนุ่งเสียเถิด จะได้สิ้นเคราะห์ พระมหาอุปราชาได้ฟังรับสั่ง ดังนั้น กลัวพระราชอาชญาพระราชบิดา ก็มาตรวจเตรียมรี้พล และมีพระราชกำหนดไปถึงพระเจ้าเชียงใหม่ให้ยกมา พระเจ้าเชียงใหม่แจ้งพระราชกำหนดแล้ว ก็ยกทัพมากรุงหงสาวดี

ลุศักราช ๙๔๑ ปีเถาะ เอกศก* พระมหาอุปราชา พระเจ้าเชียงใหม่ยกพล ๕๐ หมื่น ช้างเครื่อง ๗๐๐ ม้า ๓,๐๐๐ มาข้ามเมืองเมาะตะมะมาโดยแม่กษัตร เข้าทางพระเจดีย์สามองค์ ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ครั้นถึง ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๖ ค่ำ เดือนอ้าย มีพระราชดำรัสให้เกณฑ์หัวเมืองปากใต้ทัพหนึ่งเสร็จแล้วกำหนดพระฤกษ์จะยกไปเอาเมืองละแวก ครั้น ณ วันเสาร์ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือนอ้าย จึ่งมีพระราชโองการสั่งมุขมนตรีผู้ใหญ่รักษาพระนครว่า ทัพพระเจ้าหงสาวดีแตกไปครั้งนี้ เป็นทัพซึ่งจะบำรุงช้างม้ารี้พล และจะกลับในน้ำลงปีนี้เห็นจะไม่ทัน แต่ทว่าจะไว้ใจมิได้ เกลือกจะคลั่งสงครามยกมา ถ้ายกมาให้รักษาเมืองไว้ท่าเราเดือนหนึ่งให้ได้ สั่งแล้วพอเพลาเย็นมีหนังสือเมืองกาญจนบุรี บอกเข้ามาว่า ทัพพระมหาอุปราชา พระเจ้าเชียงใหม่ ยกมาถึงเมืองกาญจนบุรี ทำสะพานข้ามอยู่แล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทราบดังนั้น ก็ดำรัสว่า เราเทียบช้างม้ารี้พลไว้ จะยกไปเอาเมืองละแวก บัดนี้ทัพหงสาวดียกมาอีกเล่า จำจะยกออกไปเล่นสนุกกับทัพมอญเสียก่อน แล้วมีพระราชกำหนดไปให้พระอัมรินทรภาชัย เจ้าเมืองราชบุรี แต่งคน ๕๐๐ ขึ้นไปซุ่มอยู่ ถ้าข้าศึกข้ามสะพาน

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ศักราช ๙๔๒ ปีมะโรง โทศก

เมือง ให้ล้างสะพานเผาเสียจงได้

ฝ่ายพระมหาอุปราชาเสด็จยกทัพหลวงถึงกาญจนบุรีเป็นเมืองร้างเปล่าไม่มีคน ก็เข้าพระทัยว่า ชาวพระนครรู้การ เทครัวอพยพเข้าเมืองสิ้น เสด็จประทับแรม ณ เมืองกาญจนบุรี ให้เที่ยวลาดจับคนจะถามกิจการก็มิได้ ส่วนพระยาจิตตองกองหน้า ก็เร่งทำสะพานข้ามพลเสร็จ รุ่งขึ้นพระมหาอุปราชาก็เสด็จกรีทาทัพหลวงมาโดยมารควิถี ถึงตำบลพนมทวน เพลาชายแล้ว ๓ นาฬิกา บังเกิดวายุเวรัมพวาตพัดหวนหอบธุลีฟุ้งผันเป็นกงจักรกระทบมหาเศวตฉัตรซึ่งกั้นมาหลังพระคชาธารนั้นหักทบลง พระมหาอุปราชาทอดพระเนตรเห็นดังนั้น ตกพระทัยให้โหรสำหรับทัพทำนายถวายพยากรณ์ว่า เหตุนี้ถ้าเช้าในเที่ยงร้าย นี่ชายแล้วเห็นเป็นศุภนิมิต ที่พระองค์จะมีชัยได้พระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระราชบิดาจะเลื่อนพระองค์ขึ้นจากที่เศวตฉัตรมหาอุปราช เถลิงถวัลยราชราชัยสวรรยาในกรุงหงสาวดีเป็นมั่นคง พระมหาอุปราชาตรัสได้ฟังดังนั้น ก็ยังมิวางพระทัย จนเสด็จถึงตำบลตะพังตรุแดนสุพรรณบุรี ให้ตั้งทัพชัยตำบลโดยขบวน แล้วตรัสให้กองม้า ๓๐๐ ลาดมาดูถึงตำบลเอกราช บางกะทิง ว่าทัพพระนครจะตั้งรับอยู่ตำบลใดบ้าง

ส่วนสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าดรัสปรึกษาแก่มุขมาตยาทั้งปวงว่า ศึกมหาอุปราชายกมาครั้งนี้ เราจะกรีธาพลออกต่อยุทธนากลางแปลงดีหรือ หรือจะตั้งมั่นรับในพระนคร มุขมนตรีทั้งปวงกราบทูลพระกรุณาว่า ข้าพระพุทธเจ้าทราบอยู่ว่าพระมหาอุปราชาเกรงพระเดชเดชานุภาพ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ครั้งเสด็จไปช่วยงานพระราชสงคราม กรุงหงสาวดีตีเมืองรุมเมืองคังครั้งหนึ่งแล้ว และครั้งเมื่อสมเด็จพระ-เจ้าหงสาวดีกับพระมหาอุปราชาคิดเป็นการลับ ลวงให้เสด็จขึ้นไปจะทำร้ายพระองค์ทำมิได้ จนทัพหลวงกวาดเอาพระมหาเถรคันฉ่อง พระยาพระราม พระยาเกียน ญาติโยมครัวอพยพในชนบทประเทศขัณฑเสมากรุงหงสาวดีมาข้ามฝั่งน้ำสะโตง พระมหาอุปราชาตามมาทันคนละฟากฝั่ง สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระแสงปืนนกสับ ยิงข้ามฝั่งมหานทีอันกว้าง ต้องสุรกรรมานายกองหน้าตาย พระมหาอุปราชาและท้าวพระยาสมิงรามัญก็ขยาดฝีพระหัตถ์เกรงพระเดชเดชานุภาพเป็น ๒ ครั้งแล้ว และซึ่งพระมหาอุปราชายกมาครั้งนี้ประหลาดนักด้วยศึกพ่ายไปเมื่อเดือน ๗ ยังไม่ทันบำรุงช้างม้ารี้พลถึงขนาด และเดือนยี่ยกมาถึงพระ-นครนี้เห็นเร็วนัก ดีร้ายจะได้ข่าวว่าสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เสด็จสวรรคต คิดว่าแผ่นดินเป็นจลาจล จึ่งรุดมาโดยทำนองศึกครั้นจะรับมั่นในกรุงข้าศึกจะได้ใจ ขอเชิญเสด็จทัพหลวง

ออกตั้งแต่งกองทัพเข้าปะทะฟังกำลังดู ถ้าศึกหนัก จึงทัพหลวงเสด็จหักต่อภายหลัง สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสององค์ ได้ทรงฟังมุขมนตรีทูลดังนั้น ชอบพระทัยนัก แย้มพระโอษฐ์ดำรัสว่า ซึ่งปรึกษาการสงครามครั้งนี้ต้องความดำริเรา บัดนี้ทัพเตรียมอยู่ ณ ทุ่งบางขวด พร้อมอยู่แล้ว ให้ยกไปตั้งป่าโมก เอาแต่ทัพหัวเมืองตรี จัตวา ๒๓ หัวเมืองเป็นคน ๑๐,๐๐๐ ให้พระยาศรีไสณรงค์เป็นแม่กอง ให้พระยาราชฤทธานนท์เป็นยกกระบัตร ยกไปขัดรับหน้าข้าศึกอยู่ ณ ตำบลทุ่งหนองสาหร่าย ให้พระยาศรีไสณรงค์ พระยาราชฤทธานนท์ กราบถวายบังคมลาออกมาจัดแจงไพร่พล ยกทัพไปโดยพระราชบัญชา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสให้โหราหาฤกษ์ พระโหราธิบดี หลวงโลกทีป ขุนเทพากร* คำนวณพระฤกษ์ถวายว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้จัตุรงคโชคสรรพสฤษดิ์พร้อมมีชัยข้าศึก ขอเชิญเสด็จจากพระนคร ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือนยี่ เพลารุ่งแล้ว ๒ นาฬิกา ๕ บาท สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็ตรัสให้สมุหนายกกำหนดทัพหลวงจะเสด็จโดยชลมารค ไปตั้งทัพชัยพนมโมก สมุหนายกก็แจกพระราชกำหนดข้าทูลละอองธุลีพระบาท ฝ่ายทหารพลเรือนเตรียมการอันจะเสด็จพระราชดำเนินนั้นเสร็จ

ถึง ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือนยี่ เพลารุ่งแล้ว ๒ นาฬิกา ๕ บาท ได้ศุภมหุติมหาวิชัยฤกษ์ สมเด็จพระบาทบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ทรงเครื่องสำหรับพิชัยสงครามเสร็จ ก็เสด็จทรงเรือพระที่นั่งไกรสรมุขพิมาน อันอลังการรจนาด้วยมหาเศวตบวรฉัตรขนัดเครื่องอภิรุมชุมสายพรายพรรณ บังรวีวัน บังแทรก สลอนสลับด้วยกรรชิงกลิ้งกลด จามรมาศดาษดา ตูมเหาฬารเลิศพันลึก อธึกด้วยกระบี่ธุชธงฉานธงชัยแลสว่างไสวไพโรจน์ด้วยเรือจำนำท้าวพระยาสามนตราชเรือง (รอง) เป็นระยะ โดยขบวนพยุหบาตราทัพหน้าหลังทั้งปวง พร้อมเสร็จพออุดมฤกษ์พระโหราธิบดีก็ลั่นฆ้องชัย ราชครูทวิชาจารย์เป่ามหาสังข์ทักษิณาวัฏ ประโคมแตรสังข์ดุริยดนตรีฆ้องกลองก้องนี่สนั่นมหาอรรณพนที เคลื่อนเรือขบวนพยุหบาตราโดยชลมารค ถึงประทับขนานหน้าพลับพลาชัยป่าโมก เพลาสายแล้ว ๒ นาฬิกา ๔ บาท เสด็จจัดทัพ ประทับแรมอยู่ที่นั้นกำหนด ๑๑ ทุ่ม ๓ บาท ทัพหลวงจะเสด็จพระราชดำเนิน เมื่อเพลา ๑๐ ทุ่ม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระสุบินนิมิตว่า น้ำนองท่วมป่ามาฝ่ายประจิมทิศ เสด็จลุยชลธีเที่ยวไป พบมหากุมภีตัว

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ขุนเทพพยากรณ์ ทั้งสองฉบับ

ใหญ่ได้สับประยุทธ์ยุทธนาการ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประหารกุมภีตาย บรรทมตื่น ขณะนั้นตรัสให้โหราทาย พระโหราธิบดีทูลทำนายว่า ศึกครั้งนี้ใหญ่หลวงจะได้ถึงซึ่งมหายุทธหัตถี แต่ทว่าพระองค์จะมีชัย จะลุยไล่ประหารปัจจามิตรข้าศึก ดุจพระสุบินว่าเที่ยวลุยกระแสน้ำฉะนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงฟัง ดีพระทัยนัก ทรงเครื่องสำหรับราชรณยุทธสรรพ เสด็จยังเกยคอยฤกษ์ ทอดพระเนตรเห็นพระสารีริกบรมธาตุเสด็จปาฏิหาริย์ ช่วงเท่าผลส้มเกลี้ยงมาแต่ทักษิณทิศเวียนเป็นทักขิณาวัฏ แล้วเสด็จผ่านไปอุดรทิศ ทรงพระปิติสร้านไปทั้งองค์ ยกพระหัตถ์ถวายทศนขสโมธาน อธิษฐานขอสวัสดี (มี) ชัยแก่ปรปักษ์ พระโหราธิบดีให้ประโคมแตรสังข์ดุริยางคดนตรีพร้อมกัน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงช้างต้นเจ้าพระยาไชยยานุภาพ ติดน้ำมันหน้าหลังเป็นราชพาหนะ สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าทรงช้างต้นเจ้าพระยาปราบไตรจักร ติดน้ำมันหน้าหลังเป็นราชพาหนะ พร้อมด้วยช้างท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งปวง เสด็จพยุหาบาตราทัพโดยแถวสถลมารค ไปเข้าที่เสวยตำบลสระแก้วละเล่า แล้วเสด็จไปตามท้องทุ่ง เพลาเที่ยงพระอาทิตย์ทรงกลด ร่มช้างพระที่นั่งไปจนบ่าย ๓ โมง พอกระทั่งกองหน้าซึ่งตั้งตำบลหนองสาหร่ายเสด็จประทับเกยใต้ฉายาไม้ประดู่ใหญ่ อันสถิตเหนือจอมปลวกเอาเป็นนิมิตรครุฑนามชัยภูมิ สั่งให้เร่งตั้งค่ายกองหน้าหลังปีกซ้ายขวาเป็นกระบวนปทุมพยุห์

ฝ่ายสมิงจะคร้าน สมิงเปอ สมิงทรายมวล นายกองม้า คอยเหตุ เห็นกองทัพหน้าและทัพหลวงดังนั้น ก็ขับม้าวางใหญ่กลับไปค่ายตะพังตรุ เอาคดีนั้นทูลแก่พระมหาอุปราชาทุกประการ พระมหาอุปราชาแจ้งดังนั้น ก็ทรงพระดำริว่า ชะรอยจะเป็นทัพ พระนเรศวร ถ้ามิดังนั้นจะเป็นทัพพระเอกาทศรถน้องชายยกมาเป็นมั่นคงแล้วตรัสถามสมิงนายกองมาว่า คะเนพลประมาณเท่าใด สมิงจะคร้าน สมิงเปอสมิงทรายมวลกราบทูลว่า พลประมาณ ๑๗-๑๘ หมื่น พระมหาอุปราชาได้ฟังดังนั้น จึงตรัสปรึกษาแก่นายทัพนายกองว่า ทัพพระนครยกมาครานี้ ก็เป็นทัพใหญ่อยู่แล้ว แต่ทว่าน้อยกว่าเราสองเท่าสามเท่า จำจะยกทุ่มตีเอาทัพแรกนี้ให้แตกฉานยับเยิน แล้วภายหลังก็จะเบามือลง เห็นจะได้พระนครศรีอยุธยาโดยง่าย นายทัพนายกองก็เห็นโดยพระราชบัญชา พระมหาอุปราชากำหนดแก่นายทัพนายกองเตรียมพลแต่ในเพลา ๓ ยามให้พร้อม ตี ๑๑ ทุ่มจะยกเอารุ่งไว้หน้า นายทัพนายกองก็จัดแจงกระบวนทัพเทียบไว้ตามรับสั่งทุกประการ

ครั้นเพลา ๑๑ ทุ่ม พระมหาอุปราชาก็สอดฉลองพระองค์ทรงเกราะสุวรรณประ-

ดับพลอยสพักสังวาลมรกต ๓ สาย ทรงสุวรรณรัตนมหามงกุฎอย่างขัตติยราชรามัญ ยอดเงื้อมไปหน้าดุจเศียรวาสุกรี แล้วทรงเครื่องสำหรับกันสรรพาวุธพร้อมเสร็จ เสด็จทรงช้างต้นพลายพัทธกอ สูง ๖ ศอกคืบ ๕ นิ้ว ติดน้ำมันหน้าหลัง เป็นพระคชาธารกั้นเศวตฉัตร สมิงนันทมางเป็นกลางช้างเจ้าเมืองมล่วนเป็นควาญ พร้อมด้วยแวงจัตุลังคบาทและหน้าช้างพระมหาอุปราชานั้น ทวนทอง ๔๐๐ ถัดออกมานั้น วางปืนจ่ารงค์ มณฑก นกสับ กระแบงแก้ว ดาบโล่ ดาลดั้ง สิ่งละ ๕๐๐ และมางจาชโรพี่เลี้ยงพระมหาอุปราชานั้น เป็นกองหน้า ขี่ช้างพลายพัชเนียง สูง ๖ ศอกคืบ ๒ นิ้ว ติดน้ำมันหน้าหลัง สมิงปราบศึกเป็นกลางช้าง สมิงมือเหล็กเป็นควาญ พระมหาอุปราชาให้แต่งช้างชนะงา ผูกคชาธารมีเศวตฉัตรทั้ง ๑๖ ช้างพรางไว้ แล้วจัดสมิงรามัญที่เข้มแข็งขี่ประจำครบอยู่หน้าช้าง มางจาชโรพี่เลี้ยงและมีช้างดั้งกันแทรกแซงเป็นขนัด และวางปืนจ่ารงค์ มณฑก นกสับ หามแล่นและพลดาบโล่ ดาบดั้ง ดาบสองมือ สิ่งละ ๑,๐๐๐ เป็นชั้น ๆ ออกไป แล้วช้างท้าวพระยารามัญเกียกกายกองหน้า และพลเดินเท้า ๑๐,๐๐๐ พลม้า ๓,๐๐๐ แซงสองฟากทุ่ง ทัพหลังนั้นพระเจ้าเชียงใหม่ขี่ช้างพลายชมภูทัช สูง ๖ ศอกคืบ ๑ นิ้ว ติดน้ำมันหน้าหลัง พระยาเชียงแก้วลานเป็นกลางช้าง แสนหาญใจศึกควาญ กอปรไปด้วยช้างดั้งกันแทรกแซงและมีพลเดินเท้า ๑๐ หมื่น พระมหาอุปราชาจัดทัพเป็นสัตเสนา ๗ แถว ๆ ละ ๗ กอง เป็น ๔๙ กอง พร้อมพลาพลทวยหาญ ให้ลั่นฆ้องใหญ่ ฆ้องกะแต ตีรับตามหมวดกอง ยกจากค่ายตะพังตรุครั้งนั้น สนั่นนฤนาทด้วยศัพท์สำเนียงเสียงช้างม้าพลาพลเดินสะท้านสะเทือนดุจแผ่นพสุธาจะถล่มลง

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ขณะเมื่อเสด็จประทับอยู่ ณ ฉายาไม้ประดู่ เร่งให้ตั้งค่ายมั่น ทอดพระเนตรเห็นม้ารามัญตามชายทุ่งควบกลับไป จึงตรัสแก่มุขมนตรีว่า พลม้าซึ่งกลับไปนั้น เห็นทีพระมหาอุปราชาให้มาคอยเอาเหตุไปแจ้ง ดีร้ายเพลาพรุ่งนี้จะได้ยุทธ์ใหญ่ ให้กองทัพพระยาศรีไสณรงค์ พระยาราชฤทธานนท์ เร่งยกไปแต่ในเพลาดี ๑๑ ทุ่ม ปะทะหน้าข้าศึกฟังกำลังดู และในกองทัพหลวงก็ให้พร้อมไว้แต่ในเพลาย่ำรุ่ง ท้าวพระยานายทัพนายกองก็ตรวจเตรียมโดยพระราชกำหนด

ครั้นอรุณรุ่งแสงสุริโยภาส พระบาทสมเด็จบรมบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์เสด็จยังเกย ตรัสให้ท้าวพระยาในกองทัพหลวงยกออกตั้งกระบวนเบญจเสนา พระยาศรีราชเดโชชัยขี่ช้างพลายโจมไตรภพ ถือพล ๑๐,๐๐๐ เป็นกองหน้า พระยาพิชัยรณฤทธิ์ขี่ช้างพลายจบไตรจักร ถือพล ๕,๐๐๐ เป็นปีกขวา พระยาพิชิตณรงค์ขี่ช้างพลายจู่โจมทัพ ถือ

พล ๕,๐๐๐ เป็นปีกซ้าย พระยาเทพอรชุนขี่ช้างพลายจับโจมยุทธ ถือพล ๑๐,๐๐๐ เป็นเกียกกาย พระพิชัยสงครามขี่ช้างพลายฝ่าพลแมน ถือพล ๕,๐๐๐ เป็นปีกขวา พระรามกำแหงขี่ช้างพลายแสนพลพ่าย ถือพล ๕,๐๐๐ เป็นปีกซ้าย และหน้าพระคชาธารออกไปปลายเชือกนั้นขุนโจมจตุรงค์ขี่ช้างพลายกุญชรชัย ขุนทรงเดชขี่ช้างพลายหัสดินพิชัย ถือพลปี่กลองชนะซ้ายขวาข้างละ ๕๐๐ และหลวงพิเดชสงครามขี่ช้างพลายบุญยิ่ง หลวงรามพิชัยขี่ช้างพลายมิ่งมงกุฎ ถือพลดาบโล่ ดาบดั้ง ข้างละ ๕๐๐ พระราชวังสันขี่ช้างพลายแก้วมาเมือง ถือพลอาสาจาม ๕๐๐ พระเสนาภิมุขขี่ช้างพลายเฟืองภพไตร ถือพลอาสาญี่ปุ่น ๕๐๐ ถัดนั้นทหารทะลวงฟันคู่พระทัย ๑๓๖ คน ถือดาบเขน ๒๒ คน ถือดาบโล่ ๔๒ คน ถือดาบสองมือ ๗๒ คน หน้าพระคชาธารนั้นหัวหมื่นพันทนายสี่พระตำรวจล้วนดาบสะพายแล่ง ถือทวนทอง ๕๐๐ กำหนดทั้งกองทัพหลวงเป็นพล ๑๐๐,๐๐๐ ให้เอาพลายภูเขาทองขึ้นระวางสะพัด ชื่อเจ้าพระยาไชยานุภาพ สูง ๖ ศอกคืบ ๒ นิ้วติดน้ำมันหน้าหลัง ผูกคชาภรณ์เครื่องมั่น ปักมหาเศวตฉัตรเป็นพระคชาธาร เจ้ารามราฆพเป็นกลางช้าง นายมหานุภาพควาญและแวงจตุลังคบาทนั้น พระมหามนตรีอยู่เท้าหลังเบื้องขวา หลวงพิเรนทรเทพอยู่เท้าหลังเบื้องซ้าย และพระคชาธารสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้านั้น พลายบุญเรืองขึ้นระวางสะพัด ชื่อเจ้าพระยาปราบไตรจักร สูง ๖ ศอกคืบ ติดน้ำมันหน้าหลัง ผูกคชาภรณ์เครื่องมั่น ปักบวรเศวตฉัตรหมื่นภักดีศวรเป็นกลางช้าง ขุนศรีคชคงควาญ และปีกทัพหลวงนั้น พระยามหาเสนาขี่พลายมารประลัย ถือพล ๑๕,๐๐๐ เป็นปีกขวา พระยาจักรีขี่ช้างพลายไฟภัทกัลป์ ถือพล ๑๕,๐๐๐ เป็นปีกซ้าย พระยาพระคลังขี่ช้างพลายจักรมหึมา ถือพล ๑๐,๐๐๐ เป็นยกกระบัตร พระราชสงครามขี่ช้างสังหารคชสีห์ถือพล ๕,๐๐๐ เป็นปีกขวา พระรามรณภพขี่ช้างพลายมณีจักรพรรดิ ถือพล ๕,๐๐๐ เป็นปีกซ้าย พระยาท้ายน้ำขี่ช้างพลายสวัสดิพิชัย ถือพล ๑๐,๐๐๐ เป็นกองหลัง หลวงหฤทัยขี่ช้างพลายภูบาล ถือพล ๕,๐๐๐ เป็นปีกขวา หลวงไภภักดีขี่ช้างพลายสารภูธร ถือพล ๕,๐๐๐ เป็นปีกซ้าย ประดับด้วยหมู่หมวดคชินทรดั้งกันแทรกแซงสลับค่ายค้ำพังคาโลดแล่นล้วนสารพยุหดูมหึมา อันท้าวพระยาเสนาบดีพิริยโยธาทวยหาญแสนยาพลากรพลพฤนท์พร้อมพรั่งตั้งตามกระบวนเบญจยุทธเสนางคนิกรเสร็จ พระมหาราชครู พระครูศิวพราหมณ์โหราธิบดี ก็อัญเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ สรงมธุราภิเษก ถวายอาเศียรพาทอวยชัย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงเครื่องประดับสำหรับราชกษัตริย์สู่สมรภูมิสงครามวันนั้นเป็นอัศจรรย์ ทรงพระแสงธนูแล้ว

เสด็จขึ้นเกยคอยฤกษ์และชีพ่อพราหมณ์ ตั้งโขลนทวารละว้าเล่นไก (เซ่นไก่?) ขุนมหาวิชัยตัดไม้ข่มนามเสร็จแล้ว พอได้ยินสำเนียงปืนยิงยุทธสุดเสียงตรัสให้หมื่นทิพยเสนา เอาม้าเร็วไปฟังราชการ เห็นทัพหน้าพ่ายเป็นอลหม่าน หมื่นทิพยเสนาพาเอาขุนหมื่นในกองหน้าเข้ามาเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสถามเหตุใดพ่ายข้าศึก ขุนหมื่นกราบทูลพระกรุณาว่า ยกขึ้นไปถึงท้ายโคกเผาข้าว เพลาเช้าประมาณโมงเศษ พบกองทัพรามัญยกมาปะทะ ตีกันถึงตะลุมบอน ศึกหนักกว่าทุกครั้งจึ่งพ่าย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสดูความคิดมุขมนตรีว่า ทัพหน้าพ่ายดังนี้จะคิดประการใด เสนามนตรีมุขกราบทูลว่า ขอเชิญเสด็จพระองค์ตั้งมั่นอยู่ก่อนแต่งทัพไปรับหน่วงไว้ ต่อได้ทีแล้ว จึงยกทัพหลวงออกทำยุทธหัตถ์* เห็นได้ชัยชำนะ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่เห็นด้วย ดำรัสว่าทัพหน้าแตกฉานมาแล้ว และจะตั้งทัพออกรับ จะมาปะทะกันเข้า จะพลอยให้แตกเสียอีก ชอบให้เปิดลงมาทีเดียว ให้ข้าศึกไล่ละเลิงใจเสียกระบวนมา เราจึงยกทัพออกยอข้าศึก เห็นจะได้ชัยชำนะโดยง่าย ท้าวพระยามุขมนตรีทั้งปวง ก็กราบถวายบังคมพร้อมกันเห็นโดยพระราชดำริ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ตรัสให้หมื่นทิพยเสนา หมื่นราชามาตย์ ขี่ม้าขึ้นไปประกาศแก่นายทัพนายกองพลทหาร อย่าให้รอรับเลย ให้เปิดลงมาทีเดียว ฝ่ายทัพรามัญเห็นทัพชาวพระนครพ่าย มิได้ตั้งรับ ก็ยิ่งมีใจกำเริบ ไล่ระส่ำระสายมิได้เป็นกระบวน

สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าเสด็จคอยฤกษ์ทอดพระเนตรเห็นมหาเมฆตั้งขึ้นมาแต่พายัพแล้วกลับเกลื่อนคืนกระจายอันตรธานไป พระสุริยเทวบุตรจรัสแจ่มดวงในนภาดลอากาศ พระมหาราชครู พระครูปโรหิตาจารย์ โหราธิบดี ก็ลั่นฆ้องชัยดำเนินธง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จทรงเจ้าพระยาไชยานุภาพเป็นพระคชาธาร สมเด็จพระเอกาทศรถอิศวรบรมนาถราชอนุชา เสด็จทรงเจ้าพระยาปราบไตรจักรเป็นพระคชาธาร พลทหารก็โห่สนั่นบันลือศัพท์แตรสังข์ เสียงประโคมฆ้องกลองชนะ กลองศึกสะท้านและสะเทือน ประหนึ่งแผ่นดินจะไหว สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ยาตราพระคชาธาร เป็นบาทย่างสะเทินมาเบื้องขวา ปะฝ่ายซ้ายข้าศึก เจ้าพระยาไชยานุภาพ เจ้าพระยาปราบไตรจักร ได้ยินเสียงพลและเสียงฆ้องกลองศึกอึงคะนึง ก็เรียกมันครั่นครื้น กางหูชูหางกิริยาป่วนเดินเป็นบาทอย่างใหญ่ไปด้วยกำลังน้ำมัน ช้างท้าวพระยามุขมนตรีและโยธาหาญซ้ายขวา

---

* ในต้นฉบับเขียน ยุทธหัฐ

หน้าหลังทั้งนั้นตกลงไปมิทันเสด็จ และคชาธารสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ใกล้ทัพหน้าข้าศึก ตรัสทอดพระเนตรเห็นพลพม่ารามัญยกมานั้นเต็มท้องทุ่ง เดินดุจคลื่นในพระมหาสมุทรข้าศึกไล่พลชาวพระนครมาครั้งนั้น สลับซับซ้อนกันมิได้เป็นกระบวน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ก็ขับพระคชาธารเข้าโจมแทงช้างม้ารี้พลไล่ส่ายเสยกีบกัดตะลุมบอนพลพม่ารามัญล้มตายเกลื่อนกลาด ช้างข้าศึกได้กลิ่นน้ำมันพระคชาธารก็หกหันตลบปะกันไปเป็นอลหม่าน พลพม่ารามัญก็โทรมยิงธนูหน้าไม้ปืนไฟ ระดมเอาพระคชาธารสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์และธุมาการก็ตลบมืดเป็นหมอกมัวไป มิได้เห็นกันประจักษ์

พระบาทสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า จึ่งตรัสประกาศแก่เทพยดาทั้งปวงว่า ให้บังเกิดมาในประยูรมหาเศวตฉัตร จะให้บำรุงพระบวรพุทธศาสนา ไฉนจึ่งมิช่วยให้สว่างแลเห็นข้าศึกเล่า พอตกพระโอษฐ์ลง พระพายก็พัดควันอันเป็นหมอกมืดนั้นสว่างไปทอดพระเนตรเห็นช้างเศวตฉัตร ๑๖ ช้าง* มีช้างกันยืนอยู่เป็นอันมาก แต่มิได้เห็นพระมหาอุปราชา ครั้นเหลือบไปฝ่ายทิศขวาพระหัตถ์ ก็เห็นช้างเศวตฉัตรช้างหนึ่ง ยืนอยู่ ณ ฉายาไม้ข่อยมีเครื่องสูงและทหารหน้าช้างมาก ก็เข้าพระทัยถนัดว่า ช้างพระมหาอุปราชา พระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็ขับพระคชาธารตรงเข้าไป ทหารหน้าช้างข้าศึก ก็วางปืนจ่ารงค์ มณฑก นกสับตระแบงแก้ว ระดมยิงมิได้ต้องพระองค์และพระคชาธาร สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าจึ่งตรัสร้องเรียกด้วยเสียงอันดังว่า พระเจ้าพี่เราจะยืนอยู่ไยในร่มไม้เล่า เชิญออกมาทำยุทธหัตถ์ด้วยกันให้เป็นเกียรติยศไว้ในแผ่นดินเถิด ภายหน้าไปไม่มีกษัตริย์ที่จะได้ยุทธหัตถ์แล้ว พระมหาอุปราชาได้ฟังดังนั้น ละอายพระทัย มีขัตติยราชมานะ ก็บ่ายพระคชาธารออกมารับเจ้าพระยาไชยานุภาพเห็นช้างข้าศึก ก็ไปด้วยฝีลั่นน้ำมันมิทันยั้ง เสียทีพลายพัทธกอก็ได้ล่างแบกรุนมา พระมหาอุปราชาจ้วงฟันด้วยพระแสงของ้าว สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าเบี่ยงพระมาลารับ พระแสงของ้าวมิได้ต้องพระองค์ เจ้าพระยาไชยานุภาพสบัดลงได้ล่างแบกถนัด พลายพัทธกอเพลียกเบนไป สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าได้ที จ้วงฟันด้วยพระ-แสงพลพ่ายต้องพระอังสาเบื้องขวาพระมหาอุปราชา ตลอดลงมาจนประฉิมมุราประเทศซบลงกับคอช้าง และนายมหานุภาพควาญพระคชาธารพระนเรศวรเป็นเจ้านั้น ต้องปืนข้าศึกตาย

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ๑๒ ช้าง

ขณะเมื่อสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าชนช้างด้วยพระมหาอุปราชานั้น เจ้าพระยาปราบไตรจักรซึ่งเป็นคชาธารสมเด็จพระเอกาทศรถ ก็เข้าชนด้วยพลายพัทธะเนียง ช้างมางจาชโร เจ้าพระยาปราบไตรจักรได้ล่าง พลายพัทธะเนียงเสียทีเบนไป สมเด็จพระเอกาทศรถจ้วงฟันด้วยพระแสงของ้าว ต้องคอมางจาชโรขาดตายกับคอช้าง หมื่นภักดีศวร กลางช้างสมเด็จพระเอกาทศรถนั้นต้องปืนข้าศึกตาย

ขณะเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ทำสงครามได้ชัยชำนะพระมหาอุปราชาและมางจาชโรแล้ว บรรดาท้าวพระยามุขมนตรี นายทัพ นายกอง ซ้ายขวา หน้าหลังทั้งปวง จึ่งมาทันเสด็จ ได้เข้ารบพุ่งแทงฟันข้าศึกเป็นสามารถ และพลพม่ามอญทั้งนั้นก็แตกกระจายไปเพราะพระเดชเดชานุภาพ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสให้นายทัพนายกองทั้งปวงยกไปตามจับข้าศึก แล้วเสด็จคืนมายังพลับพลา พระราชทานชื่อเจ้าพระยาไชยานุภาพเป็นเจ้าพระยาปราบหงสา บรรดามุขมนตรีนายทัพนายกองซึ่งยกตามข้าศึกไปนั้น ได้ฆ่าฟันพม่ามอญโดยทางไปถึงกาญจนบุรี อาศพเกลื่อนไปแต่ตะพังตรุนั้นประมาณ ๒๐,๐๐๐ เศษ จับได้เจ้าเมืองมะลวนและนายทัพนายกองกับไพร่เป็นอันมาก ได้ช้างใหญ่ สูง ๖ ศอก ๓๐๐ ช้าง พลายพังระวางเพรียว ๕๐๐ ม้า ๒,๐๐๐ เศษ มาถวาย

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสให้ก่อพระเจดีย์สถานสวมศพ พระมหาอุปราชาไว้ตำบลตะพังตรุ ขณะนั้นโปรดพระราชทานช้างหนึ่งกับหมอและควาญ ให้เจ้าเมืองมะลวนกลับขึ้นไปแจ้งแก่พระเจ้าหงสาวดี พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ก็เสด็จกลับเข้าพระนคร แล้วตรัสว่า เจ้ารามราฆพ กลางช้าง กับขุนศรีคชคง ควาญ ซึ่งได้ประจญข้าศึกจนมีชัยชำนะด้วยพระองค์นั้น ก็ปูนบำเหน็จพระราชทานยศถาศักดิ์ เครื่องอุปโภค บริโภค เสื้อผ้า เงินทอง ฝ่ายนายมหานุภาพ ควาญช้าง หมื่นภักดีศวรกลางช้าง ได้โดยเสด็จงานพระราชสงครามจนถึงสิ้นชีวิตในท่ามกลางศึกนั้น มีความชอบ ให้ (เอา) บุตรภรรยามาชุบเลี้ยง พระราชทานเครื่องอุปโภค บริโภค เงินทอง เสื้อผ้าโดยสมควรเสร็จแล้ว มีพระราชดำรัสให้ปรึกษาโทษนายทัพนายกองว่า ข้าศึกยกมาถึงพระนคร สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ตั้งพระทัยจะรักษาพระพุทธศาสนา และสมณ และพราหมณาจารย์ อาณาประชาราษฎร มิได้คิดเหนื่อยยากลำบากพระองค์ ทรงพระอุตส่าห์เสด็จยกพยุหโยธาออกไปรณรงค์ด้วยข้าศึก และนายทัพนายกองกลัวข้าศึกยิ่งกว่าพระราชอาชญา มิได้โดยเสด็จพระราชดำเนินให้ทัน (ทิ้ง) แต่พระคชาธารสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ให้เข้าอยู่

ท่ามกลางช้าศึก จนได้กระทำยุทธหัตถ์มีชัยแก่พระมหาอุปราชาเสร็จโทษนายทัพนายกอง ทั้งนี้จะเป็นประการใด พระมหาราชครู พระครูปโรหิตทั้งปวงปรึกษาใส่ด้วยพระอัยการศึก พบพระราชกฤษฎีกาว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินงานพระราชสงครามและเกณฑ์ผู้ใดเข้าในกระบวนทัพแล้วมิได้โดยเสด็จให้ทันเมื่อขณะยุทธท่านว่าโทษผู้นั้นเป็นอุกฤษฐ์ ให้ประหารชีวิตอย่าให้ผู้อื่นดูเยี่ยงอย่าง เอาคำพิพากษากราบทูล มีพระราชดำรัสสั่งให้เอาตามลูกขุนปรึกษา แต่ทว่าบัดนี้จวนวันจาตุทสีบัณรสีอยู่ให้เอานายทัพนายกองจำใส่เรือนตรุไว้ก่อน ๓ วัน พ้นแล้วจึ่งให้สำเร็จโทษโดยพระอัยการศึก

ครั้น ณ วันอาทิตย์ แรม ๑๔ ค่ำ เดือนยี่* สมเด็จพระพนรัตน์ป่าแก้ว และพระราชาคณะ ๒๕ รูป เข้ามาถวายพระพรถามข่าวซึ่งเสด็จงานพระราชสงคราม ได้กระทำยุทธหัตถ์มีชัยแก่พระมหาอุปราชา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็แถลงการซึ่งปราบปัจจามิตรให้ฟังทุกประการ สมเด็จพระพนรัตน์จึ่งถวายพระพรถามว่า พระราชสมภารมีชัยแก่ข้าศึกอีกเป็นไฉนข้าราชการทั้งปวงจึ่งต้องราชทัณฑ์เล่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึ่งตรัสบอกว่า นายทัพนายกองเหล่านี้อยู่ในกระบวนทัพโยม มันกลัวข้าศึกมากกว่าโยม ละให้แต่โยมสองคนพี่น้องฝ่าเข้าไปในท่ามกลางข้าศึก จนได้กระทำยุทธหัตถ์กับพระมหาอุปราชามีชัยชำนะ แล้วจึ่งได้เห็นหน้ามันนี้หากว่าบารมีของโยมหาไม่ แผ่นดินจะเป็นของชาวหงสาวดีเสียแล้ว เพราะเหตุดังนี้โยมจึ่งให้ลงโทษโตยพระอัยการศึก สมเด็จพระพนรัตน์จึ่งถวายพระพรว่า อาตมภาพพิเคราะห์ดูอันข้าราชการเหล่านี้ที่จะไม่รักษาไม่กลัวพระราชสมภารเจ้านั้นหามิได้ และเหตุทั้งนี้จำเป็นที่จะให้พระเกียรติยศพระราชสมภารเจ้าเป็นมหัศจรรย์เหมือนสมเด็จพระสรรเพชญพุทธเจ้าเมื่อพระองค์เสด็จเหนืออัปราชิตบัลลังก์ ใต้ควงพระมหาโพธิ์ ณ เพลาสายัณห์ ครั้งนั้นเทพยุเจ้ามาเฝ้าพร้อมอยู่ทั้งหมื่นจักรวาล และพระยาวัสวัสดีมารยกพลาพลเสนามารมาผจญ ครั้งนั้นถ้าได้เทพยุเจ้าเป็นบริวารและมีชัยแก่พระยามาร ก็หาสู้เป็นมหามหัศจรรย์นักไม่ นี่เผอิญให้หมู่อมรินทร์ พรหมทั้งปวงปลาสนาการหนีไปสิ้น ยังแต่พระองค์เดียวอาจสามารถผจญพระยามาราธิราชกับพลเสนามารให้อัปราชัยพ่ายแพ้ได้ จึ่งสมเด็จพระบรมโลกนาถเจ้าได้พระนามว่า พระพิชิตมารโมลีศรีสรรเพชญดาญาณ เป็นมหามหัศจรรย์ดาลดิเรกทั่วอนันตโลกธาตุ เบื้องบนตราบเท่าถึงภวัคพรหม เบื้องต่ำตลอดถึงอโธภาคอเวจีเป็นที่สุด ก็

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า วันอาทิตย์เดือน ๗ แรม ๑๕ ค่ำ
พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า วันอาทิตย์ เดือนอ้ายแรม ๑๕ ค่ำ

เหมือนพระราชสมภารเจ้าทั้งสองพระองค์ครั้งนี้ ถ้าเสด็จพร้อมด้วยเสนางคนิกรโยธาทวยหาญมาก และมีชัยแก่พระมหาอุปราชานั้น หาสู้เป็นมหัศจรรย์แผ่พระเกียรติยศปรากฏไปนานา ประเทศธานีใหญ่น้อยทั้งนั้นไม่ พระราชสมภารเจ้าอย่าทรงปริวิตกโทมนัสน้อยพระทัยเลย อันเหตุที่เป็นนี้เพื่อเทพยุเจ้าทั้งปวงอันรักษาพระองค์ จักสำแดงพระเกียรติยศดุจอาตมภาพถวายพระพรเป็นแท้

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสได้ทรงฟังพระพนรัตน์ถวายวิสัชนากว้างขวาง ออกพระนามสมเด็จพระบรมโมลีโลก ครั้งนั้นระลึกถึงพระคุณนามอันยิ่ง ก็ทรงพระปีติโสมนัสตื้นเต็มพระกมลหฤทัยปราโมทย์ ยกพระกรประนมเหนืออุตมางคสิโรตม์ นมัสการออกพระโอษฐ์ว่า สาธุ สาธุ พระผู้เป็นเจ้าว่านี้ควรหนักหนา สมเด็จพระพนรัตน์เห็นว่า พระมหากษัตริย์คลายพระโกรธแล้ว จึงถวายพระพรว่า อาตมาภาพ พระราชาคณะทั้งปวงเห็นว่าข้าราชการซึ่งเป็นโทษเหล่านี้ผิดหนักหนาอยู่แล้ว แต่ทว่าได้ทำราชการมาแต่ครั้งสมเด็จพระบรมราชอัยกา และสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงและทำราชการมาใต้ละอองธุลีพระบาทของพระราชสมภารเจ้าแต่เดิมมา ดุจพุทธบริษัทสมเด็จพระบรมครูก็เหมือนกัน ขอพระราชทานบิณฑบาตโทษคนเหล่านี้ไว้ครั้งหนึ่งเถิด จะได้ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณสืบไป

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า พระผู้เป็นเจ้าขอแล้วโยมก็จะให้แต่ทว่าจะให้ไปตีเอาเมืองตะนาวศรี เมืองทวายแก้ตัวก่อน สมเด็จพระพนรัตน์ถวายพระพรว่า การซึ่งจะใช้ไปตีบ้านเมืองนั้น สุดแต่พระราชสมภารเจ้าจะสงเคราะห์ ใช่กิจสมณะ แล้วสมเด็จพระพนรัตน์พระราชาคณะทั้งปวงถวายพระพรลาไป สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสั่งให้ท้าวพระยาพระหัวเมืองมุขมนตรีพ้นโทษ พระราชกำหนดให้พระยาจักรีถือพล ๕๐,๐๐๐ ไปตีเมืองตะนาวศรี ให้พระยาพระคลังถือพล ๕๐,๐๐๐ ไปตีเมืองทวาย พระยาจักรี พระยาพระคลัง นายทัพนายกอง ก็ถวายบังคมลายกไปโดยพระราชกำหนด

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดำรัสว่า ซึ่งเราทิ้งเมืองฝ่ายเหนือเสียเลิกครอบครัวลงมานั้น ก็หาสิ้นทีเดียวไม่ ครั้งนี้ศึกหงสาวดีก็ถอยกำลังลงแล้ว ถึงมาตรว่าจะมีมาก็ไม่เกรง เราจะบำรุงเมืองทั้งนี้ ให้เป็นเกียรติยศไว้ตราบเท่ากัลปาวสาน จึงสั่งให้พระยาชัยบูรณ์ เป็นเจ้าพระยาสรศรี* ครองเมืองพระพิษณุโลก ให้พระศรีเสาวราชไปรักษาเมืองสุโขทัย ให้พระองค์

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า เจ้าพระยาสุรสีห์

ทองไปรักษาเมืองพิชัย ให้หลวงจ่าไปรักษาเมืองสวรรคโลก บรรดาหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวงก็ให้เจ้าเมืองกรมการแต่งไปเรียกร้องรวบรวมไพร่พล ซึ่งแตกฉานซ่านเซ็นอยู่ป่าดังนั้นทุกหัวเมือง

ฝ่ายเจ้าเมืองมะลวนชาวหงสา ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าจับได้ให้ปล่อยกลับไปนั้น ก็พบนายทัพนายกอง พม่า มอญ ซึ่งแตกฉานซ่านเซ็นโดยด่านโดยทางไปรวบรวมกันได้ ก็พากันกลับกรุงหงสาวดี เข้าเฝ้ากราบทูลประพฤติเหตุ ซึ่งพระมหาอุปราชาเสียพระชนมชีพกับคอช้างนั้นให้ทราบทุกประการ

สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีแจ้งดังนั้น เสียพระทัยโทมนัส คิดอาลัยถึงพระราชบุตร แล้วทรงพระโกรธแก่นายทัพนายกองว่า พระนเรศวรกับพระเอกาศทศรถน้องชายเข้ามารบแต่สองช้าง เป็นคนกลางควาญช้าง ๖ คนเท่านั้น ทัพเราถึง ๕๐ หมื่น ถึงมาตรว่าจะไม่มีศัสตราวุธเลย จะประหารด้วยก้อนดินแต่คนละก้อน ก็จะไม่คาระนามืออีก นี่ละให้เสียราชโอรสแห่งเรา ไหนจะเลี้ยงต่อไปได้ ให้ลงพระราชอาชญาทั้งนายทั้งไพร่ แล้วจำใส่เรือนตรุไว้อยู่ประมาณ ๖-๗ วัน พระเจ้าหงสาวดีทรงพระราชดำริว่า พระนเรศวรทำการศึกว่องไวหลักแหลมองอาจนัก จนถึงยุทธหัตถ์มีชัยแก่พระมหาอุปราชา พระเอกาทศรสเล่า ก็มีชัยแก่มางจาชโรเห็นพี่น้องสองคนนี้จะมีใจกำเริบ ยกมาตีพระนครเราเป็นมั่นคง แต่ทว่าจะคิดเอาเมืองตะนาวศรี เมืองมะริด เมืองทวายก่อน จำจะให้นายทัพนายกองและไพร่ซึ่งไปเสียทัพมานี้ ให้ยกลงไปรักษาเมืองตะนาวศรี เมืองมะริด เมืองทวายไว้ให้ได้ ศึกจึงจะไม่ถึงกรุงหงสาวดี ครั้นทรงพระดำริแล้ว เพลารุ่งเสด็จออก ตรัสสั่งให้ถอดนายทัพนายกองออกจากสังขลิกพันธนาการ แล้วให้เร่งยกลงไปรักษาเมืองตะนาวศรี เมืองทวาย เมืองระริดไว้ให้ได้ ถ้าเสียเมืองทวาย เมืองตะนาวศรี เมืองมะริดแก่ข้าศึก จะเอานายทัพนายกองและไพร่ทั้งนี้ใส่เล้าเผาเสียให้สิ้นทั้งโคตร นายทัพนายกองทั้งปวงกราบถวายบังคมลายกกองทัพไปจากกรุงหงสาวดี

ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่แจ้งกิดาการในกรุงเทพมหานครขึ้นไปเสร็จสิ้นทุกประการ ก็เกรงพระเดชานุภาพ จึ่งตรัสแก่แสนท้าวพระยาลาวทั้งปวงว่า บัดนี้สมเด็จพระเจ้ากรุงเทพมหานครศรีอยุธยาถึงสวรรคต สมเด็จพระนเรศวรราชบุตรได้ครองราชสมบัติ พระมหาอุปราชายกลงมา ได้ทำคชพยุห์ถึงแก่พิราลัยกับคอช้าง และทัพกรุงเทพมหานครศรีอยุธยาก็ยกออกไปตีเมืองมะริด เมืองทวาย เมืองตะนาวศรีอยู่แล้ว อันหมู่ราชปรปักษ์ที่จะเข้า

ไปรอตยุทธด้วยกรุงพระนครศรีอยุธยานั้น ดุจหนึ่งฝูงมิคชาติอันจะเข้าไปต่อศักดาเดช พระยาไกรสรสิงหราช ถ้ามิฉะนั้นดุจหนึ่งโลมชาติสกุณปักษาอันเข้าไปร้อนเปลวเพลิงมีแต่พินาศฉิบหายลงทุกที บัดนี้เล่าพิเคราะห์ดูพระเจ้าหงสาวดีเสียพระมหาอุปราชาราชบุตรเหมือนหนึ่งพระกรเบื้องขวาขาด สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระอนุชาธิราชเล่าทรงพระราชกฤษฎาเดชานุภาพยิ่งทวีขึ้น ดุจหนึ่งพระทินกรสถิตลอยอยู่เหนืออากาศอันปราศจากเมฆ ขณะเมื่อเพลาเที่ยง แสงรัศมีมีแต่กล้าขึ้นไป ที่ไหนกรุงหงสาวดีจะพ้นเงื้อมพระหัตถ์ จำเราจะลงไปอ่อนน้อม ถวายราชบรรณาการพึ่งพระเดชานุภาพ จึงจะพ้นภัยอันตราย แสนท้าวพระยาลาวทั้งปวงได้ฟังราชบัญชา มีความยินดี ดุจหนึ่งมัณฑกชาติอันพ้นจากปากอสรพิษ พระเจ้าเชียงใหม่จึ่งว่า ให้แต่งลักษณะพระราชสาส์นให้นันทพยะกับแสนหนังสือ และแสนหลวง จำทูลพระราชสาส์นคุมเครื่องพระราชบรรณาการมาโดยด่านเมืองตาก พระยากำแพงเพชรแต่งขุนหมื่นกรมการ คุมลงมาถึงพระนครศรีอยุธยา อัครมหาเสนาบดีจึ่งเข้ากราบถวายบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์เสด็จออก ณ พระที่นั่งมังคลาภิเษก พร้อมหมู่มุขอุภัยสมุหมนตรี กวีราช ปโรหิตาโหราจาย์ เฝ้าพระ-บาทบงกชมาศดาษดา ดังดวงดารารายรอบพระรัชนิกรเทวบุตร จึงดำรัสสั่งให้เบิกทูตานุทูตเข้าเฝ้า พระศรีภูมิปรีชาอ่านในลักษณะพระราชสาส์นนั้นว่า พระเจ้าเชียงใหม่ผู้เป็นอธิปไตยในมลาวประเทศ* ขอน้อมสิโรตม์ถวายวันทนประณามมาแทบพระบวรบาทยุคล สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ด้วยข้าพระบาทแต่ก่อนขัดพระราชอาชญาท่านผู้เป็นอิสราธิบดีในรามัญประเทศมิได้ จำยกพยุหโยธามากระทำจลาจลแก่กรุงพระมหานครศรีอยุธยาเป็นหลายครั้ง ให้เคืองใต้บาทบงกชมาศ ขอพระองค์จงทรงพระมหาการุญภาพ บัดนี้ข้าพระบาทจะขอเอาพระราชกฤษฎาเดชานุภาพ อภินิหารบารมีปกเกศเกล้า ดุจหนึ่งปริมณฑลร่มมหาโพธิ์ ถ้าพระองค์จะเสด็จยกพยุหโยธาทัพไปแห่งใด ขออาสาโดยเสด็จงานพระราชสงครามกว่าจะสิ้นกำลัง ข้าพระองค์ให้นันทพยะกับแสนหนังสือ แสนหลวงจำทูลพระราชสาส์นเชิญเครื่องบรรณาการ ลงมาจำเริญทางพระราชไมตรี

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวได้ทรงฟัง ทรงโสมนัส จึ่งมีพระราชปฏิสันถารปราศรัยแก่

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ในมหาประเทศ

ทูตานุทุต ๓ นัด แล้วดำรัสสั่งให้พระราชทานเสื้อผ้า เงินตรา แก่ทูตานุทูตโดยฐานานุกรม แล้วแต่งตอบพระราชสาส์นส่งทูตานุทูตกลับไป

ฝ่ายนันทพยะกับแสนหนังสือ แสนหลวงขึ้นไปเข้าเฝ้า พระเจ้าเชียงใหม่ ทูลราชกิจเสร็จทุกประการ พระเจ้าเชียงใหม่ก็โสมนัส ดุจหนึ่งผู้เดินมาตามสถลรัถยากันดารไกลในเพลาเที่ยงร้อนกระวนกระวายด้วยแสงภาณุมาศกล้า และมีผู้เอาน้ำอันเย็นใสมาโสรจสรงกายาให้เย็นสบาย

ขณะนั้นพอมีหนังสือบอกเจ้าเมืองเชียงแสนมาว่า ด่านเมืองเชียงแสนกับชาวด่านเมืองล้านช้างไปตรวจตระเวนด่านพบกันเข้า วิวาทฆ่าฟันกันตาย บัดนี้พระเจ้าล้านช้างแต่งให้พระยาหลวงเมืองแสนเป็นแม่ทัพ (พล) ประมาณ ๗,๐๐๐ ยกตีขึ้นมาถึงเมืองเชียงแสน ได้รบพุ่งกันอยู่แล้ว ขอให้พระเจ้าพื้นบาทหอคำจัดกำลังมาช่วยค้ำเอา พระเจ้าเชียงใหม่ได้ทราบ ก็ให้กองทัพไปช่วย แล้วแต่งหนังสือบอกลงไปให้กราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า กองทัพล้านช้างยกลงมาตีเมืองเชียงแสน ขอให้กองทัพกรุงขึ้นมาช่วย แต่งแล้วส่งให้พระยาหลวงเมืองแก้ว หมื่นโยธา กับไพร่ ๒๐ คนถือลงไป ครั้นถึงกรุงพระมหานครศรีอยุธยาอัครมหาเสนาบดีนำหนังสือบอกกราบบังคมทูล

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ตรัสทราบ จึ่งตำรัสให้พระยาราชฤทธานนท์ถือพล ๕,๐๐๐ สรรพไปด้วยเครื่องศัสตราวุธใหญ่น้อย ช้างเครื่อง ๕๐ ม้า ๒๐๐ เอาพระรามเดโช ซึ่งเป็นชาวเชียงใหม่ขึ้นไปด้วย แล้วจึ่งตำรัสสั่งพระยาราชฤทธานนท์ว่า ถ้าสำเร็จราชการแล้ว ให้พระรามเดโชอยู่ช่วยราชการ พระเจ้าเชียงใหม่ พระยาราชฤทธานนท์กราบถวายบังคมลายกทัพ ขึ้นไป ณ เมืองเชียงใหม่ ครั้นถึงเข้าเฝ้าพระเจ้าเชียงใหม่ ต่างแจ้งราชการโดยควรแล้ว ก็ยกไปตั้ง ณ เมืองเชียงแสน

ฝ่ายกองทัพล้านช้างแจ้งว่า กองทัพกรุงเทพมหานครยกขึ้นไป ก็งดการรบไว้ พระยาราชฤทธานนท์กับพระยาหลวงเมืองแสน แม่ทัพล้านช้าง เจรจาความเมืองกัน พระยาหลวงเมืองแสนเกรงพระเดชเดชานุภาพ ก็เลิกทัพกลับไปเมือง พระยาราชฤทธานนท์ ก็ให้พระรามเดโชอยู่ช่วยราชการเมืองเชียงแสนโดยพระราชกำหนด พระยาราชฤทธานนท์ให้เลิกทัพกลับมาถึงกรุงเทพมหานคร กราบทูลซึ่งได้ไปประงับกองทัพล้านช้างกับกองทัพเมืองเชียงแสนเสร็จสิ้นทุกประการ

ฝ่ายทัพพระยาจักรีก็ถึงเมืองตะนาวศรี ทัพพระยาพระคลังถึงเมืองทวาย เจ้าเมือง

ตะนาวศรี เจ้าเมืองทวาย ก็บอกหนังสือขึ้นไป ณ กรุงหงสาวดี ฝ่ายนายทัพนายกองรามัญก็ยกมาถึงเมืองเมาะตะมะ พอเรือถือหนังสือบอกเมืองตะนาวศรี เมืองมะริด เมืองทวาย ไปถึงเมืองเมาะตะมะ ว่ากองทัพไทยยกไปตีเมืองตะนาวศรี เมืองมะริด เมืองทวาย ชาวเมืองกับกองทัพ (ไทย) ได้รบกันเป็นสามารถ และทัพไทยครั้งนี้หักหาญ ชาวเมืองตะนาวศรี เมืองมะริด เมืองทวาย รบกลางแปลงมิหยุด บัดนี้ได้แต่รักษาหน้าที่อยู่ และกองทัพไทยเข้าล้อมเมืองตะนาวศรีได้ ๙ วัน ล้อมเมืองทวายได้ ๗ วันแล้ว ขอกองทัพเร่งลงไปช่วยโดยเร็ว เมืองตะนาวศรี เมืองมะริด เมืองทวาย จึ่งจะพ้นเงื้อมมือข้าศึก เจ้าเมืองเมาะตะมะ บอกข้อราชการขึ้นไปกรุงหงสาวดี

พระเจ้าหงสาวดีแจ้งดังนั้น ก็แต่งให้ข้าหลวงลงไปเร่งกองทัพให้รีบยกไปช่วยให้ทัน ฝ่ายพระยาจักรี ยกมาถึงแดนเมืองตะนาวศรี ตีบ้านรายทาง กวาดผู้คนได้เป็นอันมาก แล้วก็ยกเข้าล้อมเมืองตะนาวศรี ชาวเมืองรบป้องกันเป็นสามารถ ๑๕ วัน พระยาจักรีก็แต่งทหารเข้าปล้นเมืองในเพลาตี ๑๑ ทุ่ม พอเช้า ประมาณโมงเศษก็เข้าเมืองได้ ฝ่ายกองทัพพระยาพระคลังยกตีแดนเมืองทวาย ชาวทวายยกออกมารบก็แตก เสียเครื่องศัสตรา-วุธล้มตายเป็นอันมาก พระยาพระคลังก็ยกเข้าไปพักพลตั้งค่ายริมน้ำฟากตะวันออก เหนือคลองละห่ามั่น แล้วก็ยกข้ามไปล้อมเมืองไว้อยู่ถึง ๒๐ วัน ทวายจ่า เจ้าเมืองทวาย เห็นเหลือกำลังจะรักษาเมืองไว้มิได้ ก็แต่งให้เจตองวุ่นกับวุ่นทก ออกไปขอออกเป็นข้าขอบขัณฑเสมาถวายดอกไม้เงินทอง

ขณะเมื่อพระยาจักรีได้เมืองตะนาวศรีนั้น คิดว่ากองทัพเมืองหงสาวดี เมืองเมาะตะมะจะยกทุ่มเทลงมาช่วย จึ่งจับได้สลุบลูกค้าฝรั่งลำหนึ่ง แขก ๒ ลำ เรือรบ ๑๕๐ ลำ ให้หลวงเทพวรชุน เป็นแม่กองเรือ ถือพล ๑๐,๐๐๐ ยกขึ้นไปเมืองทวายโดยทางชะเล ให้พระยาศรีไสณรงค์คุมไพร่ ๑๐,๐๐๐ อยู่รักษาเมืองตะนาวศรี และพระยาจักรีก็ยกพล ๓๐,๐๐๐ ขึ้นไปเมืองทวายทางบก ฝ่ายหลวงเทพวรชุนซึ่งเป็นแม่ทัพเรือนั้น ยกขึ้นมาถึงตำบลบ้านคารปอแดนเมืองทวาย พอพบทัพเรือสมิงบากอง สมิงพตะบะยกมาแต่เมืองเมาะตะมะ เรือรบเรือบรรทุก ๒๐๐ ลำ พลประมาณ ๑๐,๐๐๐ จะลงไปช่วยเมืองตะนาวศรี ได้รบพุ่งกันแต่เช้าจนเพลาเที่ยง พอคลื่นหนักก็ทอดตรอยิงกันอยู่

ฝ่ายพระยาพระคลังได้เมืองทวายแล้วคิดว่า พระยาจักรีตีเมืองตะนาวศรี เมืองมะริด จะได้หรือมิได้ก็ยังไม่รู้ จึ่งแต่งให้พระพิชัยสงคราม พระรามกำแหง คุมไพร่ ๕,๐๐๐ บรรจุ

เรือรบ ๑๐๐ ลำยกไปช่วยพระยาจักรี ขณะเมื่อพระพิชัยสงคราม พระรามกำแหง ยกออกมาพ้นปากน้ำเมืองทวายไปแล้ว พอได้ยินเสียงปืนรบกัน จึงให้ขุนโจมจัตุรงค์กับเรือรบกองหน้า ๓ ลำลงไปสืบ ขุนโจมจัตุรงค์ก็ไปถึงหลวงเทพวรชุน แล้วกลับขึ้นมาแจ้งข้อราชการทุกประการ พระพิชัยสงคราม พระรามกำแหงแจ้งดังนั้น ก็ดีกระหนาบเข้าไป ฝ่ายหลวงเทพวรชุนตีกระทบขึ้นมา วางปืนกำปั่นไปต้องสมิงบากองตาย เรือสมิงพตะบะแตกจมน้ำตายทั้งนายและไพร่ กองทัพมอญทั้งนั้นแตกกระจัดกระจาย บ้างหนีเข้าฝั่งชักใบกลับไป ตายในน้ำและต้องปืนตายเป็นอันมาก ได้เรือบรรทุก เรือรบ ปืนใหญ่ ปืนน้อย และเครื่องศัสตราวุธต่างๆ จับได้เป็นประมาณ ๕๐๐ ก็แจ้งว่ากองทัพยกมาช่วยเมืองทวายด้วย พระพิชัยสงคราม พระรามกำแหง หลวงเทพวรชุน ก็พากันเข้าไป ณ เมืองทวาย พอพระยาจักรียกมาถึง นายกองทัพเรือทั้ง ๓ คนก็เอามอญเชลยและเรือรบ ปืนใหญ่ ปืนน้อย เครื่องศัสตราวุธนั้นเข้าไปให้พระยาจักรี พระยาพระคลัง แล้วแจ้งว่ากองทัพบกยกมาช่วยเมืองทวาย บัดนี้ข้ามแม่น้ำเมาะตะมะแล้ว พระยาจักรี พระยาพระคลังแจ้งดังนั้น ก็แต่งทัพเป็น ๒ ทัพ ทัพพระยาจักรี เดินฟากตะวันออก ทัพพระยาพระคลังเดินฟากตะวันตก ไปซุ่มอยู่ทั้งสองฟากโดยทางทัพมอญยกมา

ฝ่ายท้าวพระยารามัญ นายทัพนายกองยกมาใกล้เมืองกะลิออง มิได้รู้เหตุว่าเมืองตะนาวศรี เมืองทะวายเสียแล้ว ก็แยกทัพกัน เจ้าเมืองมะลวนเดินทางกะลิออง มาข้ามฟากตะวันออก ทัพเจ้าเมืองกะจิตตองเดินทางริมทะเลฟากตะวันตก มาถึงตำบลป่าเหนือบ้านหวุ่นโพ ทัพไทยซึ่งตั้งอยู่ทั้งสองฟาก เห็นทัพพม่ารามัญยกถลำลงมา ก็ออกโจมตีทัพมอญมิทันรู้ก็แตกกระจัดกระจายไป กองทัพไทยทั้งสองฟากจับได้ช้างพลาย ๑๐๐ เศษ ม้า ๑,๐๐๐ เศษ มอญพม่า ๔๐๐ เศษ เครื่องศัสตราวุธเป็นอันมาก ได้นายทัพนายกอง ๑๑ คน พระยาจักรี พระยาพระคลังบอกข้อราชการเข้ามาให้กราบทูล สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็ดีพระทัย ดรัสให้ตอบออกไปให้พระยาศรีไสณรงค์อยู่รั้งเมืองตะนาวศรี ให้เอาทวายจ่าเจ้าเมืองทวายเข้ามาเฝ้า พระยาจักรี พระยาพระคลังจัดแจงบ้านเมืองเสร็จแล้วก็ให้ยกกลับเข้ามาเถิด

พระยาจักรี พระยาพระคลังแจ้งดังนั้นก็บอกลงมาเมืองตะนาวศรีตามพระราชบรรหารทุกประการ และให้ทวายจ่าเป็นเจ้าเมืองทวายอยู่ดังเก่า ให้จัดชาวทวายเป็นที่ปลัด ซึ่งออพระปลัดผู้หนึ่ง ให้เป็นยกกระบัตร ชื่อออองลางปลัดผู้หนึ่ง เป็นที่นา ชื่ออนัดผู้หนึ่ง เป็นที่วัง

ชื่อคงปลัดผู้หนึ่ง เป็นที่คลัง ชื่อออแมงจะคี เป็นที่สัสดี ชื่อคงแวงทัดคงจ่า เป็นที่เมือง ครั้นตั้งแต่งขุนหมื่นผู้ใหญ่ผู้น้อย และจัดแจงบ้านเมืองเป็นปรกติเสร็จแล้ว ครั้น ณ เดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ พระยาจักรี พระยาพระคลัง ก็พาเอาตัวทวายจ่า เจ้าเมืองทวาย กับผู้มีชื่อซึ่งตั้งไว้ ๖ คนนั้นเข้ามาด้วย ขณะนั้นยกกองทัพมาโดยชมวงส่วย ถึงตำบล เขาสูงช่องแคบแดนพระนครศรีอยุธยากับเมืองทวายต่อกัน หาที่สำคัญมิได้ จึงเอาปูนในเต้าไพร่พลทั้งปวงมาประสมกันเข้าเป็นใบสอ ก่อพระเจดีย์ ฐานสูง ๖ ศอก พอหุงอาหารสุกก็สำเร็จ แล้วยกเข้ามาถึงกรุงพระนครศรีอยุธยา เข้าเฝ้ากราบทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโดยประพฤติเหตุทั้งปวง

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ก็ทราบดังนั้น ก็มีความยินดี จึงโปรดให้พระยาจักรี พระยาพระคลัง และนายทัพนายกองทั้งปวงพ้นโทษ แล้วมีพระราชบริหารกำหนดให้ (ประ) ชุมท้าวพระยามุขมนตรี กวีราช ปโรหิตาจารย์ทุกหมู่ทุกกระทรวง ครั้นถึงวันพระราชกำหนด สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็เสด็จออกให้เบิกแขกเมืองทวายจ่ากับขุนนาง ๖ คนเข้าเฝ้า และพระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภค แล้วตรัสพระราโชวาทโปรดให้ทวายจ่ากับขุนนาง ๖ คนกลับออกไปรักษาเมืองทวาย

ลุศักราช ๙๔๓ ปีมะเส็ง ตรีศก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า เมืองตะนาวศรี เมืองมะริด เมืองทวาย เมืองเชียงใหม่ เป็นของเราอยู่แล้ว เห็นศึกหงสาวดีจะห่างลง จำจะยกไปแก้แค้นพระยาละแวกให้ได้ น้ำลงแห้งเท้าช้างเท้าม้าแล้วจะยกไป ครั้นถึง ณ วันเสาร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือนยี่ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ตรัสให้เทียบพลทุ่งหารตา สกรรจ์ลำเครื่อง ๑๐๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๘๐๐ ม้า ๑,๕๐๐* ให้พระราชมานู ถือพล ๕,๐๐๐ เป็นกองหน้า ครั้นได้ศุภวารฤกษ์ ก็ยกทัพหลวงเสด็จไปโดยทางสถลมารค ล่วงด่านพระจาฤก** ออกไป

ฝ่ายพระยาละแวกแจ้งข่าวว่าทัพกรุงศรีอยุธยายกออกมาก็ให้พระยาแสนท้องฟ้าคุมพล ๑๐,๐๐๐ ไปตั้งอยู่ ณ เมืองโพธิสัตว์ ให้พระยาบวรนายก คุมพล ๑๕,๐๐๐ ไปตั้งรับอยู่ ณ เมืองปัดบอง ขณะเมื่อพระยาแสนท้องฟ้า พระยาบวรนายก ไปตั้งอยู่นั้น ก็แต่งให้พระ-ยาราชดึงษา กับพระยามโนไมตรี เจ้าเมืองปัตบอง คุมพล ๕,๐๐๐ ไปตั้งซุ่มซ่อนอยู่ ณ ป่าระนาม ตำบลพาด

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ม้า ๑,๑๕๐

** พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติ ล่วงด่านพระพิจิตร

ฝ่ายทัพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยกไปตามลำน้ำโดนด เข้าป่าระนามช่องแคบ พระยาราชดึงษาเห็นกองหน้าถลำขึ้นไป ก็โจมตีทัพพระราชมานูก็แตกลงมาถึงหน้าช้างพระที่นั่ง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ทอดพระเนตรเห็นดังนั้น ก็ให้แยกทัพตีกระหนาบขึ้นไป กองทัพเขมรแตก รี้พลตายเป็นอันมาก สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าทรงพระพิโรธว่า พระราชมานูเป็นกองหน้าให้เสียทีแก่ข้าศึกจนปะทะทัพหลวงดังนี้ ดรัสให้ลงโทษถึงสิ้นชีวิต สมเด็จ (พระ) เอกาทศรถผู้เป็นอนุชาธิราชกราบทูลว่า พระราชมานูเป็นนายกองทัพหน้าพ่ายข้าศึกลงมาปะทะทัพหลวงนั้น โทษถึงสิ้นชีวิตแต่ทว่าได้โดยเสด็จงานพระราชสงครามก็มาก ประการหนึ่งการศึกก็ยังมีอยู่ ขอพระราชทานโทษไว้ให้ทำราชการแก้ตัวครั้งหนึ่ง สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ก็บัญชาโดยพระอนุชาธิราช แล้วดำรัสให้พระราชมานูเร่งยกไปตีเมืองปัตบอง เมืองโพธิสัตว์ให้แตกฉานทัพหลวงก็เสด็จยกตามภายหลัง พระราชมานูก็ยกไปตีเมืองปัตบองและเมืองโพธิสัตว์แตกฉานทั้งสองตำบล ได้ผู้คนและเครื่องศัสตราวุธมาถวายเป็นอันมาก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ยกพยุหบาตราทัพไปถึงเมืองละแวก ดรัสให้มุขมนตรีนายทัพนายกองเข้าล้อมเมืองแต่งทหารเข้าหักค่ายเมือง ชาวเมืองรบพุ่งป้องกันเป็นสามารถ เข้ามิได้ แต่ล้อมเมืองอยู่ถึง ๓ เดือนเศษ ไพร่พลในกองทัพหลวงขัดเสบียงอาหาร แต่งให้ออกลาดหาเสบียงก็มิได้ ข้าวเป็นทะนานละบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่าเรายกมาครั้งนี้หมายจะได้ข้าวในท้องนา ก็หาสมคะเนไม่ ฝ่ายกรุงกัมพูชาธิบดีเล่า ฝนก็แล้งข้าวต้นในท้องนาก็ได้ผลน้อย ประการหนึ่งมิได้มีทัพเรือและเรือลำเลียงมาด้วย กองทัพเราจึ่งขัดสนเสบียงและเสียทีมิได้เมือง ถึงดังนั้นก็ดี พอรู้จักกำลังศึกหนักมือเบามืออยู่แล้วจำเป็นจำจะถอยทัพกลับไปก่อน ครั้น ณ วันอังคาร ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๔ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เลิกทัพกลับยังพระนคร ดรัสให้บำรุงช้างม้ารี้พลไว้ปีหน้าจะยกไปเอากรุงกัมพูชาธิบดีให้ได้

ลุศักราช ๙๔๔ ปีมะเมีย จัตวาศก เดือน ๑๒ ข้างแรม พระเจ้าหงสาวดีเสด็จออกว่าราชการแผ่นดิน จึ่งตรัสปรึกษาด้วยท้าวพระยามุขมนตรีทั้งปวงว่า ในปีมะเส็งนั้นเห็นประหนึ่งทัพพระนเรศวรจะถึงกรุงหงสาวดี และสงบอยู่มิได้มานั้น ราชการข้างพระนครศรีอยุธยาจะเป็นประการใด จำจะแต่งกองทัพไปตรวจด่าน จะได้ฟังอึงกิดาการแห่งเมืองไทยให้ตระหนักด้วย ท้าวพระยามุขมนตรีก็พร้อมโดยพระราชบริหาร สมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ก็

ตรัสให้พระเจ้าแปรถือพล ๕๐,๐๐๐ * ช้างเครื่อง ๒๐๐ ม้า ๕๐๐ ยกมาตรวจด่านทางและให้ฟังกิตติศัพท์ดู ถ้าแผ่นดินพระนครศรีอยุธยายังเป็นของพระนเรศวรอยู่ ก็อย่าให้ล่วงแดนเข้าไป แต่หญ้าเส้นหนึ่งก็อย่าให้ทำอันตรายเลย

ครั้นได้ศุภวารดิถีอุดมฤกษ์ พระเจ้าแปรก็ถวายบังคมลายกช้างม้ารี้พลไปตรวจทางตระเวนด่านโดยสถลมารค ครั้นมาถึงด่านต่อแดนก็แจ้งว่า แผ่นดินเป็นของพระนเรศวร พระเจ้าแปรมิได้อยู่ในพระราชบัญญัติพระเจ้าหงสาวดี คิดกำเริบจะเอาความชอบ ก็ยกล่วงด่านเข้ามาตั้งอยู่ตำบลสังขะลา เจ้าเมืองกาญจนบุรีรู้ข่าว ก็ตรวจตรารักษาค่ายประตูหอรบไว้มั่นคง แล้วบอกเข้าไปให้กราบทูล สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ทราบดังนั้น ก็ตรัสว่า จะไปเล่นตรุษเมืองละแวกสิ สงกรานต์ชิงมาก่อนเล่า จำจะยกออกไปเล่นสงกรานต์กับมอญให้สนุกก่อน แล้วกำหนดให้เกณฑ์พลสกรรจ์ลำเครื่อง ๑๐๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๘๐๐ ม้า ๑,๕๐๐ ให้ตั้งพิธีโขลนทวาร ตัดไม้ข่มนามตำบลลุมพลี ตั้งทัพชัยทุ่งภูเขาทอง

ครั้น ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือนอ้าย ได้เพชรฤกษ์อันอุดม สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ทรงพลายโจมจักรพาฬเป็นพระคชาธาร สรรพด้วยคชาภรณ์เครื่องมั่น สมเด็จพระเอกาทศรถทรงพลายศัตรูวินาศเป็นพระคชาธาร ประดับเครื่องคชภรณ์เสด็จยกพยุหแสนยากรทวยหาญโดยกระบวน ให้พระยาเดโช ถือพล ๕,๐๐๐ เป็นกองหน้า ยกไปทางเมืองสุพรรณบุรี ครั้นเสด็จถึงเมืองกาญจนบุรี เสด็จหยุดประทับแรม จึงมีพระราชบริหาร ดำรัสสั่งพระมหาเทพให้ถือพล ๕,๐๐๐ ยกไปตั้งซุ่มอยู่ที่ทางทัพพระเจ้าแปรยกมา ถ้าทัพข้าศึกแตกถอยไป ก็ให้ยกออกโจมตีซ้ำเติมให้แตกฉานยับเยิน พระมหาเทพก็ยกไปซุ่มอยู่ตามรับสั่ง สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ เสด็จยกพยุหบาตราทัพจากเมืองกาญจนบุรีไปถึงตำบลสังขะลา ก็ให้ตั้งค่ายประชิด แล้วให้ทหารขึ้นไปร้องหน้าทัพว่า ไอ้มอญเหล่านี้หาเกรงพระเดชเดชานุภาพไม่หรือ ล่วงแดนเข้ามาไย บัดนี้พระกาลเสด็จมา จะประหารชีวิตเอ็งทั้งปวงแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็แยกทัพขับพระคชาธารพร้อมด้วยทแกล้วทหารซ้ายขวาหน้าหลัง เข้าโจมตีฆ่าฟันพม่ามอญแตกฉานล้มตายเป็นอันมาก พระเจ้าแปรเห็นเหลือกำลังจะทานมิได้ ก็รุดหนี ทหารกรุงเทพมหานครศรีอยุธยาก็ยกตามไป ฝ่ายทัพพระมหาเทพซึ่งไปซุ่มอยู่นั้น เห็นได้ทีก็ยกออกโจมตีแทงฟันฆ่าฟันข้าศึกตายลำบาก

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ๕๐๐,๐๐๐

เกลื่อนไปโดยทางชายป่าชายดงจนพระเจดีย์สามองค์ จับได้มอญและช้างม้าเครื่องศัสตรา-วุธมาถวายเป็นอันมาก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ก็เลิกทัพกลับเข้าพระนคร

ครั้น ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๓ ก็ปูนบำเหน็จมุขมนตรี นายทัพนายกองทั้งปวงโดยสมควร แล้วมีพระราชบริหารสั่งพระยานครนายก พระยาปราจีน พระวิเศษ เมืองฉะเชิงเทรา พระสระบุรี ๔ หัวเมือง ให้พระยานครนายกเป็นแม่กองใหญ่ คุมพล ๑๐,๐๐๐ ออกไปตั้งค่ายขุดคู ปลูกยุ้งฉางถ่ายลำเลียงไว้ตำบลทำนบ* รักษาให้มั่น อย่าให้เสียทีแก่ข้าศึก ฝ่ายพระยานครนายก พระยาปราจีน พระวิเศษ เมืองฉะเชิงเทรา พระสระบุรี กราบถวายบังคมลาแล้ว ก็ไปทำตามพระราชบัญชาสั่ง

ฝ่ายพระเจ้าแปรเมื่อแตกหนีมาถึงเมืองหงสาวดี เหลือรี้พลช้างม้าประมาณกึ่งหนึ่ง พระเจ้าหงสาวดีทรงพระพิโรธตรัสว่า พระเจ้าแปรล่วงพระราชบริหารให้เสียรี้พลช้างม้าดังนี้ ให้ประหารชีวิตเสีย ท้าวพระยาอำมาตย์ทั้งปวงกราบบังคมทูลขอชีวิตไว้ พระเจ้าหงสาวดีก็โปรดพระราชทาน แต่ให้ถอดเสียจากที่ฐานาศักดิ์

ลุศักราช ๙๔๕ ปีมะแม เบญจศก สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ครั้นเสร็จการพระราชพิธีอาสวยุชแล้ว มีพระราชบริหารสั่งให้เกณฑ์ทัพเตรียมไว้และพลสกรรจ์ลำเครื่อง ๑๐๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๘๐๐ ม้า ๑,๕๐๐ กำหนดเดือนอ้ายจะยกไปตีกรุงกัมพูชาธิบดี ให้เตรียมทัพเมืองนครราชสีมา ๑๐,๐๐๐ ** ยกตีลงทางตะพานทิบตะพานแสง ไปเอาเมืองเสียมราบ ตีไปฝ่ายตะวันออกตั้งกะพุงสวาย และเกณฑ์ทัพเรือเมืองปากใต้ ๒๕๐ ลำ ให้พระยาเพชรบุรีเป็นแม่ทัพ เดินเรือลำเลียงเมืองนคร เมืองพัทลุง เมืองสงขลา เมืองไชยา ๒๐๐ ลำ บันทุกข้าวลำเลียงให้ได้ ๒,๐๐๐ เกวียน ทั้งทัพเรือและทัพลำเลียงเป็นคน ๒๐,๐๐๐ สรรพไปด้วยเครื่องศัสตราวุธ ปืนใหญ่น้อย กระสุนดินประสิวไปตีเมืองป่าสักทัพหนึ่ง ให้กองทัพอาสาจามและกองทัพเมืองจันทบูรคุมเรือรบ ๑๕๐ ลำ พลรบ พลแจว ๑๐,๐๐๐ สรรพไปด้วยเครื่องศัสตราวุธ ปืนใหญ่น้อย ดินประสิว ให้พระยาราชวังสันเป็นแม่ทัพตีไปทางปากน้ำพุทไธมาศ และทัพบกทัพเรือหัวเมืองทั้งนี้ กำหนดเดือนอ้ายขึ้น ๕ ค่ำ ให้ยกพร้อมวันทัพหลวงเสด็จ ท้าวพระยาพระหลวงหัวเมือง ก็จัดแจงทัพบกทัพเรือไว้โดยพระราชกำหนด

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม) ว่า ตำบลท้ายน้ำ

** พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ๑,๐๐๐

ครั้น ณ วันศุกร์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือนอ้าย สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ดำรัสให้ไปตั้งพิธีชุมพลตำบลทุ่งหารตรา ครั้น ณ วันอังคาร ขึ้น ๕ ค่ำ เดือนอ้าย เพลารุ่งแล้ว ๒ นาฬิกา๕ บาท สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็ทรงเครื่องอาภรณ์วิจิตรอลงการประดับสำหรับวิชัยยุทธเสร็จ ครั้นได้เพชรฤกษ์มงคลอันประเสริฐ พระโหราลั่นห้องชัย ชีพ่อพราหมณาถวายเสียงสังข์ สมเด็จพระนเรศวรบรมเชษฐาธิราช ทรงเจ้าพระยาไชยานุภาพเป็นพระคชาธาร สมเด็จพระเอกาทศรถ ทรงเจ้าพระยาปราบไตรจักรเป็นพระคชาธาร เข้าโขลนทวารพระสงฆ์ราชาคณะประน้ำพระพุทธมนต์ พระยานนท์ตัดไม้ข่มนามโดยศาสดา พร้อมด้วยเสนามาตย์นิกรทวยหาญแห่แหนริ้วรายโดยกระบวนพยุหบาตราเป็นขนัด แสงเศวตฉัตรชุมสาย วาลวิชนี บังพระสุริยอลงกา โกลาหล ศัพท์สำเนียงแตรสังข์ฆ้องกลองอึงอล เสด็จกรีฑาพลเดินโดยสถลมารคทางด่านพระจาฤกประทับรอนแรมไปตามระยะก็ถึงตำบลค่ายทำนบ

ฝ่ายพระยานครนายก พระยาปราจีน พระวิเศษ เมืองฉะเชิงเทรา พระสระบุรี ผู้อยู่รักษาค่ายฉางข้าวก็มาเฝ้า ทูลข้อราชการและจำนวนข้าวเสร็จสิ้นทุกประการ จึ่งดำรัสให้พระสระบุรี คุมพล ๑,๐๐๐ อยู่รักษาค่ายฉางข้าว แล้วให้แต่งกองออกไปลาดตระเวนฟังราชการให้ถึงทัพหลวง แต่พระยานครนายก พระยาปราจีน พระวิเศษ กับพล ๙,๐๐๐ ยกไปเข้ากระบวนทัพหลวง และทัพหลวงตั้งตำบลพระเนียดทางร่วมที่จะไปเมืองปัดบองและเมืองนครเสียมราบ จึ่งมีพระราชบริหารให้พระราชมานูเป็นกองหน้า คุมพล ๒๕,๐๐๐ ยกไปแก้ตัวดีเอาเมืองปัตบองและโพธิสัตว์ พระราชมานู นายทัพนายกองทั้งปวง กราบถวายบังคมลาแล้ว ก็ยกไปตามพระราชกำหนด รุ่งขึ้นวันหนึ่งกองทัพหลวงก็เสด็จยกพยุหโยธาตาม

ฝ่ายพระยาละแวก ขณะเมื่อเดือน ๑๑ เดือน ๑๒ แต่งคนให้มาสอดแนมเอาข่าวราชการได้เนื้อความว่า กรุงพระนครศรีอยุธยาน้ำแห้งเท้าช้างเท้าม้าจะยกทัพบกทัพเรือออกมาดี (กรุง) กัมพูชาธิบดี ก็ให้จัดแจงแต่งการกันพระนครเป็นสามารถ ฝ่ายหัวเมืองรายทางค่ายคูหอรบที่ปรักหักพังนั้น ให้ซ่อมแปลงขึ้นมั่นคงทุกเมือง และเมืองปัดบองนั้นมีพลทหารรบ ๑๐,๐๐๐ ให้พระยามโนไมตรีเป็นแม่ทัพ เมืองโพธิสัตว์นั้นพระยาสวรรคโลกเจ้าเมืองเป็นแม่ทัพ ถือพล ๒๐,๐๐๐ แล้วให้พระศรีสุพรรณมาธิราชผู้เป็นอนุชา ถือพล ๒๐,๐๐๐ ออกมาตั้งรับอยู่ ณ เมืองบริบูรณ์ แล้วแต่งคนเร็วม้าใช้ผลัดเปลี่ยนกันสืบข่าวราชการ ณ เมืองโพธิสัตว์ ปัตบอง มิได้ขาด ทางเรือนั้นแต่งกองทัพเป็น ๒ ทัพ ให้พระยาวงศาธิราชคุมเรือ

กุไล่แง่ทราย ๑๕๐ ลำ พลรบพลแจว ๑๐,๐๐๐ สรรพไปด้วยเครื่องสรรพศัสตราวุธ ปืนใหญ่น้อย กระสุนดินประสิว ลงไปรักษาเมืองป่าสัก ให้พระยาภิมุขวงศาคุมเรือกุไล่แง่ทราย ๑๕๐ พลรบพลแจว ๑๐,๐๐๐ สรรพไปด้วยเครื่องสรรพศัสตราวุธ ปืนใหญ่น้อย กระสุนดินประสิว ลงไปรักษาเมืองจัตุรมุขปากกะสัง ซึ่งกองทัพเรือข้าศึกจะมาทางพุทไธมาศนั้น ให้พระยาจีนจันตุยกเอาพลเมืองสำโรงทอง เมืองเชิงกระชุม เมืองกระปอด กะโพงโสม เป็นคน ๕,๐๐๐* ไปรักษาเมืองพุทไธมาศ ฝ่ายพระราชมานูข้ามลำน้ำโตนด มาใกล้ตำบลลำพาดชายป่าระนามที่เขมรเคยซุ่มทัพแต่ก่อน ก็จัดพลเดินเป็นกอง กำหนดเป็นทัพล่อทัพตีพร้อมเสร็จ ส่วนพระราชมานูขี่ช้างพลายจู่โจมทัพ มีทหาร ๓๐๐ ถือหอกทวนเดินหน้าช้าง ครั้นถึงป่าระนามก็มิได้เห็นกองทัพเขมรยกล่วงเข้าไป

ฝ่ายพระยามโนไมตรีซึ่งรักษาเมืองปัตบองแจ้งว่า กองทัพไทยยกมา จึงปรึกษาแก่นายทัพนายกองทั้งปวงว่า พระนเรศวรเป็นเจ้าเสด็จยกมาครั้งนั้น เป็นทัพรุตรี้ พลก็น้อย ประการหนึ่งข้าวต้นท้องนาเราก็เสีย ข้าศึกหาได้เป็นกำลังไม่ จึ่งเลิกทัพถอยกลับไป ครั้งนี้เป็นเทือกเถาใหญ่หลวงนัก รี้พลช้างม้าก็มาก แล้วก็ตั้งยุ้งฉางถ่ายลำเลียงรายทางออกมา ซึ่งเราจะรับปะทะหน้าศึกเหมือนครั้งก่อนนั้นไม่ได้ จะรักษาแต่เมืองให้มั่นไว้ดูกำลังข้าศึกก่อน ถ้าเห็นหนักเหลือกำลังจึงจะบอกขอทัพมาช่วย นายทัพนายกองทั้งนั้นก็เห็นด้วย พระยามโนไมตรีจึ่งให้ตรวจหน้าที่เชิงเทิน ตระเตรียมเครื่องศัสตราวุธซ่อมแซมขวากหนามให้แน่นหนา แล้วให้ทำตะพานเรือกข้ามแม่น้ำ ๓ ตะพาน ต่อหัวเมืองท้ายเมืองกลางเมือง และตั้งค่ายกระหนาบต้นตะพานข้างละ ๒ ค่าย ให้ทหารอยู่รักษาค่าย ๆ ละ ๕๐๐ แต่งให้หมื่นศรีสะเหนีจคุมกองตระเวนม้าออกไปนั่งทางคอยเหตุ ถ้าข้าศึกยกมาให้ยิงปืนเป็นสำคัญ

ฝ่ายทัพหน้าพระราชมานูยกเดินมา แต่งเป็นกองเสือป่าแมวเซา สามหอกเจ็ดหอก** เล็ดลอดมาก่อน ยังทางประมาณ ๑๐๐ เศษ จะถึงเมืองปัตบอง พบเขมรกองตะเวน ได้รบยิงกันจับได้ ๓ คน ส่งให้พระราชมานู พระราชมานูถามแจ้งความเสร็จแล้ว ก็ตบมือหัวร่อ จึ่งว่าซึ่งพระยามโนไมตรีเจ้าเมืองปัตบองคิดรับเรากับเมือง ไม่ออกมารบกลางแปลงนั้น สำคัญว่ามั่นแล้วหรือเห็นหามั่นรับเราได้สักนาฬิกาหนึ่งไม่ อุปมาเหมือนนุ่นและสำลีไหนเลยจะ

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ๕๐,๐๐๐

** พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ๓ พวก ๗ พวก

ทานกำลังมหาวาตพายุใหญ่ได้ ว่าดังนั้นแล้วก็กำหนดนายทัพนายกอง ให้ยกเข้าตีเมืองปัตบองให้ได้แต่ในเพลานี้ ฝ่ายนายทัพนายกองพร้อมกันยกเข้าตีค่าย ซึ่งกันรับต้นตะพานทั้ง ๖ ค่าย ได้เขมรซึ่งแตกออกจากค่ายนั้น บ้างวิ่งลงน้ำ บ้างข้ามตะพานเข้าประตูค่ายเมืองคั่งกัน พระราชมานูเห็นดังนั้น ก็ขับทหารไล่ไปตามตะพาน ฟันแทงเขมรล้มตายในน้ำ และบนบกเป็นอันมากหักเข้าเมืองได้จุดไฟเผาเมืองขึ้นครอบครัวชาวเมืองตื่นวิ่งออกไปจากค่ายได้บ้าง จับได้พระยามโนไมตรี ครอบครัว ช้างพลาย ๒๐ ม้า ๕๐ ปืนใหญ่น้อย เครื่องศัสตราวุธเป็นอันมาก

พอทัพหลวงเสด็จถึงตำบลปราสาทเอก พระราชมานูก็คุมตัวพระยามโนไมตรีมาถวาย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ถามพระยามโนไมตรีว่า พระยาละแวกให้กองทัพมาตั้งรับอยู่ตำบลใดบ้าง พระยามโนไมตรีให้การกราบทูลว่า พระยาละแวกให้พระศรีสุพรรณมาธิราช ผู้เป็นพระอนุชา ถือพล ๓๐,๐๐๐ ตั้งรับอยู่ ณ เมืองบริบูรณ์ตำบลหนึ่ง ให้พระยาสวรรคโลก เจ้าเมืองโพธิสัตว์ถือพล ๒๐,๐๐๐ ตั้งรับอยู่เมืองโพธิสัตว์ตำบลหนึ่ง ฝ่ายกองทัพไปตั้งรับอยู่ทางเรือนั้น ให้การกราบทูลเสร็จสิ้นทุกประการ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงตรัสถามว่า ถ้าและเมืองโพธิสัตว์และเมืองบริบูรณ์สองตำบลนี้แตกแล้ว เห็นกรุงกัมพูชาธิบดีจะเสียหรือไม่ พระยา-มโนไมตรีให้การกราบทูลว่า ซึ่งเมืองจะเสียมิเสียนั้น จะกราบทูลเกรงจะเป็นเท็จ สุดแต่พระราชดำริการเป็นต้น แต่ข้าพระเจ้าเห็นว่า ซึ่งกองทัพรับอยู่ ๒ ตำบลนี้ อุปมาเหมือนหน้าสำเภากรุงกัมพูชาธิบดีเป็นท้ายสำเภา ถ้าสำเภาต้องคลื่นและพายุใหญ่แตกหักชำรุดรั่วอัปปางลงแล้ว และท้ายสำเภาจะรักษาไว้นั้น เป็นอันยากนัก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ได้ทรงฟังดังนั้น แย้มพระโอษฐ์ตรัสว่า พระยาเขมรคนนี้พูดจาหลักแหลมให้เอาไว้ใช้ ตรัสเท่าดังนั้นแล้ว ก็สั่งพระยานครนายกให้คุมพล ๓,๐๐๐ อยู่รักษาเมืองปัตบองเกลี้ยกล่อมเขมรเกี่ยวข้าว เก็บข้าว ในท้องนาใส่ยุ้งฉางไว้ให้ได้จงมาก

ขณะเมื่อเมืองปัตบองแตกนั้นพอคนเร็วม้าใช้เขมรเมืองโพธิสัตว์ออกมาฟังราชการมาถึงละลวด พอพบตะละพาดพระยาเขมร นายหมวดนายกอง และไพร่กองทัพเมืองปัตบองแตกเข้ามาก็พากันกลับไปเมืองโพธิสัตว์ แจ้งแก่พระยาสวรรคโลกทุกประการ พระยาสวรคโลกแจ้งดังนั้น ก็บอกหนังสือส่งตัวพระยาเขมรทั้งปวงเข้าไปยังกรุงกัมพูชาธิบดี แล้วจึงปรึกษานายทัพนายกองว่า พระยามโนไมตรีมิได้แต่งกองทัพออกรับที่กล้า และซุ่มกองโจรดูกำลังก่อนและให้ข้าศึกเข้ามาถึงเมือง จนเสียครอบครัวยับเยิน ข้าศึกก็มีใจกำเริบหนักขึ้น จะเอา

เป็นอย่างมิได้ เราจะยกออกไปรับกลางทาง นายทัพนายกองก็เห็นด้วย พระยาสวรรคโลกก็ให้ผ่อนครอบครัวออกเสียจากเมือง แล้วก็ยกออกไปตั้งรับลำน้ำลงกูบ เอาน้ำไว้หลัง หมายจะมิให้ข้าศึกอาศัยได้ จึ่งแต่งเป็นกองโจรออกกองละ ๕๐๐ แล้วสั่งว่า ได้ทีก็ทำ ถ้ามิได้ทีให้เลิกเข้าป่า ถ้าเห็นข้าศึกหนักเหลือกำลังให้ลาดถอยเข้ามา เราจึ่งจะยกออกยอ กองโจรก็ไปตามพระยาสวรรคโลกสั่ง

ฝ่ายพระราชมานู ครั้นพระยานครนายกอยู่รักษาเมืองปัตบองแล้ว ก็กราบถวายบังคมลายกเข้าไปเมืองโพธิสัตว์ กองทัพหลวงก็เสด็จตามเข้าไป ทัพหน้าพระราชมานูยกเข้าไปถึงตำบลหนองจอก ฝ่ายเขมรกองโจรก็ออกรบ ทัพหน้าก็ตีแตก แต่เขมรรับรายทางเข้าไปถึง ๖ ตำบล พลเขมรต้องศัสตราวุธป่วยตายเหลือกำลังแล้ว ก็ถอยเข้าไปหาทัพใหญ่ พระราชมานูและกองพระราชมานูก็ยกทหารหนุนเนื่องกันเข้าไป

ฝ่ายพระยาสวรรคโลกให้ตีฆ้องกลองสัญญา โบกธงยกทหารออกไปรับ ได้รบกันกับทัพหน้าพระราชมานูจนถึงตะลุมบอนฟันแทง พระราชมานูเห็นดังนั้นก็แยกทหารแผ่ออกตีประดาเข้าไปทัพเขมรรับที่กล้าไม่อยู่ ก็แตก ล้มตายป่วยเจ็บเป็นอันมาก พระยาสวรรคโลกขึ้นช้างข้ามน้ำหนีไป ได้ช้างพลายพัง ๕๐ ช้าง* ม้า ๑๐๐ กับเครื่องศัสตราวุธ จับได้เขมรเป็นอันมาก แล้วยกตามเข้าไป ได้เมืองโพธิสัตว์ ก็บอกลงไปถึงทัพหลวง

สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าดีพระทัย เสด็จพระราชดำเนินยกเข้ามาตั้ง ณ เมืองโพธิสัตว์ ฝ่ายพระราชมานู นายทัพนายกองเข้ามาเฝ้าพระบาทยุคล ทูลถวายเครื่องศัสตราวุธทั้งปวงและเขมรเชลยทั้งปวง สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชโองการสั่งให้พระยาปราจีนกับพล ๓,๐๐๐ ตั้งอยู่รวบรวมเสบียงอาหาร ณ เมือง โพธิสัตว์ และตรัสปรึกษาราชการแก่สมเด็จพระอนุชาธิราชว่าเมืองโพธิสัตว์ปัตบองเราก็ได้แล้วแต่เมืองบริบูรณ์นั้นพระยาละแวกให้น้องออกมาตั้งรับ รี้พลก็มาก เห็นจะพร้อม ๓ ประการ ทั้งอาชาก็จะกล้า ทหารก็จะแข็งมือเครื่องศัสตราอาวุธก็จะพร้อมถึงกระนั้นก็ดี อุปมาเหมือนพระยานาคราช ถึงแม้นมาตรมีเดชานุภาพมากก็ดี หรือจะอาจมาทานกำลังพระยาครุฑได้ เราจะหักเอาให้ได้แต่ในพริบตาเดียว ตรัสเท่าดังนั้นแล้ว ก็สั่งให้ทัพหน้าเร่งยกล่วงเข้าไป อย่าให้พลทหารคั่งกัน

---

* ทั้งพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ทัพไทยได้ช้างพัง ๕๐ ช้าง คือเติม "ทัพไทย" ไว้ข้างหน้า "ได้" ทั้งนี้คงจะให้ความชัดเจนขึ้น

ครั้นเพลาตี ๓ ยาม ได้เพชรฤกษ์ พระจันทร์ทรงกลดส่องสว่าง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ทรงเครื่องสำหรับพิชัยยุทธเสร็จ ก็เสด็จยกพยุหโยธาทัพจากเมืองโพธิสัตว์

ฝ่ายพระยาสวรรคโลก นายกอง ซึ่งแตกมานั้น ก็ไปถึงเมืองบริบูรณ์ เข้าเฝ้าพระศรีสุพรรณมาธิราช ทูลแจ้งข้อราชการซึ่งได้รบเสียทุกสิ่งทุกประการ พระศรีสุพรรณมาธิราชได้แจ้งดังนั้นก็ตกพระทัย จึงแต่งตระเวนเป็นเสือป่าแมวเซา ผลัดเปลี่ยนออกไปลาดคอยดูข้าศึก ทั้งให้จุดเผาข้าวต้นในท้องนาเสีย แล้วบอกข้อราชการขึ้นไป ณ กรุงกัมพูชาธิบดี

ฝ่ายพระยาละแวกแจ้งว่า เมืองโพธิสัตว์ ปัตบอง เสียแก่ข้าศึกแล้ว ก็เสียพระทัย จึงสั่งให้พระยาราชนเรศร์คุมพล ๑๐,๐๐๐ ยกไปช่วยเมืองบริบูรณ์

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า เสด็จยกพยุหบาตราทัพรอนแรมตามทางมา ๓ คืน ก็ถึงชายป่าทุ่งนาเมืองบริบูรณ์ กองหน้าพบเขมรตระเวนเข้า ได้รบยิงกัน เขมรแตกวิ่งเข้าเมือง พระศรีสุพรรมาธิราชแจ้งดังนั้นตรัสว่า ศึกไทยได้ทียกเข้ามา ครั้นจะแต่งกองทัพออกรับเกลือกรับมิอยู่ ทหารก็จะเสียใจ ประการหนึ่งก็ยังซุ่ม* กันอยู่ ต่อเมื่อใดแผ่บางออกแล้ว เราจึงจะยกออกตีทีเดียว ให้ตรวจตรารักษาหน้าที่เชิงเทินไว้ให้มั่นคง อย่าให้ข้าศึกเข้าแหกเอาได้ ตรัสเท่าดังนั้นแล้ว ก็มิได้แต่งออกรบ

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า เห็นทัพเขมรมิได้ยกออกรบ พระองค์ก็มิได้ยั้งทัพ จึงมีพระราชบริหารกำหนดให้นายทัพนายกองเข้าล้อมเมือง รบหักเอาให้ได้ในเพลานี้

ฝ่ายนายทัพนายกองทั้งปวงก็แบ่งปันกันเป็นหน้าด่าน ยกล้อมโอบรบเข้าไป ฝ่ายเขมรก็รบยิงธนู หน้าไม้ ปืนไฟออกมาเป็นสามารถ กองทัพไทยก็มิได้ถอย ขุดมูลดินเป็นสนามเพลาะบังตัวรุกเข้าไป พอเพลาพลบค่ำก็ประจบกัน ที่ชิดก็เข้าถอนขวากหนาม ปืนค่ายเย่อค่าย ฟันค่าย จนถึงได้ฟันแทงกัน

ฝ่ายพระศรีสุพรรมาธิราชเห็นศึกหนักเหลือกำลัง (จะรับมิอยู่ขึ้นช้างพระที่นั่งได้ทหาร ๑๐,๐๐๐ ก็แหกออกไป ทัพไทยก็) ** เข้าเมืองได้ไล่ฟันแทงเขมรเจ็บป่วยล้มตาย กองทัพเขมรก็หนีระบาดกันออกทุกหน้าที่ กองทัพไทยจับได้พระยาเสนาบดี เจ้าเมืองบริบูรณ์ พระ-หลวง ขุน หมื่น ไพร่เขมร ปืนใหญ่น้อย เครื่องศัสตราอาวุธเป็นอันมาก ได้ช้างพลายพังใหญ่น้อย ๗๕ ช้าง ม้า ๒๐๐ เศษ

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ประการหนึ่ง ศึก ก็ยังมั่นประชุมกันอยู่

** ตอนนี้คงจะตกไป ข้อความในวงเล็บคือข้อความในพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)

ฝ่ายพระศรีสุพรรมาธิราชแต่ออกจากค่ายได้ มิได้ยั้งพลรีบเดินไปในเพลากลางคืน ถึงตำบลบ้านพังรอ พบทัพพระยาราชนเรศวรซึ่งพระยาละแวกให้ออกมาช่วย ก็พากันถอยเข้าเมืองขึ้นเฝ้าแจ้งราชการแก่พระยาละแวกทุกประการ พระยาละแวกได้ทรงฟังดังนั้น ก็ทรงพระโกรธตรัสคาดโทษพระศรีสุพรรมาธิราชและนายทัพนายกอง แล้วจึ่งให้ตรวจตราป้อมค่าย ผู้รักษาหน้าที่เชิงเทินหอรบชั้นนอก ซ่อมแซมขวากหนาม เอาปืนใหญ่ขึ้นใส่ป้อมและประตูเมือง หน้าที่นั้นห่าง ๑๐ วา ไว้ปืนหลักแก้วกระบอกหนึ่ง ถัดเชิงเทินเข้ามา ไว้กองหนุนกองละ ๓๐๐ ห่างกัน ๓ เส้น เชิงเทินชั้นกลางนั้น กองขัน ๔ กอง กองละ ๓,๐๐๐ ให้พระศรีสุพรรมาธิราชผู้เป็นอนุชาอยู่ด้านเหนือ พระราชบุตรอยู่ด้านใต้ เจ้าฟ้าทะละหะอยู่ด้านตะวันออก พระยาราชนเรศรอยู่ด้านตะวันตก เชิงเทินชั้นในไว้กองใหญ่ ๔ กอง กองละ ๕,๐๐๐ ในกระบวนทัพหลวง แล้วแต่งหนังสือให้พระยามนตรีเสนหาถือไปเมืองญวนขอกองทัพมาช่วย

ครั้นเพลาอุษาโยค พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ เสด็จออกพร้อมด้วยมุขอำมาตย์ ราชปโรหิต นายทัพนายกอง กราบถวายบังคมเฝ้าบาทยุคลเกลื่อนกลาด พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวจึ่งสั่งให้คุมเอาตัวพระยาเสนาธิบดีเจ้าเมืองบริบูรณ์ พระ หลวง ขุน หมื่น นายทัพนายกองเขมรเข้ามาหน้าพระที่นั่ง ให้ถามข้อราชการในเมืองละแวก พระยาเสนาบดี พระ หลวง หมื่น นายทัพนายกองทั้งปวงก็ให้การเสร็จสิ้นทุกประการ จึ่งมีพระราชโองการให้พระวิเศษ เมืองฉะเชิงเทราเป็นพระยาวิเศษ ให้เป็นนายกองทัพ คุมพล ๓,๐๐๐ ตั้งอยู่ ณ เมืองบริบูรณ์ ปลูกยุ้งฉางรวบรวมเสบียงอาหารไว้เสร็จแล้วเสด็จพระราชดำเนินยกพยุหบาตราทัพโดยลำดับมารควิถี ๒ คืน ก็ถึงกรุงกัมพุชประเทศทัพหลวงตั้งค่ายมั่นไกลเมืองทางประมาณ ๗๐ เส้น ตรัสให้นายทัพนายกองตั้งค่ายล้อมประชิดเมือง ให้พระราชมานูอยู่ด้านตะวันตก พระยาศรีราชเดโชอยู่ด้านใต้ พระยาท้ายน้ำอยู่ด้านตะวันออก พระยามหาโยธาอยู่ด้านเหนือ ขณะเมื่อทัพหลวงตีค่ายรายทางเข้ามาถึงเมืองโพธิสัตว์นั้น กองทัพพระยาราชวังสันเข้าตีได้เมืองพุทไธมาศ พระยาจีนจันตุ แม่ทัพเขมรตายในที่รบ แล้วยกเข้ามา ณ ปากกะสัง ได้รบกับกองทัพเรือพระยาภิมุขวงศา*

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า พระยาวงศาธิราช น่าจะเป็นพระยาวงศาธิราช เพราะบรรทัดต่อไปออกชื่อพระยาวงศาธิราชอีก ๒ ครั้ง

ฝ่ายกองทัพพระยาเพชรบุรีเข้าตีเมืองป่าสัก ได้รบกับกองทัพเรือพระยาวงศาธิราช กองทัพเขมรแตก พลเขมรจมน้ำตายเป็นอันมาก พระยาวงศาธิราชก็ต้องปืนใหญ่ตาย กองทัพไทยได้เมืองป่าสักกับสำเภาจีนลูกค้า ๑๕ ลำ สลุบฝรั่ง ๒ ลำ เรือรบ เรือไล่ ปืนใหญ่น้อยเครื่องศัตราอาวุธเป็นอันมาก พระยาเพชรบุรีก็ยกรุดตามขึ้นมาถึงปากกะสัง เห็นกองทัพพระยาราชวังสัน กับเขมรยังรบกันอยู่ พระยาเพชรบุรีก็ยกตีกระหนาบเข้าไป กองทัพเขมรทานมิได้ก็แตก พระยาราชวังสันกับพระยาเพชรบุรี ๒ ทัพบรรจบกันเข้า รีบยกขึ้นมาตีได้เมืองจัตุรมุข แล้วยกขึ้นไปบรรจบกองทัพหลวง ณ เมืองละแวก

ฝ่ายกองทัพเจ้าพระยานครราชสีมา ซึ่งตีเมืองนครเสียมราบฟากทะเลสาปตะวันออก ก็ยกมาตั้งค่ายมั่นที่กะพงสวายพร้อมกันกับกองทัพเรือ พระยาเพชรบุรี พระยาราชวังสัน พระยานครราชสีมา พระยา พระ หลวง ขุน หมื่น เมือง นายทัพ นายกองก็พากันขึ้นไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ณ ค่ายเมืองละแวก กราบทูลซึ่งได้รบรายทางและได้สำเภาจีน สลุปฝรั่ง เครื่องศัตราวุธ ปืนใหญ่น้อยเสร็จสิ้นทุกประการ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ทรงโสมนัส จึงมีดำริการที่จะเข้าหักเมือง แล้วมีพระราชโองการสั่งนายทัพนายกองค่ายล้อมทั้งปวง ให้เร่งเดินค่ายประชิดเข้าไปให้ใกล้ ห่างเมืองเส้นหนึ่ง (และ) ๒๐ วา ให้ตั้งค่ายป้อมพูนดินทั้ง ๔ มุม มุมละ ๒ ด้าน เอาปืนใหญ่ทัพเรือขึ้นจังกายิงกวาดตามเชิงเทิน บรรดาประตูเมืองนั้นก็ให้ตั้งป้อมปืนใหญ่ขึ้นยิงด้วย หน้าที่ใดทหารบางอยู่นั้นให้กองทัพเรือ กองทัพเมืองนครราชสีมายกมาบรรจบ เร่งทำการให้แล้วพร้อมแต่ใน ๓ วัน (ถ้าผู้ใดมิแล้วตามกำหนดจะตัดศีรษะเสีย)*

ฝ่ายนายทัพนายกองกลัวพระราชอาชญา กราบถวายบังคมแล้ว ก็เร่งทำตามพระราชบัญชาทั้งกลางวันกลางคืน พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวจึงให้แต่งเป็นหนังสือว่า หนังสือเราผู้เป็นนายพลากรทหารทัพหน้าอันเป็นสวามิประวาสบาทมุลิกากรบวรรัตนามาศดุจหนึ่งจักรแก้วอันอยู่เบื้องหลังบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา อันพระบุญเดชามากดุจดวงพระทินกรส่องโลก มายังพระเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดี ซึ่งเป็นใหญ่ในกรุงกัมพูชาประเทศ แต่ก่อนกรุงกัมพูชาธิบดีเคยถวายหิรัญสุวรรณมาลาเครื่องราชบรรณาการ สองพระนครก็เป็นสุวรรณปัถพีเดียวกัน สมณชีพราหมณาอาณาประ-

---

* ตอนนี้คงจะตกไป ข้อความในวงเล็บ คือข้อความในพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)

ชาราษฎรก็ได้ความสุขานุสุข เป็นไฉนพระเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดีมิได้ตั้งอยู่ในสัตยานุสัตย์ คิดอหังการกลับเป็นปัจจามิตรให้เคืองใต้บาทยุคล เอาโลหิตมาเป็นน้ำล้างดาบทหารไทย จะให้เหลืออยู่แต่น้ำกับฟ้า ป่ากับดินนี้ ก็ดูมิควร บัดนี้ก็เสด็จพระราชดำเนินมาถึงพระนครแล้ว อันจะได้ชัยชำนะและมิได้ชัยชำนะนั้น พระเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดีหาเข้าพระทัยไม่ หรือให้ออกมากราบถวายบังคมพระบาทยุคลถวายเศวตบวรฉัตรเห็นชีวิตจะยืนยาวไปได้ หรือหมายจะได้ชัยชำนะก็ให้เร่งยกพยุหโยธาออกมาสงครามกันดูเล่นเป็นขวัญตา ถ้ามิออกมาใน ๓ วัน พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวจะให้ทหารเข้าพลิกแผ่นดินเสียแต่ในพริบตาเดียว

ครั้นแต่งเสร็จแล้ว ก็ให้พระยาเสนาบดี เจ้าเมืองบริบูรณ์กับพระยาเขมร ซึ่งทัพเรือจับได้มานั้นถือเข้าไป พระยาเขมรทั้งปวงกราบถวายบังคม แล้วก็นำหนังสือเข้าไปถวายแก่พระยาละแวก แล้วทูลทั้งได้รบทั้งบกทั้งเรือเสร็จสิ้นทุกประการ พระยาละแวกได้แจ้งในหนังสือและเสียกองทัพเรือก็เสียพระทัยนัก จึงตรัสว่า ไอ้เหล่านี้ให้ออกไปรบศึก กลับเป็นพวกปัจจามิตร เป็นทูตถือหนังสือเข้ามาอีกเล่า โทษมันถึงตาย ให้เอาไปจำมั่นไว้ ตรัสเท่าดังนั้นแล้วก็เสด็จเลียบพระนคร ทอดพระเนตรเห็นกองทัพไทย เดินค่ายประชิดเข้ามาใกล้ จึงบัญชาสั่งให้จุดปืนใหญ่น้อยยิงระดม ออกไปต้องพลข้าศึกตายเจ็บก็มาก ทำการเข้าไปมิได้ พระราชมานูพระยาศรีราชเดโช พระยาท้ายน้ำ พระยามหาโยธา เห็นดังนั้นให้ขุดดินถมขึ้นบังตัวเดินเขมรยิงออกมาไม่ถูก แล้วเร่งให้ถมมูลดินเป็นป้อมขึ้นสูงกว่าค่ายเมือง เอาปืนใหญ่ขึ้นจังกา ๒ วัน ๒ คืน ก็เสร็จ

ฝ่ายพระยาละแวกเห็นดังนั้น ก็ให้ตั้งค่ายล้อมเมืองสูงขึ้นเป็นค่ายบังตาข้าศึกหลังเชิงเทินนั้น ๓๐* วา ให้ชักปีกกาแล้วไว้ประตูลับแลเป็นช่องเดิน เสียงหน่วยปืนใหญ่ยิงตอบโต้กันมิได้ขาด ทั้งกลางวันกลางคืน พลเขมรซึ่งรักษาหน้าที่เชิงเทินนั้น ต้องปืนเจ็บป่วยล้มตายเป็นอันมาก

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว เห็นการพร้อมพอจะหักเอาเมืองได้จึงให้โหรหาฤกษ์วันศุกร์ ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๕ ปีวอก ฉศก เพลา ๑๐ ทุ่ม ๕ บาท จึงดำรัสพระราชกำหนดให้พระราชมานูขี่ช้างพลายจู่โจมทัพ คุมทหาร ๓,๐๐๐ เข้าโดยถนนประตูด้านตะวันตก ให้พระยาท้ายน้ำ

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ๓-๔ วา
พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า สูง ๓ วา ๔ วา

ขี่ช้างพลายมารประลัย คุมทหาร ๓,๐๐๐ เข้าโดยถนนประตูด้านตะวันออก ให้พระยามหาโยธาขี่ช้างพลายไฟภัทกัลัป คุมทหาร ๓,๐๐๐ เข้าโดยถนนประตูด้านเหนือ ช้างนั้นให้ใส่หน้าร่าห์ เกือกเหล็ก ทหาร ๑๒,๐๐๐ ให้ใส่เกือก เสื้อหนัง หมวกหนัง ฝ่ายค่ายประชิดทั้งปวงนั้น ให้ระดมจุดปืนใหญ่เข้าไปตามประตู และกวาดเชิงเทินแต่ตี ๓ ยามไปกว่าจะถึงฤกษ์อย่าให้พลเขมรยกมาช่วยกันถนัดได้ แต่ทว่าเป็นเพลากลางคืนเห็นจะไม่พร้อม ให้คอยดูดวงพลุและฟังเสียงฆ้องกลองแตรสังข์ เป็นสำคัญ ฤกษ์แล้วให้ยกทหารเข้าหักเอาเมืองให้ได้จงทุกด้าน ถ้าผู้ใดมิเข้าได้จะตัดศีรษะเสียบเสีย นายทัพนายกองทั้งปวงแจ้งพระราชกำหนด กราบถวายบังคมแล้วก็ไปเตรียมการตามรับสั่ง ครั้นเพลา ๓ ยามเจ้าหน้าที่ทั้งปวงก็ระดมปืนเข้าไปในเมือง ต้องพลเขมรป่วยเจ็บล้มตายเป็นอันมาก

ฝ่ายสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ทรงเครื่องสำหรับขัตติยราชรณยุทธ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ทรงพระยาไชยานุภาพเป็นพระคชาธารสมเด็จพระเอกาทศรถทรงเจ้าพระยาปราบไตรจักรเป็นพระคชาธาร พร้อมด้วยโยธาทวยหาญเสร็จ เสด็จมายืนช้างพระที่นั่งตรงประตูอุดรทิศหน้าที่พระยามหาโยธา ได้เพชรฤกษ์ จึ่งให้ประโคมฆ้องกลองแตรสังข์ จุดเพลิงพลุขึ้นเป็นสำคัญ พลทหารทั้ง ๔ ด้านเห็นสำคัญก็โห่ขึ้นพร้อมกัน พระยามหาโยธา พระยาศรีราชเดโช พระยาท้ายน้ำ พระราชมานูก็ขี่ช้างนำหน้ายกทหารเข้าไปจะทำลายประตูเมือง เขมรซึ่งรักษาหน้าที่ริมประตู และรักษาประตู ก็ยิงธนูหน้าไม้ปืนใหญ่น้อยออกมาทั้ง ๔ ด้าน พลทหารไทยเจ็บป่วยล้มตายก็มิได้ถอย พระยามหาโยธาก็ขับช้างเข้าให้แทงประตู ถีบประตูเป็นสามารถ พอรุ่งขึ้นเป็นวันเสาร์ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๕ ศักราช ๙๔๖ ปีวอก ฉศก ประตูก็พังลง ทหารไทยก็เข้าเมืองได้ ไล่ฆ่าฟันเขมรตายเป็นอันมาก เขมรกองขันกองกลางทั้งสองชั้น ก็มิได้รบ ทิ้งเครื่องศัตราวุธเสีย หนีกระจัดกระจายออกจากเมืองบ้าง ไปหาครอบครัวบ้าง พระราชบุตรนั้นก็หนีไปด้วย จับได้พระยาละแวกกับพระศรีสุพรรมาธิราช พระญาติประยูรวงศา สนมกรมใน ท้าวพระยาพระเขมร ครอบครัวพลเมืองเป็นอันมาก พลทหารก็กุมเอาพระยาละแวกพันธนาการมาถวาย

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวแย้มพระโอษฐ์ แล้วมีพระราชโองการตรัสถามพระยาละแวกว่า ท่านเป็นกษัตริย์ขัตติยราชดำรงแผ่นดินกัมพูชาธิบดี มีกุรุราชแว่นแคว้นขัณฑเสมาฝ่ายกรุงพระมหานครศรีอยุธยาก็มีประจันตชนบทเป็นแว่นแคว้น และสองพระนครนี้ก็เป็น

ราชธานีใหญ่ ถ้าจะใคร่ได้สมบัติในพระนครศรีอยุธยาแผ่เสมามณฑลให้กว้างขวาง เหตุไฉนจึ่งมิยกเป็นพยุหโยธาไปกระทำสงครามให้ต้องทำนองขัตติยราชรณยุทธ อันเป็นที่บันเทิงฤทัยกษัตราธิราชแต่ก่อน จึ่งคอยแต่ข่าวศึกกรุงหงสาวดีมาติดพระนครศรีอยุธยาครั้งใด ก็มีแต่ยกพลไปพลอยซ้ำเติมตีเอาเมืองชนบทประเทศ กวาดเอา (ครัว) อพยพมาเมืองทุกครั้ง ทำศึกดุจกาอันลอบลักฟองสกุณปักษาฉะนั้น ควรด้วยพระราชประเพณีและหรือประการใด ก็ครั้งนี้ถึงซึ่งอัปราชัยแก่เราแล้ว จะคิดฉันใดเล่า ให้ว่าไปตามสัตย์ตามจริง จะได้เป็น (เยี่ยง) อย่างกษัตริย์ ไปภายหน้า

พระยาละแวกกราบถวายบังคมแล้วทูลว่า ซึ่งข้าพระองค์เป็นคนโลภเจตนา มิได้กระทำสงครามตามประเพณีกษัตริย์ ไปลักเลียบกระทำเสี้ยนหนามแก่พระนครศรีอยุธยานั้น โทษถึงตาย ถ้าพระองค์พระราชทานชีวิตไว้ กรุงกัมพูชาธิบดีจะได้เป็นข้าขัณฑเสมากรุงเทพมหานคร ถ้ามิเลี้ยงก็กัมหน้าตาย

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวได้ทรงฟังคำพระยาละแวกดังนั้นจึ่งตรัสว่า เราออกวาจาไว้แล้วว่า ถ้ามีชัยแก่ท่าน เราจะทำพิธีปฐมกรรม เอาโลหิตท่านล้างบาทาเสียให้จงได้ ท่านอย่าอาลัยแก่ชีวิตเลย จงตั้งหน้าหาความชอบในปรโลกนั้นเถิด บุตรภรรยาญาติพี่น้องประยุรวงศา เราจะเลี้ยงไว้ให้มีความสุขดุจแต่ก่อนตรัสเท่าดังนั้นแล้ว ก็มีพระราชบริหารสั่งมุขมนตรีให้ตั้งการพระราชพิธีปฐมกรรมโดยสาตร พระโหราธิบดี ชีพ่อพราหมณ์ ก็จัดแจงการนั้นเสร็จ จึ่งเชิญเสด็จสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่ เสด็จขึ้นบนเกย เจ้าพนักงานองครักษ์เอาตัวพระยาละแวกเข้าใต้เกย ตัดศีรษะเอาถาดทองรองโลหิตขึ้นไปชำระพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระโหราธิบดีลั่นฆ้องชัย ชีพ่อพราหมณ์เป่าสังข์ ประโคมดุริยดนตรี ถวายมุรธาภิเษก ทรงอาเศียรพาทโดยสาตรพิธีเสร็จ เสด็จเข้าพลับพลา

รุ่งขึ้นสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ทรงเครื่องสำหรับราชรณยุทธ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ทรงม้าพระที่นั่ง ราชพาหนะ สูง๓ ศอกคืบ ๒ นิ้ว สมเด็จพระเอกาทศรถ ทรงม้าพระที่นั่ง สูง ๓ ศอกคืบ พร้อมด้วยม้าเสนางคนิกรโยธาหาญ แห่โดยกระบวนซ้ายขวาหน้าหลัง เศวตฉัตรบังพระสุริย ชุมสาย พัดโบก พัชนี มีฆ้องกลองแตรสังข์ประโคมนฤนาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชดำเนินเข้าไปเลียบพระนคร ครั้นเพลาชายแล้ว ๒ นาฬิกา เสด็จกลับยังค่ายหลวง มีพระราชโองการสั่งเสนาบดีมนตรีมุขทั้งปวงว่า บุตรภรรยาญาติวงศ์พระยาละแวกและสมัครพวกครัวอพยพซึ่งจับไว้ได้นั้น มากน้อยเท่าใด ให้

มารวมไว้ ให้นายทัพนายกอง ๆ หลังคุมล่วงไปก่อน ๗ วัน ทัพหลวงจึ่งจะเลิกไป ท้าวพระยาทั้งหลายรับพระราชโองการแล้ว ก็มาตรวจจัดครอบครัวพระยาละแวกและไพร่พลในเมืองซึ่งได้ไว้นั้น เป็นคนอพยพ ๓๐,๐๐๐ เศษ แล้วแต่งกองหลังคุมล่วงไปโดยพระราชบัญชา

ครั้นกองทัพคุมครอบครัวยกไปได้ ๗ วันแล้ว ครั้น ณ วันอังคาร แรม ๕ ค่ำ เดือน ๕ เพลา ๑๑ ทุ่ม ๕ บาท สมเด็จพระบาทบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ทรงเครื่องอลังการสรรพาภรณ์บวรวิภูษิตสรรพเสร็จ สมเด็จพระนเรศวรบรมบพิตรเป็นเจ้าทรงพังเทพลีลา ผูกพระที่นั่งสุวรรณปฤษฎางค์สมเด็จพระเอกาศทศรถ ทรงพังเทพาลีลาศผูกพระที่นั่งหลังคาทองอลงกตด้วยเครื่องอภิรุมชุมสายพรายพรรณ บังระวิวรรณบังแทรกสลอนสลับ สรรพด้วยโยธาหาญแห่รวดริ้วระยะกันกง พร้อมเสนางคพยุหดูมหึมาดาดาษ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ เสด็จจากกรุงศรียโสธรนครอินทรปัตถกุรุรัตนราชธานี ฝ่ายทัพพระยานครราชสีมา ก็เลิกกลับไปโดยทางนครเสียมราบ แต่ทัพเรือนั้นรั้งอยู่ ๒ วัน จึ่งล่องตามไปทางชลมารค ออกปากน้ำเมืองพุทไธมาศสิ้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์เสด็จรอนแรมมาโดยมารควิถีสิ้นแดนกัมพุชประเทศ ทัพรายทางนั้นก็เลิกโดยเสด็จมาเป็นกระบวนหลัง สิ้น ๑๓ วันทัพหลวงก็เสด็จถึงกรุงเทพมหานครศรีอยุธยา และบุตรภรรยาญาติวงศ์พระยาละแวก และครัวพระยาเขมรมีชื่อนั้น ก็ทรงพระกรุณาให้จัดแจงตั้งบ้านเรือน แล้วพระราชทานเครื่องอัญมณีทั้งปวงโดยสมควร

ครั้นนายทัพนายกองทัพบกทัพเรือถึงพระนครพร้อมเสร็จ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็พระราชทานบำเหน็จรางวัลโดยความชอบ แต่พระราชมานูนั้น ให้เป็นที่เจ้าพระยาอัครมหาเสนาธิบดี สมุหพระกลาโหม พระราชทานพานทอง เต้าน้ำทอง เจียดทอง ซ้ายขวากระบี่ฝักทอง เครื่องอุปโภคเป็นอันมากโดยถานาศักดิ์

ครั้น ณ วันอังคาร ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๕ ปีจอ อัฐศก กรมการเมืองกุยบุรีบอกมาว่า พระยาศรีไสณรงค์ซึ่งให้ไปรั้งเมืองตะนาวศรีเป็นกบฏ โกษาธิบดีกราบทูล พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระมหากรุณายังแคลงอยู่ จึงโปรดให้มีตราแต่งข้าหลวงออกไปหาพระยาตะนาวศรีก็มิมา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระพิโรธ จึ่งให้สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าเสด็จพระราชดำเนินยกทัพออกไป และทัพสมเด็จพระอนุชาธิราชเสด็จออกไป ครั้งนั้น พล ๓๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๓๐๐ ม้า ๕๐๐ ทัพปากใต้เมืองไชยา เมืองชุมพร เมืองคลองวาน เมืองกุย เมืองปราณ เมืองเพชรบุรี ๖ เมือง คน ๑๕,๐๐๐ ชุมทัพตำบลบางสะพาน เดินทัพทางสิงขร

ฝ่ายพระยาตะนาวศรีรู้ว่าสมเด็จพระเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินยกออกมา ก็คิดเกรงพระเดชเดชานุภาพเป็นอันมาก จะหนีก็เห็นจะหนีไม่พ้นจะแต่งทัพออกรับก็เหลือกำลัง จนความคิดแล้วก็เร่งรักษามั่นไว้

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จถึงเมืองตะนาวศรี สั่งให้ตั้งค่ายล้อมเมืองไว้โดยรอบ แต่ทัพหลวงนั้นตั้งไกลเมือง ๕๐ เส้นจึ่งทรงแต่งเป็นหนังสือรับสั่งเข้าไปว่า พระยาตะนาวศรีเป็นข้าหลวงเดิมสัตย์ซื่อมั่นคง ได้ทำราชการโดยเสด็จงานพระราชสงคราม (ความ) ชอบแต่หลังมากมายนัก ซึ่งทรงพระกรุณาให้กินเมืองตะนาวศรีนี้ ยังหาความชอบไม่อีก แต่จำเป็นด้วยเหตุว่าเมืองตะนาวศรียังเป็นหน้าศึก ครั้นจะให้ผู้อื่นมาอยู่ มิวางพระทัย จึ่งพระ-ยาศรีไสณรงค์ออกมาอยู่ต่างพระเนตรพระกรรณ เนื้อความข้อนี้ก็ย่อมรู้อยู่แก่ใจ และซึ่งข่าวเข้าไปว่าพระยาตะนาวศรีคิดการกบฏ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ยังไม่เชื่อ จึ่งมีตราออกมาให้หาก็มิมาเฝ้า เนื้อความจึ่งมากขึ้น ตรัสให้เรามานี้ ความเมตตาหนักอยู่ พระยาตะนาวศรีผิดแต่ครั้งเดียวดอก ให้ออกมาหาเราเถิด จะกราบทูลขอโทษไว้ครั้งหนึ่ง ถ้าจะมาก็ให้มาในวันนี้ ถ้ามิมาเห็นว่าจะรับทัพเราได้ ก็ให้แต่งป้องกันเมืองให้มั่นคง พระยาตะนาวศรีแจ้งในหนังสือดังนั้น จึงคิดว่า เราทำการล่วงเกินผิดถึงเพียงนี้แล้ว และซึ่งมีหนังสือรับสั่งมาทั้งนี้เป็นอุบายศึก ออกไปก็จะตาย ผิดชอบก็จะอยู่สู้ไป ถึงจะตายก็จะได้ปรากฏชื่อไว้ภายหน้าพระยาตะนาวศรีก็มิได้ออกมา

เพลารุ่งแล้วนาฬิกาหนึ่ง สมเด็จพระเอกาศทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จทรงเครื่องอลังการประดับสำหรับพิชัยยุทธเสร็จ เสด็จทรงเจ้าพระยาปราบไตรจักรเป็นพระคชาธาร พร้อมด้วยท้าวพระยาพลทวยหาญเป็นขนัดแน่นเสโล โตมรมาศดูพันลึก ทั้งทวนทองธงทิวเป็นถ่องแถวไสว อำไพด้วยมหุเศวตฉัตร กลิ้งกลดบดบังทินกร บวรบังแทรกชุมสายพรายพรรณดาษดา ศัพท์โกลาหลกึกก้องกลองชนะแตรสังข์สนั่นนฤนาทพระบาทเสด็จกรีทัพพลทอตพระเนตรดูท่วงที * ซึ่งจะให้พลทหารเข้าปีนเมือง

ฝ่ายพระยาตะนาวศรีออกมายืนถือหอก กั้นสัปทนอยู่บนเชิงเทิน แลเห็นพลสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าตุจน้ำอันไหลหลั่งถั่งมาเมื่อวสันตฤดู แล้วได้ยินเสียงปี่กลองสังข์ (ก็) ตก

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จกรีทาทัพพล เลียบทอดพระเนตรดูท่วงที

ใจตะลึงไปหอกพลัดตกจากมือมิได้รู้ บ่าวไพร่ทั้งปวงเห็นดังนั้นก็เสียใจ พูดเล่ากันต่อไปว่านายเราเห็นจะป้องกันเมืองไว้มิได้ พลทหารทั้งปวงก็ยิ่งครั่นคร้ามพระเดชเดชานุภาพเป็นอันมาก

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จเลียบคูรอบเมืองตะนาวศรี เห็นหน้าที่ด้านทางอุดรทิศเข้าได้ เสด็จกลับมายังค่ายหลวง จึงมีพระราชกำหนดให้นายทัพนายกองทำบันได ๑๐๐ อัน ปลายบันไดนั้นให้ผูกพลุเพลิงพะเนียงจงครบ เพลาตี ๔ ทุ่ม* ถ้าได้ยินเสียงปืนใหญ่ ๓ นัดเป็นสำคัญแล้ว ให้เอาบันไดพาดจุดพลุพะเนียงปีนเอาเมืองให้ได้ ท้าวพระยามุขมนตรี นายทัพ นายกอง รับพระราชโองการแล้ว ก็มาจัดแจงการทั้งปวงไว้สรรพ กลับพลทหารอาสา ๑,๐๐๐ ซึ่งจะเข้าปีนเมืองพร้อมเสร็จ ครั้นเพลา ๓ ยาม สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นบนเกยคอยฤกษ์ เดชะพระบารมีสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ถ้าจะมีชัยแก่ข้าศึกประการใด ก็ให้เห็นศุภนิมิตประจักษ์ทุกครั้ง พอเพลาล่วง ๓ ยาม ๗ บาท พระสารีริกบรมธาตุใหญ่เท่าผลส้มเกลี้ยง เสด็จผ่านด้านเมืองตะนาวศรี มาแต่ทิศอุดรไปเฉียงอาคเนย์ พระรัศมีสว่างวาบไปทั้งอากาศและปัดพี สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเห็นดังนั้น ทรงพระปีติโสมนัส ทัศนัขสโมธานเหนือพระศิโรตม์ด้วยเบญจางคประดิษฐ์ แล้วสั่งปโรหิตาจารย์ทั้งหลายให้ประโคมแตรสังข์ ดุริยดนตรี ปี่พาทย์ฆ้องชัยในทันที ให้ฝรั่งแม่นปืนจุดจ่ารงค์คร่ำทองท้ายที่นั่ง ๓ บอกไล่กันเป็นสำคัญ

ฝ่ายนายทัพนายกองได้ยินเสียงปืนใหญ่สำคัญ ก็ให้ทหารกรูกันเอาบันไดพาดกำแพงเมือง จุดพลุพะเนียงเสียงเป็นโกลาหล เจ้าหน้าที่เห็นดังนั้นก็ตกใจ จะออกยืนรบพุ่งก็ทนเพลิงมิได้ทิ้งหน้าที่เสีย ฝ่ายทหารข้าหลวงก็เข้าเมืองได้ พอเพลารุ่งขึ้นก็กุมเอาตัวพระยาตะนาวศรีพันธนา (มา) ถวายบังคมยังค่ายหลวง สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวให้ลงพระราชอาชญาเฆี่ยนยกหนึ่ง ๓๐ ที แล้วบอกข้อราชการเข้ามายังกรุงเทพมหานคร

สมเด็จพระนเรศวรบพิตรเป็นเจ้าตรัสได้แจ้งว่า สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าได้เมืองตะนาวศรี แล้วจับได้พระยาศรีไสณรงค์ ดังนั้น ก็มีพระทัยปรีดา จึ่งทรงพระกรุณาให้มีตราตอบออกไปว่า อย่าให้ส่งเข้ามา ณ กรุงเลย ให้ตระเวนแล้วตัดศีรษะเสียบประจานไว้ ณ

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติ และพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ตี ๑๑ ทุ่ม ทั้ง ๒ ฉบับ

เมืองตะนาวศรี อย่าให้ผู้ใดดูเยี่ยงอย่าง และให้เอาพระยาราชฤทธานนท์เป็นเจ้าพระยาตะ-นาวศรี สมเด็จพระอนุชาเจ้าก็กระทำตามพระราชบัญชาสมเด็จพระเชษฐาทุกประการ ครั้นจัดแจงเมืองตะนาวศรี เป็นปรกติราบคาบแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จพระราชดำเนินกลับมายังกรุงเทพมหานคร เฝ้าสมเด็จพระบรมเชษฐา กราบทูลเสร็จสิ้นทุกประการ สมเด็จพระนเรศวรบรมบพิตรมีพระทัยโสมนัส ตรัสชมพระกฤษฎาธิการสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าเป็นอันมาก

ครั้น ณ วันอังคาร แรม ๕ ค่ำ เดือน ๑๒ มีหนังสือบอกพระยาจันทนบุรี* ส่งตัวสมิงอุบากองซึ่งถือหนังสือเจ้าเมืองเมาะลำเลิงเข้ามา สมุหนายกกราบบังคมทูล ในหนังสือนั้นว่า หนังสือพระยาพะโร เจ้าเมืองเมาะลำเลิง ขออวยศรีสวัสดิ์มาถึงพระยากาญจนบุรี ด้วยข้าพเจ้ากับพระยาลาวเจ้าเมืองเมาะตะมะเกิดมหากลหะแก่กันพระยาลาวจะยกมาตีเมืองข้าพเจ้า ข้าพเจ้าหาที่พึ่งมิได้ จะขอเอาพระเดชเดชานุภาพพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว อันมีบุญราศีกฤษฎาธิการมหึมา ดุจหนึ่งสมเด็จพระเจ้ามันธาตุราชจาตุรงค์ทิพยจักรพรรดิ อันมีพระราชเดชาวราฤทธิอาณาจักรอันแผ่ไปในทวีปใหญ่ทั้ง ๔ มีทวีปน้อย ๒,๐๐๐ เป็นบริวาร เป็นฉัตรแก้วกั้นเกศ จะขอกองทัพยกไปช่วยกันเมือง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ได้ทราบ ดังนั้นทรงพระโสมนัส จึ่งพระราชทานเสื้อผ้า เงินตราแก่สมิงอุบากองโดยสมควร แล้วตรัสให้พระยาศรีไสละ**ถือพล ๒,๐๐๐ สรรพไปด้วยเครื่องศัสตราวุธยกไป ณ เมืองเมาะลำเลิง ก็กลัวพระเดชเดชานุภาพ มิได้คิดอาฆาตต่อไป

ขณะเมื่อพระยาศรีไสละไปช่วยกันเมืองเมาะลำเลิงนั้น เจ้าฟ้าแสนหวีถึงแก่พิราลัย มีราชบุตรสององค์ แต่ต่างมารดา พี่น้องทำยุทธกัน ชิงราชสมบัติแก่กัน ผู้น้องสู้มิได้ กลัวพี่ชายจะฆ่าเสีย ครั้นรู้ว่ากองทัพไทยมาตั้งอยู่ ณ เมืองเมาะลำเลิง ก็พาพรรคพวกบ่าวไพร่ประมาณ ๑๐๐ เศษ หนีลงมาหาพระยาศรีไสละ ณ เมืองเมาะลำเลิง พระยาศรีไสละก็บอกส่งตัวเจ้าฟ้าแสนหวีมายังกรุงเทพมหานครพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์

---

* น่าจะเป็นพระยากาญจนบุรี พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ก็ว่า พระยากาญจนบุรี แต่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า พระยาจันทบุรี เหมือนฉบับนี้

** พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า พระยาศรีไสณรงค์ ทั้ง ๒ ฉบับ

ทรงพระมหากรุณาภาพแก่เจ้าฟ้าแสนหวี แล้วพระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภคเป็นอันมาก เลี้ยงไว้โดยฐานาศักดิ์

ลุศักราช ๙๔๙ ปีกุน นพศก ราชบุตรนักพระสัตถาผู้เป็นพระยาละแวก เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์เสด็จไปปราบ ขณะเมื่อทหารข้าหลวงเข้าเมืองละแวกในเพลากลางคืนนั้น ราชบุตรมาอยู่หน้าที่ ครั้นทัพไทยเข้าเมืองได้แล้ว ความกลัวก็มิได้ไปหาบิดา หนีออกจากหน้าที่กับบ่าวประมาณ ๓๐ คน เข้าป่าพากันหนีไปถึงแดนเมืองล้านช้าง ครั้นรู้ว่ากองทัพหลวงเสด็จพระราชดำเนินกลับไปกรุงเทพมหานครศรีอยุธยาแล้ว ก็พากันกลับมาเมืองละแวก เสนาบดีที่เหลืออยู่กับสมณชีพราหมณาประชาราษฎร จึงพร้อมกันยกพระราชบุตรท่านขึ้นราชาภิเษก เป็นพระยาละแวกครอบครองแผ่นดินแทนพระบิดา พระยาละแวกครั้นได้ครองสิริราชสมบัติแล้ว ก็อุตส่าห์บำรุงสมณพราหมณาจารย์ โดยยุติธรรมราชประเพณีมาได้เดือนเศษ จึ่งตรัสปรึกษาเสนาบดีกวีมุขทั้งหลายว่า แต่ก่อนมาพระบิดาเราไปกระทำเสี้ยนหนามต่อกรุงพระมหานครศรีอยุธยามิได้เกรงพระเดชเดชานุภาพสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์อันทรงอิศวรภาพดุจพระสุริยเทวบุตรจันทรเทวบุตรอันมีพระรัศมีสว่างทั่วโลกธาตุความพินาศฉิบหายจึ่งถึงพระองค์ และพระญาติประยูรวงศ์ในกรุงกัมพูชาธิบดี และครั้งนี้เราจะทำดุจพระบิดานั้นมิควร จำจะอ่อนน้อมขอเอาพระเดชเดชานุภาพพระเจ้ากรุงเทพมหานครศรีอยุธยาเป็นที่พึ่งที่พำนัก ความสุขสวัสดีจะได้มีแก่เราท่านทั้งปวงจะเห็นประการใด เสนาบดีมุขทั้งหลายกราบทูลว่า ซึ่งพระองค์ดำรัสนี้ควรนักขอพระราชทานให้แต่งดอกไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการ มีพระราชสาส์นไปอ่อนน้อมโดยราชประเพณีเมืองขึ้นเมืองออกกรุงเทพมหานคร แล้วความศรีสวัสดิพิพัฒนมงคลก็จะบังเกิดมีไปดราบเท่ากัลปาวสาน พระยาละแวกได้ฟังดังนั้น ยินดีนัก จึ่งให้แต่งดอกไม้ทองเงิน จัดเครื่องราชบรรณาการเป็นอันมาก แล้วแต่งลักษณะราชสาส์นให้ออกญาวงศาธิบดีพระเสนหามนตรี หลวงวรนายก เป็นทูตานุทูต จำทูลพระราชสาส์น คุมเครื่องราชบรรณาการมา ครั้นถึงด่านปราจีนบุรี กรมการก็คุมทูตานุทูตเข้าไปยังกรุงเทพมหานคร เสนาบดีนำเอากิจจานุกิจกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวดำรัสให้เบิกทูตเฝ้า ณ มุขเด็จ หน้าพระที่นั่งมังคลาภิเษก ตรัสพระราชปฏิสันถาร ๓ นัดแล้ว พระศรีภูริปรีชาก็อ่านพระราชสาส์น ในลักษณะสาส์นนั้นว่า ข้าพระองค์ผู้ครองอินทปัตถ์กุรุรัตนธานี ขอถวายบังคมแทบพระบวรบาทบงกชมาศ สมเด็จพระผู้จอมมงกุฎกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา

มหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมพระราชนิเวศมหาสถานด้วยพระบิดาข้าพระองค์ มิได้รักษาขอบขัณฑเสมาโดยราชประเพณีกระทำพาลทุจริต มิได้รู้จักกำลังตนกำลังท่าน มาก่อเกิดเป็นปรปักษ์แก่กรุงเทพมหานครอุปมาดังจอมปลวกมาเคียงเขาพระศรีเมรุราชบรรพต มิดังนั้นดังมฤคชาติตัวน้อย องอาจยุทธนาการด้วยพระยาราชสีห์อันมเหศรศักดานุภาพ ก็ถึงแก่การวินาศจากไอสุริยศวรรยานั้น ก็เพื่อผลกรรมอันได้กระทำมาแต่ก่อน และข้าพระองค์ครองแผ่นดินเมืองละแวกครั้งนี้ จะได้เอาเยี่ยงอย่างพระบิดานั้นหามิได้ จะขอเอาพระเดชานุภาพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ปกเกล้าปกกระหม่อม ดุจฉัตรแก้วแห่งท้าวพระมหาพรหม อันมีปริมณฑลกว้างขวางร่มเย็นไปทั้งจักรวาล ข้าพระองค์ ขอถวายสุวรรณหิรัญรัตนมาลาบรรณาการมาโดยราชประเพณีสืบไปตราบเท่ากัลปาวสาน

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสได้ทรงฟัง ก็มีพระทัยเมตตาแก่พระสุธรรมราชา พระยาละแวกองค์ใหม่เป็นอันมาก สั่งให้ตอบพระราชสาส์นไปว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะได้อาฆาตจองเวรแก่ราชบุตรนักพระสัตถาหามิได้ และซึ่งบิดาท่านเป็นไปจนถึงพิราลัยนั้น ก็เพื่อเวรานุเวรแต่อดีตติดตามมาให้ผลเห็นประจักษ์และให้พระยาละแวกองค์ใหม่นี้ครอบครองไพร่ฟ้าประชาราษฎรโดยยุติธรรมราชประเพณี พระมหากษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อนนั้นเถิดแล้วสั่งให้เจ้าพนักงานตอบเครื่องราชบรรณาการ และพระราชทานเสื้อผ้าเงินตราแก่ทูตานุทูตโดยสมควร อยู่ ๓ วัน ทูตก็กราบถวายบังคมลาไปยังกรุงกัมพูชาธิบดี

ครั้นเข้าเดือน ๕ ปีชวด สัมฤทธิศก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสให้บำรุงช้างม้ารี้พลไว้เดือน ๑๒ จะยกไปเมืองเมาะตะมะเมืองหงสาวดี ในเดือน ๕ นั้น มีหนังสือบอกพระยาศรีไสละเข้ามาว่า ซึ่งพระเจ้าแปรผู้เป็นราชนัดดาเสียทัพกลับไปเมืองหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีเอาโทษถอดเสียจากที่ฐานาศักดิ์ ไพร่พลรามัญซึ่งไปกับพระเจ้าแปรนั้น จับได้ใส่เล้าคลอกเสีย ที่แตกซ่านเซ็นไปภายหลังรู้เนื้อความดังนั้นกลัวตาย ก็มิได้เข้าเมือง คุมกันเป็นพวกเป็นเหล่าออกอยู่ป่า แต่งข้าหลวงไปจับก็ต่อรบ และหัวเมืองทั้งปวงนั้นเห็นว่า พระเจ้าหงสาวดีถอดพระเจ้าแปรเสีย ก็เสียใจ พากันกระด้างกระเดื่องเป็นอันมาก และกรุงหงสาวดีเสียแก่มอญกบฏ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ได้ทราบดังนั้น จึงพระราชทานพระราชอาญาสิทธิ์ให้เจ้าพระยาจักรีเป็นนายทัพ ยกพล ๑๕,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๑๐๐ ม้า ๒๐๐ ออกไปตั้งมั่นปลูกยุ้งฉางทำไร่นา ณ เมืองเมาะลำเลิงไว้ท่าทัพหลวง จึงดำรัสให้เจ้าฟ้าแสนหวีไปด้วยเจ้าพระยาจักรี แล้วเกณฑ์ทัพเมืองทวาย ๕,๐๐๐ ให้ขึ้นไปตั้งตำบลเกาะพะรวก

เมืองวังราว ขอบฝั่งชเลตะวันตก หนุนทัพเจ้าพระยาจักรี ๆ จะได้ใช้ราชการสะดวก และกองทัพพระยาศรีไสละ ให้เอาไว้แต่ตัวพระยาศรีไสละ กับพรรคพวกนั้นให้กลับเข้ามารับราชการ ณ กรุง

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีกราบถวายบังคมลายกไปถึงเมืองเมาะลำเลิงแล้ว ตั้งค่ายขุดคูปลูกยุ้งฉางกะเกณฑ์มอญชาวเมืองเมาะลำเลิง และไทยกองทัพทำไร่นา และตั้งทำเรือรบเรือไล่เป็นอันมาก พระยาศรีไสละกับพรรคพวกก็กลับเข้ามารับราชการ

ฝ่ายเจ้าเมืองเมาะตะมะ เจ้าเมืองละเคิ่ง เจ้าเมืองชลิก เจ้าเมืองบัวเผื่อน เจ้าเมืองพสิม เจ้าเมืองตองอู รู้ว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ณ กรุงพระมหานครศรีอยุธยา ให้กองทัพเจ้าพระยาจักรียกมาตั้งทำไร่นา ณ เมืองเมาะลำเลิงไว้เป็นเสบียง เดือนอ้ายปลายปีทัพหลวงจะเสด็จยกไปตีเมืองหงสาวดี ต่างคนต่างเกรงพระเดชเดชานุภาพ ก็แต่งมอญพม่าผู้ดีให้ถือหนังสือและเครื่องราชบรรณาการลงมา ณ เมืองเมาะลำเลิง เจ้าพระยาจักรีบอกส่งผู้ถือหนังสือและเครื่องราชบรรณาการเข้ามายังกรุงเทพมหานคร เสนาบดีเอากราบทูล พระ-บาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวดำรัสให้เบิกพม่ามอญ ผู้ถือหนังสือเข้ามาเฝ้า และในหนังสือเจ้าเมืองเมาะตะมะ เจ้าเมืองพสิม เจ้าเมืองบัวเผื่อน เจ้าเมืองชลิก ๔ เมืองนี้ ว่าจะขอเป็นข้าขัณฑเสมา กรุงเทพมหานครไปตราบเท่ากัลปาวสาน แต่หนังสือพระยาตองอู พระยาละเคิ่งนั้นว่า จะขอพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ถ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ จะเสด็จพระราชดำเนินไปเอาเมืองหงสาวดีเมื่อใด พระยาตองอู พระยาละเคิ่ง จะขอยกพลมาควบทัพโดยเสด็จงานพระราชสงคราม สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวได้แจ้งในลักษณะอักษรทุกเมืองดังนั้น มีพระทัยโสมนัส ตรัสให้พระราชทานรางวัลแก่พม่ามอญผู้มานั้นเป็นอันมาก ตรัสให้พระราชทานสิ่งของไปแก่เจ้าเมืองทั้งปวงโดยฐานาศักดิ์ จึงให้ตอบหนังสือไปแก่ท้าวพระยารามัญทั้งปวง ผู้ถือหนังสือก็กราบถวายบังคมลาไปเมือง

ขณะเมื่อผู้ถือหนังสือกลับไปถึงเมืองตองอูนั้น พระมหาเถรเสียมเพรียม เจ้าอธิการรู้จึงเข้าไปหาพระยาตองอู แล้วถามว่า มหาบพิตรจะเอามอญไปเป็นตะพุ่นหญ้าช้างกรุงศรีอยุธยาหรือพระยาตองอูได้ฟังพระมหาเถรว่าก็สงสัย จึงถามว่า ไยพระผู้เป็นเจ้าจึงว่าดังนี้ พระมหาเถรจึงว่า อาตมาภาพแจ้งว่า มหาบพิตร มีหนังสือถวายเครื่องบรรณาการไปอ่อนน้อมว่า ถ้าพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจะยกมาตีเมืองหงสาวดีเมื่อใด มหาบพิตรจะยกไปโดยเสด็จงานพระราชสงคราม เพราะเหตุฉะนี้อาตมาภาพจึงว่า พระยาตองอูจึงตอบว่า (พระ)

ผู้เป็นเจ้าไม่รู้หรือ ว่าสมเด็จพระนเรศวรบรมบพิตรเป็นเจ้า และสมเด็จพระเอกาทศรถสองพระองค์นี้ทรงศักดานุภาพมาก ดุจหนึ่งพระสุริยเทเวศส่องโลก เมื่อเพลามัชฌันติกสมัย ศึกหงสาลงไปทำครั้งใด มีแต่แตกฉานยับเยินขึ้นมาทุกครั้ง บัดนี้พระเจ้าหงสาวดีก็สิ้นเขี้ยวศึกเขี้ยวสงครามอยู่แล้ว ๆ ได้ข่าวมาว่า ปลายปีก็จะยกทัพมาเอาเมืองหงสา ๆ เห็นไม่พ้นเงื้อมมือพระหัตถ์ท่าน แล้วเมืองมอญทั้งปวงก็ไปอ่อนน้อมสิ้น โยมเห็นเหตุดังนี้ จึงมีหนังสือถวายเครื่องบรรณาการไปอ่อนน้อมบ้าง

พระมหาเถรได้ฟังดังนั้น หัวร่อแล้วว่า อันพระนเรศวรสองคนพี่น้อง มีศักดานุภาพเข้มแข็งศึกสงครามนั้น อาตมภาพก็แจ้งอยู่สิ้น ถึงจะมีชัยแก่ชาวหงสาก็แต่ในแว่นแคว้นขันฑเสมากรุงพระมหานครศรีอยุธยา จะได้ล่วงเกินถึงแดนนี้ก็หามิได้ และอาตมภาพพิเคราะห์ดูลักษณะราศีมหาบพิตร ก็เห็นจะได้เป็นใหญ่ในรามัญประเทศอยู่ ไฉนน้ำพระทัยมหาบพิตรกับลักษณะจึงผิดกันหนัก อันลักษณะอย่างมหาบพิตรนี้ ในตำราว่าองอาจดุจนิทานพระบรมโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกระแต อาจสามารถจะวิดน้ำในพระมหาสมุทรให้แห้ง มิดังนั้นจะมีมานะเหมือนนกน้อย อันบินแข็งกว่าพระยาครุฑข้ามมหาสาครชเลหลวงอันใหญ่ และน้ำพระทัยมหาบพิตรมาอ่อนดุจสตรี อันกลัวปีศาจหลอกหลอนน้ำตำราของอาตมาภาพนี้ผิดเสียแล้ว เห็นจะเอาไว้มิได้ จึงจะทิ้งน้ำเผาไฟเสีย ว่าแล้วพระมหาเถรอำลาลุกจะไป

พระยาตองอูยิ้มแล้วยกมืออาราธนาว่า พระผู้เป็นเจ้าอย่าเพ่อไปก่อน พระมหาเถรก็ทรุดนั่งลงตังเก่า พระยาตองอูจึ่งว่าอันตำราของ (พระ) ผู้เป็นเจ้าเห็นก็จะไม่ผิดกับใจของโยม แต่บัดนี้โยมยังอ่อนปัญญาความคิดอยู่ อุปมาดังบุรุษหลงอยู่ในถ้ำอันมืด ถ้าพระผู้เป็นเจ้าช่วยเอาแก้วมาส่องให้สว่างเห็นหนทางแล้ว ก็จะเดินโดยทางได้สะดวก

พระมหาเถรจึ่งว่า การอันนี้ใช่กิจสมณะ แต่อาตมภาพเสียดายพระศาสนา กับเอ็นดูอาณาประชาราษฎรในรามัญประเทศทั้งปวง ก็จะช่วยทำนุบำรุงไปตามสติปัญญา และซึ่งมหาบพิตรว่ายังอ่อนปัญญาความคิดอยู่นั้น จะคิดอย่างไรให้ว่าไปเถิด จะช่วยชี้แจงให้

พระยาตองอูได้ฟังดังนั้นดีใจ กราบนมัสการพระมหาเถร แล้วว่า โยมประมาณดูรี้พลเมืองหงสาวดี แต่ทว่ามากก็เหมือนน้อย ด้วยว่าไปเข้าอ่อนน้อมต่อกรุงพระนครศรีอยุธยามาก จะคิดอ่านให้กลับใจมาได้นั้นยากนัก

พระมหาเถระหัวร่อแล้วว่า การเพียงนี้จะยากอะไรมี แม้นจะแกงให้อร่อยหม้อหนึ่ง

เห็นจะยากกว่าอีก

พระยาตองอูจึ่งว่า ถ้าพระผู้เป็นเจ้าโปรดโยมให้ได้เป็นใหญ่ในรามัญประเทศสมคิด แล้วจะสนองพระคุณไปกว่าจะสิ้นชีวิต

พระมหาเถระยิ้มแล้วจึ่งว่า มหาบพิตรอย่าวิตกเลย อาตมภาพจะช่วย พระมหาเถระขยับมาให้ใกล้พระยาตองอูแล้วว่า มหาบพิตรก็เป็นพระราชนัดดาพระเจ้าหงสาวดี หัวเมืองทั้งปวงก็นับถือมากมายอยู่ จงมีหนังสือไปประกาศแก่หัวเมืองทั้งปวงว่า กรุงหงสาวดีเป็นราชธานีใหญ่แต่ครั้งพระเจ้าช้างเผือก มาตราบเท่าทุกวันนี้ ยังมิได้ไปเป็นเชลยแก่เมืองใด และครั้งนี้พระเจ้าแปรเสียทีมา สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีเอาโทษ ถอดเสียจากที่ฐานาศักดิ์ เราได้ยินข่าวว่า หัวเมืองทั้งปวงพากันลอบใช้คนถือหนังสือ คุมเครื่องราชบรรณาการไปออกแก่กรุงพระมหานครศรีอยุธยา เราก็ยังไม่เชื่อ จึ่งแสร้งแต่งคนถือหนังสือไปบ้าง หวังจะฟังกิจการให้แน่ ก็ได้ความประจักษ์ว่า เมืองเมาะตะมะ และหัวเมืองทั้งปวงคิดกบฏ คนเหล่านี้หารักชีวิตและโคตรไม่หรือ ให้เร่งบอกมา เราจะเอาความกราบทูลสมเด็จพระเจ้าหง-สา แล้วจะยกทัพไปจับฆ่าเสียให้สิ้นโคตร ถ้าและหัวเมืองทั้งปวงรู้สึกว่าได้คิดผิดแล้ว จะคืนหาความชอบ ก็จะงดความไว้ครั้งหนึ่งก่อน แต่ทว่าให้คิดอ่านจับไทย กองทัพซึ่งมาตั้งอยู่เมืองเมาะลำเลิงส่งมาให้ได้บ้างจึ่งจะเห็นจริง ถ้ามหาบพิตรมีหนังสือไปดังนี้ ดีร้ายหัวเมืองทั้งปวงจะสะดุ้งตกใจกลัว ก็จะกลับใจคิดอ่านจับไทย ก็จะเกิดอริวิวาทกับไทย ทางไมตรีก็จะขาดกัน เมื่อทัพพระเจ้ากรุงศรีอยุธยายกมา ก็จะได้เป็นรั้วขวากรั้วหนามกันให้ช้าลงไว้ ประการหนึ่งมหาบพิตรจะบำรุงช้างม้าเอาใจรี้พลไว้ให้รื่นเริง ถ้าได้ข่าวว่าทัพกรุงพระนครศรีอยุธยาล่วงแดนมาเมื่อใดแล้ว จงเร่งยกพลไปเมืองหงสาวดี ทำทีว่าจะช่วยงานพระราชสงครามให้ไว้ใจ แล้วเข้าปลอมปล้นเอาเมืองหงสาวดีเชิญสมเด็จพระเจ้าหงสาและกวาดครัวอพยพ ไพร่พลเมือง ข้าวปลาอาหาร มาเมืองตองอูให้สิ้น ถึงมาตรว่าทัพพระนเรศวรจะยกติดตามถึงเมืองตองอูก็ดี เมื่อและเราตัดเสบียงอาหารเสียได้สิ้นแล้ว ก็จะเลิกทัพกลับไปเอง ถ้าศึกกลับไปแล้ว พระเจ้าหงสาวดีก็จะอยู่ในเงื้อมพระหัตถ์ พระองค์ก็จะสิทธิ์ขาดขึ้นกว่าเก่าร้อยเท่าพันทวี จะคิดประการใดก็จะสำเร็จ และซึ่งอาตมาภาพว่าทั้งนี้ มหาบพิตรจะเห็นผิดชอบประการใด

พระยาตองอูมีความยินดี กราบนมัสการแทบบาทพระมหาเถรแล้ว ๆ เล่า ๆ แล้วว่า พระผู้เป็นเจ้าคิดนี้ดังเทพยุดาเอาแหวนแก้วมาส่องให้สว่าง เห็นทั้งกลางวันกลางคืน พระ

คุณนั้นหาที่สุดมิได้

พระมหาเถรจึ่งว่า มหาบพิตรเร่งมีหนังสือไปเถิด ถ้าขัดสนไปภายหน้าจึ่งให้ไปบอกอาตมาภาพจะช่วย แล้วพระมหาเถรก็ลาไปอาราม รุ่งขึ้นพระยาตองอูแต่งหนังสือตามถ้อยคำพระมหาเถรว่า ให้คนถือประกาศแก่หัวเมือง

ฝ่ายพระยารามัญหัวเมืองทั้งปวงแจ้งในหนังสือพระยาตองอูดังนั้น ก็ดกใจกลัว ต่างคนต่างปรึกษากรมการ นายบ้าน นายอำเภอว่า เราคิดการทั้งนี้หมายว่าจะลับ ก็ไม่ลับ พระยาตองอู รู้ความสิ้น จึ่งมีหนังสือมากล่าวทั้งนี้เพื่อเพราะเอ็นดูเราผู้เป็นดระกูลรามัญ ครั้นจะขืนผันหน้าจะพึ่งกรุงพระมหานครศรีอยุธยาทีเดียวก็เป็นระยะทางไกล จะต้องคำบุราณว่ากว่าถั่วจะสุกก็งาไหม้ ด้วยพระยาตองอูมีกำลังรี้พลมาก แล้วพระเจ้าหงสาวดีก็นับถือว่าเป็นเชื้อพระวงศ์ จะว่าประการใดก็ให้สิทธิ์ขาด จำเราจะหาความชอบ จับเอาไทยส่งเข้าไปให้ได้ คิดกันดังนั้นก็แต่งหนังสือขึ้นไปถึงพระยาตองอู ด้วยข้าพเจ้าทั้งปวงเป็นคนโมห คิดประทุษจริตผิดไปนั้น พวกข้าพเจ้าทั้งปวงถึงที่ตาย ซึ่งโปรดให้มีหนังสือชี้แจงให้ข้าพเจ้าเห็นผิดและชอบนั้น ดุจเทพยุดามาชุบเอาชีวิตข้าพเจ้าและชีวิตไพร่ฟ้าประชากรเป็นคืนมานั้น พระคุณไม่มีที่จะเปรียบได้ ข้าพเจ้าจะขอทำตามโอวาทเอาเป็นที่พึ่งที่พำนักสืบไป แล้วก็ส่งหนังสือให้ผู้ถือหนังสือก็กลับไปยังเมืองตองอู พระยาตองอูแจ้งในหนังสือดังนั้น ก็มีความยินดี ตั้งแต่นั้นมาก็บำรุงช้าง ม้า เอาใจรี้พลในเมืองตองอูให้รักใคร่เป็นอันมาก

ฝ่ายพระยาลาว เจ้าเมืองเมาะดะมะ สั่งแก่ท้าวพระยารามัญทั้งปวงให้คิดอ่านจับกองทัพให้ได้ส่งเข้าไปเมืองตองอูเอาความชอบ ท้าวพระยารามัญทั้งปวงก็คอยช่องจะจับไทยให้ได้

ครั้น ณ เดือนอ้าย ข้าวเบาสุก เหล่าไทยออกไปเกี่ยวข้าว ณ ทุ่งนาเมาะลำเลิง แต่พวกขุนจบ ๑๕ คน ออกไปเกี่ยว ณ ชายป่า สมิงสุระ นายบ้านจอยยะกับพวกรามัญ ๑๐๐ ลอบคอยอยู่ในป่า ครั้นเห็นได้ทีก็วิ่งกรูกันจับขุนจบและพวกบ่าวไปได้ ๙ คน ไพร่ ๕ คนหนีได้ก็วิ่งไปบอกพวกกองทัพว่า มีรามัญประมาณ ๑๐๐ เศษ มาจะจับเอาขุนจบกับไพร่ ๙ คน นายทัพนายกองแจ้งดังนั้น ก็ให้จัดแจงกันไปตาม ๓๐๐ ทัพพวกรามัญได้รบกับพวกไทยป่วยตายหลายคน ทนทานมิได้ก็แตกไป กองทัพไทยได้ตัวขุนจบกับพวก ๙ คนกลับมาแจ้งแก่เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาจักรีจึ่งหาตัวพระยาพะโร เจ้าเมืองเมาะลำเลิงมาถามว่า เหตุผลทั้งนี้เป็นประการใด เจ้าเมืองเมาะลำเลิงไม่รับ ว่ามิได้รู้ เจ้าพระยาจักรีมิฟัง จะให้จำพระยาพะโร พระยาพะโรเห็นความจะไม่พ้นตัว จึ่งอุบายว่า จะขอไปตามเอามอญเหล่าร้ายให้ได้

เจ้าพระยาจักรีมิทันพิเคราะห์ สำคัญว่าจริงก็ปล่อยตัวไป พระยาพะโรจึ่งคิดกับกรมการว่า เราจะตามจับบ่าวของเรามากระไรเล่า ถึงจะแก้ไขประการใดความอันนี้เห็นจะไม่ลับ อนึ่งอยู่ดังนี้ก็จะพากันตายเสียสิ้น จำจะหนีขึ้นไปเมืองเมาะตะมะ คิดเห็นพร้อมกันแล้ว ก็แต่งคนเร็วเอาการไปแจ้งแก่พระยาลาว พระยาลาวก็ให้เอาเรือมาคอยรับ ครั้นเพลา ๒ ยาม พระยาพะโรก็พาครัวอพยพหนีออกจากเมือง พอรุ่งก็ลงเรือข้ามไปเมืองเมาะตะมะ เพลารุ่งเช้าเจ้าพระยาจักรีรู้ว่าพระยาพะโร เจ้าเมืองเมาะลำเลิงพาครัวหนีไปสิ้น ก็แต่งกองทัพมาตามถึงฝั่งน้ำ ไม่ทันก็กลับไป

ฝ่ายพระยาพะโรก็แจ้งการแก่พระยาลาว เจ้าเมืองเมาะตะมะทุกประการ พระยาลาวจึ่งว่าซึ่งทำการมิได้ไทยมา เสียทีเสียครั้งหนึ่งแล้วก็แล้วไปเถิด แต่ว่าเราวิตกอยู่ว่า ท่านอยู่ ณ เมืองเมาะลำเลิงนั้น อุปมาเหมือนหนึ่งหมู่มฤคชาติอันอยู่ในปากเสือ ซึ่งพากันอพยพมาได้สิ้นนั้น เรามีความยินดีนัก จึ่งค่อยคิดอ่านกันไปใหม่ จะเกรงอะไรกับกองทัพไทยเท่านี้ แล้วเจ้าเมืองเมาะตะมะ แต่งกองทัพโจรกองละ ๒๐๐-๓๐๐ ให้เที่ยวเป็นเสือป่า ถ้าเห็นไทยออกเที่ยวหากินและเกี่ยวข้าว ก็ให้ลอบฆ่าตี พอจะจับได้ ก็ให้จับตัวมา ถ้าเห็นทำได้ จึ่งให้ทำ ถ้าเห็นทำมิได้ อย่าให้ทำ สุดแต่อย่าให้เสีย * กองรามัญทั้งปวงแจ้งกำหนดดังนั้นแล้ว ก็ข้ามไปซุ่มอยู่ในป่า ครั้นเห็นไทยออกเกี่ยวข้าว ก็ลอบยิงลอบแทง แต่ทำดังนี้เนือง ๆ นายทัพนายกองทั้งปวง ก็เอาเหตุไปแจ้งแก่เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาจักรีเห็นมอญกลับเป็นกบฏทำการกำเริบหนักขึ้น ก็บอกหนังสือเข้ามาให้กราบทูลเสร็จสิ้นทุกประการ เสนาบดีก็นำเอาหนังสือบอกเจ้าพระยาจักรีกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทราบก็ทรงพระโกรธตรัสว่า เจ้าพระยาจักรีเป็นผู้ใหญ่ ก็เคยทำศึกสงครามมา ยังว่าจะไปตีเอาเมืองเหล่านี้ ก็หาได้ดีไม่ เจ้าเมืองเมาะลำเลิงเข้าสวามิภักดิ์ ขอกองทัพออกไปรักษาเมืองไพร่บ้านพลเมืองก็ปรกติอยู่สิ้น ฝ่ายเมืองเมาะตะมะ เมืองละเคิ่ง เมืองบัวเผื่อน เมืองพสิมเมืองขลิก เมืองตองอูเล่าก็อ่อนน้อม ควรหรือให้เป็นได้ถึงเพียงนี้ ประการหนึ่งเมืองเมาะลำเลิงก็อยู่ฟากตะวันออก เหมือนอยู่ในกำมือ ก็ยังให้เลิกหนีไปได้ ด้วยเราทำศึกดุจทารกอมมือ ครั้นจะให้ฆ่าเสียก็เสียดายคมหอกดาบ ตรัสเท่าดังนั้น ก็สั่งให้มีตราตอบคาดโทษออกไปว่า

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า สุดแต่อย่าให้เสียที
พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า สุดแต่อย่าให้เสียการ

เจ้าพระยาจักรีจะตีเอาเมืองเมาะตะมะได้หรือมิได้ ถ้าเห็นได้ถ่ายเดียวแล้ว ให้ตีเอา ถ้าเห็นมิได้ ให้รักษาแต่ค่ายเมาะลำเลิงไว้ให้มั่น ทัพหลวงเสด็จพระราชดำเนินออกไปถึง จึ่งจะตีเมืองเมาะตะมะทีเดียว ผู้ถือหนังสือก็กลับไปแจ้งแก่เจ้าพระยาจักรีทุกประการ เจ้าพระยาจักรีแจ้งในท้องตรารับสั่งดังนั้น ก็กลัวพระราชอาชญาเป็นอันมาก และเร่งรัดให้นายทัพนายกองทำเรือรบเรือไล่เสร็จแล้ว ก็ให้ลากลงไว้ในคลองน้ำ และคิดแต่งกองทัพให้ป้องกันให้เกี่ยวข้าว ๔ กอง กองละ ๕๐๐ คอยสะกัดตีลาวมอญกบฏทุกวัน พวกมอญเห็นกองทัพไทยมากต้านทานมิได้ ก็หลบหลีกเข้าในป่า นายทัพนายกองให้เร่งเกี่ยวข้าวเบาและข้าวหนักในท้องนาแขวงเมืองเมาะลำเลิง บอกขนข้าวไว้ในฉางได้ประมาณ ๒,๐๐๐ เกวียน ส่วนพระยาลาว เจ้าเมืองเมาะตะมะ แต่งชาวด่านให้มาประจำข่าวราชการอยู่ทางแม่น้ำเมา ทางตองอู ทางแม่จัน ทางแม่กษัตริย์ ให้รู้ว่ากองทัพหลวง ณ กรุงพระนครศรีอยุธยาจะยกมาหรือ ๆ มิมา

ฝ่ายสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ครั้นให้หนังสือตอบมายังกรุงเมาะลำเลิงแล้ว ก็มีพระราชโองการแก่ท้าวพระยาเสนาบดี มนตรีมุขทั้งปวงให้เตรียมทัพพร้อมเสร็จ กำหนดทัพหลวงจะเสด็จโดยทางชลมารค ณ วันเสาร์ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๓ เสด็จไปขึ้นบกเมืองกาญจนบุรี ให้กองทัพทั้งปวงล่วงไปคอยรับเสด็จให้พร้อมท้าวพระยา นายทัพ นายกองก็ยกช้างม้ารี้พลไปยังเมืองกาญจนบุรีตามพระราชกำหนด

ครั้น ณ วันเสาร์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๓ เพลารุ่งแล้ว ๒ นาฬิกา ได้มหาอุดมฤกษ์ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็ทรงเครื่องอลังการ์สรรพาพรรณวิชัยยุทธสรรพเสร็จเสด็จลงสู่พระที่นั่งกนกรัตนวิมานมหานาวา อันรจนาด้วยกาญจมณีชัชวาลทั้งคู่ดูพันลึกอธึกด้วยเรือจำนำท้าวพระยาสามนตราชฝ่ายทหารพลเรือนเรืองประจำจับฉลากสลอนสลับคับคั่ง ตั้งโดยกระบวนพยุหบาตรา พระโหราราชครูธิบดีศรีพิชาจารย์ก็ลั่นฆ้องชัยให้ขยายเรือพระที่นั่งสุวรรณหงส์ อันทรงพระพุทธปฏิมากรทองนพคุณ บรรจุพระสารีริกบรมธาตุถวายพระนามสมญาพระชัยนั้นก่อนแล้วเรือขบวนหน้าทั้งปวงเดินโดยลำดับเรือพระที่นั่งและเรือแห่ซ้ายขวากระบวนหลังทั้งปวง เดินโดยเสด็จดาดาษในท้องพระมหานทีธาร ประทับรอนแรม ๕ เวนก็ถึงเมืองกาญจนบุรี เสด็จยังพลับพลาที่ประทับ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จแรมพักช้างม้ารี้พล จัดกองทัพ ๓ เวน และกองทัพหลวงเสด็จครั้งนั้น พลสกรรจ์ลำเครื่อง ๑๐๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๘๐๐ ม้า ๑,๕๐๐

ครั้นรุ่งขึ้นจะเสด็จในเพลา ๑๐ ทุ่ม สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระสุบินว่า ยังมีสิงคาละตัวน้อยมาคาบเอาพระยาคชสารตัวใหญ่ไปสู่ประเทศดนได้ ในพระสุบินว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสเห็นประหลาด เสด็จตามไปจะชิงเอาพระยาคชสารก็มิได้ ด้วยป่านั้นเป็นทางทุรกันดารนัก เท่านั้นก็บรรทมตื่น พอดี ๑๑ ทุ่ม จึ่งตรัสให้พระโหราซ้ายขวาพยากรณ์ พระโหราธิบดีถวายพยากรณ์ทำนายว่า เสด็จพระราชดำเนินมาครั้งนี้เพื่อจะไปทำยุทธนาการด้วยพระเจ้าหงสาวดี เอาฐานพระเจ้าหงสาวดีเป็นที่ตั้งดังพระยาคชสาร ซึ่งว่าสิงคาละตัวน้อยมาขบคาบเอาพระยาคชสารไปได้นั้น ดีร้ายจะมีปรปักษ์เมืองใดเมืองหนึ่ง แต่ทว่าเป็นเมืองน้อย มาปลอมปล้นลดต่ำพระองค์พระเจ้าหงสาวดีลงเสียจากเศวตฉัตร แล้วพาไปเมืองดน ทัพหลวงเสด็จจะได้ติดตามไป แต่ทว่าเห็นจะมิได้พระเจ้าหงสาคืนมา จะขัดสนสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เป็นเทพสังหรณ์บอกเหตุใช่จะร้ายสิ่งใดหามิได้

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสได้ทรงฟังดังนั้น จึ่งทรงพระกรุณาตรัสว่า ซึ่งทำนายครั้งนี้โดยลักษณะสุบิน แต่เรามาเห็นว่าพระเจ้าหงสาวดีเป็นใหญ่ในรามัญประเทศแต่ครั้งพระบรมราชบิดามา เป็นปึกแผ่นมั่นคงดุจเขาพระสุเมรุราช และซึ่งผู้ใดจะอาจเอื้อมทำอันตรายนั้น เห็นยังมิได้ก่อน จำเราจะยกไปแก้แค้นเมืองเมาะตะมะและหัวเมืองรามัญทั้งปวง ซึ่งประทุษร้ายหมิ่นเราให้สาใจ จึ่งค่อยคิดราชการต่อไป ตรัสแล้วรุ่งขึ้น ๓ นาฬิกา ๖ บาท ได้มหาเพชรฤกษ์ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ทรงเครื่องสำหรับพิชัยสงครามเสร็จ สมเด็จพระนเรศวรบพิตรเป็นเจ้าเสด็จทรงช้างเจ้าพระยาปราบไตรจักรเป็นพระคชาธาร สมเด็จพระเอกาทศรถอิศวรบรมนาถ เสด็จทรงช้างพระยาปราบมหึมาเป็นพระคชาธาร ประดับด้วยพิริยทวยหาญแห่เป็นขนัดแน่น แสนสารสินธพพยุหสมุหดูพิลึกดาดาษด้วยธงทิวแถวทวนทองหน้าพระคชาธารอลังการด้วยเครื่องอภิรุมชุมสายพรายพรรณกลิ้งกลดจามรมาศบังบรมทิพากรร้อนรัดส่อง อุโฆษด้วยเสียงกาหลฆ้องกลองชนะ นำเสด็จโดยมารควิถีแถวเถื่อนทุเรศ ประทับรอนแรม ๗ เวน ลุด่านพระเจดีย์สามองค์ เสด็จไปประทับแรมตั้งค่ายหลวงลำน้ำแม่กษัตริย์

ฝ่ายชาวด่านรามัญซึ่งมาคอยประจำข่าวอยู่นั้น เห็นกองทัพยกมา ก็ลอบดูในป่าประจักษ์แจ้งว่าเป็นกองทัพ ก็รีบเอาเนื้อความไปแจ้งแก่เจ้าเมืองเมาะตะมะ เจ้าเมืองเมาะตะมะจึงบอกข้าราชการไปเมืองหงสาวดีและเมืองตองอู ขณะเมื่อหนังสือบอกเมืองเมาะตะมะไปถึงนั้น พระเจ้าหงสาวดีทรงพระประชวรอยู่จึ่งสั่งแก่เสนาบดีว่า ราชการครั้งนี้

เราป่วยทุพลภาพอยู่แล้ว ให้คิดกันรักษาพระนครให้ดี แล้วให้บอกไปถึงพระยาตองอูหลาน เราให้เร่งยกพลมาช่วยการสงคราม เสนาบดีบอกข้าราชการไปยังเมืองตองอูและหัวเมืองทั้งปวง ให้ยกมาช่วยป้องกันเมืองเมาะตะมะและเมืองหงสาวดีนั้น กะเกณฑ์ไพร่พลรักษาหน้าที่เชิงเทินตามธรรมเนียม

ฝ่ายพระยาตองอูรู้แล้ว จึ่งให้ไปอาราธนาพระมหาเถรเสียมเพรียมเข้ามา แล้วบอกประพฤติเหตุให้พระมหาเถรฟังทุกประการ แล้วว่าพระผู้เป็นเจ้าช่วยคิดให้โยมด้วย

พระมหาเถรได้ฟังก็หัวร่อ แล้วว่า มหาบพิตรกลัวพระนเรศวรนักหรือ

พระยาตองอูจึ่งว่า พระผู้เป็นเจ้าช่วยทำนุบำรุงอยู่แล้วโยมหากลัวไม่

พระมหาเถรยิ้มแล้วจึงว่า มหาบพิตรอย่าวิตกเลย ซึ่งทัพพระนเรศวรพี่น้องยกมาครานี้ อุปมาเหมือนเทพยุดาอันจรในจักรราศี มาอุดหนุนให้ชาตามหาบพิตรโชคตกทวารลักษณะจันทร์จะขึ้นนะระอยู่แล้ว อย่าช้าเลย จงเร่งยกพลไปเมืองหงสาวดี แล้วแต่งม้าใช้ถือหนังสือไปถึงเมืองพระยาลาว เจ้าเมืองเมาะตะมะว่า ให้เร่งการไพร่พลหัวเมืองซึ่งขึ้นแก่เมืองเมาะตะมะเข้าไว้ในเมืองให้มั่นคง แล้วให้ตั้งค่ายดูให้มั่นคง จงช่วยกันเป็นใจรบ อย่าให้กองทัพกรุงนครศรีอยุธยาข้ามมาได้ ถ้าศึกหนักแน่นประการใดให้บอกมาเราจะยกลงไปช่วย แต่บัดนี้เราจะเข้าไปเฝ้าพระเจ้าหงสาวดี คิดราชการก่อนมหาบพิตรมีหนังสือไปเอาใจเมืองเมาะตะมะดังนี้ แล้วจงแต่งม้าเร็ว๒๐-๓๐ ม้าให้ประจำฟังข่าวอยู่นั้นแล้วให้ผลัดเปลี่ยนกันเอาข่าวมาแจ้งจงเนือง ๆถ้าศึกไทยกับรามัญยังไม่ติดกันเข้าอย่าเพ่อทำ จะเสียการ ถ้าศึกติดตีกันเข้าเมื่อใดแล้ว ก็ให้ทำการใหญ่เถิด และเมื่อจะเข้าเมืองหงสามาเมืองตองอูนั้น ให้จุดเผาบ้านเรือนเสบียงอาหารให้สิ้น กำลังศึกจะถอยลงถ้าเห็นยังติดตามมา ก็ให้เอาของพระเจ้าหงสาวดีสิ่งหนึ่งสองสิ่ง แต่งคนถือหนังสือไปถวายหน่วงทัพไว้ แต่งการกันเมืองให้มั่นคง ถึงมาดรจะเสียของไปนิดหนึ่งเท่านั้น ก็อย่าเสียดายเลย อุปมาเหมือนดอกไม้หล่นไปดอกหนึ่งสองดอก ถ้าต้นรากบริบูรณ์อยู่แล้วก็นัยจะผลิดอกออกผลสืบไป พระมหาเถรสั่งความแก่พระยาตองอูทุกประการแล้ว ก็ลาไปอาราม

พระยาตองอูก็เกณฑ์ทัพ ๑๐,๐๐๐ สรรพไปด้วยเครื่องศัตราวุธ พลเมืองนอกนั้นให้กวาดต้อนเข้าในเมืองสิ้น แล้วเกณฑ์ให้รักษาหน้าที่เชิงเทิน ครั้นได้พิชัยฤกษ์ดีแล้ว พระยาตองอูก็ยกพล ๑๐,๐๐๐ ลงมายังเมืองหงสาวดี ตั้งกองทัพอยู่นอกเมือง พระยาตองอูเข้าไปเฝ้าพระเจ้าหงสาวดีในพระราชวัง พระเจ้าหงสาวดีปราศรัยพระยาตองอูว่า ทัพพระนเรศวร

ยกมาครั้งนี้ใหญ่หลวง หลานเราจงช่วยคิดราชการป้องกัน อย่าให้เมืองมอญไปเป็นเชลยกรุงพระนครศรีอยุธยาได้ พระยาตองอูกราบทูลว่าพระองค์อย่าทรงพระวิตกเลย ข้าพเจ้าจะขอทำราชการฉลองพระคุณท่านกว่าจะสิ้นชีวิต ทูลแล้วพระยาตองอูก็ลาพระเจ้าหงสาออกมายังกองทัพ แต่พระยาตองอูเวียนเข้าไปเฝ้าเยี่ยมพระเจ้าหงสาเนือง ๆ ชาวหงสาซึ่งรักษาหน้าที่เชิงเทินประตูเข้าออกนั้น ก็ไม่รังเกียจชาวตองอู ไว้ใจให้เข้าออกทั้งกลางวันกลางคืน

ฝ่ายพระยาลาว เจ้าเมืองเมาะตะมะ ครั้นแจ้งในหนังสือพระยาตองอูนั้น ก็สำคัญว่าจริง มิได้รู้ในอุบาย ก็แต่งผู้ถือหนังสือไปขับต้อนเจ้าเมืองกรมการ และราษฎรบรรดาเมืองขึ้นแก่เมืองเมาะตะมะ ให้ยกกันเข้าไปเมืองให้สิ้น เจ้าเมืองกรมการและราษฎรเมืองขึ้นแก่เมืองเมาะตะมะ ๓๒ หัวเมืองที่คิดเห็นว่า เจ้าเมืองเมาะตะมะจะสู้กองทัพกรุงได้ ก็ยกกันเข้ามา ที่เห็นว่าจะสู้ทัพกรุงมิได้ ก็ไม่เข้ามา ยกครอบครัวอพยพเข้า (ป่า) ไปเป็นอันมาก

ฝ่ายเจ้าเมืองเมาะตะมะก็จัดดรวจรี้พลทหาร ปืนใหญ่น้อยประจำรักษาหน้าที่ป้องกันเมืองเป็นสามารถ

ฝ่ายสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ เสด็จประทับแรมพักช้างม้ารี้พล ณ พระตำหนักตำบลแม่กษัตริย์ ๓ เวน

ครั้น ณ วันศุกร์ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๓ เพลา ๑๐ ทุ่ม บังเกิดชัยนิมิต บันดาลให้เสนางคนิกรโยธาทวยหาญในกองทัพรื่นเริงเปล่งออกศัพท์สำเนียงกึกก้องโกลาหล ครั้นเพลา ๑๑ ทุ่ม พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็ทรงเครื่องสรรพนิลวัตถาลังกาภรณ์วิภูษิตสำหรับขัตติยราชรณยุทธ แล้วเสด็จพระราชดำเนินขึ้นบนเกย ทอดพระเนตรเห็นช้างพระที่นั่งทั้งสองซึ่งประทับอยู่นั้น ยกงวงขึ้นปรามาศลูบงาเบื้องขวา แล้วร้องก้องโกญจนาทนี่สนั่นในพนัสเนินแนวศิขรเขต เป็นชัยนิมิต ๒ ประการทั้งศัพท์สำเนียงเสนางคนิกรโยธาหาญ ก็ทรงพระโสมนัสปรีดา พระโหราธิบดีก็ลั่นฆ้องชัย พราหมณปโรหิตาจารย์เป่าสังข์ถวายชัยมงคล เสียงศัพท์เภรีฆ้องกลองกาหลประโคมกึกก้องนฤนาท สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเสด็จทรงพลายพนมจักร สูง ๕ ศอก ๓ นิ้วผูกพระที่นั่งสุวรรณปฤษฎางค์ สมเด็จพระราชอนุชาทรงพลายแก้วอุตร สูง ๕ ศอก ผูกพระที่นั่งหลังคาทองดำรัสให้เคลื่อนพยุหโยธาหาญโดยกระบวนซ้ายขวาหน้าหลัง สลับไปด้วยแถวทวนธงดูพันลึก อธึกมเหาฬารดิเรก โกลาหลด้วยเสียงพลกุญชรชาติอาชาไนย เดินโดยสถลมารควิถี

ประทับรอนแรม ๖ เวน ก็เสด็จถึงเมาะลำเลิง เจ้าพนักงานประโคมฆ้องกลองแตรสังข์กึก ก้องโกลาหล ก็เสด็จเปลื้องเครื่องศิริราชรณยุทธบนราชสันถาคาร ในค่ายที่เจ้าพระยาจักรี และเจ้าพนักงานตั้งไว้รับเสด็จนั้น เจ้าพระยาจักรีมุขมาตยามหาอำมาตย์ กวีราชโหราจารย์ และนายทัพนายกองทั้งปวงเฝ้าพระบาทยุคลดาษดาดังดวงดาราล้อมรอบพระรัชนิกรเทวราช เจ้าพระยาจักรีกราบทูลข้อราชการเสร็จสิ้นทุกประการก็เสด็จพักพลอยู่ ๓ เวนพอหายเมื่อยล้า แล้วดำรัสให้โหรหาฤกษ์ ได้มหาเพชรฤกษ์ ณ วันพฤหัสบดี แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๓ เพลารุ่งแล้ว ๕ บาท จึ่งมีพระราชบริหารให้เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพ ให้พระยากาญจนบุรีเป็นยกกระบัตร แล้วท้าวพระยาพระหัวเมือง พลทหารอาสา ๒๐,๐๐๐ บรรจุเรือรบเรือไล่เตรียมไว้ ถึงฤกษ์ แล้วจะให้ข้ามไปตีเมืองเมาะตะมะ

ครั้น ณ วันพฤหัสบดี แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๓ เพลาย่ำรุ่ง สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้ง สองพระองค์ เสด็จทรงสรรพศิริราชอลงการยุทธสำหรับราชรณรงค์เสร็จ เสด็จทรงช้างพระ ที่นั่งไปยืนอยู่ ณ ริมฝั่งแม่น้ำเมาะลำเลิง ครั้นเพลา ๕ บาท ได้มหาเพชรฤกษ์ พระโหรา ธิบดีศรีพิชาจารย์ลั่นฆ้องชัยเป็นสำคัญ เจ้าพระยาจักรีนายทัพนายกอง ก็ยกพลเรือรบเรือไล่ ข้ามไปรบเอาเมืองเมาะตะมะ พระยาลาวก็แต่งเรือรบเรือไล่ออกมารบ ก็พ่ายแก่ทหารข้า หลวง ทหารข้าหลวงก็ไล่ล้ำรุกขึ้นป่ายปีนเอาเมืองเมาะตะมะนั้นได้ พระยาลาวและท้าวพระ ยามอญกบฏทั้งปวงก็พ่ายหนี และพลทหารข้าหลวงไล่ฟันแทงมอญกบฏหญิงชายตายสิ้นทั้ง เมืองเมาะตะมะนั้น อนึ่งมอญซึ่งหนีจากเมืองเมาะตะมะไปซ่อนอยู่ทุกตำบล และทหารข้า หลวงตามไปไล่ฆ่าฟันแทงตายมาก ส่วนตัวพระยาลาวไชรั้ ขึ้นช้างหนีไปประมาณ ๕๐ เส้น และหมื่นสุดจินดาตามได้ตัวพระยาลาวเอามาถวาย และได้ช้างม้าเครื่องสรรพายุทธใน เมืองเมาะตะมะนั้นก็มาก พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็ ให้ลงพระราชอาชญาแก่พระยาลาว และไว้แต่ชีวิต เพราะว่าจะเอามาพิจารณาในกรุงพระ มหานคร พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็มีพระราชโอง การตรัสให้ข้ามช้างม้าทั้งปวงเสร็จ ถึง ณ วันศุกร์ แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๓ พระบาทสมเด็จ บรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็เสด็จด้วยพระชลวิมาน ข้ามแม่น้ำเมาะลำ เลิงไปตั้งทัพหลวงในเมาะตะมะ

ในขณะนั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตรัสทรงพระโกรธแก่เจ้าพระยาจักรี และตรัสให้ จำคงไว้ในเมืองเมาะลำเลิง และไว้พระยาธนบุรี นอกราชการ และขุนหมื่นทั้งปวง ให้อยู่รั้ง

เมืองเมาะลำเลิงด้วยเจ้าพระยาจักรี และมีพระราชกำหนดให้ช่องเอามอญอันซ่านเซ็นทั้งปวงให้เข้ามาอยู่ในเมืองเมาะลำเลิง ตรัสให้เจ้าพระยาสวรรคโลกและพระยาพิชัย พระยากาญจนบุรี และขุนหมื่นทั้งหลายอยู่รั้งเมืองเมาะตะมะ และช่องมอญอันซ่านเซ็นทั้งปวงเข้าอยู่ ณ เมืองเมาะตะมะ ถึง ณ วันเสาร์ แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๓ ก็ยกทัพหลวงเสด็จจากเมืองเมาะตะมะ ก็เสด็จโดยสถลมารคถึงฝั่งน้ำสะโตง

ฝ่ายพระยาตองอูอยู่ในเมืองหงสาวดี ครั้นได้ยินข่าวว่าทัพหลวงเสด็จไป พระยาตองอูแต่งให้ม้าประจำข่าวถึงเมืองเมาะตะมะ ครั้นรู้ข่าวว่าเสียเมืองเมาะตะมะแล้ว พระยาตองอูก็เทเมืองหงสาวดีให้เผาค่ายเผาเรือนทั้งปวงเสียแล้วก็พาพระเจ้าหงสาวดีรุดหนีไปยังเมืองตองอู

ฝ่ายทัพหลวงไซร้ ครั้นถึงฝั่งแม่น้ำสะโตง พระบาทสมเด็จพระบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ตรัสใช้พระมหาเทพเป็นนายกองทัพม้า ๒๐๐ ให้ยกไปก่อนทัพหลวงและก็ตรัสใช้พระยาเพชรบุรีให้ยกช้างม้าและพล ๓,๐๐๐ หนุนทัพพระมหาเทพ จึ่งยกทัพหลวงข้ามแม่น้ำสโตง และเสด็จถึงเมืองหงสาวดี ในวันเสาร์ แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๓ ตั้งทัพหลวงในตำบลสวนหลวง จึ่งพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์เสด็จเข้านมัสการพระเมาะดาวในเมืองหงสาวดี ในขณะนั้นพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็มีพระราชโองการตรัสแก่ท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายว่า พระยาตองอูแต่งทูตานุทูตถือราชสาส์นไปถึงพระนคร ขอเป็นพระราชไมตรีด้วยเรา และให้สัญญาอาณัติว่า ให้ยกทัพหลวงมาและจะช่วยกันรบเอาเมืองหงสาวดี แล้วพระยาตองอูก็มิได้อยู่ท่าทัพหลวง และยกมาปล้นเอาเมืองหงสาวดีเอง อนึ่งครั้นรู้ว่าเรายกมายังเมืองหงสาวดี พระยาตองอูก็มิได้ตกแต่งทูตานุทูตมาสำหรับการพระราชไมตรี และพระยาตองอูหนีไปเมืองตองอูนั้น เห็นว่าพระยาตองอูมิได้ครองโดยสัตยานุสัตย์ ซึ่งเป็นพระราชไมตรีด้วยเรานั้น ควรเรายกทัพหลวงไปหาพระยาตองอูถึงเมืองตองอู ให้รู้การซึ่งพระยาตองอูจะเป็นไมตรีด้วยเราหรือ หรือพระยาตองอูมิเป็นไมตรีด้วยเรา พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็ตรัสให้พระจันทบุรี* และขุนเพชรภักดีและขุนหมื่นทั้งหลายอยู่รั้งเมืองหงสาวดี แล้วก็ยกทัพหลวงไปจากเมืองหงสาวดี ยกไปทางเมืองตองอู

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า พระธนบุรี

ส่วนพระยาละเคิ่งซึ่งใช้ทูตานุทูตถือพระราชสาส์นมาถวายบังคม ขอเป็นพระราชไมตรี และว่าพระยาละเคิ่งจะยกช้างม้ารี้พลมาช่วยงานพระราชสงคราม และเมื่อทัพหลวงเสด็จถึงเมืองหงสาวดี ครานั้น พระยาละเคิ่งมิได้ยกทัพมาเองดุจมีพระราชสาส์นมานั้น พระยาละเคิ่งก็ใช้แต่ท้าวพระยาให้ยกทัพเรือ พล ๕,๐๐๐ มาถึงตำบลมะตาว และสั่งท้าวพระยาผู้มานั้นให้ยกพลขึ้นมาเข้าทัพหลวงโดยเสด็จงานพระราชสงคราม จึงพระยาผู้เป็นนายทัพนายกองนั้นก็ให้มาถึงพระยาราม ให้กราบทูลพระกรุณาว่า จะขอถวายบังคม และจะยกพล ๕,๐๐๐ นั้นมาเข้าทัพหลวง โดยเสด็จตามกำหนดพระยาละเคิ่งสั่งมานั้น

พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็มีพระราชโองการตรัสแก่ท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายว่า พระยาละเคิ่งให้สัตย์ปฏิญาณว่า จะยกมาเองช่วยการพระราชสงคราม และซึ่งพระยาละเคิ่งมิได้ยกทัพมาเอง และใช้แต่ท้าวพระยาให้ถือพลมาเข้าทัพเราครานี้ และเราจะเอาชาวละเคิ่งไปโดยเสด็จนั้นดูมิควร จึงมีพระราชโองการตรัสสั่งแก่พระยาพระราม ให้ห้ามชาวละเคิ่งมิให้โดยเสด็จ และให้แต่งพระราชทานรางวัลไปแก่ท้าวพระยาชาวละเคิ่งผู้มานั้นโดยบรรดาศักดิ์แล้ว ก็ให้คืนลงไปยังทัพเรือ

ส่วนพระยาตองอู ครั้นไปถึงเมืองตองอู แต่งพม่าผู้ดีชื่อมางรัดอองและคนประมาณ ๒๐๐ ให้ถือหนังสือมาถวาย และพระธำมรงค์เพชร ๓ ยอด สำหรับพระเจ้าหงสาวดีทรงธรรม ให้มางรัดอองถือมาถวายโดยคลองพระราชไมตรี จึงพระมหาเทพยกทัพม้าไปเป็นทัพหน้ายังประมาณ ๓ คืนจะถึงเมืองตองอู ก็พบชาวตองอูซึ่งพระยาตองอูใช้มานั้น พระมหาเทพก็มิได้พิจารณาว่าทูตานุทูต พระมหาเทพก็ใช้ชาวม้าให้ไล่จับเอาชาวตองอูอันมานั้น ได้ตัวมางรัดอองผู้ถือหนังสือพระยาตองอูนั้น จำขังส่งลงมาถวายถึงทัพหลวง พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็ทรงพระโกรธแก่พระมหาเทพว่า ซึ่งพระยาตองอูใช้มาเป็นราชทูต และพระมหาเทพให้จับเอามาเป็นเชลยนั้นมิชอบ ก็ตรัสให้ลงพระราชอาชญาแก่พระมหาเทพ แล้วก็ปล่อยมางรัดอองนั้นคืนเข้าไปยังเมืองตองอู ให้ว่าแก่พระยาตองอูว่า พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ยกทัพหลวงเสด็จมาครานี้ไซร้ จะเอาเมืองหงสาวดี และซึ่งพระยาตองอูให้ราชทูตเอาสาส์นไปว่า เชิญพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ เสด็จมาเอาเมืองหงสาวดีและพระยาตองอูจะยกพลมาช่วยแล้วไซร้ พระยาตองอูมิได้อยู่ท่าทัพหลวง และชิงปล้นเอาเมืองหงสาวดีนั้น ได้ช้างดีม้าดีเท่าใดไซร้ ให้แต่งไปถวายโดยคลองพระราชไมตรี และทรง

พระกรุณาจะยกทัพหลวงเสด็จคืนไปยังพระนคร ครั้นมางรัดอองเข้าไปถึงเมืองตองอู พระยาตองอูก็ใช้มางรัดอองให้ออกมาเล่า และให้กราบทูลพระกรุณาว่า ขอให้ทัพหลวงตั้งอยู่แต่ในที่เสด็จถึงนั้น ขออย่าเพ่อยกเข้าไป และพระยาตองอูจะแต่งพระราชสาส์น และเครื่องบรรณาการช้างม้าซึ่งได้ในเมืองหงสาวดีนั้นส่งออกมาถวาย จึงพระยาพระรามกราบทูลพระกรุณาว่า ซึ่งพระยาตองอูให้มากราบทูลพระกรุณาเชิญทัพหลวงงดอยู่นั้น เหตุว่าพระยาตองอูจะแต่งการป้องกันเมืองยังไป่มิสรรพ จึ่งอุบายให้ออกมาห้าม ประสงค์จะแต่งการที่จะรบพุ่งนั้นให้สรรพ ขออัญเชิญเสด็จทัพหลวงเข้าไป อย่าทันให้พระยาตองอูตกแต่งบ้านเมืองให้มั่นคง พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็มีพระราชโองการตรัสสั่งให้ส่งมางรัดอองนั้นคืนเข้าไปยังเมืองตองอู ให้ว่าแก่พระยาตองอูว่า ถ้าพระยาตองอูมิได้เสียสัตย์ (ยัง) เป็นพระราชไมตรีไซร้ ให้แต่งท้าวพระยาผู้ใหญ่ออกมา ครั้นให้ส่งมางรัดอองเข้าไปแล้ว พระยาตองอูมิได้แต่งท้าวพระยาผู้ใด ๆ ออกมาหามิได้ ก็ยกทัพหลวงเสด็จเข้าไปถึงเมืองตองอูในวันจันทร์ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๔ ปีกุนนั้น

ฝ่ายพระยาตองอูแต่งการกันเมือง ก็มิได้แต่งให้ออกมาเจรจาความเมืองโดยคลองพระราชไมตรี รุ่งขึ้นวันอังคาร พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็เสด็จไปยืนพระคชาธาร ก็ให้พลทหารเข้าล้อมเมืองตองอู และตั้งค่ายล้อมรอบเมืองตองอู ๔ ด้าน หน้าค่ายในด้านข้างทักษิณ ซึ่งทัพหลวงเสด็จอยู่นั้นไซร้ เป็นพนักงานพระยาศรีสุพรรณ พระยาท้ายน้ำ หลวงจ่าแสน เมืองศรีสงคราม ขุนราชนิกูล นอกราชการ ขุนแผลงสท้าน พระยาแสนหลวง พระยานคร เป็นนายกอง ในด้านข้างบูรพไซร้ พนักงานพระเพชรบูรณ์ พระยาสุพรรณบุรี หลวงมหาอำมาตยาธิบดีเป็นนายกอง ในด้านอุดรไซร้ เป็นพนักงานเจ้าพระยาพิษณุโลก พระยากำแพงเพชร และหมื่นภักดีศวร เป็นนายกอง ในด้านข้างประจิมไซร้ เป็นพนักงานพระยานครราชสีมา เมืองสิงห์บุรี ขุนอินทรบาล แสนภูมิโลกาเพชรสวรการ บังคับบัญชา ในหน้าค่ายทั้ง ๔ ด้านนั้นไซร้ ตรัสให้เจ้าพระยาพิษณุโลกและขุนราชนิกุลนอกราชการ ตรวจจัดทั้ง ๔ ด้านนั้น และพระพะลาชัยทัพหลวงไซร้* ตั้งไกลค่ายล้อมนั้นประมาณ ๑๐ เส้น

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า และพลับพลาชัยทัพหลวงไซร้

ขณะนั้นพระยาตองอูเมื่อได้ยินข่าวว่า ทัพหลวงเสด็จไปพระยาตองอูให้ขยายช้างใหญ่ทั้งปวงไปไว้นอกเมืองตองอู เอาไปไว้ถึงตำบลแม่ช้าง ใกล้แดนเมืองอังวะ พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ตรัสใช้พระมหาเทพเป็นนายกอง ขุนคชภักดีเมืองคชโยธา และขุนหมื่นอาสา ให้ไปลาด จึ่งพระมหาเทพและข้าหลวงทั้งปวงยกไปถึงตำ-บลแตรดอง แล้วยกไปถึงตำบลแม่ช้างได้ช้างพลายพังซึ่งพระยาตองอูให้เอาไปซ่อนไว้นั้น ๕๐ เศษ ในนี้ แต่ช้างใหญ่พลายรายปลอกกะยอ สูง ๗ ศอก พลายเทวนาทพินาย สูง ๖ ศอกคืบ ๕ นิ้ว พลอยปลองภูรายภักสูง ๒ ศอก ๗ นิ้ว พลายละลุ่มแทง สูง ๖ ศอก ๑ นิ้ว พลายนิลาตอง สูง ๖ ศอก ๖ นิ้ว พลายรานนิกนาง สูง ๖ ศอก ๓ นิ้ว พลายปลอกหละเนียมผะยู่ สูง ๖ ศอก ๘ นิ้ว พลายหัศปิสารท สูง ๖ ศอกคืบ ๕ นิ้ว พลายมัตตอมู่ สูง ๖ ศอก ๘ นิ้ว พลายเฉียดมะรัดคาร สูง ๖ ศอก ๓ นิ้ว พลายยู่มาตาง สูง ๖ ศอก ๒ นิ้ว พลายกลอรายชวา สูง ๖ ศอก ๒ นิ้ว พลายพิจิตร สูง ๕ ศอกคืบ ๑ นิ้ว พลายไชยมงคล สูง ๖ ศอก ๘ นิ้ว พลายรายปลอกละ สูง ๖ ศอก พลายรายเรียมนาง สูง ๖ศอก พลายราชสังราม สูง ๖ ศอก พลายชมภูทัช สูง ๖ ศอก ๒ นิ้ว พลายนักเป สูง ๕ ศอกคืบ ๕ นิ้ว พลายสีหนาศ สูง ๕ ศอกคืบ ๒ นิ้ว พลายสวรรคโลก สูง ๕ ศอกคืบ ๑๑ นิ้ว พลายรายผะอร สูง ๕ ศอกคืบ ๗ นิ้ว พลายรายภักปองกะยอ สูง ๕ ศอกคืบ ๑๐ นิ้ว พลายพังคูลาง สูง ๕ ศอก คืบ ๑๑ นิ้ว พลายเชมมรัศชะวา สูง ๖ ศอก ๔ นิ้ว พลายรายภักถันเลียง สูง ๖ ศอก ๔ นิ้ว พลายจำกะย่อ สูง ๕ ศอกคืบ ๘ นิ้ว พลายอนันตะโยธา สูง ๕ ศอกคืบ ๑ นิ้ว พลายรายถักกำยาง สูง ๖ ศอก ๒ นิ้ว พลายตหมายพญาแพร สูง ๖ ศอก พลายเขยกรมัดไป สูง ๕ ศอกคืบ ๖ นิ้ว พังมระพังคง สูง ๔ ศอกคืบ พังมะวะหลอม สูง ๕ ศอกคืบ ๓ นิ้ว พัง สูง ๔ ศอกคืบ ๕ นิ้ว และได้ช้างโขลงพวกหนึ่งเอามาถวาย

ถึง ณ วันเสาร์ แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๕* พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็ตรัสให้พลทหารยกเข้าปล้นเมืองตองอู ชาวเมืองตองอูป้องกันเมืองเป็นสามารถ การปล้นนั้นกลางวันและพลทหารป่วยเจ็บมาก พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็มีพระราชโองการตรัสให้ห้ามบมิให้ปล้น ก็ให้คลายพลคืนออกมาเข้าค่าย จึ่งตรัสให้แต่งไปลาดทุกตำบล ทั่วจังหวัดเมืองตองอู จนถึงแดนเมืองอังวะ

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า วันเสาร์ เดือน ๔ แรม ๑๓ ค่ำ

และได้เสบียงเป็นอันน้อยนัก ข้าวแพงเป็นทะนานละ ๑๐ สลึงบ้าง ๓ บาทบ้าง ไพร่ทั้งหลายมิได้อยู่เป็นมั่วมูลในทัพหลวงและหน้าค่ายล้อมเมืองทั้งปวงนั้น ก็จ่ายออกไปลาดหากินทุกตำบล อนึ่งไพร่พลหลวงทั้งหลายขาดเสบียงล้มตายก็มากนัก

ขณะนั้นพระเจ้าเชียงใหม่จะยกช้างม้ารี้พลไปโดยเสด็จไซร้ เป็นเหตุด้วยพระรามเดโชชาวเชียงใหม่ ได้มาเป็นข้าหลวงแต่ขณะก่อน และเมื่อเจ้าพระยาตะนาวศรียกทัพขึ้นไปเชียงใหม่ ห้ามชาวล้านช้างนั้น พระรามเดโชเข้าทัพไปด้วยเจ้าพระยาตะนาวศรี เจ้าพระยาตะนาวศรีก็แต่งให้พระรามเดโช ให้มาอยู่ซ่องคนในเมืองเชียงราย เชียงแสน อันเป็นเพศพระเจ้าเชียงใหม่นั้น ให้มาขึ้นแก่พระเจ้าเชียงใหม่ตามประเวณี ครั้นพระรามเดโชไปถึงเมืองเชียงราย เชียงแสน ชาวเมืองทั้งสองนั้น ก็สมัครด้วยพระรามเดโช เอาพระรามเดโชเป็นเจ้าเมือง ก็มิได้มาออกแก่พระเจ้าเชียงใหม่ ส่วนท้าวพระยาหัวเมืองอันขึ้นแก่พระเจ้าเชียงใหม่ทั้งปวง ก็มิได้มั่วมูลสมัครสมานด้วยพระเจ้าเชียงใหม่ ก็มาสมัครสมานด้วยพระรามเดโช พระรามเดโชได้กำลังรี้พลมากก็คิดจะรบเอาเมืองเชียงใหม่ จึ่งพระเจ้าเชียงใหม่จะยกพลไปโดยเสด็จมิได้ และแต่งพระทุลอง*อันเป็นราชบุตร และท้าวพระยาช้างม้ารี้พลขึ้นไปตามทัพหลวงถึงเมืองตองอู

ฝ่ายเจ้าเมืองแสนหวีถึงแก่กาลพิราลัย หาผู้จะครองเมืองมิได้ จึ่งเสนาบดีแต่งเครื่องบรรณาการไปทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ณ เมืองตองอู กราบทูลขอเจ้าฟ้าแสนหวี ซึ่งได้มาเป็นข้าเฝ้า ขณะตรัสใช้พระยาศรีไสละไปช่วยกันเมืองเมาะลำเลิงนั้น คืนไปเป็นเจ้าเมืองแสนหวี

ในขณะนั้นทัพหลวงตั้งอยู่เมืองตองอูถึง ๓ เดือน แล้วแต่งให้ไปลาดทุกตำบลไซร้ มิได้เสบียงอันจะเลี้ยงพลทั้งปวงในทัพหลวงนั้นข้าวแพงเป็นทะนานละตำลึง อนึ่งก็จวนเทศกาลฟ้าฝน พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ก็ยกทัพหลวงจากเมืองตองอูมาโดยทางกลอกมอ ครั้นทัพหลวงเสด็จถึงตำบลคับแค สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงอัญเชิญพระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวมายังพลับพลาชัย ก็มีพระราชโองการดำริด้วยกันว่า แผ่นดินเมืองเชียงใหม่เป็นจลาจล เพื่อพระ-รามเดโชและพระยาน่าน พระยาฝาง และท้าวพระยาชาวเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงอันขึ้นแก่

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า พระหลวง

พระเจ้าเชียงใหม่นั้นชวนกันคิดร้ายและจะรบพระเจ้าเชียงใหม่ดังนี้สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็เชิญพระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จไปเชียงใหม่ระงับท้าวพระยาทั้งปวง ซึ่งคิดร้ายแก่พระเจ้าเชียงใหม่นั้น และตรัสให้ทัพพระยากำแพงเพชร ทัพพระยาท้ายน้ำ ทัพพระยาเพชรบูรณ์ ทัพพระยานครสวรรค์ ทัพพระยาชัยนาทไปโดยเสด็จ และทัพพระทุลอง ทัพพระยาแสนหลวง ทัพพระยานคร เป็นทัพหน้า แล้วดำรัสให้เจ้าฟ้าแสนหวีไปโดยเสด็จด้วย ถ้าเสร็จราชการแล้วจึงให้ส่งขึ้นไปยังเมืองแสนหวี จึงพระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็ยกทัพหลวงเสด็จไปโดยทางเชียงใหม่ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ก็เสด็จมาโดยทางสะโตง มายังเมาะลำเลิงส่วนข้าหลวงอันแต่งไว้ให้ซ่องมอญทั้งปวงนั้น ก็ซ่องมอญอันกระจัดพลัดพรายทั้งปวงให้เข้าอยู่ที่ภูมิลำเนาในเมืองเมาะลำเลิงและเมืองเมาะตะมะนั้นได้มาก จึงตรัสให้พระยาทะละอยู่ตั้งเมืองเมาะลำเลิงและเมาะตะมะนั้นแล้ว ก็ยกทัพหลวงเสด็จมายังกรุงเทพพระมหานคร

พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จถึงตำบลท่าหอก* ในวันอังคาร แรม ๘ ค่ำ เดือน ๗** และแรมประทับอยู่ในตำบลท่าหอกนั้น ๑๕ วัน จึงมีพระราชโองการดรัสสั่งแก่เจ้าพระยาศรีราชเดโชชัยอภัยพิริยพาหุ ให้แต่งข้าหลวงไปหาพระยาหลวงเมืองน่าน พระยาฝาง พระรามเดโช พระยาพลศึกซ้าย พระยาสาด พระยาแพร่ พระยาล่อ พระยาสะเรียง พระยาเชียงของ พระยาพยาว พระยาพยาก พระยาเมืองยองพระยาชวา และหัวเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงทุกเมือง และแต่งข้าหลวงไปอยู่ประจำทุกเมือง

จึงพระเจ้าเชียงใหม่ก็แต่งเครื่องบรรณาการให้นันทะพะยะเอามาถวาย และให้กราบทูลพระกรุณาว่า ทัพหลวงเสด็จมานี้ พระเจ้าเชียงใหม่ชื่นชมหนักหนา เห็นว่ากิจกังวลทั้งปวงก็จะสำเร็จบริบูรณ์ด้วยเดชพระราชสมภาร และว่าพระเจ้าเชียงใหม่ยกไปเอาเมืองเชียง-รายไชรั พระยาฝางทำเพทุบายว่า จะยกมาช่วยพระเจ้าเชียงใหม่ และมากวาดเอาไพร่พลลูกค้ามาขายในแดนเมืองเชียงใหม่ทั้งปวงไปยังเมืองฝาง จึงพระเจ้าเชียงใหม่จะอยู่รบเอาเมืองเชียงรายมิได้และกลับคืนมาเมือง ขอเชิญทัพหลวงเสด็จไปเอาเมืองฝาง

จึงพระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชโองการตรัสสั่งแก่นันทะพะยะ ผู้มากราบทูลพระกรุณานั้น ให้ไปทูลแก่พระเจ้าเชียงใหม่

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ท่าหอด

** พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ในวันอังคาร เดือน ๗ แรม ๙ ค่ำ

นั้นว่าทรงพระกรุณาตรัสใช้ข้าหลวงไปหาพระยาฝาง และท้าวพระยาทั้งปวงแล้วจะท่าฟังข่าวนั้นก่อน ถ้าเห็นว่าพระยาฝางมิได้สวามิภักดิ์ใชร้ จึงจะยกทัพหลวงเสด็จไปเอาเมืองฝาง

ครั้นนันทะพะยะรับพระราชโองการใส่เกล้าใส่กระหม่อมไปทูลแก่พระเจ้าเชียงใหม่ พระเจ้าเชียงใหม่ก็ให้หมื่นตอง* และนายศรีนาถมากราบทูลพระกรุณาเล่าว่า ในเมืองเชียงใหม่ข้าวแพงนัก ทรงพระกรุณาจะเสด็จอยู่ท่าฟังข่าว ซึ่งข้าหลวงไปหาท้าวพระยาทั้งปวงนั้นเห็นจะเป็นช้านานและรี้พลทั้งปวงขาดเสบียง ขออัญเชิญเสด็จไปเอาเมืองฝางยังแล้ว เพราะเมืองฝางเป็นเสี้ยนศัตรูใหญ่หลวงนัก ครั้นหมื่นตอง นายศรีนาถมาถึงทัพหลวงในวันนั้น พระยาฝางให้หมื่นหลวงซ้าย นำเอาเครื่องบรรณาการมาถวาย ส่วนพระยาน่านให้แสนเด็กซ้ายนำเอาเครื่องบรรณาการมาถวายและมาถึงพร้อมกัน จึ่งหมื่นหลวงซ้ายและแสนเด็กซ้ายกราบทูลพระกรุณาว่า พระยาฝางและพระยาน่านแต่งดอกไม้เงินทองจะมาถวายบังคมในภายหลัง

พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชโองการตรัสสั่งแก่หมื่นตองและนายศรีนาถให้ไปทูลแก่พระเจ้าเชียงใหม่โดยเนื้อคดี ซึ่งพระ-ยาฝางและพระยาน่านให้กราบทูลพระกรุณานั้น เมื่อทัพหลวงเสด็จแรมทัพอยู่ในตำบลท่าหอกนั้น ข้าวแพงนัก พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชโองการตรัสถามพระยาแสนหลวงว่า ไพร่พลขาดเสบียงดังนี้ จะพอยกทัพหลวงไปตั้งแห่งใด จึงพระยาแสนหลวงกราบทูลพระกรุณา ขอเชิญเสด็จยกทัพหลวงไปตั้งตำบลเมืองเถิน เพราะที่นั้นใกล้ท่าเรือ พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชโองการตรัสใช้ขุนวิสูตรเสนา และขุนราชสรจันทร์ให้ไปทูลพระเจ้าเชียงใหม่ว่า ทัพหลวงเสด็จไปตั้งในตำบลเมืองเถิน

วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๖ สมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็ยกพลพยุหจากท่าหอกไปตั้งในตำบลเมืองเถิน จึ่งพระยาฝางก็ให้แต่งดอกไม้เงินทองและเครื่องบรรณาการมาถวาย จึงพระยาหลวงเมืองน่านก็ให้พระยาชัยสงครามถือดอกไม้เงินทองและเครื่องบรรณาการมาถวาย พระรามเดโชก็ให้พระยาสาดและแสนวิชยามาตย์ ถือดอกไม้เงินทองและเครื่องบรรณาการมาถวาย

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า หมื่นตองอู

จึ่งพระเจ้าเชียงใหม่ก็ให้หมื่นหลวงกุมกาม* มากราบทูลพระกรุณาว่า พระเจ้าเชียงใหม่ใช้ฉางกองจ่า และหมื่นหลวงกุมกามไปยังเขมราชและไกลเมืองฝางไป พระยาฝางก็ให้กุมเอาตัวฉางกองจ่า และหมื่นหลวงกุมกาม หมื่นฟองฝาง** เกาะจำไว้ อนึ่งพระเจ้าเชียงใหม่เมื่อตั้งทัพอยู่ ณ เมืองเชียงราย และใช้งะสอแสนท่าช้าง แสนขวาง ให้เอาช้างขึ้นไปพระยาฝางให้จับผู้มีชื่อทั้งนี้ฆ่าเสีย และยังแต่งะสอผู้เดียว ให้เกาะไว้ และบัดนี้ด้วยเดชะพระราชสมภาร พระยาฝางให้ปล่อยฉางกองจ่า และหมื่นหลวงกุมกาม และงะสอ มาด้วยหมื่นฟองฝาง ถึงเมืองเชียงใหม่แล้ว

พระบาทสมเด็จเอกาทศรถบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชโองการตรัสสั่งแก่หมื่นหลวงกุมกาม ให้ทูลพระเจ้าเชียงใหม่ว่า พระยาฝาง และพระยาหลวงเมืองน่าน และพระรามเดโช แต่งดอกไม้เงินทองมาถวาย แล้วตัวจะลงมาถวายบังคมภายหลังพระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชโองการตรัสใช้ขุนทรงภาราและขุนศรี ถือพระราชสาส์นไปเมืองเขมราช จึ่งพระยาหลวงเมืองน่านและท้าวพระยาแสนหมื่นชาวเมืองน่าน ก็ลงมาถวายบังคม และพระยาหลวงเมืองน่านถวายช้างพลาย ๖ ศอกมีเศษ ถวายช้างพัง ๒ ช้าง ถวายม้าดี ๒๐ ม้า และเครื่องบรรณาการก็มาก อนึ่งท้าวพระยาแสนหมื่นอันมาด้วยพระยาหลวงเมืองน่านนั้น ถวายม้าและเครื่องบรรณาการก็มาก

อันดับนั้นพระยาฝางและท้าวพระยาแสนหมื่นชาวเมืองฝาง ก็ลงมาถวายบังคม พระยาฝางก็ถวายช้างพลายสวมทองช้างหนึ่ง สูง ๖ ศอกเศษ ช้างพังรูปดี ๒ ช้าง ถวายม้า ๓๐ ม้า และเครื่องบรรณาการก็มาก อนึ่งท้าวพระยาแสนหมื่นอันมาด้วยพระยาฝางนั้น ก็ถวายม้าและเครื่องบรรณาการก็มาก อยู่ ๓ วัน พระรามเดโชและท้าวพระยาแสนหมื่น ชาวเมืองเชียงแสนและเชียงรายก็มาถวายบังคม พระรามเดโชถวายช้างพลายฉางพรสะศึกช้างหนึ่ง สูง ๕ ศอกคืบเศษ ช้างพลายมระปอกนากหนึ่ง ถวายม้า ๕๐ ม้า และเครื่องบรรณาการก็มาก อนึ่ง ท้าวพระยาแสนหมื่นอันมาด้วยพระรามเดโชนั้น ถวายเครื่องบรรณาการก็มาก พระยาพลเศิกซ้าย น้องพระยาหลวงเมืองน่าน ก็ลงมาถวายบังคม และถวายช้างพลายบุญเรืองฤทธิ์ช้างหนึ่ง สูง ๕ ศอกคืบเศษ ถวายม้าและเครื่องบรรณาการก็มาก พระยาแพร่ พระยาลอ

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า จึงพระเจ้าเชียงใหม่ก็ใช้เพี้ยหลวงคุมคาม

** พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า หมื่นฟองฝาง
พระราชพงศาวดารฉบับพันจัทนุมาศ (เจิม) ว่า หมื่นทองฝาง

พระยาชะเรียง พระยาเชียงของ พระยาพยาว พระยาพยาก พระยาเมืองยอง และท้าวพระยาหัวเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงก็มาถวายบังคมและถวายช้างม้า และเครื่องบรรณาการก็มาก และท้าวพระยาแสนหมื่นทั้งปวงนี้เอาช้างม้ารี้พลมาตั้งทัพอยู่ล้อมพระราชฐานและรับราชการ

พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชโองการตรัสใช้หมื่นอินทรักษา ให้ขึ้นไปทูลแก่พระเจ้าเชียงใหม่ว่า ท้าวพระยาทั้งปวงมาถวายบังคมและได้รับราชการอยู่ในทัพหลวงแล้ว พระเจ้าเชียงใหม่ก็ยินลากยินดีนักหนา เพราะท้าวพระยาทั้งนั้นกำลังรี้พลมั่นคงนัก ถ้าและทรงพระกรุณามิได้เสด็จไประงับไซร้ เห็นพระเจ้าเชียงใหม่จะยืนแก่ท้าวพระยาทั้งนี้มิได้ และด้วยเดชะพระราชสมภารเสด็จไป จึ่งแผ่นดินเมืองเชียงใหม่มิได้จลาจล คงอยู่แก่พระเจ้าเชียงใหม่ อนึ่งเมื่อทัพหลวงเสด็จอยู่เมืองเถินนั้น พลทหารล้อมวังเป็นน้อยนัก เพราะข้าวแพงและรี้พลทั้งปวงซ่านเซ็นลงอยู่ในทัพหลวงประมาณ ๓๐๐ เศษ อนึ่งช้างม้าก็น้อยนัก

ฝ่ายท้าวพระยาลาวทั้งปวงนั้นไซร้ ก็ย่อมมีกำลังช้างม้า รี้พลมั่งคั่งทุกเมือง และท้าวพระยาทั้งปวงมาราบคาบทีนี้ ด้วยเดชานุภาพพระราชสมภาร จึ่งพระเจ้าเชียงใหม่ให้พระยาพยาวนำเอาช้างพลายมานะช้างหนึ่ง สูง ๗ ศอกเศษ ลงมาด้วยหมื่นอินทรักษา เอามาถวายในตำบลเมืองเถิน แล้วพระเจ้าเชียงใหม่ก็แต่งเครื่องบรรณาการ ให้แสนหมื่นถือลงมาถวายเป็นหลายครั้ง

ฝ่ายพระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จไประงับท้าวพระยาทั้งหลายในเมืองเชียงใหม่นั้นราบคาบแล้ว ก็ตรัสให้ส่งเจ้าฟ้าแสนหวีไปโดยทางเชียงใหม่ ไปยังเมืองแสนหวี และพระราชทานตรัสให้ช้างม้าและเครื่องกระยาประ-สาทไปแก่เจ้าฟ้าแสนหวีนั้นมาก อยู่มาพระมหาเทวีพระเจ้าเชียงใหม่ถึงแก่อนิจกรรม พระเจ้าเชียงใหม่ก็ให้แสนหนังสือแดนลงมากราบทูลพระกรุณา ขอพระทุลองขึ้นไปช่วยแต่งการศพพระมหาเทวี และแต่งพระชัยทิปะผู้น้องพระทุลองลงมาถวายบังคม อยู่เฝ้าจำนำพระบาทในทัพหลวง

ในเมืองเชียงใหม่นั้น เร่งเกิดทรพิษ ข้าวแพงนัก พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชโองการตรัสใช้หลวงเสนาบดีศรีสมุหพระกลาโหมลงมายังกรุงพระมหานครศรีอยุธยา เอาลำเลียงข้าวขึ้นไปยังทัพหลวง และพระราชทานให้ขึ้นไปแก่พระเจ้าเชียงใหม่ จึ่งได้เลี้ยงไพร่พลประชาราษฎรทั้งปวงในเมืองเชียงใหม่

นั้น ส่วนขุนพรหมสุรินทร์ ข้าหลวงผู้ไปอยู่รั้งเมืองฝางนั้นเกิดเหตุการณ์ ชาวเมืองฝางคิดร้ายก็ลอบทำร้ายแก่ขุนพรหมสุรินทร์ จึ่งมีข่าวลงมากราบทูลพระกรุณา พระบาทสมเด็จเอกาทศรถบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชโองการดรัสใช้พระยานครและพระรามเดโช ขึ้นไปอยู่รั้งเมืองฝาง ครั้นท้าวพระยาหัวเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงลงมาถวายบังคมเสร็จแล้ว ถึงเดือน ๑๑ พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว มีพระราชโองการตรัสใช้หมื่นนนทบาล ลงมากราบทูลพระกรุณาแก่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ให้หมื่นนนทบาลแถลงการณ์ซึ่งเสด็จไปประงับท้าวพระยาทั้งปวงราบคาบนั้น ถวายแก่พระพุทธเจ้าหลวง

ในขณะนั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จอยู่แต่เมืองสุพรรณบุรี ครั้นหมื่นนนทบาลมาถึงเมืองสุพรรณบุรี ที่ทัพหลวงเสด็จอยู่นั้น หมื่นนนทบาลก็เอากิจจานุกิจทั้งปวงกราบทูลพระกรุณา แถลงถวายแก่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ก็มีพระราชโองการตรัสสั่งแก่หมื่นนนทบาล ให้ขึ้นไปกราบทูลพระกรุณาพระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ขอเชิญเสด็จขึ้นไปยังเมืองเชียงใหม่ ให้เอาท้าวพระยาทั้งปวงให้สมัครสมานด้วยพระเจ้าเชียงใหม่ ครั้นหมื่นนนทบาลขึ้นไปถึงทัพหลวง กราบทูลพระกรุณาโดยสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมีพระราชโองการดรัสนั้น พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชโองการตรัสใช้ข้าหลวงขึ้นไปหาพระรามเดโชในเมืองฝางว่า ทัพหลวงเสด็จไปยังเมืองเชียงใหม่ และให้พระรามเตโชลงมาถวายบังคมในเมืองเชียงใหม่ จึ่งดรัสใช้ข้าหลวงให้ขึ้นไปทูลแก่พระเจ้าเชียงใหม่ว่า ทัพหลวงจะเสด็จขึ้นไปตั้งในเมืองลำพูน และให้พระเจ้าเชียงใหม่ออกมารับเสด็จในเมืองลำพูน จะเอาท้าวพระยาหัวเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงมอบแก่พระเจ้าเชียงใหม่ ให้สมัครสมานด้วยกัน ขณะนั้นพระเจ้าเชียงใหม่รู้ ก็แต่งท้าวพระยาแสนหมื่นให้ออกมาปลูกพระตำหนักทัพหลวง แล้วก็แต่งตำหนักที่พระเจ้าเชียงใหม่จะเสด็จออกมาเองนั้น

ถึง ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือนอ้าย พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ยกทัพหลวงเสด็จจากเมืองเถินและพระยาหลวงเมืองน่าน พระยาแสนหลวงพึงชัย พระยาฝาง และท้าวพระยาหัวเมืองใหญ่น้อยทั้งปวง และพระชัยทิปะลูกพระเจ้าเชียงไหม่ก็ไปโดยเสด็จ จึ่งยกทัพหลวงเข้าไปตั้งเมืองลำพูน ในขณะนั้นช้างม้ารี้พลฝ่ายท้าวพระยาลาวทั้งปวงนั้น ล้อมทัพหลวงอยู่เป็นนักหนา พระเจ้าเชียงใหม่รู้ว่า

ท้าวพระยาลาวทั้งปวงพร้อมมูลในทัพหลวง และช้างม้ารี้พลมากนัก บรรดาพระเจ้าเชียงใหม่จะออกมารับทัพหลวงไซร้ก็คิดสงสัยเกรงขามและมิได้ออกมารับเสด็จในเมืองลำพูนนั้น

ส่วนพระรามเดโช ครั้นมีพระราชกำหนดขึ้นไปหา ก็ยกลงมาจากเมืองฝาง จะมายังทัพหลวงในเมืองลำพูน ก็เอาช้างม้ารี้พลเดินใกล้เมืองเชียงใหม่มา พระเจ้าเชียงใหม่ก็ยกทัพเข้าตีทัพพระรามเดโช พระรามเดโชมิทันรู้ตัวก็แตกฉาน พระรามเดโชจะลงมายังทัพหลวงมิได้ ก็คืนไปเมืองฝาง

พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็ตรัสรู้การซึ่งพระเจ้าเชียงใหม่คิดสงสัยและมิได้ลงมายังทัพหลวงนั้น จึงมีพระราชโองการตรัสให้ท้าวพระยาพระหัวเมือง มนตรีมุขทั้งหลาย พิพากษาว่า ซึ่งทรงพระกรุณาให้เรายกพลากร (มา) ทั้งนี้ เพราะเหตุว่าทรงพระเมตตาแก่พระเจ้าเชียงใหม่ เพื่อจะให้ระงับท้าวพระยาลาวหัวเมืองทั้งปวง อันกระด้างกระเดื่องเป็นปัจนึกแก่พระเจ้าเชียงใหม่ ให้ปรกติราบคาบท้าวพระยาลาวทั้งปวงก็มาพร้อมกัน ณ เมืองเถินสิ้น

ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่ก็มิได้ลงมา แต่งให้แสนท้าวพระยาลาวคุมเครื่องบรรณาการลงมาเรื่องความทั้งนี้ก็ทราบลงไปถึงฝ่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ ดำรัสเห็นว่าเมืองเชียงใหม่ยังมิปรกติ จึ่งให้กลับขึ้นมาระงับเสียให้จงได้ พระเจ้าเชียงใหม่ก็มิได้ลงมา กลับแต่งทัพมาซุ่มไว้ตีพระรามเดโช อันลงมาตามกำหนดอีกเล่า และซึ่งพระเจ้าเชียงใหม่ทำดังนี้ ยังเห็นประการใด มุขมนตรีทั้งปวงปรึกษาว่าเดิมแผ่นดินเชียงใหม่เป็นจลาจล พระเจ้าเชียงใหม่หาที่พึ่งมิได้จึ่งให้ไปกราบทูลเบื้องบาทยุคล ขอเอาพระเดชเดชานุภาพปกเกล้าปกกระหม่อม พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระมหากรุณาแก่พระเจ้าเชียงใหม่ให้คงอยู่ในเศวตฉัตร จึ่งเชิญพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นมาในสมัยใช่ฤดูกาล ป่วยการรี้พลมาก ครั้นทัพหลวงเสด็จมาถึงท่าหอก ตรัสให้ข้าหลวงไปหาท้าวพระยาลาวอันกระด้างกระเดื่องต่อพระเจ้าเชียงใหม่ เดชะพระเดชานุภาพท้าวพระยาลาวทั้งปวงมิอาจขัดแข็งอยู่ได้ ก็พากันมากราบถวายบังคม เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทอยู่ในทัพหลวง ณ เมืองเถินสิ้น พระเจ้าเชียงใหม่ก็หามาไม่ ด้วยมิได้เชื่อพระเดชเดชานุภาพ มีแต่ความกลัวพระยาลาวทั้งปวงมากกว่าพระราชอาชญาศึกอีก สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็มิได้ทรงพระโทมนัสเคืองพระทัย ต้องทรงพระอุตสาหะเสด็จพระราชดำเนินกลับขึ้นมาถึงเมืองลำพูน กำหนดให้พระเจ้าเชียงใหม่มาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท พร้อมกันกับพระ

ยาลาวทั้งหลาย เพื่อจะพระราชทานพระราโชวาทให้พระยาลาวสมัครสมานอ่อนน้อมต่อพระเจ้าเชียงใหม่ พระเจ้าเชียงใหม่ก็มิได้ลงมา กลับแต่งทัพไทยใหญ่ซุ่มตีพระรามเดโช อันจะลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท จนพระรามเดโชมามิได้ กลับคืนมาเมืองฝาง และพระเจ้าเชียงใหม่โมหจิต มิได้เชื่อพระเดชเดชานุภาพแล้ว ซึ่งจะเสด็จอยู่โปรดอีกเหลือการ อนึ่งไพร่พลในทัพหลวงและไพร่ท้าวพระยาลาวทั้งปวง ก็ขัดสนเสบียงอาหารนัก ขอเชิญเสด็จพระราชดำเนินทัพหลวงเสด็จกลับยังกรุงพระมหานครจึ่งควร เอาคำพิพากษากราบทูลพระกรุณา จึ่งมีพระราชโองการตรัสว่า พระเจ้าเชียงใหม่เป็นคนหลงอยู่แล้ว และจะละเสียนั้นเหมือนไม่อนุกูลพระเจ้าเชียงใหม่ ประการหนึ่งก็จะเสียเกียรดิยศสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐไป ทั้งพระองค์ก็จะทรงพระโกรธโทษเราได้ ชอบให้ข้าราชการผู้มีสติปัญญาเข้าไปว่ากล่าวชี้แจง ให้พระเจ้าเชียงใหม่ออกมาจงได้ และให้ม้าตำรวจ ๓๐ ม้า ขึ้นไปหาพระรามเดโชลงมาสมัครสมานเสียจึ่งควร

ฝ่ายเสนาข้าทูลละอองธุลีพระบาท กราบถวายบังคมเห็นโดยพระราชดำริทุกประการ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็ตรัสให้หมื่นอินทรักษากับพระชัยทิปะ โอรสพระเจ้าเชียงใหม่เข้าไปยังเมืองเชียงใหม่ และให้หมื่นเพชรไพรี หัวหมื่นตำรวจ ๓๐ ม้าไปหาพระรามเดโช ณ เมืองฝาง ครั้นหมื่นอินทรักษา ข้าหลวง กับพระชัยทิปะ ไปถึงพระเจ้าเชียงใหม่ จึ่งทูลว่า สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตา อุตสาหะเสด็จพระราชดำเนินยกทัพหลวงขึ้นมาถึงเมืองลำพูน กำหนดให้ลงมาเฝ้า ทรงพระกรุณาจะเอาพระยาลาวทั้งปวงสมัครสมานมอบให้ เหตุไฉนพระองค์จึ่งมิได้ลงไปเฝ้า แล้วลอบแต่งทัพม้าตีทัพพระรามเดโช อันลงไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทนั้นอีกเล่า พระองค์ทำดังนี้ควรอยู่แล้วหรือ บัดนี้พระเจ้าอยู่หัวขัดเคืองให้เสนาพฤฒามาตย์ปรึกษาว่า ๆ ให้เชิญเสด็จยกทัพหลวงกลับยังกรุงพระมหานคร แต่ทว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ยังทรงพระอาลัยถึงพระองค์ว่า ถ้าทัพหลวงเสด็จกลับ เห็นว่าเมืองเชียงใหม่จะตั้งอยู่มิได้ เสียดายที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรมานพระองค์เสด็จมา จึ่งให้ข้าพเจ้าเข้ามากราบทูลพระองค์ อย่าให้วิตกเกรงขามท้าวพระยาลาวทั้งปวงเลย เป็นภาระธุระสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว จะระงับการกุลีให้สงบจงได้ พระชัยทิปะทูลชี้แจงพระเดชเดชานุภาพที่ท้าวพระยาลาวเกรงขามให้ฟังทุกประการ

พระเจ้าเชียงใหม่ได้แจ้งดังนั้น มีความยินดีนัก ครั้นเพลารุ่งเช้า พระเจ้าเชียงใหม่ก็ยกช้างม้ารี้พลโดยสมควรลงมายังเมืองลำพูน เข้าเฝ้ากราบถวายบังคมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทูลขอโทษที่มิได้ลงมาเฝ้า และลอบทำร้ายพระรามเดโชทุกประการ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ตรัสได้ทรงฟังพระเจ้าเชียงใหม่กราบทูล แย้มพระโอษฐ์แล้วมีพระราชโองการตรัสว่า ซึ่งพระเจ้าเชียงใหม่มิได้มาตามกำหนดนั้น เพราะท่านมิได้เชื่อพระบวรบุญญานุภาพสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ผู้ทรงพระกฤษฎาภินิหารอันประเสริฐ ตรัสเท่าดังนั้นแล้ว ก็ให้หาท้าวพระยาลาวทั้งปวง เข้ามาเฝ้า จึ่งมีพระราชบริหารตรัสแก่พระยาน่านพระยาฝาง และท้าวพระยาลาวแสนหลวงทั้งปวงว่า เมืองเชียงใหม่เป็นเมืองกษัตริย์สืบมาแต่บูราณราชประเพณี พระเจ้าเชียงใหม่เล่า ก็เป็นกษัตริย์สืบสุริยวงศ์มาหลายชั่วแล้ว และซึ่งท่านทั้งปวงคบคิดกันเป็นปรปักษ์ข้าศึก จะรบเอาเมืองเชียงใหม่นั้น ถึงมาตรว่าจะได้สมบัติในเมืองเชียงใหม่ก็ดี ความทุรยศอันนี้ ก็จะปรากฏอยู่ (คู่) ฟ้า ดูมิบังควร สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระมหากรุณาการุญภาพท่านทั้งปวงและพระเจ้าเชียงใหม่ จึ่งดำรัสให้เราอุตสาหะมา หวังจะให้ท่านทั้งปวงสามัคคีรสสุนทรภาพสโมสรสุจริตดุจกาลก่อน ท้าวพระยาทั้งหลายจะว่าประการใด ท้าวพระยาแสนหลวงทั้งปวง กราบถวายบังคมพร้อมกัน แล้วกราบทูลว่า พระเจ้าอยู่หัวโปรดประการใด จะกระทำตามทุกประการ พระเจ้าเชียงใหม่กราบทูลพระกรุณาว่าท้าวพระยาทั้งปวงประนีประนอมแล้ว ข้าพระองค์มิได้มีอาฆาตจองเวรแก่ท้าวพระยาทั้งปวง จะถวายสัตย์ปฏิญาณได้

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสได้ฟังดังนั้น ดีพระทัย ตั้งแต่นั้นพระเจ้าเชียงใหม่กับท้าวพระยาแสนหลวง แสนเมืองทั้งปวงก็มิได้มีความพิโรธอาฆาตแก่กันต่อไป พระเจ้าเชียงใหม่ก็มิได้กลับเข้าไปเมืองเชียงใหม่ อยู่ในทัพหลวงถึง ๘ เวน

ฝ่ายหมื่นเพชรไพรีกับพระรามเดโชก็มาถึง เฝ้าพร้อมกันกับพระเจ้าเชียงใหม่แสนหลวงแสนเมืองทั้งปวงพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ตรัสให้ราโชวาทโดยยุติธรรมสามัคคีรสพระเจ้าเชียงใหม่กับพระรามเดโชก็สิ้นเวรพยาบาทกัน

ครั้นรุ่งขึ้นก็เสด็จพระราชดำเนินพาพระเจ้าเชียงใหม่ และท้าวพระยาลาว เข้าไปในพระอารามพระมหาธาตุ เมืองลำพูน ก็ให้ท้าวพระยาลาวทั้งปวงกระทำสัตย์ปฏิญาณ ถือน้ำพระพิพัฒน์ต่อพระเจ้าเชียงใหม่ พระเจ้าเชียงใหม่ก็ถวายสัตย์ต่อสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวจำเพาะพระพักตร์พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์เจ้า ซึ่งมิได้อาฆาตจองเวรแก่ท้าวพระยาทั้งหลายเป็นอันสุจริต สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ตรัสให้โอวาทสั่งสอนพระเจ้าเชียงใหม่ และท้าวพระยาลาวทั้งหลายเป็นอเนกบรรยาย แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับเข้ามายังราชพลับพลาอาสน์ จึ่งดำรัสแก่พระเจ้าเชียงใหม่ พระรามเดโช ท้าวพระยา แสนหลวง แสน

เมืองทั้งปวง ให้ไปอยู่รักษาเมืองดังเก่า บำรุงประชาราษฎรขอบขัณฑเสมา โดยยุติธรรมประเพณีให้ถาวรวัฒนาสืบไป

ครั้น ณ วันอังคาร แรม ๕ ค่ำ เดือนอ้าย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จพระราชดำเนิน ยกพยุหโยธาทัพออกจากเมืองลำพูน และพระเจ้าเชียงใหม่ พระรามเดโชท้าวพระยาแสนหลวง แสนเมืองทั้งปวง ก็ตามมาส่งเสด็จถึงตำบลจอมทอง แล้วก็กราบถวายบังคมลา ยกแยกกันไปบ้านเมืองโดยพระราชกำหนด แต่พระชัยทิปะ ลูกพระเจ้าเชียงใหม่ และพระยาเศิกซ้าย และนันทะกะยอสูนั้น ลงมาโดยเสด็จ พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จลงมาถึงสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในเมืองหลวงสุพรรณบุรี สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็มีพระราชหฤทัยปรีดาภิรมย์นักหนาและสรรเสริญพระเดชเดชานุภาพพระราชสมภารพระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จไปประงับท้าวพระยาทั้งปวงให้ราบคาบนั้น

ลุศักราช ๙๕๒ ปีขาล โทศก ในเมืองละแวกนั้นไซร้ เมื่อพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ยกทัพหลวงเสด็จไปปราบราชศัตรูในเมืองละแวก และเทครัวอพยพทั้งปวงเสด็จมายังกรุงพระนคร แล้วอยู่ภายหลังจึ่งลูกพระยาละแวก ซึ่งหนีไปอยู่เมืองล้านช้างนั้น ก็คืนมายังเมืองละแวก ประมูลไพร่พลทั้งปวงได้เป็นพระยาละแวก แล้วแต่งดอกไม้เงินทองและเครื่องบรรณาการถวายทุกปีมิได้ขาด ครั้นพระยาละแวกนั้นพิราลัยไซร้หาผู้ปกครองแผ่นดินเมืองละแวกนั้นมิไม่ จึ่งสมณพราหมณาจารย์และท้าวพระยามนตรีมุขทั้งปวง แต่งดอกไม้เงิน ทอง และเครื่องบรรณาการมาถวายบังคมพระบาท สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ขอพระศรีสุพรรมาธิราช ผู้น้องพระยาละแวกก่อนนั้น ไปครองแผ่นดินเมืองละแวก

พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็ทรงพระกรุณาพระ-ราชทานเครื่องราชูปโภคสำหรับพระมหากษัตริย์ ให้เอาพระศรีสุพรรณมาธิราชไปเป็นพระยาละแวกแล้วตรัสให้เจ้าพระยาสวรรคโลก พระยาพนธารา และพลทหาร ๓,๐๐๐ เอาพระศรีสุพรรมาธิราชไปส่งถึงเมืองละแวกโดยทางเรือในปีขาล โทศกนั้น

ลุศักราช ๙๕๓ ปีเถาะ ตรีศก พระศรีสุพรรณมาธิราชผู้เป็นพระยาละแวก ก็ให้พระยากลาโหม ผู้ลูกเขย มากราบทูลพระกรุณาพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ว่า พระยาอ่อนหนีไปอยู่ด้วยช่องพรรคในตำบลเสนละโทงนั้น ประมูล

ช่องพรรคทั้งปวงได้มากแล้ว ว่าจะยกมารบพระยาละแวก พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็มีพระราชโองการตรัสให้แต่งทัพพระเจ้าลูกเธอ พระมหาธรรมราชา และช้างเครื่อง ๕๐ ม้า ๑๐๐ พล ๑๐,๐๐๐ และทัพพระยาธรมาธิบดี พระยาสวรรคโลก พระยากำแพงเพชร พระยาสุโขทัย พระยาธารา ยกไปโดยทางโพธิสัตว์ และมีพระกำหนดไป ให้พระยาละแวกยกทัพออกมาบรรจบด้วยทัพสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ และให้ยกไปตีทัพพระยาอ่อนในตำบลเสนละโทงนั้น ครั้นตีทัพพระยาอ่อนแตกฉานแล้ว สมเด็จพระเจ้าลูกเธอก็ยกทัพคืนมาโดยทางพระนครหลวงมาถวายบังคมพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์

เมื่อทัพหลวงเสด็จอยู่ในเมืองเพชรบุรีในปีเถาะศกนั้น พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปประพาสโดยทางชลมารค เสด็จด้วยพระชลวิมานอันอลงการอลงกตรจนา ดูมหึมา ดาดาษด้วยบริพาร แสนศฤงคารประดับสรรพเสร็จ เสด็จถึงเมืองพระพิษณุโลก ตั้งตำหนักในตำบลวัดจันทร์ ฝ่ายพระคชาธารสารสินธพ พาหนะและช้างต้นม้าต้นทั้วปวงไซร้ ทรงพระกรุณาตรัสให้ไปโดยทางสถลมารครับทัพหลวงในเมืองพระพิษณุโลก พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็เสด็จไปนมัสการพระชินราชในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เมืองพระพิษณุโลกนั้นแล้วก็เสด็จไปประพาสในเมืองพระพิษณุโลกนั้นทุกตำบล

ในขณะนั้นกรมการเมืองพระพิษณุโลกกราบทูลพระกรุณาว่า เสือร้ายนัก มาบีฑาผู้คนถึงในเมืองพิษณุโลก ทรงพระกรุณาตรัสให้ข้าหลวงไปล้อมเสืออันร้ายทุกตำบล วันหนึ่งข้าหลวงไปล้อมเสือมาถวาย และทรงพระกรุณาตรัสให้แต่งเป็นคอก สูงประมาณ ๑๐ ศอก แล้วเอาเสือปล่อยเข้าในคอกนั้น พระบาทสมเด็จเอกาศทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จด้วยช้างพระที่นั่ง และเสด็จออกไปยืนช้างพระที่นั่งแทบคอกนั้น และจะให้ทหารข้าหลวงเข้าพุ่งแทงไซร้ เสือนั้นใหญ่กำลังสามารถ ก็วิ่งข้ามคอกออกมาโดยหน้าพระที่นั่ง ทรงพระกรุณาก็เสด็จวางช้างพระที่นั่งตามเสือนั้นไป และตรัสให้ข้าหลวงเข้าล้อมแทงเอาได้ในกลางแปลง และข้าหลวงจะได้ป่วยเจ็บหามิได้ พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จไปพระพิษณุโลกครานั้น และเสด็จประพาส ดังนี้เป็นหลายครั้ง จึงพระบาทสมเด็จเอกาทศรถบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชโองการตรัสให้เอาทองนพคุณเครื่องราชูปโภค มาสำหรับเป็นทองประธาศรี จึง

เสด็จไปปิดพระพุทธปฏิมาพระชินราช ด้วยพระหัตถ์เสร็จบริบูรณ์ แต่การฉลองและให้เล่นมหรสพบูชาสักการแก่พระพุทธเจ้านั้น ๗ วัน ๗ คืนเป็นมหามเหาฬารหนักหนา จึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวหลวงตรัสใช้ข้าหลวงขึ้นไปกราบทูลพระกรุณาเชิญเสด็จ พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จลงมาจากเมืองพระพิษณุโลกในวันพุธ แรม ๖ ค่ำ เดือน ๖ ในปีเถาะศกนั้น

ถึงเดือน ๙ พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็เสด็จไปเมืองเพชรบุรีโดยสถลมารค เสด็จไปประพาสถึงตำบลสามร้อยยอด และตั้งพระตำหนักแทบฝั่งพระมหาสมุทร จึ่งเสด็จลงพระสุพรรณวิมานนาวา อันอลงกตรจนาธิการประดับสรรพด้วยเครื่องพิชัยศัสตราวุธดูมหึมา และเรือท้าวพระยาเสนาบดี พิริยโยธาทหารโดยเสด็จแห่ห้อมล้อมดาษดาในท้องมหามหรรณพสาคร พระบาทสมเด็จพระบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็เสด็จออกไปประพาสภิรมย์ชมฝูงมัสยากร อันมีนานาพรรณในกลางสมุทร ก็ทรงเบ็ดทอดได้ปลาฉลามแล้วก็เสด็จคืนมายังพระตำหนัก พระบาทสมเด็จพระบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ เสด็จออกไปประพาสในกลางพระมหาสมุทรดังนั้น ได้ ๑๔ วันวารแล้ว ก็มีพระราชโองการตรัสสั่ง ให้ไปแต่งพระตำหนักในริมฝั่งมหาสมุทร ตำบลโตนดหลวง ก็เสด็จลงพระสุพรรณวิมานมหานาวาอันเป็นพิชัยพาหนะสำหรับประดับพลากรโดยขนาด เรือท้าวพระยาเสนาบดีมนตรี พิริยโยธามาตย์ทั้งหลายแห่ห้อมล้อมดาษดาดูมหึมาด้วยเครื่องสรรพายุทธ์ พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็เสด็จโดยชลมารคมหาสมุทรมายังพระตำหนัก ในตำบลโตนดหลวงและทอดอยู่แรมทัพในมหาสมุทร ๒ คืน จึงเสด็จถึงพระตำหนักโตนดหลวงนั้น และเสด็จออกไปประพาสในกลางมหาสมุทร ในตำบลโตนดหลวงนั้นเล่าอยู่ ๑๒ วัน จึงเสด็จจากตำบลโตนดหลวงเสด็จโดยสถลมารค เข้ามายังเมืองเพชรบุรี

ลุศักราช ๙๕๔ ปีมะโรง จัตวาศก เดือน ๑๒ พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็มีพระราชโองการตรัสให้บำรุงช้างม้าทั้งปวงไว้สรรพ จะยกทัพหลวงเสด็จไปเอาเมืองตองอู จึงมีข่าวมาว่า พระยาอังวะจะยกมาเอาเมืองนายและได้เมืองนายแล้วและพระยาอังวะจะยกไปเอาเมืองแสนหวีเล่า พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็มีพระราชโองการตรัสว่า เมืองแสนหวีไซร้ ได้เป็นข้าขัณฑเสมาฝ่ายกรุงพระนครศรีอยุธยาเล่า และซึ่งพระยาอังวะมาเอาเมืองนายและเมืองแสนหวีดังนี้ ควรเรายก

ทัพหลวงไปเอาเมืองอังวะ จึงมีพระราชกำหนดแก่ท้าวพระยาสามนตราช เสนาบดีมนตรีมุข ทั้งปวง ให้ตรวจเครื่องสรรพาวุธ ช้างม้ารี้พลทั้งปวงจงสรรพ และจะยกทัพหลวงเสด็จไปเอา เมืองอังวะ

ครั้นถึงมาฆศรีมาศ พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็มีพระราชโองการตรัสให้แต่งพระตำหนักในตำบลป่าโมก ครั้นเสร็จก็เสด็จด้วยพระชลวิมานมาโดยทางชลมารค เสด็จเข้าดระพังพล* ในพระตำหนักป่าโมกนั้น พระบาทสมเด็จพระบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็เสด็จพยุหบาตราจากตำบลป่าโมก เสด็จโดยชลมารคขึ้นเหยียบชัยภูมิในตำบลเอกราช ให้ขุนแผนสะท้านฟันไม้ข่มนาม โดยการพระราชพิธีพิชัยสงครามเสร็จ ก็เสด็จออกทัพชัยในตำบลพระหล่อ พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็เสด็จโดยพยุหบาตราโดยสถลมารค สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เสด็จทรงช้างต้นศรีชัยศักดิ์เป็นพระคชาธาร สมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรงช้างมหาศักดานุภาพเป็นพระคชาธาร พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็เสด็จพยุหบาตราด้วยพระคชาธารทั้งสอง อันประดับด้วยเครื่องคเชนทราลังการ์ อันพิจิตรด้วยกาญจนมณีรัตนชัชวาลและโอฬารด้วยเครื่องพระอภิรมย์เศวตฉัตร กลิ้งกลดชุมสายลายพิจิตร พิพิธรัตนพัชนีจามรบวรพรรณโอภาส เดียรดาษด้วยท้าวพระยาสามนตราช เสนาบดีมนตรี พิริยโยธาทหาร แห่ห้อมล้อมเป็นบริพารดูอธึก พันลึกด้วยพวกพลคเชนทรนิกร บวรมหาคชสารสินธพ สมุหโยธาทั้งหลาย ดูพรรณรายด้วยเครื่องสรรพายุทธ์เกราะกราย ย้ายกันแห่โดยขนัดซ้ายขวาหน้าหลัง และพลช้างเครื่อง ๘๐๐ พลม้า ๑,๕๐๐ พลโยธาหาญ ๑๐๐,๐๐๐

พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ก็เสด็จพยุหบาตราโดยสถลมารค ไปโดยทางกำแพงเพชรขึ้นไปยังเชียงใหม่ และพระเจ้าเชียงใหม่ไปรบพระรามเดโชในเมืองเชียงแสน จึงตั้งทัพหลวงแทบเมืองเชียงใหม่อยู่ท่าพระเจ้าเชียงใหม่ และตั้งข้าหลวงให้ไปหาพระรามเดโช และเชิญพระเจ้าเชียงใหม่คืนมา ครั้นพระเจ้าเชียงใหม่มาถึงทัพหลวง และพระเจ้าเชียงใหม่ก็เสด็จมาเคารพแก่พระบาทสมเด็จพระบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ แล้วก็ถวายช้างและเครื่องบรรณาการเสร็จ ก็ตั้งตำหนัก

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า เสด็จเข้าพักพล

อยู่แทบทัพหลวง

ในวันอัฐมีนั้น พระเจ้าเชียงใหม่ก็อัญเชิญพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ เสด็จเข้าไปนมัสการพระพุทธสิหิงค์ในเมืองเชียงใหม่นั้น และทัพหลวงตั้งอยู่ในเมืองเชียงใหม่นั้นเดือนหนึ่ง จึงยกทัพหลวงเสด็จจากเมืองเชียงใหม่ไปโดยอังวะ พระเจ้าเชียงใหม่และลูกพระเจ้าเชียงใหม่ทั้งสาม ไปโดยเสด็จทัพหลวง สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็ยกพยุหโยธาทัพเสด็จไปโดยทางเมืองหางหลวง พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็ยกทัพหลวงเสด็จไปโดยทางเมืองฝาง และเสด็จถึงเมืองฝางในวันพฤหัสบดี แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๕

ฝ่ายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จถึงเมืองหางหลวง และตั้งทัพหลวงอยู่ตำบลทุ่งแก้ว แรมทัพในตำบลนั้น ส่วนพระยากำแพงเพชร และพระหัวเมือง ขุนหมื่นทั้งหลาย ผู้เป็นทัพหน้า ก็ยกช้างม้ารี้พลไปถึงแม่น้ำคง ในขณะนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระประชวรหนักก็ตรัสใช้ข้าหลวงให้กราบทูลพระกรุณาถึงเมืองฝาง พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็เสด็จจากเมืองฝางมายังสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในเมืองหางหลวง และเสด็จถึงในวันเสาร์ ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเส็ง เบญจศกนั้น

รุ่งขึ้นวันจันทร์ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๖ เพลาชายแล้ว ๒ บาท สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็เสด็จสวรรคต สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง พระพรรษาปีมะโรงศก เมื่อได้ราชสมบัตินั้น ศักราช ๙๐๔ ปีขาล สัมฤทธิศก* ในปีขาลนั้นพระชนม์ได้ ๓๕ พระพรรษา เสด็จอยู่ในราชสมบัตินั้น ๑๕ พระพรรษา เมื่อเสด็จสวรรคตในเมืองหางหลวง พระชนม์ได้ ๕๐ พระพรรษา

จึงพระราชครูทั้ง ๔ และท้าวพระยาสามนตราช มหาเสนาบดีมนตรี พิริยโยธามาตย์ทั้งหลาย ตั้งพลับพลาชัยสุพรรณมหาวิมานในทัพชัยกลางพลพยุหะนั้นเสร็จ ก็นำพระราเชนทรยานกาญจนอลงกต รจนามหานวรัตนชัชวาล ประดับด้วยอภิรุมชุมสาย เศวตฉัตรพัชนีพรรณ กลิ้งกลดจามรมาศทั้งปวง และเครื่องมหาเบญจราชกกุธภัณฑ์ อนันตเรืองรัตนราชูปโภค อันเป็นเครื่องราชาภิเษกสำหรับพระมหากษัตราธิราชเจ้า มาถวาย

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ศักราช ๙๕๐ ปีชาลสัมฤทธิศก

ที่ว่าศักราช ๙๐๔ ปีขาล สัมฤทธิศกนั้น คงจะผิด ควรจะเป็นศักราช ๙๕๐ อย่างพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า จึงจะถูก แต่ตอนต้นว่า ลุศักราช ๙๕๔ ปีมะโรง จัตวาศก เสด็จเตรียมทัพจะไปเอาเมืองตองอู ฉะนั้นจึงควรเป็นศักราช ๙๕๔ ปีมะโรง จัตวาศกจะถูกกว่า

แต่พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว อัญเชิญเสด็จขึ้นผ่านพิภพมไหศวรรยาธิปัตย์ถวัลยราชประเพณี สืบสันตติศรีสุริยวงศ์ ดำรงพิภพมณฑล สกลกรุงพระมหานครศรีอยุธยามหาดิลกรัตนราชธานีบุรีรมย์ อันอำพนด้วยสามนตราชประเทศนานามหาไพบูลย์พิศาลราชเจ้าสีมาอาณาเขตมณฑลทั้งปวง โดยบุรพประเพณีพระมหากษัตราธิราชเจ้าสืบ ๆ มา

พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จขึ้นพลับพลาชัยสุพรรณมหาวิมาน อันประดับด้วยเครื่องอลงการ กาญจนดารามหาวิสดารสารตทิพมณฑลดูถกลด้วยบวรเศวตฉัตรากร จามรมาศอลงกต และมีพระคชาธาร พระยาคชราชคเชนทรสถิตซ้ายขวา และตั้งพยุหพลากรพลพฤนท์ โยธาทหารทุกหมู่ทุกพรรคประดับโดยขนัด พลช้างพลม้าพลเขนดั้งแพนแสนเสโลโตมรธนูศรทั้งปวง แห่ห้อมล้อมเป็นบริวารเสร็จสรรพ จึงพระยาสามนตราชตระกูล ประยูรราชมหาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งปวงถวายบังคมพระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชโองการตรัสสั่งท้าวพระยาทั้งหลาย ให้ตกแต่งการที่จะรับพระศพสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมายังกรุงพระมหานครศรีอยุธยา และมีพระกำหนดให้ขึ้นไปหาท้าวพระยาทั้งหลายอันไปทัพหน้านั้น ให้กลับคืนมายังทัพหลวง ส่วนพระยารามเดโชซึ่งมีพระราชกำหนดให้ไปหาถึงเชียงแสนเชียงรายนั้น พระยารามเดโชก็มาถึง และเบิกเข้ามาถวายบังคมในตำบลเมืองหางหลวงนั้น ถึง ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๖ พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จด้วยพระที่นั่งครุฑพาหนะ มีเศวตฉัตรพระอภิรุมชุมสายพรายพรรณประดับ สรรพด้วยท้าวพระยาสามนตราชพิริยโยธาแสนยากรทั้งหลาย ย้ายโดยขบวนหน้าหลังก็เสด็จกรีธาพลพยุหะยกทัพหลวงจากเมืองหางหลวงคืนมาโดยอันดับมารคก็เสด็จมาถึงเมืองเชียงใหม่

พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชโองการตรัสสั่งพระเจ้าเชียงใหม่ ให้อยู่รักษาเมืองและบำรุงช้างม้ารี้พลให้มั่นคง เมื่อจะมีการพระราชสงครามไชร้ จะเอาพระเจ้าเชียงใหม่ไปโดยเสด็จ ก็แรมทัพหลวงในเมืองเชียงใหม่คืนหนึ่ง ครั้นพระเจ้าเชียงใหม่นำท้าวพระยามาถวายบังคมเสร็จ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ยกทัพหลวงเสด็จจากเมืองเชียงใหม่ลงมา และทรงพระกรุณาเอาพระทุลอง ลูกพระเจ้าเชียงใหม่ ลงมาโดยเสด็จ และพระราชทานให้นามกรชื่อ พระศรีสุมหาธรรมราชา พระ

บาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จมาโดยทางสุโขทัย มายังท่าเรือในเมืองกำแพงเพชร

ในขณะนั้นเมืองไทรแต่งทูตานุทูต ให้ถือหนังสือและเครื่องบรรณาการเข้ามาถวาย จึงข้าหลวงก็นำทูตานุทูตเมืองไทรนั้นขึ้นไปถวายบังคม และถวายเครื่องบรรณาการถึงทัพหลวงในเมืองกำแพงเพชร แต่ทัพหลวงตั้งอยู่ในเมืองกำแพงเพชรนั้น ๑๕ วัน จึงมีพระราชกำหนดลงมาแก่ท้าวพระยาผู้อยู่รั้งพระนคร ให้แต่งพระตำหนักตำบลป่าโมก ครั้นเสร็จก็เสด็จโดยชลมารคลงมายังพระตำหนักในป่าโมกนั้น พระบาทสมเด็จเอกาทศรถบรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชโองการตรัสสั่งแก่เจ้าพระยาธรมาธิบดี ให้ตกแต่งการประดับประดาพระราชวังหลวง และตั้งราชวัติฉัตรธงทั้งสองกราบข้างชลมารค แต่พระตำหนักป่าโมกเท่าถึงพระราชวังหลวง และให้ท้าวพระยาทั้งหลายตรวจจัดเรือแห่แหนทั้งปวงสรรพเสร็จ

ถึง ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๑๒ พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบพิดรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชโองการตรัสให้พระราชครูทั้ง ๔ แต่งพระราชพิธีสงครามาภิเษก แล้วก็ให้เอาเรือพระที่นั่งชัยสุพรรณหงส์พยุหบาตรา อันประดับด้วยสรร-พาลังการอันมเหาฬาร มาบันทับขนานและเทียบเรือแห่หน้าหลังทั้งปวงเสร็จ ถึงเพลารุ่งแล้วนาฬิกาหนึ่ง ได้ศุภโยคมังคโลดมเพลาฤกษ์อันประเสริฐ จึงพระโหราธิบดีศรีจันทรประ-ภาก็ลั่นฆ้องชัย พระราชปโรหิตาจารย์ราชสุภาวดี ศรีบรมองค์ปริโสดมพรหมทิชาจารย์ เป่ามหาสังข์ทักษิณาวัฏและประโคมแตรสังข์ ดุริยดนตรีทั้งปวง พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จลงพระชัยสุพรรณหงส์พยุหบาตรา และมีพระราชครูทั้ง ๔ และโหราธิบดี แพทยาธิบดี โดยเสด็จเฝ้าพระบาทในหน้าพระที่นั่ง จึงให้ยกธงชัยโบกโบยคลายพระที่นั่งชัยสุพรรณหงส์พยุหบาตรา เสด็จออกจากขนาน ก็เสด็จโดยชลมารคนทีธาร ดูมเหาฬารเรือต้นทั้งปวง อันประดับด้วยเครื่องอลงกตรจนาสรรพากรพิธี และกอปรด้วยเรือท้าวพระยามหาเสนาบดีทั้งปวง แห่โดยขบวนหน้าหลังเดียรดาษ

พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จถึงบันทับขนานพระราชวังหลวง และตีอินทเภรีเป็นประถม ประโคมแตรสังข์ จึงเสด็จขึ้นพระ-ราเชนทรยานพยุหบาตรา และประดับด้วยเศวตฉัตรสำหรับราชาภิเษก และตีอินทเภรีเป็นทุติยวาร ก็เสด็จด้วยพระราเชนทรยานถึงอัฒจันทร์แห่งไพชยนต์มหาปราสาท จึงตีอินทเภรี

เป็นตติยวาร พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จลงจากพระราเชนทรยาน เสด็จในหน้าฆ้องชัย ชำระพระบาทเสร็จ เจ้าพระยาธรมาธิบดีก็ลั่นฆ้องชัย ประโคมแตรสังข์ดุริยดนตรีทั้งปวง จึงเสด็จขึ้นไพชยนต์มหาปราสาท และเสด็จในพระที่นั่งมังคลาภิเษกสีหบัญชร อันประดับด้วยเนาวรัตน์อันชัชวาลมีพระคชาธารพระยาสารอลงกตสถิตซ้ายขวา ทั้งพวกพลโยธาทหาร ดั้งแห่ดาษดาโดยขนัด สรรพยุทธ์ทั้งปวงตั้งเป็นกระบวนประดับประดา จึงเบิกท้าวพระยาสามนตราช ตระกูลพฤฒามาตย์มหาเสนาธิบดีทั้งปวงถวายบังคมพระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว แล้วก็เบิกสมโภชเลี้ยงลูกขุนและถวายอาเศียรพาทสำหรับการพระราชพิธีพระนครประเวศนั้น

ในศักราช ๙๕๕ ปีมะเส็ง เบญจศกนั้น พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จปราบดาภิเษก เสวยราชสมบัติในกรุงพระมหานครศรีอยุธยา มหาดิลกรัตนราชธานีบุรีรมย์ ทรงพระนามพระศรีสรรเพชญ์ สมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี ศรีสินทรบรมมหาจักรพรรดิ ศวรรยราชาธิบดินทร์ ธรณินทราธิราช รัตนาภาสกรวงศ์ องค์ปรมาธิเบศตรีภูวเนศวรนาถนายก ดิลกรัตนราชชาติอาชาวศัย สมุทยตโรมนต์สกลจักรวาลาธิเปนทร์ สุริเยนทราธิบดินทร์ หริหรินทรา ธาดาธิบดี ศรี (วิ) บุลย์คุณรูจีจิตฤทธิราเมศวร ธรรมิกราชเดโชชัย พรหมเทพาดิเทพ ตรีภูวนาธิเบศ โลกเชฐวิสุทธิมกุฎประเทศคตา มหาพุทธางกูร บรมบพิตรพระพุทธเจ้ากรุงพระมหานครทวาราวดีศรีอยุธยา มหาดิลกรัตนราชธานีบุรีรมย์

พระองค์ทรงทศพิธราชธรรม และสถิตในพุทธรรถจรรยาญาตรรถจรรยาโลกรรถจรรยามหิมาด้วยพุทธการกโพธิสมภารมเหาฬารมหัศจรรย์ อนรรฆปัญญา ฤทธาพลพหลเดชานุภาพปราบปรราชอริ ศรีพระเดชเดชะตบะอันมหึมา คือองค์สฤษดิรักษ์สังหาร วิศาลวิสุทธิอุดมเทพสมบูรณ์ในพระองค์บมิขาด อาทิคือพระพรหม พระพิษณุ พระอิศวร พระพายุ พระพิรุณ พระเพลิง พระยม พระโภสพ พระอินทร์ พระจันทราทิตย์ และพระองค์ทรงฤทธิ์สิทธิศักดิ์ อัครอดุลยาดิเรก อเนกคุณคณนา มหามหรรณพ สบสกลเวทศิลปาคม อุดมยศโยคสกลโลกมกุฎ วิสุทธิจุฑามณีรัตน์ สวัสดิมงคล ถกลเหนือศิโรตมางค์มหากษัตริย์เจ้าทั้งปวงในสากลชมพูทวีป และพระบาทสมเด็จเสวยไอสุริยาธิปัตยบุรีรัตน์ สมบูรณ์มั่งคั่งด้วยช้างม้ารี้พลพหลแสนยากร สมณพราหมณาจารย์จัตุรพรรคประชาชน คณะสกลสบสมัยประเทศนานา พรรคนิกรสโมสรบรมสุขเกษม เปรมประชาราษฎร์เลิศล้น พ้นกว่าโบราณ

ราชประเพณี มีพระราชหฤทัยใคร่กรุณาปรานีสัตว์โลกากรทั้งหลาย หมายให้นฤทุกข์ ปลุกใจราษฎร ให้สานติเกษมสุข โดยยุติธรรม อันบวรขจรพระเกียรติปรากฏ พระยศเซ็งซ่าทั่วทิศานุทิศและท้าวพระยามหากษัตราธิราชเจ้าทั้งหลาย ก็แต่งเครื่องบรรณาการให้ทูตานุทูตมาถวายบังคมพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวมิได้ขาด และพระบาทเสด็จสร้างโพธิสมภาร บำเพ็ญพุทธการกธรรมบารมี อาทิคือ สร้างพระวรเชษฐารามมหาวิหาร อันรจนาพระพุทธประติมามหาเจดีย์บรรจุพระสารีริกธาตุ สำเร็จกุฎีสถานปราการสมด้วยอรัญวาสี แล้วก็สร้างพระไตรปิฎกธรรมจบบริบูรณ์ทั้งพระบาลี อรรถกถา ฎีกา คันถีวิวรณ์ทั้งปวง จึงแต่งหอพระสัทธรรมเสร็จ ก็นิมนต์พระสงฆ์อรัญวาสีผู้ทรงศีลาคุณอันวิเศษมาอยู่ครองพระวรเชษฐารามนั้น แล้วก็แต่งขุนหมื่นข้าหลวงไว้สำหรับอารามนั้น แล้วจำหน่ายพระราชทรัพย์ไว้ให้ จตุปัจจัยไทยทาน ถวายแก่พระสงฆ์เป็นนิจกาล แล้วให้แต่งฉทานศาลาแล้วประสาทพระราชทรัพย์ให้แต่งโภชนาหารจังหัน ถวายแก่ภิกษุสงฆ์เป็นนิตยภัตร์บมิขาด

พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชโองการตรัสสั่งแก่เจ้าพระยาเสนาบดี มนตรีมุขทั้งหลาย ให้แต่งการพระศพสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงแล้วแต่งพระสุเมรุมาศ สูงเส้น ๑๗ วา ประดับด้วยเมรุทิศเมรุรายราชวัติฉัตรนากฉัตรเบญจรงค์นานาเสร็จ อัญเชิญพระศพเสด็จเหนือมหากฤษฎาธาร อันประดับด้วยอภิรุมกลิ้งกลดรจนา และท้าวพระยาเสนาบดี มนตรีมุขทั้งหลายมาประดับแห่ห้อมล้อมมหากฤษฎาธาร ก็อัญเชิญพระศพเสด็จลีลาโดยรัถยาราชวัติไปยังพระเมรุมาศ ด้วยยศบริวารและเครื่องสักการบูชาหนักหนา พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จไปถวายพระเพลิงพระศพสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ให้นิมนต์พระสงฆ์สบสังวาส ๑๐,๐๐๐ ถวายพระราชทานเครื่องอัฐบริขารทักษิณาบูชาพระสงฆ์ทั้งปวงเป็นมเหาฬาร

ฝ่ายพระยาตองอู เมื่อทัพสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าล่ากลับไปกรุงพระนครศรีอยุธยาแล้ว พระยาตองอูก็ทำนุบำรุงพระเจ้าหงสาวดีไว้เป็นอันดี หวังจะเกลี้ยกล่อมหัวเมืองทั้งปวงให้ราบคาบปรกติก่อน จึงจะคิดการใหญ่ต่อไป จึงมีหนังสือไปประกาศแก่หัวเมืองทั้งปวงว่าเราผู้เป็นพระราชนัดดาพระเจ้าหงสาวดี คิดถึงพระคุณสมเด็จพระบิตุลาธิราช จึงให้โหราพฤฒาจารย์ขับไล่ดูชาตาเมืองหงสาวดีที่จะรับศึกพระนครศรีอยุธยา โหราพฤฒาจารย์ผู้รู้แท้ทายว่าชาตาเมืองหงสาวดีขาดสูญแล้ว ที่จะรับรองข้าศึกนั้นถึงมาตรว่าเทวดามาช่วย ก็ไม่รอดเลย ในจะอัปราชัยเป็นมั่นคงแล้วว่าชาตาเมืองตองอูครั้งนี้ได้จตุรงคโชค ถึงจะมีข้าศึก

มามากดุจคลื่นในพระมหาสมุทร ก็ในจะอัปราชัยไปเอง เพราะเหตุฉะนี้เราจึงเชิญเสด็จพระเจ้าหงสาวดี และกวาดครอบครัวขึ้นมาตั้งรับมั่น ณ เมืองตองอู ทัพพระนครศรีอยุธยายกมาตีเมืองตองอู ถึงหักหาญปีนปล้นเป็นหลายครั้ง เสียทแกล้วทหารมาก และตั้งอยู่ ๓ เดือนเศษก็มิได้ จนล่าทัพไป ก็เป็นบำเหน็จเมืองตองอูรับทัพพระนเรศวรเอาชัยชำนะไว้ได้ ท่านทั้งปวงก็ย่อมแจ้งอยู่ และพระเจ้าหงสาวดีเคยเป็นสุขอยู่ในเมืองหงสาฉันใด เราก็อุตส่าห์สนองพระคุณให้เป็นสุขดุจฉันนั้น และหัวเมืองทั้งปวงอย่าได้กินแหนงสนเท่ห์สิ่งใดเลย เคยทำราชการฉันใด ก็ให้ทำดุจกาลก่อนนั้นเถิด

ฝ่ายหัวเมืองทั้งปวงได้แจ้งในหนังสือพระยาตองอู ดังนั้นลางเมืองก็เชื่อ ลางเมืองก็คิดสงสัยเป็นอันมาก แต่แต่งคนให้ขึ้นไปรับทราบสืบสวนถึงเมืองตองอูเนือง ๆ จนศักราช ๙๕๓ ปีเถาะศกก็ได้เนื้อความว่า พระยาตองอูทำนุบำรุงพระเจ้าหงสาไว้ทั้งนี้ หาโดยสัตย์กตัญญูสุจริตไม่ ความคิดอันนี้เป็นเล่ห์กระเท่ห์พระมหาเถรเสียมเพรียมบอก หัวเมืองทั้งปวงคิดกันจะยกไปรบชิงพระเจ้าหงสาวดีมาให้จงได้ ต่างเมืองก็จัดไพร่พลเสร็จแล้ว ก็ยกขึ้นไปถึงเมืองจิตตอง

ขณะนั้นพระยาตองอูรู้ จึงให้นิมนต์พระมหาเถรเสียมเพรียมเข้ามา แล้วนมัสการบอกว่า บัดนี้หัวเมืองทั้งปวงคิดกันยกมาจะรบเมืองเรา พระผู้เป็นเจ้าช่วยคิดให้โยมด้วย พระมหาเถรจึงว่า จะกลัวอะไรแก่อ้ายหัวเมืองเหล่านั้น แต่จะตีตัวยลมปากก็จะกลับไปเอง พระยาตองอูได้ฟังมีความยินดีนัก กราบนมัสการพระมหาเถรแล้ว ๆ เล่า ๆ พระมหาเถรจึงกระซิบบอกอุบายให้พระยาตองอูทุกประการ แล้วก็ลาไปอาราม

พระยาตองอูจึงแต่งเป็นหนังสือรับสั่งพระเจ้าหงสาวดี ไปถึงท้าวพระยาหัวเมืองทั้งปวงว่า พระเคราะห์เมืองหงสาวดีร้าย พระยาตองอูหลานเรามีความกตัญญูกลัวจะเสียแก่ข้าศึก เสียดายรามัญทั้งปวงจะไปเป็นเชลยกรุงพระนครศรีอยุธยา จึงรับมาไว้ ณ เมืองตองอู ได้ (รอด) จากเงื้อมมือปัจจามิตร ก็ค่อยเป็นสุขอยู่ถ้าครบ ๗ ปี สิ้นพระเคราะห์แล้ว ก็จะกลับลงไปตั้งเมืองหงสาวดีดังเก่า และซึ่งหัวเมืองทั้งปวงคบคิดกันยกทัพมาทั้งนี้ จะกบฏหรือ ฝ่ายท้าวพระยารามัญหัวเมืองทั้งปวงได้แจ้งในหนังสือรับสั่งดังนั้น ก็สำคัญว่าจริง ตกใจกลัวเป็นกำลัง ก็พากันเลิกทัพกลับไป

ครั้นศักราช ๙๕๔ ปีมะโรงศก นักสางบุตรพระยาตองอู จึงคิดว่า บิดาไปพาเอาพระเจ้าหงสาวดีมาไว้ ให้ศึกพระนครศรีอยุธยามาติดแทบจะเสียเมืองครั้งหนึ่งแล้ว หัวเมืองทั้ง

ปวงก็เป็นเสี้ยนศัตรู พากันยกรี้พลมาจะตีเอาเมืองอีกเล่า และเหตุที่เป็นทั้งนี้เพราะพระเจ้าหงสาวดีองค์เดียว ถ้าละไว้ไหนเลยศึกจะวายติดเมือง จำจะต้องลอบล้างพระเจ้าหงสาวดีเสียให้ดับสูญ แล้วเมืองตองอูจึงจะเป็นสุข คิดแล้วก็ประกอบยาพิษลอบใส่ในเครื่องเสวย พระเจ้าหงสาวดีมิทันรู้เสวยเข้าไป พระองค์ก็ดับสูญสวรรคต

พระยาตองอูรู้ว่าพระเจ้าหงสาวดีสวรรคาลัยก็ตกใจ จึงให้ได่สวนไล่เลียง ก็ได้ความว่านักสางผู้บุตร ประกอบยาพิษให้พระเจ้าหงสาวดีเสวยเข้าไป พระยาตองอูรู้เหตุผลตระหนักแล้วทอดใจใหญ่ มิรู้ที่จะทำประการใด จึงไปบอกแก่พระมหาเถรเสียมเพรียมโดยเหตุทุกประการ พระมหาเถรได้แจ้งดังนั้นก็ตกใจจึงว่า เออการเราเสียแล้ว บุตรท่านเป็นคนโฉดเขลานัก หาปัญญามิได้ สมด้วยพระบาลีว่า มีบุตรถ้าไม่ดีแล้ว ก็เป็นศัตรูแก่บิดามารดา ท่านนี้อุปมาดังพฤกษาชาติอันจะตายเพราะลูก พระยาตองอูได้ฟังพระมหาเถรก็โทมนัสน้อยใจแก่บุตรเป็นกำลัง จึงกราบนมัสการแล้วว่า พระผู้เป็นเจ้าจะคิดฉันใดดี พระมหาเถรจึงว่าการสิเสียไปไม่สมคะเนแล้ว จะต้องการอันใดให้หัวเมืองทั้งปวงเป็นเสี้ยนศัตรูเล่า เราจะเอาความดีไว้หน้าเถิด ท่านจงให้ชาวเมืองโกนศีรษะทั้งเมือง แล้วมีหนังสือไปถึงหัวเมืองทั้งปวงว่า พระเจ้าหงสาวดีทรงพระประชวรได้ ๓ วัน เสด็จสวรรคต เราผู้เป็นราชนัดดาจะทำการถวายพระเพลิงสนองพระคุณให้ถึงขนาด และหัวเมืองทั้งหลายผู้ใดรู้พระคุณ จะมาช่วยก็ตาม มิมาก็ตามอัชฌาสัยนั้นเถิด และตัวเราถึงถวายพระเพลิงเสร็จแล้วก็ไม่คิดตั้งตัวเป็นใหญ่หามิได้ จะไปพึ่งพระบรมโพธิสมภารสมเด็จพระนเรศวรบพิตรเป็นเจ้ากรุงพระนครศรีอยุธยา ถ้าท่านมีหนังสือไปดังนี้ หัวเมืองทั้งปวงจะเห็นความจริง จะสิ้นอาฆาตจองเวร ถ้าผู้ใดมาก็เห็นเป็นสุจริต ถ้ามิมาจะไปพึ่งกรุงพระนครศรีอยุธยา ดีร้ายก็จะเอาคดีอันนี้ไปเล่า ความดีก็จะมีแก่เราสืบไป พระมหาเถรชี้แจงบอกอุบายให้พระยาตองอูแล้วสั่งว่า ซึ่งจะแต่งการถวายพระเพลิงนั้นให้ค่อยทำช้า ๆ ความดีจึงจะลือขจรไปนานาประเทศ สั่งแล้วพระมหาเถรก็ลาไปอาราม พระยาตองอูก็มีหนังสือไปถึงหัวเมืองทั้งปวงดุจคำพระมหาเถรทุกประการ

ท้าวพระยาพระหัวเมืองทั้งปวงเห็นผู้ถือหนังสือโกนศีรษะแล้วแจ้งในหนังสือว่า พระเจ้าหงสาวดีเสด็จสวรรคาลัย ก็มิได้มีความรังเกียจกินแหนง ต่างคนก็โทมนัสโศกาดูรภาพถึงพระเจ้าหงสาเป็นอันมาก ที่มีกตัญญูรู้พระคุณก็มายังเมืองตองอู ช่วยแต่งการที่จะถวายพระเพลิงเป็นหนักหนา ลางเมืองก็มิได้ไปช่วยพระยาตองอู ไปเข้าหาพระยาทะละ อัน

สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าให้อยู่สำเร็จราชการในเมืองเมาะตะมะ เมาะลำเลิง ฝ่ายพระยาตองอูครั้นตกแต่งการพระศพพระเจ้าหงสาเสร็จแล้ว ก็ถวายพระเพลิงโดยพระราชประเพณีพระมหากษัตราธิราชเจ้าสืบมา

ลุศักราช ๙๕๕ ปีมะเส็ง ณ เดือนยี่ พระยาตองอูก็แต่งราชทูต อุปทูต ตรีทูตถือพระราชสาส์น คุมช้างม้าเครื่องราชบรรณาการมาถวายแด่พระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ณ กรุงพระนครศรีอยุธยา ขอพึ่งพระราชสมภารสืบไป ในเดือนนั้นพระยาล้านช้างก็แต่งราชบรรณาการมาถวายบังคมสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ขอพึ่งบรมโพธิสมภารทรงพระกรุณาให้เบิกทูตานุทูตมาถวายบังคมในพระที่นั่งมังคลาภิเษก ตรัสพระราชปฏิสันถารตามธรรมเนียม แล้วตรัสให้เลี้ยงดูแขกเมืองและพระราชทานรางวัลโดยขนาด ในปีมะเส็ง เดือน ๓ นั้น ข้าหลวงผู้รั้งเมืองเมาะลำเลิง ได้พระยาพะโรและมอญขบถทั้งปวงอยู่ริมฝั่งสะโตงนั้นมาถวาย และเม็งมอญอันอยู่ในเมืองเมาะลำเลิง และเมืองเมาะตะมะนั้น ก็ราบคาบไปจนเมืองตองอู

ลุศักราช ๙๕๖ ปีมะเมียศก พระบาทสมเด็จเอกาทศรถบรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชโองการตรัสแก่พระยาศรีพิศวกรรม ให้สถาปนาพระที่นั่งอรรณพอันอลงกตรจนา มหึมาด้วยแก้วกาญจน์ พิสดารจตุรมุขรัตนาสน์ กนกกุฎาคารบราลีเรืองรัตนชัชวาลมเหาฬารด้วยพระขบวนเสร็จ จึงตั้งโรงระบำซ้ายขวา ก็ให้แต่งเรือต้นทั้งปวง อาทิคือ ชัยสุพรรณหงส์พยุหบาตรา วรสุพรรณหงส์พยุหบาตรา พระศรีสมรรถชัย ไกรสรมุขพิมานจักรรัตน์และเรือพระครุฑพ่าห เรือชัย เรือรูปสัตว์ทั้งปวง และเรือสิงห์โตอินทรี เรือหัสดินทร์ เรือนรสิงห์ และจากพราก และเรือแซทองพิฆาตทอง และเรือเหลาคา อันได้มาแต่เมืองหงสาวดี และตกแต่งเรือต้นทั้งปวง อันอลงกตรจนาโอภาสพรรณรายโดยอันดับต้นเชือกและปลายเชือกและพลฝีพายทั้งปวงนั้น ประดับด้วยเครื่องอาภรณ์ เสื้อทอง หมวกทอง พายทอง แล้วก็ให้แต่งเรือจำนำท้าวพระยาสามนตราช เสนาบดีมนตรีมุขลูกขุนทั้งหลายหมายเป็นอาทิคือ ราชสีห์ คชสีห์ และเรือท้าวพระยาสวรรคโลก กำแพงเพชร สุโขทัย และเรือชัยจัตุสดมภ์ และเหนือน้ำท้ายน้ำ และเรือขุนช้าง ขุนม้า ขุนตำรวจ ขุนดาบ ขุนการ ทหารพลเรือนทั้งปวงก็ให้ตรวจตราเป็นคู่แข่ง แต่งเป็นคู่ขันต่าง ๆ ครั้นถึงถิ่นฐานการพระราชพิธีอาศวยุช ก็ให้ประดับพระที่นั่งอรรณพด้วยเครื่องอลังการ มเหาฬารพิจิตรโอภาสชัชวาล

และจามรทั้งปวง จึงให้เอาเรือครุฑพาหนะรจนา ประดิษฐานพระพิศวกรรมออกตั้งชาน* และให้พระครูทั้งสี่กระทำการพระราชพิธีอาศวยุช จึงให้ตั้งเรือแห่และให้เทียบเรือต้นและเรือแข่งทั้งปวงตามขบวน จึงให้เบิกพระราชกุมารและพระราชนัดดา และท้าวพระยาสามนตราชเสนาบดีทั้งปวง มาประชุมในหน้าพระที่นั่งอรรณพ และเบิกทูตานุทูตอันมาแต่เมืองตองอูและเมืองล้านช้างนั้นมาถวายบังคมและให้เบิกพระสังฆราชคามวาสีอรัญวาสี และพระสงฆ์สบสังวาสขึ้นนั่งในธรรมาสน์ที่จะถวายพระพรเสร็จ

พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จด้วยพระราเชนทรยานมายังพระที่นั่งอรรณพ จึงตีอินทเภรีเป็นปฐมพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จออกในพระที่นั่งครุฑพยุหอันรจนา จึงตีอินทเภรีเป็นทุติยวาร ประโคมฆ้องกลองดุริยดนตรีทั้งปวง จึงเบิกเรือต้นพระชัยสุพรรณหงส์และวรสุพรรณหงส์พยุหบาตรา ให้นำเรือต้นเรือคู่แข่งทั้งปวงขึ้นมาถวายบังคมพระบาทบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว โดยการพระราชพิธีอาศวยุชพระบาทสมเด็จบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ประสาทเรือต้นชัยสุพรรณหงส์พยุหบาตรา วรสุพรรณ-หงส์พยุหบาตราและเรือต้นทั้งปวง พระราชทานแก่พระสังฆราชคามวาสีอรัญวาสี และพระสงฆ์มหานาคราชาคณะทั้งปวง อันเข้ามาถวายพระพรนั้น แล้วก็เอาเงินสนองเรือต้นทั้งปวงเป็นเครื่องบูชาสักการะจัตุปัจจัยไทยทานแก่พระสงฆ์ทั้งหลาย ครั้นเรือต้นและเรือคู่แข่งทั้งปวงถวายบังคมแล้วและพายขึ้นไปอยู่โดยทำเนียบ เทียบเป็นคู่เข้าขนัดที่จะวางเรือนั้นโสดจึงยกธงอาศวยุชในหน้าพระที่นั่งให้เป็นสำคัญ ก็ลั่นฆ้องชัยวางเรือต้นศรีสมรรถชัยไกรสรมุขพายแข่งกันลงมาเป็นอาทิ แล้วก็วางเรือคู่แข่งทั้งปวงแข่งกันลงมาเป็นอันดับ ครั้นแข่งเรือทั้งปวงเสร็จแล้ว เลี้ยงลูกขุนและประสาทพระราชทานรางวัลแก่ผู้ชนะทั้งปวงเสร็จ พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จประเวศยังพระราชมนเทียรบัดเดียวนั้น

พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็มีพระราชโองการตรัสแก่พระยารัตนบาลให้รจนาพระพุทธประติมาสมาธิ เป็นพุทธรูปสนองพระองค์ ๕ พระองค์ พระองค์หนึ่งบุทองจำหลักประดับเพชรรัตน์ องค์หนึ่งบุทองนพคุณ บัลลังก์นั้นบุทองจำหลัก องค์หนึ่งนั้นเป็นพระพุทธประติมานาคาสนะ พระพุทธองค์นั้นรจนาด้วยนาคสวาด และเครื่องทรงนั้นทองจำหลักประดับเนาวรัตน์ และบัลลังก์นั้นรจนาด้วยนาคสวาด พระพุทธประติมาบุเงิน ๒ องค์ และฐาน

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ประดิษฐานพระพิษณุกรรมออกมาตั้งหน้าฉาน

เงินจำหลักสรรพางค์ ครั้นเสร็จพระบาทสมเด็จบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชโองการตรัสสั่งแก่เจ้าพระยาจักรี ให้แต่งการพระราชพิธีไสเรือและให้รับพระพุทธประติมาอันให้สถาปนานั้น

ถึงเดือนอ้าย ขึ้น ๑๓ ค่ำ เพลารุ่งแล้ว ๒ นาฬิกา ให้เอาชัยสุพรรณหงส์พยุหบาตราและวรสุพรรณหงส์พยุหบาตรามาประทับขนาน และให้เรือพระครุฑพาหนะออกตั้งฉาน และให้เทียบเรือต้นศรีสมรรถชัย ไกรสรมุข พิมานชัย ไกรจักรรัตน์ และเรือต้นทั้งปวงโดยขบวนแห่ แล้วก็เทียบเรือจำนำท้าวพระยา ลูกขุนทั้งปวง ตั้งแห่โดยขบวนสรรพ จึงอัญ-เชิญพระพุทธประติมาทองนพคุณทรงเครื่องนั้นขึ้นช้างต้นพระมหาคชาธารคชสีห์ และเชิญพระพุทธประติมาทองนพคุณองค์หนึ่งเล่า ขึ้นช้างต้นพระศรีชัยศักดิ์ และพระคชาธารทั้งสองนี้ประดับด้วยเครื่องคชภรณ์ และผูกเครื่องสำหรับพิชัยสงคราม จึงรับพระพุทธประติมาทั้งสองพระองค์ แต่หน้าพระราชวังลงไปประทับเกย และเอาเรือวรสุพรรณหงส์พยุหบาตราเลื่อนเข้ามารับพระพุทธประติมาทั้งสองพระองค์ออกไปตั้งชลมารคเสร็จ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จลงเรือชัยสุพรรณหงส์พยุหบาตรา ครั้นได้อุดมเพลาก็คลายเรือพระที่นั่งชัยสุพรรณหงส์ออกไปจากขนาน และเรือวรสุพรรณหงส์ซึ่งรับพระพุทธประติ-มานั้นไปหน้า และประดับด้วยเรือแห่อันรจนาดาดาษโดยขบวนหน้าหลัง พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จพยุหบาตราลงไปบันทับขนานในบางกระดาน ดำรัสให้เลื่อนท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายเสร็จ ก็ให้เอาเรือบรรดาเข้าขบวนไล่ทั้งปวงออกจับขบวนโดยขนาด และเรือบรรดาแห่พระพุทธเจ้าทั้งปวงนั้น ก็ไว้ให้แห่พระพุทธเจ้าขึ้นมา

ครั้นถึงเพลาชายแล้ว ๒ นาฬิกา ๕ บาท สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ทรงเครื่องสุวรร-ณาภรณ์ บวรวิภูษิตากาญจน์เสร็จแล้ว เสด็จทรงพระที่นั่งบุษบกรัตนมหาพิมาน อันอลังการกลางเรือชัยสุพรรณหงส์ พยุหบาตราคลาเคลื่อนโดยขบวน เสด็จประเวศมาประทับท่าขนานมหาวาสุกรี คอยทอดพระเนตรขบวนแห่พระพุทธประติมากร อันมเหาฬาราดิเรกด้วยเรือต้นทั้งปวงนั้น ครั้นเรือพระพุทธประติมากรบันทับขนานแล้ว ก็อัญเชิญพระพุทธประติมากรเสด็จทรงพระคชาธาร แห่กลับไปประดิษฐานไว้ ณ พระศรีสรรเพชญดารามแล้วให้ตั้งการสมโภชเล่นมหรสพ ๗ วันเป็นมโหฬารยิ่งนัก

ครั้น ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือนยี่ ทูตานุทูตเมืองล้านช้าง เมืองตองอู เข้าเฝ้ากราบถวายบังคมลา พระราชทานรางวัลแก่ทูตทั้งสองเมืองเป็นอันมาก ฝ่ายทูตานุทูตต่าง

คนต่างกลับไปเมือง อันพระเกียรติพระยศแผ่ไพศาลไปทุกนานาประเทศ ธานีใหญ่น้อยทั้งปวงก็เกรงพระเดชเดชานุภาพเป็นอันมาก พระนครศรีอยุธยาครั้งนั้นเกษมสุขสมบูรณ์ยิ่งนัก

ลุศักราช ๙๕๗ ปีมะแมศก ทรงพระราชกำหนดกฎหมายพระอัยการ และส่วยสัดพัฒนากรขนอนตลาด* และพระกัลปนาถวายเป็นนิตยภัตรแก่สังฆารามคามวาสีอรัญ-วาสีบริบูรณ์

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชบุตรสองพระองค์ องค์หนึ่งทรงพระนามเจ้าฟ้าสุทัศน์ พระอนุชาทรงพระนามเจ้าฟ้าศรีเสาวภาค ประชวรพระยอดเสียพระเนตรข้างหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงยกพระราชบุตรผู้พี่ขึ้นเป็นมหาอุปราช อยู่มาเดือนเศษ พระมหาอุปราชกราบทูลพระกรุณาว่า จะขอพิจารณาคนออก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า จะเป็นขบถหรือ พระมหาอุปราช ความกลัวสมเด็จพระราชบิดาเป็นกำลัง ออกจากที่เฝ้า เสด็จมาพระราชวังบวรสถานมงคล เพลาค่ำเสวยยาพิษสวรรคต สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระโทมนัสโศกาดูรภาพถึงพระราชโอรสเป็นอันมาก แล้วให้แต่งการพระราชทานเพลิงพระศพตามอย่างมหาอุปราช สมเด็จพระบาทบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ตั้งพระทัยบำเพ็ญทานการกุศลเป็นอเนกประการ

ครั้นลุศักราช ๙๖๓ ปีฉลูศก ทรงพระประชวรหนัก เสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๗ พระพรรษา จึงท้าวพระยาเสนาบดี มนตรีมุขทั้งหลาย พร้อมด้วยพระสังฆราชคามวาสีอรัญ-วาสีปรึกษากันเสร็จ อัญเชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระศรีเสาวภาค ซึ่งเสียพระเนตรข้างหนึ่งขึ้นผ่านพิภพไอสุริยศวรรยาธิปัตย์ ถวัลยราชประเพณีสืบไป สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้แต่งการถวายพระเพลิง พระศพสมเด็จพระราชบิดาโดยราชประเพณีพระมหากษัตริย์เจ้าแต่ก่อน

ลุศักราช ๙๖๔ ปีขาลศก พระศรีสินบวชอยู่วัดระฆัง รู้พระไตรปิฎกสันทัด ได้สมณฐานันดร เป็นพระพิมลธรรมอนันตปรีชา ชำนาญทั้งไตรเพททางคศาสตร์ ราชศาสตร์ มีศิษย์โยมมากทั้งจมื่นศรีเสาวรักษ์ก็ถวายตัวเป็นบุตรเลี้ยง ครั้งนั้นเชี่ยวชาญคนทั้งหลายนับถือมาก จึงคิดกันกับจมื่นศรีเสาวรักษ์และศิษย์โยมเป็นความลับ ซ่องสุมพรรคพวกได้มากแล้วก็ปริวรรตออกเพลาพลบค่ำ ก็พากันไปซุ่มพล ณ ปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ครั้นได้

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า และส่วนสมพัดสรอากรขนอนตลาด

อุดมนักขัตฤกษ์ ก็ยกพลมาฟันประตูมงคลสุนทร เข้าไปได้ในท้องสนาม ขุนนางซึ่งนอนเวร เอาความกราบทูล สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตกพระทัยตะลึงไปเป็นครู่ จึงตรัสว่า เวราแล้ว ก็ตามเถิด แต่อย่าให้ลำบากเลย พระพิมลธรรมเข้าพระราชวังได้ ก็ให้กุมเอาพระเจ้าแผ่นดินไปให้พันธนาไว้มั่นคง รุ่งขึ้นให้นิมนต์พระสงฆ์บังสุกุลร้อยหนึ่ง ให้ธูปเทียนสมาแล้ว ให้สำเร็จโทษด้วยท่อนจันทน์เอาพระศพไปฝัง ณ วัดโคกพระยา พระศรีเสาวภาคอยู่ในราชสมบัติ ๑ ปีกับ ๒ เดือน

สมเด็จพระพิมลธรรมเสด็จขึ้นผ่านพิภพกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา ทรงพระนาม สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงธรรมอันมหาประเสริฐ ทรงพระกรุณาให้จมื่นศรีเสาวรักษ์เป็นอุปราชอยู่ ๗ วัน มหาอุปราชประชวรลง ๓ วันสวรรคต สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ให้แต่งการพระราชทานเพลิงตามอย่างอุปราช

ครั้งนั้นญี่ปุ่นเข้ามาค้าขายหลายลำ ญี่ปุ่นโกรธว่าเสนาบดี มิได้เป็นธรรม คบคิดกันเข้าด้วยพระพิมลธรรมฆ่าพระมหากษัตริย์เสีย ญี่ปุ่นคุมกันได้ประมาณ ๕๐๐ ยกเข้ามาในท้องสนามหลวง คอยจะกุมเอาพระเจ้าอยู่หัว อันเสด็จออกมาฟังพระสงฆ์บอกหนังสือ ณ พระที่นั่งจอมทอง ๓ หลัง ขณะนั้นพอพระสงฆ์วัดประดู่โรงธรรมเข้ามา ๘ รูป พาเอาพระองค์เสด็จออกมาต่อหน้าญี่ปุ่น ครั้นพระสงฆ์พาเสด็จไปแล้ว ญี่ปุ่นร้องอื้ออึงขึ้นว่า จะกุมเอาพระองค์แล้ว เป็นไรจึงนิ่งเสียเล่า ญี่ปุ่นทุ่มเถียงกันเป็นโกลาหล

ฝ่ายพระมหาอำมาตย์คุมพลได้ ไล่รบญี่ปุ่นล้มตายเป็นอันมาก ญี่ปุ่นแตกไปจากพระราชวังลงสำเภาหนีไป ตั้งแต่นั้นมาสำเภาเมืองญี่ปุ่นก็มิได้เข้ามาค้าขาย ณ กรุงเลย พระมหาอำมาตย์ให้ไปเชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเข้าพระราชวัง เพลาเช้าเสด็จออกท้องพระโรง พร้อมท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลาย ทรงพระกรุณาตรัสว่า ราชการครั้งนี้พระมหาอำมาตย์มีความชอบมาก ให้เป็นเจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ พระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภคเป็นอันมาก แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชโองการ ให้วิเสทแต่งกับปิยะจังหันถวาย พระสงฆ์วัดประดู่เป็นนิตยภัตอัตรา

ศักราช ๙๖๕ ปีเถาะศก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ชักพระมงคลบพิตรอยู่ฝ่ายตะวันออกมาไว้ฝ่ายตะวันตก แล้วให้ก่อพระมณฑปใส่

ในปีนั้นมีหนังสือเมืองตะนาวศรีบอกเข้ามาว่า กองทัพพม่ามอญล้อมเมือง ขอพระราชทานกองทัพไปช่วย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสให้พระยาพิชัยสงครามเป็นแม่ทัพ ยกออก

ไปถึงเมืองสิงขร นายทัพนายกองบอกเข้ามาว่า เมืองตะนาวศรีเสียแก่ข้าศึกแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้หากองทัพกลับ

ศักราช ๙๖๘ ปีมะเมียศก ทรงพระกรุณาให้พูนดินหน้าพระวิหารแกลบไว้เป็นที่สำหรับถวายพระเพลิง ในปีนั้นเมืองสระบุรีบอกมาว่า พรานบุญพบรอยเท้าอันใหญ่บนไหล่เขาเห็นประหลาด สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดีพระทัย เสด็จด้วยพระที่นั่งเรือชัยพยุหบาตรา พร้อมด้วยเรือท้าวพระยาสามนตราชดาษดาโดยชลมารคนทีธาร ประทับท่าเรือ รุ่งขึ้นเสด็จทรงพระที่นั่งสุวรรณปฤษฎางค์ พร้อมด้วยคเชนทรเสนางคนิกรเป็นอันมาก ครั้งนั้นยังมิได้มีทางสถลมารค พรานบุญเป็นมัคคุเทศน์นำลัดตัดดงไปถึงเชิงเขา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสทอดพระเนตรเห็นแท้ว่าเป็นรอยพระบรมพุทธบาท มีลายลักษณ์กงจักร ประกอบด้วยอัฏฐตรสตมหามงคล ๑๐๘ ประการสมด้วยพระบาลี แล้วต้องกับเมืองลังกา บอกเข้ามาว่ากรุงศรีอยุธยามีรอยพระพุทธบาทอยู่เหนือยอดเขาสุวรรณบรรพต ก็ทรงพระโสมนัสปรีดาปราโมทย์ ถวายทัศนัขเหนือพระอุตมางคศิโรตม์ด้วยเบญจางคประดิษฐ์เป็นหลายคราภระทำสักการบูชาด้วยธูปเทียนคันธรสจะนับมิได้ ทั้งท้าวพระยาเสนาบดี กวีราช นักปราชญ์บัณฑิตชาติทั้งหลาย ก็ถวายวันทนประณามน้อมเกล้าด้วยเบญจางคประดิษฐ์ ต่างคนมีจิตโสมนัสปราโมทย์ยิ่งนัก กระทำสักการบูชา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอุทิศถวายวนาสณฑ์เป็นบริเวณออกไปโยชน์หนึ่งโดยรอบ แล้วทรงพระกรุณาตรัสสั่งให้ช่างจับการสถาปนา เป็นมณฑปสวมพระบรมพุทธบาท และสร้างพระอุโบสถ พระวิหาร การเปรียญ ตึกกว้าน กุฎิสงฆ์เป็นอเนกประการ แล้วให้ฝรั่งส่องกล้องตัดทางสถลมารคกว้าง ๑๐ วา ตรงตลอดถึงท่าเรือให้แผ้วถางทุบปราบให้รื่นราบเป็นถนนหลวงเสร็จ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับถึงท่าเรือทรงพระกรุณาสั่งให้ตั้งพระราชนิเวศน์ตำหนักฟากตะวันออก ให้ชื่อพระตำหนักท่าเจ้าสนุกขณะนั้นฝีพายเอาตอกเลาผูกปัถวีเรือชัย ทอดพระเนตรเห็นตรัสว่างามดีอยู่ ครั้นเสด็จกลับถึงกรุง สั่งให้แปลงปัถวีเรือชัยเป็นเรือกิ่ง ทรงพระกรุณาเร่งรัดให้ช่างสร้างมณฑปพระพุทธบาท และอาวาสบริเวณทั้งปวง ๔ ปีจึงสำเร็จ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปกระทำการฉลองมีงานมหรสพสมโภช ๗ วัน แล้วเสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร ในปีนั้นปรางค์วัดพระมหาธาตุทำลายลงจนชั้นครุฑพื้นอัสดงค์

ลุศักราช ๙๘๙ ปี ทรงพระกรุณาแต่งพระมหาชาติคำหลวง และสร้างพระไตรปิฎกธรรมไว้สำหรับพระศาสนาจบบริบูรณ์

ครั้น ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๖ ค่ำ เดือนยี่ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรเดือนหนึ่งกับ ๑๖ วัน เสด็จสวรรคต พระเจ้าทรงธรรมอยู่ในราชสมบติ ๒๕ พระพรรษา พระองค์มีพระราชบุตร ๓ พระองค์ พระองค์เป็นปฐมนั้น ทรงพระนามพระเชษฐาธิราชกุมาร พระองค์ที่สองนั้น ทรงพระนามพระพันปีศรีสิน พระองค์ที่สามนั้น ทรงนามพระอาทิตยวงศ์ จึงเสนาพฤฒามาตย์ ราชปโรหิตาจารย์ทั้งหลาย มีเจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์เป็นประธานปรึกษาพร้อมกัน อัญเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระเชษฐาธิราช ขึ้นราชาภิเษกครอบครองกรุงพระนครศรีอยุธยาโดยราชประเพณี

อยู่มาได้ ๗ วัน พระพันปีศรีสินผู้เป็นพระอนุชา ทรงพระโกรธว่ามุขมนตรีมิได้ยกสมบัติให้ ก็พาพรรคพวกของพระองค์ลอบหนีไปยังเมืองเพชรบุรี ซ่องสุมพวกพลจะยกเข้ามา สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินตรัสทราบเหตุ ให้แต่งกองทัพออกไป พระพันปีศรีสินมิทันได้จัดแจงกองทัพล้อมจับได้ กุมเอามาถวาย ทรงพระกรุณาให้ประหารชีวิตเสีย ณ วัดโคกพระยา และชาวเมืองเพชรบุรีที่เป็นใจเข้าด้วยพระพันปีศรีสินนั้น ให้ (เอา) ตัวเป็นตะพุ่นหญ้าช้างสิ้น

อยู่มาเดือนเศษ* มารดาเจ้าพระยากลาโหมถึงแก่กาลกิริยาแต่งการศพเสร็จแล้ว เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ออกไปตั้งการปลงศพ ณ วัดกุฎ** ข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนผู้ใหญ่ผู้น้อยออกไปช่วย นอนค้างแรมอยู่เป็นอันมาก ฝ่ายข้าหลวงเดิมพระเจ้าอยู่หัวกราบทูลยุยงเป็นความลับว่า เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ทำการครั้งนี้ใหญ่หลวงนัก หากเอาการศพมาบังไว้ เห็นทีจะคิดประทุษร้ายต่อพระองค์เป็นมั่นคง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมิได้มีวิจารณ์ให้ถ่องแท้*** แล้วเตรียมทหารไว้ให้เป็นกอง ๆ จึงดำรัสให้ขุนมหามนตรีออกไปหาตัวพระเจ้ากลาโหมสุริยวงศ์เข้ามา ขณะนั้นจมื่นสรรเพชรภักดีสอดหนังสือลับออกไปก่อนว่า พระโองการจะให้หาเข้ามาดูมวย บัดนี้เตรียมไว้พร้อมแล้ว เมื่อเจ้าคุณจะเข้ามานั้น ให้คาดเชือกเข้ามาทีเดียว ครั้นขุนมหามนตรีออกไปถึงกราบเรียนว่าพระโองการให้หา (เจ้า) พระยากลาโหมสุริยวงศ์แจ้งการซึ่งจมื่นสรรเพชรภักดีบอกไปสิ้นอยู่แล้ว จึงว่าขึ้นท่ามกลางขุนนางทั้ง

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า อยู่มา ๔ เดือนเศษ

** พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า วัดกุฎธาราม ส่วนพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า วัดมงกุฎ

*** เข้าใจว่าข้อความต่อไปนี้คงจะเขียนตกไป เพราะปรากฏว่ามีในพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า “ตกพระทัย ตรัสให้เหล่าชาวป้อมล้อมพระราชวังขึ้นประจำหน้าที่”

ปวงว่า เราทำราชการกตัญญูแต่ครั้งพระพุทธเจ้าหลวงมาท่านทั้งปวงก็แจ้งอยู่สิ้น และเมื่อพระพุทธเจ้าหลวงสวรรคตแล้ว ถ้าเรารักราชสมบัติ ท่านทั้งปวงเห็นจะพันเราเจียวหรือ ขุนนางทั้งปวงกราบแล้วจึงว่า ราชการทั้งปวงก็สิทธิ์ขาดอยู่แก่ท้าวพระกรุณาสิ้น ที่จะมีผู้ใดขัดแข็งนั้น ข้าพเจ้าทั้งปวงเห็นไม่มีตัวแล้ว เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์จึงว่า ท่านทั้งปวงจงเห็นจริงด้วยเราเถิด เรากตัญญูคิดว่าเป็นลูกเจ้าข้าวแดง จึงเป็นต้นคิดอ่านปรึกษามิให้เสียประเพณี ยกราชสมบัติถวายแล้วยังหามีความดีไม่ ฟังแต่คำคนยุยง กลับจะมาทำร้ายเราผู้มีความชอบต่อแผ่นดินอีกเล่า ท่านทั้งปวงจะทำราชการไปข้างหน้าจงเร่งคิดเถิด ขุนนางทั้งนั้นกราบแล้วว่า อันพระกรุณาว่านี้ ควรหนักหนา เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ดูท่วงทีขุนนางทั้งปวง เห็นยังไว้อารมณ์เป็นกลางอยู่ มิลงใจเป็นแท้ จึงร้องสั่งหลวงพันให้กุมเอาตัวขุนมหามนตรีและบ่าวไพร่ซึ่งพายเรือมานั้นไว้ให้สิ้น ทะลวงฟันก็กรูกันจับเอาขุนมหามนตรี และไพร่ไปคุมไว้ ขุนนางทั้งปวงเห็นดังนั้น ต่างคนตกใจหน้าซีดลงทุกคน เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์เห็นดังนั้นจึงว่า บัดนี้พระจ้าแผ่นดินว่าเราทำการประชุมขุนนางพร้อมมูลทั้งนี้คิดการขบถก็ท่านทั้งปวงซึ่งมาช่วยเราโดยสุจริตนั้น จะมิพลอยเป็นขบถด้วยหรือ ขุนนางทั้งปวงพร้อมกันกราบเรียนว่า เป็นธรรมดาอยู่แล้ว อุปมาเหมือนนิทานบรมโพธิสัตว์เป็นนายสำเภา คนทั้งหลายโดยสารไปค้า ใช้ใบไปถึงท่ามกลางมหาสมุทร ต้องพายุใหญ่ สำเภาจะอับปางอยู่แล้ว บรมโพธิสัตว์จึงคิดว่า ถ้าจะนิ่งอยู่ดังนี้ก็จะพากันตายเสียสิ้นทั้งลำสำเภา จึงตั้งสัตย์อธิษฐานว่า ถ้าอาตมาจะสำเร็จแก่บรมโพธิญาณ ขออย่าให้สำเภาอับปางในท้องพระมหาสมุทรเลย เดชะอานุภาพบารมีบรมโพธิสัตว์ สำเภาก็มิได้จลาจลแล่นล่วงถึงประเทศธานีซึ่งจะไปค้า ก็เหมือนกาลอันเป็นครั้งนี้ ถ้าท้าวพระกรุณานิ่งตายคนทั้งหลายก็จะพลอยตายด้วย ถ้าท้าวพระกรุณาคิดการรอดจากความตาย คนทั้งปวงก็จะรอดตายด้วย

เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ได้ฟังดังนั้น หัวร่อแล้วว่าพระเจ้าแผ่นดินว่าเราเป็นขบถแล้ว เราจะตามรับสั่ง ท่านทั้งปวงจะว่าประการใด ขุนนางทั้งปวงกราบแล้วจึงว่า ถ้าท้าวพระกรุณาจะทำการใหญ่จริง ข้าพเจ้าทั้งปวงจะเอาชีวิตสนองพระคุณตายก่อน เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์เห็นขุนนางลงใจพร้อมโดยสุจริตก็จัดแจงเป็นหมวดเป็นกองกำหนดกฎหมายกันมั่นคง

ครั้นเพลาเช้า ๓ โมงเศษ จุดเพลิงเผาศพเสร็จแล้ว ได้อุดมฤกษ์เวลา เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ก็ลงเรือพร้อมด้วยขุนนางทั้งปวงสักร้อยลำ คนประมาณ ๓,๐๐๐ เศษ สรรพด้วยเครื่องศัสตราวุธ ล่องมาขึ้นประตูชัย วันนั้นเป็นเสารวาร เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ใส่เสื้อดำ กางเกงดำ ขี่ม้าดำ ขุนนางและไพร่ตามมาเป็นอันมาก ครั้นถึงหน้าพระกาลจึงลงจากม้า ตั้งสัตย์อธิษฐานว่า ข้าพเจ้าปรารถนาพระโพธิญาณ ถ้าจะเสร็จแก่พระพุทธสมบัติเป็นแท้ จะยกเข้าไปล้างผู้สัตย์ ขอให้สำเร็จดังปรารถนา เสร็จอธิษฐานแล้ว เพลาพลบค่ำจึงมาตั้งซุ่มพลอยู่ ณ วัดสุธาวาส ครั้นเพลา ๘ ทุ่ม นั่งคอยฤกษ์พร้อมกันเห็นพระสารีริกธาตุเสด็จมาแต่ประจิมทิศ ผ่านไปประจิมทิศใต้ นิมิตเป็นมหามงคลฤกษ์อันประเสริฐ ก็ยกพลมาเข้าประตูมงคลสุนทร ให้ทหารเอาขวานฟันประตูเข้าไปได้ ด้วยเดชะกฤษฎาภินิหารอันใหญ่ยิ่ง หามีผู้ใดจะออกต่อต้านมิได้ ก็กรูเข้าไปถึงท้องสนามในข้าหลวงเดิมซึ่งนอนเวรประจำซองร้องกราบทูลเข้าไปว่า เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ยกเข้ามาได้แล้ว พระเจ้าแผ่นดินได้ฟังตกพระทัยนัก มิได้คิดอ่านที่จะต่อสู้ ออกจากพระราชวังกับพวกข้าหลวงเดิมลงเรือพระที่นั่งหนีไป เจ้าพระยากลาโหมเข้าในพระราชวังได้ รู้ว่าพระเจ้าแผ่นดินหนี สั่งให้พระยาเดโช พระยาท้ายน้ำ ไปตามแต่ในเพลากลางคืนวันนั้นรุ่งขึ้นเช้า พระยาเดโช พระยาท้ายน้ำทันพระเจ้าแผ่นดิน(ที่)ป่าโมกน้อย ล้อมจับมาได้ เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์สั่งให้เอาไปสำเร็จโทษตามประเพณีกษัตริย์ พระเชษฐาธิราชอยู่ในราชสมบัติปีหนึ่งกับ ๗ เดือน

ฝ่ายเสนาพฤฒามาตย์ราชปโรหิตทั้งหลาย* จึงนำเอาเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ไปถวาย เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์มิได้รับ ว่าเราทำการทั้งนี้จะชิงเอาราชสมบัติหามิได้ เพราะภัยมาถึงตัวแล้วก็จำเป็น พระอาทิตยวงศ์ซึ่งเป็นราชบุตรพระมหากษัตริย์นั้นยังมีอยู่ ควรจะยกพระอาทิตยวงศ์ขึ้นผ่านสมบัติโดยราชประเพณีจึงจะชอบ ปรึกษาเสนาบดีทั้งปวงพร้อมแล้ว ก็ราชาภิเษกพระอาทิตยวงศ์ขึ้นผ่านพิภพกรุงพระมหานครศรีอยุธยา

พระอาทิตยวงศ์ได้ผ่านราชสมบัติครั้งนั้น พระชนม์ได้ ๙ พระพรรษา ยังทรงเยาวราชอยู่นัก มิได้ที่จะว่าราชกิจสิ่งใด เที่ยวประพาสจับแพะจับแกะเล่น เจ้าพนักงานต้องนำ

---

* ก่อนถึงวรรคนี้ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติ มีศักราชด้วย ว่าดังนี้ "ลุศักราช ๙๙๑ ปีมะเมีย เอกศก"

เครื่องทรงและเครื่องเสวยตามไปถวายทุกแห่ง แต่ทำดังนี้เป็นนิรันดรได้ประมาณ ๖ เดือน มุขมนตรีทั้งปวงปรึกษากันว่า พระมหากษัตริย์เป็นดังนี้ การแผ่นดินจะเสียไป จำจะยกพระอาทิตยวงศ์ลงเสียจากเศวตฉัตร ควรจะเอาราชสมบัติถวายเจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ ปรึกษากันแล้ว ก็นำเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์มาถวายเจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ ทูลพฤติเหตุซึ่งพระอาทิตยวงศ์จะครองแผ่นดินไปหามิได้ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอถวายราชสมบัติแก่พระองค์ จงทรงพระกรุณารับทำนุบำรุงสมณชีพราหมณ์ อาณาประชาราษฎร ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินจะได้อยู่เย็นเป็นสุข เพราะพระเดชเดชานุภาพของพระองค์นั้นเถิด

เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ได้ฟังมุขมนตรีทั้งปวงมาอ้อนวอนดังนั้น ก็รับว่าจะครองราชสมบัติ เสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายมีความยินดีนัก ก็อัญเชิญเสด็จเข้าอยู่ในราชวัง แล้วเสนาพฤฒามาตย์ ราชปโรหิต ทวิชาจารย์พร้อมกัน ให้พระโหราธิบดีหาฤกษ์ ก็ตั้งการพระราชพิธีปราบดาภิเษกในพระที่นั่งมังคลามหาปราสาท เจ้าพนักงานทั้งหลายก็จัดแจงแต่งตั้งสุวรรณบัลลังก์รัตนราชาอาสน์ลาดด้วยหนังพญาราชสีห์ มีมหาเศวตฉัตรเป็นต้น อำพนด้วยเครื่องอภิรุมชุมสายพรายพรรณ จามรมาศกลดกลิ้งกรรชิงแทรกสลับสลอน บังสุริเยนทรบวรด้วยมยุรฉัตรพัชนีพรายพราวมเหาฬาราดิเรกโดยราชประเพณี ตั้งพระราชพิธีสงฆ์ และพิธีไสยเวทเวทางคศาสตร์ทุกประการ แล้วตั้งพระยาคชสารยืนสถิตซ้ายขวา ทั้งพระยาอัศวราชสถิตซ้ายขวา พร้อมพลาพลพฤนท์ทั้งปวงทุกกระทรวงการเสร็จ

ครั้นรุ่งขึ้นรวิวารมหาศุภฤกษ์อันอุดม บรมทินกรประเวศเหนือนภาลัยจำรัสดวง พระมหาราชครู พระครู ปโรหิต ทวิชาจารย์ ก็เชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสำอางค์องค์อลงกตวิภูษาสรรพาภรณ์ บวรด้วยแก้วกาญจนมณีรัตนชัชวาลโอภาสเสร็จ เสด็จทรงพระราเชนทรยานมาขึ้นอัฒจันทร์ไพชยนต์มหาปราสาท พระราชครูทั้ง ๔ องค์ ปุริโสดม พรหมพิชาจารย์ ก็เป่ามหาสังข์ทักษิณาวัฏ ประโคมแตรสังข์ดุริยดนตรี ตีอินทเภรีเป็นปฐม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จในหน้าฆ้องชัย ชำระพระบาท พระยาธรมาธิบดีก็ลั่นฆ้องชัย ประโคมแตรสังข์ดุริยดนตรี ตีอินทเภรีเป็นทุติยวาร จึงเสด็จขึ้นไพชยนต์มหาปราสาท สถิตเหนือบัลลังก์อาสน์อลงการ หมู่ทวิชาจารย์ก็เป่าสังข์ทักษิณาวัฏ ประโคมแตรสังข์ดุริยดนตรี ตีอินทเภรีเป็นตติยวาร สมเด็จพระสังฆราชราชาคณะทั้งปวง ก็สวดพระพุทธมนต์ถวายชัย พระมหาราชครู ปโรหิตาสุภาวดี ศรีพิชาจาย์ทั้งหลาย ก็แซ่ซ้องโอมอ่านอิศวรเวทวิษณุมนต์ ถวายชัยพร้อมเสร็จ ก็ถวายมูรธาภิเษกอาเศียรพาท สำหรับการพระราชพิธีปราบดาภิเษกพระมหากษัตราธิราชเจ้าสืบมา แล้วสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงสิงหบัญชร ณ

พระที่นั่งมังคลาภิเษก อันวิจิตรด้วยสุวรรณรัตโนภาส จึงเบิกท้าวพระยาสามนตราช ตระกูลพฤฒามาตย์ มุขมนตรีถวายบังคม แล้วเบิกสมโภชเลี้ยงลูกขุนทั้งปวงเสร็จ

ในศักราช ๙๙๒ ปีมะเมียศก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นผ่านถวัลยราชพิภพกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา มหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมพระราชนิเวศน์มหาสถาน ทรงพระนามพระเจ้าปราสาททอง พระองค์ทรงทศพิธราชธรรมอันมหาประเสริฐ ครั้นรุ่งเช้าเสด็จออกขุนนาง ทรงพระกรุณาตรัสปูนบำเหน็จจมื่นสรรเพชรภักดี เป็นพระยาราชภักดีเจ้ากรมพระคลังมหาสมบัติ พระราชทานเจียดทอง กระบี่ เต้าน้ำ พานทอง เครื่องอุปโภคบริโภคเป็นอันมาก และขุนนางซึ่งสวามิภักดิ์นั้นก็ตั้งแต่งโดยควรแก่ฐานานุศักดิ์ พระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภคเป็นอันมาก และพระอาทิตยวงศ์นั้นทรงพระกรุณาให้อยู่ในพระราชวังกับพระนมพี่เลี้ยง

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระอนุชาองค์หนึ่ง ทรงพระกรุณาตรัสว่า น้องเราคนนี้น้ำใจกักขฬะหยาบช้า มิได้มีหิริโอตัปปะ จะให้เป็นอุปราชรักษาแผ่นดินต่างพระเนตรพระกรรณมิได้ ให้เป็นแต่เจ้าพระ ชื่อพระสุธรรมราชา ตั้งบ้านหลวงอยู่ริมวัดสุธาวาสและที่บ้านสมเด็จพระพันปีหลวงนั้น พระเจ้าอยู่หัวให้สถาปนาสร้างพระมหาธาตุเจดีย์ มีพระระเบียงรอบและมุมพระระเบียงนั้น กระทำเป็นทรงเมรุทิศ เมรุรายอันรจนาและกอปรด้วยพระอุโบสถ พระวิหาร การเปรียญ และสร้างกุฎีถวายพระสงฆ์เป็นอันมาก เสร็จแล้วให้นามชื่อวัดไชยวัฒนาราม เจ้าอธิการนั้นถวายพระนามชื่อพระอชิตเถร ราชาคณะฝ่ายอรัญวาสี ทรงพระราโชทิศถวายนิตยภัตกัลปนาเป็นนิรันดรมิได้ขาด

ศักราช ๙๙๓ ปีมะแมศก ทรงพระกรุณาให้ช่างออกไปถ่ายอย่างพระนครหลวง และปราสาทกรุงกัมพุชประเทศเข้ามาให้ช่างกระทำพระราชวังเป็นที่ประทับร้อน ตำบลริมวัดเทพจันทร์ สำหรับจะเสด็จขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาท จึงเอานามเดิมซึ่งถ่ายมา ให้ชื่อว่าพระนครหลวง และในปีสร้างพระนครหลวงนั้น ก็สถาปนาวัดพระศรีสรรเพชญ์เสร็จ กระทำการฉลองและมีมหรสพสมโภชเป็นอเนกประการ พระกฤษฎานุภาพพระบาทสมเด็จบรมนาถบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ดำรงพิภพมณฑลสบสกลสีมา ประชาราษฎรเกษมสุขสนุกสบายเพทภยันตรายโรคาพยาธิเบาบาง อีกหมู่เสนางคนิกรโยธาทวยหาญมั่งคั่ง พรั่งพร้อมไปด้วยพลช้างพลม้า ฟ้าฝนตกต้องตามฤดูกาล ธัญญาหารก็บริบูรณ์ทั่วประเทศนิคมชนบท พระยศเซ็นซ่าไปนานาประเทศทั้งปวง ครั้งนั้นสำเภาลูกค้าพาณิชเข้ามาค้าขายเป็นอันมาก

ศักราช ๙๙๔ ปีวอกศก ทรงพระกรุณาสร้างมหาปราสาทองค์หนึ่ง ๑๑เดือนเศษ ให้นามว่าศิริยโสธรมหาพิมานบรรยงก์ในเพลากลางคืนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระสุบินนิมิตว่า สมเด็จอมรินทราธิราชเสด็จลงมานั่งแทบพระองค์ไสยาสน์ ตรัสบอกว่าให้ตั้งจักรพยุห แล้วสมเด็จอมรินทราธิราชหายไป ในเพลาเช้าเสด็จออกขุนนาง ทรงพระกรุณาตรัสเล่าพระสุบินให้พฤฒามาตย์ทั้งปวงฟัง พระมหาราชครู พระครู ปโรหิต โหราพฤฒาจารย์ถวายพยากรณ์ทำนายว่า เพลาวารนี้ ทรงพระกรุณาให้ชื่อพระมหาปราสาทว่าสิริยโสธรมหาพิมานบรรยงก์นั้น เห็นไม่ต้องนามสมเด็จอมรินทราธิราช ซึ่งลงมาบอกให้ตั้งจักรพยุห อันจักรพยุหนี้เป็นที่ตั้งใหญ่ในมหาพิชัยสงคราม อาจข่มเสียได้ซึ่งปัจจามิตรทั้งหลาย ขอพระราชทานเอานามจักรอันนี้ ให้ชื่อพระมหาปราสาทว่า จักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท ตามลักษณะเทพสังหรณ์ให้พระสุบินนิมิตอันประเสริฐ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสได้ทรงฟังก็มีพระทัยปรีดายิ่งนัก จึงให้แปลงชื่อพระมหาปราสาทตามคำพระมหาราชครูทั้งปวง

ในปีนั้น พระราชเทวีประสูติพระราชบุตรองค์หนึ่งพระญาติพระวงศ์เหลือบเห็นเป็น ๔ กร แล้วปรกติเป็น ๒ กร สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสแจ้งความเห็นมหัศจรรย์ ก็พระราชทานพระนามว่าพระนารายณ์ราชกุมาร ในปีนั้น ทรงพระกรุณาให้สร้างพระที่นั่งไอศวรรย์ทิพยอาสน์ ณ เกาะบางนางอิน มีราชนิเวศน์ปราการประกอบพฤกษาชาติร่มรื่น เป็นที่สำราญราชหฤทัย ประพาสราชตระกูลสุริยวงศ์อนงค์นารีทั้งปวง แล้วสร้างพระอารามเคียงพระราชนิเวศน์ถวายเป็นสังฆทาน มีพระเจดีย์วิหารเป็นอาทิสำหรับพระศาสนาเสร็จบริบูรณ์ แล้วให้นามชื่อวัดชุมพลนิกายาราม ในเดือนยี่ปลายปีนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปโสกันต์พระเจ้าลูกเธอ พระองค์อินทร์ ณ เกาะบ้านเลน โสกันต์แล้วพระราชทานพระนามชื่อเจ้าฟ้าชัย เจ้าฟ้าชัยนั้นประสูตินอกราชสมบัติต่างพระชนนีกับพระนา-รายณ์ราชกุมาร

ศักราช ๙๙๕ ปีระกาศก ทรงพระกรุณาให้สถาปนาพระปรางค์วัดมหาธาตุอันทำลายลงเก่า เดิมในองค์สูง ๑๙ วา ยอดนภศูล ๓ วา จึงดำรัสว่า ทรงเก่าล่ำนัก ก่อใหม่ให้องค์สูงเส้น ๒ วา ยอดนภศูลคงไว้ เข้ากันเป็นเส้น ๕ วา ก่อแล้วเห็นเพรียวอยู่ ให้เอาไม้มะค่ามาแทรกตามอิฐ เอาปูนบวก ๙ เดือนสำเร็จ ให้กระทำการฉลองเป็นอันมาก

ในปีนั้น สมเด็จพระอยู่หัวมีพระราชบุตรด้วยพระสนมอีก ๓ พระองค์ ทรงพระ

นามพระไตรภูวนาทิตยวงศ์องค์หนึ่ง พระองค์ทององค์หนึ่ง พระอินทราชาองค์หนึ่ง เมื่ออา-สาฬหมาสเข้าพระวษา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินด้วยสนมราชกัลยาออกไปนมัสการจุดเทียนพระวษา ถวายพระพุทธประดิมากร ณ วัด(พระ)ศรีสรรเพชญ์ เสด็จประพาสมาหน้าพระวิหารใหญ่ทอดพระเนตรเห็นพระอาทิตยวงศ์ ราชบุตรพระเจ้าทรงธรรม ซึ่งยกออกเสียจากราชสมบัตินั้น ขึ้นนั่งห้อยเท้าอยู่บนกำแพงแก้ว ชี้พระหัตถ์ตรัสว่า อาทิตยวงศ์องอาจ มิได้ลงจากกำแพงแก้วให้ต่ำ ลดพระอาทิตยวงศ์ลงจากยศ ให้ไปปลูกเรือนเสาไม้ไผ่ ๒ ห้อง ๒ หลัง ริมวัดท่าทราย ให้อาทิตยวงศ์อยู่ ให้คนอยู่ด้วย ๒ คน พอตักน้ำหุงข้าว สั่งแล้วเสด็จเข้าพระราชวังใน

เดือน ๑๒ นั้น ทรงพระกรุณาสั่งว่า พ้นเทศกาลราษฎรเกี่ยวข้าวแล้ว จะเสด็จไปนมัสการพระพุทธบาท ให้ยกช่างขึ้นไปตกแต่งพระตำหนักใต้ธารทองแดง และให้ไขน้ำมาแต่ธารทองแดง ให้สนุกสนาน และทางสถลมารค แต่ท่าเจ้าสนุกขึ้นไปท้ายพิกุลนั้น คิดให้มีน้ำและศาลาโดยระยะทาง ผู้คนจะได้อาศัย เสนาบดีรับพระราชโองการแล้ว ก็ยกช่างและไพร่ขึ้นไป เกณฑ์แบ่งให้ตกแต่งพระตำหนักท่าเจ้าสนุก และแบ่งให้ทำศาลา ขุดบ่อบางโขมดตำบลบ่อโศก ขุดริมต้นโศก จึงให้ชื่อบ่อโศก แล้วให้ขึ้นไปขุดบ่อทำศาลากลางทาง พอพระสงฆ์และสามเณรเดินขึ้นไปเห็นทำศาลาอยู่ เจ้าสามเณรจึงว่าศาลาทั้ง๕ห้อง คั่นเสียสัก ๒ ห้อง ก่อเป็นฝากรงให้ดี คนจะได้อาศัยนอน ถ้าไม่มีฝาเสือจะกินเสีย ช่างทั้งปวงฟังเจ้าสามเณรว่า เห็นชอบด้วยก็ทำตาม ครั้นทำแล้วจึงให้นามชื่อว่าศาลาเจ้าเณร และที่ตำบลหนองคณฑีนั้นมีน้ำอยู่แล้ว ก็ทำศาลาไว้สำหรับอาศัย และไพร่ซึ่งทำศาลาลงไปตักน้ำกิน ได้คณฑีใบหนึ่ง จึงให้ชื่อหนองคณฑี และช่างกองใหญ่ยกขึ้นไปทำพระตำหนักริมลำธารท้ายธารทองแดง คิดทดท่อน้ำเปิดให้ไหลเชี่ยวมาแต่ธารทองแดง อันพระราชนิเวศน์ซึ่งทำนั้นในดงพฤกษาชาติร่มรื่นชื่นชิด เป็นที่สำราญราชหฤทัยปิ่นธเรศตรีศวรกษัตริย์สรรพแสนสนุก แล้วคิดผ่อนทางชลชลาให้ไหลหลั่งลงมายังห้วยศิลาดาดจึงให้นามชื่อพระราชนิเวศน์ธารเกษม แล้วให้วนจรกนำออกไปตกแต่งธารโศกปลายธารทองแดง ก็เป็นที่ประพาสแห่งหนึ่ง แต่ตกแต่งพระราชนิเวศน์ธารเกษม และธารทองแดงบริเวณพระพุทธบาท และสถลมารคทั้งปวง ๓ เดือนก็เสร็จ จึงเสนาพฤฒามาตย์นำรายการมากราบทูลพระกรุณาให้ทราบทุกประการ

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดรัสได้ทรงฟัง ก็มีพระทัยปราโมทย์ยิ่งนัก จึงมีพระราชกำหนดสั่งสมุหนายกว่า เดือน ๔ ขึ้น ๒ ค่ำ จะไปนมัสการพระบรมพุทธบาท ให้เตรียมการโดยชล-

มารค สถลมารคให้พร้อม สมุหนายกรับพระราชโองการแล้ว กำหนดกฎหมายสั่งทุกพนักงาน เจ้าพนักงานทั้งปวงก็ให้ล่วงไปจัดแจงการทุกกระทรวงพร้อมเสร็จ

ครั้นถึงผคุณมาส ขึ้น ๒ ค่ำ เพลารุ่งแล้ว ๒ นาฬิกา ๘ บาท สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงบาตรแล้ว ก็ทรงเครื่องสรรพาภรณ์ บวรด้วยแก้วกาญจนกนกรัตนามัยสำหรับพิชัยราชยุทธ ทรงราชาวุธสรรพเสร็จ ก็เสด็จลงสู่พระที่นั่งไกรสรมุขพิมานชัยจักรรัตน์พิพัฒน์ด้วยเครื่องสูงไสวบวรธงชัยธงฉานอลงการด้วยเรือต้นทั้งหลาย เดียรดาษเรือเสนาพฤฒามาตย์ราชตระกูล ขุนหลวงต้นเชือกปลายเชือกทั้งปวง ก็เข้าจับฉลากเป็นขนัดอัดแออรรณพ ครบทั้งเรือประเทียบทุกกรม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ให้เคลื่อนพยุหบาตรา ยาตราไปโดยแนวชลมารค กำหนดระยะทางแต่ขนานประจำท่าพระราชวังหลวง ถึงที่ประทับร้อนพระนครหลวง เป็นทาง ๓๙๖ เส้น พักพลาพลทั้งหลายรับพระราชทานเป็นสุขารมย์สบาย ครั้นเพลาชายแล้ว ๒ นาฬิกา ก็เสด็จกรีธาพลาพลนาเวศไปโดยลำดับชลมารค เป็นระยะทาง ๖๖๑ เส้น เพลาชายแล้ว ๔ นาฬิกาเศษถึงท่าเจ้าสนุก ก็เสด็จขึ้นพระราชนิเวศน์ประทับแรมอยู่ ๒ เวน ในเพลาบ่ายนั้นเจ้าพนักงานทั้งหลายก็ตรวจจัตุรงค์เสนางคพยุหบาตรา เข้าจับฉลากประจำริ้วรายโดยตำแหน่ง และรถพระประเทียบก็เรียบเรียงเป็นระยะอยู่โดยขบวนสรรพเสร็จ ครั้นเพลารุ่งแล้วนาฬิกา ๖ บาท สมเด็จบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ทรงเครื่องสำหรับพิชัยสงครามเสร็จ เสด็จทรงช้างต้นพังกินรวิหคที่นั่งรอง บุษบกเบญจาอลงการด้วยพระที่นั่งพุดตานทองบุฉลักลาย พรายพรรณรายด้วยแก้วกาญจนมณีรัตนชัชวาลโอภาสด้วยเครื่องอภิรุมรจเรข เศวตฉัตรชุมสายลายสุวรรณพรรณ กลดกลิ้งกรรชิงมาศดาษดา รจนาด้วยหมู่คชินทรดั้งกันแทรกแซงค่ายค้ำพังคา ทั้งหมู่อัศวร่าเริงรองหฤหรรษเนียรนาท หมู่พหลราชรถเรืองประดับงอนงามไสว หมู่พลาพลไกรก็คับคั่งพร้อมโดยขบวนเสร็จ ทั้งรถพระประเทียบท้าวนางพระสนมบริพาร สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เคลื่อนพลทวยหาญพยุหบาตราโดยแถวรัถยาทุเรศอรัญร่มรื่นระหง รโหฐานพันลึก อธึกด้วยศัพท์สำเนียงเสียงกาหล ฆ้องกลองชนะโครมครื้นเพียงแผ่นพื้นพสุธาดลกัมปนาท อันบวรราชอนงค์นั่งในรถพระประเทียบเรียบเรียง ก็ชวนกันเมียงเมิลชมรุกขชาติ อันพลิกช่อต่อผลเป็นพุ่มพวงผกาอเนกในแนวพนัสทวีเถื่อนทุรสถานด่านดง ก็เสด็จตรงไปยังพระราชนิเวศน์ตำหนักธารเกษม เพลารุ่งเช้า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพยุหบาตรา มานมัสการพระพุทธบาท กระทำสักการบูชาเป็นมโหฬารยิ่งนัก แล้วให้มีมหามหรสพสมโภช ๗ เวนเป็นกำหนด

พระองค์บริจาคราชทรัพย์เป็นทาน แก่ยาจกวณิพกทุกวันเป็นอันมาก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนมัสการเช้าเย็นมิได้ขาดจนครบ ๗ เวน แล้วเสด็จประพาสธารโศก ธารทองแดง และห้วยเขาถ้ำธาร แล้วก็เสด็จกลับยังกรุงเทพมหานครศรีอยุธยา

ลุศักราช ๙๙๗ ปีกุนศก สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จไปพระราชทานเพลิงพระเจ้าลูกเธอ ฝ่ายใน ณ วัดไชยวัฒนาราม ได้เนื้อในท้องเผาไม่ไหม้ สงสัยว่าต้องคุณ ครั้งนั้นประชาราษฎรลือกันว่า จะให้ค้นตำรับตำราที่หมอผู้เฒ่าผู้แก่ ต่างคนต่างกลัวความผิด บรรดามีตำรับความรู้วิชาการทิ้งน้ำเสียสิ้น

ศักราช ๙๙๘ ปีชวดศก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้รื้อเทวสถานพระอิศวร พระนารายณ์ขึ้นมาตั้งอยู่ยังชีกุน ในปีนั้นให้ยกกำแพงพระราชวังออกไป ให้สร้างพระมหาปราสาทพระวิหารสมเด็จ วันหนึ่งเสด็จมาทอดพระเนตรเรือกิ่ง ช่างรับพระราชทานอยู่ยังมิได้ติดตาเรือกิ่ง ทรงพระกรุณาให้นายมั่น มหาดเล็กบ้านนอก เอาตาเรือกิ่งติดเข้า กลับตาซ้ายติดตาขวา หางตาเรือก็กลับไปข้างปัถวี ทอดพระเนตรเห็นตรัสว่าดีอยู่ ให้เอาตามนายมั่นติดนั้นเถิด พระราชทานเงินตรา ๕ ตำลึง เสื้อผ้าสำรับหนึ่ง

ในวันปัณณรสีเพ็ญเดือน ๘ เสด็จออกไปปฏิบัติพระสงฆ์ ณ วัดไชยวัฒนาราม สมเด็จพระเจ้าลูกเธอทรงพระเยาว์ก็ตามเสด็จไปหลายพระองค์ แต่พระนารายณ์ราชกุมาร พระชนม์ได้ ๕ พระพรรษานั้นประชวร พระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาตรัสว่า ป่วยอยู่แล้วอย่าตามไปเลย เพลาเช้านั้นฝนตกพรำอยู่ พระนารายณ์ราชกุมารเสด็จออกไปเล่นที่เกย พระนม* พี่เลี้ยงทูลห้ามก็ไม่ฟัง จะถวายพระกลดก็ห้ามเสีย พระนมพี่เลี้ยงก็จนใจ ต้องเล่นอยู่ด้วย พระองค์ยืนยุดเสาหลักชัยอยู่ อสุนีลงต้องหลักชัยแตกตลอดลงไปจนดิน พระนารายณ์ราชกุมารจะได้เป็นอันตรายหามิได้ พระองค์ยืนยุดหลักชัยทรงพระสรวลอยู่ตามประสาพระเยาว์ แต่พระนมพี่เลี้ยงสลบไปสิ้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ยินเสียงอสุนีสนั่นตรงพระราชวัง ก็ตกพระทัย ตรัสให้ข้าหลวงเข้าไปดู ข้าหลวงเข้าไปแล้ว กลับออกมากราบทูลตามซึ่งมีเหตุนั้นให้ทราบทุกประการ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทราบดังนั้น เร่งให้หมอเข้าไปแก้คนทั้งปวง ครั้นปฏิบัติพระสงฆ์แล้ว เสด็จกลับเข้ามาพระราชวัง ทอดพระเนตรเห็นรอยอสุนีประจักษ์

---

* ทั้งพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า "พระสนม" ที่ถูกควรจะเป็น ""พระนม" ดังกล่าวในพระราชพงศาวดารฉบับนี้

ทรงพระกรุณาตรัสว่า ราชบุตรเรานี้จะมีบุญอยู่ แล้วให้สมโภชพระเจ้าลูกเธอ พระนารายณ์ราชกุมาร ๓ วัน

ศักราช ๙๙๙ ปีฉลู นพศก พระอาทิตยวงศ์คบคิดกับขุนนางซึ่งเป็นโทษถอดเสียจากราชการแต่ก่อนนั้น ครั้นได้พวก ๒๐๐ เศษ เพลาย่ำฆ้องรุ่งเปิดประตู ก็กรูกันเข้าไปในพระราชวัง ถึงหน้าสิงห์สรรเพชญ์ปราสาท โห่ร้องอื้ออึง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่ทันรู้พระองค์ลงเรือพระที่นั่งลอยอยู่หน้าขนานประจำท่า ตรัสให้ตำรวจไปเร่งขุนนางเข้าไปจับเหล่าร้ายเสนาบดีทั้งปวงรู้ ก็พากันคุมไพร่เข้าไป ไล่ตีพวกพระอาทิตยวงศ์แตกกระจัดกระจาย จับตัวพระอาทิตยวงศ์ได้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นพระราชวัง สั่งให้พิจารณาเอาพวกขบถ ซึ่งคบคิดกับพระอาทิตยวงศ์ได้สิ้น ก็สั่งให้เอาไปประหารชีวิตเสีย ณ ตะแลงแกง รุ่งขึ้นวันหนึ่งนายช้างต้นโคบุตรเล่นหมากรุกอยู่ในโรงช้าง อสุนีตกลง นายช้างตาย แต่ช้างต้นโคบุตรจะได้เป็นอันตรายหามิได้

ลุศักราช ๑,๐๐๐ ปีขาล สัมฤทธิศก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสปรึกษาแก่เสนาพฤฒามาตย์ราชปโรหิตทั้งหลาย บัดนี้ จุลศักราชถ้วน ๑,๐๐๐ ปี การกลียุคจะบังเกิดไปภายหน้าทั่วประเทศธานีใหญ่น้อยเป็นอันมาก เราคิดว่าจะเสี่ยงบารมีลบศักราช บัดนี้ขาล สัมฤทธิศกจะเอากุนเป็นสัมฤทธิศก ขึ้นดิถีวารจันทร์เถลิงศก ให้กรุงประเทศธานีนิคมชนบททั้งปวงเป็นสุขไพศาลสมบูรณ์ ดุจทวาปรายุค ท่านทั้งหลายจะเห็นประการใด เสนาบดีมนตรีมุขมาตยากราบทูลพระกรุณาว่า ซึ่งทรงพระดำริทั้งนี้ เพราะทรงพระเมตตาแก่สัตว์โลก ได้ชื่อว่าสัมมาญาณสัมปยุตอสังขาริกประการหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตั้งพระทัยบำเพ็ญทานการกุศล เป็นศาสนูปถัมภกในพระพุทธศาสนา อุปมาเหมือนเนื้อนาบริสุทธิ์ดีอยู่แล้ว จะหว่านพืชสิ่งใดลง ก็ได้ผลเป็นแท้ ซึ่งพระองค์ตั้งพระทัยจะลบศักราชให้ประชาราษฎรเป็นสุขนั้น เห็นเทพเจ้าก็จะช่วยให้สมพระทัยปรารถนา

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ตรัสได้ทรงฟังมุขมนตรีกราบทูลดังนั้น มีพระทัยโสมนัสปราโมทย์ยิ่งนัก จึงให้พฤฒาจารย์ผู้รู้ตำรับพระราชพิธี ไปจัดแจงตกแต่งการทั้งปวง พฤฒาจารย์รับพระราชโองการแล้ว ก็ให้กฎหมายสั่งทุกพนักงาน ให้ตั้งเขาพระสุเมรุราชหน้าจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท มีเขาไกรลาศและเขาสัตภัณฑ์ล้อมพระเมรุเป็นชั้น ๆ ออกมา แล้วให้ช่างกระทำรูปอสุรกุมภัณฑ์ คนธรรพ์ คนธัพ ท่านฤๅษีสิทธ์ วทยาธร กินรนาคสุบรรณทั้งหลาย รายเรียงโดยระยะเขาสัตภัณฑ์คีรี แล้วให้กระทำรูปสมเด็จอมรินทราธิราช สถิต ณ

ยอดเขาพระสุเมรุราชเป็นประธาน จึงให้ทวิชาจารย์แต่งกายเป็นพระอิศวร พระพิษณุ พระพายุ พระพิรุณ พระเพลิง พระยม พระไพสพ พระจันทร์ พระอาทิตย์ รูปเทพยเจ้าทั้งสิบสองราศี แวดล้อมสมเด็จอมรินทราธิราชโดยอันดับศักดิ์เทวราช จึงเอาแผ่นสุวรรณชาติลิขิตอักษรด้วยชาดหรคุณ เป็นศักราชใหม่บรรทัดหนึ่ง เป็นศักราชเดิมบรรทัดหนึ่ง ใส่พานทองจำหลักสรรพางค์ วางไว้หน้าสมเด็จอมรินทรา ใต้มหาเศวตฉัตร ณ ยอดเขาพระสิเนรุราช และเชิงเขาสัตภัณฑ์ทั้ง ๘ ทิศนั้น กระทำรูปช้างอัฐคชยืนเป็นอาทิ คือ ทิศบูรพา ไว้พระยาเศวตกุญชร ทิศอาคเณย์ โรมหัสดินทรสีพระเพลิง ทิศทักษิณ รัตนานาถกุญชรแก้วมุกดา ทิศหรดี อัญชันสีนิลุบล ทิศประจิม โกมุทกุญชรสีแก้วไพฑูรย์ ทิศพายัพ สารนิลาคชเรศสีแก้วอินทนิล ทิศอิสาน เศวตคชาธารสีขาวอ่อน และหว่างช้างอัฐคชนั้น ก็วางอัศวราช ๘ หมู่ นอกนั้นตั้งราชวัติฉัตรธงประดากและต้นกล้วยต้นอ้อย ประดับด้วยพุ่มพนมบุปผาชาติต่าง ๆ เป็นมโหฬารดาดาษ และตั้งพิธีไสยศาสตร์เชิงเขาสัตภัณฑ์ทั้ง ๔ ทิศ รอบรายแตรสังข์ดุริยดนตรี พิณพาทย์ ฆ้องชัยเภรี บัณเฑาะว์กาหล แล้วเทียบขนานพลตั้งกลาบาทเป็นชั้น ๆ ออกมามากนัก และในจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท ก็รจนาตกแต่งพระที่นั่งบัลลังก์อาสน์อันวิจิตรไว้เบญจราชกกุธภัณฑ์ แล้วเชิญพระประดิมากรและพระไตรปิฎกธรรมมาตั้งเป็นประธาน นิมนต์พระสงฆ์ราชาคณะคามวาสีอรัญวาสี มาสวดพระพุทธปริตรมหามงคลสูตรอันประเสริฐ ทวิชาจารย์จัดแจงการทั้งปวงเสร็จ จึงกราบทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกประการ

ครั้นได้ศุภวารมหามงคลฤกษ์ สมเด็จบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็สำอางค์ทรงสาฎกพัสตร์วิภูษาเสร็จ เสด็จทรงพระราเชนทรยานกาญจนอลงกต รจนาพร้อมด้วยพฤฒาจารย์ทั้งปวง เสด็จมาประทับเกย ณ เชิงสัตภัณฑ์บรรพต เสด็จบทบาทยาตราขึ้นไปยังยอดพระสิเนรุราช พระองค์ก็ถวายอภิวาทพระบรมรัตนตยาธิคุณสุนทรภาพด้วยเบญจางคประดิษฐ์ อธิษฐานบารมีโดยพระทัยปรารถนา แล้วยกพระกรเบื้องขวาลบศักราชเดิมนั้นเสียเสร็จ พราหมณ์ที่แต่งกายเป็นพระอิศวร พระนารายณ์ และเป็นเทพยเจ้านั้น ก็อวยชัยถวายพรโดยสารโศลกวิธี พรหมทวิชาจารย์ก็เป่าสังข์ดุริยดนตรี พิณพาทย์ คาดฆ้องชัยเภรีนี่สนั่นศัพท์ก้องโกลาหลทั้งพระนครแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับยังพระราชมนเทียร

รุ่งขึ้นทรงพระราชดำริจะให้ทานแก่หมู่วณิพกรอบเมือง จึงพระราชโองการให้มหาอำมาตย์ตกแต่งพระนครให้เสร็จแต่ใน ๓ วัน อำมาตย์รับพระราชบริหารแล้ว ก็ให้เจ้าพนักงาน

จัดแจงแผ้วสถลมารครัถยา ทุบปราบให้ราบรื่นเป็นอันดี ตั้งราชวัติฉัตรธง ปักต้นกล้วยต้นอ้อยโดยระยะทาง ตั้งไม้กัลปพฤกษ์ห่างกัน ๑๐ วา รอบพระนคร พร้อมโดยพระราชบริหารแล้ว ครั้นเพลารุ่งแล้ว ๓ นาฬิกา ๖ บาท ได้อุดมฤกษ์ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็ทรงเครื่องสำหรับขัตติยราชลังกาภรณ์บวรวิภูษิตเสร็จ เสด็จทรงกุญชรตัวประเสริฐ และกลางช้างนั้นวางพานทองรองหิรัญสำหรับจะโปรยทาน พร้อมด้วยเสนางคนิกรทวยหาญโดยเสด็จจะนับมิได้ ครั้นออกจากพระราชวังแล้ว พระเจ้าอยู่หัวก็โปรยทานแก่ยาจกวณิพกทั้งหลาย แล้วเสด็จไปถึงกัลปพฤกษ์ต้นใดก็ให้หยุด เจ้าพนักงานซึ่งขึ้นอยู่นั้นโปรยทาน และหว่างต้นกัลปพฤกษ์ พระองค์ก็หยุดโปรยทานไปโดยลำดับจนรอบพระนคร แล้วเสด็จเข้าพระราชวัง ในลำดับนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบริจาคทรัพย์และราชพาหนะ กระทำสัตสดกมหาทาน เป็นทานแก่พราหมณ์ทิชาชาติและยาจกวณิพกทั้งปวงเป็นอาทิ คือช้าง ๑๐๐ ม้า ๑๐๐ ทาสหญิง ๑๐๐ เงิน ๑๐๐ ชั่ง ทอง ๑๐๐ ชั่ง ราชรถ ๑๐๐ และแต่งการออกสนาม มีมหรสพสมโภชตรีวารเป็นมโหฬาราธิการยิ่งนัก

ในปีนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้มีพระราชสาส์นไปกรุงรัตนปุระอังวะ ในพระราชสาส์นนั้นว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงเทพมหานครศรีอยุธยา อันเสด็จปราบดาภิเษก ผ่านพิภพไอสุริยศวรรยาธิปัตย์ถวัลยราชประเพณี มีพระราชหฤทัยหน่วงน้าวพระบรมโพธิญาณ บำเพ็ญทานการกุศลเป็นอจลศรัทธาแท้มิได้หวาดไหว ดั้งพระทัยที่จะรื้อสัตว์ให้พ้นห้วงมหรรณพนทีธาร กล่าวคือสงสารวัฏ บัดนี้เห็นว่ากลียุคถึงแก่สัตว์ทั่วหลายทั่วประเทศธานีใหญ่น้อยทั้งปวง เพราะจุลศักราชถ้วน ๑๐๐๐ ปีขาล สัมฤทธิศก จึงอุตส่าห์กระทำสัตยาธิษฐาน แล้วตั้งพระราชพิธีลบศักราช เอากุน สัมฤทธิศก ขึ้นดิถีวารจันทร์เถลิงศก เป็นทวาปรายุค เพื่อจะให้ทั่วประเทศธานีใหญ่น้อยทั้งปวงเป็นบรมสุขสมบูรณ์ทั่วกัน ให้พระเจ้ากรุงอังวะและเมืองขอบขัณฑเสมาทั้งปวง ใช้ศักราชตามพระนครศรีอยุธยาลบนี้เถิด ส่งพระราชสาส์นไปเมืองตองอู ให้เมืองตองอูส่งไปเมืองอังวะ

ครั้นศักราช ๑๐๐๒ ปีมะโรงศก พระเจ้ากรุงอังวะแต่ง ทูตานุทูตทูลพระราชสาส์นมา และในพระราชสาส์นนั้นว่า พระเจ้ากรุงรัตนปุระอังวะ อันตั้งอยู่ในธรรมศาสตร์ราชศาสตร์ และมีบ่อแก้วบ่อทองเป็นพื้นเมือง ขอจำเริญทางพระราชไมตรีมายังสมเด็จพระเจ้ากรุงทวาราวดี ด้วยแจ้งกดติศัพท์ไปว่า สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมนั้นทิวงคตแล้ว พระองค์เสด็จขึ้นผ่านพิภพตามราชประเพณี มีพระเกียรติยศเกียรติคุณใหญ่ยิ่งกว่ากษัตราธิราชแต่ก่อน คือ

ประกอบด้วยปราสาททอง และเศวตกุญชรชาติตัวประเสริฐเป็นศรีเมืองนั้น ฝ่ายกรุงรัตนปุระอังวะมีความยินดีนัก บัดนี้ให้ทูตานุทูตมาถามข่าวพระศพตามประเพณี และจำเริญทางพระราชไมตรีด้วย ประการหนึ่งซึ่งพระองค์ให้ใช้ศักราชตามพระนครศรีอยุธยานั้น ฝ่ายกรุง-พุกามประเทศ และรามัญประเทศได้ใช้ศักราชเดิมหลายชั่วกษัตริย์มาแล้ว ครั้นจะใช้ตามมีพระราชสาส์นไปนั้น เกรงจะฟั่นเฟือน ซึ่งพระเจ้ากรุงทวาราวดีลบได้ ก็ให้พระองค์ใช้เถิด ครั้นแปลแล้ว สมุหนายกเอากราบทูลพระกรุณาทรงเคืองพระทัยตรัสว่า ไอ้พม่ามันมิใช้ตามเราก็แล้วไป ครั้งนั้นเสด็จออกมุขจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท เบิกแขกเมืองเข้าถวายบังคม ตรัสพระราชปฏิสันถารสามนัดแล้ว สั่งให้เลี้ยงแขกเมือง ก็เสด็จเข้า เจ้าพนักงานยกของมาพระราชทาน แขกเมืองมิได้รับพระราชทาน ว่าอย่างธรรมเนียมกรุงอังวะ ทูตา-นุทูตไปเยือนพระศพ ห้ามมิให้รับพระราชทาน เพลาเย็นสมุหนายกมากราบทูล ทรงพระกรุณาให้ต่อว่าแขกเมือง ว่าอย่างธรรมเนียมกรุงพระนครศรีอยุธยา ถ้าไปเยือนศพต้องแต่งของบริโภคให้อิ่มหนำ จึงได้ชื่อว่านับถือกัน นี้ตัวมาถึงกรุงพระนครศรีอยุธยาแล้ว ไม่รับพระราชทานนั้น ไม่นับถือกรุงศรีอยุธยาหรือ หรือว่าสิ่งของซึ่งพระราชทานนี้ ไม่ดีเหมือนกรุงอังวะ ถ้าไปต่อว่า แขกเมืองดื้อดึง ไม่รับพระราชทาน ก็ให้เอาสิ่งของราดรดศีรษะลงแล้วขับเสียจากเมือง เจ้าพนักงานก็ไปต่อว่าโดยพระราชโองการ แขกเมืองก็มิได้รับพระราชทาน เจ้าพนักงานก็เอาสิ่งของราดรดศีรษะแขกเมือง แล้วขับเสียจากพระนคร

ศักราช ๑๐๐๓ ปีมะเส็งศก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินลงไปประ-พาสพระที่นั่งไอศวรรย์ทิพยอาสน์ วันนั้น เสด็จแรม เพลาค่ำออกมายืนอยู่หน้ามุข สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระนารายณ์ราชกุมารส่องโคม อสุนีลงต้องหน้าบัน แว่นประดับรูปสัตว์ตกกระจายลงมารอบพระองค์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระเจ้าลูกเธอจะได้เป็นอันตรายหามิได้ ทรงพระกรุณาให้พระโหราทำนาย ถวายพยากรณ์ว่า เป็นมหาศุภนิมิต จะทรงพระกฤษฎาธิการยิ่งขึ้นไป แล้วจะได้พระราชลาภต่างประเทศ ถึงเดือน ๑๐ กำปั่นอะลิมมัดหร่ำลูกค้าเมืองเทศ บรรทุกพรรณผ้าและได้ม้าเทศสูง ๓ ศอก ๒ นิ้วเข้ามาถวาย ๒ ม้า กับกั้นหยั่นดำถมยาราชาวดีประดับนพรัตน์เล่มหนึ่ง สิ่งของนอกนั้นเป็นอันมาก

ศักราช ๑๐๐๕ ปีมะแมศก พระโหราถวายฎีกาว่า ใน ๓ วันจะเกิดเพลิงในพระราชวัง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสได้ทรงฟัง ตกพระทัย ด้วยโหราคนนี้แม่นยำนัก ครั้งหนึ่งเสด็จอยู่พระที่นั่ง ไพชยนต์มหาปราสาท มุสิกตกลงมา ทรงพระกรุณาเอาขันทองครอบไว้ ให้หาพระ

โหรามาทาย พระโหราคำนวณแล้วทูลว่า ๔ ตัว* ทรงพระกรุณาตรัสว่า สัตว์ ๔ เท้านั้นถูกอยู่แล้ว แต่ที่ ๔ ตัวนั้นผิดแล้ว ครั้นเปิดขันทองขึ้น เห็นลูกมุสิกคลานอยู่ ๓ ตัวกับแม่ตัวหนึ่งเป็น ๔ ตัว ก็ทรงพระกรุณาตรัสสรรเสริญพระโหราธิบดีว่า ดูแม่นกว่าตาเห็นอีก ให้พระราชทานเงินตราชั่งหนึ่ง เสื้อผ้า ๒ สำรับ แต่นั้นมาก็เชื่อถือพระโหราธิบดีนัก

ครั้นทราบว่าจะเกิดเพลิง จึงมีไว้พระทัย ให้ขนของในพระราชวังออกไปอยู่วัดไชยวัฒนาราม ทั้งเรือบัลลังก์ เรือศรี เรือคลัง คับคั่งแออัดกันอยู่ และในราชวังนั้นเกณฑ์ไพร่ ๓,๐๐๐ สรรพด้วยพร้าขอตะกร้อน้ำรักษา ห้ามมิให้หุงข้าวในพระราชวังและให้เรือดำรวจบอกเหตุทุกทุ่มโมง ครั้นถึงคำรบ ๓ วัน เพลาชายแล้ว ๔ นาฬิกา เรือดำรวจลงไปกราบทูลพระกรุณาว่าสงบอยู่ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า ครั้งนี้เห็นพระโหราจะผิดอยู่แล้ว ลงเรือเถิดจะเข้าพระราชวัง เจ้าพนักงานก็เลื่อนเรือพระที่นั่งกิ่งเข้ารับเสด็จ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จมาถึงฉนวนน้ำประจำท่า พระโหราอยู่ท้ายเรือพระที่นั่งกราบทูลว่า ขอให้ย่ำฆ้องค่ำก่อนจึงจะสิ้นพระเคราะห์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ให้ลอยเรือพระที่นั่ง เพลาชายแล้ว ๕ นาฬิกา เมฆตั้งพยับคลุ้มขึ้นข้างประจิมทิศ ฝนตกพรำ ๆ ลงมา ทรงพระกรุณาตรัสแก่พระโหราว่า ฝนตกลงมาสิ้นเหตุแล้วกระมัง พระโหรากราบทูลว่าขอพระราชทานงดก่อน พอสิ้นคำลง อสุนีเปรี้ยงลงมาต้องเหมพระมหาปราสาท เป็นเพลิงติดพลุ่งโพลงขึ้นไหม้ลามลงมา คนทั้งหลายซึ่งอยู่ในพระราชวังมิรู้ที่จะทำประการใด และดีบุกอันดาดหลังคานั้นไหลลาดลงมาดังห่าฝน เพลิงก็ไหม้ติดต่อไปข้างห้องคลัง เรือนหน้า เรือนหลัง ๑๐๐ เรือนจึงดับได้

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสให้พระโหราดูว่า เพลิงฟ้าไหม้ดังนี้จะดีหรือร้าย พระ โหรากราบทูลพระกรุณาว่า จะมีพระลาภและกอปรด้วยอิสริยยศ บริวารยศ พระเกียรติยศจะปรากฏไปนานาประเทศทั้งปวง บรรดาอริราชไพรีจะเกรงพระเดชเดชานุภาพเป็นอันมาก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสได้ทรงฟัง มีพระทัยปราโมทย์ยิ่งนัก ครั้งนั้นไหม้แต่พระที่นั่งมังคลาภิเษกที่ชื่อปราสาททอง พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาทจะได้ไหม้ด้วยหามิได้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเข้าพระราชวัง ทรงพระกรุณาให้ช่างจับการก่อพระมหาปราสาท

---

*ข้อความตอนนี้ตกไป ทั้งพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติ มีข้อความต้องกันว่า พระโหราคำนวณแล้วทูลว่า สัตว์ ๔ เท้า ทรงพระกรุณาตรัสว่า ก็ตัว พระโหราขับคำนวณแล้วทูลว่า ๔ ตัว

และทำคลังเรือนข้างในทั้งปวง ๓ เดือนเรือนข้างในเสร็จ แต่พระมหาปราสาทปีหนึ่งจึงสำเร็จ ให้นามชื่อพระวิหารสมเด็จ

ศักราช ๑๐๐๖ ปีวอกศก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปราสาททอง ครองพิภพมณฑลสบสกลสีมาอาณาจักร พรักพร้อมด้วยหมู่จัตุรงค์เรืองพระเดชานุภาพ เพราะบรมโพธิสมภาร สมณพราหมณาจารย์และไพร่ฟ้าข้าขัณฑเสมาเป็นสุขสมบูรณ์ทั่วหน้า มาจนศักราช ๑๐๑๗ ปีมะแมศก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรหนักแปลงสถานลงไปอยู่พระที่นั่งเบญจรัตน์ ทรงพระกรุณามอบราชสมบัติและพระแสงขรรค์ชัยศรีให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าชัยอยู่ ๓ วัน เพลา ๓ ยามก็เสด็จสวรรคต พระเจ้าอยู่หัวปราสาททอง อยู่ในราชสมบัติ ๒๖ พระพรรษา

เจ้าฟ้าชัยก็ได้ครองราชสมบัติ ครั้นอยู่มาสมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้า ก็ให้คนสอดออกมาคิดราชการด้วยพระศรีสุธรรมราชา ผู้เป็นพระเจ้าอา พระเจ้าอาก็กำหนดเข้าไป ครั้นเพลาค่ำพระนารายณ์เป็นเจ้าก็พาพระขนิษฐาของพระองค์ ลอบหนีออกทางประตูตัดสระแก้ว ไปหาพระเจ้าอา พระศรีสุธรรมราชากับพระนารายณ์ราชนัดดา สุมผู้คนพร้อมแล้ว ก็ยกเข้ามาพระราชวัง กุมเจ้าฟ้าชัยไปสำเร็จโทษเสีย ณ โคกพระยา

พระศรีสุธรรมราชาก็ได้ผ่านพิภพกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา ตรัสให้สมเด็จพระนารายณ์ราชนัดดาเป็นอุปราชสมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้าก็เสด็จอยู่พระราชวังบวรสถานมงคล

อยู่มา ๒ เดือนเศษ สมเด็จพระศรีสุธรรมราชาพระเจ้าแผ่นดิน ทอดพระเนตรเห็นพระราชกัลยาณีน้องพระนารายณ์ราชนัดดา ทรงพระรูปสิริวิลาศเลิศนารี ก็มีพระทัยเสน่หาผูกพันธ์ปราศจากลัชชีสมโภค จึงให้หาขึ้นไปบนที่ หวังจะร่วมรสสังวาสด้วยพระราชกัลยาณี พระราชกัลยาณีมิได้ขึ้นไป หนีลงมาพระตำหนัก แล้วบอกเหตุกับพระนม พระนมจึงเชิญพระราชกัลยาณีเข้าไว้ในตู้พระสมุด หามออกมา เสว่าจะเอาพระสมุดไปยังพระราชวังบวรสถานมงคล นายประตูก็มิได้สงสัย ครั้นไปยังพระราชวังบวรสถานมงคลแล้ว พระราชกัลยาณีก็ออกจากตู้ เข้าไปเฝ้าสมเด็จพระเชษฐาธิราช ทรงพระกันแสงทูลประพฤติเหตุทั้งปวง ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอาเป็นพาลทุจริต สมเด็จพระนารายณ์บรมบพิตรเป็นเจ้าได้ทรงฟัง ก็ทรงพระโทมนัสน้อยพระทัยนัก จึงตรัสว่าอนิจจาพระเจ้าอาเรานี้ คิดว่าสมเด็จพระบิตุราชสวรรคตแล้ว ยังแต่พระเจ้าอาก็เหมือนพระบรมราชบิดายังอยู่ จะได้ปกป้องราชวงศานุวงศ์สืบไป ควรหรือมาเป็นได้ดังนี้ พระองค์ปราศจากหิริโอตัปปะแล้ว ไหนจะครองสมบัติ

เป็นยุติธรรมเล่า หน้าที่จะร้อนอกสมณชีพราหมณ์ อาณาประชาราษฎร ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน เป็นแท้ จะละไว้มิได้ ด้วยพระองค์ก่อแล้วจำจะสานดาม จะเสี่ยงเอาพระบารมีเป็นที่พึ่ง ทรงพระราชดำริแล้ว จึงให้หาขุนนางเข้ามาในพระราชวัง ตรัสแจ้งพฤติเหตุซึ่งจะทำยุทธนั้น ขุนนางทั้งหลายได้แจ้งในรับสั่งดังนั้น ก็ทูลอาสาขอเอาชีวิตเป็นแดนแทนพระคุณทุกคน สมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้าได้ทรงฟัง มีพระทัยปราโมทย์ยิ่งนัก ตรัสให้กระทำมงคลแดงให้คนทั้งปวงเป็นสำคัญ แล้วให้เอาใบสะเดาเป็นประเจียดสำหรับเมื่อจะยุทธนั้น เพราะเหตุว่าพระศรีสุธรรมราชาธิราชไชรั พระชนมวารวันศุกร์ และใบสะเดานั้นเป็นนามแห่งอริราช*

ครั้นแล้วสมเด็จบรมบพิตรพระนารายณ์เป็นเจ้า ก็ให้สักการบูชาพระศรีรัตนตรัย และพระอิศวร พระนารายณ์เป็นเจ้า และเทพยดาผู้มีฤทธิ์สิทธิศักดิ์ทั้งปวง ตำรัสสั่งขุนเสนาชัย ขุนจันทราเทพ ขุนทิพมนตรี ขุนสิทธิคชรัตน์ ขุนเทพศรีธรรมรัตน์ ให้คุมไพร่พล ๑๐๐ อยู่รักษาพระราชวังบวรสถานมงคล

ในวันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เพลาชายแล้ว ๕ นาฬิกาเศษ สมเด็จบรมบพิตรพระเป็นเจ้าก็แต่งพระองค์สรรพสำหรับการพิชัยยุทธ จึงทรงพระ (สิ) โตทกอธิษ-ฐานแล้ว ก็เสด็จทรงช้างต้นพลายมงคลไอยรา ตรัสให้พระเทพเดชะเป็นกลางช้างพระที่นั่ง ขุนพศรี ควาญ และตรัสให้สมเด็จพระอินทราชาธิราชผู้เป็นพระอนุชา ทรงช้างต้นพังกระ-พัดทอง ขุนพรหมธิบาล เป็นกลางช้างพระที่นั่ง หมื่นเทพกุญชรควาญ ตรัสให้เมืองมโนรมย์ขี่ช้างต้นพลายพรหมภักดิ์ นายไทมหาดเล็กเป็นกลางช้าง มะปราง ควาญ หมื่นราชกุญชรขี่ช้างต้นพังตลบนำช้างพระที่นั่ง ครั้นได้ศุภวารมหุติฤกษ์เพลาอันประเสริฐ ก็เสด็จกรีธาพยุหบาตรา สรรพด้วยเครื่องราโชปโภค และประโคมฆ้องกลองแตรสังข์ จึงเสด็จพระราชดำเนินโดยทวารพิพิธยาตราไปโดยทางหน้าวัดพลับพลาชัย จึงพระยาเสนาภิมุข พระยาไชยาสุระ คุมญี่ปุ่น ๔๐ มากราบบังคมทูล ขออาสาราชการ แล้วหลวงพิชิตเดชะออกมากราบบังคมขออาสาราชการ แล้วเสด็จพระราชดำเนินโดยทางชีกุน

ฝ่ายสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราช รู้ว่าสมเด็จพระบรมบพิตรพระเป็นเจ้า เสด็จยก

---

*พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า พระชนม์ว่าร้อนสุกรและใบสะเดานั้นเป็นพุฒ และสุกรไชรั สิ้นกำลังในพุฒนาม เพื่อจะประหารนามแห่งอริราช

เข้ามาแต่พระราชวังบวรสถานมงคลก็สั่งแก่พระมหาเทพ หลวงอินทรเดช ให้เอาขุนบำเรอภักดี และไอ้หมันผู้ทาสขุนบำเรอภักดี ไปพิฆาตเสียหน้าบางตรา และขุนบำเรอภักดีก็หนีรอด จึงกราบถวายบังคมสมเด็จบรมบพิตรพระผู้เป็นเจ้าถึงหน้าวัดฉัททันต์ ได้แต่ไอ้หมันทาสขุนบำเรอภักดีนั้นไปพิฆาตเสีย และสมเด็จบรมบพิตรพระเป็นเจ้ามาหยุดช้างต้นหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิ พระยาอนันทะกะยอสู พระยานันทะกะยอถาง พระราชมนตรี หลวงโยธาทิพ หลวงอมรวงศา หลวงพิชิตเดชะ ขุนตรัด ขุนทรงพาณิช ขุนสนิทวาที มีระยาฝัน เม้าลามักเมาะคุมไพร่พลให้ไปอยู่ ณ ด้านศาลาลูกขุน ให้รายาลิลาคุมศรีดวน* และแขกชวาแขกจาม อยู่ ณ ด้านหน้าพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทให้หลวงเทพอรชุนคุมไพร่พลอยู่ประตูศรีสรรพทวาร ให้พระจุฬา พระพนังคุมไพร่พลอยู่ ณ ทางสระแก้ว หลวงวิสุทธิสงครามและขุนพรหมธิบาล คุมไพร่สารวัด (อยู่) หลังวัดรามาวาส และประตูสระแดงรามจนถึงประตูหอพระ และฝ่ายไพร่พลข้างสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราช และไพร่พลข้างสมเด็จบรมบพิตรพระเป็นเจ้า ก็ได้รบพุ่งกันแต่ค่ำจนรุ่ง และญี่ปุ่นคุมกันเข้ามาอาสาได้เข้าช่วยรบพุ่ง ณ ด่านรายาลิลานั้น ไพร่พลล้มตายบาดเจ็บทั้งสองฝ่าย จึงสมเด็จบรมบพิตรพระเป็นเจ้า ตรัสสั่งขุนจันทราเทพและพันทิพราช เอาปืนใหญ่ ๓ บอกตั้ง ณ ท้องสนามยิงเข้าไปในพระราชวังเป็นหลายนัด ครั้นยิงเข้าไปครั้งใด ควันเพลิงนั้นเห็นโชติขึ้นไปประตูจฉัตร สำแดงศุภนิมิตซึ่งจะมีชัยชำนะ จึงสมเด็จบรมบพิตรพระเป็นเจ้า ทรงช้างต้นพระที่นั่งตรัสสั่งให้พระเทพเดชะเป็นกลางช้างพระที่นั่ง ขุนพศรี ควาญ ให้ขุนอินทบาลเป็นกลางช้างสมเด็จพระอนุชาธิราช หมื่นเทพกุญชร ควาญ และเสด็จยืนช้างต้นอยู่ ณ หน้าพระที่นั่งจักรวรรดิ

ครั้นเพลาชายแล้วประมาณนาฬิกาเศษ มีผู้มากราบทูลสมเด็จบรมบพิตรพระเป็นเจ้าว่า สมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราช ทรงช้างออกมายืนอยู่ ณ หลังศาลาลูกขุน จึงสมเด็จพระบรมบพิตรพระเป็นเจ้า ขับช้างพระที่นั่งเข้าไปถึงนอกกำแพงหน้าศาลาลูกขุน ไพร่พลทั้งสองฝ่ายได้รบพุ่งต่อแย้งกัน และทหารอาสาสมเด็จบรมบพิตรพระเป็นเจ้า ก็ยิงปืนนกสับ

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ให้ราญาลีลาคุมหมู่ ๔ ตอน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ให้รายาสีลาคุมศรีด่วน

ต้องพระพาหุสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราช ฝ่ายทหารพระศรีสุธรรมราชาธิราช ก็ยิงปืนนกสับต้องหลังพระบาทซ้ายสมเด็จบรมบพิตรพระเป็นเจ้า เผินไปหน่อยหนึ่ง และสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราชก็กลับช้างเข้าไปในพระราชวัง และไพร่พลฝ่ายข้างสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราช ก็แตกฉานซ่านเซ็นหนีเข้าไปในพระราชวัง แล้วก็ปิดประตูพระราชวังไว้ จึงสมเด็จบรมบพิตรพระเป็นเจ้า ก็เสด็จขึ้นมายังพระที่นั่งจักรวรรดิ จึงพระไตรภูวนาธิราชเสด็จทรงช้างต้นออกมาแต่ในพระราชวัง ก็ออกมาถวายบังคมสมเด็จบรมบพิตรพระเป็นเจ้า จึ่งตรัสใช้ให้ทหารอาสาคุมกันไปทำลายประตูพระราชวัง ก็กระทุ้งประตูพลทวาร พอพระ-สิทธิชัยเปิดประตูพลทวารออกมาได้ บอกว่าสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราชหนีลงไปอยู่ ณ วังหลังแล้ว ทหารก็กรูกันเข้าไปในพระราชวังได้ นายแก้วมหาดเล็กก็นำพระสิทธิชัยออกมาถวายบังคมสมเด็จพระบรมบพิตรพระเป็นเจ้า ณ พระที่นั่งจักรวรรดิ นายแก้วจึ่งกราบทูลแก่สมเด็จพระบรมบพิตรเป็นเจ้าว่า ทหารอาสาเข้าไปในพระราชวังได้แล้ว และพระสิทธิชัยบอกว่า สมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราชหนีลงไปวังหลัง จึงสมเด็จพระบรมบพิตรพระเป็นเจ้าเสด็จเข้าไปในพระราชวัง เสด็จขึ้นพระราชมนเทียรพระวิหารสมเด็จ ในวันเดียวนั้นเสนาบดีก็ไปตามสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราชได้ ณ วังหลัง ก็ให้เอาไปสำเร็จโทษ ณ โคกพระยาตามประเวณี พระศรีสุธรรมราชาธิราชเสวยราชสมบัติได้ ๒ เดือนกับ ๒๐ วัน ในเมื่อสมเด็จบรมบพิตรพระเป็นเจ้ามีชัยชำนะแก่ราชศัตรู ด้วยเดชบุญญานุภาพนั้น ศักราช ๑๐๑๘ ปีวอกศก ในเดือน ๑๒ ขึ้น ๑๑ ค่ำ วันศุกร์ เพลาชายแล้ว ๒ นาฬิกา ๔ บาท

ครั้นถึงวันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๒ ค่ำ เพลาชายแล้ว ๒ นาฬิกา จึ่งพระมหาราชครูพระครู และท้าวพระยาสามนตราช เสนาบดีมนตรีมุขทั้งปวง ก็อัญเชิญสมเด็จพระบรมบพิตรพระเป็นเจ้าเสด็จปราบดาภิเษก เสวยราชสมบัติถวัลยราชประเพณีโดยบุรพพระมหากษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อน อันผ่านพิภพ ณ กรุงพระมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุธยานั้น ในวันแรกตั้งพระราชพิธีนั้น เพลาค่ำแล้วประมาณ ๒ ทุ่ม มีพระสุคนโธทกขาวบริสุทธิ์ตกลงมาแต่เพดาน ในโรงพระราชพิธีเป็นอัศจรรย์ พระมหาราชครู พระราชครู ประพฤติการพระราชพิธีประถมาภิเษกและพระราชพิธีราชาภิเษก ถวายพระนามกรบวรพระราชศรีสวัสดิพิ-พัฒนมงคล ตามบุรพประเพณีพระมหากษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อน อันกอปรด้วยพระเดชะบุญ-ญานุภาพ เสด็จปราบดาภิเษกทรงพระนามกรบวรศรีสวัสดิ์ สมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี ศรีสรรเพชญบรมมหาจักรพรรดิศวรราชาธิราช ราเมศวรธรรมรามาธิบดี

ศรีสฤษดิรักษสังหาร จักรวาลาธิเปนทร สุริเยนทราธิบตินทร หริหรินทราธาตาธิบดี ศรีสุวิ-บุลยคุณอัคนิตวิจิตรรูจี ตรีภูวนาทิตย์ ฤทธิพรหมเทพาธิบดินทร ภูมินทราธิราชรัตนากาศ มนุวงศ์ องค์เอกาทศรุท วิสุทธิทยโสตครบรมอัธยาศัย สมุทยโรมนตอนันตคุณวิบุลย์ สุนทรธรรมิกราชเดโชชัย ไตรโลกนาถบดินทรารินทราธิราช ชาติพิชิตทิศทศพลญาณ สมันต มหันตผาริตวิชัยไอศวรรยาธิปัตย์ ขัตติยวงศ์องค์บรมาธิบดี ตรีภูวนาถธิเบศ โลกเชษฐวิ-สุทธิมกุฎรัตนโมลี ศรีปทุมสุริยวงศ์องค์สรรเพชญ์พุทธางกูรบรบรมบพิตรพระพุทธเจ้า พระเจ้ากรุงเทพพระมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุธยา มหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ แล้วถวายเครื่องเบญจกกุธภัณฑ์ และเครื่องราโชปโภคทั้งปวง และบูชาบรมเทพอัษฎามรดิ อันประเสริฐ สถิตสถาวรในพระองค์โดยยถาสาดร และถวายอาศิรพาทอภิเษกจำเริญพระพร บวรราชศรีสวัสดิพิพัฒนมงคลนฤมลพระองค์ คือพระนารายณ์เป็นเจ้า สังข์จักรคธาธรอัน กอปรด้วยพระเดชฤทธานุภาพอันประเสริฐ เพื่อจะรักษาสมณพราหมณาจารย์และท้าวพระ-ยาเสนาบดีมนตรีมุข ประชาราษฎรทั้งปวงให้สุขเกษมเปรมปรีดิ์ทั่วธานีจำเริญสืบไปเมื่อหน้า แล้วก็ให้เบิกท้าวพระยาสามนตราช เสนาบดีมนตรีมุขทุกกระทรวงการทั้งหลาย ถวายบังคมและถวายสัตยาธิษฐาน ถือน้ำพระพิพัฒน์ตาม บุรพประเวณีแล้วเสร็จ

เมื่อเสด็จปราบดาภิเษกถวัลยราชประเวณีแล้วนั้น พระชนม์ได้ ๒๕ พระพรรษา แล้วพระบาทสมเด็จเอกาทศรถอิศวรบรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรงทศพิธราชธรรมอันประเสริฐ ก็ทรงพระกรุณาแก่ประชาราษฎรทั้งปวงให้ลดส่วยสาอากรแก่ประชาราษฎรทั้งปวง ๓ ขวบ มิให้เอาเข้าพระคลัง และพระเจ้าอยู่หัวบำเพ็ญพระราชกุศล แล้วก็ตรัสให้แต่งการซึ่งจะถวายพระเพลิงสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสร็จสรรพ ประดับด้วยเครื่องรจนาลังการทั้งหลายหมายเป็นอาทิ คือพระสุเมรุมาศ สูง ๒ เส้น ๑๑ วา ศอกคืบ และเมรุทิศเมรุราย ประดับด้วยฉัตรทอง ฉัตรนาก ฉัตรเงิน ฉัตรเบญจรงค์ ธงเทียวบรรดาการ จึ่งอัญเชิญพระ-ศพเสด็จเหนือบุษบกพิมาน และประดับสีด้วยกลิ้งกลดจามร บวรนิมิตประไพไปด้วยกาญจนดิเรก ดุริยางค์นฤนาท เดียรดาษด้วยภาพยนตมฤฎบอันรจนาต่าง ๆ ตั้งประดับเรียงรายโดยขบวนซ้ายขวา ดั้งท้าวพระยาสามนตราช พฤฒามาตย์ ราชเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายมาประดับแห่โดยหน้าหลังบุษบกพิมานนั้นแล้วอัญเชิญพระศพลีลาคลาเคลื่อนเครื่องแห่แหนโดยขบวนเสด็จโดยรัถยาราชวัติไปยังพระสุเมรุมาศ และบำเรอด้วยดุริยตนตรี แตรสังข์ ฆ้อง กลอง โขนหนัง ระบำบรรพ์ อันมเหาฬารมหรสพทั้งปวง และนิมนต์พระสงฆ์สบสังวาส

๑๐,๐๐๐ ถวายทักษิณาทาน บูชาพระสงฆ์ทั้งปวงด้วยเครื่องไทยทาน โดยบุราณราชประ-เพณีพระมหากษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อน จึ่งพระเจ้าอยู่หัวก็ถวายพระเพลิงแล้วให้พระอัฐิธาตุเข้ามา ณ วัด (พระ) ศรีสรรเพชญ์ นิมนต์พระสงฆ์สดับปกรณ์แล้ว ก็บรรจุพระอัฐิธาตุ สม-เด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็บำเพ็ญพระราชกุศลนานาประการ แล้วก็เสด็จพระราชดำเนินออกไปอยู่พระราชวังบวรสถานมงคล และฝ่ายพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ก็ให้ไปอยู่ตำหนักวังหลัง

อยู่มาในเดือนยี่นั้น อำแดงแก่นผู้เป็นข้าพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ เอาเนื้อความอันเป็นโกหกมาเป็นอุบายทูลแก่พระไตรภูวนาทิตยวงศ์ ว่าข้าหลวงฝ่ายพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ย่อมว่าพระไตรภูวนาทิตยวงศ์และข้าไทยทั้งปวงนั้นเข้าด้วยสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราชช่วยรบพุ่ง ครั้นสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราชอัปรา-ชัย พระไตรภูวนาทิตยวงศ์และข้าไทยทั้งปวง ก็มาบรรจบเข้าด้วยข้าหลวงเล่า และอำแดงแก่นทูลยุยงเป็นหลายครั้ง พระไตรภูวนาทิตยวงศ์ก็มิได้พิจารณา ฟังแต่คนถ่อยนั้น ก็คิดซ่องสุมคนไว้นอกกรุงเทพมหานครเป็นอันมาก จึ่งข้าหลวงก็เอาเนื้อความนั้นกราบทูลพระเจ้าอยู่หัวให้ทราบ จึ่งทรงพระกรุณาตรัสสั่งให้ข้าหลวงอันมีใจซื่อสัตย์นั้นออกไปฟังกิตติศัพท์ดูจงมั่นแม่น ถ้าแม่นจริงไซร้ ก็ให้ข้าหลวงคิดอ่านอุบายว่าจะเข้าด้วย ครั้นข้าหลวงออกไปได้แจ้งเนื้อความนั้นเป็นหลายแห่ง ว่าพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ให้ซ่องสุมคนเป็นแม่นมั่น จึ่งข้าหลวงซึ่งออกมานั้นแสร้งอุบายว่าจะเข้าด้วย จึ่งให้สัญญาอาณัติวันคืนแก่กันว่าจะยกเข้ามา และข้าหลวงนั้นก็กลับคืนเข้ามากราบทูลพระกรุณาตามเนื้อความนั้น ครั้นได้ดำริทราบเนื้อความทุกประการ จึ่งมีพระราชโองการตรัสสั่งแก่มหาดเล็กว่า ให้เอาเงินหลวง ๑๐๐ ชั่งไปให้แก่พระไตรภูวนาทิตยวงศ์ ว่าพระราชทานให้ออกมาแจกแก่ข้าไทยทั้งปวงนั้นจงทั่วกัน อยู่มาพระยาพิชัยสงคราม พระมหามนตรีทูลแก่สมเด็จพระรามราชาธิราชว่า พระยาพัทลุงและพระศรีภูริปรีชา ซึ่งทรงพระกรุณาตรัสว่าจะให้ไปกินเมืองนั้น ก็มิไป และคนทั้งสองนี้ครั้นกลางคืนย่อมลงไปวังหลังมิได้ขาด และคิดอ่านด้วยพระไตรภูวนาทิตยวงศ์จะคิดร้ายแก่แผ่นดิน จึ่งสมเด็จพระรามราชาธิราชก็เอาคดีนั้นกราบทูลพระกรุณา จึ่งมีพระราชโองการตรัสว่า จะให้เสาะสางฟังเนื้อความนี้ดูจงมั่นแม่นก่อน อยู่มาวันหนึ่งนายผูก เดิมเป็นมหาดเล็ก เป็นโทษครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงปราสาททอง ให้สักเป็นหมู่เรือพระที่นั่ง และนายผูกมาบอกแก่พระยาจักรี พระยาพระคลังว่า พระยาพัทลุง พระศรีภูริปรีชา และหมื่นภักดีศวร ย่อมลงไปหาพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ ณ วังหลัง คิดอ่านซ่องสุมไพร่พลจะทำ

ร้ายแก่แผ่นดิน พระยาจักรี พระยาพระคลัง บอกแก่พระยาพิจิตรภักดี พระยาพิจิตรภักดีก็กราบทูลพระกรุณาให้ทรงทราบ

จึ่งมีพระราชโองการตรัสสั่งพระยาพระคลังว่า หมื่นภักดีศวรซึ่งสั่งให้ไปรั้งเมืองและบมิไปนั้น เห็นว่าจะคบกันคิดร้าย ให้ลงโทษตัดศีรษะเสียบไว้หน้าศาลาลูกขุน ณ พระราชวังบวรสถานมงคล ส่วนพระไตรภูวนาทิตยวงศ์เข้ามาเฝ้า ณ บนที่พระราชวังบวรสถานมงคลไซร้ ย่อมหาพระสิทธิชัย และท้าวราช นายพิมมากระซิบเจรจาทุกวัน และพระยาพิชิตภักดีจึ่งว่าแก่หมื่นมไหสวรรย์ ให้ห้ามพระสิทธิชัยและท้าวราช นายพิม ซึ่งเจรจาด้วยพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ ณ บนที่นั้น และพระไตรภูวนาทิตยวงศ์โกรธพระยาพิชิตภักดีและหมื่นมไหสวรรย์ อนึ่งพระยาพระคลังกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า มีผู้มาบอกว่าพระไตรภูวนาทิตยวงศ์จะคิดร้ายเป็นแม่นมั่นจึงมีพระราชโองการตรัสว่าเยียฉันใดจะแจ้งว่าคิดร้ายนั้นเป็นแม่นมั่นจึ่งสั่งแก่พระยาภักดีว่า เมื่อครั้งพระองค์ชัยนั้น พระไตรภูวนาทิตยวงศ์ขึ้นมา ย่อมเอามีดเหน็บผูกขาขึ้นมา และบัดนี้ยังจะทำดุจนั้นหรือหามิได้ จึ่งพระยาพิชิตภักดีแสร้งอุบายนวดพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ แต่พระบาทขึ้นมาถึงต้นพระเพลา พบคาดเครื่องและมีดเหน็บ จึ่งพระยาพิชิตภักดีก็ร้องขึ้น พระไตรภูวนาทิตยวงศ์ก็ตกใจ อยู่มาข้าหลวงซึ่งแต่งให้ไปฟังกิดติศัพท์นั้น ก็ได้เนื้อความมากราบทูลพระกรุณาว่า ได้ยินข้าพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ ว่าพระไตรภูวนาทิตยวงศ์คิดว่าเมื่อการพระราชพิธีตรียัมปวายนั้น ถ้าและเสด็จพระราชดำเนินไปไซร้ จะแต่งข้าอาสาให้ซุ่มซ่อนอยู่นั้น ครั้นเสด็จพระราชดำเนินไปกลางคืนไซร้ จึ่งจะให้ข้าอาสาซึ่งซ่อนอยู่นั้น ออกทำร้ายในละอองธุลีพระบาท ครั้นดำรัสเนื้อความทั้งนี้แล้ว จึ่งทรงพระราชดำริว่าองค์พระไตรภูวนาทิตยวงศ์ไซร้ เป็นอนุชา(ธิ)ราชแห่งเรา ๆ ก็ไว้พระทัยเป็นที่สนิทเสน่หานัก และซึ่งพระไตรภูวนาทิตยวงศ์จะคิดมิตรโทษแก่เราดังนี้ เมื่อวันการพิธีตรียัมปวายนั้น เราจะไปส่งพระเจ้าถึงเทวสถาน ถ้าและพระไตรภูวนาทิตยวงศ์จะทำร้ายแก่เราก็ให้ทำเถิด เราจะเอาแต่บุญญาธิการแห่งเราเป็นที่พึ่ง

ครั้นถึงวันการพิธีตรียัมปวายกลางคืนนั้นก็เสด็จทรงช้างต้นพระที่นั่งสุวรรณปฤษฎางค์ประดับด้วยเครื่องราโชปโภคทั้งปวงและท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลาย แห่โดยซ้ายขวาหน้าหลัง ก็เสด็จแต่พระราชวังบวรสถานมงคลมาโดยทางหอรัตนชัยมาทางตะพานช้างและพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ก็ขึ้นช้างตามช้างพระที่นั่งมา พระเจ้า (อยู่หัว) ก็เสด็จไปโดยทางชีกุน และคนซึ่งแต่งซุ่มไว้นั้น ล้วนถือปืนนกสับอยู่ ณ ตะพานช้างเป็นอันมาก

ครั้นให้ถามก็บอกว่าข้าวังหลัง ก็บมิได้มีพระราชโองการประการใด เสด็จไปส่งพระเจ้าถึงเทวสถาน แล้วก็เสด็จพระราชดำเนินกลับคืนมายังพระราชวังบวรสถานมงคล

อยู่มาวันหนึ่งผู้ดาษเล่งและท้าวหมู่เรือพระที่นั่งอลงกตนาวามาบอกแก่หมื่นราชามาตย์ปลัดพระดำรวจว่า นายสุกเดิมเป็นข้าพระชัยราชาธิราช ได้มาเป็นข้าพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ และนายสุกนั้นว่าเป็นระบาดทีหนึ่งแล้ว ทีนี้จะเป็นระบาดอีกเล่า ผู้ดาษเล่งและท้าวจึ่งถามนายสุกว่า ซึ่งจะเป็นระบาดอีกนั้นด้วยอันใด และนายสุกจึ่งบอกแก่ผู้ดาษเล่งและท้าวว่าพระไตรภูวนาทิตยวงศ์คิดร้ายในละอองธุลีพระบาท หมื่นราชามาตย์ก็เอาคดีนั้นบอกแก่หลวงพิชัยเดชะ หลวงพิชัยเดชะก็เอากราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทราบในละอองธุลีพระบาท จึ่งมีพระราชโองการตรัสสั่งแก่หลวงพิชัยเดชะ ให้ว่าแก่ผู้ดาษเล่งและท้าว ให้ไปฟังเอาเนื้อความนั้นจงมั่นแม่น ผู้ดาษเล่งและท้าวไปหานายสุก นายสุกจึงเล่าให้ผู้ดาษเล่งและท้าวฟังว่า พระไตรภูวนาทิตยวงศ์ คุมคนจะยกขึ้นมาในเดือนยี่ แรม ๘ ค่ำ ผู้ดาษเล่งและท้าวนั้นนำเอาเนื้อความมาบอกแก่หลวงพิชัยเดชะ หลวงพิชัยเดชะเอาเนื้อความนั้นกราบทูลพระกรุณา อยู่ (มา) วันหนึ่งพระยาจักรี พระยาพลเทพกราบทูลพระกรุณาว่า ได้ยินกิตติศัพท์ว่าพระไตรภูวนาทิตยวงศ์จะคิดร้ายในละอองธุลีพระบาทนั้นก็เป็นอันมาก จึ่งพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชโองการตรัสสั่งแก่เสนาบดี และข้าหลวงผู้มีความสวามิภักดิ์ซื่อสัตย์นั้นว่า องค์ไตรภูวนาทิตยวงศ์ไซร้ เป็นพระอนุชาธิราชแห่งเรา ๆ ก็มีความเสน่หาเป็นอันยิ่งนัก เราคิดว่าจะบำรุงให้วัฒนาการไปภายหน้า และองค์ไตรภูวนาทิตยวงศ์มิได้มีความซื่อสัตย์ต่อเรา ฟังเอาคำคนโกหกมันยุยง และคิดซ่องสุมผู้คนจะทำร้ายแก่เรานั้นจะเป็นประการใด จึงเสนาบดีและข้าหลวงผู้มีความสวามิภักดิ์นั้นกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า พระไตรภูวนาทิตยวงศ์ไซร้ มิได้คิดถึงพระคุณและมิได้มีความสวามิภักดิ์ จะไว้พระไตรภูวนาทิตยวงศ์ ให้ทำตามอิสรภาพนั้นมิได้ ขอพระราชทานให้สำเร็จโทษตามประเพณีพระราชกุมาร ซึ่งเป็นมหันตโทษนั้น จึ่งพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชโองการตรัสว่า ซึ่งสำเร็จโทษในกรุงเทพมหานครนี้มิได้เราจะไปพระนครหลวงแล้วเราจะทรงม้าต้นให้องค์พระไตรภูวนาทิตยวงศ์ขึ้นม้าตัวหนึ่งออกไปกลางพระนครหลวง ถ้าองค์ไตรภูวนาทิตยวงศ์จะคิดทำร้ายแก่เรา ๆ ก็มิได้เข็ดขามจะยุทธด้วยองค์ไตรภูวนาทิตยวงศ์ ณ ที่นั้น และเราจะเอาบุญญาธิการแห่งเราเป็นที่พึ่ง จึ่งทรงพระกรุณาตรัสสั่งสมุหนายกว่า จะขึ้นไปพระนครหลวง

ครั้นถึงวันอังคาร ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๓ ปีวอก อัฐศก กอปรด้วยวิชัยฤกษ์ เพลาอุษาโยค

ก็เสด็จด้วยเรือพระที่นั่งศรีสมรรถชัย และเรือท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งปวง แห่หน้าหลังซ้ายขวา โดยเสด็จพระราชดำเนินไปถึงพระนครหลวง จึงเสด็จขึ้นพระตำหนัก ครั้นเพลารุ่งแล้วประมาณ ๒ นาฬิกาเศษ จึ่งเสด็จทรงม้าต้นพระที่นั่งราชพาหนะ ให้พระอินทราชาทรงม้าตัวหนึ่ง พระไตรภูวนาทิตยวงศ์ทรงม้าตัวหนึ่ง สมเด็จพระรามราชาธิราชทรงม้าตัวหนึ่ง และเสนาบดีมนตรีมุขทั้งปวงโดยเสด็จแห่หน้าหลังโดยซ้ายขวา เสด็จออกไปกลางทุ่งนาพระตำหนักนครหลวงนั้น พระไตรภูวนาทิตยวงศ์ก็กลัวพระเดชบุญญานุภาพพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว มิอาจทำร้ายได้ แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับเข้ามายังพระตำหนัก พระไตรภูวนาทิตยวงศ์ก็ตามเสด็จเข้ามาในพระราชวังพระนครหลวง จึ่งพระสุรินทรภักดีก็ตามพระไตรภูวนาทิตย์เข้ามาถึงหน้าปะรำช้าง และเห็นพระไตรภูวนาทิตยวงศ์แก้จางนางดาบออก แล้วก็ขึ้นไปบนฉนวน จึ่งพระสุรินทรภักดีก็กราบทูลพระกรุณาให้ทราบ เมื่อจะเสด็จเข้าที่พระบรรทม มีพระราชโองการตรัสสั่งพระยาวิชิตภักดี พระยาสุเรนทรภักดี และขุนเหล็กมหาดเล็ก ให้ผลัดกันเอางานพัชนี ให้พิทักษ์รักษาระวังระไวอยู่ จึ่งพระสุเรนทรภักดีซึ่งเอาพัชนีอยู่นั้น ก็เห็นพระอินทรราชาธิราชและพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ ออกจากพระตำหนักมาใกล้ที่พระบรรทม ครั้นเห็นพระสุเรนทรภักดีก็กลับคืนเข้าไป แล้วขุนเหล็กมหาดเล็กก็รับงานพัชนีผลัดพระสุเรนทรภักดี และพระไตรภูวนาทิตย์ใช้ให้พระองค์ทอง ออกมาเอาพระแสงหอกต้นของหลวงซึ่งอยู่ ณ พระที่นั่งมุขเด็จนั้นไป

ครั้นพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นจากพระบรรทม จึงขุนเหล็กมหาดเล็กกราบบังคมทูลพระกรุณาว่าพระองค์ทองออกมาเอาพระแสงหอกต้นซึ่งอยู่ ณ พระที่นั่งมุขเด็จนั้นเข้าไป จึ่งทรงพระกรุณาตรัสว่า ซึ่งพระแสงต้นไชรั จะได้เป็นสำหรับองค์ไตรภูวนาทิตยวงศ์หามิได้ และซึ่งให้มาเอาพระแสงต้นเข้าไปไว้ดังนี้ เห็นว่าองค์ไตรภูวนาทิตยวงศ์จะคิดร้ายแก่เราเป็นมั่นแม่น ซึ่งพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็มีพระราชโองตรัสสั่งให้พระยาพิชัยสงคราม คุมไพร่พลอยู่รักษาประตูพระราชวังฝ่ายซ้าย ให้พระศรีมหาราชา คุมไพร่พลอยู่รักษาประตูพระราชวัง ให้พระธนบุรีคุมข้าหลวงอยู่รักษาประตูฉนวนและให้พิทักษ์รักษาอย่าให้ผู้คนแปลกปลอมเข้าออกได้ จึ่งมีพระราชโองการตรัสสั่งให้พระยาจักรี ให้พระยาพิชิตภักดี พระมหามนตรี หลวงอินทเดชะ ให้เป็นพนักงานคุมพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ และให้พระสุรินทรภักดี หลวงเทพสมบัติ หลวงกำแพงพระราม หมื่นมไหสวรรย์ เป็นพนักงานคุมพระอินทราชา ให้หลวงวิชิตสงคราม หลวงรามภักดี

ชิงเอาดาบของพระอินทราชา และพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ซึ่งให้ถืออยู่นั้นไว้ครบ ครั้นเพลาเช้า ๕ นาฬิกา จึ่งพระอินทราชา พระไตรภูวนาทิตยวงศ์ พระองค์ทอง ก็ออกมาเฝ้า ณ ที่ฉนวนนั้น และข้าหลวงผู้มีชื่อซึ่งได้เป็นพนักงานคุมนั้น ก็มาเฝ้าพร้อมกัน ณ ที่ฉนวนนั้น จึงพระยาจักรีกราบทูลพระกรุณาว่า คืนนี้ข้าพเจ้านิมิตเป็นอัศจรรย์ ข้าพระพุทธเจ้าจะขอแก้ฝันถวาย จึงมีพระราชโองการตรัสแก่พระยาจักรีว่า ให้แก้นิมิตไปเถิด พระยาจักรีกราบทูลว่า ซึ่งจะแก้ให้คนทั้งหลายแจ้งเนื้อความนั้น เห็นมิควร ขอพระราชทานเฝ้าใกล้ละอองธุลีพระบาท แล้วจึ่งมีพระราชโองการตรัสถาม ที่จะลงไปนั้นจะไปโดยทางชลมารคดีหรือ ๆ จะไปโดยสถลมารค ดีและจะไปทางสถลมารคก็ได้ ด้วยช้างม้ารี้พลพร้อมกันอยู่ พระยาจักรีกราบทูลว่า สถลมารคนั้นหล่มโคลนนัก ขอพระราชทานเสด็จโดยชลมารค ก็มีพระราชโองการตรัสว่าชอบแล้ว พระยาจักรีกราบทูลว่ามีโจทก์ว่ามีผู้เอาพระแสงไปฝังไว้ ขอเอาพระราชทานขุดเอา พระราชโองการตรัสว่า (เอา) เถิด พระยาจักรีและข้าหลวงผู้ได้ (เป็น) พนักงานกุมพระองค์ไตรภูวนาทิตยวงศ์นั้น ก็ช่วยกันกุมพระองค์ไตรภูวนาทิตยวงศ์ พระสุนทรภักดีและข้าหลวงซึ่งได้ (เป็น) พนักงานกุมพระองค์อินทราชานั้น ก็ช่วยกันกุมพระองค์อินทราชา ฝ่ายพระองค์ทองผู้เป็นอนุชา ก็เข้าช่วงชิงพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ และทุบตีข้าหลวงผู้กุมพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ ข้าหลวงก็กุมเอาพระองค์ทองนั้นด้วย แล้วก็เอาพระไตรภูวนาทิตยวงศ์และพระองค์ทองนั้นสำเร็จโทษในที่นั้น และพระอินทราชาธิราชนั้น ทรงพระกรุณายกโทษไว้ เพราะว่ามิได้เข้าด้วยพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ จึงพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่เสด็จลงเรือพระที่นั่ง เอาพระอินทราชาลงเรือพระที่นั่งมาด้วย และเรือเสนาบดีมุขมนตรีทั้งปวงก็เข้ากระบวนโดยเสด็จซ้ายขวาหน้าหลัง เสด็จพระราชดำเนินเข้ามายังพระราชวังบวรสถานมงคล

จึงมีพระราชโองการตรัสสั่งให้ตำรวจนอก ตำรวจในเอาข้าพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ ซึ่งร่วมคิดด้วยพระไตรภูวนาทิตยวงศ์นั้นมาถาม เมื่อถามหลวงกลาโหมข้าเดิมนั้น * พระไตร-ภูวนาทิตยวงศ์ให้การว่า พระศรีภูริปรีชา พระยาพัทลุง หลวงจ่า และนายทน นายด้วง นายอิน หมื่นทิพ หมื่นเทพ ซึ่งเป็นตำรวจในซ้ายขวา กับนายบาลเมือง นายบุญเกิด นายน้อย ผู้มีชื่อนี้ คิดว่าพระไตรภูวนาทิตยวงศ์จะแต่งเตรียมไว้ฟังดูแต่เดือน ๔ ถ้าและละอองธุลีพระ

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ข้าหลวงเดิม

บาทโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม พระราชทานพระราชวงศ์ฝ่ายในทั้งสองพระองค์นั้น เห็นว่าจะโปรดเที่ยงแท้และแผ่นดินจะราบคาบไป ถ้าทรงพระกรุณามิโปรดจนถึงการพระราชพิธีแล้ว จึงจะมีความคิด และทุกวันนี้ (มี) แต่จะป้องกันตัวไป จะได้คิดว่าจะยกเข้ามาแต่ในการพระราชพิธีนี้หามิได้ แล้วจะได้คิดว่าจะยกเข้ามาในวันใดเดือนใดนั้น ยังไม่ได้คิด อนึ่งพระไตรภูวนาทิตยวงศ์เสพสุราแล้ว และออก ณ ศาลาว่า เราคนแต่ร้อยหนึ่งจะยกเข้าไปก็จะได้ อนึ่งเมื่อถามนายอิน นายอินให้การว่า เมื่อแรกคิดอ่านจะทำร้ายในละอองธุลีพระบาทนั้น พระศรีภูริปรีชา พระยาพัทลุง พระสิทธิชัย หลวงกลาโหม หลวงสรรพสิทธิ หมื่นภักดีศวร น้องพระสิทธิชัยคนหนึ่ง ผู้มีชื่อทั้งนี้คิดด้วยพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ ณ ท้องพระโรง และว่าพระศรีภูริปรีชา หมื่นราชามาตย์หมื่นคำจาย ผู้หลานพระศรีภูริปรีชา กับนายพิมและผู้มีชื่อทั้ง ๔ คนนี้ จะคุมคนร้อยหนึ่ง สรรพด้วยเครื่องศัสตราวุธ จะยกเข้ามาเฝ้าแต่ตะพานช้างมา ณ ประตูราชวัง พระยาพัทลุงจะคุมกำลังและสมัครพรรคพวก ๑๕๐ สรรพด้วยเครื่องศัสตราวุธ จะมาโดยทางริมน้ำ จะเข้ามา ณ ประตูตีนพระราชวังบวรสถานมงคล ขุนศรีเทพบาลและหมื่นภักดีศวรจะคุมบ่าวและสมัครพรรคพวก ๑๒๐ สรรพด้วยเครื่องศัสตราวุธยกเข้ามาโดยทางท่าทราย จะเข้าประตูลัก* ข้างหลัง อนึ่งคนเดิมพระไตรภูวนาทิตยวงศ์นั้น ประมาณ ๓,๐๐๐ และคนพระราชทานประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ พระสิทธิชัย หลวงสรรพสิทธิ กับน้องพระสิทธิชัยและหลวงขุนหมื่น พันทนายขอเฝ้า มหาดเล็กนั้น จะมาด้วยพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ ก็พระสิทธิชัย หลวงสรรพสิทธิ และน้องพระสิทธิชัยเสี่ยงเทียน ๓ เล่ม เทียนพระพุทธเจ้าเล่มหนึ่ง เทียนบรมโพธิสมภารเจ้าเล่มหนึ่ง เทียนพระไตรภูวนาทิตยวงศ์เล่มหนึ่ง และเสี่ยงพระสารีริกธาตุ ณ หอพระ อธิษฐานว่า จะยกเข้าไปนั้น ยังจะมีชัยชำนะหรือ ๆ หาชัยชำนะมิได้ และเมื่อตามเทียนเสี่ยง (นั้น) เทียนพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ดับก่อน และ (พระ) สารีริกธาตุก็มิได้ลอย พระไตรภูวนาทิตยวงศ์ก็ว่าพระอาธรรม์แล้ว ทั้งนี้สุดแต่บุญ แล้วพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ก็สั่งแก่นายอินว่า พระยาสุโขทัย พระยามหามนเทียร ๒ คนนี้จะอาสาเห็นพระยาพลเทพ พระยามหามนเทียรลงไป ณ วังหลังเป็นหลายครั้ง และพระไตรภูวนา-ทิตยวงศ์ ก็บอกแก่นายอินว่า พระยากลาโหมจะอาสา และพระยาวิชิตสุรินทร์ พระยาศรีสุร-ภักดีทูลว่า จะยกขึ้นไปเมื่อใดจะอาสาเมื่อนั้น และให้กฎหมายผู้มีชื่อทั้งนี้ไว้ อนึ่งผู้คิดอ่านเป็นคมเป็นสันนั้น คือพระยากลาโหม พระยาพลเทพ พระยามหามนเทียร พระยาสุโขทัย

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ประตูหลักชัย

พระยาวิชิตสุรินทร์ พระยาศรีสุรภักดี ๖ คนนี้ลงไปกลางวันและกลางคืน และผู้ซึ่งลงไปเป็นสุภาพนั้น คือเจ้าพระยามหาอุปราช พระยาพิจิตร หลวงพรหมพิจิตร ๓ คนนี้เห็นลงไปเป็นสุภาพ อนึ่งพระศรีภูริปรีชา หลวงกลาโหม นายเพชร ทูลคิดด้วยกัน แล้วจึ่งทูลพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ว่า จะเขียนชื่อพระยาจักรี พระยาวิชิตภักดี พระสุรินทรภักดี หลวงอินทเดชะ และขุนเหล็ก ขุนเทพรัตน์ลงในราชะ เอาศิลาทับไว้ มิให้คนมีชื่อทั้งนี้ออกปากคิดอ่านได้ เพื่อจะระงับถ้อยความทั้งปวง และพระไตรภูวนาทิตยวงศ์เห็นชอบด้วย จึงพระศรีภูริปรีชาเอาตำาราราชะของตัวให้แก่นายเพชรทูลให้เขียนชื่อคนทั้งนั้นลงราชะแล้ว ก็ให้หลวงกลาโหมเอาศิลาทับไว้ในตำหนักนั้น* อนึ่งหมื่นทิพเสนา หมื่นราชามาตย์ลงไป ณ วังหลัง ขออาสา และพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ก็ให้ผ้าลายและเสื้อกาสาคนละสำรับ อนึ่งมีคำอีแก่นและนายบุญเกิดให้การว่า พระไตรภูวนาทิตยวงศ์ว่า ใช้อีแก่น และนายบุญเกิดเอาน้ำสบถไปให้แก่พระยามหามนเทียร และพระยาสุโขทัยกินถึงจวน อนึ่งคำอีแก่นให้การว่า ผู้ลงไป ณ วังหลังนั้น คือภรรยาพระยากลาโหม นางน้อย ลูกพระยากลาโหม ภรรยาหลวงราชบุตร และภรร-ยากลาโหมผู้มรณภาพ ไปกับนางเมืองเขียด ท้าวราชอุทัย ภรรยาพระยาพิชัยรณฤทธิ์** และลูกสะใภ้แม่นมสุด แม่พระศรีภูริปรีชา และหลานแม่อุทัย แม่พระศรีศักดิ์ ภรรยาพระยาพัทลุง ภรรยาพระยาสุโขทัย ภรรยาพระยาพระคลัง และภรรยาพระจอมเมืองนั้น พระราชทานกำไลทองคำคู่หนึ่ง ครั้นถามผู้มีชื่อทั้งนี้กราบบังคมทูลพระกรุณา พระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชโองการตรัสสั่งให้ท้าวพระยา เสนาบดี มนตรีมุขทั้งปวงพิพากษาโทษ ซึ่งไปมาและคิดอ่านด้วยพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ จะทำร้ายในละอองธุลีพระบาทนั้น เป็นมหันตโทษถึงสิ้นชีวิต และผู้ไปมาคบหาพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ซึ่งมิได้เป็นใจคิดร้ายด้วยนั้นเป็นแต่สาขาโทษ และทรงพระกรุณาโปรดให้ลงพระราชอาชญา แล้วประทานชีวิตไว้

และในเดือนยี่ ปีวอกนั้น พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว บำเพ็ญพระราชกุศลนานาประการ แล้วให้หล่อรูปพระอิศวรเป็นเจ้ายืน สูงศอกคืบมีเศษพระองค์หนึ่ง รูปพระศิวาทิตย์ยืน สูงศอกมีเศษพระองค์หนึ่ง รูปพระมหาวิฆเนศวรพระองค์หนึ่ง รูปพระจันทรทิศศวรพระองค์หนึ่ง และรูปพระเจ้าทั้ง ๔ พระองค์นี้สวมทองนพคุณ และเครื่อง

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ตำหนักอนันต์

** พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ท้าวว่า พระอุทัย ภรรยาพระพิชัยรณฤทธิ์

อาภรณ์ประดับนั้นถมราชาวดี ประดับแหวนทุกพระองค์ไว้บูชาสำหรับการพระราชพิธี

และในเดือนยี่ ปีวอกนั้น พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว มีพระราชโองการตรัสสั่งเจ้าพระยาจักรี ให้แต่งโรงราชพิธีเบญจาพิธและประดับด้วยราชวัติฉัตรธงอลงกตการมหามหรสพทั้งปวง และเมื่อแรกแต่งการพระราชพิธีเบญจพิธนั้น ให้พระเมืองขุนหมื่นคุมไพร่พลไปทางโรงพระราชพิธี และพระตำหนักตำบลมะขามหย่อง ในเดือนยี่นั้นพระท้ายน้ำ ขุนอมรินทรขุนหมื่นทั้งหลาย เห็นเป็นโชติรุ่งเรืองเป็นต้นตาล* สูงขึ้นไปในที่จะแต่งการพระราชพิธี ก็ปรากฏในราตรีกาลนั้น เป็นศุภนิมิตอันอุดม ซึ่งจะจำเริญพระศรีสวัสดิพิพัฒนมงคลอันประเสริฐดีนั้น

ครั้นแต่งการสำเร็จแล้ว ถึงวันศุกร์เดือน ๔ ขึ้น ๕ ค่ำ เพลารุ่งแล้ว ๘ บาท พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็เสด็จด้วยเรือพระที่นั่งครุฑพาหะ และประดับด้วยเรือดั้ง เรือกันและเรือชัย เรือรูปสัตว์ทั้งปวง และเรือท้าวพระยาสามนตราชเสนาบดีมนตรีมุข แห่หน้าหลังคับคั่งเป็นอันมาก ครั้นเสด็จยังพระตำหนักตำบลมะขามหย่องแล้ว ก็ให้ประพฤติมงคลการ ๓ วัน ครั้นสำเร็จแล้วก็ให้พระมหาราชครู และปลัดพระราชครูประพฤติการพระราชพิธีมหาปรายาจิตร และพระราชพิธีเบญจาพิธ มหาวิชัยสงคราม ก็เสด็จเข้าพระราชพิธี แล้วประพฤติการโดยยถาสาตรสำหรับการพระราชพิธีเบญจาพิธ ตามสาตรตำรับนั้นทุกประการเสร็จ

ถึงวันอาทิตย์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ เพลาชายแล้วนาฬิกาหนึ่ง จึงพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จทรงพระภูษาพัสตราพรรณพิพิธ วิจิตรด้วยสุวรรณรัตนาพรรณ บวรราโชปโภคทั้งปวงเสร็จ ก็เสด็จเหนือพระวิชัยราชรถ อันอลงกตด้วยกาญจนกรเทียมด้วยบวรจตุรงค์มงคลอาชาไนย ประไพโชติชัชวาลกาญจนอภิรุม บังแสงสุริยมยุรฉัตรพัชนีพรรณกรรภิรมย์จามรมาศ และพระมหาราชครู พระราชครู ท้าวพระยาสามนตราชเสนาบดีมนตรีมุขทั้งปวงทุกกระทรวงการทั้งหลาย และประดับประดาซ้ายขวาหน้าหลังนฤนาทด้วยศัพท์สำเนียงเสียงฆ้องกลองแตรสังข์ ก็เสด็จลีลาศในรัถยาอันประดับประ-ดาด้วยราชวัติฉัตรธง อลงกตาธิการ ด้วยมหามหรสพทั้งปวงนั้น ครั้นถึงมรรคที่โรงดัสกรนั้นก็หยุดพระวิชัยราชรถให้ประหารดัสกรโดยสาตรเสร็จ ก็เสด็จยังพระที่นั่งสาครมณฑป เสด็จ

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ดั่งต้นตาล

สรงมูรธาราภิเษกเสร็จ เสด็จยังพระที่นั่งพระพิชัยสมโภช และถวายอาศิรพาทคำรบตติยวาร และพระราชทานให้เลี้ยงลูกขุนสำหรับการพระราชพิธีเบญจาพิธมหาวิชัยสงคราม ตามธรรมเนียม ครั้นการพระราชพิธีเสร็จ ก็เสด็จประเวศพระราชมนเทียร

และในปีวอกนั้นตรัสให้หล่อรูปพระเทวกรรม สูงประมาณศอกมีเศษพระองค์หนึ่ง สวมทองเครื่องอาภรณ์ประดับแหวนถมราชาวดี

ครั้นปีระกา นพศก พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว มีพระราชโองการตรัสสั่งพระยาจักรี ให้แต่งโรงราชพิธีบัญชีพรหม และชมรมสำหรับการพระราชพิธีทั้งปวงในทะเลหญ้าตำบลเพนียด และทรงพระกรุณาตรัสให้หล่อพระเทวกรรมทองยืนสูงศอกหนึ่ง หุ้มด้วยทองเหนือแล้ว และเครื่องอาภรณ์นั้นถมราชาวดี ประดับด้วยแหวน ไว้สำหรับการพระราชพิธีคชกรรม ให้พระมหาราชครูพระพฤฒิบาศ และปลัดพระราชครู ประพฤติการพระราชพิธีบัญชีพรหม ในวันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๗ จึงพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จยังการพระราชพิธีปรายาจิตร และ พระราชพิธีบัญชีพรหมทะเลหญ้า ก็ประพฤติการพระราชพิธีตามสาตรตำรับ* อันมีในคชกรรมนั้นทุกประการ ครั้นถึงวันศุกร์ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๗ พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จยังการพระราชพิธีคชกรรมโดยยถาสาตรและถวายสมโภช ถวายอาศิรพาทคำรบ ๓ วันเสร็จ ก็เสด็จประเวศพระราชมนเทียร

จุลศักราช ๑๐๒๐ ปีจอ สัมฤทธิศก เดือนอ้าย จึงพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จพระที่นั่งชลวิมาน กาญจนบวรนาวา ไปประพาส ณ เมืองนครสวรรค์ จึงพระยาจักรีกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ขุนศรีชรจาริน ณ เมืองศรีสวัสดิ์บอกมาว่า ออกไปฟังข่าว ณ ป่าตำบลหัวซ้าย** และนายอันชุยคล้องต้องนางช้างเผือกประมาณ ๓ ศอกมีเศษ หูหางรูปงาม คล้องได้ ณ วันอังคาร แรม ๒ ค่ำ เดือนอ้าย จึงมีพระราชโองการตรัสสั่งให้พระยาตะนาวศรีและพฤฒิบาศ และขุนช้างชาวช้างทั้งหลาย ไปรับเศวตคเชนทร ก็เสด็จพระราชดำเนินแต่เมืองนครสวรรค์มายังกรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุธยา และรับเศวตคเชนทรมาถึงกรุงเทพมหานคร ณ วันศุกร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือนยี่ และให้แห่ประดับ

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ตามสารคำรบ

** พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ณ ป่าตำบลห้วยทรายทั้ง ๒ ฉบับ

ประดาด้วยการมหรสพทั้งปวง ด้วยเรือขนาน รับขึ้นไว้ ณ โรงใกล้พระราชวัง และทรงพระกรุณาตรัสประสาทนามกร ชื่อพระอินทรไอยราวรรณวิสุทธิราชกิริณี และให้พระมหาราชครูพระราชครู พฤฒิบาศ และท้าวพระยาสามนตราช เสนาบดีมนตรีมุข ลูกขุน ทำขวัญคำรบ ๓ วัน แล้วแต่งเครื่องราชาภรณ์ บวรอลงกตรจนาด้วยกนกรัตนามัย พระราชทานให้ประดับสำหรับเศวตคเชนทรนั้น และพระศรีสิทธิกรรม์อยู่บริบาลนางพญาช้างเผือกนั้น ส่วนนายอานชุย ผู้บุตรขุนศรีชรจารินซึ่งคล้องถูกนั้น พระราชทานให้ชื่อเป็นขุนคเชนทรไอยราวิสุทธิราชกิริณี และพระราชทานเจียดเงินเหลี่ยมเกลี้ยง เครื่องทองสำรับหนึ่ง และเงินตรา ๒ ชั่ง ผ้าลายสรรพางค์ไหมลายปูม และเสื้อแพรสำรับ (หนึ่ง) และภรรยาแห่งนายอานชุยนั้นพระราชทานให้ครอบเงินกลีบบัวหนัก ๑๐ ตำลึง เครื่องเงินสำรับ (หนึ่ง) และเงินตราชั่งหนึ่ง ผ้าทองขาวเชิงเขียนสำรับหนึ่ง และขุนศรีชรจาริน ผู้พ่ออานชุยช่วยโปรดนั้น* พระราชทานให้เป็นหลวงเศวตคเชนทร พระราชทานเจียดเงินเหลี่ยมจำหลัก (หู) ช้างและเครื่องทองสำหรับเจียด เงินตรา ๒ ชั่ง ผ้าลายสรรพางค์ไหมลายปูม และเสื้อแพรพรรณสำรับ (หนึ่ง) และนายอานชุยผู้คล้องต้องนั้น ว่าช้างนี้ตาพิการจะปล่อยเสีย** จึงได้พระราชทานเท่ากัน และพระราชทานแก่ผู้เป็นควาญและโยนทามนั้น ตามธรรมเนียมซึ่งได้นางพระยาช้างแต่ก่อน ผู้ถือหนังสือข่าวมาและผู้มาส่งนั้น ก็ได้พระราชทานถ้วนทุกคน และพระราชทานทั้งปวงเป็นเงิน ๑๗ ชั่ง ๑๐ ตำลึง และข้าส่วยดีบุก ซึ่งเป็นสมัครพรรคพวกและทาสหลวงเศวตคเชนทรซึ่งได้ช่วยในการช้างนั้นก็พระราชทานด้วย

สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวช้างเผือก ทรงพระเดชานุภาพอันประเสริฐ จำเริญพระราชกุศลสุจริตธรรม และกอปรด้วยพระราชศรัทธา ก็ให้สถาปนาพระพุทธประติมาห้ามสมุทรพระองค์หนึ่ง หุ้มทอง และทรงอาภรณ์ประดับด้วยแหวนอันมีราคา ทรงพระนามสมเด็จบรมไตรโลกนาถ พระองค์สูง ๔ ศอกคืบ มีเศษทั้งฐาน แล้วก็ทรงพระราชศรัทธาตรัสให้สถาปนาพระพุทธประติมาพระองค์หนึ่ง หล่อด้วยทองนพคุณทั้งแท่ง ทรงพระนามสมเด็จพระบรมตรีภพนาถห้ามสมุทร สูงศอกคืบ ๙ นิ้ว ทรงเครื่องอาภรณ์ประดับพระ

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ช่วยประวัดนั้น

** พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) มีข้อความต่อไปอีก คือ “จึงขุนศรีชรจารินผู้ช่วยประวัดรู้ว่าช้างเผือกและมิให้ปล่อยเสีย” ส่วนพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติ มีข้อความตรงกับฉบับที่พิมพ์นี้

อุณาโลมเพชรแหลมเท่ามะกล่ำใหญ่ แล้วก็สถาปนาพระพุทธประติมาหุ้มเงิน ๒ พระองค์ พระองค์หนึ่งสูง ๔ ศอกคืบ มีเศษทั้งฐาน พระองค์หนึ่งสูง ๒ ศอกคืบ มีเศษ แล้วก็ตรัสให้หล่อพระบรมกรรมพระองค์หนึ่ง สูง ๔ ศอกทั้งฐานแล้วอภิเษกเสร็จ ก็ให้รับไปประดิษฐานไปไว้ในอารามพระศรีรุทรนาถ ตำบลชีกุน และตรัสให้หล่อพระเทวกรรมพระองค์หนึ่งสูงประมาณ ๔ ศอก ไว้ในหอพระเทวกรรม

ในขณะนั้นก็ลือชาปรากฏพระยศพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าช้างเผือกทรงพระเดชบุญญานุภาพอันยิ่งไปทั่วนานาประเทศทั้งปวง ฝ่ายเมืองกัมพุชประเทศนั้น นักจันผู้เป็นราชบุตรพระยากัมพุชประเทศได้ปกครองเมืองกัมพุชประเทศ ก็มีพิโรธกันกับน้องผู้ชื่อนักประทุม นักประทุมให้หนังสือไปแก่พระยาญวน ให้มารบเมืองกัมพุชประเทศ พระ-ยาญวนก็ให้องค์เจียงทูยกทัพมารบเอาเมืองกัมพุชประเทศได้นักจันผู้ครองเมืองกัมพุชประ-เทศนั้นไป และเอาแต่ทรัพย์สิ่งของและปืนไปเมืองญวน แล้วก็ส่งนักจันให้กลับมาเมืองกัมพุชประเทศเล่า ครั้นมาถึงเมืองจำปกลราช นักจันก็ถึงแก่อนิจกรรม และนักประทุมผู้น้องก็คุมญาติวงศ์สมัครพรรคพวก ๗๗๓ คน ซ่องสุมผู้คนไปอยู่เมืองบันทายเพชร

ในปีจอ สัมฤทธิศกนั้น แขกแม่นางกะเบาอันอยู่เมืองกัมพุชประเทศ หาที่พึ่งที่พำนักมิได้ และพระยาราชภักดี ๑ พระยาโตกา ๑ พระยาโตะปะแกะ* ๑ พระยานครหลวง ๑ ศรีกากะ ๑ โผช้าง ๑ คุมสกรรจ์อพยพ ๗๗๓ คน มาขอเป็นข้าขอสู่พระราชสมภาร และทรงพระกรุณาพระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภคและอาหารทั้งปวง และไร่นาให้ทำกินเลี้ยงอาตม-ภาพทุกคนมิได้แค้นเคือง

ลุศักราช ๑๐๒๑ ปีกุน เอกศก หลวงกำเริบพระไพร ๑ หลวงจงราชา ๑ หลวงโสม ๑ หลวงราชกุมาร ๑ หลวงราชเสนา ๑ หลวงเสนาวิชัย ๑ และขุนหมื่นกับด้วยสกรรจ์ ๒,๒๑๔ คน อพยพมาสู่พระราชสมภาร และสังฆราชาสุคนธ์อันเป็นญาติสมัครพรรคพวกด้วยนักจันกับด้วยนักนี และนักวรอุทัยและนักอำผู้หลาน ทั้งนี้หาที่พำนักบมิได้ ก็นำสมัครพรรคพวกทั้งปวงมาสู่พระราชสมภาร ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานเครื่องอุปโภคทั้งปวงแก่สังฆราชาสุคนธ์ และญาติสมัครพรรคพวกทั้งปวง ซึ่งมาสู่พระราชสมภารนั้น ได้รับพระราชทานโดยอันดับถ้วนทั้งปวงและให้สังฆราชาสุคนธ์อยู่อารามวัดพระนอนแทบอารามวัด

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า พระยาโตปะแก พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า พระยาโตปะเกาะ

เจ้าพระยาไท และพระราชทานอุปโภคบริโภค เจียดและเครื่องเจียดแก่นักนี และนักวรอุทัย นักอำ และพระราชทานแก่หลวงขุนหมื่นผู้มีความสวามิภักดิ์และอพยพทั้งปวง ให้ทำมาหากินในถิ่นฐานชอบกล มิให้แค้นเคืองสิ่งใดได้ และขุนท่องพระไพรมาสู่พระราชสมภารด้วยสังฆราชาสุคนธ์นั้นให้การว่า เมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าปราสาททองสวรรคาลัยแล้ว และสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาธิราชเสวยราชสมบัติ รู้ข่าวไปถึงนักจันผู้เป็นพระยากัมพูชาธิบดี พระยากัมพูชาธิบดีก็ใช้ขุนท่องพระไพรและไพร่ ๕ คน ให้ลอบเข้ามาฟังซึ่งกิจการ ณ กรุงเทพมหานครศรีอยุธยา ขุนท่องพระไพรกับไพร่ ๕ คน เดินลัดป่ามาโดยทางนครนายก และมาถึงทุ่งพระแก้ว จึงไว้ไพร่ ๓ คน มาด้วยนั้น ๓ คน แลถือเชือกเดินเข้ามาประดุจดังหาวัว ขณะนั้นพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จปราบดาภิเษกแล้ว และขุนท่องพระไพรมาพบสงฆ์ ๓ รูป ณ ทุ่งวัดเดิม ได้เจรจาด้วยสงฆ์ ๆ ก็บอกว่าพระนารายณ์เป็นเจ้าได้เสวยราชสมบัติ และทรงพระเดชบุญญานุภาพนักหนา และพระหัตถ์ข้างหนึ่งจะเป็น ๒ พระหัตถ์ก็ได้ และทรงพระกรุณาแก่ประชาราษฎรทั้งปวง และขุนท่องพระไพรเอากิจนี้ไปบอกนักจัน

ในปีกุน เอกศก เดือน ๙ มริอลาได้ยินปรากฏพระเกียรติยศอันประเสริฐออกมา ก็มีความสวามิภักดิ์ แต่งจานแก้วหุ้มแสรกทองประดับมรกต และแหวนแดงทั้งปวง ๑๒๐ พลอย ขอให้โกษาธิบดีทูลกระหม่อมถวาย ในปีกุนนั้น พระยากตุกสวามิภักดิ์ และแต่งแหวนพลอยเพชรแหลมประมาณเท่าผลสวาด คิดราคา ๘ ชั่ง ๗ ตำลึงทอง ให้ดิบลมุลนำเข้ามาให้พระยารามกำแหงทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย ในปีกุนนั้น นางพระยาอาแจแต่งแหวนเพชรลูกแตงเท่าผลมะขามทั้งเปลือก เป็นราคา ๑๐ ตำลึงทอง ขอให้โกษาธิบดีทูลเกล้าทูลกระ-หม่อมถวาย ในปีเดียวนั้น พระยามหหมัด ลูกค้า ณ เมืองชลีปะดำ มีความสวามิภักดิ์ก็แต่งดาบทองกลมเป็นรูปนกอยู่ในและประดับพลอยเพชร และพลอยแดง มรกต และมุกทั้ง ๓ สาย พลอยแหวนประดับใหญ่น้อย ๒๗๐ พลอย ขอให้โกษาธิบดีทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายและประเทศทั้งปวงมีความสวามิภักดิ์ และแต่งเครื่องบรรณาการรจนาอันพิจิตรต่าง ๆ เข้ามาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายเป็นอันมาก สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็ทรงพระกรุ-ณาพระราชทานให้สิ่งของตามปรารถนานั้นทุกประการ ยิ่งกว่าสิ่งของทูลเกล้าทูลกระ-หม่อมถวายนั้น

ในศักราช ๑๐๒๒ ปีชวด โทศกนั้น มีหนังสือพระยาแสนหลวง ณ เมืองเชียงใหม่ ให้

แสนสุรินทรไมตรีถือลงมาถึงอัครมหาเสนาธิบดี ณ กรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุธยา ในลักษณะหนังสือนั้นว่า ข่าวเมืองจินหวย* กรีพลจะมาล้อมเอาเมืองเชียงใหม่ และพระยาแสนหลวงและชาวเมืองเชียงใหม่ทั้งปวงหาที่พึ่งที่พำนักมิได้ จึงเสี่ยงทายในอารามพระพุทธสิหิงค์ซึ่งอยู่ ณ เมืองเชียงใหม่ ถ้าประเทศใดจะเป็นที่พึ่งที่พำนักได้ไซร้ ขอพระพุทธสิหิงค์เจ้าสำแดงให้เห็นประจักษ์ และว่าพระพุทธสิหิงค์นั้นบ่ายพระพักตร์มายังกรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุธยา พระยาแสนหลวง ขุนแสนหลวง แสนหมื่นทั้งปวงมีความยินดีนักจะขอเอาพระเดชเดชานุภาพพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าช้างเผือกเป็นที่พึ่งที่พำนัก ขอพระราชทานข้าหลวงและช้างม้าไพร่พล สรรพด้วยเครื่องสรรพายุทธ ไปช่วยป้องกันเมืองเชียงใหม่ให้พ้นภัยอันตราย จะได้เป็นข้าขัณฑสีมามณฑล ณ กรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุธยา จึงพระยาจักรีเอากราบบังคมทูลพระกรุณา พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าช้างเผือก จึงมีพระราชโองการตรัสว่า ซึ่งพระยาแสนหลวง แสนหมื่นและชาวเมืองเชียงใหม่ทั้งปวงหาที่พึ่งบมิได้นั้น ควรแต่งท้าวพระยามนตรีและช้างม้าไพร่พลทหาร สรรพด้วยเครื่องสรรพายุทธทั้งปวงไปช่วยป้องกันเมืองเชียงใหม่ ตามปรารถนาชาวเมืองเชียงใหม่ทั้งปวง แล้วมีพระราชโองการตรัสสั่งให้พระยาศรีราชเดโช พระยาท้ายน้ำเป็นนายกอง พระยาพิจิตรเป็นยกกระบัตร เมืองนครนายกเป็นเกียกกาย สมิงพระรามเป็นกองหน้า สมิงพระตะเบิดเป็นกองหลัง เมืองคยอยเป็นปีกขวา เมืองยโสธรเป็นปีกซ้าย และขุนหมื่นเป็นกองใช้ กองแล่น ช้างเครื่อง ๘ ช้าง ม้า ๑๖ ม้า พลสิบพัน** ปืนใหญ่ ๒๙ บอก ปืนนกสับ ๑๒๐ บอก เป็นทัพหนึ่ง และให้พระยารามเดโชเป็นนายกอง พระสระบุรีเป็นยกกระบัตร พระศรีสวัสดิ์เป็นเกียกกาย พลรบ ๑,๐๐๐ สรรพด้วยเครื่องสรรพายุทธ ปืนใหญ่ ๑๐ บอก ปืนนกสับ ๑๐๐ บอก ช้างเครื่อง ๖ ช้าง ม้า ๑๐ ม้า เป็นทัพหนึ่ง ให้พระยาท้ายน้ำและพระรามเดโชทั้ง ๒ ทัพนี้ ยกไปจากกรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุธยา ในเดือน ๑๒ ให้แสนสุรินทรไมตรีนำทางไปเมืองเชียงใหม่

ในเมื่อเดือนอ้าย ปีชวด โทศกนั้น พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าช้างเผือกทรงพระเดชานุภาพอันประเสริฐมีพระราชหฤทัยทรงพระราชศรัทธาจะถวายสักการบูชาพระชินราช พระชินศรี ณ เมืองพิษณุโลก ครั้นถึง ณ วันอาทิตย์ แรม ๓ ค่ำ เดือนอ้าย ก็เสด็จ

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ชาวเมืองจีนฮ่อ

** พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า พล ๔,๐๐๐

ด้วยเรือพระที่นั่งสมรรถชัยไปโดยชลมารค ๑๔ เวร ก็ถึงเมืองพิษณุโลก และตั้งตำหนักตำบลช่องตา และถวายสักการบูชาพระชินราช พระชินศรี และถวายพุทธสมโภชด้วยการมหรสพ ๓ วัน

ฝ่ายพระยาท้ายน้ำ และพระยารามเดโช พระยาพิจิตรบอกหนังสือมาถึงสมุหนายกให้กราบทูลพระกรุณาว่า ได้ยกทัพไปถึงตำบลม้องชัย แสนสุรินทรไมตรีผู้นำทางนั้นหนี จึงมีพระราชโองการดรัสสั่งให้มีตราตอบไปถึงนายทัพนายกอง ให้ติดตามเอาตัวแสนสุรินทร-ไมตรีนั้นให้จงได้ อนึ่งพระยาแสนหลวง ณ เมืองเชียงใหม่ แต่งหนังสือให้แสนสุรินทรไมตรีถือมาล่อลวง แล้วหลีกหนีนั้น เมืองนครและเมืองเถินไซร้ขึ้นแก่เมืองเชียงใหม่ จะไว้เมืองนครและเมืองเถินนั้นมิได้ จึงตรัสให้พระยากลาโหมเป็นนายกอง หลวงธรรมไตรโลกเป็นยกกระบัตร พระยาเสนาภิมุขเป็นเกียกกาย สมิงพระรามเป็นกองหน้า พระมฤทธเป็นกองหลัง เมืองนครราชธานีเป็นปีกขวา พระวิจารณ์มนตรีเป็นปีกซ้าย และกองแล่นกองใช้พล ๕,๐๐๐ เศษ ปืนใหญ่ ปืนนกสับ และช้างเครื่อง และม้า สรรพด้วยเครื่องศัสตราวุธเป็นทัพหนึ่ง และให้พระยานครราชสีมาเป็นนายกอง เมืองอินทบุรี (เป็น) ยกกระบัตร พระสุพรรณบุรีเป็นเกียกกาย พระกุยบุรีเป็นกองหน้า พระกลางบรรพตเป็นกองหลัง พระพลเทพเป็นปีกขวา พระมหาดไทยเป็นปีกซ้าย พล ๒,๐๐๐ ปืนใหญ่ ปืนนกสับ ช้างเครื่อง ๖ ช้าง ม้า ๘ ม้า เป็นทัพหนึ่ง ให้พระยายมราชเป็นนายกอง หลวงอนันตกะยอสูเป็นกองหน้า พระศรีมหาราชาเป็นปีกขวา ขุนโจมจัตุรงค์เป็นปีกซ้าย พล ๑,๐๐๐ ปืนใหญ่ ปืนนกสับ ช้างเครื่อง ๖ ช้าง ม้า ๘ ม้า เป็นทัพหนึ่ง และให้พระยาราชวังสันเป็นนายกอง พระสรรค์บุรีเป็นยกกระบัตร หลวงวิชิตสงครามเป็นเกียกกาย พระนนทบุรีเป็นกองหน้า พระยาสุรราชภักดีเป็นกองหลัง พระยาตุกาลีเป็นปีกขวา หลวงรามภักดีเป็นปีกซ้าย พล ๓,๐๐๐ ปืนใหญ่ ปืนนกสับ ช้างเครื่อง ๖ ช้าง ม้า ๑๐ ม้าเป็นทัพหนึ่ง และให้พระยาพิชัยสงครามเป็นนายกอง หลวงสุรสงครามเป็นยกกระบัตร หลวงราชมนตรีเป็นเกียกกาย หลวงกำแพงสงครามเป็นกองหน้า หลวงนเรนทรภักดีเป็นปีกขวา ขุนพิพิธณรงค์เป็นปีกซ้าย พล ๕๐๐ ปืนใหญ่ ปืนนกสับ ช้างเครื่อง ๖ ช้าง ม้า ๘ ม้าเป็นทัพหนึ่ง จึงทัพทั้ง ๕ ทัพก็ยกขึ้นไป

ครั้นถึงเมืองนครและเถินไซร้ จึงสงเชตกายและแหงในซึ่งอยู่ในเมืองนคร ก็พาสกรรจ์อพยพเมืองนครและเมืองเถิน ออกมาหานายกองนายทัพข้าหลวง ขอเป็นข้าสู่พระราชสมภาร และฟ้าลายข้าซึ่งอยู่รักษาเมืองนครนั้น ก็พาสกรรจ์อพยพหนีไปพึ่งอยู่ ณ เมือง

เชียงใหม่ นายกองนายทัพก็บอกหนังสือส่งตัวสงเชดกายและแหงใน กับสกรรจ์อพยพทั้งปวงลงมายังทัพหลวง ณ เมืองพระพิษณุโลกว่าได้เมืองนคร เมืองเถิน

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชโองการตรัสสั่งว่าสมุหนายกให้มีตราตอบให้พระยากลาโหม พระยารามเตโช พระยาพิชัยสงคราม อยู่รั้งเมืองนคร ให้ซ่องสุมชาวเมืองนคร และครัวอพยพทั้งปวง ซึ่งแตกฉานซ่านเซ็นออกไปจากเมืองนครนั้น ให้เข้ามาอยู่ตามภูมิลำเนาดุจแต่ก่อนนั้น แล้วให้พระยานครราชสีมา พระราชสุภาวดี พระสุพรรณบุรียกไปเอาเมืองตัง แล้วมีพระราชโองการตรัสสั่งให้พระยามหาเทพ และขุนหมื่นข้าหลวง และพล ๕๐๐ สรรพด้วยเครื่องสรรพายุทธไปเอาเมืองลอง ก็ได้ตัวแสนเมืองลองและสกรรจ์อพยพคุมลงมาถวายยังทัพหลวง ณ เมืองพระพิษณุโลก ทรงพระกรุณาตรัสให้ขุนราชเสนา หมื่นอินทศรแม่น ไปฟังข่าวพระยานครราชสีมาและพระราชสุภาวดี พระสุพรรณบุรีซึ่งยกทัพไปเอาเมืองตังนั้น และได้สังฆราชาเชมราชและเมืองตัง หมื่นจิตรกับไพร่ ๖๘ มายังทัพหลวง ณ เมืองพระพิษณุโลก

ถึงวันจันทร์* แรม ๒ ค่ำ เดือน ๓ พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระเจ้าช้างเผือก ก็เสด็จพระราชดำเนินกรีธาพลแต่เมืองพระพิษณุโลกไปยังเมืองสุโขทัยและเสด็จอยู่ตำหนักตำบลธานีจึงมีพระราชโองการตรัสสั่งให้พระยาเกียนเป็นกองหน้า ขุนเชียรโยธาเป็นปีกขวา ขุนรามโยธาเป็นปีกซ้าย สมิงสำแหลกเป็นเกียกกาย พลรบ ๕๐๐ สรรพด้วยเครื่องสรรพายุทธทัพหนึ่ง และให้พระยากำแพงเพชรเป็นนายกองทัพใหญ่ ขุนเมืองเป็นปีกขวาขุนราชาเป็นปีกซ้ายหลวงอินทแสนแสงเป็นเกียกกาย และช้างม้าไพร่พล ๑,๐๐๐ สรรพด้วยเครื่องศัสตราวุธทั้งปวง และให้ทัพ ๒ ทัพยกไปเมืองรามตี และผู้อยู่รักษาเมืองนั้นชื่อโลกกำเกียว ครั้นรู้ก็พาสกรรจ์อพยพหนีไปจากเมืองรามตี จึงขุนและสมิงและจ่าทั้งปวง ๑๕ คนนี้เป็นนายหมวดและหลานนายหมวด ๑๕ คน ออกมาหาพระยากำแพงเพชร ว่าจะขอเป็นข้าขัณฑสีมาพระราชสมภาร และกินน้ำสบถแล้ว ก็ให้ผมไว้เป็นสำคัญ ตามประเวณีละว้าซึ่งสัญญานั้นแล้วถวายอพยพทั้งปวง ๑,๓๙๓ คน ขอเป็นข้าขัณฑสีมากรุงเทพมหานครศรีอยุธยา จึงพระยากำแพงเพชรก็ให้ผ้าเสื้อเป็นรางวัล และนายหมวด ลูกหลานนายหมวด ผู้มีความสวามิภักดิ์นั้นถ้วนทุกคน แล้วพระยากำแพงเพชรบอกหนังสือมาถึงสมุหนายก เมื่อทัพหลวงเสด็จ

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า วันพุธ

อยู่ตำบลธานีนั้น พระยาจักรีจึงกราบบังคมทูล ทรงพระกรุณาโปรดนายหมวดว่า ผู้มีความสวามิภักดิ์ซึ่งมาสู่พระราชสมภาร และพระราชทานผ้าเสื้อและเงินทุกคนแล้ว ก็เสด็จพระราชดำเนินกลับลงมายังเมืองพระพิษณุโลก จึงเสด็จแต่เมืองพระพิษณุโลกโดยทางชลมารค ๘ วัน ก็ถึงกรุงเทพมหานครศรีอยุธยา

ส่วนพระยากำแพงเพชรก็แต่งขุนโชติภักดี ขุนศรนรินทร์และหมื่นมหาเกาทัณฑ์ คุมไพร่ ๑๐๐ สรรพด้วยเครื่องศัสตราวุธไปจัดซ่องพระยาพรหมคีรี และละว้าขุนหมื่นสมิงนายหมวดทั้งปวง ๒๐ คน ผู้ออกมากินน้ำสบถนั้น พระยากำแพงเพชรก็ให้รางวัลเสื้อผ้าและเงินตราแก่พระยาพรหมคีรีและละว้านายหมวดทุกคน พระยาพรหมคีรีและนายละว้านายหมวดทั้งปวงถวายสกรรจ์อพยพ ๑,๘๐๐ คน เป็นข้าขัณฑสีมากรุงเทพมหานครศรีอยุธยา จึงพระยากำแพงเพชรให้บูนราชาเมืองเชียงเงิน ขุนหมื่นและไพร่ ๑๒๐ คน คุมเอาพระยาพรหมคีรีและละว้าผู้เป็นขุนหมื่น สมิงนายหมวดทั้งปวงมายังกรุงเทพมหานครศรีอยุธยา และพระราชทานชื่อแก่พระพรหมคีรีนั้น เป็นพระยาอนุชิตชลธี และพระราชทานเจียดเงินเหลี่ยมจำหลักสรรพางค์จุกทอง ผ้าเสื้อ เงินตราสิ่งของและเครื่องเรือนแก่พระยาพรหมคีรีและขุนหมื่นสมิง ละว้านายหมวดนั้นมากนัก และให้ไปอยู่ตามภูมิลำเนาดุจก่อน ส่วนพระราชสุภาวดีและเมืองสรรค์บุรี ครั้นได้เมืองดังแล้ว ก็ยกทัพไปตีเมืองอินทคีรี และพระยาอินทคีรีคุมเอาสกรรจ์อพยพ ๗๐๐ ออกมาหาพระราชสุภาวดี ขอเป็นข้าสู่พระราชสมภาร จึงพระราชสุภาวดีให้พระยาอินทคีรีคุมสกรรจ์อพยพไปอยู่เมืองอินทคีรี จึงพระยาอินทคีรีให้สาตงผู้ลูก และแสนทักขึ้น ณ ดาน* แสนบัวบาน แสนอภัยมาน แสนพึ่งชัย และไพร่ ๔๖ คน ลงมาด้วยพระราชสุภาวดีและเมืองสรรค์บุรี ถึงกรุงเทพมหานครศรีอยุธยา

จึงพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าช้างเผือก ก็มีพระราชโองการตรัสให้สาดและแสนทักขึ้น ณ ดาน แสนบัวบาน แสนอภัยมาน แสนพึ่งชัย เข้ามากราบถวายบังคม ณ ศาลาลูกขุนและพระราชทานชื่อแก่นายสาตง เป็นแสนหลวงสุนทรราชภักดี แสนบัวบานเป็นแสนภูมินทบริบาล พระราชทานเจียดเงินเหลี่ยมจำหลักสรรพางค์ เครื่องสำรับ (หนึ่ง) และผ้าเสื้อแพรพรรณ แก่หลวงสุรินทรราชภักดี ผู้ลูกพระยาอินทคีรี และพระราชทานผ้าเสื้อแพรพรรณแก่แสนภักดีนรินทร์ แสนภูมินทบริบาล แสนพึ่งชัยและพระราชทานเสื้อผ้า

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ให้ลำดงผู้ลูกและแสนทักขิณดาน

แก่แสนขุนแสนหมื่นผู้มานั้นเป็นอันมากและพระราชทานอัฐบริขารแก่สงฆ์อันมาด้วยนั้นแล้ว และอัครมหาเสนาบดี และมหาดไทย กลาโหม จัตุสดมภ์ทั้ง ๔ ก็ให้ผ้าเสื้อแก่แสนทั้ง ๔ นั้น แล้ว ก็พระราชทานให้แต่งเครื่องเลี้ยงนานาประการออกไปเลี้ยงทั้ง ๔ นายนั้นเป็นอันมาก และทรงพระกรุณาตรัสสั่งให้แสนหลวงสุรินทรภักดีนรินทร์ แสนภูมินทบริบาล แสนพึ่งชัย ขุนแสนหมื่นและไพร่ทั้งปวง ให้กลับคืนขึ้นไปยังเมืองอินทคีรีตามภูมิลำเนา และรักษาเมือง อินทคีรีด้วยพระยาอินทคีรีเป็นเมืองขึ้นตามขนบกรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุธยา

ส่วนพระยากำแพงเพชรและพระยาเกียนซึ่งไปตั้งอยู่ตำบลด่านอุมรุกนั้น ก็จัด ส่งสมิงคลองคู สมิงกะเทิง และละว้านายหมวด และไพร่ละว้าเป็นอันมาก แล้วส่งนายหมวด มายังกรุงเทพมหานครศรีอยุธยา แล้วพระราชทานชื่อแก่สมิงคลองคูเป็น (สมิง) เทวคีรีรักษา พระราชทานดาบทองแก่สมิงเทวคีรีรักษา และพระราชทานผ้าเสื้อถ้วนทุกคน แล้วให้ขึ้นไป จัดซ่องละว้าทั้งปวง ได้สกรรจ์อพยพ ๑,๖๐๐ แล้วสมิงเทวคีรีรักษาไปสืบซ่องได้พระยาพรหม-คีรี จึงพระยากำแพงเพชรให้ขุนราชาคุมพระยาพรหมคีรี และสมัครพรรคพวกมายังกรุง-เทพมหานครศรีอยุธยา ทรงพระกรุณาตรัสสั่งให้เบิกพระยาพรหมคีรีเข้ามากราบถวายบัง-คมแต่ศาลาลูกขุน และพระราชทานผ้าเสื้อแก่ (พระยา) พรหมคีรีเป็นพระยาสุทัศนธานีศรี-อนาภิรมย์ พระราชทานเจียดเงินเหลี่ยมจุกทองปากจำหลัก และผ้าเสื้อแพรพรรณเป็นอัน มาก อัครมหาเสนาบดี มหาดไทย กลาโหม จัตุสดมภ์ทั้ง ๔ ก็ให้รางวัลผ้าเสื้อแพรพรรณ ตามสมควร แล้วให้กลับคืนขึ้นไปอยู่รักษาเมืองอินทคีรีตามภูมิลำเนา เป็นเมืองขึ้นแก่กรุง-เทพมหานคร แล้วให้ข้าหลวงไปอยู่ด้วยพระยาสุทัศนธานี เพื่อจะให้รู้ขนบราชการในกรุง

ครั้งนั้นกรุงพระนครศรีอยุธยาสมบูรณ์ อยู่เย็นเป็นสุขด้วยพระบารมีสมเด็จพระ นารายณ์เป็นเจ้า ขณะนั้นฝ่ายข้างเมืองอังวะเกิดศึกเพราะจีนฮ่อชื่ออูดิงผา พาสกรรจ์ อพยพประมาณ ๑,๐๐๐ หนีมาพึ่งอยู่เมืองอังวะ ชาวเมืองฮ่อจึงยกทัพตามมาเมืองอังวะ จะ ให้ส่งตัวฮ่อ ๑,๐๐๐ นั้นให้ พระเจ้าอังวะไม่ส่ง กองทัพฮ่อจึงตั้งล้อมเมืองอังวะไว้ ฝ่ายมัง-นันทมิตรผู้เป็นอาพระเจ้าอังวะ ซึ่งลงมาครองเมืองเมาะตะมะแจ้งเหตุดังนั้น จึงเกณฑ์คนซึ่ง ขึ้นแก่เมืองเมาะตะมะ ๓๒ เมือง ได้คน ๓,๐๐๐ ให้ไปช่วยป้องกันเมืองอังวะ ยกมาตามทาง มอญกองทัพไม่เต็มใจ ก็ชวนกันหนีกลับมาเป็นอันมาก มังนันทมิตรจึงจับเอามอญที่หนี มานั้นใส่ตารางไว้เพื่อจะคลอกเสีย ฝ่ายสมิงเปอแจ้งดังนั้น ก็คิดกันกับพวกเพื่อนสมิง ๑๑ คน คุมมอญไพร่ ๕,๐๐๐ ยกเข้าไปเผาเมืองเมาะตะมะไหม้ แล้วจับได้ตัวมังนันทมิตรมัดจำไว้

แล้วคิดกันว่า เราทำการทั้งนี้ถ้ารู้ถึงเจ้าอังวะ ก็จะพากันตายเสียสิ้น เราหาที่พึ่งมิได้ ครั้งนี้จำจะไปพึ่งกรุงพระนครศรีอยุธยาจึงจะพ้นภัย คิดพร้อมกันแล้วก็คุมสกรรจ์ ๕,๐๐๐ กวาดครัวทั้งตัวมังนันทมิตรกับครอบครัวประมาณ ๖,๐๐๐ เศษ รีบหนีบอกเข้ามาให้เสนาบดีนำกราบทูลพระกรุณาทุกประการ จึงทรงพระกรุณาสั่งให้สมิงรามัญเก่าทั้งนายและไพร่ ออกไปรับเข้ามาทางเมืองกาญจนบุรี แล้วจัดแจงให้อยู่สามโคก โปรดให้สมิงตัวนาย ๑๑ เข้าเฝ้ากราบถวายบังคม โปรดพระราชทานเงินตราเสื้อผ้าเป็นอันมาก แต่ตัวมัง-นันทมิตรนั้นป่วยลงถึงอนิจกรรมตาย ฝ่ายเจ้าเมืองหงสา เจ้าเมืองย่างกุ้ง เจ้าเมืองเสรียง รู้ว่ามอญเมาะตะมะและเมืองขึ้น เป็นกบฏกวาดครัวหนีจึงบอกหนังสือไปถึงเมืองอังวะ พระ-เจ้าอังวะทราบ พอกองทัพฮ่อ ซึ่งมาล้อมอังวะขาดเสบียงเลิกทัพไป พระเจ้าอังวะจึงสั่งเจ้าเมืองหงสา เจ้าเมืองตองอู เจ้าเมืองปรวน เจ้าเมืองเสรียง เจ้าเมืองย่างกุ้ง เป็นทัพ ๓,๐๐๐ เศษ ยกไปตามเอาตัวรามัญที่หนีให้จงได้ ให้เอาติงจาโป เมียวุนเป็นทัพหน้า ถือพล ๑๐,๐๐๐ เศษ ช้างเครื่อง ๖๘ ม้า ๒๐๐ ให้มังสุระราชาเป็นโปชุกแม่ทัพ ถือพล ๒๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๑๐๐ ม้า ๓๐๐ ยกมาประชุมพร้อมที่เมืองเมาะตะมะค่ายสานี

ฝ่ายกองทัพกรุงเทพมหานครไปเกลี้ยกล่อมละว้าและลาวมอญในแดนเมืองนครเมืองลำพูน เมืองเชียงใหม่ ได้มากแล้ว มีท้องตราโปรดขึ้นไปให้ยกไปตีเอาเมืองลำพูนเมืองเชียงใหม่ให้จงได้ กองทัพก็ยกไปตามท้องตรา

ฝ่ายเจ้าเมืองลำพูน เจ้าเมืองเชียงใหม่กับหัวเมืองไทยใหญ่ฝ่ายเหนือซึ่งขึ้นกับอังวะตกใจกลัวกองทัพฮ่อซึ่งมาล้อมเมืองอังวะจะมาย่ำยีด้วย ซึ่งคิดอ่านให้แสนสุรินทรไมตรีถือหนังสือลงมาเอากรุงพระนครศรีอยุธยาเป็นที่พึ่งนั้น ครั้นแจ้งว่ากองทัพฮ่อเลิกไปแล้ว สืบรู้ว่าพระเจ้าอังวะให้เกณฑ์กองทัพพม่าไปตามมอญหนีนั้นก็ตกใจกลัวพม่า ด้วยเมืองเหล่านี้ขึ้นแก่อังวะ จะลอบไปให้แสนสุรินทรไมตรีหนีกองทัพไทย แล้วคิดอุบายล่อลวงหน่วงกองทัพไทยไว้ให้ช้า จะได้คิดการป้องกันเมืองลำพูน เมืองเชียงใหม่ไว้ ถ้ากองทัพพม่ามาช่วยทันจึงนิมนต์พระสงฆ์ผู้ปราชญ์ฉลาดเจรจา ๔ รูป ถือหนังสือออกไปหากองทัพไทยว่า แสนสุ-รินทรไมตรีซึ่งนำกองทัพขึ้นมา มิได้บอกกล่าวหนีมานั้น เบาความนักไม่ชอบ ทำให้ผู้ใหญ่ได้ความผิดด้วย จะให้ทำโทษจงสาหัส แล้วจะส่งตัวออกมาให้กองทัพ อันข้าพเจ้านี้พระ-เดชพระคุณพระบารมีพระพุทธเจ้าอยู่หัวมาคุ้มครองปกป้อง กองทัพฮ่อซึ่งจะมาเอาเมืองเชียงใหม่นั้น จึงถอยหนีเพราะบารมีพระพุทธเจ้าอยู่หัว กับอำนาจท่านผู้เป็นแม่ทัพใหญ่นั้น

ด้วย ขอท่านอัครมหาเสนาแม่ทัพหลวงผู้มีเดชานุภาพได้อนุเคราะห์ อย่าให้ได้ยากลำบากแก่ไพร่พลเลยให้ยับยั้งกองทัพไว้แต่ใต้เมืองลำพูนก่อน จะได้บอกลงไปให้นำกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทราบ

ฝ่ายกองทัพไทยได้แจ้งในหนังสือเจ้าเมืองเชียงใหม่อุบายบอกมานั้น หาสงสัยไม่ แล้วปรึกษาเห็นพร้อมกันว่า ครั้นเราจะทำการเข้าหักเอาเมืองลำพูน เมืองเชียงใหม่ ตามท้องตราซึ่งโปรดมานั้น บัดนี้มีหนังสือเจ้าเมืองลำพูน เมืองเชียงใหม่ สารภาพโทษอ่อนน้อมออกมา แล้วบอกเหตุทัพพม่ายกตามรามัญหนีข้อใหญ่* เราจะเข้าตีเมืองลำพูน เมืองเชียง-ใหม่ยังไม่ถนัด จำจะบอกลงไปกราบทูลพระกรุณาก่อน ปรึกษาพร้อมกันแล้ว แต่งบอกตามเรื่องราวอุบายชาวเมืองลำพูน เมืองเชียงใหม่ ให้คนถือลงมากราบทูลพระกรุณา ณ กรุง-เทพมหานคร

ฝ่ายกองทัพพม่า รามัญ ยกจากเมืองเมาะตะมะ เมืองสานี มาตามทางเมืองกาญจนบุรี พม่ามีหนังสือบอกเข้ามาให้ส่งมอญที่หนี ถ้ามิส่งจะยกกองทัพเข้ารบเอาให้จงได้ ชาวกาญจนบุรีบอกเข้ามาให้กราบทูล มาถึงก่อนหนังสือบอกกองทัพฝ่ายเหนือ ๒ - ๓ วัน สมุหนายกมากราบทูลพระกรุณาทราบ ในหนังสือบอกทั้งสองฉบับแล้ว ทรงพระกรุณาตรัสสั่งพระยาจักรีให้เกณฑ์ทัพหัวเมืองปากใต้ชายทะเลตะวันตก ลำเครื่อง ๓,๐๐๐** เศษ ช้างเครื่อง ๒๖๕ ม้า ๓๐๐ ให้ขุนเหล็กซึ่งเป็นพระยาโกษานั้นเป็นทัพหลวง พระยาเพชรบุรีเป็นกองหน้า พระยาราชบุรีเป็นกองหนุน ถือพล ๕,๐๐๐ เศษ ปืนใหญ่น้อย เครื่องศัสตราวุธพร้อม ได้ศุภวารพิชัยฤกษ์จึ่งยกทัพบก เรือ ช้างม้า โยธาไปพร้อมทัพกัน ณ เมืองกาญจนบุรี ปาก-แพรก แล้วให้แยกเป็นกองซ้ายขวาหน้าหลังตามกระบวนพิชัยสงคราม ยกไปตั้งค่ายรับอยู่ท่ากระดานและด่านกรามช้าง (ทัพหนึ่ง) ยกไปตั้งค่ายรับอยู่ทางเมืองทวายทัพหนึ่ง ทัพหลวงตั้งค่ายใหญ่รับอยู่ปากน้ำลำกระเพิมริมเมืองกาญจนบุรี เร่งกระทำการค่ายคู ขวาก-ยาวสั้น สนามเพลาะ หอรบ จัดแจงตรวจตราเสือป่า แมวเซา กองแล่น กองร้อยคอยเหตุ กองสืบทัพ สำหรับพิชัยสงครามพร้อมทุกประการ และแต่งกองโจรทหารอาทมาทตรวจตระ-

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ทัพพม่ายกตามรามัญเป็นการศึกข้อใหญ่ ส่วนพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ทัพพม่ารามัญยกมาตามมอญหนีเข้าไป ณ กรุงเป็นการศึกข้อใหญ่

** พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ๓๐,๐๐๐

เวนทั้งกลางวันกลางคืน

ฝ่ายทัพพม่ารามัญยกล่วงแดนกองหน้าเข้ามาตั้งตำบลเมืองไทรโยค ทัพหลวงตั้งท่าดินแดง แต่งค่ายคูแล้วเสร็จ ก็ยกทหารกองหน้าเข้าตีทัพกรุง กองตระเวนไทยพม่าได้รบกันบ้างแล้ว

ฝ่ายในกรุง สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว จึ่งตรัสว่า เมืองลำพูน เมืองเชียงใหม่ มีหนังสืออ่อนน้อมลงมาสารภาพโทษ บอกเหตุการณ์ความจริงให้ แล้วสั่งให้มีตราไปถึงทัพฝ่ายเหนืออย่าให้ตีลำพูน ตีเชียงใหม่ ให้เลิกทัพกลับมาทางกำแพงเพชร แล้วยกไปทางเมืองอุทัยธานีไปตีโอบหลังพม่าเมืองศรีสวัสดิ์ เมืองมังคลา ฝ่ายทัพเหนือแจ้งในท้องตราแล้ว ก็เลิกทัพมาตามรับสั่งถึงเมืองศรีสวัสดิ์ เมืองมังคลา เมืองทองผาภูมิ แล้วบอกหนังสือถึงกัน ปีกทัพปากใต้ฝ่ายเหนือพร้อมกันแล้ว ก็ให้กองโจรไปคอยสกัดตัดตีที่ช่องแคบ กองทัพใหญ่ปากใต้ฝ่ายเหนือ ก็เร่งขับทัพหน้าเข้าระดมตีทัพพม่า ๓ วัน พม่าก็แตกในเพลากลางคืน ๓ ยามเศษ พม่านายทัพนายกองและไพร่ล้มตาย และจับได้เป็นอันมาก พม่ารามัญแตกไปถึงช่องแคบ กองโจรก็ออกตีแตกยับ จับได้มอญพม่าฆ่าเสียบ้าง มัดมาบ้าง มังสุระราชาโปชุกแม่ทัพถูกปืนป่วยไป กองทัพมีชัย ได้ช้างม้า เครื่องศัสตราวุธ ผู้คนเป็นอันมาก แม่ทัพแต่งกองอาสา ๖ เหล่า อาสาจามข้ามหัวเมือง คน ๑๐,๐๐๐ เศษ ไปตามพม่ารามัญถึงเมืองสามิและตีได้เชลยช้างม้า ผู้คน ศัสตราวุธเป็นอันมาก พระยาโกษาเหล็กและนายทัพนายกองทั้งปวงแต่งหนังสือบอกเข้ามา ให้กราบทูลพระกรุณาทราบเหตุทุกประการแล้ว สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวดีพระทัยนัก สั่งให้มีตราหากองทัพกลับยังกรุงทั้งสิ้น พระยาโกษาเหล็กและนายทัพนายกองก็นำเอาข้าวของ ช้างม้า เครื่องศัสตราวุธ คนเชลย ทูลเกล้าถวายเป็นอันมาก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระทัยยินดีเป็นนักหนาด้วยข้าราชการ ทแกล้วทหารทำการมีชัยชำนะแก่ข้าศึกศัตรู พระเจ้าอยู่หัวจึ่งให้ทานรางวัล* เครื่องอุปโภคแก่นายทัพนายกองโดยสมควรตามผู้ใหญ่ผู้น้อยเป็นอันมาก

เมื่อครั้งศักราช ๑๐๑๙ ปีระกา นพศกนั้น มีฝรั่งเศสนายกำปั่นผู้หนึ่ง บรรทุกสินค้าเข้ามาค้าขาย ณ กรุงเทพมหานคร ครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินให้ต่อกำปั่นใหญ่ลำหนึ่ง

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า จึ่งพระราชทานรางวัล

ครั้นเสร็จแล้วจะเอาออกจากอู่ จึงให้ล่ามถามฝรั่งเศสพ่อค้านั้นว่า ณ เมืองฝรั่งเศสเอากำปั่นออกจากอู่ กระทำอย่างไรจึงเอาออกได้ง่าย ฝรั่งเศสผู้นั้นเป็นคนมีสติปัญญามาก ชำนาญในการรอกกว้าน จึ่งให้ล่ามกราบทูลพระกรุณา รับอาสาจะเอากำปั่นออกจากอู่ แล้วแต่งการผูกรอกกว้านและจักรชักกำปั่นออกจากอู่ ลงสู่ท่าได้โดยสะดวก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระโสมนัส พระราชทานรางวัลเป็นอันมาก แล้วโปรดตั้งให้เป็นหลวงวิชาเยนทร์ พระ-ราชทานที่บ้านเรือนและเครื่องยศให้อยู่ทำราชการในกรุงนี้ และหลวงวิชาเยนทร์นั้นมีความสวามิภักดิ์ อุตสาหะในราชกิจต่าง ๆ มีความชอบมาก จึงโปรดให้เป็นพระวิชาเยนทร์ ครั้นนานมากระทำการงานว่ากล่าวได้ราชการมากขึ้น โปรดให้เลื่อนที่เป็นพระยาวิชาเยนทร์

อยู่มาวันหนึ่งจึ่งมีพระราชโองการตรัสถามว่า ในเมืองฝรั่งเศสโน้นมีของวิเศษประ-หลาดประการใดบ้าง พระยาวิชาเยนทร์จึ่งกราบทูลสรรเสริญสรรพสิ่ง และช่างทำนาฬิกาและปืนลมปืนไฟกล้องส่องของไกลเห็นใกล้ กระทำของวิเศษได้ต่าง ๆ ทั้งเงินทองก็มีมากในพระราชวังพระเจ้าฝรั่งเศสนั้น หลอมเงินเป็นท่อน ๘ เหลี่ยม ใหญ่ประมาณ ๓ กำ โดยยาว ๗-๘ ศอก กองอยู่ตามริมถนนเป็นอันมาก ประดุจท่อนเสาอันกองไว้ กำลังคนแต่ ๑๓-๑๔ คน จะยกท่อนเงินขึ้นมิได้ไหว ภายในท้องพระโรงนั้นดาดพื้นด้วยแผ่นศิลา มีสีต่าง ๆ จำหลักลายฝังด้วยเงินทอง และแก้วต่างสีเป็นลดาวัลย์ และต้นไม้ ดอกไม้ ภูเขา และรูปสัตว์ต่าง ๆ พื้นผนังก็ประดับด้วยกระจกภาพ กระจกเงา อันวิจิตรควรจะพิศวง เบื้องบนเพดานนั้นให้แผ่แผ่นทองบางดุจแผ่นทองอังกฤษตัดเป็นเส้นน้อย ๆ และผูกเป็นพู่พวงห้อยย้อยและแขวนโคมแก้วมีสัณฐานต่าง ๆ สีแก้วและสีทองก็รุ่งเรืองโอภาสงามยิ่งนัก

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวได้ทรงฟังพระยาวิชาเยนทร์กราบทูลพรรณนาสมบัติ ณ เมืองฝรั่งเศสวิเศษต่าง ๆ มิได้ทรงเชื่อ พระราชดำริจะใคร่เห็นความจริง จึ่งมีพระราชดำรัสแก่เจ้าพระยาโกษาธิบดีว่า เราจะแต่งกำปั่นให้ไปถึงเมืองฝรั่งเศส จะได้ผู้ใดเป็นนายกำปั่นออกไปสืบดูของวิเศษ ยังจะมีจริงสมเหมือนคำพระยาวิชาเยนทร์หรือประการใด เจ้าพระยาโกษาจึ่งกราบทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าไม่เห็นผู้อื่น ซึ่งจะเป็นนายกำปั่นไปถึงเมืองฝรั่งเศสได้ เห็นแต่นายปาน ผู้น้องข้าพระพุทธเจ้าผู้เดียว อาจไปสืบข้อราชการ ณ เมืองฝรั่งเศสดุจกระ-แสพระดำริได้ จึ่งมีพระราชโองการตรัสให้หานายปานเข้ามาเฝ้า แล้วตรัสว่า ไอ้ปานมึงมีสติปัญญาอยู่ กูจะใช้ให้เป็นนายกำปั่นไป ณ เมืองฝรั่งเศส สืบดูสมบัติพระเจ้าฝรั่งเศส ยังจะสมดังคำพระยาวิชาเยนทร์กล่าวหรือจะมิสมประการใด นายปานกราบทูลพระกรุณา รับอาสา

จะไปเมืองฝรั่งเศส สืบให้ได้ราชการตามรับสั่ง แล้วกราบบังคมลาออกไปจัดแจงการทั้งปวงในกำปั่น ให้เที่ยวสืบหาคนดีมีวิชา ก็ได้อาจารย์คนหนึ่งได้เรียนในพระกรรมฐานชำนาญญาณกระสินธุ์และรู้วิชาการต่าง ๆ แต่เป็นนักเลงสุรา ยอมจะไปด้วย นายปานมีความยินดีนัก แล้วจัดหาพวกฝรั่งเศสเป็นล้าต้า ต้นหน คนท้าย ลูกเรือ พร้อมเสร็จ ก็ให้เจ้าพระยาโกษาพาเข้าเฝ้ากราบถวายบังคมลา ทรงพระกรุณาตรัสสั่งให้แต่งพระราชสาส์น แล้วตั้งให้นายปานเป็นราชทูต กับข้าหลวงอื่นเป็นอุปทูตและตรีทูต ให้จำทูลพระราชสาส์น คุมเครื่องมงคลบรรณาการออกไปจำเริญทางพระราชไมตรี ณ เมืองฝรั่งเศสตามราชประเพณี แล้วพระราชทานรางวัลและเครื่องยศแก่ทูตานุทูตโดยควรแก่ฐานาศักดิ์

ครั้นได้ฤกษ์ นายปานราชทูต กับอุปทูต ตรีทูต ก็กราบถวายบังคมลา พาพรรคพวกบ่าวไพร่มาลงกำปั่นใหญ่ ใช้ใบออกจากพระนครไปในท้องทะเลประมาณ ๔ เดือน ก็บรรลุถึงวนใหญ่ใกล้ปากน้ำเมืองฝรั่งเศส บังเกิดเหตุลมพายุใหญ่พัดพากำปั่นไปในกลางวนเวียนอยู่ถึง ๓ วัน บรรดาคนในกำปั่นร่ำร้องไห้รักชีวิตอื้ออึงไป ด้วยกำปั่นลำใดลงสู่วนนั้นแล้วก็จมลงสิ้นลำกำปั่นทุก ๆ ลำ ซึ่งจะรอดพ้นวนไปนั้น หามิได้มีสักลำหนึ่ง แต่นายปานราช-ทูตยังมีสติอยู่ จึ่งปรึกษาอาจารย์ว่า กำปั่นเราลงเวียนอยู่ในวนถึง ๒-๓ วันแล้ว ท่านจะคิดอ่านประการใด กำปั่นจึงจะพ้นวนได้ เราทั้งหลายจึ่งจะรอดจากความตาย ฝ่ายอาจารย์จึงเล้าโลมเอาใจราชทูตว่า ท่านอย่าตกใจ เราจะแก้ไขให้พ้นภัยจงได้ แล้วให้แต่งเครื่องสักการบูชา จุดธูปเทียน แล้วอาจารย์จึ่งนุ่งขาวห่มขาว เข้านั่งสมาธิเจริญกรรมฐานทางวาโยกระสินธุ์ ณ ครู่หนึ่ง จึ่งบันดาลเกิดมหาวาตะพายุใหญ่ หวนหอบเอากำปั่นนั้นขึ้นพ้นจากวนได้ คนทั้งหลายมีความยินดียิ่งนัก ก็แล่นใบไปถึงเมืองปากน้ำเมืองฝรั่งเศส จึ่งให้บอกแก่นายด่านและผู้รักษาเมืองกรมการ ว่ากำปั่นมาแต่พระมหานครศรีอยุธยา โปรดให้ทูตานุทูตจำทูลพระราชสาส์น คุมเครื่องมงคลราชบรรณาการมาจำเริญทางพระราชไมตรีพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส เจ้าเมืองกรมการก็บอกข้อราชการขึ้นไป ให้กราบบังคมทูลให้ทราบ

พระเจ้าฝรั่งเศสจึ่งโปรดให้เสนาบดีจัดแจงเรือแห่ลงมารับพระราชสาส์น กับทั้งทูตานุทูตขึ้นไปยังพระนคร ให้สำนักที่อยู่ ณ ตึกสำหรับรับแขกเมือง แล้วโปรดให้ทูตานุทูตเข้าที่เสด็จออก จึ่งถวายพระราชสาส์นและเครื่องมงคลราชบรรณาการ พระเจ้าฝรั่งเศสดำรัสพระราชปฏิสันถารให้เลี้ยงทูตตามธรรมเนียม สั่งให้ล่ามถามทูตถึงทางอันมาในทะเลนั้นสะดวกดีหรือว่ามีเหตุประการใดบ้าง ครั้นได้ทรงทราบว่ากำปั่นตกเวียนอยู่ในวนใหญ่ถึง ๓

วัน จึงขึ้นจากวนได้ สงสัยพระทัยนัก ด้วยแต่ก่อนแม้นว่ากำปั่นลำใดตกลงในวนนั้นแล้ว วนก็ดูดจมลงไปสิ้นมิอาจรอดขึ้นได้แต่สักลำหนึ่งจึงให้ล่ามซักถามทูตอีกทูตก็ให้การยืนคำอยู่ มิได้ทรงเชื่อจึงให้สืบถามบรรดาฝรั่งเศสลูกเรือ ๆ ก็ให้การสมคำราชทูตทั้งสิ้นเห็นเป็นมหัศ-จรรย์นัก จึงให้ซักถามราชทูตว่า คิดอ่านแก้ไขประการใด กำปั่นจึงรอดพ้นจากวนได้ ราชทูตให้กราบทูลว่าข้าพเจ้าคิดกระทำสัตยาธิษฐาน ขอเอาพระกฤษฎานุภาพแห่งสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองฝ่าย ซึ่งเริ่มแรกจะผูกพระราชสัมพันธมิตรแก่กัน ขอจงอย่าได้เสียสูญขาดทางพระราชไมตรีจากกันเลย เอาความสัตย์ข้อนี้เป็นที่พำนัก ด้วยพระเดชาพระคุณพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองฝ่าย ก็บันดาลเกิดมหาวาตะพายุใหญ่ พัดหวนหอบเอากำปั่นขึ้นพ้นจากวนได้ พระเจ้าฝรั่งเศสได้ทรงฟังคำราชทูตเห็นจริงด้วย พระราชดำริว่า พระเจ้ากรุงศรีอยุธยามีบุญมากเสมอด้วยพระองค์ ก็ทรงพระมหากรุณาแก่ราชทูต พระราชทานรางวัลเป็นอันมาก

อยู่มาเพลาวันหนึ่ง จึงให้หาทูตานุทูตเข้ามาเฝ้าหน้าพระลาน แล้วให้หาพลทหารฝรั่งแม่นปืน ๕๐๐ เข้ามายิงให้แขกเมืองดู ให้แบ่งกันออกเป็นสองพวก ๆ ละ ๒๕๐ ยืนเป็นสองแถว ยิงปืนให้กระสุนกรอกเข้าไปในลำกล้องปืนแห่งกันและกันทั้งสองฝ่าย มิได้พลาดผิดแต่สักครั้ง แล้วให้ล่ามถามราชทูตว่า ทหารแม่นปืนดังนี้ พระนครศรีอยุธยามีหรือไม่ ราชทูตให้ล่ามกราบทูลว่าทหารแม่นอย่างนี้ พระเจ้ากรุงศรีอยุธยามิได้นับถือใช้สอย พระเจ้าฝรั่งเศสได้ทรงฟังเคืองพระทัย จึงให้ซักถามทูตว่า พระเจ้ากรุงไทยนับถือทหารมีฝีมือประการใดเล่า ราชทูตก็กราบทูลว่าพระเจ้ากรุงไทยทรงนับถือใช้สอยทหารคนดีมีวิชา อันทหารแม่นปืนดังนี้ จะยิงใกล้และไกลก็หามิได้ถูกต้องกาย ทหารบางจำพวกเข้าไปในระหว่างข้าศึกมิได้เห็นตัว ลอบตัดเอาศีรษะนายทัพนายกองพวกข้าศึกมาถวายได้ ทหารบางจำพวกก็คงทนอา-วุธต่าง ๆ จะยิงฟันแทงประการใดก็มิได้เข้า และทหารมีวิชาอย่างนี้ จึงทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงใช้สอยสำหรับพระนคร พระเจ้าฝรั่งเศสมิได้ทรงเชื่อ ตรัสว่าราชทูตไทยเจรจาอ้างอวดเกินนัก จึงสั่งให้ซักถามว่าทหารไทยมีวิชาเหมือนว่านั้น มีมาในกำปั่นบ้างหรือไม่จักให้สำ-แดงถวายจะได้หรือมิได้ ราชทูตได้เห็นวิชาของอาจารย์ประจักษ์จักษุอยู่แล้วจึงให้ทูลว่าทหารที่เกณฑ์มาสำหรับกำปั่นนี้เป็นทหารกองนอก มีวิชาแต่อย่างกลาง จะสำแดงถวายให้ปรากฏก็ได้ จึงสั่งให้ถามว่าจะสำแดงได้อย่างไร ราชทูตให้ทูลว่า ขอรับพระราชทานให้ทหารที่แม่นปืนทั้ง ๕๐๐ นี้ จงระดมยิงทหารของข้าพระพุทธเจ้าโดยไกลและใกล้ ทหารข้า-

พระพุทธเจ้าจะห้ามกระสุนปืนทั้งสิ้น มิให้ตกต้องกาย พระเจ้าฝรั่งเศสได้ทรงฟังเกรงพลทหารจะยิงทหารไทยตายจะเสียทางพระราชไมตรีไป จึ่งสั่งให้ห้ามการนั้นเสีย ราชทูตให้กราบทูลว่า พระองค์อย่าทรงพระวิตกเลย ทหารข้าพเจ้ามีวิชา อาจห้ามได้ซึ่งกระสุนปืนมิให้ต้องกายได้เป็นแท้ จะเป็นอันตรายนั้นหามิได้ เวลาพรุ่งนี้ขอให้ตั้งเบญจา ๓ ชั้นในหน้าพระลาน ให้ดาดเพดานผ้าขาว และปักราชวัติฉัตรธงล้อมรอบ แล้วให้ตั้งเครื่องโภชนาหารมัชชมังสาสุราบานไว้ให้พร้อม ให้ป่าวร้องชาวพระนครมาคอยดูทหารข้าพระพุทธเจ้าจะสำแดงวิชาให้ปรากฏเฉพาะหน้าพระที่นั่งแล้วถวายบังคมลาออกไปสู่ที่สำนัก พระเจ้าฝรั่งเศสสั่งให้จัดแจงการทั้งปวงให้พร้อมตามคำราชทูตทุกประการ

ครั้นรุ่งเช้า ราชทูตจึ่งให้อาจารย์แต่งศิษย์ประมาณ ๑๖ คน ให้ผูกเครื่องล้วนลงเลขยันต์คาถาสาตราคมเสร็จแล้ว ให้อาจารย์นุ่งขาว ใส่เสื้อครุยขาว และพอกเกี้ยวพันผ้าขาว ศิษย์ ๑๖ คนนั้น ใส่กางเกง เสื้อ หมวกปัศตูแดงทั้งสิ้น เป็น ๑๗ คน กับทั้งอาจารย์ใหญ่ พาเข้ามาสู่หน้าพระลาน กราบถวายบังคมแล้วให้ขึ้นนั่งบนเบญจา แล้วให้กราบทูลว่า ขอให้ทหารแม่นปืน ๕๐๐ ยิงทหารทั้ง ๑๗ คน ซึ่งนั่งอยู่บนเบญจานั้น พระเจ้าฝรั่งเศสก็สั่งทหารทั้ง ๕๐๐ ให้ระดมยิงทหารไทยพร้อมกัน ด้วยอำนาจคุณพระรัตนตรัย และคุณเลขยันต์ สรรพอาคมคาถา วิชาคุ้มครองป้องกันอันตราย พลฝรั่งทั้งหลายยิงปืนนกสับทั้งใกล้และไกลเป็นหลายครั้ง เพลิงปากนกก็มิได้ติดดินดำ และมิได้ลั่นทั้งสิ้น ทหารไทยทั้ง ๑๗ คนก็รับพระ-ราชทานโภชนาหาร และมัชชมังสาสุราบานเป็นปรกติ มิได้มีอาการสะดุ้งหวั่นไหว พลทหารฝรั่งทั้งหลายก็เกรงกลัวย่อท้อรอหยุดอยู่สิ้น อาจารย์ทหารไทยจึงร้องอนุญาตไปว่าท่านจงยิงอีกเถิด ทีนี้เราจะให้เพลิงติดดินดำ จะให้กระสุนออกทั้งสิ้น พลทหารพร้อมกันยิงอีกนัดหนึ่งเพลิงก็ติดดินดำ กระสุนก็ออกจากลำกล้องตกลงตรงปากบอกบ้างห่างออกไปบ้างลางกระสุนก็ไปตกลงที่ใกล้เบญจา แต่จะได้ถูกต้องทหารไทยผู้ใดผู้หนึ่งหามิได้ พระเจ้าฝรั่ง-เศสทอดพระเนตรเห็นดังนั้น ก็ทรงเชื่อ เห็นความจริงของราชทูต ทรงพระโสมนัสตรัสสรร-เสริญวิชาทหารไทยว่า ประเสริฐหาผู้เสมอมิได้ สั่งให้พระราชทานเงินทองเสื้อผ้าเป็นรางวัลแก่ทหารไทยเป็นอันมาก ให้เลี้ยงดูเสร็จแล้วกลับไปสู่ที่สำนัก จำเดิมแต่นั้นมาก็ทรงเชื่อถือถ้อยคำราชทูต จะเพ็ดทูลประการใดก็เชื่อถือ มิได้มีความสงสัย ทรงพระมหาการุญภาพแก่ราชทูตยิ่งนัก

อยู่มาวันหนึ่ง จึ่งสั่งให้ถามทูตว่า ทหารไทยที่มีคุณวิชาวิเศษประเสริฐดังนี้ ในพระ-

นครศรีอยุธยามีเท่านี้และหรือ หรือยังมีทหารอื่นอยู่อีกมากน้อยเท่าไร ราชทูตให้กราบทูลว่า ทหารเหล่านี้เป็นแต่กองนอก สำหรับเกณฑ์จ่ายมากับเรือลูกค้าวาณิช มีวิชาเพียงนี้เป็นแต่อย่างต่ำ อันทหารกองในสำหรับรักษาพระนครนั้น มีวิชาการต่าง ๆ วิเศษกว่านี้มากกว่ามาก ได้ทรงฟังก็เชื่อถือ พระราชดำริก็เกรงฝีมือทหารไทยยิ่งนัก และพระเจ้าฝรั่งเศสนั้นเสด็จออกเหนือราชาอาสน์อันสูง เพลาเช้าแลเห็นสีพระกายแดง เพลากลางวันเห็นพระกายมีสีอันเขียว เพลาเย็นเห็นสีพระกายขาว ราชทูตเข้าเฝ้าเป็นหลายเวลา ได้เห็นดังนั้นมีความสงสัยนัก

อยู่มาวันหนึ่งจึงตรัสถามทูตว่า ตัวท่านเป็นขุนนางผู้ใหญ่หรือเป็นขุนนางผู้น้อย กล่าวถ้อยคำสัตย์จริงยิ่งนัก อนึ่งอย่างธรรมเนียมพระนครศรีอยุธยา ถ้าและขุนนางผู้ใดพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาทรงพระเมตตาโปรดปรานมากกว่าข้าราชการทั้งปวง และพระราชทานอภัยแก่ขุนนางผู้นั้นเป็นประการใด เราก็จะโปรดปรานประทานอภัยแก่ท่านเหมือนฉะนั้น ราชทูตคิดจะใคร่เห็นพระกายซึ่งมีสีต่าง ๆ หลายวันมาแล้ว ครั้นได้โอกาสจึงให้กราบทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าเป็นแต่ข้าราชการผู้น้อยสำหรับใช้แต่ไปมาค้าขายในนานาประเทศ ทั้งสติปัญญาก็น้อยนัก อันข้าราชการผู้ใหญ่ซึ่งมีสติปัญญายิ่งกว่าข้าพระพุทธเจ้านั้นมีเป็นอันมาก อนึ่งอย่างธรรมเนียมข้างกรุงพระนครศรีอยุธยา ถ้าพระองค์ทรงพระมหากรุณาขุน-นางผู้ใดมากกว่าข้าราชการทั้งปวง ก็พระราชทานอภัย โปรดให้ผู้นั้นเข้าเฝ้าใกล้พระองค์กราบถวายบังคมถึงพระบาทยุคลทุกครั้ง พระเจ้าฝรั่งเศสได้ทรงฟังก็เชื่อ จึงโปรดพระราชทานอภัยให้ราชทูตเข้าไปถวายบังคมถึงฝ่าพระบาททุกเวลาเฝ้า ราชทูตจึงได้เห็นราชาอาสน์อันเรี่ยรายไปด้วยทับทิมโดยรอบในเพลาเช้า เพลากลางวันนั้นเรี่ยรายไปด้วยพลอยมรกต เพลาเย็นเรี่ยรายไปด้วยเพชร แสงแก้วขึ้นจับพระองค์ จึงมีสีต่าง ๆ อย่างละ ๓ เวลา ปรากฏ

ครั้นอยู่มาวันหนึ่ง เสด็จออกประพาสพระอุทยาน ทรงม้าสีขาวเป็นราชพาหนะ ประ-ดับด้วยเครื่องม้าล้วนแล้วด้วยแก้วต่าง ๆ และมีพลอยทับทิมดวงหนึ่งใหญ่เท่าผลหมากสงทั้งเปลือก ผูกห้อยคอม้าพระที่นั่ง แสงทับทิมนั้นจับพระองค์และตัวม้าแดงไปทั้งสิ้น พร้อมด้วยราชบริพารแห่แหนไปเป็นอันมาก โปรดให้ราชทูตตามเสด็จด้วย ครั้นถึงพระอุทยานจึงตรัสสั่งให้ถามทูตว่า พลอยทับทิมดวงใหญ่เท่านี้พระนครศรีอยุธยามีมากหรือน้อย ราชทูตให้กราบทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าเป็นแต่คนภายนอกมิใช่ชาวพระคลัง ซึ่งจะกราบทูลว่ามี

มากน้อยเท่าใดนั้น เกรงจะเป็นเท็จ แต่รับพระราชทานเห็นครั้งหนึ่ง เมื่อพระเจ้ากรุงไทยเสด็จออกไปประพาสพระอุทยาน ทรงม้าพระที่นั่งสีขาว มีพลอยทับทิมดวงหนึ่งผูกคอม้าพระที่นั่ง มีสัณฐานใหญ่ประมาณเท่านี้ พระเจ้าฝรั่งเศสได้ทรงฟังก็เข้าพระทัยในคำราชทูต ทรงพระโสมนัสตรัสสรรเสริญว่า ราชทูตเจรจาไพเราะ ควรจะเอาไว้เป็นอย่างได้ สั่งให้จดหมายเอาถ้อยคำไว้เป็นฉบับสืบไปภายหน้า แล้วเสด็จเที่ยวประพาสอุทยานจนเพลาเย็น ก็เสด็จกลับเข้าพระราชวัง

เวลาวันหนึ่งราชทูตเข้าเฝ้า จึ่งให้กราบทูลพระกรุณาว่าลูกค้า ณ เมืองนี้เข้าไปค้าขาย ณ พระนครศรีอยุธยา กราบทูลพระเจ้าอยู่หัวกรุงไทยสรรเสริญของวิเศษต่าง ๆ และภายในพระราชนิเวศน์ว่างามหาที่สุดมิได้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะใคร่เห็นความจริง จึ่งดำรัสใช้ข้าพระพุทธเจ้าให้จำทูลพระราชสาส์น กับทั้งเครื่องมงคลราชบรรณาการ ออกมาจำเริญทางพระราชไมตรีด้วย พระเจ้าฝรั่งเศสได้ทรงฟังก็ทรงโสมนัส ดำรัสสั่งให้ข้าหลวงพาทูตานุทูตเข้าไปเที่ยวชมท้องพระโรงข้างใน และพระราชฐานทั่วทั้งสิ้น ตรัสสั่งว่าให้จำเอาไปทูลพระเจ้ากรุงไทยเถิด เจ้าพนักงานกรมวังก็พาพวกแขกเมืองเข้าไปชมพระราชนิเวศน์สถานที่ข้างในตามรับสั่ง ราชทูตก็จดหมายแต่บรรดาที่ได้เห็นนั้นทุกประการ ถูกต้องสมคำพระยาวิชาเยนทร์ซึ่งกราบทูลนั้น แล้วกลับออกมาเฝ้าทูลสรรเสริญสมบัติในพระราชฐานว่างามเสมอทิพพิมานในเทวโลก พระเจ้าฝรั่งเศสก็ทรงพระโสมนัสเชื่อถือถ้อยคำราชทูต ทรงพระการุญภาพเป็นอันมาก พระราชประสงค์จะใคร่ได้พืชพันธุ์ไว้ จึ่งพระราชทานนางข้าหลวงให้เป็นภรรยาราชทูตคนหนึ่ง แล้วพระราชทานเครื่องแต่งตัวอย่างฝรั่ง ล้วนประดับด้วยพลอยต่าง ๆ กับฉลองพระองค์ทรงองค์หนึ่ง แล้วให้เขียนรูปราชทูตและจดหมายถ้อยคำไว้ทุกประการ และราชทูตอยู่สมัครสังวาสกับด้วยภรรยาจนมีบุตรชายคนหนึ่ง มีรูปร่างเหมือนบิดา

อยู่(มา)ประมาณ ๓ ปี ราชทูตจึงให้กราบทูลถวายบังคมลา แล้วให้ฝากบุตรภรรยาด้วย พระเจ้าฝรั่งเศสก็พระราชทานเงินทองเสื้อผ้า และสิ่งของวิเศษต่าง ๆ แก่ทูตานุทูตเป็นอันมาก แล้วให้แต่งพระราชทานตอบโดยทางพระราชไมตรี กับทั้งสิ่งของ เครื่องราชบรรณา-การตอบแทน มาถวายพระเจ้ากรุงศรีอยุธยานั้นก็มาก ทูตานุทูตก็กราบถวายบังคมลา อัญ-เชิญพระราชสาส์นตอบ กับทั้งเครื่องมงคลราชบรรณาการมาลงกำปั่น โปรดให้จัดเรือแห่มาส่งถึงเมืองปากน้ำ ครั้นถึงวันศุภมงคลฤกษ์ ก็ใช้ใบออกท้องทะเลใหญ่ แล่นมาในมหาสมุทร

หาอันตรายมิได้ ตราบเท่าถึงกรุงเทพมหานคร นายปานราชทูต และอุปทูต และตรีทูต ก็ขึ้นเฝ้าถวายพระราชสาส์น และเครื่องราชบรรณาการ ซึ่งพระเจ้าฝรั่งเศสตอบแทนมานั้น แล้วทูลแถลงกิจจาทั้งปวงให้ทราบสิ้นทุกประการ พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระปรีดาโสมนัส ตรัสสรรเสริญสติปัญญานายปาน แล้วพระราชทานรางวัลแก่ทูตานุทูตโดยอันสมควรแก่ความชอบ ซึ่งไปได้ราชการ ณ เมืองฝรั่งเศสมานั้น

ลุศักราช ๑๑๒๔ ปีขาล จัตวาศก พระบาทบรมนาถนารายณ์บพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสปรึกษาด้วยท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายว่า พระเจ้าอังวะกระทำบังอาจ ให้กองทัพพม่ามอญยกติดตามครัวรามัญซึ่งหนีล่วงด่านแดนเราเข้ามา มิได้ยำเกรง ควรเราจะแต่งกองทัพยกไปกระทำตอบแทนแก้แค้น ตีเอาเมืองอังวะให้จงได้ มุขมนตรีทั้งปวงก็เห็นพร้อมตามพระราชบริหาร ครั้นถึงอาสยุชมาส จึ่งมีพระราชโองการมานบัณฑูรสุร-สิงหนาทดำรัสเหนือเกล้า โปรดให้เจ้าพระยาโกษาธิบดีเป็นแม่ทัพใหญ่ ถือพลสกรรจ์ลำเครื่อง ๒๐,๐๐๐ เศษ ช้างเครื่อง ๑๐๐ เศษ ม้า ๒๐๐ เศษ สรรพด้วยเครื่องสรรพศัสดราวุธ ให้พระยาวิชิตภักดีเป็นยกกระบัตรทัพ ถือพล ๑๐,๐๐๐ เศษ ช้างเครื่อง ๖๗ ม้า ๑๐๐เศษ ทัพหนึ่ง ให้พระสุรินทรภักดีเป็นเกียกกาย พระยาศรีราชเดโชเป็นกองหน้า พระยาสุร-สงครามเป็นทัพหลัง ถือรี้พลช้างม้าเท่า ๆ กัน กับทัพยกกระบัตร แล้วโปรดให้พระยาเกียนและสมิงพระรามกับสมิงรามัญเก่าใหม่ทั้งปวงถือพลรามัญยกล่วงไปก่อน กวาดเอาพลเมืองทวายและเมืองเมาะตะมะกับเมืองขึ้น ๓๒ หัวเมือง ให้ได้พล ๑๐,๐๐๐ เศษ มาบรรจบทัพเจ้าพระยาโกษาธิบดี ยกไปทางเมืองเมาะตะมะทางหนึ่ง แล้วโปรดให้พระยารามเดโชกับพระยากำแพงเพชรและหัวเมืองเหนือทั้งปวงถือพล ๕,๐๐๐ สรรพด้วยช้างม้าเครื่องศัสตราวุธพร้อมเสร็จ ให้ยกไปเกณฑ์กองทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูนชัย เมืองนครลำปาง ให้ได้พล ๑๐,๐๐๐ เศษ ยกไปฝ่ายเหนือทางหนึ่ง

ครั้นถึงกัตติกมาสได้ศุภวารฤกษพิชัยฤกษ์ เจ้าพระยาโกษาและท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวงก็กราบถวายบังคมลา ยกพลโยธาทัพแยกกันไปทางด่านเจดีย์ ๓ องค์บ้าง ทางด่านเขาปูน และด่านสลักพระ แดนเมืองอุทัยธานีบ้าง ทางทวายบ้าง เกณฑ์กวาดเอาพลเมืองทวายและเมืองเมาะตะมะกับเมืองขึ้น ได้พล ๑๐,๐๐๐ เศษ และกองทัพฝ่ายเหนือเกณฑ์เอาพลลาวทั้งสามเมือง ได้พล ๑๐,๐๐๐ เศษ ยกมาทางระแหงบ้าง ทางด่านเมืองเถินและเมืองนครลำปางบ้าง ไปพร้อมทัพตำบลเมืองจิตตองลำน้ำสะโตง และกองทัพทั้งปวง

ประชุมพร้อมรี้พลโยธาหาญประมาณ ๙๐,๐๐๐ เศษ เจ้าพระยาโกษาธิบดีแม่ทัพใหญ่ จัดแจงทัพตามตำรับพิชัยสงครามพร้อมเสร็จ แล้วยกไปตีเมืองหงสาวดี เมืองเสรียง เมืองย่างกุ้ง เจ้าเมืองทั้ง ๓ สู้รบบ้าง ไม่รบบ้าง เห็นเหลือกำลังต้านทานมิได้ ก็แตกพ่ายหนี พวกรามัญทั้งปวงพากันมาขอเข้าด้วย กองทัพไทยก็มาก นายทัพนายกองทั้งปวง และเมืองตองอู ตีได้หัวเมืองพม่ารามัญรายทางและครอบครัวเป็นอันมาก ถึง ๔ เดือนจึ่งยกขึ้นไปถึงเมืองอังวะ แม่ทัพให้ตั้งค่ายใหญ่และค่ายครัวกองหลังใกล้เมืองอังวะทางโยชน์หนึ่ง ทัพหน้าและกองเกียกกาย ปีกซ้ายปีกขวา และยกกระบัตร ยกเข้าตั้งค่ายรายรอบเมืองทั้ง ๓ ด้าน ห่างเมืองประมาณ ๒๐๐ เส้น เปิดไว้แต่ด้านริมน้ำ ให้เก็บเรือใหญ่น้อยข้ามพลไปตีได้เมืองจักกายฝ่ายฟากข้างโน้นตรงเมืองอังวะข้าม แล้วให้ตั้งค่ายอยู่เป็นหลายกอง เกณฑ์พลทหารแยกกันไปตีบ้านใหญ่น้อยในแว่นแคว้นเมืองอังวะ ได้ครอบครัวและคนเชลยเป็นอันมาก แล้วให้ลาดตระเวนทั้งทางบกทางเรือบรรจบถึงกัน มิให้ชาวเมืองออกลาดหากินได้สะดวก ให้เที่ยวกวาดรวบรวมอาหารมาใส่ยุ้งฉางไว้ในค่าย ก็ได้น้อยนัก ด้วยปีนั้นเมืองอังวะบังเกิดฝนแล้ง ข้าวกล้าในท้องนาจึ่งได้ผลน้อย มิได้บริบูรณ์

ฝ่ายพระเจ้าอังวะจึ่งให้มางจาเสราชบุตร ยกพลทหาร ๑๐,๐๐๐ ออกตั้งค่ายรับนอกเมืองเป็นหลายค่าย พระยาศรีราชเดโชกองหน้า ยกพลเข้ารบกับกองทัพพม่ากลางแปลงเป็นหลายครั้ง พลพม่าต่อรบเป็นสามารถ ต้านทานมิได้ ก็แตกฉานหนีเข้าค่ายทุกครั้ง วันหนึ่งนายทัพพม่าคิดกลศึก ซุ่มพลทหารไว้ในค่าย เปิดประตูหลังค่ายหนีไป พระยาศรีราชเดโชมิทันแจ้งในกลอุบายข้าศึก ขี่ม้าขาวควบขับนำพลทหารประมาณ ๕๐๐ ถึงตลุมบอน พลพม่ามากกว่าหลายเท่า ก็เข้ากลุ้มรุมกันจับไทยได้เป็นอันมาก แต่พระยาศรีราชเดโชยะทิปคนนี้มีวิชาหายตัวได้อึดใจหนึ่ง ถือหอกควบขับม้าขาวไล่แทงพม่าล้มตายเป็นหลายสิบ พม่าเห็นตัวบ้าง ไม่เห็นตัวบ้าง ก็ไล่ล้อมรบเป็นหมู่ ๆ ไป และพระยาศรีราชเดโชสู้รบจนสิ้นกำลั้ง ก็ตกลงจากหลังม้า จะกลั้นอัสสาสะปัสสาสะก็เร็วเข้า ด้วยกำลังเหนื่อย พม่าแลเห็นตัวถนัดก็เข้าล้อมกลุ้มรุมจับตัวได้พันธนาไว้ แล้วชวนกันฟันแทงมิได้เข้าด้วยมีวิชาคงทนอาวุธ และพวกพลทหารไทย ๕๐๐ ก็ล้วนคงกระพันทั้งสิ้น อาวุธข้าศึกมิได้บาดเจ็บกาย แต่สู้รบกับพลพม่า ฆ่าฟันพม่าเสียเป็นอันมากจนสิ้นกำลัง พลพม่ามากกว่ามากเยียดยัดหนุนเนื่องกันเข้าห้อมล้อมจับเป็นได้สิ้น ชวนกันทุบตีฟันแทงมิได้เข้า ก็จับมัดไว้

ฝ่ายกองทัพไทยซึ่งยกติดตามมาข้างหลัง จะแหกเข้าค่ายพม่า ๆ ต้านทานสู้รบเป็น

สามารถ หักเข้ามิได้ก็ถอยออกไป แล้วให้ม้าใช้รีบไปแจ้งราชการแก่ทหารแม่ทัพ ๆ จึงสั่งพระสุเรนทรภักดี นายกองเกียกกาย ให้ยกหนุนมาช่วยแก้เอาพระยาศรีราชเดโช คืนมาให้จงได้ แล้วแต่งหนังสือบอกให้ม้าเร็ว ๓๐ ม้า ถือรีบลงมายังกรุงเทพมหานคร กราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทราบ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบว่าเสียพระยาศรีราชเดโช ข้าศึกจับไปได้ ก็ตกพระทัยนัก จึงดำรัสสั่งตำรวจให้ออกไปนิมนต์พระพิมลธรรม ราชาคณะวัดระฆังเข้ามา จะให้จับยามดูให้รู้เหตุตระหนักแน่ ด้วยพระพิมลธรรมราชาคณะองค์นี้ดูยามแม่นนักได้เคยทรงเชื่อถือมาแต่ก่อน ครั้นพระผู้เป็นเจ้าเข้ามาถึงพระราชนิเวศน์ นั่งเหนืออาสน์ จึงตรัสบอกว่า บัดนี้พม่าข้าศึกจับพระยาศรีราชเดโช ทหารเอกเราไปได้ จะเป็นตายประการใด ขอนิมนต์พระผู้เป็นเจ้าพิจารณาดูให้รู้จงแน่ พระพิมลธรรมราชาจึ่งพิจารณาตามยามตรีเนตร ก็รู้แจ้งในยามนั้น และถวายพระพรพยากรณ์ว่าซึ่งพระยาศรีราชเดโชข้าศึกจับไปได้นั้น ก็จริง แต่ทว่าบัดนี้แก้ตัวออกได้พ้นจากอำนาจข้าศึกแล้ว กลับได้ชัยชำนะและได้ลาภเป็นอันมากอีก พระราชสมภารเจ้าอย่าทรงพระวิตกเสียพระทัยเลย ในยามนี้หาอันตรายมิได้เป็นแท้

ฝ่ายข้างกองทัพพม่า ครั้นจับพระยาศรีราชเดโชและพลทหารไทย ๕๐๐ พันธนาไว้ได้สิ้นแล้ว ก็จัดแจงกันจะให้คุมตัวส่งเข้าไป ณ เมืองอังวะ พลางเกณฑ์กันให้ขนเอาศพพม่าที่ตายออกไปเสียนอกค่าย พอกองทัพไทยซึ่งยกหนุนมาช่วยนั้นมาถึง ก็เข้าถอนขวากแหกค่ายเย่อค่าย ปีนค่าย พวกนายทัพพม่าสาละวนไล่พลออกต่อรบยิงปืนใหญ่น้อย และพุ่งซัดแหลนหลาวศัสตราวุธเป็นอลหม่าน ส่วนพระยาศรีราชเดโชต้องพันธนาอยู่ จึ่งพิจารณาดูเมฆฉายในอากาศ เห็นศุภนิมิต และร่ายพระพุทธมนต์คาถาสะเดาะพันธนาลุ่ยหลุดออกจากกายได้สิ้น แล้วลุกแล่นไปชิงเอาดาบพม่าได้ ก็ไล่ฟันพม่าซึ่งคุมอยู่นั้นตายเป็นหลายคน พวกพม่าวิ่งหนีกระจายกันออกไป ก็เอาดาบเข้าตัดเชือกซึ่งผูกมัดพวกทหารออกได้ประมาณ ๑๐ คน และทหารเหล่านั้นก็เข้าช่วงชิงเอาอาวุธพวกพม่า ตัดเชือกมัดผูกกันต่อ ๆ กันไปจนสิ้น ก็พร้อมกันแล่นไล่ฆ่าฟันพม่าในค่ายนั้นล้มตายเป็นอันมาก แตกหนีไปสิ้น ชิงเอาค่ายนั้นได้ นายกองทัพหนุนเห็นพม่าแตกหนี ทิ้งค่ายตำบลนั้นเสียแล้ว พระยาศรีราชเดโชกับพวกทหารแก้ตัวออกได้แล้ว ก็ช่วยกันตีค่ายอื่น ๆ ต่อไป พวกพลพม่าพากันตื่นตกใจ เสียทีไม่เป็นอันที่จะสู้รบ วิ่งกระจัดพรัดพรายกันไป กองทัพไทยไล่ติดตามฆ่าฟันพม่าเสียครั้งนั้นเป็นอันมาก และมางจาเลราชบุตรพระเจ้าอังวะ ซึ่งเป็นแม่ทัพใหญ่หนีมิทัน ก็ตายอยู่ใน

ค่าย นายทัพนายกองพม่าตายลงเป็นหลายคน ก็เสียค่ายทั้งสิ้น พากันหนีเข้าเมืองอังวะ ทัพไทยได้ชัยชำนะ จับได้พม่าเชลยและช้างม้าเครื่องศัสตราวุธก็มาก ให้คุมส่งลงไปยังท่านแม่ทัพ แจ้งข้อราชการทั้งปวงให้ทราบ เจ้าพระยาโกษามีความยินดีนัก จึงแต่งหนังสือบอกให้ม้าเร็วอีก ๓๐ ม้าถือหนังสือรีบลงมากราบทูลพระกรุณายังกรุงเทพมหานครในวันนั้น และม้าใช้ซึ่งถือหนังสือบอกพวกหลังเร่งรีบมาถึงพระนครศรีอยุธยาในวันเดียวกันกับพวกก่อน คลาดกันประมาณ ๓ นาฬิกาเศษ

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวยังตรัสอยู่กับพระพิมลธรรม พอนายเวรมหาดไทยนำผู้ถือหนังสือบอกฉบับหลังเข้าเฝ้ากราบบังคมทูลพระกรุณา อ่านหนังสือบอกถวาย ได้ทรงทราบดีพระทัยนัก ตรัสสรรเสริญพระพิมลธรรมว่า ดูแม่นหาผู้เสมอมิได้ แล้วทรงถวายไตรจีวรผ้าแดงเทศไตรหนึ่งเป็นบำเหน็จ นิมนต์ให้กลับไปอาราม แล้วพระราชทานรางวัลแก่ม้าใช้ผู้ถือหนังสือบอกทั้ง ๒ พวก โปรดให้กลับคืนไปยังกองทัพ พลางตรัสสรรเสริญพระยาศรีราชเดโชว่า เป็นยอดทหารหาผู้เสมอเป็นอันยาก แล้วเสด็จขึ้น

ฝ่ายท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวง ก็ยกพลทหารเข้าไปตั้งในค่ายพม่าซึ่งแตกหนีไปนั้น แล้วให้ตั้งค่ายน้อยใหญ่รายโอบเมืองไปทั้ง ๓ ด้าน ใกล้เมืองเข้าไปกว่าค่ายเดิม พม่าชาวเมืองกลัวฝีมือทหารไทยยิ่งนัก มิอาจออกต่อรบนอกเมืองได้ พระเจ้าอังวะก็ให้เกณฑ์ทหารขึ้นประจำหน้าที่เชิงเทินรอบเมือง รักษาเมืองมั่นไว้ กองทัพไทยยกเข้าหักเอาเมืองเป็นหลายครั้ง ชาวเมืองต่อรบต้านทานเป็นสามารถ เข้าเมืองมิได้ ก็ถอยออกมารักษาค่ายมั่นอยู่ และพลพม่าชาวเมืองจัดแจงการป้องกันเมืองมั่นคงมิได้ประมาททั้งกลางวันกลางคืน

ขณะนั้นในเมืองอังวะข้าวแพงทะนานละ ๒ บาท ชาวเมืองอดอาหารซูบผอมล้มตายเป็นอันมาก ฝ่ายกองทัพไทยก็กันดารขัดสนเสบียงอาหาร เกณฑ์กันไปเที่ยวเสาะแสวงหาอาหารตามบ้านน้อยเมืองใหญ่ในแว่นแคว้นเมืองอังวะ ก็ได้มาบ้างแห่งละน้อย ๆ ไม่พอแจกจ่ายรี้พลในกองทัพ พลทหารอดอยากลำบากป่วยเจ็บล้มตายก็มาก ท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวงจึงปรึกษากันว่า เสบียงอาหารเราก็กันดารนัก เห็นจะตีเอาเมืองมิได้ในครั้งนี้จะต้องล่าทัพกลับไป จึ่งพากันเข้าไปแจ้งเหตุแก่เจ้าพระยาโกษาแม่ทัพ ๆ ได้แจ้งดังนั้นก็เสียใจนัก จึ่งคิดการที่จะล่าทัพ อย่าให้พม่าติดตามได้ แล้วปรึกษากับนายทัพนายกองทั้งปวงว่า บัดนี้รี้พลเรากันดารอาหารถอยกำลัง ทั้งไข้เจ็บก็มาก และเราจะล่าทัพกลับไป

โดยตรงนั้นมิได้ พม่าชาวเมืองจะได้ทียกออกติดตามตีตัดท้ายรี้พล เราจะพินาศฉิบหายเป็นอันมาก จำจะคิดกลอุบายล่อลวงให้พม่าเช็ดขยาดฝีมือเราเสียก่อน จึ่งจะผันผ่อนล่าทัพกลับไปได้โดยสะดวก ไม่มีภัยอันตราย และท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวงก็เห็นชอบด้วยพร้อมกัน

เจ้าพระยาโกษาแม่ทัพจึ่งแต่งหนังสือฉบับหนึ่งเป็นใจความว่า หนังสือเราผู้เป็นมหาจัตุรงค์บรินายก ตุจจักรแก้วอันประดิษฐานใต้เบื้องบงกชเรณูมาศพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวกรุงเทพมหานครทวาราวดีศรีอยุธยา ผู้เป็นอัครอิศราธิปไตยในสยามประเทศ* เขตขัณฑสีมาปราจีนทิศ มาถึงเสนาบดีกรุงรัตนบุระอังวะ ด้วยเรากราบทูลพระกรุณา รับอาสายกพยุหโยธาทัพมาครั้งนี้ หมายจะตีกรุงรัตนบุระอังวะทูลเกล้าถวายสนองพระเดชพระคุณให้จงได้ จะให้แผ่ผ่านพระราชอาณาเขต ปกครองครอบงำไปในพุกามประเทศ และรามัญประเทศทิศอัสดงพิสัยทั่วทั้งสิ้นและพลทวยหาญพม่ากับไทยก็ได้ต่อยุทธเห็นกำลังและฝีมือกันเป็นหลายครั้ง ซึ่งใครจะมีชัยและอัปราชัยนั้น ก็ย่อมแจ้งอยู่แก่ใจด้วยกันแล้ว แม้นจะขับเคี่ยวกระทำการสงครามกันสืบไป มาตรว่าเราจะได้เมืองก็เหมือนหนึ่งไม่ได้ ด้วยในเมืองอังวะขัดสนเสบียงอาหารกันดารนัก ฝ่ายเราจะอยู่รักษาเมืองก็ยาก ประการหนึ่งกองทัพเราก็ฝืดเคืองขัดด้วยเสบียงจะเลี้ยงกัน จะกวาดต้อนครอบครัวเชลยไปนั้นก็ลำบาก ด้วยอดอยากล้มตายมากกว่ามากนักและครั้งนี้เราไม่ได้เมืองอังวะ ครั้นจะล่าทัพถอยไปเล่า ก็เกรงพระราชอาชญาจะลงโทษโดยพระอัยการศึกถึงสิ้นชีวิต จะเลิกทัพไปก็ไม่ได้ และบรรดาพม่านายไพร่ในเมืองอังวะนี้ ไม่มีใครกล้าหาญล้วนแต่มีสันดานขลาดดุจสตรีสิ้นแล้วหรือประการใด จึงไม่ออกมาตีทัพเรา และไม่ออกมาเจรจาความเมืองด้วยเรา ชวนกันนิ่งซ่อนหน้าอยู่แต่ในเมืองได้ ช่างกระไรไม่มีความละอายผิดวิสัยชายชาติทหาร คิดการดังนี้มิควรนัก จงเห็นแก่ทางไมตรีที่ได้เคยเป็นคู่สนุกด้วยกันในการสงคราม ขอให้ยกพลโยธาหาญออกมาต่อตีทัพเราอีกสักครั้งหนึ่งเถิด พอจะได้เอาเหตุนี้บอกหนังสือแก้ตัว ส่งลงไปกราบทูลพระกรุณายังกรุงเทพมหานครว่า พลพม่าออกมาตีทัพไทยเป็นอันมากหลายครั้ง เหลือกำลังที่จะสู้รบ ทั้งขัดสนสิ้นเสบียงอาหาร ขอพระราชทานล่าทัพกลับไปตั้งทำไร่นาที่ปลายแดน ได้เสบียงอาหารบำรุงช้างม้ารี้พลให้มีกำลัง

---

* เข้าใจว่าจะเป็นสำนวนแก้ใหม่ในรัชกาลที่ ๔ เพราะสมัยกรุงศรีอยุธยาไม่เคยใช้คำนี้เลย

บริบูรณ์พร้อมแล้ว จึงจะยกพยุหโยธาทัพกลับไปตีเอาเมืองอังวะในครั้งหลังให้จงได้

ครั้นแต่งหนังสือเสร็จแล้ว ก็ให้พม่าเชลยถือเข้าไปแจ้งแก่เสนาบดีในเมืองอังวะ และเจ้าพระยาโกษาธิบดีพิจารณาเห็นพม่าทุพพลภาพถอยกำลัง ทั้งเกรงกลัวฝีมือพลทหารไทยเห็นจะไม่อาจยกกองทัพมาต่อตีเป็นแท้ จึ่งแสร้งแต่งหนังสือฉบับหนึ่งส่งเข้าไปในเมือง ฝ่ายเสนาบดีพม่าได้แจ้งในหนังสือนั้น ก็พิจารณาเห็นว่าเป็นกลอุบายล่อลวง ก็มิได้แต่งกองทัพออกไปต่อตีตามหนังสือซึ่งให้เข้ามา เกรงจะเสียท่วงที จึ่งปรึกษากันว่า ถ้าเราจะยกทัพออกไปตีตามหนังสือนั้น ฝ่ายกองทัพไทยคิดกลอุบายไว้ก็จะได้ทีตีทัพเราแตกฉานแล้วจะไล่ติดตามมาเข้าเมืองได้ จึ่งเอาหนังสือนั้นเข้ากราบทูลเจ้าอังวะ เจ้าอังวะก็เห็นว่าเป็นกลอุบายดุจมุขมนตรีปรึกษาเห็นพร้อมกันนั้น ฝ่ายเจ้าพระยาโกษาธิบดีแม่ทัพคอยอยู่ประมาณ ๒-๓ วัน ก็มิได้เห็นกองทัพพม่าออกมาจากเมือง จึ่งแต่งหนังสืออีกฉบับหนึ่ง ส่งให้พม่าเชลยถือเข้าไปถึงเสนาบดีในเมืองอังวะเหมือนครั้งก่อน เป็นใจความว่า บรรดาพม่าในเมืองอังวะทั้งนายและไพร่ ไม่มีใครองอาจกล้าหาญในการสงคราม ล้วนแต่มีสันดานพิรุกขชาติ ขลาดดุจสตรีทั้งสิ้นเป็นแท้ แต่เราวิงวอนอ่อนง้อขอให้ยกกองทัพออกมาตีเราสักครั้งหนึ่ง จักพึงพอเป็นเหตุให้ลงใบบอกส่งลงไปกราบทูลพระกรุณา จะขอล่าทัพเท่านี้ ก็ยังว่าหาออกมาไม่ ช่างกระไร ไม่มีความเมตตาการุญภาพแก่เราบ้างเลย มาตัดทางไมตรีเด็ดเดี่ยวไปฉะนี้ก็มิควร ถ้าและจะไม่อนุเคราะห์แก่เราโดยแท้แล้ว ก็จงเร่งบอกออกมา เราทั้งหลายก็จะลาพระเจ้าอังวะ ล่าทัพกลับไปโดยเร็ว ครั้นพม่าเสนาบดีทั้งปวงได้แจ้งในหนังสือนั้นแล้ว ก็คิดเข็ดขามคร้ามกลัวเหมือนครั้งก่อน และมิได้ออกมาตามหนังสือนั้น

ฝ่ายเจ้าพระยาโกษาธิบดีก็จัดแจงนายทัพนายกอง และพลอาสา ๒๐,๐๐๐ ให้คุมเอาช้างม้าพลาพลทหารอันป่วยเจ็บทุพพลภาพ และพม่ามอญเชลยทั้งหลายอันตีได้นั้น ล่าลงไปเสียก่อน ๒-๓ วัน แล้วจึ่งปรึกษาด้วยท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวงว่า เพลากลางคืนวันนี้ เราจะทำกลอุบายล่อลวงพม่าชาวเมืองให้เสียทีลงจงได้ และเราจะเอาไม้แห้งและหญ้าแห้งทั้งหลาย มากองไว้หลังค่ายรายกันไป แล้วจึ่งให้ขนเอาสิ่งของทั้งหลายอันมีในค่ายหน้านั้น ออกมาไว้ ณ ค่ายชั้นนอกอันไกลให้สิ้น และให้พลทหารซึ่งรักษาค่ายหน้าทั้งหลายนั้น ถอยออกมาซุ่มอยู่ค่ายชั้นนอกและให้บริโภคโภชนาหารอิ่มหนำสำราญแล้ว จึ่งตบแต่งกายสวมใส่เครื่องรบ ตระเตรียมช้างม้าเครื่องศัสตราวุธทั้งปวงให้พร้อมเสร็จ แล้วให้แบ่งช้างม้าพลาพลเดิน ๒๐,๐๐๐ สรรพไปด้วยเครื่องสรรพายุทธ ยกไปซุ่มอยู่โดยสองข้าง

เมืองนั้น ฝ่ายพลทหารซึ่งซุ่มอยู่ในค่ายนั้น ก็ให้ประจุปืนขึ้นนกสับทั้งปวงให้พร้อมไว้ทุกค่าย แล้วปิดประตูค่ายเสีย เพลา ๒ ยามจึ่งจุดปืนใหญ่น้อยยิงระดมขึ้นและให้จุดเพลิงเผาเชื้ออันกองรายไว้หลังค่ายทั้งหลายขึ้นในขณะนั้น และแสงเพลิงนั้นก็สว่างปรากฏเข้าไปในเมือง ชาวเมืองได้ยินเสียงปืนและเห็นแสงเพลิงดังนั้น จะสำคัญว่ากองเราล่าหนีไปแล้ว ก็ดีใจ และจะเปิดประตูเมืองชวนกันออกมายังค่ายเรา เพื่อจะปรารถนาจะเก็บเอาสิ่งของ ฝ่ายกองทัพเราทั้งหลาย ซึ่งซุ่มอยู่ในค่ายนอกค่ายนั้น ก็จะได้ทีพร้อมกัน และจะไล่พิฆาตฆ่าพม่า ชาวเมืองทั้งหลายล้มตายด้วยอาวุธสั้นยาวเป็นอันมาก ฝ่ายพม่าก็จะครั่นคร้ามขามกลัวลง ถึงเราจะล่าทัพโดยจริง ก็จะสำคัญว่าล่อลวงอีก และจะเข็ดขยาดมิอาจออกมาติดตามได้ กองทัพเราก็จะยกไปโดยสะดวก และซึ่งเราว่าทั้งนี้ ท่านทั้งหลายก็เห็นเป็นประการใด

จึ่งท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวง ก็เห็นพร้อมโดยความคิดเจ้าพระยาโกษาแม่ทัพหลวง และกระทำตามถ้อยคำทั้งปวงเสร็จสิ้นทุกประการ ฝ่ายพม่าชาวเมืองทั้งหลายมิได้รู้ในอุบาย ครั้นเห็นแสงเพลิงและได้ยินเสียงปืนดังนั้น ก็สำคัญว่ากองทัพล่าหนีไปแล้ว ก็มีความยินดีนัก ต่างคนต่างอดอาหารกันดารอยู่ ก็เปิดประตูเมืองดรูกันเอาหาบคอนออกมาปรารถนาจะเก็บเอาเสบียงอาหารและสิ่งของอันเหลืออยู่ในค่าย ครั้นมาถึงค่ายหน้าซึ่งเปล่าอยู่นั้น ก็กรูกันเข้าไปในค่าย ก็มิได้สิ่งของอันใด แล้วชวนกันแล่นออกไปยังค่ายชั้นนอกซึ่งกองทัพไทยซุ่มอยู่นั้น ครั้นเห็นเงียบสงัดอยู่ ก็มิได้พิจารณาและเปิดประตูกรูกันเข้าไปในค่ายนั้นทุก ๆ ค่าย ฝ่ายกองทัพไทยซึ่งซุ่มอยู่ในค่ายทั้งหลายนั้น ก็วางปืนจ่ารงค์ มณฑก นก-สับ ระดมเอาพม่าชาวเมืองทั้งหลายล้มตายเป็นอันมาก บ้างก็ออกไล่รุกรันฟันแทงไป พม่าทั้งหลายมิทันรู้ตัวก็วิ่งระส่ำระสายไปเป็นอลหม่าน และจะหนีกลับเข้าเมือง พลทหารไทยซึ่งอยู่สองข้างเมืองนั้นก็ออกวกหลัง ไล่รุกรันฟันแทงพม่าทั้งหลายล้มตายในที่นั้นเป็นอันมาก และจับได้เป็นส่งมายังค่ายหลวงนั้นก็มาก กองทัพไทยฆ่าพม่าเสียและจับเป็นได้นั้นก็มากกว่า ๑๐,๐๐๐ พม่าทั้งหลายซึ่งรอดไปได้บ้างนั้น ก็หนีเข้าเมือง พลทหารไทยไล่ติดตามไปถึงประ-ตูเมือง ชาวเมืองปิดประตูเสียทันก็ขึ้นประจำรักษาหน้าที่เชิงเทินหอรบป้องกันเมืองเป็นสามารถ ทัพไทยก็มิอาจเข้าเมืองได้ ก็ถอยกลับออกมายังค่าย และพม่าชาวเมืองอังวะทั้งหลายครั้งนั้น ถึงพินาศฉิบหายเป็นอันมาก ที่เหลืออยู่นั้นสะดุ้งตกใจกลัวทัพไทยยิ่งนัก ต่างคนต่างร้องไห้ร่ำรักญาติทั้งหลายอันล้มตายหายจากกันไปนั้นทุกบ้านทุกเรือน และในเมืองอังวะครั้งนั้น เงียบเหงาเศร้าโศกวิโยคพลัดพรากซึ่งกันและกันเป็นอันมากนัก

ฝ่ายเจ้าพระยาโกษาธิบดี ก็ส่งหนังสือเข้าไปอีกฉบับหนึ่งเล่า ในหนังสือนั้นว่า พม่าชาวเมืองอังวะนี้ มิได้มีสติปัญญา หนาไปด้วยโมหะครอบงำอยู่ในสันดาน มิได้รู้ในการสงครามทั้งปวงและมิได้ฉลาดในกลพิชัยสงคราม แต่เราลองใจหลอกเล่นน้อยหนึ่งเท่านี้ ก็ยังหารู้ไม่ ชวนกันเทเมืองออกมาหาเราถึงค่าย เอาชีวิตออกมาพลีกรรมอาวุธพลทหารแห่งเราจนเบื่อฆ่าฉะนี้ ดูมิควรยิ่งนัก อนึ่งพม่าชาวเมืองอังวะทั้งหลายซึ่งพลทหารแห่งเราฆ่าเสียและจับเป็นได้มากนั้น ก็เป็นประเวณีศึกมาแต่ก่อน พระเจ้าอังวะและเสนาบดีทั้งหลายอย่าได้โทมนัสขัดเคืองแก่เราเลย จงอยู่เป็นสุขสวัสดิพิพัฒน์เถิด เราจะล่าทัพกลับไปเร็วแล้ว

ครั้นพม่าเสนาบดีทั้งหลายได้แจ้งในหนังสือดังนั้น ก็สำคัญว่าล่อลวงอีก ให้คิดเข็ดขามคร้ามขยาดยิ่งนัก จึ่งปรึกษากันว่า ครั้งก่อนทัพไทยทำกลอุบาย ทำทีประหนึ่งจะล่า ฝ่ายเรามิทันพิจารณาให้ถ่องแท้ คิดว่าจริง ก็ชวนกันเทเมืองออกไป ทัพไทยได้ที ก็ไล่พิฆาตฆ่าล้มตายและจับได้นั้นก็มาก แต่เท่านั้นแล้วยังมิหนำ ซ้ำไล่ติดตามมาถึงเมือง นี่หากว่าเราปิดประตูเมืองเสียทัน หาไม่ก็จะเสียแก่ข้าศึกแต่ในเพลานั้นครั้งหนึ่งแล้ว และบัดนี้รื้อให้หนังสือบริภาษพอล่อลวงเข้ามาอีกเล่า ถ้าเราจะออกไปอีกครั้งนี้ ทัพไทยจะคิดกลอุบายไว้ยิ่งกว่าครั้งก่อน ครั้นได้ทีแล้วก็จะออกไล่รุกบุกบั่นเข้ามาแหกหักเอาเมืองให้จงได้ และควรเรารักษาเมืองไว้ให้มั่นคง อย่าหลงในอุบายข้าศึก ครั้นปรึกษาเห็นพร้อมกันแล้ว ก็เอาเนื้อความขึ้นกราบทูลพระเจ้าอังวะเหมือนหนหลังนั้น ส่วนเจ้าพระยาโกษาก็จัดแจงช้างม้าพลาพลเดินเท้าและเสบียงอาหารให้พร้อมไว้ และเกณฑ์ให้พลลาวเมือง (เชียง) ใหม่เดินทัพรั้งหลัง แล้วก็เลิกทัพกลับไปโดยลำดับมารควิถีตราบเท่าถึงเมืองหงสาวดี และให้หยุดทัพยับยั้งอยู่ในที่นั้น

ในขณะนั้น ฝ่ายแสนท้าวพระยาลาวเชียงใหม่ทั้งหลายซึ่งเดินทัพรั้งหลังมานั้น ครั้นเห็นทัพไทยไม่ได้เมืองอังวะ ล่าทัพกลับมาดังนั้น ก็กลัวพระเจ้าอังวะ จึ่งคิดอ่านกันแยกกองทัพหนีไปโดยทางเมืองเชียงใหม่ เจ้าพระยาโกษาแจ้งเหตุดังนั้น ก็สั่งให้พระยากำแพงเพชรและพระยารามเดโช ถือพลเมืองเหนือทั้งหลาย ๒๐,๐๐๐ ให้ยกพลไปตามกองทัพลาวเชียงใหม่อันหนีไปนั้นเอาตัวให้จงได้ แล้วก็ยกกองทัพทั้งปวงล่วงรามัญประเทศมายังพระมหานคร และแยกกันมาโดยทางอันไปนั้น ส่วนพม่าชาวเมืองอังวะทั้งหลายแต่กลัวทัพไทยอยู่ มิอาจจะออกจากเมืองได้นั้นก็ช้านาน จนกองทัพไทยล่าไปกว่า ๑๐ วันแล้ว จึ่งค่อยรู้ว่ากองทัพไทย (ถอย) ลงไปแล้ว ก็มิอาจสามารถจะมาติดตามได้

ฝ่ายแสนท้าวพระยาลาวชาวเชียงใหม่ทั้งหลายซึ่งแยกทัพหนีไปนั้น ก็รีบไปทั้งกลางวันกลางคืนตราบเท่าถึงเมืองเชียงใหม่และขึ้นเฝ้าพระยาแสนหลวง กราบทูลประพฤติเหตุทั้งปวงให้ทราบสิ้นทุกประการ พระยาแสนหลวงเจ้าพระนครเชียงใหม่ทราบเหตุดังนั้น ก็สะดุ้งตกใจกลัวพระเจ้าอังวะยิ่งนัก จึงสั่งให้ท้าวพระยาเสนาลาวทั้งหลาย ให้ตรวจจัดทหารขึ้นประจำรักษาหน้าที่เชิงเทินปราการโดยรอบ ประกอบด้วยเครื่องสรรพายุทธปืนใหญ่น้อยพร้อมเสร็จ และป้องกันเมืองเป็นสามารถ คอยกองทัพไทยอันจะยกมาติดตามนั้น

ส่วนกองทัพพระยากำแพงเพชรและพระยารามเดโช ก็ยกติดตามทัพลาวไป ครั้นไม่ทันที่กลางทางแล้ว ก็ยกไปถึงเมืองเชียงใหม่ เห็นชาวเมืองขึ้นประจำรักษาหน้าที่เชิงเทินและปิดประตูเมืองอยู่ ก็รู้ว่าพระยาแสนหลวงกลับเป็นขบถแข็งเมือง จะต่อรบ จึงขับพลทหารเข้าตั้งค่ายล้อมเมืองไว้ แล้วแต่งหนังสือส่งเข้าไปในเมือง เพื่อจะให้รู้เหตุตระ-หนักแน่ ในหนังสือนั้นว่ากองทัพลาวซึ่งยกไปช่วยนั้นหนีกลับมา มิได้บอกกล่าวให้เรารู้และบัดนี้พระยาแสนหลวงคิดอ่านเป็นประการใด และจะกลับแข็งเมืองไม่ขึ้นแก่พระนครศรี-อยุธยา จะต่อรบเราหรือ ก็ให้เร่งบอกออกมา เราก็จะยกโยธาหาญเข้าแหกหักเอาเมืองให้จงได้

ครั้นพระยาแสนหลวงแจ้งในหนังสือดังนั้นแล้ว ก็ให้หนังสือตอบออกมายังกองทัพ ในหนังสือนั้นว่า เราทราบว่าทัพไทยจะยกไปตีเมืองอังวะ ก็คิดว่าจะได้เมืองอังวะอยู่ จึงจัดแจงแต่งกองทัพให้ยกไปช่วย เพื่อจะเอาพระนครศรีอยุธยาเป็นที่พึ่งและบัดนี้ทัพไทยไปตีเมืองอังวะก็ไม่ได้ และกลับล่าทัพถอยมาฝ่ายเมืองเราซิเป็นข้าขอบขัณฑสีมาเมืองอังวะอยู่ก่อนเรากลัวท่านผู้เป็นอิศราธิบดีในพุกามประเทศ จะแต่งกองทัพยกมาตีเมืองเรา ๆ ก็จะต้านทานมิได้ จึงจะเอาพระเจ้าอังวะเป็นที่พึ่งพำนักเหมือนแต่ก่อน ถ้าและกองทัพไทยจะยกมาช่วยเราได้เมื่อขณะพม่าจะมาตีนั้น เราก็จะเป็นข้าขอบขัณฑเสมาพระนครศรีอยุธยา จะเอาพระเดชานุภาพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงไทยเป็นที่พึ่งพำนักสืบไป

ครั้นแม่ทัพไทยได้แจ้งในหนังสือดังนั้น ก็เห็นว่าพระยาแสนหลวงเจ้าเมืองเชียงใหม่จะต่อรบเป็นแท้อยู่แล้ว ครั้นเพลากลางคืนก็ขับพลทหาร ๒๐,๐๐๐ เข้าป่ายปีนปล้นเอาเมืองชาวเมืองรบพุ่งป้องกันรักษาหน้าที่เชิงเทินทั้งกลางวันกลางคืนเป็นสามารถ กองทัพไทยมิอาจจะแหกหักเอาเมืองได้ ก็ถอยกลับออกมายังค่าย แต่ยกเข้าปล้นดังนั้นหลายครั้ง รี้พลต้องศัสตราวุธชาวเมืองบาดเจ็บล้มตายเป็นอันมาก จะปล้นเอาเมืองเชียงใหม่มิได้ นาย

ทัพนายกองทั้งหลายจึ่งปรึกษาว่า รี้พลเราอดอยากป่วยเจ็บทุพพลภาพมาแต่เมืองอังวะมากอยู่แล้ว และบัดนี้เรามาล้อมเมืองเชียงใหม่กว่า ๑๐ วันแล้ว ก็ยังไม่ได้ จำจะต้องแต่งหนังสือบอก ให้ม้าเร็วถือลงไปกราบทูลพระกรุณายังกรุงเทพมหานคร ให้ทราบเหตุทั้งปวง และเราคิดการเผาเมืองในเพลากลางคืน จะเข้าปล้นเอาเมือง ถึงมาตรว่าไม่ได้เมือง เราจะต้องล่าทัพกลับไปก็ดี และกระทำให้ชาวเมืองทั้งหลายได้ทุกขเวทนาลำบากมากอยู่แล้ว ก็มิอาจสามารถจะติดตามได้ กองทัพเราก็จะกลับไปโดยสะดวก ครั้นปรึกษาเห็นพร้อมกันแล้ว ก็จัดแจงทัพ คุมเอาช้างม้าพลาพลเดินเท้าทั้งหลายอันป่วยทุพพลภาพนั้น ล่าลงไปเสียก่อน ๒-๓ วัน แล้วจึ่งให้กระทำลูกธนู ๑,๐๐๐ ผูกเพลิงอังแพลมทุก ๆ เล่มพร้อมเสร็จ ครั้นค่ำลงเพลาประมาณยามหนึ่ง จึ่งขับพลทหารเข้าแหกหักเอาเมือง แล้วยิงลูกธนูทั้งหลายเข้าไปในเมืองนั้น ส่วนลูกธนูทั้งหลายก็ตกลงถูกหลังคาเรือนทั้งหลายในเมืองเชียงใหม่ และเพลิงอังแพลมซึ่งผูกลูกธนูทั้งหลายนั้น ก็ติดไหม้ไปทุกตำบลเป็นอลหม่าน พลลาวชาวเมืองซึ่งรักษาหน้าที่ทั้งปวง เห็นเพลิงไหม้ดังนั้นก็ตกใจต่างคนต่างจะไปบ้านเรือนแห่งตน ๆ และจะทิ้งหน้าที่เสีย ท้าวพระยาเสนาลาวนายด่านนายกองเจ้าหน้าที่ทั้งหลายมิให้ลงจากหน้าที่ และให้รบพุ่งป้องกันเมืองไว้ มิได้อาลัยในสิ่งของเหย้าเรือนทั้งหลาย สุดแท้แต่อย่าให้เสียเมืองแก่ข้าศึกได้ ที่เหลือจากหน้าที่นั้นก็ช่วยกันดับเพลิงบ้าง ๆ ก็เก็บสิ่งของทั้งปวง และเพลิงนั้นใช่เกิดแต่แห่งเดียว เที่ยวลุกลามไหม้ไปเป็นหลายแห่ง ชาวเมืองมิทันจะดับได้ ก็ไหม้เรือนทั้งหลายในเมืองนั้นมากกว่า ๑,๐๐๐ ที่อยู่รักษาหน้าที่นั้นก็รบพุ่งป้องกันเป็นสามารถ ทัพไทยมิอาจแหกหักเอาเมืองได้ ก็ถอยกลับออกมายังค่าย ครั้นเพลาประมาณ ๒ ยาม ก็เลิกทัพกลับมาโดยลำดับมารควิถีดราบเท่าถึงเมืองเถิน แล้วก็แต่งหนังสือบอกให้ม้าเร็ว ถือรีบลงมากราบทูลพระกรุณายังกรุงเทพมหานคร ให้ทราบเหตุการณ์ จึ่งยกกองทัพทั้งปวงล่วงมณฑลประเทศ มาพร้อมทัพ ณ เมืองกำแพงเพชร และคอยฟังท้องตราตอบขึ้นมาประการใด

ส่วนลาวชาวเมืองทั้งหลาย เพลิงไหม้วุ่นวายไปสิ้นทั้งเมือง ได้ทุกขเวทนาลำบากเป็นอันมาก และเมื่อทัพไทยล่าไปนั้น ก็มิอาจสามารถจะมาติดตามได้ ฝ่ายม้าเร็วซึ่งถือหนังสือบอกนั้น ก็รีบมาโดยลำดับมารควิถีดราบเท่าถึงพระนคร แล้วขึ้นเฝ้ากราบทูลพระกรุณาตามหนังสือบอกนั้น จึ่งพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวดรัสทราบเหตุดังนั้น ก็มีพระราชโองการดำรัสให้สมุหนายกมีตราตอบขึ้นไปยังกองทัพ ในท้องตรานั้นว่า รี้พลทั้ง-

หลายอดอยากอาหารทุพพลภาพมากอยู่แล้ว อนึ่งก็เป็นเทศกาลฟ้าฝน ความไข้เจ็บจะมีมาก และให้กองทัพทั้งหลายรีบลงมายังพระมหานครโดยเร็วเถิด ครั้นท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งหลายได้แจ้งในท้องตราดังนั้นแล้ว ก็ยกกองทัพลงมายังกรุงเทพมหานคร และกองทัพทั้งหลายซึ่งยกกลับมาโดยทางปากใต้ฝ่ายเหนือนั้นก็มาถึงพระนครเป็นลำดับกัน เจ้าพระยาโกษาและท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งหลาย ก็ขึ้นเฝ้าสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว กราบทูลประพฤติเหตุทั้งปวง แล้วถวายช้างม้า คนเชลย และสิ่งของทั้งหลายอันตีได้นั้น สม-เด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ตรัสทราบเหตุทั้งปวงดังนั้น ก็ทรงพระโสมนัสยินดียิ่งนัก และพระราชทานรางวัลแก่เจ้าพระยาโกษา ท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งหลายเป็นอันมาก โดยสมควรแก่ความชอบนั้น

ลุศักราช ๑๐๒๒ ปีชวด โทศก กรมการเมืองนครสวรรค์ บอกลงมาถึงสมุหนายกว่า นายกองช้างผู้มีชื่อ คล้องต้องช้างเผือกผู้สูงประมาณ ๔ ศอกมีเศษ สรรพด้วยคชลักษณ์งามบริบูรณ์ และคล้องได้ ณ ป่าแขวงเมืองนครสวรรค์นั้น จึ่งเจ้าพระยาจักรีเอาข้อราชการสารเศวตขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงทราบเหตุดังนั้น ก็ทรงพระปราโมทย์ยิ่งนัก จึ่งมีพระราชดำรัสให้ท้าวพระยาเสนาบดี และพระหลวงขุนหมื่นกรมช้างทั้งหลาย ขึ้นไปรับพระยาเศวตกุญชรชาติตัวประเสริฐลงมายังกรุงเทพมหานคร และให้แห่แหนประดับประดาโดยชลมารคสถลมารคตามอย่างแต่ก่อน แล้วให้สถิตอยู่ ณ โรงนอกพระราชวัง ทรงพระกรุณาให้ตั้งการพระราชพิธีสงฆ์และพิธีไสยเวท และการมหรสพสมโภชคำรบ ๗ วันเป็นกำหนด แล้วรับเข้ามาไว้ ณ โรงในพระราชวัง และทรงพระประสาทพระราชทานนามกร ชื่อ เจ้าพระยาบรมคเชนทรฉัททันต์ และพระราชทานเครื่องสุวรรณคชาภรณ์ อลังการด้วยมหานวรัตน์อันประเสริฐ สำหรับประดับกายพระ-ยาเศวตกุญชรนั้น และทรงพระกรุณาให้ขุนหมื่นผู้ใหญ่ในกรมช้าง และหัวสิบทั้งหลายอยู่ปรนนิบัติรักษาพระยาช้างเผือกนั้น และซึ่งนายช้างผู้คล้องถูกนั้น ก็ทรงพระกรุณาโปรดให้เป็นขุนหมื่นตามบุรพประเพณี และพระราชทานเครื่องยศและเสื้อผ้าเงินตราตามธรรมเนียม และสมัครพรรคพวกซึ่งได้ช่วยในการช้างนั้น ก็พระราชทานรางวัลถ้วนทุกคน แล้วทรงพระกรุณาโปรดให้มีตราภูมิคุ้มห้าม ส่วยสัด พิกัดอากร ขนอนตลาด แก่ผู้คล้องพระยาช้างเผือกได้ทั้งหลายนั้น และให้ไปอยู่ทำกินตามภูมิลำเนาตุจแต่ก่อน

ส่วนขุนหมื่นผู้ใหญ่นายช้างซึ่งอภิบาลพระยาเศวตคเชนทรนั้น ก็ฝึกสอนพระยาช้าง

ให้รู้ในภาษามนุษย์ และให้รู้กระทำกิจต่าง ๆ และข้าราชการทั้งหลาย ซึ่งต้องพระราชอาชญาเป็นมหันตโทษจำไว้ หาผู้ใดจะทูลขอมิได้นั้น ก็เขียนหนังสือบนจะให้สิ่งของต่าง ๆ และเอาหนังสือนั้นไปให้แก่พระยาช้างเผือก ๆ รับเอาด้วยงวงแล้ว ก็ชูเข้าไปถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพื่อจะขอพระราชทานโทษด้วยใจ ในขณะเมื่อเสด็จพระราชดำเนินมายังโรงนั้น จึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็ยื่นพระหัตถ์รับเอาหนังสือนั้นมาทรงอ่าน ได้ทราบคดีทั้งปวงแล้ว ก็ทรงพระมหากรุณาแก่พระยาเศวตกุญชรชาติ และทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานโทษให้แก่พระยาบรมคเชนทรฉัททันต์นั้น ส่วนข้าราชการซึ่งเป็นโทษและได้พ้นโทษแล้ว ก็ให้สิ่งของทั้งปวงแก่พระยาช้างเผือกตามหนังสือบนนั้น จำเดิมแต่นั้นมาข้าราชการผู้ใดเป็นโทษ ก็มาบนเจ้าพระยาเศวตเพื่อจะให้ขอโทษเหมือนดังนั้น และทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานโทษให้แก่เจ้าพระยาช้างเผือกนั้นเป็นหลายครั้ง พระบาทบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวพระมหาบุญญาธิการ และมีเศวตคชสารพลายพังทั้งคู่เป็นบรมราชพาหนะพระที่นั่ง ครั้งนั้นพระราชกฤษฎาเดชานุภาพแผ่ไพศาลไปนานาประเทศธานีใหญ่น้อยทั้งปวง บรรดาอริราชปรปักษ์ก็เข็ดขามคร้ามพระเดชพระคุณเป็นอันมาก

ลุศักราช ๑๐๒๓ ปีฉลู ตรีศก ขณะนั้นเจ้าพระยาโกษาธิบดีป่วยลง ทรงพระกรุณาให้พระหลวงหมื่นแพทย์ทั้งหลายไปพยาบาล และโรคนั้นเป็นสมัยกาลแห่งชีวิตขัย ก็ถึงแก่อนิจกรรม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมิอาจกลั้นน้ำพระเนตรไว้ได้ ทรงพระอาลัยในเจ้าพระยาโกษาเป็นอันมาก ด้วยเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กคนนี้เป็นลูกพระนม และได้รับพระราชทานนมร่วมเสวยมาแต่ยังทรงพระเยาว์นั้น และทรงพระกรุณาพระราชทานฌาปนกิจตามอย่างเสนาบดีเสร็จแล้ว จึ่งมีพระราชโองการตรัสปรึกษาด้วยท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายว่า พระยาแสนหลวงเจ้าเมืองเชียงใหม่คิดอ่านล่อลวงเราเป็นหลายครั้งแล้ว ยังมิหนำซ้ำกลับแข็งเมืองต่อรบอีกเล่า และจะละพระยาแสนหลวงไว้นั้นมิได้ จำจะยกพยุหโยธาหาญไปตีเอาเมืองเชียงใหม่ให้จงได้ ท่านทั้งหลายจะเห็นเป็นประการใด จึ่งท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลาย ก็เห็นพร้อมโดยพระราชดำรินั้น

ในปีฉลูตรีศกนั้น สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าช้างเผือกก็มีพระราชดำรัสให้ท้าวพระยามุขมนตรีตรวจจัดกองทัพ พลสกรรจ์ลำเครื่อง ๔๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๒๐๐ ม้า ๔๐๐ สรรพด้วยเครื่องสรรพาวุธปืนใหญ่ปืนน้อยกระสุนดินประสิวให้พร้อมไว้ และดำรัสให้หา

นายปาน ผู้น้องเจ้าพระยาโกษาอันถึงแก่อนิจกรรม ซึ่งได้รับอาสาออกไปได้ราชการ ณ เมืองฝรั่งเศสนั้นเข้ามาเฝ้า แล้วก็มีพระราชโองการตรัสเหนือเกล้า โปรดให้นายปานเป็นเจ้าพระยาโกษาธิบดี และทรงพระกรุณาดำรัสว่า ขุนเหล็กพี่ท่านซึ่งถึงแก่มรณภาพนั้น ชำนิชำนาญในการอันเป็นแม่ทัพ และบัดนี้เราจะให้ท่านเป็นที่เจ้าพระยาโกษาธิบดี และจะให้เป็นแม่ทัพแทนพี่ชายไปตีเมืองเชียงใหม่ ยังจะได้หรือมิได้ จึงเจ้าพระยาโกษาปานกราบทูลพระกรุณาว่าข้าพระพุทธเจ้าจะขอลองศึกดูก่อนและจะขอรับพระราชทานพระราชอาญาสิทธิ์เหมือนพระโองการนั้นถ้าและเห็นจะกระทำสงครามได้แล้ว ก็จะขออาสาไปตีเมืองเชียงใหม่ทูลเกล้าถวายให้จงได้ สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสได้ทรงฟังดังนั้น ก็ชอบพระทัยในถ้อยคำเจ้าพระยาโกษากราบทูลนั้น ทรงพระโสมนัส ดำรัสสรรเสริญสติปัญญาเป็นอันมากและทรงพระกรุณาพระราชทานพระแสงดาบต้นอันทรงนั้นให้แก่เจ้าพระยาโกษาธิบดีเพื่อจะให้สิทธิ์ขาดพระราชอาญาสิทธิ์ และโปรดพระราชทานให้รับพระโองการดังนั้น แล้วดำรัสอนุญาตว่าท่านจงไปลองศึกดูตามความปรารถนาเถิด

จึงเจ้าพระยาโกษารับพระราชทานพระแสงดาบแล้ว ก็กราบถวายบังคมลาออกมายังศาลาลูกขุนใน จึงสั่งมหาดไทยกลาโหมให้แจกพระราชกำหนด ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลาย ฝ่ายทหารพลเรือนกะเกณฑ์พล ๓,๐๐๐ ให้ยกไปตั้งค่ายตำบลที่ใกล้เพนียดโดยกว้าง ๓ เส้น โดยยาว ๓ เส้น ๑๐ วา และให้ตัดไม้ไผ่มาตั้งค่าย เอาปลายปักให้สิ้น ขุดมูลดินถมเป็นสนามเพลาะ ปักขวากหนามตามธรรมเนียมพร้อมเสร็จ ให้สำเร็จแต่วันพรุ่งรุ่งแล้ว ๓ นาฬิกา ถ้าและเราไปเลียบค่ายหน้าที่ผู้ใดไม่สำเร็จในเพลานั้น ก็จะลงโทษแก่ผู้นั้นถึงสิ้นชีวิต ส่วนเจ้าพระยาจักรีกลาโหม และท้าวพระยาข้าราชการทั้งหลายได้แจ้งในพระราชกำหนดดังนั้น ก็สะดุ้งตกใจกลัวยิ่งนัก ต่างคนต่างเร่งกะเกณฑ์กันทุกหมู่ทุกกรม ในวันนั้นได้พล ๓,๐๐๐ แล้วก็ให้ไปตัดไม้ไผ่อันจะมาทำเป็นเสาค่ายนั้นคนละ ๒ ท่อน แล้วก็ยกขึ้นไปยังที่ใกล้เพนียด แบ่งปันหน้าที่กันตั้งค่ายแต่ในเพลากลางคืนวันนั้นทุกหมู่กรม และปักเสาเอาปลายลงดิน เอาต้นขึ้นสิ้น ชิดกันเป็นถ่องแถว แต่เบื้องบนเบื้องล่างนั้นห่างกันไปเป็นอันมาก และกระทำการทั้งปวงพอรุ่งก็สำเร็จ ในขณะนั้นขุนหมื่นเจ้าหน้าที่ผู้หนึ่ง เห็นเชิงค่ายทั้งหลายห่างกันนัก จึงปักกลับเอาต้นลงดิน แทรกเข้าเสาหนึ่งในระหว่างอันห่างนั้นแล้วว่าอย่างแต่ก่อนเขาทำมาดังนี้ และซึ่งเอาปลายปักลงดินนี้มิเคยเห็นทำมาแต่ก่อน

ส่วนเจ้าพระยาโกษาก็สั่งแก่เจ้าพนักงานทั้งหลาย ให้ตระเตรียมราชพาหนะ และ

เครื่องขัตติยราโชปโภคทั้งปวงไว้รับโดยทางชลมารค สถลมารคพร้อมเสร็จแล้ว ครั้นรุ่งเช้าเพลา ๓ นาฬิกา เจ้าพระยาโกษาธิบดีก็ลงสู่เรือพระที่นั่งนพรัตน์พิมานกาญจนอลงกตมหานาวาเวศไช (ยันต์) อันอำไพไปด้วยเศวตฉัตร พัดโบกจามรบังพระสุริเยนทรบังแทรกสลอนสลับ สรรพด้วยอภิรุมชุมสายพรายพรรณ กลดกลิ้งกรรชิงมาศดาษดา ดูมเหา-ฬารเลิศพันลึก อธึกด้วยเรือกันและเรือท้าวพระยาข้าราชการทั้งหลาย รายเรียงเป็นขนัดโดยกระบวนพยุหบาตราหน้าหลังพร้อมเสร็จ ก็เหมือนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอันเสด็จพระราชดำเนินนั้น ครั้นได้ศุภฤกษ์ก็ให้ลั่นฆ้องชัย ประโคมแตรสังข์ดุริยางค์ดนตรีสนั่นกาหลกึกก้องกลองชนะโครมครื้นเพี้ยงพื้นนทีธารจะทำลาย ให้ขยายพยุหบาตราคลาเคลื่อน เลื่อนตามกระบวนแห่แหนแน่นไปโดยชลมารคตราบเท่าถึงที่ประทับตำบลเพนียด เจ้าพระยาโกษาธิบดีก็ขึ้นจากเรือพระที่นั่ง สถิตยังพลับพลาอันเป็นที่ราชอาสน์ เดียรดาษด้วยท้าวพระยาข้าราชการทั้งหลายแวดล้อมโดยซ้ายขวาหน้าหลัง แล้วก็ขึ้นขี่ช้างพระที่นั่งบรมราชคชา-ธารสารตัวประเสริฐ เพริศพร้อมด้วยเครื่องสูงและธงฉานธงชัย ดูไสวไพโรจน์ด้วยท้าวพระยาเสนาบดีพิริยโยธาหาญแห่เป็นขนัดโดยกระบวนบรมราชพยุหบาตราสถลมารคเลียบค่ายไปจึ่งเห็นไม้เสาค่ายลำหนึ่งปักเอาด้านลงดิน ก็ให้หาตัวเจ้าหน้าที่นั้นเข้ามา และจึงถามว่าท่านกระทำดังนี้จริงหรือ เจ้าหน้าที่กราบเรียนว่าจริง เจ้าพระยาโกษาจึงว่า ตัวท่านละเมิดมิได้ทำตามพระราชโองการแห่งเรา โทษท่านถึงตาย แล้วก็ให้ประหารชีวิตเสีย และให้ตัดศีรษะเสียบไว้ที่ปลายไม้เสาค่ายลำนั้น แล้วก็คืนลงสู่เรือพระที่นั่งกลับเข้ามายังพระราชวัง เจ้าพระยาโกษาทำครั้งนั้น เพื่อจะให้คนทั้งหลายเข็ดขามคร้ามอำนาจอาญาสิทธิ์ขาดในราชการงานสงครามนั้น ครั้นมาถึงพระราชวัง ก็ขึ้นเฝ้าสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ถวายพระราชโองการอาญาสิทธิ์และพระแสงดาบคืนเสียแล้ว ก็กราบทูลแถลงการทั้งปวงซึ่งไปลองศึกนั้นให้ทราบสิ้นทุกประการ แล้วบังคมทูลพระกรุณา ขออาสาไปตีเอาเมืองเชียงใหม่ทูลเกล้าถวาย

จึ่งพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสได้ทรงฟังดังนั้น ก็ทรงพระโสมนัสดำรัสสรรเสริญเจ้าพระยาโกษาเป็นอันมาก แล้วก็มีพระราชโองการดรัสเหนือเกล้า โปรดให้เจ้าพระยาโกษาธิบดีเป็นแม่ทัพหลวง และให้พระยาวิชิตภักดีเป็นยกกระบัตร พระยาสุรินทรภักดีเป็นเกียกกาย พระยาศรีราชเดโชเป็นกองหน้า พระยาสุรสงครามเป็นกองหลังถือพลช้างม้าพลานิกรเดินเท้าทั้งหลายยกขึ้นไปตีเอาเมืองเชียงใหม่

ครั้นถึงกัตติกมาส ศุกรปักขดิถี* ได้มหาสวัสดิพิชัยฤกษ์เจ้าพระยาโกษาธิบดีและท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งหลาย ก็กราบถวายบังคม ยกกองทัพบกทัพเรือไปจากกรุงเทพมหานครโดยลำดับชลมารค สถลมารค ไปพร้อมทัพ ณ เมืองเถิน แล้วก็ให้ตรวจจัดกองทัพแยกกันออกเป็นหมวดเป็นกองตามพิชัยสงครามพร้อมเสร็จ ยกพยุหโยธาหาญขึ้นไปโดยวิถีสถลมารคตราบเท่าถึงเมืองนคร และหยุดทัพยับยั้งตั้งค่ายมั่นในที่ไกลเมืองนั้น ฝ่ายแสนท้าวพระยาลาวเจ้าเมืองนครก็บอกหนังสือขึ้นไปยังเมืองเชียงใหม่แล้วก็แต่งค่ายคูประตูหอรบแล้วตรวจจัดพลทหารขึ้นประจำรักษาหน้าที่เชิงเทินป้องกันเมืองตามธรรมเนียม

ส่วนกองทัพไทยก็ยกเข้าแหกหักเอาเมือง ชาวเมืองรบพุ่งป้องกันต้านทานอยู่ ๓ วัน ครั้นเห็นเหลือกำลังที่จะต่อสู้ ก็เทครัวอพยพออกจากเมืองหนีไปยังเมืองเชียงใหม่บ้าง ๆ ก็ออกหากองทัพ ทัพไทยได้เมืองนครและได้ช้างม้าเครื่องศัสตราวุธและลาวเชลยเป็นอันมาก ก็ยกตีบ้านน้อยบ้านใหญ่ตามระยะรายทางขึ้นไป พลลาวต้านทานมิได้ ก็แตกฉานพ่ายหนี และตีตำบลใดก็ได้ตำบลนั้น ด้วยอำนาจอาญาสิทธิ์เจ้าพระยาโกษาธิบดีแม่ทัพหลวงครั้งไปลองศึกตำบลเพนียด และคนทั้งหลายเข็ดขามคร้ามกลัวแต่ครั้งนั้นมา จะว่าราชการใดในสงครามทั้งปวง ก็สิทธิ์ขาดสำเร็จได้ด้วย คำอันสั่งนั้นทุกประการ แล้วยกพยุหโยธาหาญขึ้นไปตีเมืองลำพูนและให้ตั้งค่ายล้อมเมืองไว้

ฝ่ายท้าวพระยาเสนาลาวเจ้าเมืองลำพูน ก็เกณฑ์พลทหารขึ้นประจำรักษาหน้าที่เชิงเทินปราการป้องกันเมือง กองทัพไทยก็ยกเข้าป่ายปีนปล้นเอาเมือง พลลาวชาวเมืองรบพุ่งต้านทานอยู่ได้ ๗ วัน และต้องศัสตราวุธข้าศึกบาดเจ็บล้มตายนั้นก็มาก เห็นเหลือกำลังที่จะต่อสู้ ก็แตกฉานพ่ายออกจากเมืองในเพลากลางคืนและหนีไปยังเมืองเชียงใหม่บ้าง ๆ ก็หนีเข้าป่าและออกหากองทัพไทยเป็นอันมาก ทัพไทยได้เมืองลำพูนและได้ช้างม้า เครื่องสรรพาวุธ คนเชลยก็มาก แล้วก็ยกขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ในขณะเมื่อทัพไทยได้เมืองลำพูนนั้น พระยาแสนหลวงก็เสียใจ จึ่งแต่งกองทัพให้ยกออกไปตั้งค่ายรับโดยระยะรายทางขึ้นมาตราบเท่าถึงเมืองเชียงใหม่เป็นหลายแห่ง และให้ตกแต่งค่ายคูปักขวากหนามตามทำนองศึกพร้อมเสร็จ ส่วนกองทัพไทยก็ยกเข้าตีค่ายลาวทั้งหลายอันออกมาตั้งรับนั้น และได้รบพุ่งกันถึงโรมรันฟันแทงทุก ๆ ตำบล พลลาวต่อรบต้านทานมิได้ก็แตกฉานไปจากค่ายและพ่ายหนีกลับเข้าเมืองเชียงใหม่ พระยาแสนหลวงเจ้าเมืองก็ให้แสนท้าวเสนาหลวงทั้งปวง ตรวจ

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ครั้นถึงอธิกมาสศุภปักษ์ดิถี

จัดพลทหารขึ้นประจำรักษาหน้าที่เชิงเทินปราการโดยรอบ ประกอบด้วยเครื่องสรรพาวุธ ปืนใหญ่น้อยทั้งปวงกันเมืองไว้ และกองทัพได้ค่ายรายทางทั้งหลายแล้ว ก็ยกติดตามเข้าไป ตั้งค่ายล้อมถึงชานเมือง

จึ่งเจ้าพระยาโกษาธิบดีแม่ทัพหลวง ก็ให้พลทหารก่อกำแพงโอบเมืองเข้าไว้กึ่งหนึ่ง ในด้านข้างทักษิณทิศแห่งเมืองเชียงใหม่นั้น แล้วก็ให้ตั้งค่ายหลวงและค่ายหน้าทั้งหลาย ล้อมอยู่ในที่นั้น ส่วนพระยาแสนหลวงเจ้าเมืองเชียงใหม่ ก็ให้ท้าวพระยาเสนาลาวยกกอง ทัพออกไปตีทัพไทย อันมาตั้งล้อมอยู่นั้นเป็นหลายครั้ง พลทหารไทยเข้มแข็งใน การสงครามยิ่งนัก มิได้ท้อถอยและได้ยุทธนากันเป็นสามารถ พลลาวต้องศัสตราวุธบาด เจ็บล้มตายก็มาก มิอาจจะต้านทานกำลังศึกพลทหารไทยได้ ก็แตกฉานพ่ายเข้าเมืองทุก ๆ ครั้ง ฝ่ายเจ้าพระยาโกษาแม่ทัพ ครั้นเห็นการพอจะหักเอาเมืองได้ แล้วก็แต่งหนังสือบอก โดยการอันได้รบพุ่งทั้งปวง เห็นพอจะเอาชัยชำนะได้ และให้ม้าเร็ว ๒๓ ม้าถือลงไปกราบ ทูลพระกรุณายังกรุงเทพมหานคร จึ่งพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัส ทราบเหตุดังนั้น ก็ทรงพระปราโมทย์ยิ่งนัก และดำรัสให้ท้าวพระยามุขมนตรีทั้งหลายตรวจ จัดกองทัพพลสกรรจ์ลำเครื่อง ๖๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๕๐๐ ม้าเครื่อง ๕๐๐ สรรพด้วยเครื่อง ศัสตราวุธและเสบียงอาหารพร้อมเสร็จ จะเสด็จไปงานพระราชสงคราม ณ เมืองเชียงใหม่ และให้กองทัพบกยกแยกไปคอยรับเสด็จ ณ เมืองเถิน

ครั้นถึงศุภวารมหุติมหันตอนันตพิชัยฤกษ์ จึ่งพระบาทบรมนาถนารายณ์ ราชบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็สอดทรงเครื่องสิริราชอลังการสรรพาภรณ์บวรวิภูษิต สำหรับขัตติยราชรณยุทธ์ทรงราชาวุธสรรพเสร็จ ก็เสด็จลงสู่เรือพระที่นั่งขจิตรพิมาน กาญจนมณีศรีสมรรถชัย อันอำไพด้วยบวรเศวตฉัตร ขนัดอภิรุมชุมสายพรายพรรณ บังพระ สุริยันบังแทรกสลอนสลับ สรรพไปด้วยกรรชิงกลิ้งกลดจามรมาศดาษดา ดูมเหาฬารพันลึก อธึกด้วยกระบี่ธุชธงฉานชัย งามไสวไพโรจน์ด้วยเรือดั้งเรือกัน และเรือท้าวพระยาสามนตราช เสนาบดีมนตรีมุข ลูกขุนทั้งหลาย รายเรียงเป็นระยะโดยกระบวนพยุหบาตราหน้าหลังพรั่ง พร้อมเสร็จ พอได้อุดมฤกษ์เวลา พระโหราธิบดีก็ลั่นฆ้องชัย ราชครูปริโสดมพราหมณ์พฤฒา-จารย์เป่ามหาสังข์ทักษิณาวัฏ เจ้าพนักงานประโคมแตรสังข์ ดุริยางคดนตรี ฆ้องกลองนี่สนั่น บันลือลั่นศัพท์สำเนียงเสียงพลโยธาหาญโห่สะท้านสะเทือนท้องนที ให้เคลื่อนเรือพระที่นั่ง ศรีวรสุพรรณหงส์ อันทรงพระพุทธประติมาสมญาพระชัยนั้นไปก่อน แล้วก็ขยายพยุห

บาดราคลาเคลื่อน เลื่อนตามกระบวนบรมราชพยุหสงคราม ไปตามลำดับชลมารคตราบเท่าถึงเมืองเถินก็ขึ้นประทับแรมอยู่ที่นั้นคืนหนึ่ง จึ่งเสด็จทรงช้างพระที่นั่งพังกินรวิหค พยุหบาตราโยธาหาญไปโดยสถลมารควิถี ถึงเมืองลำพูนและให้หยุดกองทัพยับยั้งตั้งตำหนักทับพลับพลาอยู่ในที่นั้น จึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชดำรัสให้มีตราตอบขึ้นไปยังกองทัพว่า ทัพหลวงเสด็จพระราชดำเนินยกขึ้นมาช่วย กองทัพซึ่งล้อมเมืองเชียงใหม่นั้น ให้ล้อมมั่นไว้ อย่าเพ่อหักเอาเมืองก่อน และให้คอยท่าทัพหลวงกว่าจะเสด็จขึ้นไปถึง จึ่งจะหักเอาเมืองต่อภายหลัง

ฝ่ายเจ้าพระยาโกษาและท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งหลาย ได้แจ้งในท้องตราดังนั้นแล้ว ก็ให้ตั้งค่ายหลวงและที่ประทับพลับพลาไว้คอยรับเสด็จในที่อันสมควร แล้วก็ให้กราบทูลเชิญเสด็จพระราชดำเนินขึ้นมายังเมืองเชียงใหม่ จึ่งพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าช้างเผือก ก็เสด็จยกพยุหบาตราโยธาทัพหลวงขึ้นไปถึงเมืองเชียงใหม่และเสด็จประทับอยู่ ณ ค่ายอันกองทัพทำไว้รับเสด็จนั้น จึ่งเจ้าพระยาโกษาธิบดีและท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งหลาย ก็มาเฝ้า ณ ค่ายหลวง กราบทูลข้อราชการทั้งปวงให้ทราบแล้ว ก็แวดล้อมรักษาพระองค์โดยรอบ และเอาแรงช้างม้าพลานิกรเดินเท้าให้หายเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าลำบากกาย

ฝ่ายลาวชาวเมืองเชียงใหม่ทั้งหลายต้านต่อทัพไทยมิได้ ก็ให้ครั่นคร้ามขามกลัวสยบสยองไปสิ้นทั้งเมือง และพระยาแสนหลวงเจ้าเมืองนั้น ก็สะดุ้งตกใจกลัวทัพไทยยิ่งนักจะรับก็เหลือกำลังก็จะต้านทานได้ จะหนีก็เห็นไม่พ้น ครั้นจะออกอ่อนน้อมยอมถวายเมืองเล่าก็กลัวตาย ได้ทำความชั่วกลับกลอกมาเป็นหลายครั้งแล้ว ให้จนจิตสิ้นความคิดมิรู้ที่จะทำประการใด ก็นิ่งรักษาเมืองไว้ตามบุญ เพื่อกุศลจะมาช่วยอุดหนุนบ้าง ก็พอจะช่วยได้พ้นภัยจึ่งบอกหนังสือขึ้นไปยังเมืองอังวะ ขอกองทัพให้ยกลงมาช่วย แล้วได้ยินศัพท์สำเนียงเสียงช้างม้าพลาพลเดินเท้าแห่งข้าศึกกึกก้องโกลาหลหนักขึ้น ก็ให้ขึ้นดู (บน) พระเจดีย์ใหญ่อันประดิษฐานอยู่ ณ กลางเมือง จึ่งเห็นรี้พลช้างม้าข้าศึกเป็นอันมากยกหนุนมาตั้งค่ายใหญ่อยู่ใหม่ในทิศอาคเนย์ ก็ยิ่งสะดุ้งตกใจกลัวทัพไทยยิ่งนัก จึ่งเร่งให้ตกแต่งการป้องกันเมืองทั้งกลางคืนกลางวันเป็นสามารถ และให้เอาไม้ซุงทั้งหลายมาผูกแขวนรายไว้ที่บนใบเสมากำแพงเมืองนั้นโดยรอบ แล้วจะได้ตัดลงไปทับข้าศึก แล้วให้ตั้งกระทะคั่วกรวด ทรายปูนผง และเคี่ยวน้ำมันยางไว้ให้ร้อนจงทุก ๆ หน้าที่ สำหรับจะหว่านซัดสาดราดเทลงไป ให้ถูกต้องข้าศึกล้มตาย ขณะเมื่อจะยกเข้ามาป่ายปีนกำแพงปล้นเอาเมืองนั้น อย่าให้ทำการได้

ถนัด และจัดแจงการทั้งปวงไว้พร้อมเสร็จ แล้วก็คอยกองทัพเมืองอังวะ จะยกลงมาช่วยหรือ-ประการใด

ฝ่ายพม่าเมืองอังวะได้แจ้งในหนังสือบอกเมืองเชียงใหม่ดังนั้นแล้ว ก็ให้คิดเข็ดขามคร้ามฝีมือศึกไทยยิ่งนัก และมิอาจจะลงมาช่วยเมืองเชียงใหม่ได้ ในขณะทัพหลวงมาตั้งอยู่ได้ ๗ วัน พอรี้พลช้างม้าหายเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าแล้ว จึ่งเจ้าพระยาโกษาธิบดีกราบทูลพระกรุณา จะขอยกเข้าแหกหักเอาเมืองเชียงใหม่ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ดำรัสให้พระโหราหาฤกษ์ แล้วก็มีพระราชกำหนดให้ท้าวพระยามุขมนตรีนายทัพนายกองทั้งปวง ตรวจจัดช้างม้าพลาพลเดินเท้า และทหารคนดีมีวิชาทั้งหลาย ให้พร้อมไว้แต่ใน ๕ วัน และกระทำบันไดน้อยใหญ่กว่า ๑,๐๐๐ อัน สำหรับป่ายปีนปล้นเอาเมือง และ ซึ่งช้างม้าทั้งหลายนั้นก็ให้ทำเกือกหนัง เสื้อหนัง หน้าหร่าหนัง ใส่ครบทุก ๆ ตัว และพลโยธาหาญนั้นก็ให้ตกแต่งกายสวมใส่หมวก เสื้อและรองเท้าล้วนทำด้วยหนังทั้งสิ้น และให้พูนดินขึ้นเป็นป้อมสูงเทียมกำแพงเมืองในที่มุมเมืองทั้ง ๓ และหว่างกลางทั้ง ๓ นั้น เป็น ๖ แห่งด้วยกัน แล้วให้เอาปืนใหญ่ขึ้นตั้งจังก้า ยิงเข้าไปตามเชิงเทินเมืองจงทุกป้อม อย่าให้ชาวเมืองอยู่รักษาหน้าที่ได้ถนัด เร่งจัดแจงตกแต่งตระเตรียมการทั้งปวงให้พร้อมไว้จงทุกหมวดทุกกอง และกำหนดวันคืนเพลาสัญญาอาณัติ ให้คอยดูท่วงทีดวงพลุเป็นสำคัญฤกษ์อันจะยกเข้าหักเอาเมืองนั้น จึ่งท้าวพระยามุขมนตรีนายทัพนายกองทั้งหลาย ได้แจ้งพระราชกำหนดดังนั้น ครั้นถึงศุภวารวิชัยฤกษ์เพลา ๓ ยาม จึ่งพระราชครูพระครูปโรหิตาจารย์ ก็อัญเชิญเสด็จพระบาทบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว สรงมุรธาภิเษกถวายอาเศียรพาทอวยชัย สม-เด็จพระเจ้าอยู่หัวก็สอดทรงเครื่องสิริราชอลังการสรรพาภรณ์สำหรับบรมกษัตริย์ เสด็จประเวศน์งานพระราชสงครามเสร็จ ก็เสด็จขึ้นเกยคอยฤกษ์ พออุดมฤกษ์พระโหราธิบดีก็ลั่นฆ้องชัย เจ้าพนักงานประโคมแตรสังข์ ดุริยางคดนตรี ฆ้องกลองกึกก้องกาหลนฤนาท พระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าช้างเผือกก็เสด็จทรงช้างต้นพลายหักสิบทิศเป็นพระคชาธารอันอลังการด้วยเครื่องสูง และธงฉานธงชัย ดูไสวไพโรจน์ด้วยช้างดั้ง กัน แทรกแซง สลับค่ายคั้าพังคา อันท้าวพระยาเสนาบดีพิริยโยธาพลาพลพฤนท์พรั่งพร้อมห้อมล้อมเสด็จพระราชดำเนิน และดำรัสให้จุดเพลิงพลุขึ้นเป็นสำคัญฤกษ์

ฝ่ายเท้าพระยานายทัพนายกองทั้งปวงเห็นดวงพลุดังนั้นก็ขับพลคชาและโยธาหาญทั้งหลาย ล้วนแต่งกายสวมใส่เครื่องหนังมีมือถือหอกและทวนสำหรับจะรับไม้ซุง และถือเขน

ถือโล่ ฝาโพล่ ฝาแฟ้ม สำหรับจะป้องกันกรวด ทราย ปูนผง และน้ำมันยางอันร้อน ซึ่งชาวเมืองจะซัดราดลงมานั้นถ้วนทุกตัวคน แล้วโห่สนั่นบันลือศัพท์สำเนียงเสียงฆ้องกลองศึกสะท้านสะเทือนเพียงแผ่นดินจะไหว ยกเข้าไปจะแหกหักเอาเมืองทุก ๆ หน้าที่ จึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็เสด็จมาหยุดยืนพระคชาธาร มีพระราชโองการตรัสให้ท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งหลาย ขับพลทหารเอาบันไดน้อยใหญ่พาดกำแพงเมืองป่ายปีนขึ้นไป และให้วางปืนใหญ่ระดมเข้าไปตามเชิงเทินเมืองนั้นทุกป้อมพร้อม ๆ กัน ฝ่ายพลลาวชาวเมืองซึ่งรักษาหน้าที่เชิงเทินปราการทั้งหลายนั้น ก็ต้องปืนใหญ่ล้มตายเป็นอันมากและต้านทานอยู่มิได้ ก็ถอยลงไปจากหน้าที่บ้าง ๆ ก็ต้านทานอยู่ได้บ้าง และตัดเชือกซึ่งผูกไม้ซุงแขวนไว้ตามใบเสมากำแพงนั้นให้ตกลงไปทับข้าศึก บ้างก็หว่านซัดกรวด ทราย ปูนผงอันร้อน และสาดราดเทน้ำมันเดือดลงไปให้ถูกต้องพลข้าศึกอันป่ายปีนขึ้นมานั้น และต่อรบป้องกันเมืองอยู่เป็นสามารถ ฝ่ายพลทหารไทยก็รับไม้ซุงด้วยปลายหอกปลายทวนและมากด้วยกันก็ทานไว้ได้ ผ่านให้ตกลงแต่เบา แล้วเอาเขนโล่ฝาโพล่ ฝาแฟ้มทั้งหลายขึ้นป้องกันรับกรวด ทราย ปูนผงอันร้อนและน้ำมันเดือดซึ่งชาวเมืองซัดสาดราดเทลงมานั้น ให้ถูกต้องแต่น้อยพออดทนได้ และพลทหารไทย ๑๐๐,๐๐๐ มิพึงจะท้อถอยเยียดยัดหนุนเนื่องกันเข้าไปดุจคลื่นในท้องพระมหาสมุทร ชาวเมืองสุดที่จะต้านทานได้ ก็ขึ้นบนบันได ป่ายปีนกำแพงเข้าไปได้ในเมืองพร้อมกันทุก ๆ หน้าที่ แล้วก็ไล่พิฆาตฆ่าพลลาวชาวเมืองทั้งหลายล้มตายเป็นอันมาก และได้เมืองเชียงใหม่ในเพลารุ่งขึ้นวันนั้น แล้วก็ไล่จับพระยาแสนหลวงเจ้าเมืองและบุตรภรรยาญาติวงศ์ได้สิ้น และได้ครัวตัวแสนท้าวพระยาลาวเสนาบดีทั้งหลาย และครอบครัวอพยพชาวเมืองทั้งปวงเป็นอันมาก ได้ช้างม้าเครื่องศัสตราวุธปืนใหญ่ปืนน้อย และสิ่งของต่าง ๆ ก็มาก แล้วก็คุมครอบครัวส่งออกไปยังค่ายหลวงสิ้น

จึ่งเจ้าพระยาโกษาธิบดีก็จัดสรรเอาบุตรีเจ้าเมือง และบุตรีท้าวพระยาเสนาลาวทั้งหลายที่มีสิริรูปอันงามนั้น เข้ามาถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แล้วก็ทรงเลือกบุตรีเจ้าเมืองไว้เป็นนางพระสนม และซึ่งบุตรีแสนท้าวพระยาลาวทั้งหลายนั้น ก็ทรงแจกพระราชทานให้แก่ท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวงทั่วกัน แล้วเสด็จประทับยับยั้งอยู่ที่นั้นประมาณ ๑๕ เวร กว่าหัวเมืองจะสงบก็ส่งไปบ้านเมือง และหัวเมืองทั้งหลายซึ่งขึ้นแก่เมืองเชียงใหม่เป็นปรกติแล้ว จึ่งเลิกทัพหลวงกวาดเอาครอบครัวลาวเชลยทั้งหลายที่ตีได้นั้น ก็เสด็จพระราชดำเนินกลับมาโดยทางสวรรคโลก ก็เสด็จประทับแรมอยู่ ณ เมืองสุโขทัย ๑๕ วัน และ

ดำรัสให้กองทัพท้าวพระยาพระหัวเมืองปากใต้ทั้งหลาย ๒๐,๐๐๐ เศษ คุมเอาช้างพลาย พลเดินเท้าอันป่วยเจ็บทุพพลภาพ และครอบครัวลาวเชลยทั้งหลายอันดีได้นั้น แยกไปลงทางท่าเรือเมืองกำแพงเพชร แล้วก็เสด็จพระราชดำเนินไปยังพระอารามวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ถวายนมัสการพระพุทธประติมากรพระชินราช พระชินศรี ด้วยเบญจางคประดิษฐ์ แล้วกระทำมหาบูชา แล้วเล่นการมหรสพสมโภช ๓ วัน และเสด็จประทับยับยั้งอยู่เมืองพิษณุโลก ๗ วัน จึ่งดำรัสให้กองทัพบกยกแยกลงไป แล้วก็เสด็จพระราชดำเนินจากเมืองพิษณุโลก มาโดยชลมารคด้วยพระชลวิมาน พร้อมด้วยเรือท้าวพระยาเสนาบดีพิริยโยธาหาญ แห่แหนเป็นขนัดโดยกระบวนพยุหบาตราหน้าหลังเสร็จ ก็เสด็จถึงกรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุธยา และเสด็จขึ้นสู่พระราชวังบวรสถานมงคล ทรงพระกรุณาพระราชทานรางวัลแก่เจ้าพระยาโกษา และท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งหลายเป็นอันมากตามลำดับฐานาศักดิ์

จำเดิมแต่นั้นมา พระราชกฤษฎาเดชานุภาพแห่งพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ลือชาปรากฏไปทั่วทิศานุทิศ ประเทศธานีใหญ่น้อยทั่ว บรรดาขัตติยราชดัสกรก็สยบสยอนครั่นคร้ามขามพระเดชพระคุณเป็นอันมาก มิอาจกระทำย่ำยีบีฑาต่อพระนครศรีอยุธยาได้ กรุงเทพมหานครครั้งนั้นเกษมสุขสมบูรณ์ยิ่งนัก

ในขณะนั้นพระเพทราชา จางวางกรมช้าง เป็นชาวบ้านพลูหลวง แขวงเมืองสุพรรณบุรี มีบุญญาธิการมาก และกระทำราชการชำนิชำนาญในการศิลปศาสตร์ ขี่ช้างแกล้วกล้ายิ่งนัก แล้วก็มีฝีมือในสงคราม กระทำความชอบมาเป็นหลายหน แล้วได้โดยเสด็จพระราชสงครามครั้งเมืองเชียงใหม่นั้นด้วย สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาแก่พระเพทราชานั้นแล้ว เมื่อเสด็จพระราชดำเนินมาจากเมืองเชียงใหม่นั้น พระองค์เสด็จทรงสังวาสด้วยราชธิดาเจ้าเมืองเชียงใหม่ และนางนั้นก็ทรงครรภ์ขึ้นมา ทรงพระกรุณาละอายพระทัย จึ่งพระราชทานนางนั้นให้แก่พระเพทราชา แล้วดำรัสว่า นางลาวคนนี้มีครรภ์ขึ้นมา เราจะเอาไปเลี้ยงไว้ในพระราชวัง ก็คิดละอายแก่พระสนมทั้งปวง และท่านจงรับเอาไปเลี้ยงไว้ ณ บ้านเถิด แล้วพระเทพราชาก็รับพระราชทานเอานางนั้นไปเลี้ยงไว้ ณ บ้าน

ครั้นถึงปีขาล จัตวาศก สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปนมัสการพระชินราช พระชินศรี ณ เมืองพิษณุโลก พระเพทราชาก็พาเอานางลาวมีครรภ์นั้นไปตามเสด็จด้วย ถึงตำบลโพธิ์ประทับช้าง พอครรภ์นางนั้นแก่ถ้วนทศมาสได้ฤกษ์ดี นางประสูติบุตรชาย กอปรด้วยสิริวรรณลักษณ์เป็นอันดี บิดาให้นามบัญญัติชื่อเจ้าเดื่อ

ครั้นค่อยรู้ความแล้วก็สำคัญเอาพระเพทราชาว่าเป็นบิดา และรักใคร่สนิทติดพันจนวัยวัฒนาขึ้น ก็มีสติปัญญาแกล้วกล้าอาจหาญยิ่งนัก จึ่งพระเพทราชาก็นำเอานายเดื่อผู้บุตรเลี้ยงเข้าไปถวายตัวเป็นมหาดเล็ก และให้กระทำราชการสนองพระเดชพระคุณ สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็ทรงพระการุญภาพแก่นายเดื่อมหาดเล็กนั้นเป็นอันมาก มีพระราชดำริจะใคร่ให้เจ้าตัวรู้ว่าเป็นพระเจ้าลูกเธอ และทรงพระกรุณาดำรัสให้เจ้าพนักงานเชิญเอาพระฉายมาตั้ง ก็ทรงส่องพระฉาย แล้วกวักพระหัตถ์ตรัสเรียกนายเดื่อมหาดเล็กเข้าไปให้ใกล้พระองค์ แล้วก็ดำรัสว่า เอ็งจงดูเงากระจกเถิด นายเดื่อมหาดเล็กนั้นก็คลานเข้าไปส่องพระฉายด้วยพระองค์ ก็เห็นเงาเหมือนดังนั้นแล้ว ก็มีพระราชโองการตรัสถามว่า เอ็งเห็นรูปเรากับรูปของเอ็งนั้นเป็นอย่างไรกันบ้าง จึ่งนายเดื่อมหาดเล็กก็กราบทูลพระกรุณาว่ารูปทั้งสองอันปรากฏอยู่ในพระฉายนั้น มีพรรณสัณฐานคล้ายคลึงกัน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงฟังดังนั้น ก็ทรงพระเมตตาภาวะแก่นายเดื่อมหาดเล็ก ซึ่งเป็นพระราชบุตรยิ่งนัก ทรงพระกรุณาดำรัสพระราชทานโอวาทานุสาสน์และใช้ในกิจราชการทั้งปวง แล้วพระราชทานเสื้อผ้าข้าวของเงินทองเป็นอันมาก

ส่วนนายเดื่อมหาดเล็ก ก็รู้ตัวว่าเป็นพระเจ้าลูกเธอโดยพระราชอุบายในวันอันส่องพระฉายนั้น และบังเกิดทิฐิมานะขึ้นเป็นอันมาก ก็บริโภคโภชนาหารในพระสุพรรณ-ภาชน์อันเหลือเสวยนั้น และเอาพระภูษาทรงซึ่งเจ้าพนักงานตากไว้นั้นมานุ่งห่ม ผู้ใดจะว่ากล่าวก็มิได้ฟัง แต่ทำมาดังนั้นเป็นหลายครั้ง จึ่งเจ้าพนักงานทั้งหลายก็เอาเหตุนั้นขึ้นกราบทูลพระกรุณา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสได้ทรงฟังดังนั้นก็มิได้ถือ ดำรัสว่า ไอ้เดื่อนี้มันบ้า ๆ อยู่ อย่าถือมันเลย มันชอบใจสิ่งของทั้งนั้น จึ่งบริโภคนุ่งห่มตามทีมันเถิด

จำเดิมแต่นั้นมานายเดื่อจะปรารถนาสิ่งใด ก็ถือเอาสิ่งนั้นทุกประการ และจะได้มีผู้ใดว่ากล่าวนั้นหามิได้ ในขณะนั้นช้างพลายซ่อมตัวหนึ่ง เป็นช้างเพชฌฆาตสำหรับฆ่าคนโทษถึงตายร้ายกาจยิ่งนัก ถ้าและตกน้ำมันแล้ว ถึงหมอช้างผู้ใดที่ดีขับขี่เข้มแข็ง ก็มิอาจสามารถจะขี่ไปลงน้ำได้ และผูกตรึงไว้ที่โรงนั้น ครั้นอยู่มาวันหนึ่ง นายเดื่อมหาดเล็กรู้เหตุดังนั้น ก็ไปยังโรงช้างพลายซ่อม และจะขึ้นขี่พลายซ่อมเอาไปลงน้ำให้จงได้ หมอควาญทั้งหลายห้ามก็มิฟัง และเข้าแก้เอาจากตะลุงแล้ว ก็ขึ้นขี่เอาไปลงน้ำโดยสะดวก ด้วยบุญญาเป็นมหัศจรรย์และอานุภาพสรรพเวทมนต์คาถาวิชาคุณอันภาวนานั้นด้วยดี จะได้เป็นอันตรายนั้นหามิได้ ส่วนพระหลวงขุนหมื่นกรมช้างทั้งหลาย ก็เอาเหตุนั้นขึ้นกราบทูล

พระกรุณา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดรัสทราบเหตุดังนั้นก็ตกพระทัย จึงดำรัสให้กรมช้างทั้งหลายผูกช้างพังหลายเชือก พร้อมไปด้วยเชือกบาศ เร่งรีบไปช่วยโดยเร็ว พอนายเดื่อเอาช้างพลายซ่อมไปลงน้ำ แล้วกลับขึ้นมาถึงโรงได้โดยปรกติ แล้วผูกไว้ ณ โรงดังเก่า แล้วกรมช้างทั้งหลายก็กลับเอาเหตุมากราบทูลพระกรุณาให้ทราบ พระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวดรัสทราบประพฤติเหตุอันนายเดื่อขี่ช้างพลายซ่อมได้ปราศจากภยันตรายดังนั้น ก็ทรงพระปิติโสมนัส จึงดำรัสให้หานายเดื่อมหาดเล็กเข้ามาเฝ้า แล้วก็มีพระราชโองการดรัสว่า ตัวเอ็งขี่ช้างแกล้วกล้าเข้มแข็งนัก จึ่งเป็นหลวงสรศักดิ์* ไปช่วยราชการบิดาแห่งเอ็งในกรมช้างเถิด จำเดิมแต่นั้นมานายเดื่อก็เป็นหลวงสรศักดิ์ กระทำราชการสนองพระเดชพระคุณข้างกรมช้าง

ครั้งนั้นพระบาทบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปยังเมืองลพบุรีเนือง ๆ และเสด็จไปประพาสตำบลสระแก้ว แล้วให้กระทำพระราชวัง ณ เมืองลพบุรี และเสด็จสำราญพระทัยอยู่ในที่นั้น แล้วก็เสด็จพระราชดำเนินไปประพาสชมพนัส-พนาวันพิศาลขรเขต วิเศษด้วยพรรณรุกขชาติร่มรื่นระหงรโหฐานแถวเถื่อนทุรัถยา สรรพด้วยสกุณปักษานานาสัตว์จัตุบาทบำเทิงระเริงลานพระทัย และทรงพระ กรุณาดำรัสให้ทำคลองปากจั่นออกจากสระแก้ว กรุศิลายาปูนเป็นอันดี แล้วให้ขุดเป็นคลองไขน้ำมาแต่ทะเลชุบศร ตราบเท่าถึงคลองปากจั่นสระแก้วนั้น แล้วให้ตั้งพระนิเวศน์ไว้ในที่นั้น และเสด็จไปประพาสตำบลนั้นเนือง ๆ แล้วก็เสด็จกลับยังพระราชวัง และเมืองลพบุรี ก็สนุกสุขสำราญเป็นพระบรมราชนิวาสนสถานขึ้นในครั้งนั้น

จึ่งสมเด็จบรมบาทพระนารายณ์ราชบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชดำรัสสั่งช่างพนักงานจัดการก่อพระมหาปราสาท ๒ พระองค์ ครั้นเสร็จแล้วก็พระราชทานนามบัญญัติชื่อพระที่นั่งสุธาสวรรย์องค์หนึ่ง พระที่นั่งหิรัญมหาปราสาทองค์หนึ่ง แล้วทรงพระกรุณาให้ปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ วิหาร มหาธาตุเจดีย์และกุฎีศาลาในอารามทั้งหลายทั่วจังหวัดเมืองลพบุรี ที่ชำรุดปรักนั้นให้ถาวรขึ้นดังเก่าแล้วเสร็จ และพระองค์เสด็จอยู่ ณ เมืองลพบุรีในเหมันตฤดู และคิมหันตฤดู และเสด็จลงมาอยู่ ณ กรุงเทพมหานครแต่เทศกาลวสันตฤดู สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเสวยไอศวรรยาธิปัตย์ถวัลยราช ณ เมืองลพบุรี และ

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า เอ็งจงเป็นหลวงสรศักดิ์

พระนครศรีอยุธยาเป็นสุขานุสุขยิ่งนัก

พระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวมีพระราชโอรสองค์หนึ่งทรงพระนามเจ้าฟ้าน้อย ครั้นโสกันต์แล้วพระราชทานพระนาม ชื่อเจ้าฟ้าอภัยทศ และทรงพระกรุณาโปรดให้อยู่ ณ พระตำหนักวังหลัง และพระองค์มีพระราชบุตรีองค์หนึ่ง ทรงพระกรุณาโปรดให้เป็นกรมหลวงโยธาเทพ และซึ่งสมเด็จพระบรมราชภคินีนั้น ทรงพระกรุณาโปรดให้เป็นกรมหลวงโยธาทิพ และเสด็จอยู่ในพระตำหนักตึกในพระราชวัง

ครั้งนั้นพระยาวิไชยเยนทร์* ฝรั่งกระทำราชการดีมีความชอบมากขึ้น ทรงพระกรุณาโปรดให้เลื่อนที่เป็นเจ้าพระยา และให้บังคับราชการที่สมุหนายก และทรงพระกรุณาโปรดให้พระยารามเดโชออกไปครองเมืองนครศรีธรรมราช ให้พระยารามขึ้นไปครองเมืองนครราชสีมาคราวเดียวกันนั้น

ส่วนพระยาวิไชยเยนทร์ผู้ว่าราชการที่สมุหนายก ให้ก่อตึกสี่เหลี่ยมอันใหญ่และตึกเวียน มีกำแพงแก้วล้อมรอบเป็นที่อยู่และให้ก่อตึกปีจู ตึกคชสาร และตึกฝรั่งอื่นทั้งหลายเป็นอันมาก ตำบลที่ใกล้วัดปีน และคิดอ่านกระทำการทั้งปวงต่าง ๆ ปรารถนาจะคิดเอาราชสมบัติ และจะทำกลอุบายที่จะประทุษร้ายเป็นประการใด ๆ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเข้าพระทัย แต่มิได้เอาโทษ ด้วยพระยาวิไชยเยนทร์เอาใจใส่ในกิจราชการทั้งปวงเป็นอันมาก และสึกเอาภิกขุสามเณรมากระทำราชการทั้งปวงก็มาก ขณะนั้นสมเด็จบรมบพิตรพระนารายณ์เป็นเจ้า ทรงพระนามปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมืองลพบุรี และทรงพระกรุณาให้ตกแต่งปฏิสังขรณ์ป้อมค่าย หอรบ เชิงเทิน ปราการเมืองและสระน้ำเสวยที่ชำรุดปรักนั้นเสร็จ แลพระองค์เสด็จสำราญราชหฤทัยในที่นั้น

ส่วนหลวงสรศักดิ์ครั้นเห็นเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์สึกเอาภิกษุสามเณรออกมากระทำราชการเป็นอันมาก ให้ร้อนในพระพุทธศาสนาดังนั้น ก็เอาเหตุนั้นขึ้นกราบทูลพระกรุณาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสทราบเหตุดังนั้น ก็มิได้เอาโทษแก่พระยาวิไชยเยนทร์ และมิได้ตรัสเป็นประการใด และหลวงสรศักดิ์จึ่งคิดว่าไอ้ฝรั่งคนนี้มันโปรดปรานยิ่งนัก จะกระทำผิดสักเท่าใด ๆ ทรงพระกรุณาก็มิได้เอาโทษ และกูจะทำโทษอันมันเองสักครั้งหนึ่ง จึ่งเข้าไปคอย

---

* โปรดสังเกต พระราชพงศาวดารฉบับนี้ตอนต้นเรียกพระยาวิชาเยนทร์ ส่วนตอนหลังตั้งแต่ตรงนี้เป็นต้นไป เรียกพระยาวิไชยเยนทร์ทั้งนั้น กรมศิลปากรมิได้แก้ไข คงให้พิมพ์ตามต้นฉบับเดิม

เจ้าพระยาวิไชยเยนทร์อยู่ที่อันเคยนั่งว่าราชการในพระราชวังนั้น ครั้นเช้าเจ้าพระยาสมุหนายกฝรั่งเข้าไปในพระราชวังแล้วก็นั่งว่าราชการในที่นั้น และหลวงสรศักดิ์เห็นได้ที ก็เข้าชกเอาปากเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์ ฟันหัก ๒ ซี่ แล้วก็หนีออกไปยังบ้าน แล้วลงเรือเร็วรีบล่องลงไปยังกรุงเทพมหานคร ส่วนเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์เมื่อหลวงสรศักดิ์ชกเอานั้นล้มอยู่ ครั้นได้สติแล้วก็ลุกขึ้น และบ้วนฟันออกเสีย แล้วก็เข้าไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีโลหิตไหลออกจากปากพลางทางกราบทูลว่า อาญาเป็นล้นเกล้า บัดนี้หลวงสรศักดิ์ชกเอาปากข้าพระพุทธเจ้าจนฟันหัก ๒ ซี่ ข้าพระพุทธเจ้าสิ้นสมปฤๅดีล้มสลบลงอยู่ ปิ่มประหนึ่งจะถึงแก่สิ้นชีวิต ข้าพระพุทธเจ้าได้ความเจ็บอายแก่ข้าราชการทั้งหลายเป็นอันมาก ขอทรงพระกรุณาโปรดลงพระราชอาชญาแก่หลวงสรศักดิ์จงหนัก แล้วข้าพระพุทธเจ้าจึ่งจะสิ้นความเจ็บอาย

สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสได้ทรงฟังดังนั้น ก็ทรงพระพิโรธแก่หลวงสรศักดิ์ จึ่งดำรัสแก่เจ้าพระยาวิไชยเยนทร์ว่า ท่านทะเลาะวิวาทกับมันหรือประการใด จึ่งเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์กราบทูลพระกรุณาว่า ข้าพระพุทธเจ้าจะได้ทะเลาะวิวาททุ่มเถียงกับหลวงสรศักดิ์สิ่งใดสิ่งหนึ่งนั้นหามิได้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสได้ทรงฟังดังนั้น ก็ยิ่งทรงพิโรธนัก จึ่งดำรัสสั่งตำรวจให้ไปเอาตัวหลวงสรศักดิ์เข้ามา ขุนหมื่นตำรวจรับพระราชโองการแล้ว ก็รีบออกไปเอาตัวหลวงสรศักดิ์ ณ บ้าน ครั้นไม่ได้ตัวแล้วก็กลับเข้ามากราบทูลพระกรุณาให้ทราบ จึ่งมีพระราชดำรัสให้ตำรวจทั้งหลายไปเที่ยวหาตัวหลวงสรศักดิ์มาให้จงได้ แล้วมีพระราชโองการตรัสแก่เจ้าพระยาวิไชยเยนทร์ว่า ท่านจงยับยั้งอยู่เราจะหาตัวมันให้ได้ก่อน และเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์เข้ามาเฝ้าขณะใด ก็กราบทูลกล่าวโทษหลวงสรศักดิ์เพิ่มเติมขึ้นทุกครั้ง จึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงพระวิจารณ์ในคดีนั้น และทรงพระราชดำริระลึกถึงถ้อยคำอันหลวงสรศักดิ์กราบทูลกล่าวโทษเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์แต่ครั้งก่อนนั้น ก็เห็นว่าเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์กระทำผิดจริง จึ่งดำรัสว่าไอ้เดื่อมันเห็นโทษท่านทำผิด จึ่งชกให้ได้ทุกขเวทนา และเราจะมีโขนโรงใหญ่ทำขวัญให้แก่ท่าน ส่วนเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์ก็มิได้เต็มใจโดยพระราชดำรัสนั้น และกราบทูลพระกรุณาขอแต่ให้ทำโทษหลวงสรศักดิ์ถ่ายเดียว

ฝ่ายหลวงสรศักดิ์ก็ไปเฝ้าเจ้าแม่วัดดุสิต ซึ่งเป็นมารดาเจ้าพระยาโกษาเหล็ก โกษาปาน และเป็นพระนมผู้ใหญ่ของสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวนั้น และถวายบังคมแล้ว ก็กราบทูล

แถลงการอันเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์กระทำให้ร้อนในพระพุทธศาสนาเหมือนดังนั้น และได้กราบทูลพระกรุณาแล้ว ก็มิได้เอาโทษ ข้าพระพุทธเจ้ามีความโทมนัสถึงพระพุทธศาสนาอันเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์จะทำพระพุทธศาสนาให้พินาศเสื่อมสูญดังนั้น จึ่งชกเอาปากเจ้าสมุหนายก แล้วก็หนีลงมา และบัดนี้สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระพิโรธ จะลงพระราชอาชญาแก่ข้าพระพุทธเจ้า ขอจงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม อัญเชิญเสด็จขึ้นไปขอพระราชทานโทษข้าพระพุทธเจ้าครั้งหนึ่งเถิด

จึ่งเจ้าแม่ผู้เฒ่าได้ทรงฟังดังนั้น ก็เห็นโทษอันเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์ทำผิด จึ่งเสด็จด้วยเรือพระที่นั่งขึ้นไปยังเมืองลพบุรีและเสด็จถึงฉนวนน้ำประจำท่า ก็พาหลวงสรศักดิ์ขึ้นไปยังพระราชวัง ให้ยับยั้งอยู่นอกลับแลก่อน แล้วก็เสด็จไปเฝ้าข้างใน และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสทอดพระเนตรเห็นแล้ว ก็กระทำปัจจุคมนาการ เชิญเสด็จให้สถิตร่วมราชาอาสน์ และยกพระหัตถ์อัญชุลีแล้วก็ดำรัสถามว่า พระมารดาขึ้นมาด้วยธุระสิ่งใด จึ่งเจ้าแม่ผู้เฒ่ากราบทูลโดยเหตุทั้งปวงนั้นทุกประการ สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสทราบเหตุดังนั้นแล้ว ก็มีพระราชโองการให้หาหลวงสรศักดิ์มาเฝ้า แล้วก็ดำรัสบริภาษเป็นอันมาก แล้วเจ้าแม่ผู้เฒ่ากราบทูลขอพระราชทานโทษ ก็ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานให้ แล้วตรัสบอกประพฤติเหตุทั้งปวง อันหลวงสรศักดิ์ทำแก่เจ้าพระยาวิไชยเยนทร์นั้น ให้แก่เจ้าแม่ผู้เฒ่าทราบสิ้นทุกประการ แล้วดำรัสให้ยับยั้งอยู่ ณ พระราชวัง ๒-๓ วัน และทรงปรนนิบัติด้วยเคารพเป็นอันดี แล้วก็อัญเชิญเสด็จกลับลงไปยังกรุงเทพมหานคร

ในขณะนั้นท้าวพระยาข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งหลาย จำเดิมแต่เจ้าพระยาวิไชยเยนทร์ว่าราชการที่สมุหนายกนั้น ก็มิได้เต็มใจ จึ่งปรึกษากันว่า ข้าราชการทั้งปวงที่มีสติปัญญาสัตย์ซื่อมั่นคง ควรที่จะเลี้ยงเป็นอัครมหาเสนาธิบดีได้นั้นพอจะมีอยู่บ้างและทรงพระกรุณามิได้ชุบเลี้ยงขึ้น และมาโปรดปรานพระราชทานที่สมุหนายกให้แก่ไอ้ฝรั่งลูกค้าต่างประเทศ อันมิได้ซื่อสัตย์คิดประทุษร้ายในละอองธุลีพระบาทอยู่ดังนี้ ก็มิบังควรยิ่งนัก และถ้อยคำว่าดังนี้ก็ปรากฏมีเนือง ๆ จนทราบถึงพระกรรณ สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสทราบเหตุดังนั้น ก็มีพระราชดำริจะแก้ความครหาแห่งข้าราชการทั้งปวง ด้วยทรงพระกรุณาเห็นแท้ว่า เจ้าพระยาวิไชยเยนทร์มีสติปัญญายิ่งกว่าข้าราชการทั้งสิ้น แล้วได้ของวิเศษต่าง ๆ ในทมิฬเสทรประเทศมาถวายเป็นอันมาก จึ่งโปรดให้เป็นอัครมหาเสนาธิบดีต่างพระเนตรพระกรรณ และซึ่งประทุษร้ายนั้นทรงพระกรุณาเสี่ยงเอาพระบารมี

จะได้สะดุ้งพระทัยนั้นหามิได้

ครั้นอยู่มาเพลาหนึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จออก ณ ท้องพระโรงหลวง พร้อมด้วยมุขมาตยาเสนาบดี กระวีราชปโรหิตาจารย์เฝ้าอยู่เดียรดาษ มีพระราชดำรัสสำแดงสติปัญญาอันยิ่งแห่งเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์ให้ปรากฏ จึ่งมีพระราชโองการดรัสสั่งท้าวพระยาข้าราชการทั้งปวงว่า ท่านทั้งหลายจงช่วยกันเอาปืนพระพิรุณขึ้นชั่งดูและจะหนักสักกี่หาบ จึ่งท้าวพระยาข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลายรับพระราชโองการแล้ว ก็ชวนออกมาคิดอ่านการอันจะชั่งปืนนั้น และจะทำตราชูชั่งให้ใหญ่ เอาสายโซ่ผูกแขวนขึ้น ณ ไม้ คันชั่งปักให้สูงและจะเอาปืนขึ้นชั่งบนนั้น ก็เห็นตราชูชั่งและสายโซ่อันผูกนั้นจะทานไว้มิได้ ด้วยพระพิรุณบอกนี้ใหญ่หลวงนัก และคิดอ่านประการใดก็สิ้นสติปัญญา จึ่งเข้ามากราบทูลพระกรุณาโดยเหตุเหลือกำลังที่จะเอาขึ้นชั่งนั้นมิได้

สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าช้างเผือกตรัสได้ทรงฟังดังนั้น จึ่งแย้มพระโอษฐ์ดำรัสสั่งเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์ว่า ท่านจงออกไปชั่งปืน (พระ) พิรุณให้รู้ว่าหนักเท่าใด จึ่งเจ้าพระ-ยาวิไชยเยนทร์รับพระราชโองการแล้ว ออกไปคิดอ่านการอันจะชั่งปืน แล้วให้เอาเรือนางเป็ดอันใหญ่หลายลำมาเทียบขนานกัน ณ ท่า แล้วก็ให้ลากปืนพระพิรุณลงไปในเรือนางเป็ดที่ขนานนั้น และเรือหนักจมลงไปเพียงไร ก็หมายไว้เพียงนั้น แล้วก็ให้ลากปืนขึ้นมาเสียจากเรือ จึ่งให้ขนเอาอิฐหักและก้อนศิลามาชั่งให้ได้น้ำหนักเท่าใด ๆ แล้ว ก็ทิ้งลงไปในเรือดราบเท่าจนเรือจมลงไปถึงที่อันหมายไว้นั้น ก็รู้ว่าปืนพระพิรุณหนักเท่านั้น จึ่งเอาเหตุนั้นเข้ามากราบทูลพระกรุณาให้ทราบ พระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวดรัสได้ทรงฟังดังนั้นก็ทรงพระโสมนัส ดำรัสสรรเสริญสติปัญญาเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์ ซึ่งเอาปืนขึ้นชั่งได้นั้นเป็นอันมาก แล้วก็มีพระราชโองการตรัสแก่ท้าวพระยามุขมนตรีทั้งหลายว่า เมื่อเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์เขามีสติปัญญายิ่งกว่าท่านทั้งปวงดังนี้ หรือจะมิให้เราเลี้ยงเขาเป็นใหญ่กว่าท่านทั้งปวงเล่า แล้วก็ทรงพระกรุณาปูนบำเหน็จ พระราชทานเสลี่ยงงาให้เจ้าพระยาวิไชย-เยนทร์ขี่ แล้วทรงพระกรุณาโปรดให้นั่งเบาะสูงศอกหนึ่ง ขณะเมื่อเฝ้านั้น และพระราชทานเครื่องอุปโภคเป็นอันมาก จำเดิมแต่นั้นมาเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์ว่าราชการอันใด ก็ยิ่งสิทธิ์ขาดขึ้น และคิดอ่านเพ็ดทูลสิ่งใด ก็ว่ากล่าวพอพระทัยทุกประการ ท้าวพระยาข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลาย ก็ยำเกรงยิ่งนัก

อยู่มาเพลาหนึ่ง จึ่งเจ้าพระยาสมุหนายกกราบทูลพระกรุณาว่า เมืองพระพิษณุโลก

เป็นหัวเมืองใหญ่กว่าฝ่ายเหนือ และที่ทางซึ่งจะรับราชศัตรูเพื่อจะมีมานั้น เห็นมิสู้มั่นคง และจะขอพระราชทานให้ก่อป้อมใหญ่ไว้สำหรับเมือง อนึ่งฝ่ายข้างปากใต้เล่า จะขอให้ก่อป้อมไว้ ณ เมืองธนบุรีทั้งสองฟากน้ำ และจะทำสายโซ่อันใหญ่ขึงขวางน้ำตลอดถึงกันทั้งสองฟาก สำหรับป้องกันอริราชไพรีจะมีมาทางชเล สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสเห็นชอบด้วยโดยถ้อยคำเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์กราบทูลนั้น และทรงพระกรุณาดำรัสให้เจ้าพระยาวิไชย-เยนทร์เป็นแม่กองก่อป้อม ณ เมืองพระพิษณุโลก และเมืองธนบุรีนั้นแล้วเสร็จทั้ง ๒ ตำบล

ครั้งนั้นพระบาทบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาททุกปี ๆ มิได้ขาด และเสด็จประทับอยู่ ณ พระราชนิเวศน์ธารเกษม ทรงพระกรุณาให้เล่นการมหรสพถวายพุทธบาทสมโภช ๓ วัน ตามบุราณราชประเพณีเสร็จแล้ว ก็เสด็จกลับยังเมืองลพบุรี และให้ตกแต่งชุดชเลชุบศรและทางสระแก้ว และทางท่าเรือตำบลพระตำหนักท่าสนุก แล้วทรงพระกรุณาให้ปฏิสังขรณ์พระมณฑปพระพุทธบาทที่ชำรุดปรักนั้นแล้วเสร็จและพระองค์บำเพ็ญพระราชกุศลเป็นศาสนูปถัมภกโดยอเนกประการ

อยู่มาวันหนึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปประพาส ณ พระตำหนักตำบลสระแก้ว พร้อมด้วยมุขมนตรีทั้งหลายโดยเสด็จพระราชดำเนินที่นั้นเป็นอันมาก และเมื่อเสด็จกลับเข้าในพระราชวัง พระองค์เสด็จทรงม้าพระที่นั่งบรมราชพาหนะมีพรรณอันแดงประดับด้วยเครื่องราชูปโภคพร้อมเสร็จ และเสด็จขับม้าพระที่นั่งเป็นบาทย่างสะเทินมาถึงหน้าวัดพระศรีรัตมหาธาตุจึงเสด็จลงจากม้าพระที่นั่ง มีพระราชโองการตรัสเรียกพระเพทราชาเข้ามา แล้วดำรัสว่า ท่านจงมาขี่ม้าแดงพยศตัวนี้ลองดู จะขี่ได้หรือมิได้ จึงพระเพทราชารับพระราชโองการกราบถวายบังคมแล้ว ก็เปลื้องผ้าส่านซึ่งเกี้ยวพุงนั้น ออกปูทับพระยี่ภู่บนอานม้า เพื่อเคารพในละอองธุลีพระบาท มิได้นั่งร่วมราชาอาสน์นั้น จึงขึ้นขี่ม้าพระที่นั่งขับย่างไป ฝ่ายตำรวจแห่หน้าหลัง และเจ้าพนักงานซึ่งถือเครื่องสูงและกลองชนะแตรสังข์ทั้งหลาย ก็สำคัญว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนิน จึงประโคมแตรสังข์เภรีนี่สนั่นนฤนาท เคลื่อนขยายพยุหบาตราเป็นมหามงคลนิมิตเหตุ อันพระเพทราชาจะได้เสวยราชสมบัติ เป็นบรมกษัตริย์ผ่านธรณีนั้น และพระเพทราชาเห็นดังนั้นก็ตกใจ จึงลงจากม้าพระที่นั่ง กราบถวายบังคมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสทอดพระเนตรเห็นดังนั้นก็ทรงพระสรวลว่า คนทั้งหลายนี้มันสำคัญว่าเรา แล้วเสด็จกลับขึ้นม้าพระที่นั่งไปยังพระราชวังนั้น

พระบาทสมเด็จบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จเสวยศวรรยาธิปัตยถวัลยราชย์ ณ เมืองลพบุรี และพระนครศรีอยุธยาเป็นมหาบรมสุข สนุกมั่งคั่ง พรั้งพร้อมด้วยพลช้างพลม้า พลานิกรทวยหาญแกล้วกล้าสามารถ ปราศจากอริราชไพรีมิได้มีมาย่ำยีบีฑา ระอาพระเดชเดชานุภาพกฤษฎาธิการ และพระองค์เสด็จผ่านพิภพสิริมไหสุริยสันตติวงศ์ดำรงราชอาณาจักรโดยยุติธรรมโบราณราชบรมกษัตริย์สืบกันมา ฟ้าฝนก็ตกต้องตามฤดูกาลธัญญาหารก็บริบูรณ์ทั่วนิคมชนบท พระเกียรติยศคือฉัตรแก้วกั้นเกศ ทุกประเทศธานีใหญ่น้อยทั้งปวง ซึ่งเป็นข้าขอบขัณฑเสมา ก็ผาสุกสมบูรณ์ยิ่งนัก

ลุศักราช ๑๐๔๔ ปีจอ จัตวาศก ขณะนั้นพระยาเศวตกุญชรบรมคเชนทรฉัททันต์นั้นป่วยลงถึงอนิจกรรม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระโทมนัสอาลัยในพระยาช้างเผือกนั้นเป็นอันมาก จำเดิมแต่นั้นมาก็มิได้สบายพระทัยเลย จนทรงพระประชวรลงในปีนั้น และพระโรคนั้นก็หนักลง จะทรงนั่งว่าราชการมิได้ ลำบากพระทัยนัก จึ่งมีพระราชโองการตรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อม โปรดให้พระเพทราชาว่าราชการแทนพระองค์ และพระเพทราชาก็ไปว่าราชการแทนอยู่ตึกพระเจ้าเหา พร้อมด้วยท้าวพระยาเสนาบดีมุขมนตรีทั้งหลายเป็นอันมาก และให้มีตราไปทุกเมือง ให้เจ้าเมืองกรมการจัดแจงตรวจตราเลกหัวเมืองให้พร้อมไว้แล้วให้ขัดด่านทางทุก ๆ ตำบล เกลือกกิตติศัพท์ซึ่งทรงพระประชวรนั้นจะเลื่องลือไป หมู่อรินราชไพรีรู้แล้วจะกำเริบยกมาย่ำยีบีฑาในแว่นแคว้น และให้ตรวจตราตระเวนรักษาด่านแดนระวังการศึกและพระเพทราชาว่าราชการครั้งนั้นโดยสุจริต จะได้คิดสิ่งใดสิ่งหนึ่งนั้นหามิได้

อยู่มาวันหนึ่งหลวงสรศักดิ์เข้าไปในพระราชวัง มิได้ไปฟังราชการ ณ ตึกพระเจ้าเหา และไปนั่งอยู่ ณ ทิมดาบ จึ่งเห็นสมิงพระตะบะผู้เฒ่า ก็เรียกให้เข้ามานั่งในที่นั้น และสนทนากันด้วยกิจอื่น ๆ เป็นอันมาก แล้วจึ่งถามสมิงพระตะบะว่า อย่างธรรมเนียมข้างรามัญประเทศ ถ้าพระเจ้าแผ่นดินทรงพระประชวรหนัก จะถึงกาลทิวงคต และพระราชบุตรพระราชนัดดา วงศานุวงศ์ และเสนาบดี จะคิดเอาราชสมบัตินั้นทำอย่างไร จึงพระตะบะก็บอกว่า อย่างธรรมเนียมข้างรามัญประเทศ ถ้าพระมหากษัตริย์ประชวรหนักจะสวรรคตและผู้ใดจะคิดเอาราชสมบัตินั้น ก็เร่งจัดแจงตระเตรียมผู้คนเครื่องศัตราวุธให้พร้อมไว้แต่ยังมิทันสวรรคต ครั้นเห็นจวนจะสวรรคตแล้วก็ยกจู่เข้าไปปล้นราชสมบัติในเพลานั้น อย่าทันให้คนอื่นรู้ จึ่งจะได้โดยสะดวก ถ้าและผู้อื่นรู้การนี้แล้ว ก็จะมีความปรารถนาในราชสมบัติ

บ้างและจะตระเตรียมผู้คนรบพุ่งช่วงชิงกัน จะฆ่าฟันกันตายเป็นอันมาก แล้วก็จะไม่สมคะเนที่คิดไว้ และจะได้เป็นอันยากนัก หลวงสรศักดิ์ได้ถ้อยคำสมิงพระตะบะออกอุบายชี้แจงดังนั้น ก็มีความยินดีนักจึ่งว่า บัดนี้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรหนัก เห็นจะสิ้นพระชนมายุสวรรคาลัยใน ๒-๓ วันนี้เป็นแท้ และตัวเราเป็นพระราชโอรส มีความปรารถนาในราชสมบัติและคิดอ่านเอาราชสมบัติ ท่านจะเข้าด้วยเราหรือหาไม่ จึ่งสมิงพระตะบะก็ตอบว่า ถ้าท่านจะทำการจริงแล้ว ข้าพเจ้าก็จะช่วยคิดอ่านด้วย อย่าวิตกเลย หลวงสรศักดิ์เห็นสมิงพระตะบะเข้าด้วยสุจริตจริงแล้ว จึ่งถามว่า คนของท่านมีอยู่มากน้อยเท่าใด สมิงพระตะบะบอกว่า มีอยู่ ๓๐๐ เศษ หลวงสรศักดิ์จึ่งว่า ท่านจงเตรียมให้พร้อมไว้แต่ใน ๒-๓ วัน สรรพด้วยเครื่องศัสตราวุธทั้งปวง แล้วจงซุ่มไว้อย่าให้ใคร ๆ รู้และสมิงพระตะบะรับคำแล้วก็ไปจัดแจงผู้คนและเครื่องศัสตราวุธไว้พร้อมเสร็จทุกประการ

ครั้นค่ำเพลาประมาณยามเศษ หลวงสรศักดิ์ก็ขึ้นไปหาพระเพทราชา ณ จวน ยกมือไหว้แล้วจึ่งถามว่า บัดนี้เจ้าคุณว่าราชการอย่างไร จึ่งพระเพทราชาก็บอกโดยกิจอันว่าราชการนั้นให้แจ้งสิ้นทุกประการ หลวงสรศักดิ์จึ่งถามว่า เจ้าคุณว่าราชการบัดนี้ จะเอาราชสมบัติเองหรือ ๆ จะให้แก่ผู้ใด พระเพทราชาจึ่งบอกว่า ถ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว บิดาก็จะถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ซึ่งเสด็จอยู่ ณ พระราชวังหลัง หลวงสรศักดิ์ได้ฟังดังนั้นจึ่งว่า ถ้าเจ้าคุณจะยอมให้แก่ผู้อื่นไซร้ ข้าพเจ้าก็ไม่เข้าด้วย พระเพทราชาได้ฟังถ้อยคำหลวงสรศักดิ์ว่าดังนั้น ก็เห็นว่าจะกระทำการใหญ่ จึ่งว่าเจ้าจะคิดอ่านกระทำเป็นประการใด ๆ บิดาก็จะกระทำตามถ้อยคำทุกประการ หลวงสรศักดิ์จึ่งว่า ผู้คนทแกล้วทหารที่ร่วมใจของเรามีอยู่มากน้อยเท่าใด เจ้าคุณจงให้หาตัวมาให้สิ้น และให้ตระเตรียมเครื่องศัสตราวุธให้พร้อมมือกัน และให้ซุ่มอยู่ ณ วัดและบ้านทั้งหลาย แยกย้ายกันอยู่ อย่าให้การเอิกเกริกเฟื่องฟุ้งไป และเจ้าคุณจงจัดแจงการให้พร้อมไว้แต่ใน ๒-๓ วัน แล้วจึ่งส่งคนทั้งหลายไปยังสำนักข้าพเจ้า ๆ จะคิดอ่านเอาราชสมบัติให้ได้ และพระเพทราชาก็เห็นด้วยโดยความคิดทุกประการแล้ว หลวงสรศักดิ์ก็กราบลาไปยังบ้าน

ส่วนพระเพทราชาก็จัดแจงตระเตรียมผู้คน เครื่องศัสตราวุธทั้งปวงพร้อมเสร็จแล้ว ก็ไปส่งยังบ้านหลวงสรศักดิ์ แล้วก็ไปว่าราชการอยู่ ณ ตึกพระเจ้าเหาพร้อมด้วยพระยาข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลาย ประชุมกันอยู่ที่นั้นทุกเพลาเช้าเย็นเป็นนิจกาลมิได้ขาด

ขณะนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรอยู่ ณ พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ และ

พระโรคนั้นกำเริบมากขึ้น จะเสวยพระกระยาหารก็ไม่ได้ เกือบใกล้จะสวรรคตอยู่แล้ว และหลวงสรศักดิ์คิดการนั้นด้วยหลวงทรงบาท กรมช้างขวาผู้หนึ่ง เป็นที่ไว้ใจได้ ครั้นเห็นพอจะทำการได้แล้ว จึ่งให้หาทแกล้วทหารทั้งหลาย และรามัญพวกสมิงพระตะบะประมาณ ๓๐๐ เศษ มาพร้อมกัน แล้วจึ่งสั่งว่า ท่านทั้งหลายจงชวนกันไปลับอาวุธ แล้วจงแยกย้ายกันไปซุ่มอยู่ทางนั้น ๆ พร้อมกันแต่ในเพลาชาย ๓ นาฬิกา แล้วจงทำอุบายเอาอาวุธซ่อนเข้าไปในพระราชวังให้จงได้ จงทำอย่าให้นายประตูเขาสงสัย ถ้าเราเข้าไป ณ ตึกพระเจ้าเหาสักครู่หนึ่งแล้ว ท่านทั้งหลายจงรีบเข้าไปที่นั่นให้พร้อมกัน แล้วจงเอาอาวุธพาดตามช่องประตูหน้าต่างตึกนั้น และแวดล้อมเราอยู่โดยรอบ คนทั้งหลายรับคำแล้ว ก็ไปทำตามถ้อยคำทุกประการ แล้วคิดอ่านเอาอาวุธซ่อนเข้าไปได้ในพระราชวัง แล้วก็แยกกันคอยอยู่ในที่สมควร มิให้ผู้อื่นสงสัย

ฝ่ายหลวงสรศักดิ์ก็ใช้ทนายให้เข้าไปดูท้าวพระยาข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลายซึ่งประชุมกันอยู่ ณ ตึกพระเจ้าเหานั้น มาพร้อมกันแล้วหรือยังประการใด และทนายก็เข้าไปยังตึกพระเจ้าเหา เห็นท้าวพระยาข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งหลายมาสิ้นแล้ว ยังไม่มาแต่เจ้าพระยาวิไชยเยนทร์ผู้เดียว ก็กลับเอาเหตุนั้นมาแจ้งแก่หลวงสรศักดิ์ ๆ ได้ฟังแล้วว่าทำไมกับไอ้ฝรั่งนั้น มันไม่มาก็แล้วไปเถิด

ครั้นเพลาชายแล้ว ๓ นาฬิกา หลวงสรศักดิ์ก็แต่งกายอันจะให้มีอำนาจเสร็จแล้ว ก็เข้าไปในพระราชวัง แวดล้อมด้วยทหารร่วมใจ ๑๖ คน และให้ทนายคนสนิทผู้หนึ่งถือดาบตามเข้าไปด้วย ครั้นเข้าไป ณ ตึกพระเจ้าเหาแล้ว ก็นั่งที่ใกล้พระเพทราชา ยกมือไหว้บิดาแล้วจึ่งว่าขึ้นท่ามกลางขุนนางทั้งปวงว่าบัดนี้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรหนักอยู่แล้ว ถ้าและพระองค์เสด็จสวรรคตไซร้ ตัวเราเป็นพระราชโอรสจะเอาราชสมบัติ ท่านทั้งหลายจะเข้าด้วยเราหรือไม่ ให้เร่งบอกมา ถ้าผู้ใดไม่เข้าด้วยเรา ๆก็จะประหารชีวิตผู้นั้นเสีย ขณะเมื่อหลวงสรศักดิ์ว่าขึ้นดังนั้น ฝ่ายทแกล้วทหารทั้งหลายก็มาพร้อมกันสิ้น และเอาอาวุธพาดเข้าไปตามช่องประตูหน้าต่างตึกนั้นโดยรอบ บ้างก็ถืออาวุธเข้าไปในตึกนั้นเป็นอันมาก ส่วนพระยาพระหลวงขุนหมื่น ข้าราชการผู้ใหญ่น้อยทั้งหลาย ได้ฟังถ้อยคำหลวงสรศักดิ์ว่าดังนั้น แล้วเห็นผู้คนถืออาวุธเป็นอันมาก ก็ตกใจกลัวยิ่งนัก และจะคิดอ่านประการใดก็เห็นไม่ได้ ด้วยการนั้นจู่เอามิทันรู้ตัวกลัวความตายก็ต้องนิ่งอยู่ มิรู้ที่จะโต้ตอบประการใด บ้างก็ยอบกายลงถวายบังคมเป็นอันมาก หลวงสรศักดิ์เห็นดังนั้น ก็จับดาบกวัดแกว่ง แล้วก็ร้อง

คุกคามสำทับไปว่า คนทั้งหลายนี้ไฉนจึงนิ่งอยู่เล่า จะเข้าด้วยเราหรือหาไม่ให้เร่งว่ามา ถ้าผู้ใดไม่เข้าด้วยเรา ๆ ก็จะฟันเสียบัดนี้ ส่วนท้าวพระยาข้าราชการทั้งหลายเห็นดังนั้น ก็ยิ่งสะดุ้งตกใจกลัวยิ่งนัก ต่างคนต่างถวายบังคมพร้อมกัน แล้วกราบทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอเข้าด้วยพระองค์ และจะขอเป็นข้าทำราชการอยู่ใต้ละอองธุลีพระบาทสืบไป หลวงสรศักดิ์เห็นขุนนางทั้งปวงอยู่ในอำนาจสิ้นแล้ว ก็ไปถวายบังคมพระเพทราชาผู้เป็นบิดา และรับพระโองการ แล้วมอบเวนสมบัติถวายแก่พระเพทราชานั้น

ฝ่ายท้าวพระยาข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลาย ก็รับบัณฑูรแก่หลวงสรศักดิ์ และอัญเชิญขึ้นประดิษฐาน ณ ที่มหาอุปราช ในขณะนั้นจึงหลวงสรศักดิ์ผู้สำเร็จราชการ ณ ที่มหาอุปราช ก็ใช้ให้ทนายไปอาราธนาพระพุทธรูป คัมภีร์ปริยัติธรรม ณ เรือนและให้ไปนิมนต์พระสงฆ์และคามวาสีและราชาคณะมาด้วยพร้อมกัน แล้วก็ถวายนมัสการพระรัตนตรัยญาณธิคุณสุนทรภาพด้วยเบญจางคประดิษฐ์ แล้วให้ขุนนางทั้งปวงนั้นกินน้ำพิพัฒน์สัตยาถวายสาบานตามโบราณราชประเพณีเสร็จทุกประการ

จึ่งพระเพทราชาผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ก็ให้เจ้าพระยาสุรสงครามเป็นผู้รับสั่ง ให้ไปหาตัวเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์เข้ามา ถ้าสำเร็จราชการแล้ว เราจะเลี้ยงให้ถึงขนาด และเจ้าพระยาสุรสงครามก็สั่งให้ทนายออกไปหาตัวเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์ ณ บ้าน ว่ามีพระราชโองการให้หา ครั้นเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์ได้แจ้ง ก็เข้าใจในเหตุทั้งนั้น และจึ่งถามว่าใครเป็นผู้รับสั่ง ทนายก็บอกว่าเจ้าพระยาสุรสงครามเป็นผู้รับสั่ง เจ้าพระยาวิไชยเยนทร์ว่า เจ้าพระยาสุรสงครามให้หาเราไปบัดนี้ ประดุจเขียนด้วยมือและจะลบด้วยเท้าเล่า ด้วยเจ้าพระยาสุรสงครามมีคุณูปการแก่เราเป็นอันมาก ได้ชุบย้อมมาแต่เดิมนั้น และกลับจะมาทำลายคุณเสียดังนี้ ก็มิควรยิ่งนัก ถ้าเราจะเข้าไปบัดนี้ ดีร้ายจะมีภัยอันตรายเป็นมั่นคง และทนายก็เตือนว่า พระโองการให้หาเป็นการเร็ว เจ้าพระยาวิไชยเยนทร์มิอาจจะขัดพระราชโองการได้ ก็ตกแต่งกายแล้วขึ้นเสลี่ยงมีบโทน และทนายแห่หน้ามาจนเข้าประตูในพระราชวังนั้น

ส่วนหลวงสรศักดิ์ผู้สำเร็จราชการ ณ ที่มหาอุปราชนั้น เมื่อให้ไปหาตัวเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์นั้น ก็กะเกณฑ์ทแกล้วทหารให้ไปอยู่ประจำรักษาทุกป้อมทุกประตูรอบพระราชวังทั้งปวง และให้ปิดประตูเสีย อย่าให้ผู้ใดเข้าออกแปลกปลอมได้ ให้ตรวจตราระวังระไวเป็นกวดขันทุกตำบล แล้วก็จัดแจงทแกล้วทหารให้ไปคอยเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์อยู่ทาง

ประตูจะเข้ามา ถ้าเข้ามาแล้ว (ให้) ฆ่าเสีย ครั้นเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์เข้ามาถึงในประตูพระราชวัง คนซึ่งคอยอยู่สองข้างประตูนั้น ก็เอาไม้พลองตีเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์ตกลงจากเสลี่ยง แล้วประหารจนสิ้นชีวิตนั้น และพวกเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์นั้น ครั้นเห็นนายเป็นเหตุแล้วก็ตกใจกลัว ต่างคนต่างวิ่งหนีกระจัดกระจายพลัดพรายไปสิ้น

จึ่งพระเพทราชาผู้สำเร็จราชการแผ่นดินก็พาหลวงสรศักดิ์ขึ้นไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงพระประชวรหนักอยู่ ณ พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ และถวายบังคมแล้วกราบทูลถามพระอาการอันทรงประชวรนั้น แล้วก็กราบทูลแถลงกิจจานุกิจราชการทั้งปวง ซึ่งได้ว่ากล่าวบังคับบัญชานั้นเสร็จสิ้นทุกประการ แล้วบังคมทูลพระกรุณาว่า ถ้าพระเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตไซร้ ข้าพระพุทธเจ้าจะรักษาราชสมบัติไว้ถวายสมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมพระราชวังหลัง สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวได้ทรงฟังพระเพทราชากราบทูลดังนั้น ก็เข้าพระทัยในกิริยาแห่งพระเพทราชาและหลวงสรศักดิ์อันคิดการเป็นขบถนั้น ก็ทรงพระพิโรธและทรงจับเอาพระแสงดาบซึ่งวางอยู่ข้างที่ แล้วเสด็จลุกยืนขึ้นได้ด้วยสามารถ พระองค์ทรงพระพิโรธเป็นกำลัง มีพระราชโองการตรัสว่า ไอ้สองคนพ่อลูกนี้คิดการเป็นขบถแล้วพระองค์จะเสด็จพระราชดำเนินไปประหารชีวิตพระเพทราชาและหลวงสรศักดิ์ ก็มิอาจสามารถจะเสด็จพระราชดำเนินไปได้ ด้วยทรงพระประชวรหนักทุพพลภาพอยู่แล้ว ทั้งพระกายก็สั่น จะเสด็จดำรงพระองค์มิได้ ก็ล้มลงในที่นั้น และพระแสงดาบทรงนั้น ก็ตกจากพระหัตถ์ แล้วมีพระราชดำรัสว่า เทพยเจ้าผู้บำรุงรักษาพระบวรพุทธศาสนาจงไว้ชีวิตอีกสัก ๗ วัน จะขอดูหน้าไอ้ขบถสองคนพ่อลูกนี้ให้จงได้

ขณะนั้นพระเพทราชาและหลวงสรศักดิ์ก็กลับลงมาจากพระที่นั่งสุทธาสวรรย์แล้ว ก็เข้าใจว่าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จสวรรคตในวันนั้นเป็นแท้อยู่แล้ว จึ่งแต่งคนสนิทให้เอาเรือเร็วลงไปยังกรุงเทพมหานคร และให้ทูลอัญเชิญเสด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าอภัยทศซึ่งเสด็จอยู่ ณ พระราชวังบวรสถานพิมุขฝ่ายหลังว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรอยู่แล้ว และบัดนี้มีพระราชโองการให้อัญเชิญเสด็จขึ้นไปเฝ้า ณ เมืองลพบุรีเป็นการเร็ว ผู้รับสั่งก็เอาเรือเร็วรีบลงไปยังกรุงเทพมหานครในวันนั้น ส่วนสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว จำเดิมแต่เสด็จล้มลงเพลานั้น พระโรคก็กำเริบมากขึ้น จึ่งมีพระราชดำรัสให้หาบรรดาชาวที่ชาววัง ซึ่งเป็นข้าหลวงเดิมประมาณ ๑๕ คน เข้ามาเฝ้าในพระมหาปราสาทที่นั่งสุทธาสวรรย์ ที่เสด็จทรงพระประชวรอยู่นั้น แล้วจึ่งมีพระราชโองการตรัสว่า

บัดนี้ไอ้สองคนพ่อลูกมันคิดการเป็นขบถ ฝ่ายเราก็ป่วยทุพพลภาพหนักอยู่แล้ว เห็นชีวิตไม่ตลอดจน ๓ วัน และซึ่งท่านทั้งหลายจะอยู่ในฆราวาสนั้น เห็นว่าไอ้ขบถพ่อลูกมันจะฆ่าเสียสิ้น อย่าอยู่เป็นคฤหัสถ์เลย จงบวชในพระบวรพุทธศาสนา เอาธงชัยพระอรหันต์เป็นที่พึ่งเถิด จะได้พ้นภัย จึ่งดำรัสให้ไปเบิกเอาไตรจีวร ณ พระคลังศุภรัตมาพอครบตัวกัน และมีพระราชโองการตรัสให้ไปอาราธนาพระสงฆ์ราชาคณะเข้ามาประมาณ ๒๐ รูปในเพลานั้น แล้วดำรัสว่า นิมนต์พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย จงนำเอาคนเหล่านี้ออกไปอุปสมบทบวชเป็นพระภิกขุภาวในพระพุทธศาสนาด้วยเถิด จึ่งพระสังฆราชาคณะทั้งหลายถวายพระพรว่า ซึ่งอาตมาทั้งปวงจะนำเอาอุบาสกเหล่านี้ออกไปอุปสมบท ณ อารามนั้น เห็นว่าผู้ซึ่งประจำรักษาประตูพระราชวังนั้น จะห้ามมิให้ออกไป

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสได้ทรงฟังดังนั้น ก็ทรงพระพิโรธ แล้วโทมนัสในพระทัยเป็นกำลัง แต่มิรู้ที่จะทำประการใด ด้วยทรงพระประชวรหนักเป็นอาสัญทิวงคตอยู่แล้ว จำเป็นจำอยู่ในบังคับพระเพทราชา จึ่งมีพระราชตำรัสว่า ถ้ากระนั้นนิมนต์พระผู้เป็นเจ้าทั้งปวง ให้อุปสมบทบวชคนเหล่านี้ในปราสาทของโยมนี้เถิด จะได้หรือมิได้ และพระสังฆราชาคณะทั้งหลายถวายพระพรว่า ถ้าและพระราชสมภารเจ้าทรงพระราชอุทิศพระมหาปราสาทถวายเป็นพระวิสุงคามสีมาแก่พระสงฆ์แล้ว อาตมภาพ พระสงฆ์ทั้งปวงควรจะให้อุปสมบทกรรมได้ จึ่งทรงพระกรุณาโปรดอนุญาตพระราชอุทิศถวายที่พระมหาปราสาททั้งสอง และจังหวัดพระราชวังทั้งปวงเป็นวิสุงคามสีมาแก่สงฆ์เสร็จแล้ว มีพระราชดำรัสว่านิมนต์พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายกระทำซึ่งสังฆกรรมทั้งปวงเถิด จึ่งพระสงฆ์ราชาคณะทั้งหลายก็ไปอุปสมบทบวชบรรดาข้าหลวงเดิมทั้งปวง เป็นภิกขุภาวะ ณ พระที่นั่งธัญมหาปราสาทเสร็จแล้ว ก็ให้โอวาทโดยสมณกิจแล้ว พระสงฆ์ราชาคณะและพระภิกษุบวชใหม่ทั้งหลาย ก็ถวายพระพรลากลับออกไปยังอาราม

ขณะนั้นบรรดาข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวง ก็ไปมั่วสุมอยู่ ณ พระเพทราชา จะได้มีผู้ใดผู้หนึ่งนำพาในฝ่าละอองธุลีพระบาทนั้นหามิได้ ยังแต่พระปีย์ผู้เดียว ปฏิบัติรักษาประ-คองพระองค์ลุกนั่งอยู่ และพระปีย์ผู้นี้เป็นบุตรขุนไตรสิทธิศักดิ์ ชาวบ้านแก่งทรงพระกรุณาเอามาเลี้ยงไว้ในพระราชวังแต่ยังเยาว์ ให้มีนางนมพี่เลี้ยงประดุจหนึ่งลูกหลวง และพระปีย์นั้นมีพรรณสัณฐานต่ำเตี้ยทรงพระกรุณาเรียกว่าไอ้เตี้ย และพระปีย์กอปรด้วยสวามิภักดิ์นอนอยู่ปลายพระบาท คอยปรนนิบัติพยุงพระองค์ลุกนั่งอยู่ ครั้นรุ่งเพลาเช้าพระปีย์

ลุกออกบ้วนปากล้างหน้า ณ ประตูกำแพงแก้ว จึ่งหลวงสรศักดิ์ ผู้สำเร็จราชการ ณ ที่มหาอุปราช สั่งให้ขุนพิพิธรักษา ชาวที่ ผลักพระปีย์ตกลงไปจากประตูกำแพงแก้ว และพระปีย์ร้องขึ้นได้คำเดียวว่า ทูลกระหม่อมแก้วช่วยด้วย พอขาดคำลงคนทั้งหลายก็คุมเอาตัวพระปีย์ไปประหารชีวิตตายในขณะนั้น

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสได้ทรงฟังเสียงพระปีย์ร้องขึ้นมาดังนั้น ตกพระทัย ความอาลัยในพระปีย์ ดำรัสว่า ใครทำอะไรกับไอ้เดี้ยเล่า และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็สวรรคตในเพลาวันนั้นเป็นวันพฤหัสบดี เดือน ๕ แรม ๓ ค่ำ ศักราช ๑๐๔๔ ปีจอ จัตวาศก พระบาทบรมนาถนารายณ์ราชบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวพระชันษาวอกศก เสด็จเสวยราชสมบัตินั้น พระชนม์ได้ ๒๕ พระพรรษา เสด็จดำรงราชอาณาจักรอยู่ได้ ๒๖ พระพรรษา* ขณะสวรรคต ณ พระที่นั่งสุทธาสวรรย์มหาปราสาทนั้น สิริพระชนม์ ๕๑ พระพรรษา

ส่วนผู้ถือหนังสือรับสั่งซึ่งลงไปยังกรุงเทพมหานครนั้น ก็ไปกราบทูลเจ้าฟ้าอภัยทศเสร็จสิ้นทุกประการ และเจ้าฟ้าอภัยทศมิทันทราบในการอันเป็นคุยรหัส สำคัญพระทัยว่าจริง พี่เลี้ยงกราบทูลว่า อยู่แต่พระเพทราชา หลวงสรศักดิ์ และซึ่งเสด็จขึ้นไปครั้งนั้นจงระมัดระวังพระองค์จงหนัก เจ้าฟ้าอภัยทศทรงพยักเอาแล้ว ก็เสด็จลงเรือพระที่นั่งขึ้นไป ณ เมืองลพบุรี ครั้นไปถึงวัดพระพรหม ตำบลปากน้ำโพสพ ก็เสด็จแวะเรือขึ้นหาพระพรหมครูครู่หนึ่ง แล้วนมัสการลา ก็เสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งรีบขึ้นไปยังเมืองลพบุรี ก็ให้ประทับเรือพระที่นั่งเข้า ณ ฉนวนประจำท่า พอสมเด็จพระบรมบิดาสวรรคตเสียก่อนแล้วหน่อยหนึ่ง จึ่งหลวงสรศักดิ์ผู้สำเร็จราชการ ณ ที่มหาอุปราชก็ให้ข้าหลวงไปกุมเอาพระองค์เจ้าฟ้าอภัยทศไปสำเร็จโทษเสียด้วยท่อนจันทน์ (ที่) ตำบลวัดทรากเสร็จแล้ว

จึ่งสมเด็จพระเพทราชาธิราชเจ้า ก็เสด็จขึ้นเสวยศวรรยาธิปัตย์ถวัลยราชย์ ดำรงพิภพเสมาอาณาจักรสืบไป จึ่งทรงพระกรุณาจัดแจงตั้งแต่งข้าหลวงเดิมทั้งหลาย เป็นขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยเป็นอันมาก โดยสมควรแก่ความชอบเสร็จแล้ว ก็พระราชทานเครื่องอุปโภคตามสมควรแก่ฐานานุศักดิ์ แล้วทรงพระกรุณาโปรดให้บรรดาท้าวพระยาข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวงถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ถวายสาบานตามโบราณราชประเพณีเสร็จแล้ว ก็ให้กระทำพระราชพิธีราชาภิเษกเฉลิมพระราชมนเทียร จึ่งพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า เสด็จดำรงราชอาณาจักรอยู่ได้ ๒๙ พรรษา

หัว ก็ทรงพระกรุณาโปรดให้หลวงสรศักดิ์ซึ่งเป็นบรมโอรสาธิราชขึ้นประดิษฐาน ณ ที่กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ขณะนั้นท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายเฝ้าพร้อมมูลอยู่สิ้น ยังขาดอยู่แต่พระยาหุเซงขารผู้เดียว และพระยาหุเซงขารคนนี้ ขณะเมื่อสมเด็จพระนารายณ์ผู้เป็นเจ้าทรงพระประชวรหนักอยู่นั้น หาอยู่ไม่ มีกิจธุระออกไปอยู่ ณ บ้านป่า ครั้นรู้ว่าเสด็จสวรรคตแล้ว และราชสมบัติได้แก่พระเพทราชาก็ตกใจกลัว รีบเข้ามา ณ เมืองลพบุรี และเข้าไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระเจ้าอยู่หัวมีพระราชโองการตรัสถามว่า พระยาหุเซงขารไปไหนพึ่งมา พระยาหุเซงขารกราบทูลพระกรุณาว่า ข้าพระพุทธเจ้ามีกิจธุระออกไปอยู่บ้านป่า หาอยู่ไม่ ครั้นทราบว่าพระเจ้าแผ่นดินสวรรคต และพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าก็รีบกลับเข้ามาเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาท กระทำราชการสนองพระเดชพระคุณสืบไป สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวดรัสได้ทรงฟังดังนั้น ก็ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานโทษให้ ซึ่งมิได้มาทันนั้น แล้วดำรัสว่า ให้พระยาหุเซงขารถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาตามธรรมเนียม

จึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ดำรัสให้เจ้าพนักงานจัดแจงการ จะเชิญพระบรมศพใส่ในพระโกศเสร็จแล้ว ก็มีพระราชกำหนดแก่ท้าวพระยาเสนาบดีมุขมนตรีทั้งหลาย ให้ตระ-เตรียมการโดยตำแหน่งพนักงานให้พร้อมไว้ อีก ๗ วันจะเสด็จพระราชดำเนินลงไปยังกรุงเทพมหานคร แล้วทรงพระกรุณาให้พระโหราหาฤกษ์ ครั้นถึงวันอันได้มหาพิชัยฤกษ์แล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็อัญเชิญพระบรมโกศลงสู่เรือพระที่นั่งศรีสมรรถชัย อันอำไพด้วยเศวตมยุรฉัตรบังรวิวรรณบังแทรกไสว แห่แหนแน่นไปโดยลำดับชลมารควิถีลงไปยังกรุงเทพพระมหานครก่อน แล้วดำรัสให้เทเอาครัวอพยพข้าทูลละอองธุลีพระบาท และสมณพราหมณาจารย์ทั้งหลายตามเสด็จลงไปทางบกทางเรือ และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จลงสู่เรือพระที่นั่งไกรสรมุขพิมาน อันอลังการด้วยเครื่องสิริราโชปโภคทั้งปวงพร้อมเสร็จ แวดล้อมด้วยราชวงศานุวงศ์ และเสนาพฤฒามาตย์ ราชครูปุโรหิตบัณฑิตชาติ ข้าทูลละอองพระบาทรายเรียงเป็นขนัด โดยกระบวนแห่หน้าหลังคั่งคับถ่องแถวนทีธาร และให้ขยายพยุหบาตราคลาเคลื่อนเลื่อนจากเมืองลพบุรี ล่องลงมายังกรุงเทพมหานครศรีอยุธยา ถึงประทับเรือพระที่นั่ง ณ ฉนวนประจำท่าพระราชวังหลวง ก็เสด็จขึ้นสู่พระราชวัง ทรงพระกรุณาสั่งให้เชิญพระบรมโกศขึ้นประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งสุริยามรินทรมหาปราสาท แล้วดำรัสให้เจ้าพนักงานกะเกณฑ์ทำพระเมรุมาศ และการในพระราชวังในพระนครทั้งปวง

แล้วก็มีพระราชโองการตรัสสั่งพระมหาราชครู ปุโรหิตาจารย์ ให้จัดแจงการพระราชพิธีราชาภิเษก ณ กรุงเทพมหานครอีกครั้งหนึ่งเล่า เป็น ๒ ครั้ง

ครั้นถึงวันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีจอ จัตวาศกเพลาเช้าแล้ว ๔ นาฬิกา ๔ บาท ได้มหามงคลราชสวัสดิอุดมฤกษ์พร้อมด้วยท้าวพระยาสามนตราช เสนาบดีมนตรีมุข ลูกขุนข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งหลาย ประชุมกัน ณ พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท กระทำพระราชพิธีราชาภิเษก อัญเชิญสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นผ่านพิภพศวรรยาธิปัตย์ ถวัลยราชย์ ณ กรุงเทพมหานครศรีอยุธยาโดยโบราณราชประเพณี และการพระราชพิธีราชาภิเษกทั้งปวงนั้น เหมือนครั้งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปราสาททอง แล้วถวายพระนามว่า สมเด็จพระมหาบุรุษ วิสุทธิเดชอุดมบรมจักรพรรดิ เจ้าพิภพกรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุธยา มหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศน์มหาสถาน ขณะเมื่อเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัตินั้น พระชนม์ได้ ๕๖ พระพรรษา จึ่งมีพระราชดำรัสให้มีการมหรสพสมโภชพระนคร ๓ วัน แล้วทรงพระกรุณาให้ตกแต่งสถลมารควิถีรอบพระนคร ปักราชวัติ ฉัตรเบญจรงค์ธงชัย ธงกระดาษ วางเป็นระยะกันไปแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ทรงเครื่องสิริราชวิภูษณาภรณ์แล้วเสร็จ เสด็จทรงพระราชยานอลังการด้วยเครื่องสูงไสว ไพโรจน์ด้วยปี่กลองชนะ แตรสังข์ คับคั่งด้วยพลแห่แหนแน่นนันเป็นขนัดโดยขบวนพยุหบาตราหน้าหลังพรั่งพร้อมเสร็จ ก็เสด็จประทักษิณเลียบพระนครแล้วเสร็จ เสด็จกลับคืนยังพระราชวัง

ขณะนั้นส่วนพระญาติวงศ์และข้าหลวงเดิมทั้งหลาย ซึ่งอยู่ ณ บ้านพลูหลวง แขวงเมืองสุพรรณบุรีแจ้งว่า สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้ผ่านพิภพแล้ว ต่างคนต่างก็ชื่นชมยินดียิ่งนัก จึงชวนกันหามัจฉะมังสาและผลตาลแก่อ่อน สิ่งของต่าง ๆ ตามมีประสาชนบทประเทศบ้านนอก นำเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย จึงทรงพระกรุณาโปรดให้เหล่าพระญาติวงศานุวงศ์และข้าหลวงเดิมทั้งหลายเข้ามาในพระราชวัง โดยทางประตูมหาโภคราชข้างท้ายสระ และให้ยับยั้งอยู่ในพระราชวัง ใกล้พระราชนิเวศน์มหาสถาน แล้วทรงพระกรุณาโปรดให้เข้ามาเฝ้าถวายสิ่งของทั้งปวง และพระญาติวงศานุวงศ์และข้าหลวงเดิมทั้งหลาย เป็นชาวชนบทประเทศบ้านนอก มิได้รู้จักเพ็ดทูลตามขนบธรรมเนียมประการใดไม่ เคยพูดจาแต่ก่อนอย่างไร ก็พูดจาเพ็ดทูลดังนั้น แล้วว่าตูข้าทั้งหลายรู้ว่านายท่านได้เป็นเจ้าก็ยินลาก

ยินดียิ่งนัก ชวนกันเข้ามาเพื่อจะชมบุญนายท่าน และซึ่งตายายผู้เฒ่าผู้แก่คนนั้น ๆ พ่อแม่ไอ้นั่นอีนั่นป่วยเจ็บอยู่ เข้ามาไม่ได้ ๆ ฝากแต่สิ่งของอันนั้นเข้ามาให้กำนัลนายท่านด้วย ส่วนข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลายได้ฟังดังนั้น จึ่งห้ามว่า ท่านทั้งหลายอย่าเรียกว่านาย พระองค์ได้เสวยราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว และท่านทั้งหลายอย่าพูดจาเพ็ดทูลดังนี้ มิสมควรยิ่งนัก สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินดรัสได้ทรงฟังดังนั้น ก็ทรงพระสรวลดำรัสว่า คนเหล่านี้มันเป็นชาวบ้านนอก เคยชำนาญพูดจามาแต่ก่อนอย่างนั้น เรามิได้ถือ อย่าห้ามมันเลย แล้วทรงพระกรุณาให้วิเสทตกแต่งโภชนาหารมาเลี้ยงตูให้อิ่มหนำ และพวกพระญาติวงศ์และข้าหลวงเดิมทั้งหลาย ได้รับพระราชทานโภชนาหารมีรสอันอร่อยต่าง ๆ บางคนเป็นนักเลงสุราก็กราบทูลว่านายท่าน ตูข้าอยากกินสุรา ก็ทรงพระกรุณาให้เอาสุรามาพระราชทานให้บริโภค ครั้นได้รับพระราชทานแล้วก็เมาสุรา บ้างร้องเพลงเก็บดอกไม้ร้อยและเพลงไก่ป่าต่าง ๆ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินตรัสได้ทรงฟังดังนั้น ก็ทรงพระสรวล แล้วมีพระราชดำรัสให้เจ้าจอมเถ้าแก่นำเอาพระญาติวงศ์และข้าหลวงเดิมทั้งหลาย เข้าไปเที่ยวชมในพระราชวังข้างใน และบนพระราชมนเทียร และพระญาติวงศ์ ข้าหลวงเดิมทั้งหลายได้เห็นเครื่องสิริราชสมภารอันงามวิเศษต่าง ๆ และนางพระสนมอันศรีรูปอันงาม* กอปรด้วยเครื่องอลังการนุ่งห่มงามต่าง ๆ ต่างคนต่างสรรเสริญเป็นอันมาก และชมพระราชกฤษฎาธิการว่า นายเรามีบุญยิ่งนัก และเที่ยวชมบนพระราชมนเทียรและจังหวัดพระราชวังทั้งปวงทั่วแล้ว กลับมาเฝ้าถวายบังคมทูลสรรเสริญโดยได้เห็นทั้งปวงนั้น แล้วทูลถามว่า ค่ำวันนี้นายท่านจะให้ตูข้าทั้งหลายนอนที่ไหนจึ่งมีพระราชดำรัสว่าเอ็งทั้งหลายจงนอนอยู่บนพระราชมนเทียรเถิด แล้วทรงพระกรุณาให้เหล่าพระญาติวงศ์และข้าหลวงเดิมทั้งหลาย นอนอยู่บนพระราชมนเทียรสถาน

ครั้นรุ่งเช้า ทรงพระกรุณาให้จัดแจงเลี้ยงดูให้อิ่มหนำสำราญแล้ว ก็ทรงพระราชทานเงินทองพรรณผ้านุ่งห่ม สิ่งของเครื่องศรีสำริดต่าง ๆ เป็นอันมาก โดยลำดับฐานานุรูปถ้วนทุกคนแล้ว ให้พระราชทานเงินทองสิ่งของทั้งปวง ฝากไปให้แก่ผู้ซึ่งมิได้มานั้น แต่เหล่าพระญาติวงศ์ข้าหลวงเดิมทั้งหลาย ได้รับพระราชทานสรรพวัตถุทั้งหลายแล้ว ถวายพระพร

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า แลนางพระสนมทั้งหลายอันมีสิริรูปอันงาม

ต่าง ๆ แล้วถวายบังคมลา ทรงพระกรุณาโปรดให้คืนออกไปอยู่ตามภูมิลำเนาแห่งตนดุจก่อน

จึ่งพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็พระราชดำรัสเหนือเกล้าโปรดให้พระอัครมเหสีเดิมนั้น เป็นพระอัครมเหสีกลางและตั้งเจ้าฟ้าศรีสุวรรณ ซึ่งเรียกว่าพระกัลยาณีซึ่งเป็นกรมหลวงโยธาทิพ เป็นพระบรมราชภคินีของสมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้านั้นเป็นอัครมเหสีฝ่ายขวา ตั้งเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ ซึ่งเป็นพระราชธิดาแห่งสมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้านั้น เป็นพระอัครมเหสีฝ่ายซ้าย ตั้งพระราชบุตรีของพระองค์ ทรงพระนามฉิมเป็นลูกสนมนั้น เป็นพระแม่อยู่หัวนางพระยา ตั้งสมเด็จพระเจ้าหลานเธอพระองค์แก้ว ซึ่งเป็นบุตรท้าวศรีจุฬาลักษณ์ อันเป็นพระราชขนิษฐาของพระองค์นั้น เป็นเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาบริรักษ์* ตั้งนายจบคชประสิทธิ์ ทรงบาทขวาในกรมช้าง ซึ่งได้เป็นคู่คิดเอาราชสมบัติด้วยนั้น เป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขฝ่ายหลัง รับพระบัญชา ตั้งนายกรินท์คชประสิทธิ์ทรงบาทซ้าย ซึ่งเป็นพระราชนัดดา เป็นเจ้าราชนิกูล ชื่อเจ้าพระพิชัยสุรินทร์ ตั้งขุนทิพพล-ภักดิ์ เชื้อพระวงศ์ เป็นเจ้าราชนิกูล ชื่อเจ้าพระอินทรอภัยและทรงพระกรุณาพระราชทานเครื่องยศพร้อมตามตำแหน่งฐานานุศักดิ์ทุก ๆ พระองค์ และซึ่งเจ้าพระยาสุรสงครามนั้น ก็พระราชทานเครื่องยศศักดิ์ให้เสมอกับกรมพระราชวังหลังและทรงพระกรุณาตั้งนายบุญมากข้าหลวงเดิมคนหนึ่ง เป็นพระยาวิชิตภูบาลพระราชทานเจียดทอง เต้าน้ำทอง กระบี่บั้งทองเครื่องยศพร้อม แล้วทรงพระกรุณาโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จไปอยู่ ณ วังจันทร์ เฉลิมขึ้นเป็นพระราชวังบวรและพระบัญชานั้น ก็ทรงพระกรุณาโปรดให้ไปอยู่ ณ วังหลัง และเจ้าพระยาสุรสงครามนั้น ก็ทรงพระกรุณาโปรดให้อยู่ ณ ตึกสี่เหลี่ยมบ้านเดิม และพระราชทานเครื่องสูง ๓ ชั้น ให้แห่เข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทเหมือนกันทั้ง ๓ แห่ง

อยู่มาวันหนึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินจะไปเข้าที่พระบรรทม ณ พระตำหนักตึกกรมหลวงโยธาทิพซึ่งตั้งไว้เป็นพระอัครมเหสีฝ่ายขวา กรมหลวงโยธาทิพให้ทูลพระอาการว่า ประชวรอยู่ จึ่งเสด็จพระราชดำเนินไป ณ ตำหนักตึกกรมหลวงโยธาเทพซึ่งตั้งไว้เป็นพระอัครมเหสีฝ่ายซ้าย กรมหลวงโยธาเทพไม่ยอม ตรัสตัดพ้อต่าง ๆ

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า เป็นเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาบุรีรักษ์

แล้วทรงพระแสงดาบพาดพระเพลาอยู่ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จกลับมาพระราชมนเทียร ทรงพระกรุณาให้หาหมอทำเสน่ห์ ครั้นได้หมอมาแล้ว ก็ให้ทำตามวิธีการเสน่ห์ และกรมหลวงโยธาเทพก็ให้คลั่งไคล้ใหลหลง ทรงพระกันแสงถึงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นกำลัง ครั้นเสด็จพระราชดำเนินไปครั้งหลังจึ่งยอม และเสด็จไปเข้าที่พระบรรทม ณ พระตำหนักตึกกรมหลวงโยธาทิพด้วย

จึ่งพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชดำรัสให้เจ้าพนักงานเร่งทำการพระเมรุมาศ ซึ่งจะถวายพระเพลิง พระบรมศพสมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้า โดยขนาดใหญ่ ขื่อ ๗ วา ๒ ศอก โดยสูง ๒ เส้น ๑๑ วาศอกคืบ มียอด ๕ ยอด ภายในพระเมรุทองนั้นก็ประกอบไปด้วยเครื่องสรรพโสภณพิจิตรต่าง ๆ สรรพด้วยพระเมรุทิศ พระเมรุแทรก และสามสร้างเสร็จ และการพระเมรุมาศนั้น ประมาณ ๘ เดือน จึ่งสำเร็จ

ครั้นถึงวันเพ็ญ เดือน ๖ ปีกุน เบญจศก ได้มหาศุภนักขัตฤกษ์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ให้อัญเชิญพระบรมโกศลงจากพระมหาปราสาทที่นั่งสุริยามรินทร์ ประดิษฐานเหนือบุษบกพระมหาพิชัยราชรถ อันอลังการด้วยสุวรรณรัตนวิจิตรต่าง ๆ สรรพด้วยเศวตบวรฉัตรขนัดพระอภิรุมชุมสายพรายพรรณ บังพระสุริยันบังแทรกสลอน พลแตรงอน แตรฝรั่งอุโฆษสังข์นี่สนั่น บันลือลั่นด้วยศัพท์สำเนียงเสียงดุริยางคดนตรี ปี่กลองชนะ ประโคมครั่นครื้นกึกก้องกาหลนฤนาท และรถสมเด็จพระสังฆราชสำแดงพระอภิธรรมกถา และรถโปรยข้าวตอกดอกไม้ รถโยงรถท่อนจันทน์และรูปนานาสัตว์จัตุบาททวิบาททั้งหลาย หลังมีสังเค็ดใส่ไตรจีวรเป็นคู่ ๆ แห่ดูมโหฬาราติเรกพันลึก อธึกด้วยพลแห่แหนแน่นนันเป็นขนัดโดยขบวนซ้ายขวาหน้าหลัง พรั่งพร้อมด้วยท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุข ลูกขุน ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลาย ล้วนแต่งกายนุ่งผ้าทองขาวกรวยเชิง ใส่ลำพอก เสื้อครุย แวดล้อมพระพิชัยราชรถ และตามไปเบื้องหลังเป็นอันมาก ตามอย่างพระราชประเพณีมาแต่ก่อนจึ่งขยายพยุหบาตราไปโดยรัถยาราชวัติอันรายรื่นเรี่ยทรายสะอาดตา ครั้นพระบรมศพถึงหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิ จึ่งทรงพระกรุณาให้ตีฆ้องสัญญา ให้หยุดกระบวนแห่ทั้งปวงหน้าหลัง แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพัชนีฝักมะขามโปรย ๓ ที ให้ทิ้งทาน ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ประจำต้นกัลปพฤกษ์ถวายบังคมลา ๓ ลา แล้วก็ทิ้งทาน ครั้นทิ้งทานแล้ว ก็ให้ตีฆ้องสัญญา ให้ยาตรากระบวนแห่ทั้งปวงไปถึงพระเมรุมาศ จึ่งเชิญพระบรมโกศเข้าประดิษฐานในพระเมรุทอง ทรงพระกรุณาให้มีการมหรสพสมโภช และดอกไม้เพลิงต่าง ๆ และ

ทรงสดับปกรณ์ พระสงฆ์ ๑๐,๐๐๐ คำรบ ๗ วัน แล้วถวายพระเพลิง ครั้นดับพระเพลิงแล้ว แจงพระรูปสดับปกรณ์พระสงฆ์อีก ๔๐๐ รูป แล้วเก็บพระอัฐิใส่พระโกศน้อย อัญเชิญขึ้นพระยานุมาศ แห่เป็นกระบวนเข้ามายังพระราชวัง จึ่งอัญเชิญพระโกศพระอัฐิเข้าบรรจุไว้ ณ ท้ายจรนำพระมหาวิหารวัดพระศรีสรรเพชญดาราม

ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงพระราชดำริแคลงกรมราชวังหลัง และเจ้าพระยาสุรสงคราม ด้วยมีอิสริยยศ บริวารยศมาก เกรงจะเป็นศัตรูราชสมบัติ จึ่งเอาคดีอันเป็นคุยรหัสนั้นมากราบทูลแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง และอุบายให้เอาถาดทองในพระราชวังลงไปซุ่มซ่อนไว้ ณ วังหลัง แล้วให้ลูกขุนพิจารณาว่า ถาดทองในพระราชวังมีผู้ร้ายลักเอาไป ครั้นสืบสาวได้ถาดทอง ณ วังหลัง จึ่งให้ข้าหลวงไปกุมเอากรม (พระ) ราชวังหลัง แล้วให้ท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุข ลูกขุนทั้งหลาย ประชุมกันพิพากษาว่า กรมพระราชวังหลังเป็นขบถ ให้สำเร็จโทษเสีย ท้าวพระยาทั้งหลายลงเป็นคำเดียวกันดุจพระราชอัธยาศัย แต่เจ้าพระยาสุรสงครามผู้เดียวมิลงด้วยท้าวพระยาทั้งปวง แล้วว่ายังมิเห็นสม ขอพระราชทานให้งดไว้ก่อน สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ดรัสทราบดังนั้น ก็ทรงพระพิโรธ ดำรัสว่า เจ้าพระยาสุรสงครามเป็นสมัครพรรคพวกเข้าด้วยผู้คิดมิชอบ ให้จำเจ้าพระยาสุรสงครามเข้า ๕ ประการ แล้วให้เอากรมพระราชวังหลังไปสำเร็จโทษเสียตามคำพิพากษา

แล้วดำรัสปรึกษาด้วยท้าวพระยาเสนาบดี มนตรีมุขทั้งหลายว่า ธรรมดาคนที่มีศรัทธาสร้างพระเจดียฐานไว้ในพระพุทธศาสนานั้น ต้องมีร่างร้านก่อนจึ่งจะก่อขึ้นได้ ครั้นเสร็จการแล้ว ควรจะเอาร่างร้านไว้หรือ ๆ จะรื้อร่างร้านเสีย และซึ่งจะเอาไว้นั้น หาต้องการไม่ จึ่งพระราชดำรัสสั่งให้ท้าวพระยาผู้ใหญ่ไปบอกแก่เจ้าพระยาสุรสงครามว่าซึ่งจะอยู่นั้นกีดขวาง หาเป็นประโยชน์สิ่งหนึ่งสิ่งใดไม่ อย่าอยู่เลย จงก้มหน้าไปหาความชอบในปรโลกเถิด บุตรภรรยานั้นทรงพระกรุณาจะชุบเลี้ยง อย่าวิตกเลย และให้เอาเจ้าพระยาสุรสงครามไปประหารชีวิตเสียในเดือน ๑๑ปีกุน เบญจศกนั้น แล้วทรงพระกรุณาให้เอาบุตรชาย อายุ ๑๐ เดือนเข้าเลี้ยงไว้ในพระราชวัง พระราชทานพี่เลี้ยงนางนมให้อภิบาลรักษา แล้วทรงพระกรุณาตั้งขุนองค์ (ซึ่ง) มีความชอบให้เป็นพระยาสุรสงครามแทนที่ พระราชทานเครื่องยศให้ตามตำแหน่งฐานานุศักดิ์

ลุศักราช ๑๐๔๖ ปีชวด ฉศก ขณะนั้นเกิดขบถไอ้ธรรมเถียร ข้าหลวงเดิมเจ้าฟ้าอภัยทศ

เป็นจลาจลในจังหวัดแขวงเมืองนครนายก และไอ้ธรรมเถียรทำการโกหก ติดไฝที่หน้าให้เหมือนเจ้าฟ้าอภัยทศ สำแดงแก่ชาวชนบทประเทศทั้งปวงว่า ตัวเป็นเจ้าฟ้าอภัยทศ ซึ่งเอาไปสำเร็จโทษเสียวัดทราก แขวงเมืองลพบุรีนั้นหาตายไม่ และชาวชนบทประเทศทั้งหลายที่ไม่รู้จักนั้น สำคัญว่าจริง ก็เชื่อถือ เข้าเป็นสมัครพรรคพวกกบฏธรรมเถียรเป็นอันมาก และกบฏธรรมเถียรขึ้นขี่ช้างพลายกางตัวหนึ่ง สูง ๕ ศอก มีเศษกับไอ้คุลาผู้ทาสผู้หนึ่งเป็นควาญ พาสมัครพรรคพวกยกเข้ามาซ่องสุมคนถึงแขวงเมืองสระบุรี เมืองลพบุรี และแขวงขุนละคร ได้สมัครพรรคพวกเป็นอันมาก

ครั้นถึงเดือน ๓ ก็ยกมายั้งอยู่ ณ พระตำหนักพระนครหลวงประมาณ ๓ วัน แล้วให้คนสนิทลอบลงไปนิมนต์พระพรหม ณ วัดปากคลองช้างว่า เจ้าฟ้าอภัยทศเสด็จมาอยู่ ณ พระตำหนัก พระนครหลวงได้ ๓ วันแล้ว บัดนี้มีรับสั่งให้มานิมนต์พระผู้เป็นเจ้าขึ้นไป ครั้นพระพรหมได้แจ้งดังนั้น จึงว่าแก่ผู้ซึ่งมานิมนต์ว่า ถ้าและลูกกูยังอยู่จริง ไหนเลยจะอยู่แต่ที่พระนครหลวงเล่า ก็จะลงมาถึงกูนี้ การทั้งนี้หากโกหก หาจริงไม่ สูเจ้าอย่าเชื่อถือ ถ้าและผู้ใดเชื่อมัน ผู้นั้นก็จะพลอยตายเสียเปล่า ผู้ซึ่งมานิมนต์ได้ยินดังนั้น ก็กลับไปบอกกัน ต่างคนต่างแตกหนีออกเสียเป็นอันมาก ที่เชื่อถือยังอยู่นั้นก็มาก ครั้นรุ่งเช้าขบถธรรมเถียรก็ขึ้นขี่ช้าง แวดล้อมไปด้วยพวกพลทั้งหลาย ยกจากพระนครหลวงจะลงมาตีกรุงเทพมหานคร และประกาศแก่คนทั้งหลายว่า ตัวกูคือเจ้าฟ้าอภัยทศ จะยกลงไปตีเอาราชสมบัติคืนให้จงได้ และชาวคามนิคมทั้งหลายได้ยินดังนั้น ก็เชื่อฟัง ถือแท้ว่าเจ้าฟ้าอภัยทศ ต่างคนก็ถือเครื่องศัสตราวุธต่าง ๆ ตามมี ที่ไม่มีอาวุธสิ่งใดก็ถือพร้าบ้าง บ้างก็ได้ประฏักและเคียว แห่ห้อมล้อมช้างขบถธรรมเถียรมาเป็นอันมาก และโห่ร้องยกมาทางคลองบ่อโพง จะเข้ามายังเพนียด

ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ กรมพระราชวังบวร เสด็จทรงช้างพระที่นั่งอยู่ ณ กลางแปลง มีผู้มีชื่อมากราบทูลว่า พวกไอ้คิดมิชอบ คิดอ่านกันเป็นอันมาก บัดนี้ยกเข้ามาจะตีกรุง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรตรัสได้ทรงฟังดังนั้น ก็ตกพระทัย มีพระบัณฑูรตรัสใช้ตำรวจให้เอาม้าเร็วรีบออกไปสืบดูไอ้เหล่าร้ายยกมาถึงไหนและตำรวจรับสั่งแล้วก็ขึ้นม้าเร็วควบขับรีบไป เห็นพวกไอ้ขบถมาถึงตำบลบ่อโพง จะข้ามคลองช้างแล้ว เห็นพันชัยธุชอันธรรมเถียรตั้งไว้ให้ถือธง ขี่กระบือนำหน้าพลมาก่อน ตำรวจจับเอาตัวได้ พามาถวายกรมพระราชวัง มีพระบัณฑูรตรัสถามว่าใครยกมา พันชัยธุชกราบทูลว่า เจ้าฟ้าอภัยทศยกมา จึ่งตรัสว่า ยกมาก็สู้กัน เราจะกลัวอะไร จึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทอดพระเนตรไปแต่

เพนียด เห็นไอ้ขบถขี่ช้างยกรี้พลเข้ามาตามท้องทุ่ง จึ่งมีพระบัณฑูรตรัสใช้ขุนอินทร์ธิบาทให้เข้าไปกราบทูลพระกรุณาให้ทราบ จึ่งพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสได้ทราบเหตุดังนั้นแล้ว ก็ตกพระทัย ดำรัสให้ผูกช้างต้นพลายมงคลจักรพาฬมาประเทียบเกย แล้วเสด็จทรงพระคชาธาร แวดล้อมด้วยข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลาย รีบเสด็จขึ้นไปวังหน้า แล้วดำรัสใช้มหาดเล็กมีชื่อ ให้ไปเชิญพระแสงขอพลพ่าย อันเป็นของพระนเรศวรชนช้างกับมหาอุปราชา อันเก็บไว้นั้นมาว่าจะทรง มหาดเล็กรับพระราชโองการแล้ว ก็วิ่งมาโรงแสง ณ พระคลังแสงสรรพยุทธ์ พระเจ้าแผ่นดินก็รีบเสด็จไป

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวร ตำรัสสั่งให้ตระเตรียมกันจะรับที่เพนียด ขณะนั้นเจ้าพระยาธรมาอยู่ (ที่) นั้นด้วย จึ่งกราบทูลว่า ซึ่งจะตั้งรับที่เพนียดเห็นไม่ชอบกล ขอเชิญเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปรับในกรุงเห็นจะดีกว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเห็นชอบด้วย จึ่งเสด็จเข้ามาในกรุง มิได้เสด็จไปพระราชวัง เสด็จตรงขึ้นไปบนป้อมมหาชัย ดำรัสให้ตรวจจัดรี้พลขึ้นประจำรักษาหน้าที่เชิงเทิน ตรงพระราชวังบวรสถานมงคล ฝ่ายขบถธรรมเถียรขับช้างยกรี้พลมาถึงเพนียด มิได้เห็นผู้ใดตั้งรับ แล้วก็ยกเข้ามายืนช้างอยู่ฟากวัดมณฑปตรงรอทำนบหน้าพระราชวังบวร

จึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาอุปราช ก็มีพระบัณฑูรตรัสให้เจ้าพนักงานบรรจุปืนใหญ่ ณ ป้อมมหาชัย จะยิงเอาตัวขบถ ครั้นบรรจุแล้วก็ตั้งสัตยาธิษฐานว่า ข้าแต่เทพยตาสุรารักษ์อันสิงสู่รักษาปืนใหญ่นี้ ถ้าและข้าพเจ้าบุญน้อย มิอาจสามารถจะดำรงราชสมบัติไว้ได้ไม่ และจะถึงปราชัยแก่ปัจจามิตรแล้วและจุดปืนบัดนี้ ขอให้ปืนจงแตกออกต้องข้าพเจ้าให้ถึงแก่ชีวิตอันตรายเถิด ถ้าและข้าพเจ้ามีบุญญาภิสังขารบารมีมาก อาจสามารถจะดำรงราชสมบัติในเศวตฉัตร เฉลิมแผ่นดินสยามประเทศได้ไซร้* ขอให้กระสุนปืนใหญ่ไปต้องดัสกรให้พินาศฉิบหายเถิด

ครั้นทรงอธิษฐานแล้ว ก็เสด็จทรงรับชุดจุดชนวนปืนใหญ่และเพลิงชนวนนั้นมิได้ติดดินดำ ก็ทรงพระปริวิตกสงสัยนัก จึ่งให้ไขกระสุนดินดำซึ่งบรรจุไว้นั้นออกมา จึ่งรู้ว่าบรรจุผิดเอากระสุนประจุเข้าก่อน เอาดินดำประจุทีหลัง ก็ทรงพระพิโรธยิ่งนัก จึ่งดำรัสว่า มันเป็นพวกไอ้ขบถ จึ่งให้ประหารชีวิตผู้บรรจุปืนนั้นเสีย แล้วให้บรรจุใหม่ ทรงรับชุดจุดชนวนอีก

---

* ตรงนี้ก็มีคำว่า สยามประเทศอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งเป็นชื่อที่เริ่มใช้ในรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ แสดงว่ามีผู้แทรกข้อความลงไปในรัชกาลที่ ๔ หลายแห่ง

ครั้งหลังกระสุนปืนใหญ่นั้นก็ออกไปต้องช้าง ซึ่งขบถธรรมเถียรขี่มานั้น ล้มลงตายในที่นั้น และขบถธรรมเถียรกับไอ้คุลาทาสนั้น ก็ตกลงจากช้างเจ็บป่วยเป็นสาหัส ก็หนีไปเร้นอยู่ ณ วัดทนานป่าข้าวสาร และสมัครพรรคพวกไอ้ขบถทั้งหลายนั้นแตกฉานหนีไปทุกตำบล จึ่งมีพระบัณฑูรสั่งให้ข้าหลวงออกไปติดตามเอาตัวไอ้ขบถ และพวกข้าหลวงได้ตัวไอ้ขบถธรรม-เถียรและไอ้คุลาทาส ณ วัดนั้นมาถวายจึ่งมีพระบัณฑูรตรัสใช้ขุนพรหมธิบาล ให้เข้าไปกราบทูลพระกรุณาสมเด็จพระราชบิตา ให้ทราบโดยเหตุไอ้ขบถพ่ายแพ้ทุกประการ

ส่วนพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าหลวง เสด็จยาตราพระคชาธารมาถึงต้นสะพานช้าง พอมหาดเล็กซึ่งไปเชิญพระแสงขอนั้นมาทันเข้า ก็ทูลเกล้าถวาย ทรงรับพระแสงขอพาดตระพอง พระยาสารลง พอขุนพรหมธิบาลมาถึง ถวายบังคมทูลประพฤติเหตุทั้งปวงพร้อมกันเข้าที่นั้น ก็ดีพระทัย จึ่งมีพระราชโองการ ตรัสสั่งให้กะเกณฑ์กันไปตามจับสมัครพรรคพวกไอ้ขบถให้ได้จนสิ้นเชิง แล้วเสด็จกลับยังพระราชวัง

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวร ก็ดำรัสให้กะเกณฑ์ข้าหลวงไปติดตามจับกุมพรรคพวกไอ้เหล่าร้าย แล้วเสด็จมายังพระราชวังหลวง ขึ้นเฝ้าสมเด็จพระราชบิดาถวายบังคมทูลแถลงการณ์ทั้งปวงให้ทราบสิ้นทุกประการ ครั้นได้พรรคพวกไอ้คิดมิชอบสิ้นเชิงแล้ว ก็ให้ประหารชีวิตไอ้ขบถธรรมเถียรและพรรคพวกต้นเหตุทั้งปวงนั้นเสียเป็นอันมาก ที่เป็นแต่ปลายเหตุนั้น ให้จำใส่เรือนตรุและส่งไปเป็นตะพุ่นหญ้าช้างนั้นก็มาก ที่แตกหนีเข้าป่าตงไปนั้นก็มาก จนบ้านแขวงเมืองสระบุรี เมืองลพบุรี และแขวงขุนละครร้างเสียหลายตำบล

ในขณะเมื่อศักราช ๑๐๔๕ ปีกุนเบญจศก ล่วงไปแล้วนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแรกเสด็จขึ้นราชาภิเษกเสวยราชสมบัติและมีพระราชโองการให้หาบรรดาท้าวพระยาพระหัวเมืองข้างปากใต้ฝ่ายเหนือทั้งหลาย เข้ามาถวายบังคมถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาทุกหัวเมือง แต่พระยายมราชสังข์ซึ่งไปครองเมืองนครราชสีมา และพระยารามเดโชซึ่งไปครองเมืองนครศรีธรรมราช ครั้งสมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้านั้น แจ้งว่าพระเจ้าอยู่หัวได้เสวยราชสมบัติแล้วและพระยาทั้งสองก็บังเกิดทิฐิมานะ กระด้างกระเดื่องขัดรับสั่งแข็งเมืองอยู่ มิได้เข้ามาถวายบังคม ครั้นเมื่อเสร็จการฆ่าพวกไอ้ขบถธรรมเถียรแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็มีพระราชดำรัส ปรึกษาด้วยพระบรมโอรสาธิราช กรมพระราชวังบวรว่า ซึ่งหัวเมืองทั้งสองเป็นขบถแข็งเมืองอยู่ฉะนี้ จะไว้ช้ามิได้ จำจะเกณฑ์กองทัพยกไปตีเสียจึ่งจะชอบ แต่ทว่าเมือง

นครราชสีมาอยู่ใกล้ ควรจะให้ไปตีเสียก่อน ครั้นได้แล้วจึ่งให้ไปตีเอาเมืองนครศรีธรรมราชต่อภายหลัง สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชก็เห็นชอบด้วยโดยพระราชบรรหารทุกประการ จึ่งมีพระราชดำรัสสั่งสมุหนายก ให้ตระเตรียมรี้พลเครื่องสรรพาวุธไว้ให้สรรพ

ขณะนั้น พระยาศรีราชเดโชครั้งสมเด็จพระนารายณ์ถึงอนิจกรรมเสียแล้ว และทรงพระกรุณาตั้งข้าหลวงเดิมคนหนึ่งเป็นพระยาศรีราชเดโชแทนที่ แล้วดำรัสให้เป็นแม่ทัพไปตีเมืองนครราชสีมา แล้วตั้งข้าหลวงเดิมคนหนึ่งเป็นพระยานครราชสีมา ให้เป็นกองหน้า ถ้าตีได้เมืองนครราชสีมาแล้ว ให้อยู่รั้งเมือง แล้วตำรัสให้ท้าวพระยาอาสา ๖ เหล่าทั้งหลายเป็นยกกระบัตร เกียกกาย กองหลัง และพลสกรรจ์ลำเครื่อง ๑๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๒๐๐ ม้า ๓๐๐ และเครื่องศัสตราวุธ ปืนใหญ่น้อย กระสุนดินประสิวและเสบียงอาหารสำหรับทัพทั้งปวงพร้อมเสร็จ ครั้นถึงวันอันได้มหาพิชัยฤกษ์ในเดือน ๔ ปีชวด ฉศก จึ่งพระยาศรีราชเดโชและท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งหลาย ก็กราบถวายบังคมลายกช้างม้ารี้พลไปโดยทางเมืองสระบุรี

ฝ่ายพระยานครราชสีมาแจ้งว่า กองทัพกรุงยกขึ้นมาดังนั้น ก็ตรวจจัดรี้พลเครื่องสรรพาวุธทั้งปวงพร้อมสรรพ แล้วแต่งทัพยกลงมาตั้งค่ายรายรับตามระยะทางนั้นเป็นหลายตำบล ฝ่ายกองทัพพระยาศรีราชเดโชก็ยกขึ้นไปตีค่ายชาวเมืองอันมาตั้งรับนั้น และได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ กองทัพชาวนครราชสีมาต้านทานมิได้ก็แตกฉานไปทุก ๆ ค่าย และพ่ายแพ้กลับเข้าเมือง กองทัพกรุงตีค่ายรายทางทั้งหลายแตกฉานแล้ว ก็ยกติดตามไปถึงเมืองและพระยานครราชสีมาก็ตรวจจัดพลทหารขึ้นประจำหน้าที่เชิงเทินปราการเมืองโดยรอบกอปรด้วยเครื่องสรรพายุทธ์ ปืนใหญ่น้อยทั้งปวงพร้อมสรรพ และป้องกันเมืองเป็นสามารถ

ฝ่ายทัพกรุงก็ยกเข้าตั้งค่ายรายล้อมเมืองนครราชสีมาโดยรอบแล้วแต่งพลอาสา๓,๐๐๐ ยกเข้าป่ายปีนปล้นเอาเมือง ชาวเมืองรบพุ่งป้องกันเป็นสามารถ และพุ่งศัสตราวุธ ปืนใหญ่น้อยระดมยิงออกมาต้องพลอาสาทัพกรุงล้มตาย บาดเจ็บเป็นอันมาก เห็นจะป่ายปีนเอามิได้ ก็ถอยออกมา แต่ยกเข้าปล้นดังนั้นเป็นหลายครั้ง ชาวเมืองรบพุ่งต้านทานป้องกันอยู่เป็นสามารถ รี้พลล้มตาย จะปล้นเอามิได้ ก็ล้อมแต่มั่นไว้ แต่ตั้งล้อมอยู่เป็นหลายเดือนจนเสบียงอาหารก็ขาดลง รี้พลอดอยากซูบผอม ไข้เจ็บล้มตายเป็นอันมาก บ้างหลบหลีกหนีไปจากกองทัพนั้นก็มาก และท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งหลายปรึกษากัน บอกลงมาถึงสมุหนายก ขอกองทัพยกหนุนขึ้นไปช่วย และขอกระสุนดินดำและเสบียงอาหารสำหรับทัพ

ทั้งปวง จึ่งเจ้าพระยาจักรีกราบบังคมทูลพระกรุณาโดยใบบอกทั้งปวงนั้น ให้ทราบสิ้นทุกประการ พระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ดรัสได้ทรงฟังทราบประพฤติเหตุดังนั้น ก็ทรงพระพิโรธ ดำรัสว่า ไอ้เหล่านี้ใช้ให้ไปตีเมืองนครราชสีมานิดหนึ่งเท่านั้น ทัพ ๑๐,๐๐๐ ยกไป ยังว่าหาหักเอาได้ไม่ ไอ้เหล่านี้ควรจะเลี้ยงมันได้หรือ แล้วดำรัสให้สมุหนายกแต่งข้าหลวงขึ้นไปกุมเอาท้าวพระยา นายทัพนายกองทั้งหลายพันธนาลงมายังกรุงเทพมหานคร ครั้นได้ตัวมาพร้อมแล้ว ก็ให้ลงพระราชอาชญาเฆี่ยน แล้วริบทรัพย์สิน เครื่องอัญมณีทั้งปวง แล้วให้ตระเวนบกตระเวนเรือ ๓ วัน แล้วประหารชีวิตนายทัพนายกองเสียเป็นอันมาก

แล้วทรงพระกรุณาดำรัสสั่งอัครมหาเสนาธิบดี ให้เกณฑ์กองทัพยกขึ้นไปตีเมืองนครราชสีมาใหม่เล่า และเจ้าพนักงานซึ่งไปเบิกดินดำในตึกดิน เอาจอบขัดคุมพะเนียง* ซึ่งใส่ดินอันผนึกไว้นั้นขึ้น ก็เป็นประกายเพลิงกระเด็นลงในดินดำ ๆ นั้นก็วูบขึ้นเป็นอันหนึ่งอันเดียว และเทือกดินนั้นมากมีกำลังมาก ก็โชติขึ้นทำลายทัพสัมภาระแห่งตึกนั้นพังลง แล้วหอบหุ้มขึ้นบนอากาศแตกไปโดยทิศน้อยใหญ่ เสียงกึกก้องสนั่นหวั่นไหวกัมปนาทพระธรณีดุจเสียงมหาอสุนีบาต ต้องชาวพระนครล้มตายเจ็บป่วยได้ทุกขเวทนาเป็นอันมาก และได้ลูกดินนั้นก็น้อย จึ่งเกณฑ์กองทัพแต่ ๕,๐๐๐ สรรพด้วยช้างม้าเครื่องศัสตราวุธ และเสบียงอาหารทั้งปวงยกขึ้นไป

ครั้นไปถึงเมืองนครราชสีมา ก็ให้ตั้งค่ายล้อมเมืองไว้ดุจครั้งก่อน และพระยานครราชสีมาก็ตรวจจัดรี้พลขึ้นอยู่ประจำรักษาหน้าที่เชิงเทินปราการ ป้องกันเมืองเป็นสามารถทัพกรุงยกเข้าแหกหักเป็นหลายครั้ง ชาวเมืองรบพุ่งป้องกันทั้งกลางวันกลางคืนไม่ย่อหย่อนทัพกรุงแหกหักเอามิได้ ก็ตั้งล้อมมั่นไว้ แต่ทัพกรุงยกไปเคี่ยวขับทำสงครามด้วยชาวนครราชสีมาทั้ง ๒ ครั้ง ประมาณ๒ ปีเศษ ชาวเมืองมิได้ทำนาสิ้น ๒ เทศกาลแล้ว เสบียงอาหารก็กันดารลง ไพร่พลเมืองอดอยากซูบผอมล้มตายเป็นอันมาก บ้างยกครัวหนีออกจากเมืองนั้นก็มาก แต่ทว่าพระยายมราชเจ้าเมืองนี้มีฝีมือเข้มแข็ง ดั้งเคี่ยวขับต้านทานอยู่มิได้แตกฉาน

อนึ่งท้าวทรงกันดาลอู่ซึ่งเป็นโทษถอดเสียนั้น หนีขึ้นไปอยู่ในเมืองนครราชสีมานั้น

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า เอาจอบขุดตุ่มเพนียง

ด้วย และท้าวพระยานายทัพนายกองซึ่งตั้งล้อมอยู่นั้น ก็ปรึกษากันเห็นว่า จะแหกหักเอามิได้ ด้วยชาวเมืองรบพุ่งต้านทานแข็งมืออยู่ จึ่งคิดกลอุบายเป็นหลายอย่างและให้ทำลูกปืนกลยิงไปตกลง แล้วก็สงบอยู่ ต่อเพลิงติดลามเข้าไปถึงดินแล้ว จึ่งแตกออกถูกผู้คนล้มตาย อุบายหนึ่งนั้นให้ผูกว่าวจุฬาใหญ่ชักขึ้นแล้ว เอาหม้อดินผูกแขวนสายป่านอันใหญ่หย่อนเข้าไปในเมือง และจุดเพลิงชนวนล่ามไว้ ครั้นเพลิงชนวนติดถึงดินแล้ว ให้ตกลงไหม้ในเมือง และอุบายหนึ่งนั้นให้เอาเพลิงอังแพลมผูกลูกธนูยิงระดมเข้าไปเผาเมือง ครั้นจัดแจงแต่งการทั้งปวงพร้อมแล้ว เพลากลางคืนดึกประมาณ ๓ ยาม ก็ให้ยิงปืนกล ชักว่าวจุฬาและยิงธนูระดมเข้าไปพร้อมกัน แล้วแต่งพลอาสาหนุนเข้าไปปล้นเอาเมือง ฝ่ายชาวเมืองต้องปืนกลนั้นตายก็มาก ด้วยประมาทอยู่มิได้เคยพบเคยเห็นมาแต่ก่อน และหม้อดินซึ่งผูกว่าวจุฬา และลูกธนูผูกเพลิงอังแพลมนั้น ก็ตกลงติดหลังคาเรือนทั้งปวงในเมืองนั้น เพลิงติดรุ่งโรจน์โชตนาการ ไหม้ไปทุกหนทุกแห่ง ชาวเมืองมิอาจจะอยู่รักษาหน้าที่เชิงเทินได้ ต่างคนละหน้าที่เสีย วิ่งระส่ำระสายไปเป็นอลหม่าน บ้างเสียข้าวของล้มตาย และลำบากเวทนาอยู่นั้นก็มากก็เสียเมืองแก่ทัพกรุง ๆ เข้าเมืองได้ ไล่จับผู้คนหาสิ่งของทั้งปวงต่าง ๆ และตัวพระยานครราชสีมานั้นพาท้าวทรงกันดาล ครอบครัวบุตรภรรยา ทแกล้วทหารทั้งปวงแหกหนีออกไปจากเมืองแต่ในกลางคืน หาได้ตัวไม่

กองทัพได้เมืองนครราชสีมาแล้ว ก็แต่งหนังสือบอกลงมาถึงสมุหนายก ให้กราบทูลพระกรุณาให้ทราบ พระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ตรัสทราบประพฤติเหตุนั้นแล้ว ก็ดำรัสให้มีตราตอบขึ้นไปยังกองทัพว่า ให้จัดแจงตั้งแต่งผู้รั้งกรมการอยู่รักษาเมืองให้ราบคาบเป็นปรกติแล้ว ก็ให้เลิกทัพกลับมายังพระมหานครเถิด

ครั้นท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งหลายได้แจ้งในท้องตรานั้นแล้ว ก็ทำตามพระราชกำหนดขึ้นไปนั้นทุกประการ ครั้นเสร็จแล้วก็เลิกทัพกลับมายังกรุงเทพมหานคร และขึ้นเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวกราบทูลแถลงโดยอันได้คิดอ่านทำการปล้นเอาเมืองนั้น ให้ทราบสิ้นทุกประการ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็พระราชทานรางวัลแก่ท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวงเป็นอันมาก โดยลำดับฐานานุศักดิ์

ลุศักราช ๑๐๔๗ ปีฉลู สัปตศก ขณะนั้นสมเด็จพระอัครมเหสีฝ่ายขวา กรมหลวงโยธาทิพ ทรงพระครรภ์กำหนดถ้วนทศมาส ก็ประสูติพระราชโอรสกอปรด้วยสิริรูปเป็นอันดี พระราชวงศานุวงศ์ ทั้งหลายถวายพระนาม ชื่อเจ้าพระขวัญ และเมื่อวันประสูติเพลากลางคืนนั้น

แผ่นดินไหวเป็นอัศจรรย์ ครั้นทรงวัฒนาขึ้นมา คนทั้งหลายนับถือมาก ด้วยเป็นพระราชนัด-ดา ของสมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้า เป็นวงศ์กษัตริย์อันประเสริฐและคนทั้งหลายเข้าสวามิภักดิ์เป็นข้าใต้ฝ่าพระบาทเป็นอันมาก

แต่ปีกุน เบญจศกแล้วนั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระดำริว่า ที่บ้านหลวงตำบลป่าตองนั้น เป็นที่มงคลสิริราชฐานอันประเสริฐ สมควรจะสร้างเป็นพระอาราม มีพระอุโบสถ วิหารการเปรียญ พระเจดียฐาน กำแพงแก้ว และกุฎีสงฆ์ ศาลา สะพาน เว็จกุฎีพร้อม แล้วทรงพระกรุณาให้หมื่นจันทรา ช่างเคลือบ ทำกระเบื้องเคลือบสีเหลืองมุงพระอุโบสถวิหารทั้งปวงและการสร้างพระอารามนั้น ๓ ปีเสร็จ จึ่งสำเร็จในปีขาล อัฐศกแล้วพระราชทานนามบัญญัติพระอาราม ชื่อวัดพระบรมพุทธาราม ตั้งเจ้าอธิการชื่อพระญาณสมโพธิ ราชาคณะคามวาสี ครองพระอาราม แล้วทรงพระกรุณาให้มีการฉลองและมีการมหรสพ ๓ วัน และทรงถวายไทยทานแก่พระสงฆ์เป็นอันมาก และพระราชทานเลกข้าพระไว้อุปัฏฐากพระอารามก็มาก แล้วถวายพระกัลปนาขึ้นแก่พระอารามตามธรรมเนียม

ในศักราช ๑๐๔๘ ปีขาล อัฐศกนั้น กรมการเมืองไชยาบอกข้อราชการเข้ามาถึงกรมพระกลาโหม ในลักษณะนั้นว่า เจ้าพระยานครศรีธรรมราชเป็นขบถแข็งเมือง และซ่องสุมผู้คนเครื่องศัสตราวุธเป็นอันมาก จะยกเข้ามาตีหัวเมืองฝ่ายตะวันตกทั้งปวงได้หัวเมืองทั้งปวงแล้วจะยกเข้าไปทำลายกรุง อนึ่งนายสังข์ยมราชเจ้าเมืองนครราชสีมา ซึ่ง (หนี) ไปได้นั้น พาสมัครพรรคพวกออกไปตั้งอยู่ ณ พรมแดนเมืองนครศรีธรรมราชและแขวงไชยาต่อกัน และคิดการขบถเข้าด้วยเจ้าพระยานครศรีธรรมราช อีกตั้งซ่องสุมชาวนอกทั้งปวงและผู้คนเข้าเกลี้ยกล่อมสังข์ยมราชนั้นก็มาก จึ่งเจ้าพระยาโกษาธิบดีนำเอาข้อราช-การนั้นขึ้นกราบทูลพระกรุณาให้ทราบ พระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ตรัสทราบเหตุดังนั้น ก็ทรงพระพิโรธ ดำรัสว่าไอ้สองคนนี้องอาจนัก จะไว้มันมิได้ควรจะแต่งทัพใหญ่ยกไปทั้งทางบกทางเรือ ปราบปรามมันเสียจึ่งจะชอบ อันไอ้ขบถสองคนนี้มันไม่พ้นเงื้อมมือเรา แม้นได้ตัวแล้วจะสับมิให้กากลืนแค้น (คอ) แล้วมีพระราชดำรัสสมุหกลาโหม ให้ตรวจเตรียมช้างม้าเครื่องสรรพยุทธ์ทั้งปวง และเรือรบ เรือไล่เรือลำเลียงเสบียงอาหารให้พร้อมไว้ทั้งทางบกทางเรือแล้วมีพระราชโองการมาณพระบัณ-ฑูรสุรสิงหนาทดำรัสเหนือเกล้า สั่งให้พระยาสุรสงครามเป็นแม่ทัพหลวง พระสุรเสนาเป็นยกกระบัตร พระยาเพชรบุรีเป็นเกียกกาย พระยาศรีราชเดโชเป็นกองหน้า พระยาราชบุรี

เป็นทัพหลัง ถือพลสกรรจ์ลำเครื่อง ๑๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง๓๐๐ สรรพด้วยเครื่องสรรพาวุธทั้งปวง ยกไปทางบก ฝ่ายทัพเรือนั้น ให้พระยาราชบังสันเป็นนายกอง เรือรบชเล ๑๐๐ ลำ พลรบพลแจว ๕,๐๐๐ ยกไปทางชเลทัพหนึ่ง และให้ทัพบกทัพเรือยกไประดมตีเอาเมืองนครศรีธรรมราช

ครั้นถึงวันอันได้มหาพิชัยฤกษ์ จึ่งพระยาสุรสงคราม พระยาราชบังสัน และท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งหลายก็กราบถวายบังคมลา ยกทัพไปตีเมืองนครศรีธรรมราช โดยลำดับสถลมารคชลมารค ไปพร้อมทัพกัน ณ เมืองไชยาบุรี และแม่ทัพบกเกณฑ์เอาผู้รั้งกรมการเมืองชุมพร เมืองไชยา ถือพลหัวเมืองทั้งปวงเข้าบรรจบทัพยกไปด้วย แล้วกำหนดไปแก่กองทัพเรือให้ยกออกจากเมืองไชยาพร้อมกัน และกองทัพยกไปถึงพรมแดนเมืองไชยาและเมืองนครศรีธรรมราชต่อกัน ซึ่งนายสังข์ยมราชตั้งอยู่นั้น ก็เข้าล้อมไว้ในเพลากลางคืน และนายสังข์ยมราชมิรู้ตัว ไม่ทันที่จะจัดแจงด้านทานให้มั่นคง ต้องจำเป็นจำรบพุ่ง ผู้คนทแกล้วทหารมิทันพร้อมเพรียงกัน ระส่ำระสายไปเป็นอลหม่าน และนายสังข์ยมราชมีฝีมือเข้มแข็ง ถือพลทหารออกแหกหักจะออกมา ทัพกรุงต่อรบต้านทานไว้เป็นสามารถ แล้วเข้ารุมตีกระหนาบเป็นหลายกอง พวกสังข์ยมราชน้อยตัว เหลือกำลังแหกออกมิได้ ก็แตกฉานล้มตายเป็นอันมาก และตัวสังข์ยมราชหนีไปมิพ้นกับทหารร่วมใจ ๗-๘ คนด้วยกัน ก็ยืนประจัญรบพุ่งอยู่จนตายในที่รบสิ้น ทัพกรุงได้ชัยชำนะและได้เชลยพวกสังข์ยมราชนั้นก็มาก ก็ยกล่วงแดนเมืองนครศรีธรรมราชเข้าไป

ส่วนเจ้าพระยานครศรีธรรมราชแจ้งว่า ทัพกรุงยกออกมาทั้งทัพบกทัพเรือ และเสียสังข์ยมราชแก่ทัพบกดังนั้น ก็เสียใจ จึ่งแต่งทัพบกทัพเรือ ยกไปรบพุ่งต้านทานไว้ให้หย่อนกำลังศึกลงก่อน แล้วกวาดเอาครอบครัวอพยพบ้านนอกทั้งปวง ปักขวากหนามตามทำนองศึกพร้อมเสร็จ แล้วจัดแจงบ้านเมือง บำรุงทแกล้วทหารไว้คอยต้านทานรบพุ่งทัพกรุงเป็นสามารถ

ฝ่ายทัพเรือพระยาราชบังสันยกไปทางชเล ล่วงแดนเข้าเมืองนครศรีธรรมราชก่อนทัพบก ได้ยุทธนาการด้วยทัพเรือเมืองนครศรีธรรมราชในกลางชเล และทัพเรือเมืองนครต่อรบต้านทานเป็นสามารถ ทัพเรือฝ่ายกรุงจะหักเอามิได้ ก็ทอดสมอรอยิงกันอยู่เป็นหลายวัน เสียงปืนใหญ่สนั่นครั่นครื้นกึกก้อง สะเทือนท้องมหาอรรณพนทีดุจเสียงมหาวาตะพายุใหญ่ ถ้อยทีมิได้ชัยชำนะแก่กัน ส่วนทัพบกนั้นก็ไปปะทะทัพเมืองนครศรีธรรมราช ตั้ง

ค่ายรับอยู่เป็นหลายค่าย ก็ยกเข้าโจมตี ได้ยุทธนาการด้วยชาวนครศรีธรรมราช ชาวนครศรีธรรมราชรบพุ่งด้านต่อเป็นสามารถจนถึงอาวุธสั้น ทัพกรุงหักเอามิได้ ก็ตั้งค่ายรายล้อมอ้อมโอบค่ายชาวนครศรีธรรมราชเข้าไว้ และได้ต่อยุทธนาการกันหลายวันหลายเพลา กองทัพเมืองนครเห็นทัพกรุงมีฝีมือเข็มแข็ง จะรับไว้มิอยู่ ก็แหกหนีออกจากค่ายแต่ในกลางคืน ทัพกรุงไล่ติดตามไปในทันที ทัพเมืองนครมิได้รอรับ วิ่งกระจัดพลัดพราย พ่ายหนีไปเป็นอลหม่านไม่เป็นตำบลสนธยา เสียพลช้างม้า เครื่องศัสตราวุธแก่ทัพกรุงเป็นอันมาก ที่ต้องอาวุธบาดเจ็บล้มตายทั้งนายและไพร่นั้นก็มาก ก็รุดทัพหนีไปยังเมืองนครศรีธรรมราช

ฝ่ายทัพกรุงได้ชัยชำนะ จับได้ช้างม้า คนเชลย อาวุธ ต่าง ๆ เป็นอันมาก ก็ยกติดตามไป ครั้นแจ้งว่าข้างทัพเรือชาวเมืองนครรบต้านทานอยู่เป็นสามารถ เข้ายังมิได้ ก็ยกกองทัพลงไปช่วยตีกระหนาบสกัดหลังทางชเล และทัพเรือเมืองนครถูกทัพกระหนาบหน้าหลัง เสียรี้พลล้มตายมาก ทานมิได้ ก็แตกฉานพ่ายหนีและชักใบแล่นกลับไปโดยทิศานุทิศทั้งปวง กองทัพกรุงได้ชัยชำนะ ก็ยกเข้าล้อมเมืองนครศรีธรรมราชพร้อมกันทั้งทัพบกทัพเรือ และตั้งค่ายรายล้อมไปรอบเมือง

ฝ่ายพระยารามเดโชเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ครั้นเสียทัพบกทัพเรือแก่ข้าศึกดังนั้นก็เสียใจ จึงจัดทหารขึ้นประจำรักษาหน้าที่เชิงเทินโดยรอบ กอปรด้วยเครื่องสรรพยุทธ์ป้องกันเมืองเป็นสามารถ แล้วแต่งทัพออกไปตีข้าศึก และได้รบกันทุกวัน ๆ มิได้ขาด จนรามือกันลง แล้วนัดกันแต่งทหารชำนาญดาบ โล่ดั้ง ๒ มือ ให้ออกรำสู้กันตามกระบวนเพลงตัวต่อตัวเป็นหลายครั้ง แต่ทัพกรุงกับชาวนครตั้งเคี่ยวขับทำสงครามกันมาช้านานประมาณ ถึง ๓ ปี ถ้อยทีมีฝีมือเข้มแข็ง มิได้มีชัยและปราชัยแก่กัน และพลซึ่งรักษาหน้าที่ และพลค่ายล้อมร้องเพลงพ้อกันไปมาต่าง ๆ ฝ่ายทัพกรุงมีเรือลำเลียงข้าวเสบียงอาหารส่งกันอยู่มิได้ขาด เลี้ยงรี้พลมิได้อดอยากซูบผอมและบริบูรณ์อยู่สิ้น กำลังศึกแข็งมืออยู่ ฝ่ายในเมืองสิ้นเสบียงอาหาร ผู้คนอดอยากซูบผอมล้มตายมาก กำลังศึกก็ถอยลง ก็แต่งพลอาสา ๒,๐๐๐ ยกเข้าถอนขวากหนาม ข้ามคูเข้าไป เอาบันไดพาดป่ายปีนปล้นเอาเมือง และพระยารามเดโชเจ้าเมือง มายืนให้พบทหารรบพุ่งป้องกันเป็นสามารถ และพุ่งศัสตราวุธ แหลนหลาว ยิงปืนใหญ่จ่ารงค์ มณฑก นกสับ ระดมออกไปตังห่าฝน ต้องพลอาสาทัพกรุงล้มตายบาดเจ็บมาก และจะปล้นเอามิได้ ก็พ่ายออกไป จึงแม่ทัพใหญ่ให้ทำทุบทูบังตัวกันอาวุธ ยกเข้ามาปล้นอีกเล่า และขุดอุโมงค์รุ้งเข้ามาใกล้เชิงกำแพงเมือง ชาวเมืองพุ่งศัสตราอาวุธมิได้ถูกต้อง จึงพระยา

รามเดโชเจ้าเมือง ก็แต่งพลทหารออกทะลวงฟันข้าศึกซึ่งขุดอุโมงค์เข้ามานั้น และได้ต่อยุทธนาถึงอาวุธสั้น ประจัญจู่โจมฟันพลอาสาทัพกรุงล้มตายมาก เห็นจะทำการมิได้ ก็กลับไป และบรรดาขุนนางกรมการทั้งหลายในเมืองนคร เอาใจลงด้วยพระยารามเดโช เป็นขบถแข็งเมืองสิ้นทั้งนั้น ช่วยกันตรวจตรารักษาหน้าที่เชิงเทิน ป้องกันเมืองเป็นกวดขัน มิได้เอาใจออกหาก และประนีประนอมกันอยู่สิ้น

จึ่งพระยารามเดโชก็ปรึกษาด้วยขุนนางกรมการทั้งปวงว่า ซึ่งทัพกรุงยกออกมาตีเมืองเราบัดนี้ได้ยกเข้ามาปล้นหลายครั้ง ทำมิได้ ก็ระอามือเราอยู่ และศึกเราได้ที จะไว้ช้ามิได้ ควรจะยกออกไปตีให้แตกฉานพ่ายไปเสียจึ่งจะชอบ และขุนนางกรมการทั้งปวงก็เห็นชอบด้วย จึ่งให้จัดพลทหารที่มีฝีมือเข้มแข็งประมาณ ๓,๐๐๐ ล้วนถืออาวุธสั้น และพระยารามเดโชก็ยกพลทหารออกจากเมืองในกลางคืน และขับพลทหารเข้าไปปล้นค่ายข้าศึก และพลทัพกรุงซึ่งรักษาหน้าที่ล้อมรู้ตัว ก็สาดปืนไฟใหญ่น้อยยิงระดมออกมา แล้วยกออกมาจากค่าย ไล่ทะลวงฟันพลทหารชาวเมืองนคร ๆ ก็ยืนยันประจัญบานต่อยุทธ์ โห่อึงอุดเอาชัย รี้พลล้มตายทั้งสองฝ่ายแต่ทว่าพวกชาวเมืองตายมากกว่าประมาณ ๒ เท่า และพระยารามเดโชเห็นจะเอาชัยชำนะมิได้ ก็พ่ายกลับเข้าเมือง แต่ยกออกปล้นค่ายดังนี้เป็นหลายครั้ง เสียรี้พลทแกล้วทหารมาก จะตีให้แตกฉานมิได้ ก็รักษาแต่มั่นไว้ บรรดาไพร่พลเมืองทั้งหลายอดอยากอาหารซูบผอมมาก และล้มตายเปลืองไปทุกวัน ๆ และเสบียงอาหารเบียดแว้งเลี้ยงกันไปก็สิ้นมือลง เจ้าพระยานครศรีธรรมราชก็เศร้าใจ เห็นจะรักษาเมืองไว้มิได้ ด้วยขัดเสบียงอาหาร จะแต่งออกลาดหากินนอกเมืองก็มิได้ ด้วยข้าศึกตั้งล้อมไว้โดยรอบมิรู้ที่จะคิดอุบายถ่ายเทเลย จึ่งคิดว่าซึ่งกูจะอยู่ในเมืองให้พวกประทุษร้ายแผ่นดินจับได้อย่าสงสัย กูจะหนีไปให้รอด แต่อุบายซึ่งจะหนีไปนั้น เห็นจะเอาธุระได้ก็แต่พระยาราชบังสัน ซึ่งเป็นแม่ทัพเรือออกมานั้น ด้วยเป็นสหายเพื่อนรักกันมาแต่ก่อน เห็นจะเสียกันมิได้ จะช่วยแก้ไขให้รอด

จึงแต่งหนังสือลับให้คนสนิทไว้ใจ ถือลอบออกไปถึงพระยาราชบังสันเป็นใจความว่า หนังสือเราพระยารามเดโช มาถึงสหายเราพระยาราชบังสัน ด้วยเราทั้งสองเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาทสมเด็จบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวแห่งเรามาด้วยกันและเป็นสหายรักคู่ชีวิตจิตใจ ได้สุขทุกข์ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณมาแต่ก่อนเป็นอันมาก และครั้งเมื่อทรงพระกรุณาดำรัสใช้ให้ไปตีเมืองลาว เมืองละว้าและตีพม่า ซึ่งยกตามมอญเข้ามา

ตั้ง ณ เมืองไชยโยกนั้น และเราทั้งสองก็เป็นคู่ทุกข์คู่ยาก ได้ทำราชการงานสงคราม เอาชัยชำนะมาทูลเกล้าถวายด้วยกันเป็นหลายครั้งและสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาโปรดปรานพระราชทานยศศักดิ์ ชุบเลี้ยงเราทั้งสองถึงขนาด และเมื่อพระองค์ทรงพระประชวรนั้น มีทาสปริปักษ์ กล่าวคือพระเพทราชาและหลวงสรศักดิ์ ๒ คนพ่อลูก ละน้ำพิพัฒน์สัตยาเสีย คิดอ่านทำการขบถช่วงชิงเอาราชสมบัติ และเสนาบดีทั้งปวงในกรุง มิได้มีผู้ใดช่วยคิดอ่านทำการกำจัดศัตรูราชสมบัติเสียได้ และพระองค์ทรงพระโทมนัสจนเสด็จสวรรคต และราชสมบัติก็ได้สิทธิ์แก่พระเพทราชา แล้วให้หาท้าวพระยาพระหัวเมืองทั้งหลายเข้าไปถวายบังคม ฝ่ายเราขัดแข็งอยู่ มิได้เข้าไปนั้น ใช่ว่าตัวเราจะเป็นขบถต่อแผ่นดินหามิได้ เหตุว่าเราคิดกตัญญูในพระผู้เป็นเจ้าของเรา ซึ่งเสด็จสวรรคตนั้น จึงมิได้เข้าไปอ่อนน้อมยอมตัวเป็นข้าผู้ประทุษร้ายแผ่นดิน ประการหนึ่งก็เกิดมาเป็นชายชาติทหารคนหนึ่งก็มีทิฐิมานะอยู่บ้าง ที่ไม่เคยกลัวเกรงนบนอบใชร้ ก็ไม่นบนอบ ได้ถือตัวอยู่ตามประเพณีคติโลกวิสัย จึ่งมีศึกยกมาติดเมืองเรา และทัพกรุงกับเราได้ทำยุทธนาการสงครามกันมาช้านาน ใช่ว่าทแกล้วทหารแห่งเราจะเข็ดขามคร้ามฝีมือศึกพลทหารกรุงนั้นหามิได้ ก็พอสู้รบกันได้อยู่ และบัดนี้ฝ่ายเราหย่อนกำลังลงด้วยขัดเสบียงอาหาร จำเป็นจำแพ้ด้วยออกลาดหากินไม่ได้ เห็นจะรักษาเมืองไว้เป็นอันมาก เราไม่สู้รบแล้ว จะหนีไปจากเมือง และซึ่งจะแหกออกนั้นอย่าคิดเลยว่าค่ายล้อมทัพกรุงจะทานฝีมือเราได้คงเราจะแหกออกได้ไม่ขัดสนแต่ทว่าจะไปมิดลอด ด้วยไม่มีนาวาที่จะไป และซึ่งเราจะไปรอดชีวิตอันร้ายครั้งนี้ ก็เพราะสหายเราจะเอาธุระเรา และสหายเราจงคิดถึงความทุกข์ความยากด้วยกันมาแต่หนหลังครั้งเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแห่งเรามาด้วยกันนั้น และจงได้เมตตาการุญภาพ อนุเคราะห์แก่เราครั้งนี้เถิด ช่วยจัดแจงเรือรบไว้หน้าท่าสักลำหนึ่ง ใน ๓ วันเราจะแหกออกไปโดยค่ายล้อมด้านสหายเรา และลงเรือได้แล้ว ก็จะลาสหายเราหนีไปตามยถากรรมของเรา

ครั้นพระยาราชบังสันได้แจ้งในหนังสือนั้นแล้ว ก็คิดถึงความหลังซึ่งได้เป็นสหายรักและเป็นเพื่อนทุกข์ยากมาแต่ก่อนนั้นก็มีจิตคิดเมตตาแก่พระยารามเดโชยิ่งนัก ด้วยเป็นชาติแขกด้วยกัน แล้วเข้าใจว่าการนี้ลับอยู่ มิได้มีผู้ใดรู้เห็น ก็จัดแจงเรือรบไว้รับ ณ หน้าท่าลำหนึ่ง แล้วเขียนหนังสือลับเป็นใจความว่า ซึ่งธุระของสหายเราประสงค์นั้น เราก็จัดแจงไว้พร้อมแล้ว จงรีบออกมาโดยเร็วเถิด อย่าให้เนิ่นช้า การจะเอิกเกริกไป เราจะได้ความผิด

แล้วส่งหนังสือให้ผู้ถือออกมานั้นกลับเข้าไปแจ้งแก่พระยารามเดโช ๆ ได้แจ้งแล้วก็มีความยินดีนัก จึงสั่งทหารร่วมใจทั้งหลาย ๕๐ เศษ ให้ตระเตรียมตัวให้พร้อมไว้ ครั้นค่ำลงพระยารามเดโชกับทหารร่วมใจทั้งหลาย ก็ไล่ฆ่าฟันบุตรภรรยา ญาติ และขุนนางกรมการทั้งหลายตายสิ้น ตามประเพณีวิสัยแขกไม่สู้ จะหนีแล้วก็ย่อมฆ่ากันเสียสิ้น มิให้ข้าศึกได้ไปเป็นเชลย และพระยารามเดโชก็ถือดาบ ๒ มือนำหน้า พลทหารทั้งหลาย ๕๐ เศษ ล้วนถือดาบ ๒ มือด้วยกันสิ้น เปิดประตูกรูกันออกจากเมืองในเพลากลางคืน แล้ววิ่งเข้าจู่โจมโรมรุกบุกบั่นฟันปีกกาค่ายล้อมด้านริมแม่น้ำหน้าที่พระยาราชบังสัน และพลอาสาจามซึ่งรักษาค่ายล้อมทั้งหลายนั้น ก็ระดมปืนไฟใหญ่น้อยยิงแย้งออกมาเป็นโกลาหล และพระยารามเดโชกับพลทหารทั้งหลายเป็นคนดีมีวิชา อาวุธมิได้ถูกต้องและมิได้ย่นย่อท้อถอย ก็แหกหักค่ายปีกกาพังลงได้ ก็ไล่ทะลวงจ้วงฟอนฟันพลอาสาจามทั้งหลาย ล้มตายและลำบากเป็นอันมาก พลค่ายล้อมทั้งหลายทานฝีมือมิได้ ก็แยกออกไปให้ พระยารามเดโชกับพลทหารทั้งหลาย ก็ไล่ฟาดฟันฝ่ายพลทัพกรุง แหวกเป็นช่องออกไปมิได้มีผู้ใดต้านทาน ก็พาพลทหารกรูกันลงได้ในเรือรบซึ่งพระยาราชบังสันจัดแจงจอดไว้รับ ณ หน้าท่านั้น แล้วออกเรือไปถึงชเลชักใบแล่นออกไปยังมหาสมุทร แล่นหนีไปยังเมืองแขก

ทัพกรุงก็เข้าเมืองได้ ไล่จับผู้คน เก็บสิ่งของทั้งปวง และนายทัพนายกองทั้งหลายแจ้งว่า ตัวขบถแหกหักออกได้หน้าที่พระยาราชบังสัน แล้วได้เรือรบแล่นหนีไป และพระยาราชบังสันมิได้จัดแจงทัพเรือไปติดตามให้ทันที และให้ตัวขบถหนีไปพ้น เห็นผิดอยู่ จึงเอาคดีนี้ไปแจ้งแก่พระยาสุรสงครามแม่ทัพหลวง ๆ ได้แจ้งดังนั้นก็พิจารณาสืบสาวไต่สวนไล่เลียง และการนั้นมิมิด ก็ได้เนื้อความว่า พระยารามเดโชเจ้าเมืองนครสอดหนังสือลับออกไปถึงพระยาราชบังสัน ๆ รู้กันกับผู้คิดมิชอบ จัดแจงเรือรบไว้ให้ นัดหมายให้ออกมาและแสร้งส่งตัวขบถให้หนีไปพ้น ครั้นไล่เลียงเป็นสัตย์แท้แล้ว ก็ให้จำพระยาราชบังสันเข้า ๕ ประการ แล้วบอกหนังสือเข้าไป ณ กรุงเทพมหานคร ให้สมุหพระกลาโหมกราบทูลพระกรุณาโดยเหตุทั้งปวงนั้น ให้ทราบสิ้นทุกประการ

พระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ตรัสทราบประพฤติเหตุนั้น ก็ทรงพระพิโรธแก่พระยาราชบังสันยิ่งนัก ดำรัสว่ามันเป็นพวกไอ้ขบถ แล้วให้มีตราตอบออกไปยังกองทัพว่าให้สืบสาวเอาพรรคพวกรู้เห็นทั้งปวงได้แล้ว ก็ให้เอาตัวพระยาราชบังสันและพรรคพวกรู้เห็นทั้งหลายตระเวน ๓ วัน แล้วให้ประหารชีวิต และตัดศีรษะเสียบไว้ ณ ประตู

เมืองนครศรีธรรมราช อย่าให้ผู้อื่นดูเยี่ยงอย่างสืบไปภายหน้า แล้วให้จัดแจงตั้งแต่งนายทัพนายกองผู้ใดซึ่งมีฝีมือเข้มแข็ง มีความชอบมาก ให้อยู่ครองเมืองและจัดแจงบ้านเมืองอาณาประชาราษฎรทั้งหลายให้ราบคาบเป็นปรกติแล้ว ก็ให้เลิกทัพกลับมายังกรุงเทพ-มหานครเถิด

ครั้นท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งหลายได้แจ้งในท้องตราดังนั้นแล้ว ก็กระทำดุจพระราชกำหนดออกไปนั้นทุกประการ แล้วตั้งแต่งผู้รั้งกรมการอยู่รักษาเมือง และไว้อา-ณาประชาราษฎรช้างม้า เครื่องศัสตราวุธ สิ่งของทั้งหลายไว้สำหรับเมืองพอสมควร แล้วเลิกกองทัพบกทัพเรือ กวาดคนเชลย ช้างม้า เครื่องสรรพาวุธสิ่งของทั้งหลาย กลับเข้ามายังกรุงเทพมหานคร และขึ้นเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวกราบทูลโดยเหตุทั้งปวง แล้วก็ถวายช้างม้า คนเชลยและสิ่งของทั้งหลาย ซึ่งดีได้นั้นเป็นอันมากโดยสมควรแก่ความชอบนั้น

ลุศักราช ๑๐๔๙ ปีเถาะ นพศก สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสให้ช่างพนักงานจับการสร้างพระมหาปราสาทองค์หนึ่งในพระราชวังข้างใน ครั้นเสร็จแล้วพระราชทานนามบัญญัติพระมหาปราสาท ชื่อพระที่นั่งบันยงก์รัตนาสน์ เป็น ๔ ปราสาท ด้วยกันทั้งเก่า ๓ คือพระที่นั่งวิหารสมเด็จองค์หนึ่ง พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทองค์หนึ่ง พระที่นั่งสุริยามรินทร์องค์หนึ่ง แล้วให้ขุดสระเป็นคูอยู่ซ้ายขวาพระที่นั่งบันยงก์รัตนาสน์ แล้วให้ก่ออ่างแก้วและภูเขา มีท่ออุทกธาราไหลลงในอ่างแก้ว ริมน้ำฝังท่อให้น้ำเดินเข้าไปผุดขึ้น ณ อ่างแก้วริมสระนั้น และให้ทำพระที่นั่งทรงปืน ณ ท้ายสระ เป็นที่เสด็จออก กลับเอาที่ท้ายสนมเป็นที่ข้างหน้าและให้ทำศาลาลูกขุนในซ้ายขวา และโปรดให้ขุนนางเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ พระที่นั่งทรงปืน และเข้าทางประตูมหาโภคราช

ลุศักราช ๑๐๕๐ ปีมะโรง สัมฤทธิศก ขณะนั้นสมเด็จพระอัครมเหสีฝ่ายซ้ายกรมหลวงโยธาเทพทรงพระครรภ์กำหนดถ้วนทศมาศ ประสูติพระราชโอรส กอปรด้วยสิริวรรณลักษณ์เป็นอันดี พระญาติวงศานุวงศ์ทั้งหลายก็ถวายพระนามว่า ตรัสน้อย แต่สมเด็จพระบรมราชบิดาตรัสเรียกว่า สามอย่าง

ในปีมะโรง สัมฤทธิศกนั้น ทรงพระกรุณาให้ต่อกำปั่นใหญ่ลำหนึ่ง และให้ทูตานุทูตคุมเครื่องราชบรรณาการ ออกไปจำเริญทางพระราชไมตรี ณ กรุงฝรั่งเศส เหมือนเมื่อพระยาโกษาปานออกไปครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้าก่อนนั้น ถึงปีมะเมียโทศก ทูตานุทูตกลับเข้ามาแต่เมืองฝรั่งเศส คุมเอาสิ่งของเครื่องราชบรรณาการต่าง ๆ เป็น

อันมาก ซึ่งพระเจ้ากรุงทมิฬเสตรประเทศทรงตอบแทนมานั้น ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย จึงทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งราชทูตเป็นเจ้าพระยาพระคลัง ตามราชประเพณีเยี่ยงอย่างมาแต่ก่อน

ในเดือน ๖ ปีมะเมีย โทศก ศักราช ๑๐๕๒ มีหนังสือบอกกรมการเมืองสวรรคโลกลงมาถึงสมุหนายกว่า นายบุญเกิดคล้องนางช้างเผือกได้ ณ ป่าแขวงเมืองสวรรคโลก สูง ๔ ศอก มีนิ้ว สรรพด้วยคชลักษณ์งามบริบูรณ์ จึงเจ้าพระยาจักรีนำเอาข้อราชการสารเศวต-กิรินีนั้นขึ้นกราบทูลพระกรุณาให้ทราบ พระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสทราบเหตุดังนั้น ก็ทรงพระปราโมทย์ยิ่งนัก จึงดำรัสให้พระหลวงขุนหมื่นกรมช้างทั้งหลายขึ้นไปรับพระเศวตกิรินีลงแพขนาน มีเรือแห่แหนตามบุรประเพณี ล่องลงมายังพระมหานครศรีอยุธยา ทรงพระกรุณาให้เทียบแพขนานเข้า ณ เพนียด ให้นำนางช้างเผือกขึ้นประทับอยู่ ณ โรงสมโภช ตำบลเพนียด และให้มีการมหรสพสมโภช ๓ วัน และนำลงเรือขนาน มีเรือคู่ชักแห่แหนเป็นขบวนเข้ามายังพระนคร และให้นำนางเศวตคเชนทร์ขึ้นไว้ ณ โรงยอดในพระราชวัง แล้วทรงพระกรุณาพระราชทานนามกร ชื่อพระอินทรไอราพต คชบดินทร์ วรินทร์เลิศฟ้า และนายบุญเกิดซึ่งคล้องต้องนั้นก็พระราชทานชื่อเป็นขุนอินทคชประเสริฐ และพระราชทานขันทองหนัก ๓ ตำลึง เงินตรา ๓ ชั่ง เสื้อผ้า ๓ สำรับ และพระราชทานดราภูมิคุ้มห้ามส่วยสัด พิกัดอากร ขนอนตลาดทั้งปวงสิ้น และทรงพระกรุณาโปรดให้ไปทำกินอยู่ตามภูมิ-ลำเนาดุจแต่ก่อน

ในปีมะเส็งก่อนนั้น สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงพระราชดำริถึงคุณอาจารย์อธิการวัดพระยาแมน ซึ่งได้ถวายพยากรณ์ไว้ว่าจะได้เสวยราชสมบัติ แต่ยังทรงผนวชเป็นภิกษุภาวะอยู่ ณ วัดพระยาแมนนั้น และพระผู้เป็นเจ้าทำนายแม่นนัก แล้วได้ให้โอวาทานุศาสน์ในสมณ-กิจทั้งปวง มีพระคุณมาก ควรจะทำสนองพระคุณให้ถึงขนาด ครั้นทรงพระราชดำริแล้วเพลาเช้าก็เสด็จด้วยเรือพระที่นั่งไปยังวัดพระยาแมน ครั้นถึงประทับเรือพระที่นั่ง ณ สะพานแล้ว เสด็จขึ้นยังพระอาราม ถวายนมัสการพระอาจารย์ด้วยสัตย์เคารพแล้ว ก็ดำรัสซึ่งการสร้างพระอารามให้ถาวรขึ้นกว่าเก่า และพระผู้เป็นเจ้าให้อนุญาตแล้ว ก็เสด็จกลับยังพระราชวัง มีพระราชดำรัสสั่งอัครมหาเสนาบดีให้กะเกณฑ์กันไปสร้างวัดพระยาแมน และ

การสร้างพระอารามนั้น ๒ ปีเศษจึ่งสำเร็จในปีมะแม ตรีศก แล้วทรงพระกรุณาให้มีการฉลองและมีการมหรสพสมโภชต่าง ๆ และมีโจนร่มด้วยคำรบ ๓ วัน แล้วทรงถวายไทยทานแก่พระสงฆ์เป็นอันมาก และไว้ข้าพระสำหรับอุปัฏฐากพระอารามนั้นก็มาก และถวายพระกัลปนาขึ้นพระอารามราชาคณะคามวาสี ถวายเครื่องสมณบริขารพร้อมตามศักดิ์พระราชาคณะทุกประการ

ในศักราช ๑๐๕๓ ปีมะแม ตรีศกนั้น ณ วันจันทร์ แรม ๖ ค่ำ เดือน ๓* กรุงกัมพุชประเทศให้ทูตานุทูตถือศุภอักษรเข้ามาถึงอัครมหาเสนาธิบดี ณ กรุงเทพมหานครศรีอยุธยา ในลักษณะนั้นว่า กองช้าง ณ กรุงกัมพูชาธิบดีไปโพนช้าง คล้องต้องนางช้างเผือกสูง ๓ ศอกคืบมีนิ้ว สรรพด้วยคชลักษณ์งามบริบูรณ์ และพระเจ้ากรุงศรีโสธรนครอินทรปรัดกุรุรัตน์ราชธานี ขอถวายนางศรีเศวตคเชนทรชาติกษัตริย์ฉัททันต์ตัวประเสริฐมาเป็นพระบรมอัครราชพาหนะแห่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้ากรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุธยา ขอเอาพระราชกฤษฎาเดชานุภาพสมเด็จพระนั่งเกล้า เป็นที่พึ่งที่พำนักสืบไป และจะขอพระราชทานเชิญข้าหลวงกรมช้างออกไปรับเข้ามา จึ่งสมุหนายกนำเอาลักษณะอักษรพระกรุงกัมพูชาธิบดีนั้นขึ้นกราบทูลพระกรุณาให้ทราบสิ้นทุกประการ สมเด็จพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสทราบเหตุดังนั้น ก็ทรงพระโสมนัส ตรัสให้พระราชทานเสื้อผ้าแก่ทูตานุทูตคนละสำรับ แล้วตรัสให้ข้าหลวง ๓ นายและกรมช้างออกไปด้วยทูตานุทูต และให้รับนางช้างเผือกเข้ามา ณ กรุง โดยระยะสถลมารควิถี หยุดยั้งประทับรอนแรมมาอย่าให้อิตโรยเป็นเหตุการณ์ได้ และข้าหลวง ๓ นายกับกรมช้างทั้งหลายก็กราบถวายบังคมลาออกไปยังกรุงกัมพูชาธิบดีด้วยทูตานุทูตอันมานั้น

ครั้นถึงกรุงกัมพุชประเทศ เสนาบดีก็นำข้าหลวงเข้าเฝ้าพระเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดี ๆ ก็ตรัสพระราชปฏิสันถารเป็นอันดี และให้เลี้ยงดูเหล่าข้าหลวงมิให้อดอยากได้ แล้วให้พระยาพระเขมร ๓ นาย คุมเอานางช้างเผือกไปด้วยข้าหลวงซึ่งออกมารับนั้น และข้าหลวง ๓ นายกราบถวายบังคมลาพระเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดี แล้วก็นำนางเศวตกุญชรออกจากกรุงกัมพุชประเทศ กับด้วยพระยาพระเขมร ๓ นายนั้น แล้วเดินทางประทับรอนแรมรอรั้งยั้งพยุหะโดยสถลมารควิถี กำหนดเดือนหนึ่งกับ ๒๐ วัน จึ่งมาถึงกรุงเทพมหานคร

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า เดือน ๗

จึ่งทรงพระกรุณาให้ปลูกโรงสมโภชตำบลเพนียด และให้นางช้างเผือกประทับอยู่ ณ โรงสมโภชนั้น แล้วให้มีการมหรสพสมโภชตติยวาร แล้วให้ยาตราพระบรมหัตถินีลงสู่เรือขนาน มีเรือคู่ชักแห่แหนเข้ามายังพระนคร แล้วให้นำนางเศวตคเชนทรขึ้นไว้ ณ โรงยอดในพระราชวัง ทรงพระกรุณาพระราชทานขนานนามบัญญัติ ชื่อพระบรมรัตนากาศชาติคเชนทร มหันศรอนันตคุณวิบูลย์เลิศฟ้า* แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จออก ณ มุขเด็จพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท พร้อมด้วยท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายฝ่ายทหารพลเรือน เฝ้าเฝ้า ณ ทิมดาบตามตำแหน่งซ้ายขวา จึ่งให้เบิกพระยาพระเขมร ๓ นาย เข้ามาเฝ้าถวายบังคม ณ ศาลาหว่างทิมดาบ และดำรัสพระราชปฏิสันถาร ๓ นัด ตามอย่างพระราชประเพณี แล้วพระราชทานเสื้อผ้ารางวัลแก่พระยาพระเขมรทั้งสามนั้นโดยสมควร และพระราชทานเครื่องราชูปโภคบริโภคต่าง ๆ ตอบแทนออกไปแก่พระเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดีนั้นเป็นอันมาก และพระยาพระเขมร ๓ นาย ก็กราบบังคมลากลับออกไปยังกรุงกัมพูชาธิบดี

ลุศักราช ๑๐๕๔ ปีวอก จัตวาศก ขณะนั้นเกิดขบถลาวคนหนึ่ง ชื่อบุญกว้าง อยู่ ณ แขวงหัวเมืองลาวตะวันออก มีความรู้วิชาการดี และมีสมัครพรรคพวก ๒๘ คน คิดอ่านทำการขบถตั้งตัวว่าเป็นผู้มีบุญ และพาพรรคพวกเข้ามาอยู่ ณ ศาลาแห่งหนึ่งนอกประตูเมืองนครราชสีมา และกั้นม่านอยู่มิดชิดแล้ว ให้คนไปหาตัวพระยานครราชสีมา และกรมการทั้งปวงออกมา จึ่งพระยานครราชสีมาก็ขี่ช้างพังตัวหนึ่ง มีบ่าวไพร่ทนายตามออกมา ๒๐ เศษ ครั้นออกมานอกเมืองเกือบจะถึงศาลา และบุญกว้างขบถก็ลุกออกมายืนอยู่นอกม่าน แล้วชี้นิ้วร้องตวาดด้วยเสียงเป็นอันดัง ด้วยอำนาจคุณวิชา บันดาลให้พระยานครราชสีมาสะดุ้งตกใจกลัวยิ่งนัก และขับช้างหันหวนแล่นหนีเข้าประตูเมือง ทั้งบ่าวไพร่ด้วยกัน และไอ้คิดมิชอบกับสมัครพรรคพวกไล่ตามเข้ามาในเมือง ไพร่พลเมืองและกรมการทั้งหลายก็เกรงกลัวมันด้วยอานุภาพคุณวิชาการ มิได้มีผู้ใดจะอาจหาญเข้าจับกุมมันได้ ต้องอยู่ในอำนาจไอ้ขบถสิ้น และขบถบุญกว้างกับสมัครพรรคพวกก็เข้าตั้งอยู่ในศาลากลาง สั่งให้บำรุงช้างม้ารี้พลให้พร้อมไว้ จึ่งพระยานครราชสีมาและกรมการทั้งหลายปรึกษากันว่า ซึ่งไอ้ขบถเกิดขึ้นในเมืองเรา แต่กำลังเราทั้งปวงนี้จะเข้าจับกุมมันมิได้ ด้วยมันเป็นคนดีมีวิชา

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า วเรนทรมหันต์ อนันตคุณวิบูลย์เลิศฟ้า

การอยู่ ครั้นจะนิ่งเสียเล่า ก็เหมือนหนึ่งเป็นพรรคพวกเข้าด้วยไอ้ขบถ จะพากันตายเสียสิ้น จำจะทำอุบายถ่ายเทล่อลวงมัน ให้ยกลงไปตั้งอยู่ ณ เมืองลพบุรีพอให้ใกล้พระเดชพระคุณ และจะขอเอาพระเดชานุภาพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาปกเกล้าด้วย จึ่งจะทำมันได้ถนัด

ครั้นเห็นพร้อมด้วยกันแล้ว ก็ชวนกันออกไปหาไอ้ขบถ ณ ศาลากลาง แล้วจึ่งว่า ข้าพ-เจ้าทั้งปวงขอเป็นข้าท่านสิ้น และจะขออาสาลงไปตีกรุงเทพมหานครถวาย และซึ่งจะตั้งอยู่ ณ เมืองนครราชสีมานี้หาเป็นประโยชน์ไม่ ถ้าได้ยกกองทัพลงไปตั้งอยู่ ณ เมืองลพบุรี กวาดเอาผู้คนหัวเมืองให้ได้มากแล้ว ก็ยกเข้าโจมตีเอากรุงเทพมหานคร เห็นจะได้โดยง่าย และซึ่งข้าพเจ้าทั้งหลายว่าดังนี้ ควรมิควรขอท่านได้กรุณาอย่าถือโทษเลย ครั้นบุญกว้างขบถได้ฟังดังนั้น มิได้แจ้งว่าเป็นกลอุบาย สำคัญว่าจริง ก็เชื่อถือและเห็นชอบด้วยทุกประการ จึ่งให้เจ้าเมืองกรมการเกณฑ์พลเมืองนครราชสีมาได้ ๔,๐๐๐ เศษ ช้างเครื่อง ๘๔ ม้า ๑๐๐ เศษ สรรพด้วยเครื่องสรรพายุทธ์พร้อมเสร็จ ก็ยกจากเมืองนครราชสีมา เดินทัพตัดลงทางเมืองบัวชุม เมืองไชยบาดาล กวาดได้ผู้คนเป็นอันมาก ก็ยกกองทัพผ่านไปเมืองลพบุรี และตั้งซ่องสุมผู้คนอยู่ในที่นั้น จึ่งพระยานครราชสีมาและกรมการทั้งหลาย ก็คิดอ่านแต่งหนังสือลับ ให้ขุนหมื่นมีชื่อถือลงไปถึงสมุหนายก ให้กราบทูลพระกรุณาโดยเหตุทั้งปวงนั้น ให้ทราบสิ้นทุกประการ

ฝ่ายกรมการเมืองสระบุรี เมืองบัวชุม เมืองไชยบาดาล* ก็บอกหนังสือลงมาถึงสมุหนา-ยกว่า เมืองนครราชสีมาเป็นขบถ บัดนี้ยกกองทัพลงมากวาดเอาผู้คน ณ แขวงเมืองบัวชุม เมืองไชยบาดาล ได้เป็นอันมาก แล้วยกผ่านไปโดยตะวันตก มิรู้ว่าจะไปแห่งใด และหนังสือบอกฝ่ายเมืองแนวน้ำแควป่าสัก มาถึงก่อนหนังสือบอกฝ่ายลพบุรี ๒ วัน เจ้าพระยาจักรีก็เอาหนังสือบอกทั้ง ๒ ฉบับนั้นขึ้นกราบทูลพระกรุณา พระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ตรัสได้ทรงทราบประพฤติเหตุดังนั้น ก็ทรงพระพิโรธ ดำรัสว่าไอ้ขบถ ๒๘ คนเท่านั้น ชาวนครราชสีมามากหลายพัน ถึงไม่สู้รบด้วยอาวุธเลย จะทิ้งด้วยมูลดินแต่ละคนละก้อนก็ไม่พอฝีมืออีก ไฉนมันจึ่งว่ากลัวความรู้ อยู่ในอำนาจไอ้ขบถสิ้นทั้งนั้น เป็นอัศจรรย์ใจนัก ไม่เคยได้ยินมาแต่ก่อน จึ่งดำรัส (สั่ง) อัครมหาเสนาบดีให้ตระเตรียมช้างม้ารี้พลไว้ให้สรรพ จึ่งมีพระราชดำรัสให้พระยาสุรเสนาเป็นแม่ทัพหลวง และท้าวพระยา

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติ มีเพิ่มเมืองสระบุรีเข้ามาอีกเมืองหนึ่ง

อาสาหกเหล่าทั้งปวงเป็นยกกระบัตร เกียกกายหน้าหลัง ถือพลสกรรจ์ลำเครื่อง ๕,๐๐๐ สรรพด้วยเครื่องศัสตราวุธทั้งปวง ให้ยกไปเอาตัวไอ้ขบถ แล้วให้มีตราตอบไปแก่พระยานครราชสีมาและกรมการทั้งปวงว่า ถ้ากลัวมันอยู่ จะจับมันมิได้ไซร้ ก็ให้ล้อมมันไว้ก่อน อย่าให้มันสงสัย ต่อทัพกรุงยกขึ้นไปถึง จึ่งให้จับตัวมันส่งออกมาให้แก่กองทัพกรุงทีเดียว แล้วพระราชทานสิ่งของต่าง ๆ ไปแก่กองทัพชาวนครราชสีมาให้ ๆ แก่ไอ้คิดมิชอบ และให้เจรจาเล้าโลมมันจงดี อย่าให้มันรู้ตัวเสีย จะทำการไม่ถนัด

ครั้นถึงวันอันพิชัยฤกษ์ จึ่งพระยาสุรเสนาและท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งหลาย ก็กราบถวายบังคมลา แล้วยกทัพบกเรือขึ้นไปยังเมืองลพบุรี ครั้นใกล้จะถึง จึ่งให้หนังสือลับไปแก่กองทัพชาวนครราชสีมา นัดหมายวันคืนเพลาสัญญาอาณัติ ให้ยกเข้าล้อมพร้อมกัน ฝ่ายพระยานครราชสีมาและกรมการทั้งปวงก็เอาสิ่งของซึ่งพระราชทานขึ้นไปก่อนนั้น ให้แก่ไอ้เหล่าร้าย พูดจามิให้สงสัย ครั้นถึงวันอันนัดหมายนั้นแล้ว ก็ยกพลทหารเข้าล้อมชั้นใน ฝ่ายทัพกรุงล้อมไว้ชั้นนอกเป็นมั่นคง และขบถบุญกว้างกับสมัครพรรคพวกทั้งปวงมิทันรู้ตัว สะดุ้งตกใจกลัวยิ่งนัก จะหนีก็เห็นไม่พ้น จะต่อรบเล่าก็เหลือกำลัง มิรู้ที่จะทำประการใดได้ ก็นิ่งอยู่สิ้น พลชาวนครราชสีมาก็เข้ากลุ้มรุมจับไอ้คิดมิชอบ และสมัครพรรคพวก ๒๘ คน ได้สิ้น แล้วพันธนาการออกส่งไปยังกองทัพกรุง ๆ ก็บอกหนังสือลงไปให้กราบทูลพระกรุณา แล้วเลิกทัพกลับลงมายังกรุงเทพมหานคร จึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชดำรัสให้ลงพระราชอาญาแก่ไอ้คิดมิชอบ และพรรคพวกทั้งปวงถึงสิ้นชีวิต

แล้วมีพระราชโองการตรัสสั่งสมุหนายก ให้ตรวจเตรียมพลช้างม้า พลราชรถ บทจรเดินเท้า และพลนาวาพยุหะพร้อมไว้ กำหนดพล ๑๐,๐๐๐ ทั้งทางบกทางเรือ และการพระพุทธสมโภชทั้งปวงนั้น ก็ให้จัดแจงไว้ให้สรรพ จะเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาท อันประดิษฐานเหนือภูเขาสุวรรณบรรพต โดยโบราณราชประเพณีมาแต่ก่อน

ครั้นถึงวันอันได้ศุภมงคลนักขัตฤกษ์ในเพลา ๑๑ ทุ่ม จึ่งพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าช้างเผือก ก็สอดทรงเครื่องสิริราชอลังการ์สรรพาภรณ์ บวรวิภูษิตสำหรับพิชัยราชรณยุทธ์ ทรงราชาวุธสรรพเสร็จ ก็เสด็จสู่เรือพระที่นั่งศรีสมรรถชัย อันอำไพด้วยเศวตมยุรฉัตรขนัดพระอภิรุมชุมสายพรายพรรณ กลิ้งกลดบทบังพระสุรีย์ บังแทรกสลอนสลับจามรสล้างสว่างไสว ไพโรจน์ด้วยขนัดธงเทียวธวัชเป็นทิวแถว ดูแพรวพรายระย้าระยับจับแสงสุริยวโรภาส ผ่องพื้นอัมพรวิถีเถือกถ่องส่องแสงจันทร์แจ่มฟ้าดาษดาด้วยเรือดั้งกั้น และ

เรือพระประเทียบเรียบราย เรือพระราชวงศานุวงศ์ เสนาพฤฒามาตย์ ราชกระวีมนตรีมุข ลูกขุนทั้งหลายรายเรียงจับฉลากเป็นคู่ตูพันลึก ก็กก้องกาหลด้วยสรรพสำเนียงเสียงพลประโคมปี่ กลองชนะ แตรสังข์ ฆ้องชัย ฆ้องใหญ่ ฆ้องกะแต แซ่เสียงสนั่นนฤนาท ก็ขยายยกพยุหบาตราคลาเคลื่อนเลื่อนขบวนหน้าหลัง คับคั่งท้องแถวนทีเป็นลำดับวารีมารค กำหนดระยะทางโยชน์หนึ่ง ก็บรรลุถึงพระราชนิเวศน์พระนครหลวง ก็เสด็จพักพลพายประทับร้อน เสวยพระกระยาหารสำราญพระอารมณ์ เสด็จเข้าที่พระบรรทมในที่นั้น ครั้นเพลาชายแล้ว ๒ นาฬิกา จึ่งเสด็จลงสู่เรือพระที่นั่ง ให้ยาตรานาวาพยุหะไปโดยลำดับ กำหนดทางโยชน์หนึ่ง ก็ถึงตำหนักเจ้าสนุก จึ่งเสด็จขึ้นประทับแรมอยู่ที่นั้น ๒ เวร และมีพระราชดำรัสสั่งอัครมหาเสนาธิบดี ให้ตรวจเตรียมพลแห่แหนทั้งปวงโดยกระบวนพยุหบาตราสถลมารค ตามอย่างโบราณราชประเพณีทั้งปวงให้พร้อมไว้

ครั้นเพลาปัจจุสมัยได้พิชัยฤกษ์ จึ่งพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็ทรงเครื่องราชวิภูษณาภรณ์แล้วเสร็จ เสด็จทรงช้างต้นพังสุริยาอัษฎงค์ ที่นั่งรองพังอนงค์ศรีสวรรค์ ผูกเครื่องสุวรรณปฤษฎางค์หลังคาทอง พร้อมด้วยหมู่หมวดคชินทรเสนางคนิกร ดั้ง กัน แทรก แซงสลับ ค่ายค้ำพังคา และหมู่พลอาสาสินธพพลากรกันกงริ้วราย โดยขบวนซ้ายขวาหน้าหลังคับคั่งเป็นขนัด ถัดนั้นช้างพระที่นั่งพระราชบุตร นัดดา วงศานุวงศ์ทั้งหลาย และรถประเทียบเรียบรายตามเสด็จเป็นถ่องแถวงามไสว อำไพด้วยเครื่องสูงเศวตฉัตรธงฉานธงชัยเป็นคู่ ๆ ดูมโหฬาราดิเรกด้วยด้วยพลบทจรเกณฑ์แห่ และพลอุโฆษแตรสังข์พาทย์ฆ้องกลองชนะ ประโคมครั่นครื้นกึกก้องนฤนาท ให้ขยายพยุหบาตราไปโดยรัถยาร่มรื่นรโหฐานแถวเถื่อนพันลึก อธึกด้วยนานาพรรณพฤกษาชาติ บ้างเผล็ดดอกออกผลกล่นกลาตดูดระการตา ก็เสด็จยาตราพลากรทวยหาญไปโดยลำดับสถลมารควิถี สิ้นทาง ๔๕๐ เส้น ก็บรรลุถึงเชิงเขาสุวรรณบรรพต จึ่งให้หยุดขบวนแห่แหนทั้งปวงแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ทรงรำพระแสงของ้าวเหนือตระพองช้างต้นสิ้นวาระ ๓ นัด บูชาพระพุทธบาทโดยพระราชประเพณีเสร็จแล้ว ก็บ่ายพระคชาธารโดยมารควิถี กำหนดทาง ๕๐ เส้น ถึงพระราชนิเวศน์ธารเกษม เสด็จลงสู่เกย แล้วเสด็จเข้าประทับแรม ณ พระตำหนักนั้น

ครั้นรุ่งขึ้น จึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยเสนาบดีมนตรีมุขมุลิกา กระบวนราชบุตร ราชนัดดา กรมฝ่ายหน้า ฝ่ายใน ใจอภิรมย์และพระนางสนมทั้งหลาย ขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาทอันโอฬารทุกเพลาเช้าเย็นเป็นนิจทุกวันมิได้ขาด และ

ทรงถวายสักการบูชาด้วยสัจเคารพเป็นอันดี แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปเหนือไหล่เขา เสด็จนั่งเหนือแท่นศิลาใกล้ต้นพระศรีมหาโพธิ ทรงโปรยสุวรรณรัชฎ์พระราชทานแก่พลนิกายทั้งหลายเป็นอันมาก ตามอย่างพระราชประเพณีมาแต่ก่อน แล้วทรงพระกรุณาให้มีการมหรสพสมโภช มีนานานุประการ ครั้นค่ำให้จุดดอกไม้เพลิงต่าง ๆ ระทาใหญ่ ๘ ระทาบูชาพระพุทธบาทเป็นมโหฬาราธิการยิ่งนัก แล้วทรงถวายไทยทานแก่พระสงฆ์เป็นอันมาก และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยพระราชวงศานุวงศ์ เสนาพฤฒามาตย์ พระสนมนาฎนารีทั้งหลายไปประพาส ณ พระตำหนักธารโศกปลายธารทองแดง และเสด็จเที่ยวประพาสชมพนมพนัสแนวเนินเทินเขา ทุกลำเนาถ้ำธารละหานเหว เปลวปล่องช่องชะวากเวิ้งหว่างสิงขรเขต วิเศษด้วยสรรพรุกขชาตินานา ทรงผลผกาทุกกิ่งก้านกล่นกลาด ชมหมู่จัตุบททวิบาทต่าง ๆ ชาติดูตระการ สำราญพระราชหฤทัยแล้วเสร็จก็เสด็จกลับยังพระราชนิเวศน์ธารเกษม คำรบ ๗ เวร แล้วถวายนมัสการลาพระพุทธบาท ยกพยุหบาตราโดยกระบวนสถลมารคชลมารค กลับยังพระนครศรีอยุธยา

ลุศักราช ๑๐๕๗ ปีกุน สัปตศก ขณะนั้นพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ให้แสนสุพจนาไมตรี เป็นราชทูตจำทูลพระราชสาส์น คุมเครื่องมงคลราชบรรณาการลงมายังกรุงเทพมหานครในลักษณะพระราชสาส์นนั้นว่า พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตผู้เป็นมหิตราชาธิปไตย ในเศวตมลาวประเทศนักคเรศปราจีนทิศ ขอถวายวันทนประณามมาแทบพระบวรบาทบงกชเรณุมาศแห่งพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้เสวยศวรรยาธิปัตย์ถวัลราชย์ ณ กรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุธยา มหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมพระราชนิเวศน์มหาสถาน มโหฬารด้วยเศวตกุญชรชาติพาหนะเป็นศรีเมือง เฟื่องพระเกียรติยศปรากฏแผ่ไพศาลไปในนานาประเทศราชธานีใหญ่น้อยทั้งปวง ดุจฉัตรท้าวมหาพรหมกางกั้นร่มเย็นเป็นสุขานุสุข ปราศจากทุกข์ระงับภัยแห่งสรรพสัตว์ทั้งหลาย อันร้อนรนทั่วสกลโลกธาตุ ในกาลเมื่อมัชฌันติกสมัย ข้าพระองค์ขอถวายพระราชธิดา ทรงพระนามพระแก้วฟ้า พระชันษาได้ ๑๕ พระพรรษา มาเป็นศรีสุรางคบริจาริการองละอองพระบาทยุคล ขอเอาพระเดชานุภาพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นที่พึ่งที่พำนัก ด้วยมีอริราชปรปักษ์กล่าวคือ เจ้าฟ้าเมืองหลวงพระบาง กอปรด้วยโลภ หาหิริโอตัปปะมิได้ ให้เสนาโยธาหาญยกมากระทำวิหิงสาการย่ำยีกรุงศรีสัตนาคนหุต ให้ได้ความเดือดร้อน และบัดนี้จะขอพระราชทานกองทัพขึ้นไปช่วยป้องกันกรุงศรีสัตนาคนหุต ให้พ้นเงื้อมมือปัจจามิตร

และขอเป็นข้าขอบขัณฑเสมาพระมหานครศรีอยุธยาไปตราบเท่ากัลปาวสาน

จึ่งเจ้าพระยาจักรีนำเอาลักษณะพระราชสาส์นพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ขึ้นกราบทูลพระกรุณาให้ทราบสิ้นทุกประการ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงเครื่องสิริราชาลังกาภรณ์วิภูษิตเสร็จ เสด็จออก ณ มุขเด็จพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท พร้อมด้วยท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลาย ฝ่ายทหาร ฝ่ายพลเรือน เฝ้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ ทิมดาบตามตำแหน่งซ้ายขวา จึ่งให้เบิกแสนสุพจนาไมตรีเข้ามาถวายบังคม ณ ศาลาหว่างทิมดาบ และดำรัสพระราชปฏิสันถาร ๓ นัดตามพระราชประเพณี แล้วพระราชทานเสื้อผ้าแก่แสนสุพจนาไมตรีโดยสมควร

จึ่งมีพระราชดำรัสสั่งให้สมุหนายก ให้เกณฑ์กองทัพสรรพด้วยช้างม้าเครื่องศัสตราวุธทั้งปวงให้พร้อมไว้ และดำรัสให้พระยานครราชสีมาเป็นแม่ทัพหลวง พระสระบุรีเป็นยกกระบัตร พระนครนายกเป็นเกียกกาย พระรามกำแหงเป็นกองหน้า พระยาลพบุรีเป็นทัพหลัง ถือพลสกรรจ์ลำเครื่อง ๑๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๓๐๐ ม้า ๔๐๐ สรรพด้วยนานาสรรพาวุธปืนใหญ่น้อย กระสุนดินประสิวพร้อมเสร็จ ให้ยกไประงับกำลังศึกเมืองหลวงพระบางซึ่งยกมาติดกรุงศรีสัตนาคนหุตนั้น ครั้นถึงวันอันได้มหาพิชัยฤกษ์ จึ่งท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งหลายก็กราบถวายบังคมลา ยกช้างม้ารี้พลจากกรุงเทพมหานคร กับด้วยแสนสุพจนาไมตรีซึ่งเป็นราชทูตนั้น และเดินทัพไปโดยทางเมืองนครราชสีมา

ครั้นใกล้ถึงกรุงศรีสัตนาคนหุต จึ่งให้ตั้งค่ายยับยั้งกองทัพอยู่ที่นั้น จึ่งปรึกษากันว่าครั้นจะยกเข้าโจมตีกองทัพชาวเมืองหลวงพระบางบัดนี้ ก็จะเสียไมตรีไปดูมิควร และเราจะแต่งหนังสือให้ไปว่ากล่าวแก่ชาวเมืองหลวงพระบาง ให้เลิกทัพกลับไปโดยดีก่อน ถ้าและมิฟัง ยังองอาจจะต่อรบไซร้ จึ่งให้พลทหารเข้าโจมตีแหกหักเอาต่อภายหลัง ครู่เดียวก็จะเป็นภัสมธุลีไป อันทัพลาวมิทานฝีมือเราได้แต่ในเพลาเดียว ครั้นนายทัพนายกองปรึกษาเห็นพร้อมกันแล้ว ก็ให้แต่งหนังสือ ให้ขุนหมื่นมีชื่อถือไปถึงแม่ทัพลาวชาวเมืองหลวงพระบางเป็นใจความว่ากล่าวโดยไมตรี เพื่อจะได้ประนีประนอมเป็นมิตรสันถวะกับกรุงศรีสัตนาคนหุตดังกาลก่อน มิให้เป็นเวรไพรีอาฆาตกันสืบไป

ครั้นแสนท้าวเสนาลาวแม่ทัพเมืองหลวงพระบางได้แจ้งในหนังสือ และทราบว่ากองทัพกรุงเทพมหานครยกมาช่วยกรุงศรีสัตนาคนหุตดังนั้นแล้ว ก็เข็ดขามคร้ามพระเดชานุภาพยิ่งนัก จึ่งแต่งหนังสือให้เพลี้ยคว้านมีชื่อถือมาแจ้งแก่แม่ทัพไทย รับยินยอมประนีประนอม

เพื่อจะเป็นมิตรสันถวไมตรี มิได้มีเวรอาฆาตกับกรุงศรีสัตนาคนหุตสืบไป ก็เลิกกองทัพกลับคืนไปเมือง จึ่งพระยานครราชสีมาและท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งหลาย ก็แต่งหนังสือบอกให้ขุนหมื่นมีชื่อ ถือลงไปกราบทูลพระกรุณา ณ กรุงเทพมหานคร โดยประพฤติเหตุทั้งปวงก่อน แล้วบอกเข้าไปให้เสนาลาวนำเข้าเฝ้าพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ๆ ดีพระทัย ดำรัสพระราชปฏิสันถารเป็นอันดี และให้เลี้ยงดูเหล่ากองทัพให้อิ่มหนำสำราญ พระราชทานรางวัลแก่ท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งปวงเป็นอันมาก ฝ่ายผู้ถือหนังสือบอกนั้นมาถึงกรุงเทพมหานคร ให้อัครมหาเสนาบดีกราบทูลพระกรุณาให้ทราบ จึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้มีตราหากองทัพกลับลงมายัง ณ กรุง ท้าวพระยานายทัพนายกองทั้งหลายได้แจ้งในท้องตรานั้นแล้ว ก็กราบถวายบังคมลาพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต แล้วเลิกทัพกลับมายังกรุงเทพมหานคร

ส่วนพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ก็จัดแจงตกแต่งพระราชธิดา พร้อมด้วยพระพี่เลี้ยงนางกำนัล และทาสกรรมกรชายหญิงสิ่งละ ๑๐๐ เป็นบริวาร สรรพด้วยเครื่องอุปโภคบริโภคทั้งปวงพร้อมเสร็จ และให้แสนท้าวพระยาลาว ๓ นาย ถือพล ๑๐,๐๐๐ ช้างม้าโดยสมควรให้อัญเชิญเสด็จพระราชบุตรีขึ้นสู่สีวิกาญจนยานวิจิตรลงไปยังกรุงเทพมหานคร โดยลำดับมารควิถีถึงพระราชนิเวศน์พระนครหลวง จึ่งบอกหนังสือลงไป ณ กรุงเทพมหานครให้กราบทูลพระกรุณาให้ทราบ พระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสทราบเหตุดังนั้นแล้วทรงพระโสมนัส ดำรัสสั่งอัครมหาเสนาธิบดี ให้ผูกเรือพระที่นั่งบัลลังก์ม่านทองและเรืออื่น ๆ หลายลำขึ้นไปรับนางกษัตริย์กรุงศรีสัตนาคนหุต ณ พระนครหลวง และล่องลงมายังพระมหานครโดยทางคลองโพเรียง ครั้นมาถึงวัดกระโจมจะเลี้ยวขึ้นไปทางรอทำนบ พอสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวร มีพระบัณฑูรให้มารับพระราชบุตรีกรุงศรีสัตนาคนหุต ขึ้นไว้ ณ พระราชวังบวร แล้วเสด็จพระราชดำเนินลงมายังพระราชวังหลวง ขึ้นเฝ้าสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง กราบทูลพระกรุณาขอพระราชทานนางไว้ ณ พระราชวังบวร จึ่งทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานให้แก่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอโดยพระราชอัธยาศัยนั้น

ลุศักราช ๑๐๕๙ ปีฉลู นพศก ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าพระขวัญ พระชนม์คำรบ ๑๓ พรรษา จึ่งทรงพระกรุณาดำรัสเหนือเกล้าสั่งอัครมหาเสนาธิบดี ให้จัดแจงการพระราชพิธีโสกันต์ (ณ) พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท และให้ตั้งโรงพระกระยาสนานและพระเบญจา ณ ท้องสนามชั้นใน และให้ตั้งราชวัติ ฉัตรเบญจรงค์ ธงชัย ธงกระดาษ*

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ธงประฎาก

วางเป็นระยะไปโดยทางอันจะแห่นั้น ก็วางกระลาบาทเป็นชั้น ๆ

ครั้นถึงมีคสิรมาสสุกขปักษ์ดิถี ณ วันอันได้มหามงคลฤกษ์เพลาชายแล้ว ๓ นาฬิกา จึ่งพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าหลวง ก็ทรงเครื่องสิริราชอลังการสรรพาภรณ์ ภูษาลายทองสนับเพลาเชิงงอน สอดทรงฉลองพระองค์อย่างเทศ ทรงเจียระบาดรัตพัสตร์ แล้วทรงพระมหากฐินน้อยทรงเหน็บพระแสงกั้นหยั่นและมหาดเล็กเชิญพระแสงดาบใจเพชร แล้วเสด็จพระราชดำเนินมาขึ้นเกยทรงพระราชยาน เจ้าพนักงานประโคมแตรสังข์ มหาดเล็กแห่ซ้ายขวาหน้าหลังเป็นขบวน มาถึงพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท เสด็จขึ้นประทับอยู่ ณ พระที่นั่งเก้าอี้ ณ ชานพัก

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทรงเครื่อง แล้วเสด็จขึ้นยานนุมาศ เจ้าจอมเถ้าแก่เป็นเพื่อนคนหนึ่งและมหาดเล็กคู่แห่นั้น นุ่งห่มสมปักทองขาวชายกรวย ใส่เสื้อครุยและพอกเกี้ยวพันผ้าขาวแห่หน้า ๒๐ คู่ แห่กระบวนหลังนั้น มีนางเชิญเครื่อง ๖ คน นางถือพัชนีคนหนึ่ง ถัดนั้นจัดเอาภรรยาขุนนางเดินพนมมือตามนางเชิญเครื่องเป็น ๔ แถว ๆ ละ ๒๐ คน เป็น ๘๐ คน แล้วนุ่งผ้าทองขาวชายกรวย ห่มผ้าขาวขลิบทองสิ้น ครั้นแห่เสด็จมาถึงที่ประทับชานพักแล้ว จึ่งให้ทรงเหยียบหน้าฆ้องชัย มีนางพนักงานเอาน้ำชำระพระบาท ๒ คน แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรับพระกรสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เสด็จเข้าในพระมหาปราสาท ทรงฟังสวดพระพุทธมนต์คำรบ ๓ วันแล้ว ถึงวันเป็นคำรบ ๔ ได้ฤกษ์เพลารุ่งจึ่งแห่เสด็จมา ณ โรงพระกระยาสนาน เสด็จขึ้นบนพระเบญจาแล้ว ถวายเครื่องมุรธาภิเษก ทรงน้ำพระพุทธมนต์และน้ำสังข์ทักษิณาวัฏ ทวิชาจารย์ถวายอาเศียรพาท ประโคมฆ้องกลองแตรสังข์ดุริยางคดนตรี แล้วทรงเครื่องแห่เสด็จกลับเข้าพระราชวัง

ครั้นเพลาชายแล้ว ๓ นาฬิกา จึ่งแห่เสด็จไปสมโภชเวียนพระเทียน เกณฑ์แห่นุ่งสมปักลาย ใส่เสื้อครุยและ (ลอม) พอกชมพูและนางเชิญพระแส้ นางยกเครื่อง นางดามเสด็จทั้งปวงนั้น ล้วนนุ่งผ้าทองเขียนชายกรวย ห่มผ้าชมพูขลิบทอง สิ้นคำรบ ๓ วันเป็น ๖ วันด้วยกัน ทั้งแห่ไปทรงฟังสวด ๓ วันนั้น ครั้นโสกันต์แล้ว เจ้าพระขวัญเสด็จออกทรงม้าหัด ณ ท้องสนามหลวง หน้าพระที่นั่งจักรวรรดิทุกวัน ๆ

ครั้นถึงเดือน ๓ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระประชวร ลงได้ประมาณ ๑๕ วัน และพระโรคนั้นกำเริบหนักลง จะเสวยพระกระยาหารก็ไม่ได้ เกือบใกล้สวรรคตอยู่แล้ว

และพระราชวงศานุวงศ์ และท้าวพระยาข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งหลาย ก็เข้าไปนอนอยู่ในพระราชวังพร้อมกันสิ้น

ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวร ทรงพระราชดำริแคลงเจ้าพระขวัญด้วยเห็นข้าไทมาก คนทั้งปวงยินดีนับถือมาก นานไปภายหน้าเกรงจะเป็นศัตรูราชสมบัติ จึ่งทรงคิดการอันเป็นคุยรหัสแต่กับเจ้าฟ้าเพชร เจ้าฟ้าพร ราชบุตร ทั้ง ๒ พระองค์ มิให้ผู้อื่นรู้เห็น ครั้นเห็นจวนจะสวรรคตใน ๒ วันเป็นแท้อยู่แล้ว จึงเสด็จพระราชดำเนินมายังพระราชวังหลวงกับพระราชบุตรทั้งสองและข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวงเป็นอันมาก และเสด็จเข้าอยู่ ณ พระตำหนักหนองหวาย จึ่งอุบายให้มหาดเล็กไปเชิญเสด็จเจ้าพระขวัญว่ามีพระบัณฑูรให้เชิญเสด็จไปเฝ้า ทรงพระกรุณาจะให้ทรงม้าเทศให้ทอดพระเนตรสักหน่อยหนึ่ง แล้วเจ้าพระขวัญเสวยผลอุลิตค้างอยู่ ครั้นทราบว่ามีพระบัณฑูรให้หา ก็มิได้เสวยต่อไป และซีกซึ่งยังมิได้เสวยนั้น เอาใส่ในเครื่อง แล้วทูลลาพระมารดา เสด็จมาเฝ้ากรมพระราชวังบวร ณ พระตำหนักหนองหวาย กับด้วยนักพระสัตถาธิราชพระพี่เลี้ยงและข้าไททั้งปวงตามเสด็จมาเป็นอันมาก ครั้นเจ้าพระขวัญมาถึง เสด็จเข้าไปเฝ้าถวายบังคมแล้ว มีพระบัณฑูรให้ห้ามพระพี่เลี้ยงและข้าไททั้งปวง มิให้ตามเสด็จเข้ามา และให้ปิดประตูกำแพงแก้วนั้นเสีย จึ่งให้จับเจ้าพระขวัญสำเร็จโทษเสียด้วยท่อนจันทน์ในพระตำหนักหนองหวายเสร็จแล้ว ก็ให้เอาพระศพใส่ถุงแล้วใส่ลงในแม่ขัน ให้ข้าหลวงเอาออกไปฝังเสีย ณ วัดโคกพระยาแล้วเสด็จกลับยังพระราชวังบวรสถานมงคล

ฝ่ายนักพระสัตถาธิราชพระพี่เลี้ยงและข้าไททั้งปวง แจ้งว่าเจ้าของตัวเป็นเหตุแล้ว ก็ชวนกันร้องไห้กลับมาทูลแก่เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทิพ ซึ่งเป็นพระมารดา และเจ้าฟ้ากรม-หลวงโยธาทิพ ขณะเมื่อพระราชบุตรทูลลาไปเฝ้ากรมพระราชวังบวรนั้น เข้าที่พระบรรทมอยู่แต่ทว่ายังมิได้บรรทมหลับสนิท พอเคลิ้มหลับลงแต่ได้ยินเสียงพระราชบุตรมาทูลว่า ข้าพเจ้าจะขอพระราชทานผลอุลิตหวานซีกซึ่งเหลืออยู่นั้นเสวยต่อไป ก็ตกพระทัยบรรทมตื่นขึ้นมาในทันใดนั้น พอนักพระสัตถาธิราชมาถึง ร้องไห้กราบทูลโดยมูลเหตุทั้งปวง และเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทิพได้ทรงฟังดังนั้น ก็ตกพระทัย ข้อนพระทรวงทรงพระกันแสงถึงพระราชบุตรเป็นกำลังแล้วเสด็จขึ้นไปเฝ้าสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ซึ่งทรงพระประชวรหนักอยู่นั้น และทรงพระโศการ่ำไรกราบทูลโดยมูลคดีทั้งปวงแล้วทูลว่าลูก (ข้า) พระพุทธเจ้าหาความผิดมิได้ กรมพระราชวังบวรฆ่าลูกข้าพระพุทธเจ้าเสียโดยหาเหตุมิได้

สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงดรัสได้ทรงฟังดังนั้น ก็ตกพระทัยอาลัยในพระราชโอรส ทรงพระโศกาอาดูรภาพเป็นกำลัง แล้วทรงพระพิโรธแก่กรมพระราชวังบวรยิ่งนัก ดำรัสว่ากู ไม่ให้ราชสมบัติแก่ไอ้ ๓ คนพ่อลูกนี้ แล้วมีพระราชดำรัสให้หาเจ้าพระพิชัยสุรินทร์ ราชนัดดา ขึ้นมาเฝ้าบนพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ ซึ่งเสด็จทรงพระประชวรอยู่นั้น แล้วทรงพระกรุณาตรัสมอบเวนราชสมบัติให้แก่เจ้าพระพิชัยสุรินทร์ แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคตในเพลาราตรีวันนั้น

พระบาทบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว พระชันษาเถาะ นพศก แรกเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัตินั้น พระชนม์ได้ ๕๖ พระพรรษา เสด็จดำรงราชอาณาจักรอยู่ได้ ๑๕ พระพรรษา ขณะสวรรคต ณ พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์มหาปราสาท ในเดือน ๔ ปีฉลู นพศก ศักราชได้ ๑๐๕๙ นั้น สิริชนม์ได้ ๗๑ พระพรรษา

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรสถานมงคลตรัสทราบเหตุว่า มีพระราชโองการโปรดมอบเวนราชสมบัติให้แก่เจ้าพระพิชัยสุรินทร์ ราชนัดดาดังนั้นแล้ว ก็มิได้เสด็จพระราชดำเนินลงมายังพระราชวังหลวง ส่วนเจ้าพระพิชัยสุรินทร์ก็มิอาจรับราชสมบัติได้ เกรงพระเดชานุภาพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรอยู่ จึ่งนำเอาเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ทั้ง ๕ ประการสำหรับพระมหากษัตราธิราชเจ้านั้น ขึ้นไปยังพระราชวังบวร กับด้วยท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายพร้อมกันเป็นอันมาก ขึ้นเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาอุปราช กราบบังคมทูลถวายราชสมบัติ และเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ทั้งปวง

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็มิได้รับ จึ่งมีพระราชบัณฑูรตรัสแก่เจ้าพระพิชัยสุรินทร์ ว่าพระโองการโปรดมอบเวนราชสมบัติให้เป็นสิทธิ์แก่ท่านแล้ว ท่านจงครองราชสมบัติเถิด และซึ่งท่านจะมายกราชสมบัติให้แก่เรา และเราจะรับราชสมบัตินั้น ก็จะเป็นละเมิดพระโองการ ดูมิบังควรนัก และเจ้าพระพิชัยสุรินทร์ได้ฟังดังนั้น ก็ยิ่งตกพระทัย กลัวพระเดชานุภาพยิ่งนัก จึ่งกราบทูลอ้อนวอนไปเป็นหลายครั้ง สมเด็จพระมหาอุปราชก็มิได้รับ เจ้าพระพิชัยสุรินทร์ ก็ซบพระเศียรเกล้าลงกลิ้งเกลือกกับฝ่าพระบาท แล้วกราบทูลวิงวอนไปว่า ข้าพระพุทธเจ้า วาสนาบารมีก็น้อย บุญน้อย กำลังน้อย มิอาจสามารถจะดำรงราชสมบัติไว้ได้ไม่ ถ้าและข้าพระพุทธเจ้าจะครอบครองแผ่นดินสืบไปบัดนี้ เห็นจะมีภัยอันตรายแก่ราชสมบัติและบ้านเมือง สมณพราหมณาจารย์ อาณาประชาราษฎรจะได้ความเดือดร้อนเป็นมั่นคง อันเศวตฉัตรนี้เป็นมหาสิริอันประเสริฐ ถ้าบุคคลผู้ใดมิได้มีบุญญาภิสังขารสำสมมาแต่ก่อน

ก็หาดำรงรักษาไว้ได้ไม่ อุปมาดังมันเหลวแห่งพระยาราชสีห์ มีธรรมชาติอันสุขุมละเอียดยิ่งนัก ถ้าและจะเอาภาชนะอันใด ๆ ก็ดี มารองรับไว้นั้น ก็หารองรับไว้ได้ไม่ ก็จะไหลรั่วไปเสียสิ้น และซึ่งจะรองรับไว้ได้นั้น ก็แต่สุวรรณภาชน์สิ่งเดียว และพระองค์กอปรด้วยพระราชกฤษฎาเดชาธิการภินิหารบารมีมาก สมควรจะดำรงราชอาณาจักรในแผ่นดินสยามประเทศได้* อุปมัยดังภาชนะทองอันรองรับไว้ซึ่งมันเหลวแห่งพระยาราชสีห์เหมือน (กัน) ฉะนั้นขอพระองค์จงทรงพระกรุณาโปรดรับครอบ (ครอง) ราชสมบัติ โดยสุภาวสุจริตธรรมเถิด เหมือนหนึ่งพระองค์ทรงมหาการุญภาพแก่แผ่นดิน อย่าให้เป็นจลาจลเลย สมณพราหมณาจารย์ อาณาประชาราษฎรจะได้พึ่งพระบารมีร่มเย็นเป็นสุขา (นุ) สุข และซึ่งพระองค์จะมิทรงพระกรุณาโปรดรับครอบ (ครอง) ราชสมบัติไซร้ ก็เหมือนมิทรงพระกรุณาแก่แผ่นดิน และไพร่ฟ้าข้าขอบขัณฑเสมาทั้งปวง เห็นว่าบ้านเมืองจะเกิดอันตราย สมณพราหมณาจารย์ อาณาประชาราษฎรได้ความเดือดร้อนเป็นแท้ ข้าพระพุทธเจ้าก็จะหาที่พึ่งที่พำนักมิได้ ก็จะกราบถวายบังคมลาพระองค์บุกป่าฝ่าดงไปซุกซ่อนนอนตายเสียตามยถากรรมของข้าพระพุทธเจ้า และเมื่อเจ้าพระพิชัยสุรินทร์กราบทูลวิงวอนอยู่ฉะนั้น พอท้าวพระยาข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลายฝ่ายพระราชวังหลวง ก็ตามขึ้นไปถึงพร้อมกัน และเข้าเฝ้ากราบถวายบังคมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และช่วยอุดหนุดเพ็ดทูลอ้อนวอนขึ้น เพื่อจะให้ทรงพระกรุณาโปรดรับครองราชสมบัตินั้น จึ่งเจ้าพระพิชัยสุรินทร์ก็รับพระราชโองการแต่พระบาทบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว แล้วรับพระบัณฑูรแต่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ และท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลาย ก็รับพระโองการและพระบัณฑูรตามเจ้าพระพิชัยสุรินทร์นั้น

พระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ตรัสทอดพระเนตรเห็นท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายราบคาบเป็นปรกติพร้อมมูลกันอยู่สิ้น แล้วจึ่งมีพระราชโองการตรัสเหนือเกล้า โปรดให้ท้าวพระยาข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้น้อยผู้ใหญ่ทั้งหลาย ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาถวายสาบานตามบุราณราชประเพณีเสร็จสิ้นทุกประการ และเจ้าพระพิชัยสุรินทร์และท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขสมณพราหมณาจารย์ทั้งหลาย ก็อัญเชิญเสด็จพระราชดำเนิน

---

* ตรงนี้มีคำว่าสยามประเทศอีกแห่งหนึ่ง และสำนวนที่เขียนรู้สึกว่าเป็นสำนวนใหม่ น่าจะแก้ไขเพิ่มเติมในรัชกาลที่ ๔ ด้วยเหมือนกัน

ลงมายังพระราชวังหลวง จึ่งมีพระราชดำรัสให้เจ้าพนักงานจัดแจงการอัญเชิญพระบรมศพใส่ในพระโกศเสร็จแล้ว ประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ที่เสด็จสวรรคตนั้น แล้วมีพระโองการตรัสสั่งพระมหาราชครู พระราชปโรหิตโหราจารย์ ให้จัดแจงการพระราชพิธีราชาภิเษกเฉลิมพระราชมนเทียร

ครั้นถึงวันอันได้ศุภวารมหามงคลนักขัตฤกษ์ จึ่งท้าวพระยาเสนาบดี กระวีราช ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งหลาย ทหารพลเรือน และพระสังฆราชาคามวาสีอรัญวาสีชีพ่อพราหมณาจารย์ทั้งปวง ประชุมพร้อมกัน ณ พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท อัญเชิญเสด็จพระบาทบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นราชาภิเษก เป็นเอกอัครบรมขัตติยาธิบดินทร์ปิ่นพิภพจบสกลราชสีมา เสวยมไหสุริยศวรรยาธิปัตย์ถวัลยราชประเพณี สืบสุริยสวัสติวงศ์ดำรงราชอาณาจักร ณ กรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุธยามหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมพระราชนิเวศมหาสถาน แล้วถวายเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์สำหรับพระมหากษัตราธิราชเจ้า และการพระราชพิธีทั้งปวงนั้นพร้อมตามอย่างโบราณราชประเพณีเสร็จสิ้นทุกประการ

จึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จประเวศพระราชมนเทียรและเสด็จอยู่พระที่นั่งสุริยามรินทร์มหาปราสาท และขณะเมื่อพระองค์เสด็จอยู่พระที่นั่งเสวยราชสมบัตินั้น พระชนม์ได้ ๓๖ พระพรรษา จึ่งมีพระราชโองการตรัสเหนือเกล้าโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ ประดิษฐาน ณ ที่กรมพระราชวังบวรสถานมงคล และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์น้อยนั้น ทรงพระกรุณาโปรดให้เรียกว่า พระบัณฑูรน้อย แต่บรรดาข้าหลวงเดิมที่มีบำเหน็จความชอบนั้น ก็พระราชทานยศศักดิ์ให้ตามสมควรฐานานุรูปถ้วนทุกคน แล้วทรงพระกรุณาให้ช่างพนักงานจับการทำพระเมรุมาศขนาดใหญ่ ชื่อ ๗ วา ๒ ศอก กอปรด้วยเมรุทิศเมรุแทรก และสามสร้างพร้อม และการพระเมรุมาศนั้น กำหนด ๑๑ เดือนจึ่งเสร็จ

ลุศักราช ๑๐๖๐ ปีขาล สัมฤทธิศก เดือน ๔ ได้ศุภวารดิถีพิชัยฤกษ์ จึ่งให้อัญเชิญพระบรมศพขึ้นประดิษฐานเหนือพระมหาพิชัย (ราช)รถ แห่แหนเป็นกระบวนไปเข้าพระเมรุ มาศตามอย่างแต่ก่อน และให้ทิ้งทานต้นกัลปพฤกษ์ และมีการมหรสพต่าง ๆ ทุกประการ ครั้นค่ำให้จุดดอกไม้เพลิงต่าง ๆ ระทาใหญ่ ๑๖ ระทา บูชาพระบรมศพเป็นมโหฬาราธิการยิ่งนัก และทรงสดับปกรณ์พระสงฆ์ ๑๐,๐๐๐ คำรบ ๗ วัน แล้วถวายพระเพลิง ครั้นดับพระเพลิงแล้ว แจงพระรูปทรงสดับปกรณ์พระสงฆ์อีก ๔๐๐ รูป แล้วเก็บพระอัฐิใส่พระโกศน้อย อัญเชิญขึ้น

พระราชยานแห่เป็นขบวนเข้ามายังพระราชวัง จึ่งให้อัญเชิญพระบรมโกศพระอัฐิเข้าบรรจุไว้ ณ ท้ายจรนำพระมหาวิหารวัดพระศรีสรรเพชญดาราม

ลุศักราช ๑๐๖๑ ปีถาะ เอกศก สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงพระราชดำริถึงภูมิชาติแห่งพระองค์ ซึ่งสมเด็จพระพันปีหลวงตรัสบอกไว้แต่ยังทรงพระเยาว์อยู่นั้นว่า เมื่อศักราช ๑๐๒๔ ปีขาล จัดวาศก แต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จบรมบพิตรพระนารายณ์เป็นเจ้า เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปนมัสการพระพุทธประติมากรพระชินราช พระชินศรี ณ เมืองพระพิษณุโลก ทรงพระกรุณาให้มีการมหรสพถวายพุทธสมโภชคำรบ ๓ วัน ครั้งนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกศ พาเอาสมเด็จพระพันปีหลวงทรงพระครรภ์แก่ จึ่งประสูติพระองค์ที่ตำบลบ้านโพธิ์ประทับช้าง แขวงเมืองพิจิตร ในเดือนอ้าย ปีขาลศกนั้น แล้วจึ่งเอารกที่สหชาตินั้นใส่ลงในผอบเงิน เอาไปฝังไว้ที่หว่างต้นโพธิ์ประทับช้าง และต้นอุทุมพรต่อกันนั้นเหตุดังนั้น จึ่งได้พระนามกรชื่อมะเดื่อ และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริระลึกถึงที่ภูมิชาติ อันพระองค์ประสูติ ณ แขวงหัวเมืองฝ่ายเหนือ เป็นมหามงคลสถานอันประเสริฐสมควรจะสร้างขึ้นเป็นพระอาราม จึ่งมีพระราชดำรัสสั่งสมุหนายก ให้กะเกณฑ์กันขึ้นไปสร้างพระอาราม ตำบลบ้านโพธิ์ประทับช้าง มีพระอุโบสถ วิหาร มหาธาตุเจดีย์ ศาลาการเปรียญ และกุฎีสงฆ์พร้อมเสร็จ และการสร้างพระอารามนั้น ๒ ปีเศษ จึ่งสำเร็จ

ในปีมะเส็ง ตรีศก จึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จด้วยพระชลวิมานโดยกระบวนนาวาพยุหะขึ้นไป ณ พระอารามตำบลโพธิ์ประทับช้างนั้น และท้าวพระยาข้าทูลละอองธุลีพระบาทซึ่งขึ้นไปคอยรับเสด็จโดยสถลมารคนั้นก็เป็นอันมาก แล้วทรงพระกรุณาให้มีการฉลอง และมีการมหรสพคำรบ ๓ วัน ทรงถวายไทยทานแก่พระสงฆ์เป็นอันมาก และทรงพระราชอุทิศถวายเลกข้าพระไว้สำหรับอุปัฏฐากพระอาราม ๒๐๐ ครัว และถวายพระกัลปนาขึ้นแก่พระอารามตามธรรมเนียม แล้วทรงพระกรุณาตั้งเจ้าอธิการ ชื่อพระครูธรรมรูจีราชมุนี อยู่ครองพระอาราม ถวายเครื่องสมณบริขารตามศักดิ์พระราชาคณะแล้วเสร็จ ก็เสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร จำเดิมแต่นั้นมาพระอารามนั้น ก็เรียกว่าวัดโพธิ์ประทับช้าง มาตราบเท่าทุกวันนี้

เมื่อศักราช ๑๐๖๒ ปีมะโรง โทศกนั้น อสุนีบาตตกลงต้องยอดพระมณฑป ณ พระอารามวัดสุมงคลบพิตร ติดเป็นเพลิงโพลงขึ้นไหม้เครื่องบน โทรมลงมาต้องพระเศียรพระพุทธรูป หักสะบั้นลงมาจนพระศอ และพระเศียรนั้นตกลงอยู่ ณ พื้นพระมณฑป จึ่งทรงพระ

กรุณาโปรดให้ช่างพนักงานจับการรื้อพระมณฑปก่อสร้างขึ้นใหม่ แปลงเป็นพระมหาวิหารสูงใหญ่ โดยยาวเส้นเศษ สำเร็จในปีมะเมีย จัตวาศก และทรงพระกรุณาให้มีการฉลองและมีการมหรสพ ๓ วัน แล้วทรงถวายไทยทานแก่พระสงฆ์เป็นอันมากเหมือนอย่างทุกครั้ง

ในขณะนั้น สมเด็จพระอัครมเหสีเดิมแห่งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกศ ซึ่งเป็นพระราชมารดาเลี้ยงของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ได้อภิบาลบำรุงรักษาพระองค์มาแต่ยังทรงพระเยาว์นั้นครั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จสวรรคตแล้วจึงทูลลาสมเด็จพระ-เจ้าแผ่นดิน เสด็จออกไปตั้งพระตำหนักอยู่ในที่ใกล้พระอารามวัดดุสิต และที่พระตำหนักวัดดุสิตนี้เป็นที่พระตำหนักมาแต่ก่อน ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้า และเจ้าแม่ผู้เฒ่าซึ่งเป็นพระนมเอกของสมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้า และเป็นมารดาเจ้าพระยาโกษาเหล็ก โกษาปาน ซึ่งได้ขึ้นไปช่วยกราบทูลขอพระราชทานโทษสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ขณะเป็นที่หลวงสรศักดิ์ และชกเอาปากพระยาวิไชยเยนทร์ครั้งนั้น และเจ้าแม่ผู้เฒ่านั้นก็ได้ตั้งพระตำหนักอยู่ในที่นี้ ครั้นแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์นี้ และสมเด็จพระราชมารดาเลี้ยงก็เสด็จไปตั้งพระตำหนักอยู่ในที่นั้นสืบต่อกันมา แล้วจึงทรงพระกรุณาโปรดตั้งให้เป็นกรมพระเทพามาตย์ ส่วนสมเด็จพระอัครมเหสีซ้ายขวาแห่งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกศ ซึ่งทรงพระนามกรมหลวงโยธาทิพ กรมหลวงโยธาเทพนั้น ก็ทูลลาสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน แล้วพาเอาพระราชบุตรซึ่งทรงพระนามตรัสน้อยนั้น ออกไปตั้งพระตำหนักอยู่ในที่ใกล้พระอารามวัดพุทไธสวรรย์

ครั้นเมื่อปีมะโรง โทศกนั้น ตรัสน้อยราชบุตร พระชนม์ได้คำรบ ๑๐ พระพรรษา* จึงเจ้ากรมหลวงโยธาเทพ พระราชมารดานั้น ก็ให้กระทำมหามงคลพิธีโสกันต์พระราชบุตร ครั้นโสกันต์แล้ว ให้ไปทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ในสำนักพระพุทธโฆษาจารย์ ราชาคณะ และตรัสน้อยนั้นทรงพระสติปัญญาเป็นอันมาก ประพฤติพรหมจรรย์เป็นอันดี และทรงเรียนพระปริยัติไตรปิฎกธรรม พระคัมภีร์เลขยันต์ มนต์คาถา สรรพวิทยาคุณต่าง ๆ ในสำนักพุทธโฆษาจารย์นั้นได้เป็นอันมาก และทรงพระผนวชอยู่ได้ ๕ พระวษา พระชนม์ได้ ๑๘ พระพรรษา จึงลาผนวชออกเที่ยว ทรงเรียนศิลปศาสตร์ช้างม้า สรรพยุทธ์ชิงชัยทั้งปวงได้

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ๑๓ พรรษา ซึ่งน่าจะถูกกว่า เพราะมีข้อความต่อไปว่า ทรงพระผนวชได้ ๕ พระวษา พระชนม์ได้ ๑๘ พระพรรษา

เป็นอันมาก แล้วทรงเรียนซึ่งอักษรแขก ฝรั่ง และอักษรเขมร ลาว ญวน พม่า รามัญ และจีนทุกภาษาต่าง ๆ แล้วทรงเรียนซึ่งคัมภีร์ราชศาสตร์ โหราศาสตร์ และคัมภีร์แพทย์ กอปรด้วยอาจารย์เป็นอันมาก สรรพทรงชำนิชำนาญในสรรพวิชาคุณทั้งปวงต่าง ๆ ดุจหนึ่งจะทรงทราบในคัมภีร์ไตรเพทางคศาสตร์ ครั้นพระชนม์คำรบได้อุปสมบทแล้ว ก็ทรงผนวชเป็นภิกษุภาวะ จำเริญสมณธรรมอยู่เป็นอันดี

ขณะนั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวมีพระราชบุตรีเกิดด้วยพระสนมอีก ๒ พระองค์ ทรงพระนามพระองค์เจ้าแก้วองค์หนึ่ง พระองค์เจ้าทับทิมองค์หนึ่ง เป็น ๕ พระองค์ด้วยกัน ทั้งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์นี้ ร่วมพระราชมารดาเดียวกัน อนึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกศมีพระราชบุตรเกิดด้วยพระสนม ๔ พระองค์ คือพระองค์เจ้าจีนองค์หนึ่ง พระองค์เจ้าดำองค์หนึ่ง พระองค์เจ้าแก้วองค์หนึ่ง พระองค์เจ้าบุญนาคองค์หนึ่ง และพระองค์เจ้าบุญนาคองค์นี้ ที่เรียกว่าเจ้าพระองค์เถรนั้น และพระองค์เจ้าดำนั้น ได้พระองค์เจ้าแก้ว พระราชบุตรีสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเป็นบาทบริจาริกา และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมพระราชวังบวรนั้น ได้พระองค์เจ้าทับทิมลูกพระสนม ซึ่ง (เป็น) พระราชภคินีต่างพระมารดากันนั้น เป็นพระอัครมเหสี

ลุศักราช ๑๐๖๔ ปีมะเมีย จัตวาศก ขณะนั้นนายโขลงช้างชาวบ้านแก่ง นำโขลงเข้ามาแต่ท้องป่าต้น และกันเอาช้างพลายงาสั้นติดโขลงเข้ามาได้ตัวหนึ่ง สูงประมาณ๖ศอก ๕ นิ้ว สรรพด้วยคชลักษณ์งามบริบูรณ์ และชักโขลงนั้นเข้ามา ณ เพนียด จึ่งพระราชวังเมืองนำเอาข่าวช้างสำคัญนั้น ขึ้นกราบทูลพระกรุณาให้ทราบ พระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็เสด็จพระราชดำเนินไป ณ เพนียด ทอดพระเนตรให้ชักช้างโขลงเข้าเพนียด แล้วทรงพระกรุณาให้กันช้างสำคัญนั้นเข้าไว้ในวงพาด ให้ปรนปรือฝึกสอนให้ชำนิชำนาญ แล้วให้นำลงเรือขนาน มีเรือคู่ชักแห่เป็นขบวนเข้ามายังพระนคร จึ่งให้นำขึ้นไว้ ณ โรงยอดในพระราชวัง ทรงพระกรุณาพระราชทานนามกรบัญญัติ ชื่อพระบรมไตรจักร แล้วพระราชทานรางวัลแก่นายโขลงนั้นโดยสมควร

ในปีมะเมีย จัตวาศกนั้น ทรงพระกรุณาดำรัสให้ช่างต่ออย่างพระมณฑปพระพุทธบาทให้มียอด ๕ ยอด ให้ย่อเก็จมีบันแถลง และยอดแทรกด้วย นายช่างต่ออย่างแล้ว เอาเข้าทูลถวาย จึ่งมีพระราชดำรัสสั่งให้ปรุงเครื่องบนพระมณฑปตามอย่างนั้นเสร็จ จึ่งเสด็จพระราชดำเนินโดยขบวนพยุหบาตราชลมารคสถลมารค ขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาท

ตามอย่างพระราชประเพณีมาแต่ก่อน แล้วทรงพระกรุณาให้ช่างพนักงานจับการยกเครื่องบนพระมณฑปพระพุทธบาท ขณะนั้นสมเด็จพระสังฆราชตามเสด็จขึ้นไปช่วยเป็นแม่การด้วย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระทัยปราโมทย์ยิ่งนัก จึ่งทรงพระกรุณามอบการทั้งปวง ถวายให้สมเด็จพระสังฆราชเป็นแม่การแล้ว ก็เสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร

ครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินมิได้เสด็จอยู่ในพระนครนาน เสด็จอยู่เดือนหนึ่งบ้าง ๑๕ วันบ้าง แล้วเสด็จด้วยเรือพระที่นั่งแวดล้อมไปด้วยเรือข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวง เที่ยวประพาสไปในท้องแถวนทีตราบเท่าถึงเมืองสมุทรปราการ แล้วทรงเบ็ดตกนานามัจฉาชาติทั้งปวงต่าง ๆ ทรงสร้างแต่อกุศลทุจริต ผิดพระราชประเพณีมายังแต่ก่อน และพระองค์ฆ่าเสียซึ่งหมู่มัจฉาชาติทั้งหลาย ด้วยเบ็ดและข่ายล้มตายเป็นอันมาก บางทีเสด็จด้วยช้างพระที่นั่ง แวดล้อมไปด้วยช้างท้าวพระยาข้าราชการเป็นอันมาก เที่ยวประพาสไปในอรัญประเทศ และให้ช้างดั้ง ช้างกัน และช้างเชือกบาศ ไล่ล้อมหมู่ช้างเถื่อนในป่า และชักเชือกบาศคล้องช้างเถื่อนได้เป็นอันมาก และเสด็จไปตั้งล้อมช้างเถื่อนในป่าแขวงเมืองท่าโรงครั้งหนึ่ง ณ ป่าเพชรบุรีครั้งหนึ่ง บางทีเสด็จเที่ยวไปในท้องทุ่ง ทรงพระแสงปืนนกสับยิงต้องนานาสัตว์มฤคนา (นา) ทวิชาชาติทั้งหลายล้มตายเป็นอันมาก บางทีเสด็จยกพยุหบาตราขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาท บำเพ็ญพระราชกุศล ตามอย่างพระราชประเพณีมาแต่ก่อน แล้วเสด็จกลับยังพระนคร

ฝ่ายนายช่างกระทำการมณฑปพระพุทธบาท ยกเครื่องบนแล้ว จึ่งจับการ (ปูน) และการรักต่อไป และการทองและการกระจกนั้นยังมิได้สำเร็จ

อยู่มาวันหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินเสด็จออก ณ ท้องพระโรง จึ่งมีพระราชโองการตรัสถามข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวงว่า ข้างประจันตชนบทประเทศบ้านนอก เขามีการมหรสพงานใหญ่ที่ไหนบ้าง ขณะนั้นข้าราชการผู้มีชื่อคนหนึ่งกราบทูลพระกรุณาว่าข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้าว่า ณ บ้านประจันตชนบท แขวงเมืองวิเศษไชยชาญ เพลาพรุ่งนี้ชาวบ้านทำการฉลองพระอาราม มีการมหรสพงานใหญ่ จึ่งมีพระราชดำรัสว่า แต่เราเป็นเจ้ามาช้านาน มิได้เล่นมวยปล้ำบ้างเลย และมือก็หนักเหนื่อยเลื่อยล้าช้าอ่อนไป เพลาพรุ่งนี้เราจะไปเล่นสนุกชกมวย ลองฝีมือให้สบายใจสักหน่อยหนึ่งเถิด

ครั้นรุ่งขึ้นจึ่งเสด็จด้วยพระชลพาหนะ แวดล้อมไปด้วยเรือข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวงไปโดยลำดับชลมารค ถึงตำบลบ้านกระหลาดตรวจ* จึ่งให้หยุดประทับเรือพระที่นั่ง

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า บ้านตลาดกรวด

เสด็จขึ้นบกในที่นั้น และดำรัสห้ามมิให้ข้าราชการทั้งปวงไปโดยเสด็จพระราชดำเนิน และพระองค์ผลัดพระภูษาแปลงเพศเป็นคนยาก เสด็จปลอมไปแต่กับตำรวจข้าหลวงเดิม ๔-๕ คน ซึ่งเป็นคนสนิทไว้พระทัย มิให้ผู้ใดสงสัย ครั้นไปถึงตำบลบ้าน ซึ่งมีงานใหญ่ฉลองพระอารามนั้นจึ่งเสด็จพระราชดำเนินด้วยข้าหลวงปลอมไปกับคนชาวบ้านทั้งปวงซึ่งเที่ยวดูงานนั้น ขณะนั้นพอเจ้างานให้เปรียบมวย จึ่งมีพระราชดำรัสใช้ข้าหลวง ไปว่าแก่ผู้เป็นนายสนามว่า บัดนี้มวยในกรุงออกมาคนหนึ่ง จะเข้ามาเปรียบชกมวยในสนามท่าน และนายสนามได้ยินดังนั้นก็ดีใจ จึ่งว่าให้เข้ามาเปรียบดูเถิด จึ่งเสด็จเข้าไปในสนาม และนายสนามก็จัดหาคนมวยมีฝีมือจะมาให้เปรียบคู่ เหล่าข้าหลวงจึ่งห้ามว่า อย่าเอาเข้ามาเปรียบเลย เราเห็นตัวแล้ว จะเอาแล้ว จงให้แต่งตัวเถิด นายสนามจึ่งให้แต่งตัวเข้าทั้งสองฝ่าย แล้วให้ชกกันในกลางสนาม จึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน และคนมวยผู้นั้น ก็เข้าชกชิงกันและกันและฝีมือทั้งสองฝ่ายนั้น ดีทัดกันพอแลกลำกันได้ มิได้เพลี่ยงพล้ำแก่กัน และกำลังนั้นก็พอก้ำกึ่งกันอยู่ และคนทั้งหลายซึ่งดูนั้นก็สรรเสริญฝีมือทั้งสองฝ่าย และให้เสียงฮาติดกันไปทุกนัด และคนมวยผู้นั้นบุญน้อยวาสนาก็น้อย และเข้าต่อสู้ด้วยสมเด็จพระมหากษัตราธิราชเจ้า อันกอปรด้วยบุญญาภิสังขารบารมีมาก และกำลังบุญวาสนานั้นข่มขี่กันอยู่ ครั้นสู้กันไปได้ประมาณกึ่งยกก็หย่อนกำลังลง และเสียทีเพลี่ยงพล้ำถูกที่สำคัญถนัด เจ็บป่วยถึงสาหัสเป็นหลายนัด ก็แพ้ด้วยบุญญานุภาพในยกนั้น จึ่งนายสนามก็ตกรางวัลให้แก่ผู้ชนะนั้นบาทหนึ่ง ให้ผู้แพ้นั้นสองสลึง ตามวิสัยบ้านนอก และเหล่าข้าหลวงนั้นรับเอาเงินรางวัล จึ่งดำรัสให้ข้าหลวงว่าแก่นายสนาม ให้จัดหาคู่มาเปรียบอีก และนายสนามก็จัดหาคู่มาได้อีก แล้วให้ชกกัน และคนมวยผู้นั้นทานบุญมิได้ก็แพ้ในกึ่งยก คนทั้งหลายสรรเสริญฝีมือพระหัตถ์มีไป แล้วว่ามวยกรุงคนนี้ฝีมือ (ดี) ยิ่งนัก และนายสนามก็ตกรางวัลให้เหมือนหนหลังนั้น แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็พาข้าหลวงคืนมาสู่เรือพระที่นั่ง ค่อยสำราญพระราชหฤทัย แล้วเสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร

ในปีมะเมีย จัตวาศกนั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่งสุริยามรินทร์ มีพระราชหฤทัยปรารถนาจะใคร่เสด็จไปประพาสล้อมช้างเถื่อนในป่า จึ่งมีพระราชดำรัสสั่งสมุหนายกให้ตรวจเตรียมช้างม้ารี้พล และนาวา พยุหะทั้งปวงให้พร้อมไว้ ครั้นถึงวันอันกำหนด จึ่งเสด็จลงสู่เรือพระที่นั่ง พรั่งพร้อมด้วยเรือพระบรมโอรสาธิราชเจ้า และเรือท้าวพระยาเสนาบดีพิริยโยธาพลากรทวยหาญทั้งหลาย แวดล้อมโดยเสด็จพระราช-

ดำเนินเป็นอันมาก จึ่งให้เคลื่อนขยายขบวนนาวาพยุหะไปโดยลำดับชลมารค ครั้นถึงท่าเรือแขวงเมืองนครสวรรค์ จึ่งเสด็จขึ้นตั้งตำหนักทัพพลับพลาอยู่ตำบลบ้านหูกวาง แล้วทรงพระกรุณาให้ตั้งค่ายปีกกา ล้อมฝูงช้างเถื่อน ณ ป่ายางกองทอง และให้ทำค่ายมั่นสำหรับจะกั้นช้างเถื่อนเข้าจับนั้น และให้เหล่าช้างเชือกไปไล่ล้อมกันช้างเถื่อนมาเข้าค่ายมั่น ครั้งนั้นเป็นเทศกาลวสันตฤดู ฝนตกน้ำนองท่วมไปทั้งป่า คนทั้งหลายซึ่งทำค่ายนั้น ลุยน้ำทำการเร่งรัดกันตั้งค่ายล้อมทั้งกลางวันกลางคืน จนเท้านั้นเปื่อยทนทุกข์ลำบากเวทนาป่วยเจ็บทุพพลภาพมาก อดอาหารซูบผอมล้มตายก็มาก อนึ่งในที่ระหว่างค่ายหลวงที่ประทับและที่ค่ายล้อมช้างต่อกันนั้น มีบึงหนึ่งใหญ่หลวงขวางอยู่หว่างกลาง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จไปทอดพระเนตรให้กันฝูงช้างเถื่อนเข้าจับในค่ายมั่นและทางซึ่งเดินลัดตัดตรงไปค่ายล้อมนั้น ต้องฝ่าข้ามบึงใหญ่นั้นไปจึ่งใกล้ ถ้าและจะเดินหลีกไปให้พ้นบึงนั้น มีระยะทางอ้อมวกไปไกลนัก จึ่งมีพระราชโองการตรัสสั่งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ ให้เป็นแม่กองกะเกณฑ์คนถมถนนหลวงเป็นทางสถลมารคข้ามบึงใหญ่นั้นไป ให้สำเร็จแต่ในเพลากลางคืนวันนี้ รุ่งสางขึ้นจะเสด็จพระราชดำเนินข้ามช้างพระที่นั่งไป และให้เร่งรัดกระทำการให้แล้วทันตามพระราชกำหนด จึ่งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์รับสั่งแล้ว ก็ออกไปกะเกณฑ์ผู้คนในกองหลวงได้ ๑๐,๐๐๐ เศษ แบ่งปันหน้าที่กันทำการถมถนนข้ามบึงใหญ่แต่ในกลางคืน บ้างขุดมูลดินและตัดไม้น้อยใหญ่ทิ้งถมลงไป แล้วเอาช้างลงเหยียบให้ที่แน่นและเร่งรัดกันทำการถมถนน ทุบปราบราบรื่นแล้วตลอดถึงฝั่งฟากข้างโน้นเสร็จแต่ในกลางคืนแล้วเสด็จกลับเข้ามากราบทูลพระกรุณาว่า ทางสถลมารคนั้นแล้วเสร็จดุจพระราชกำหนด

ครั้นเพลาปัจจุสมัย จึ่งพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็เสด็จขึ้นเกยทรงช้างต้นพลายสังหารคชสีห์เป็นพระคชาธาร พรั่งพร้อมด้วยช้างพระที่นั่งพระราชบุตรและช้างท้าวพระยาเสนามาตย์ราชพยุหโยธาพลากรเดินเท้าทั้งหลาย แวดล้อมโดยเสด็จพระราชดำเนินเป็นอันมาก จึ่งเสด็จยาตราพระคชาธารไปโดยวิถีสถลมารคข้ามบึงนั้น ครั้นไปถึงกลางบึงและที่นั้นเป็นหล่มลึกนัก ถมทุบปราบไม่สู้แน่น และเท้าหน้าช้างต้นนั้นเหยียบถลำจมลงไป แล้วกลับถอนขึ้นได้ จึ่งค่อยจ้องจดยกย่างต่อไป สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ทรงพระพิโรธแก่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์นั้นยิ่งนัก ดำรัสว่า ไอ้สองคนนี้มันเห็นว่ากูแก่ชราแล้ว จึ่งชวนกันคิดเป็นขบถ และทำถนนให้เป็นพลุหล่มไว้ หวังจะให้ช้างซึ่งกูขี่นี้เหยียบถลำหล่มล้มลง แล้วมันจะชวนกันฆ่ากูเสีย หมายใจจะเอาราชสมบัติ และพระองค์

ตรัสเท่าดังนั้นแล้ว ก็ขับพระคชาธารไปตามแถวถนนไปข้ามพ้นบึงขึ้นถึงฝั่ง จึ่งแปรพระพักตร์เหลือบเนตรมาข้างเบื้องพระปฤษฎางค์ ทอดพระเนตรเห็นช้างพระที่นั่งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ ตามเสด็จติดท้ายช้างพระคชาธารมา ก็ยิ่งทรงพระพิโรธหนัก จึ่งเยื้องพระ (องค์) ทรงพระแสงของ้าว เงื้อจะฟันเอาพระเศียรสมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมพระราชวังบวร จึ่งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระบัณฑูรน้อย ก็เอาด้ามพระแสงขอซึ่งทรงอยู่นั้น ยกขึ้นกันรับพระแสงของ้าวไว้ได้ด้วยฉับไว มิได้ต้องพระเชษฐาธิราชเจ้า ด้วยพระองค์ทรงชำนิชำนาญในการกระบี่กระบอง มวยปล้ำ ว่องไวสันทัดอยู่ แล้วจึ่งเอาช้างทรงเข้ากันช้างพระเชษฐาธิราชเจ้า แล้วพากันขับช้างพระที่นั่งแล่นหนีไป

สมเด็จพระบรมราชปิตุรงค์ก็ยิ่งทรงพระพิโรธเป็นกำลัง แล้วไสช้างพระที่นั่งไล่ติดตามช้างสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ไปในทันใดนั้น ฝ่ายควาญซึ่งอยู่เท้าช้างพระที่นั่งนั้น เห็นว่าช้างสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองจะหนีไปมิพ้น จึ่งเอาขอท้ายเกี่ยวท้ายช้างพระที่นั่งเข้าไว้ให้ค่อยรอช้าลง และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ ความกลัวพระราชอาญาเป็นกำลัง ก็เร่งรีบขับช้างพระที่นั่งแล่นหนีบุกป่าไป และช้างพระคชาธารจะไล่ติดตามไปมิทัน จึ่งมีพระราชโองการตรัสร้องประกาศไปแก่ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวง ว่าท่านทั้งหลายจงช่วยกันติดตามจับเอาตัวไอ้ขบถสองคนมาให้เราจงได้ แล้วบ่ายพระคชาธารกลับมายังพลับพลาที่ประทับนั้น ส่วนตำรวจและข้าราชการทั้งหลายติดตามไปพบสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์แล้ว ก็นำเอามาถวาย ณ ค่ายหลวง จึ่งมีพระราชดำรัสสั่งให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยนสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์นั้นได้ยกหนึ่ง ๓๐ ทีแล้วให้พันธนาเข้าไว้ด้วยสังขลิกภัณฑ์ แล้วดำรัสสั่งว่า ให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยนรับเสด็จเพลาเช้ายกหนึ่ง เย็นยกหนึ่ง เป็นนิจทุกวัน ๆ อย่าได้ขาดกว่าจะเสด็จพระราชดำเนินกลับลงไปพระนคร

ขณะนั้นนายผลข้าหลวงเดิมคนหนึ่งเข้าไปเฝ้าเยือนสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ในเรือนโทษ จึ่งมีพระบัณฑูรตรัสว่า ไอ้ผล บัดนี้สมเด็จพระราชบิดาทรงพระพิโรธ ดำรัสสั่งให้ลงพระราชอาญาแก่กูทั้งสองทุกเพลาเช้าเย็นเป็นนิจทุกวัน ๆ กว่าจะเสด็จกลับลงไป ณ กรุง และกูทั้งสองจะทนพระราชอาญาไปได้หรือ จะมิตายเสียหรือ เอ็งจะคิดประการใด นายผลได้ฟังดังนั้นจึ่งคิดเห็นว่าจะพ้นภัย* จึ่งกราบทูลว่า ขอพระราชทานจงดำรัสสั่งให้

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า จึ่งคิดเห็นว่าจะพ้นภัยได้

ตำรวจเอาเรือเร็ว รีบลงไปทูลเชิญเสด็จสมเด็จพระอัยกีกรมพระเทพามาตย์ ซึ่งเสด็จอยู่ ณ พระตำหนักริมวัดดุสิดนั้น ขึ้นมาช่วยกราบทูลขอโทษ เห็นว่าจะทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานให้เป็นมั่นคง ด้วยเหตุว่ากรมพระเทพามาตย์นี้ มีคุณูปการเป็นอันมาก ได้อุปถัมภ์บำรุง เลี้ยงรักษาสมเด็จพระราชบิดามาแต่ทรงพระเยาว์นั้น จะว่าไรก็ว่ากันได้ เห็นจะขัดกันมิได้ และซึ่งจะอุบายคิดอ่านไปอย่างอื่นนั้น เห็นว่าจะมิพ้นโทษ

สมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ตรัสได้ทรงฟังดังนั้นก็เห็นชอบด้วย ทรงพระปิติโสมนัสยิ่งนัก จึ่งมีพระบัณฑูรตรัสใช้หลวงกระเษตรรักษา ให้เอาเรือเร็วรีบลงไปเฝ้าสมเด็จพระอัยกีกรมพระเทพามาตย์ และให้ทูลโดยมูลเหตุทั้งปวงนั้นให้ทราบสิ้นทุกประการ แล้วจึงทูลว่า เราทั้งสองพี่น้องขอถวายบังคมมาแทบฝ่าพระบาทสมเด็จพระอัยกีเจ้าขอจงทรงพระกรุณาโปรดเชิญเสด็จขึ้นมาช่วยทูลขอพระราชทานโทษข้าพเจ้าทั้งสองโดยเร็วเถิด ข้าพเจ้าทั้งสองจึ่งจะรอดจากความตาย และซึ่งบุคคลผู้ใดจะมาเป็นที่พึ่งที่พำนัก ช่วยชีวิตข้าพเจ้าทั้งสองในครานี้เห็นไม่มีตัวแล้ว และหลวงกระเษตรรักษารับสั่งแล้ว ก็มาลงเรือรีบลงไป ณ กรุง ๓ วันก็ถึง จึ่งเข้าไปเฝ้ากรมพระเทพามาตย์ ณ พระตำหนักริมวัดดุสิดนั้น แล้วกราบทูลโดยมีพระบัณฑูรสั่งมานั้นทุกประการ

สมเด็จพระอัยกีได้ทรงฟังดังนั้น ก็ตกพระทัย จึ่งตรัสเรียกข้าหลวงสาวใช้ สั่งให้ฝีพายผูกเรือพระที่นั่งมาประเทียบเป็นการเร็ว แล้วเสด็จโดยด่วนมาลงเรือพระที่นั่ง ให้รีบเร่งฝีพายขึ้นไปหลวงกระเษตรรักษาเป็นเรือนำเสด็จ รีบเร่งไปทั้งวันกลางคืน ๔ วันก็ถึงท่าเรือประทับ จึ่งเสด็จขึ้นไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ณ พระตำหนักทับพลับพลานั้น

จึ่งพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัสทอดพระเนตรเห็นกรมพระเทพามาตย์ พระราชมารดาเลี้ยง เสด็จขึ้นมา ก็กระทำปัจจุคมนาการต้อนรับ เชิญเสด็จให้ขึ้นนั่งร่วมราชอาสน์ ทรงถวายอภิวาทแล้วดำรัสถามว่า ซึ่งเจ้าคุณขึ้นมานี้ด้วยมีกิจธุระเป็นประการใด จึ่งกรมพระเทพามาตย์กราบทูลว่า ได้ยินข่าวลงไปว่าพระราชบุตรทั้งสองเป็นโทษ จึ่งอุสาหะขึ้นมา ทั้งนี้เพื่อจะทูลขอพระราชทานโทษ จึ่งมีพระราชโองการตรัสเล่าให้กรมพระเทพามาตย์ทรงฟังว่า ไอ้สองคนนี้มันคิดการเป็นขบถ เดิมข้าพเจ้าให้มันเป็นแม่กองถมถนนข้ามบึง มันแสร้งทำเป็นพลุหล่มไว้ ให้ช้างซึ่งข้าพเจ้าขี่นั้นเหยียบถลำลง แล้วมันจะชวนกันฆ่าข้าพเจ้าเสีย จะเอาราชสมบัติ กรมพระเทพามาตย์กราบทูลว่า อันพระราชบุตรทั้งสองนี้ เป็นลูกเพื่อนทุกข์เพื่อนยากของพ่อมาแต่ก่อน และซึ่งจะคิด

การขบถประทุษร้ายต่อพ่อนั้นหามิได้ แล้วกรมพระเทพามาตย์กราบทูลวิงวอนขอพระราชทานโทษเป็นหลายครั้ง จึ่งทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานโทษให้แก่กรมพระเทพามาตย์นั้น แล้วมีพระราชดำรัสมอบให้แก่กรมพระเทพามาตย์ว่า เจ้าคุณจงเอามันทั้งสองนั้นลงไปเสียด้วยเถิด อย่าให้มันอยู่ด้วยข้าพเจ้าที่นี้เลย ถ้าและจะเอามันไว้ที่นี้ด้วยข้าพเจ้าไซร้ มันก็จะคิดการขบถ ฆ่าข้าพเจ้าเสียอีกเป็นมั่นคง และกรมพระเทพามาตย์รับสั่งแล้ว ก็ออกไปถอดสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์มาลงเรือพระที่นั่ง แล้วเสด็จกลับมายังกรุงเทพมหานคร

ส่วนสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็เสด็จด้วยช้างพระที่นั่ง และช้างดั้ง ช้างกัน ไปทอดพระเนตรให้กันช้างเถื่อนเข้าค่ายมั่น แล้วจับช้างเถื่อนได้ครั้งนั้นมากประมาณ ๑๐๐ เศษ แล้วเสด็จกลับยังพระนครศรีอยุธยา

ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ ก็เสด็จมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทตามเคยมาแต่ก่อน และสมเด็จพระราชบิดาก็สิ้นความพิโรธ ทรงพระกรุณาดำรัสสั่งกิจราชการงาน พระนครดีเป็นปรกติไปเหมือนแต่ก่อนนั้น

ในขณะนั้นเจ้าพระบำเรอภูธร ราชนิกูลองค์หนึ่ง เป็นเชื้อพระวงศ์มาแต่ก่อน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาแก่เจ้าพระบำเรอภูธรนั้นเป็นอันมาก ว่ามีน้ำใจสัตย์ซื่อต่อแผ่นดินและทรงพระกรุณาตำรัสใช้กิจราชการทั้งปวง ต่างพระเนตรพระกรรณ และเจ้าพระบำเรอภูธรนั้นมีบุตรี ๔ องค์ ชื่อพระองค์รัตนาองค์หนึ่ง พระองค์เอี้ยงองค์หนึ่ง พระองค์ขาวองค์หนึ่ง พระองค์พลับองค์หนึ่ง และพระองค์รัตนานั้น ทรงพระกรุณาเอาเข้ามาเลี้ยงเป็นพระสนมเอก และพระองค์เอี้ยงนั้น ทรงพระกรุณาพระราชทานให้แก่สมเด็จพระเจ้าพระเจ้าลูกเธอ กรมพระราชวังบวรและพระองค์ขาวนั้น ก็พระราชทานให้แก่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระบัณฑูรน้อย แต่พระองค์พลับน้องน้อยนั้น ยังเยาว์อยู่ยังมิได้โสกันต์ และพระองค์รัตนาซึ่งเป็นพระสนมเอกนั้น สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงพระเสน่หาการุญภาพโปรดปรานเป็นอันมากครั้นอยู่มาพระองค์รัตนาก็มิได้ตั้งอยู่ในกตัญญูกตเวทีต่อสมเด็จพระ-เจ้าแผ่นดินโดยสุจริตธรรม ก็คิดการเป็นทุจริต และให้หาหมอทำเสน่ห์ หวังจะให้สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงพระเสน่หารักใคร่ลุ่มหลง และทาสในเรือนนั้นรู้เหตุ จึ่งเอาการอันเป็นคุยรหัสนั้นไปแจ้งแก่ท้าวนางผู้ใหญ่ ๆ ก็เอาเหตุนั้นขึ้นกราบทูลพระกรุณาให้ทราบ จึ่งทรงพระกรุณาให้เอาตัวพระองค์รัตนามาพิจารณาไต่สวนไล่เลียง สืบสาวเอาตัวหมอผู้ทำ

นั้นด้วย ครั้นเป็นสัตย์แท้แล้วก็ให้ลงพระราชอาญาแก่พระองค์รัตนา และหมอผู้ทำเสน่ห์ กับทั้งเจ้าพระบำเรอภูธร ผู้เป็นบิดานั้นถึงสิ้นชีวิต

ครั้นอยู่มา สมเด็จพระเจ้าลูกเธอกรมฝ่ายในเจ้าฟ้าหญิงทรงพระประชวรวัณโรคฝีคัณฑมาลานิพพาน จึ่งทรงพระกรุณาให้ทำการฌาปนกิจ พระราชทานเพลิง ณ พระอาราม วัดไชยวัฒนาราม ตามอย่างลูกหลวงเอก แล้วทรงสดับปกรณ์พระสงฆ์เป็นอันมาก โดยสมควรแก่ยศถาศักดิ์นั้น

ครั้งนั้น สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินมีพระราชหฤทัยกักขฬะหยาบช้าทารุณร้ายกาจ ปราศจากกุศลสุจริต ทรงพระประพฤติผิดพระราชประเพณี มิได้มีหิริโอตัปปะ และพระทัยหนาไปด้วยอกุศลลามก มีวิตกในโทสะ โมหะมูล เจือไปในพระสันดานเป็นนิรันดรมิได้ขาด และพระองค์ทรงเสวยน้ำจัณฑ์ขาวอยู่เป็นนิจ แล้วมักยินดีในการอันสังวาสด้วยนางกุมารีอันยังมิได้มีระดู ถ้าและนางใดอุดส่าห์อดทนได้ ก็พระราชทานรางวัลเงินทองผ้าแพรพรรณต่าง ๆ แก่นางนั้นเป็นอันมาก ถ้านางใดอดทนมิได้ไซร้ ทรงพระพิโรธ และทรงประหารลงที่ประฉิมุราประเทศให้ถึงแก่ความตาย แล้วให้เอาโลงเข้าใส่ศพนางนั้น ออกไปทางประตูพระราชวังข้างท้ายสนมนั้นเนือง ๆ และประตูนั้นก็เรียกว่าประตูผีออก มีมาตราบเท่าทุกวันนี้

อยู่มาครั้งหนึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จด้วยพระชลพาหนะออกไปประพาส ณ เมืองเพชรบุรี และเสด็จไปประทับแรมอยู่ ณ พระราชนิเวศน์ตำบลโตนดหลวง ใกล้ฝั่งพระมหาสมุทร และที่พระตำหนักนี้เป็นที่พระตำหนักเคยประพาสมหาสมุทรมาแต่ก่อน ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้านั้นและสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ก็เสด็จด้วยพระที่นั่งมหานาวาท้ายรถแล่นไปประพาสในท้องพระมหาสมุทรตราบเท่าถึงตำบลเขาสามร้อยยอด และทรงเบ็ดตกปลาฉลามและปลาอื่นเป็นอันมาก แล้วเสด็จกลับมา ณ ตำหนักโตนดหลวง และเสด็จเที่ยวประพาสอยู่ดังนั้น ประมาณ ๑๕ เวร จึ่งเสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร

ลุศักราชได้ ๑๐๖๖ ปีวอก ฉศก ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเสด็จด้วยเรือพระที่นั่งเอกชัย จะไปประพาสทรงเบ็ด ณ ปากน้ำเมืองสาครบุรี ครั้นเรือพระที่นั่งไปถึงตำบลโคกขาม และคลองที่นั้นคดเคี้ยวนัก และพันท้ายนรสิงห์ซึ่งถือท้ายเรือพระที่นั่งคัดแก้ไขมิทันที และศีรษะเรือพระที่นั่งนั้นโดนกระทบกิ่งไม้อันใหญ่เข้า ก็หักตกลงในน้ำ พันท้ายนรสิงห์เห็นดังนั้นก็ตกใจ จึ่งโดดขึ้นเสียจากเรือพระที่นั่ง และขึ้นอยู่บนฝั่งแล้วร้องกราบทูลพระกรุณาว่า

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาท (ปก) เกล้า พระราชอาญาเป็นล้นเกล้า ขอจงทรงพระกรุณาโปรดให้ทำศาลขึ้นที่นี้สูงประมาณเพียงตา แล้วจงตัดเอาศีรษะข้าพระพุทธเจ้ากับศีรษะเรือพระที่นั่งซึ่งหักตกน้ำลงไปนั้น ขึ้นบวงสรวงไว้ด้วยกันที่นี้ ตามพระราชกำหนดในบทพระอัยการเถิด จึ่งมีพระราชโองการตรัสว่าไอ้พันท้าย* ซึ่งโทษเอ็งนั้นถึงตายก็ชอบอยู่แล้ว แต่ทว่าบัดนี้กูจะยกโทษเสีย ไม่เอาโทษเอ็งแล้ว เอ็งจงคืนมาลงเรือไปด้วยกูเถิด ซึ่งศีรษะเรือที่หักนั้น กูจะทำต่อเอาใหม่ แล้วเอ็งอย่าวิตกเลย พันท้ายนรสิงห์จึ่งกราบทูลว่า ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดมิได้เอาโทษข้าพระพุทธเจ้านั้น พระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้ แต่ทว่าจะเสียขนบธรรมเนียมในพระราชกำหนดกฎหมายไป และซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะมาละพระราชกำหนดสำหรับแผ่นดินเสียดังนี้ ดูมิควรยิ่งนัก นานไปภายหน้าเห็นว่าคนทั้งปวงจะล่วงครหาติเตียนดูหมิ่นได้ และพระเจ้าอยู่หัวอย่าทรงพระอาลัยแก่ข้าพระพุทธเจ้าผู้ถึงแก่มรณโทษเลย จงทรงพระอาลัยถึงพระราชประเพณี อย่าให้เสียขนบธรรมเนียมไปนั้นดีกว่า อันพระราชกำหนดมีมาแต่บุราณนั้นว่า ถ้าและพันท้ายผู้ใดถือท้ายเรือพระที่นั่ง ให้ศีรษะเรือพระที่นั่งนั้นหัก ท่านว่าพันท้ายผู้นั้นถึงมรณโทษ ให้ตัดศีรษะเสียและพระเจ้าอยู่หัวจงทรงพระกรุณาโปรดให้ตัดศีรษะข้าพระพุทธเจ้าเสีย ตามโบราณราชกำหนดนั้นเถิด จึ่งมีพระราชดำรัสสั่งให้ฝีพายทั้งปวง ปั้นมูลดินเป็นรูปพันท้ายนรสิงห์ขึ้น แล้วก็ให้ตัดศีรษะรูปดินนั้นเสีย แล้วดำรัสว่าไอ้พันท้าย ซึ่งโทษเอ็งถึงตายนั้นกูจะประหารชีวิตเอ็งเสีย พอเป็นเหตุแทนตัวแล้ว เอ็งอย่าตายเลย จงกลับมาลงเรือไปด้วยกับกูเถิด พันท้ายนรสิงห์เห็นดังนั้นก็มีความละอายนัก ด้วยกลัวว่าจะเสียพระราชกำหนดโดยธรรมเนียมโบราณไป เกรงคนทั้งปวงจะครหาติเตียนดูหมิ่นในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแห่งตนได้ สู้เสียสละชีวิตของตัวมิได้อาลัย จึ่งกราบทูลไปว่าขอพระราชทานซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าข้าพระพุทธเจ้าทั้งนี้ พระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้ แต่ทว่าซึ่งตัดศีรษะรูปดินแทนตัวข้าพระพุทธเจ้าดังนี้ ดูเป็นทำเล่นไป คนทั้งหลายจะล่วงครหาติเตียนได้ ขอพระองค์จงทรงพระกรุณาโปรดตัดศีรษะข้าพระพุทธเจ้าเสียโดยฉันจริงเถิด อย่าให้เสียขนบธรรมเนียมในพระราชกำหนดไปเลย ข้าพระพุทธเจ้าจะขอกราบทูลฝากบุตรภรรยาแล้ว ก็จะกราบถวายบังคมลาตายไปโดยลักษณยถาโทษอันกราบทูลไว้นั้น

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ไอ้พันท้ายนรสิงห์

สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินดรัสได้ทรงฟังดังนั้น ก็ดำรัสวิงวอนไปเป็นหลายครั้ง พันท้ายนรสิงห์ก็มิยอมอยู่ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระมหาการุญภาพแก่พันท้ายนรสิงห์เป็นอันมาก จนกลั้นน้ำพระเนตรนั้นไว้มิได้ จำเป็นจำทำตามพระราชกำหนด จึ่งดำรัสสั่งนายเพชฌฆาตให้ประหารชีวิตพันท้ายนรสิงห์เสีย แล้วให้ทำศาลขึ้นสูงเพียงตา และให้เอาศีรษะพันท้ายนรสิงห์กับศีรษะเรือพระที่นั่งซึ่งหักนั้น ขึ้นพลีกรรมไว้ด้วยกันบนศาลนั้น แล้วให้ออกเรือพระที่นั่งไปประพาสทรงเบ็ด ณ ปากน้ำเมืองสาครบุรีแล้วเสด็จกลับยังพระมหานครและศาลเทพารักษ์ที่ตำบลโคกขามนั้นก็มีปรากฏมาตราบเท่าทุกวันนี้

จึ่งพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระราชดำริว่า ณ คลองโคกขามนั้นคดเคี้ยวนัก คนทั้งปวงจะเดินเรือเข้าออกก็ยาก ต้องอ้อมวงไปไกลกันดารนัก ควรเราจะให้ขุดลัดตัดเสียให้ตรงจึงจะชอบ อนึ่งพันท้ายนรสิงห์ซึ่งตายเสียนั้น เป็นคนสัตย์ซื่อมั่นคงนัก สู้เสียชีวิตมิได้อาลัย กลัวว่าเราจะเสียพระราชประเพณีไป เรามีความเสียดายนัก ด้วยเป็นข้า-หลวงเดิมมาแต่ก่อน อันจะหาผู้ซึ่งรักใคร่ ซึ่งตรงต่อเจ้า เหมือนพันท้ายนรสิงห์นี้ยากนัก แล้วดำรัสให้เอากเหวรพันท้ายนรสิงห์นั้น มาแต่งการฌาปนกิจพระราชทานเพลิง และบุตรภรรยานั้นก็พระราชทานเงินทอง สิ่งของเป็นอันมาก แล้วมีพระราชโองการตรัสสั่งสมุหนายก ให้กะเกณฑ์เลกหัวเมืองให้ได้ ๓๐,๐๐๐ ไปขุดคลองโคกขาม และให้ขุดลัดตัดให้ตรงตลอดไป โดยลึก ๖ศอก ปากคลองกว้าง ๘ วา พื้นคลองกว้าง ๕ วา และให้พระราชสงครามเป็นแม่กอง คุมพลหัวเมืองทั้งปวงขุดคลองจนแล้วสำเร็จดุจพระราชกำหนด

แล้วมีพระราชดำรัสแก่ท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายว่า แต่ครั้งศักราช ๘๖๐ ปีมะเมียศก ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราชเจ้านั้น ก็ได้ขุดคลองสำโรงตำบลหนึ่ง ครั้นล่วงมาศักราช ๘๘๔ ปีมะโรงศก ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราชเจ้านั้น ก็ได้ขุดคลองบางกอกใหญ่ตำบลหนึ่ง ครั้นล่วงมาศักราช ๙๐๐ ปีจอศก ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระเจ้าช้างเผือกนั้น ก็ได้ขุดคลองบางกรวยริมวัดชลอ ทะลุไปออกริมวัดมูลเหล็กนั้นตำบลหนึ่ง ครั้นล่วงมาศักราช ๙๗๐ ปีวอกศก ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมนั้น ก็ให้ขุดคลองลัดริมวัดไก่เตี้ย ณ ท้ายบ้านสามโคกนั้นตำบลหนึ่ง ครั้นล่วงมาศักราช ๙๙๘ ปีชวดศก ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปราสาททองนั้น ก็ได้ขุดคลองเมืองนนทบุรีตำบลหนึ่ง ดัดมาออกตลาดแก้วนั้น และครั้งนี้เราจะขุดคลองโคกขามให้เป็นเกียรติยศไว้ตราบเท่ากัลปาวสาน

จึ่งเจ้าพระยาจักรีก็เกณฑ์เอาเลกหัวเมืองนนทบุรี เมืองธนบุรี เมืองนครชัยศรี เมืองสาครบุรี เมืองสมุทรสงคราม เมืองเพชรบุรี เมืองราชบุรี เมืองสมุทรปราการ ได้พลหัวเมืองทั้งปวงนั้น ๓๐,๐๐๐ เศษ มอบให้พระราชสงครามผู้เป็นนายกอง และพระราชสงครามก็กราบถวายบังคมลา ถือพลหัวเมืองทั้งปวงไปทำการขุดคลองโคกขาม และที่ซึ่งจะขุดไปทะลุออกแม่น้ำเมืองสาครบุรีนั้น ให้รังวัดได้ทางไกล ๓๔๐ เส้น และให้ฝรั่งส่องกล้องดัดทางให้ตรงแล้ว จึ่งให้ปักกรุยแบ่งปันหน้าที่กันขุดตามหมวดตามกองและปันหน้าที่ให้ขุดคนหนึ่งโดยคืบหนึ่ง กว้างลึกนั้นโดยขนาดคลอง และการขุดคลองนั้นได้จับทำในศักราช ๑๐๖๗ ปีระกา สัปตศก และการนั้นยังไป่มิได้สำเร็จก่อน

ครั้นถึงมาฆมาสศุกรปักษ์ดิถี จึ่งพระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชตำรัสสั่งสมุหนายก ให้ตรวจเตรียมพลพยุหบาตราโดยขบวนชลมารค สถลมารคทั้งปวงให้พร้อมเสร็จจะเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาท โดยพระราชประเพณีมาแต่ก่อน ครั้นถึงศุภวารมหาพิชัยฤกษ์ จึ่งสมเด็จพระบาทบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็ทรงเครื่องสิริราชวิภูษณาลังกาภรณ์ บวรรัตนมาลีมณีมาศมงกุฎ สอดทรงวิสุทธิสังวาลกาญจนอลงกตรจนา ทรงวิชัยมหาราชาวุธสำหรับราชรณยุทธ์สรรพเสร็จ ก็เสด็จทรงเรือพระที่นั่งไกรสรมุขพิมาน อลังการด้วยเศวตมยุรฉัตร ขนัดพระอภิรุมชุมสายพรายพรรณ บังรวิวรรณบังแทรกสลอนสลับ สรรพกรรชิงกลิ้งกลดจามรมาศดาษดาดูมโหฬาร์พันลึก อธึกด้วยกระบี่ธุชทวนเทียวธวัชเป็นทิวแถวดูแพรวพรายปลายระบายระยับจับพื้นทิฆัมพรวโรภาส เดียรดาษด้วยเรือท้าวสามนตราชสกุล ขุนหลวงต้นเชือกปลายเชือกทั้งหลายรายเรียงจับฉลากเป็นคู่ ๆ ดูเป็นขนัดโดยกระบวนพยุหบาตราหน้าหลังคับคั่งเนืองนอง กึกก้อง กาหลด้วยศัพท์สำเนียงเสียงพลอุโฆษแตรสังข์ดุริยางค์ดนตรีปี่กลองชนะประโคมครื้น เพียงพื้นพสุธานฤนาท ให้ขยายพยุหบาตราคลาเคลื่อนเลื่อนไปโดยชลมารคแล้วหยุดประทับร้อน ณ พระราชนิเวศน์พระนครหลวง เสวยพระกระยาหารสำราญพระอารมณ์เสด็จเข้าที่พระบรรทมในที่นั้น

ครั้นเช้าแล้ว ๓ นาฬิกา จึ่งให้ออกเรือพระที่นั่งไปโดยลำดับ ตราบเท่าถึงที่ประทับพระตำหนักท่าเจ้าสนุก แล้วเสด็จทรงช้างพระที่นั่งพังสกลเกษร ที่นั่งรองพังบวรประทุมชุมนุมราชพิริยโยธาพลากรพฤนท์พร้อมพรั่ง ตั้งตามกระบวนพยุหบาตราสถลมารคสรรพเสร็จ ก็เสด็จยกพยุหแสนยากรทวยหาญ ไปโดยลำดับสถลมารควิถี ถึงเขาสุวรรณบรรพตจึ่งหยุดพระคชาธาร ทรงรำพระแสงขอเหนือตระพองช้างต้นสิ้นวาระ ๓ นัด บูชาพระพุทธ-

บาทตามอย่างพระราชประเพณีเสร็จแล้ว ก็บ่ายพระคชาธารไปเข้าที่ประทับ ณ พระราชนิเวศน์ธารเกษม แล้วเสด็จมานมัสการพระพุทธบาททุกเพลาเช้าเย็น ให้เล่นการมหรสพถวายพุทธสมโภชคำรบ ๓ วัน ครั้นค่ำให้จุดดอกไม้เพลิงต่าง ๆ ระทาใหญ่ ๘ ระทา บูชาพระพุทธบาทเป็นมโหฬารยิ่งนัก แล้วทรงพระกรุณาให้ถอยเรือพระที่นั่งและเรือแห่ทั้งปวงกลับลงไป ณ กรุง

แล้วถวายนมัสการลา ยกพยุหโยธาคชานิกรทวยหาญผ่านไปโดยทิศตะวันออก ข้ามแม่น้ำแขวงป่าสักไป ณ เขาปัถวี เสด็จขึ้นถวายนมัสการพระพุทธฉายา แล้วประทับอยู่ที่นั่น ๓ เวร จึ่งเสด็จยกพลนิกายบ่ายหน้าไปโดยบูรพทิศ และเสด็จประพาสไปถึงตำบลเขาพนมโยง จึ่งเสด็จขึ้นนมัสการพระเจดียฐานบนยอดเขานั้น และเสด็จประทับอยู่ที่นั้นอีก ๓ เวร จึ่งเสด็จ(ยก)พลแสนยากรรอนแรมประพาสไปในอาณาประเทศทั้งปวงสิ้น ๒-๓ เวร มีพระราชหฤทัยปรารถนาจะไปประพาสเที่ยวล้อมช้างเถื่อนในป่า ก็พอทรงพระประชวรลง จึ่งเสด็จยกพยุหโยธาทัพกลับเข้าพระนคร และพระโรคนั้นก็ยิ่งกำเริบมากขึ้น ทรงพระประชวรหนักลง และบรรดาข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวง ก็เข้าไปนอนในพระราชวังทั้งสิ้น

ฝ่ายพระราชสงครามและนายหมวดนายกองเจ้าหน้าที่ทั้งหลาย ซึ่งคุมพลทำการขุดคลองนั้น และขุดได้ครึ่งหนึ่งยังมิได้สำเร็จ ครั้นแจ้งไปว่าทรงพระประชวรหนัก ก็เลิกการนั้นเสีย ชวนกันกลับเข้ามาพระนคร และการนั้นยังค้างอยู่ ส่วนสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงพระประชวรอยู่ ณ พระที่นั่งสุริยามรินทร์ พระโรคนั้นหนักเป็นอาสัญทิวงคตอยู่แล้ว จึ่งทรงพระกรุณาโปรดมอบเวนราชสมบัติ ให้แก่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคตในเดือน ๖ ปีจอ อัฐศกนั้น

พระบาทบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว พระชันษากำเนิดขาลศก ศักราช ๑๐๓๔ ปี แรกเสด็จขึ้นราชาภิเษกเสวยราชสมบัติ พระชนม์ได้ ๓๖ พระพรรษา เสด็จดำรงราชอาณาจักรอยู่ได้ ๙ ปีเศษ ขณะสวรรคต ณ พระที่นั่งสุริยามรินทร์ ในเดือน ๖ ปีจอ อัฐศก ศักราช ๑๐๖๘ นั้น สิริพระชนม์ได้ ๔๕ พระพรรษา*

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า สิริพระชนมายุได้ ๕๕ พรรษา น่าจะเกินไป ๑๐ ปี เพราะปรากฏว่าเสวยราชย์เพียง ๙ ปี ไม่ใช่ ๑๙ ปี

จึ่งพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ และพระราชวงศานุวงศ์ทั้งหลายก็กระทำชำระสรีรกิจ โสรจสรงด้วยน้ำสุคนธมาลา อันหอมขจรตลบอบองค์ แล้วทรงเครื่องราชาภรณ์พร้อมเสร็จก็อัญเชิญพระบรมศพใส่ในพระโกศกาญจนอลงกตรจนาด้วยมหานวรัตน์เรืองอร่าม ประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งสุริยามรินทร์ แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จออก ณ ท้องพระโรง พร้อมด้วยพระราชวงศานุวงศ์ เสนาพฤฒามาตย์ ข้าบาทมุลิกากรทั้งหลายกราบถวายบังคม และรับพระราชโองการแต่พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว แล้วจึ่งมีพระราชดำรัสให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลาย มีพระราชวงศานุวงศ์และเสนาบดีเป็นประธาน ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาถวายสาบานตามโบราณราชประเพณีเสร็จสิ้นทุกประการ แล้วมีพระราชโองการตรัสสั่งพระมหาราชครู พระครูปริโสดมพรหมพฤฒาจารย์ ให้จัดแจงการพระราชพิธีราชาภิเษกเฉลิมพระราชมณเฑียร ครั้นถึงศุภวารดิถีสิริสวัสดิพิพิธมงคลมหานักขัตฤกษ์ จึ่งท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขมาตย์ ข้าบาทมุลิกากรบวรราชวงศานุวงศ์ และสมณพราหมณาจารย์ทั้งหลาย ประชุมพร้อมกัน ณ พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท กระทำการพระราชพิธีราชาภิเษก อัญเชิญพระบาทบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นผ่านพิภพ เสวยมไหศวรรยาธิปัตย์ถวัลยราชประเพณี สืบศรีสุริยวงศ์ดำรงราชมณฑลสกลสีมาอาณาจักร ณ กรุงเทพมหานครศรีอยุธยา แล้วถวายเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ และเครื่องราชูปโภคสำหรับมหากษัตราธิราชเจ้าทุกประการ

จึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ก็เสด็จพระราชดำเนินเข้าพระราชวัง และเสด็จไปอยู่ ณ พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ข้างท้ายสระ และขณะเมื่อพระองค์เสด็จเสวยราชสมบัตินั้น พระชนม์ได้ ๒๘ พระพรรษา จึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช ประดิษฐาน ณ ที่กรมพระราชวังบวรสถานมงคล และบรรดาข้าหลวงเดิมทั้งหลายที่มีความชอบนั้น ก็พระราชทานยศศักดิ์ให้โดยสมควรแก่ฐานานุรูปด้วยทุกคน

ครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงพระประพฤติเหตุในอโนดัปปธรรม แล้วเสด็จเที่ยวประพาสทรงเบ็ดเหมือนสมเด็จพระราชบิดา แล้วพระองค์พอพระทัยเสวยปลาตะเพียน ครั้งนั้นตั้งพระราชกำหนดห้ามมิให้คนทั้งปวงรับพระราชทานปลาตะเพียนเป็นอันขาด ถ้าผู้ใดเอาปลาตะเพียนมาบริโภค ก็ให้มีสินไหมแก่ผู้นั้นเป็นเงินตรา ๕ ตำลึง

ขณะนั้นพระองค์เจ้าดำกอปรด้วยทิฐิมานะ กระทำการหยาบช้ากระด้างกระเดื่อง ละลาบละล้าวเข้าไปในพระราชฐาน ตำแหน่งที่ห้ามเป็นหลายครั้ง มิได้เกรงกลัวพระราชอาญา

จึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็มีพระราชดำรัสปรึกษาด้วยสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ดรัสเห็นโทษพระองค์เจ้าดำนั้นผิดเป็นมหันตโทษ จึ่งให้จับพระองค์ดำพันธนาไว้ แล้วให้เอาไปสำเร็จโทษเสียด้วยท่อนจันทน์ เอาพระศพไปฝังเสีย ณ วัดโคกพระยา และพระองค์เจ้าแก้วซึ่งเป็นบริจาพระองค์เจ้าดำนั้นเป็นม่ายอยู่ จึ่งเสด็จไปทรงผนวชเป็นพระรูป (ชี) อยู่ ณ พระตำหนักวัดดุสิต กับด้วยสมเด็จพระอัยกี กรมพระเทพามาตย์นั้น

ลุศักราช ๑๐๖๙ ปีกุน นพศก สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินมีพระราชดำรัสสั่งให้ช่างพนักงานจับการทำพระเมรุมาศขนาดใหญ่ ขื่อ ๗ วา ๒ ศอก สูง ๒ เส้น ๑๑ วา ศอกคืบ และการพระเมรุทั้งปวงนั้น ๑๑ เดือน จึ่งสำเร็จ ครั้นถึงผัคคุณมาศศุกรปักษ์ดิถี ณ วันอันได้พระมหาพิชัยฤกษ์ จึ่งพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ก็ให้อัญเชิญพระบรมโกศขึ้นประดิษฐานเหนือพระมหาพิชัยราชรถ แล้วแห่เป็นขบวนไปโดยรัถยาราชวัติเข้าสู่พระเมรุมาศตามแต่อย่างก่อน แล้วให้ทิ้งทานต้นกัลปพฤกษ์ และมีงานมหรสพและดอกไม้เพลิงต่าง ๆ และทรงสดับปกรณ์พระสงฆ์ ๑๐,๐๐๐ คำรบ ๗ วัน แล้วถวายพระเพลิง ครั้นดับพระเพลิงแล้วแจงพระรูป ทรงสดับปกรณ์พระสงฆ์อีก ๔๐๐ รูป แล้วเก็บเอาพระอัฐิใส่พระโกศน้อย อัญเชิญขึ้นพระราชยาน แห่เป็นขบวนเข้ามายังพระราชวัง จึ่งให้อัญเชิญพระบรมโกศพระอัฐิเข้าบรรจุไว้ ณ ท้ายจรนำพระมหาวิหารวัดพระศรีสรรเพชญดาราม

ลุศักราชได้ ๑๐๗๐ ปีชวด สัมฤทธิศก สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินให้ช่างกระจกประดับกระจกแผ่นใหญ่ในฝาพระมณฑปพระพุทธบาท แล้วปิดทองประทาศี แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปพระพุทธบาทด้วยราชบริวารเป็นอันมาก ทั้งทางบกทางเรือเหมือนในหนหลัง ฉลองพระมณฑปสักการบูชา บำเพ็ญพระราชกุศลเป็นอันมาก แล้วสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ถวายนมัสการลาพระพุทธบาท กลับมายังพระนครแห่งพระองค์

ลุศักราชได้ ๑๐๗๓ ปีเถาะ ตรีศก พระอัยกีเจ้า กรม (พระ) เทพามาตย์ ซึ่งอยู่ใกล้วัดดุสิตนั้นสวรรคต สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินให้แต่งการฌาปนะต่าง ๆ ตามราชประเพณีแต่ก่อนปีมะโรงนั้น

แต่ปีขาล โทศก นักเสด็จ เจ้าเมืองกัมพูชาธิบดี ชื่อพระธรรมราชาวังกะดาน วิวาทกันกับนักแก้วฟ้าสจอง จัดกระทำสงครามแก่กัน นักแก้วฟ้าสจองไปเมืองญวน ลอบขอพลญวนนั้นได้มากแล้ว กลับมาตีเอาเมืองกัมพูชาธิบดีนั้นได้ นักเสด็จกับพระองค์ทองพาบุตรภรรยาข้าคนแห่งดนหนีมายังกรุงเทพพระมหานคร กราบทูลพระกรุณาให้ทราบ

ทุกประการ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทราบแล้ว ให้หานักเสด็จนั้นเข้ามาเฝ้า จึ่งพระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภคและบ้านเรือนให้อยู่แถบใกล้วัดค้างคาวนั้น

สมเด็จพระเจ้ากรุงมหานครโปรดจะให้นักเสด็จไปตีเอาเมืองกัมพูชาธิบดีคืน จึ่งให้มหาดไทย กลาโหมเกณฑ์ทัพ ๒๐,๐๐๐ เศษ ช้างม้าพอสมควร พระยาจักรีโรงฆ้องเป็นแม่ทัพบก ถือพลทหารสกรรจ์ลำเครื่อง ๑๐,๐๐๐ เศษ พร้อมด้วยช้าง ๓๐๐ ม้า ๔๐๐ เครื่องศัสตราสรรพาวุธต่าง ๆ ให้พระพิชัยรณฤทธิ์เป็นนายพลทหารทัพหน้า ให้พระวิชิตณรงค์เป็นยกกระบัตรทัพ ให้พระพิชัยสงครามเป็นนายกองเกียกกาย ให้พระรามกำแหงเป็นนายกองทัพหลัง แล้วจึ่งให้พระยาโกษาธิบดีจีนเป็นแม่ทัพเรือ ถือพลทหาร ๑๐,๐๐๐ เรือรบ ๑๐๐ เศษ พร้อมด้วยพลแจวและเครื่องสรรพาวุธต่าง ๆ ครั้นจัดแจงทัพบกทัพเรือเสร็จแล้ว จึ่งสั่งไปให้ตีเอาเมืองกัมพูชาธิบดีให้จงได้ แม่ทัพนายกองทั้งปวงทั้งทัพบกทัพเรือ จึ่งถวายบังคมลา

ครั้นได้เพลาศุภวารดิถีพิชัยมงคลฤกษ์ดี ก็กรีธาพลทวยหาญพยุหบาตรา ยกทั้งทัพบกทัพเรือไปเป็นลำดับมรรคา ฝ่ายพลทหารกองทัพบกไปทางเสียมราบ ฝ่ายกองทัพเรือไปทางพุทไทมาศ ตามลำดับทางทะเลนั้น พลทหารญวนยกกองทัพเรือมาพบกองทัพทหารไทยที่ปากน้ำพุทไทมาศ ตีฆ้องกลองยิงปืนใหญ่ ยกเข้าตีกองทัพเรือพระยาโกษาธิบดีจีน ฝ่ายกองทัพเรือทหารไทยจัดแจงแต่งตัวพร้อมแล้ว ทัพหน้าก็แยกเรือรบออกเป็น ๓ แห่ง ให้ยิงปืนใหญ่ ๒ นัด ตั้งโห่ ๓ ลา เอาชัยแล้ว ให้พลทหารแจวเรือรบเร่งเข้าไปต่อต้านทานกำลังกับพลทหารญวน เข้าปะทะถึงเรือกัน ยิงแทงฟันกันเป็นสามารถ ฆ่าญวนตายเป็นอันมาก เรือรบทหารญวนเข้าช่วยอุดหนุนกันมาก พระยาโกษาธิบดีจีน แม่ทัพไม่ชำนาญในการพิชัยสงคราม ขลาดไม่กล้าแข็ง ย่อท้อแก่สงครามไม่ช่วยอุดหนุนเพิ่มเติมแก้ไข ถอยเรือหนีไปทิ้งทหารเสีย ฝ่ายทหารญวนได้ทีเข้า (ตี)เอาทหารไทย ฆ่าฟันกันเป็นสามารถ ฝ่ายทหารไทยเห็นศึกนั้นหนักเหลือมือเหลือกำลัง แม่ทัพก็หนีไปแล้ว เห็นคนทหารก็เสียมาก ก็ถอยเรือล่าแตกหนีมา เสียเรือรบและผู้คน ปืนใหญ่น้อยเป็นอันมากแก่กองทัพญวนนั้น ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีโรงฆ้องยกกองทัพบกไปถึงเมืองกัมพูชาให้ตั้งค่ายหลวงลงใกล้เมืองประมาณทาง ๘๐-๙๐ เส้น รักษาอยู่ในที่นั้น พระพิชัยรณฤทธิ์เป็นแม่กองทัพหน้า ถือพลทหาร ๓,๐๐๐ เศษ ไปก่อนได้สู้รบตีกันกับเขมรญวนเป็นหลายตำบล เขมรญวนตายเป็นอันมาก มีชัยได้ที ตีทัพเขมรญวนแตกพ่ายเป็นหลายแห่ง ให้ทหารเร่งรีบไล่ติดตามตีต่อเข้าไป ได้หัวเมืองน้อยใหญ่

เป็นอันมาก ทัพหลวงก็ให้เร่งรีบพลทหารทุกทัพทุกกองไปช่วยอุดหนุนเพิ่มเติมตีตัดลัดทางให้ข้าศึกอัตคัดขัดขวางคับแคบสะดุ้งตกใจกลัว มิให้สู้รบต้านทานได้ รบตีครั้งใดจึ่งมีชัยชำนะทุกครั้งนั้นทุกแห่ง ได้ผู้คนช้างม้าเครื่องศัสตราวุธต่าง ๆ เป็นอันมาก เขมรและญวนจะต่อต้านทานมิได้ ก็แตกพ่ายพังหนีไป กองทัพทั้งปวงไล่ติดตามเข้าไป ตั้งค่ายล้อมเมืองกัมพูชาธิบดีไว้มั่นคง

เจ้าพระยาจักรีจึงคิดอุบายจะให้ได้ราชการสะดวก จึ่งให้แต่งศุภอักษร แล้วส่งทูตให้ถือศุภอักษรไปบอกความเมืองกับนักแก้วฟ้าโดยทางพระราชไมตรี นักแก้วฟ้าครั้นได้แจ้งในศุภอักษรนั้น จึ่งพิจารณาเห็นซึ่งจะพ้นภัยอันตรายเป็นอันดีในอนาคต จึ่งรับว่าจะถวายดอกไม้เงินทองขึ้นแก่กรุงเทพมหานคร เจ้าพระยาจักรีได้ความเมืองดังนั้นมั่นคงแล้ว เห็นได้การสะดวกดีอยู่แล้ว จึ่งสั่งให้นักแก้วฟ้าเอาดอกไม้ทองเงินไปถวายตามคำปฏิญาณนั้น จึ่งเลิกกองทัพกลับคืนมายังกรุงเทพมหานคร สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงทราบเหตุดังนั้น ดีพระทัย จึ่งพระราชทานบำเหน็จรางวัลแก่เจ้าพระยาจักรีและนายทัพนายกองเป็นอันมากตามสมควร จึ่งทรงพระพิโรธ* ให้ใช้ปืนใหญ่น้อย และดินประสิว ลูกกระสุน เรือรบให้สิ้นเชิง

สมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา มีพระราชบุตรด้วยพระอัครมเหสี กรมหลวงราชานุรักษ์นั้น ๕ พระองค์ คือเจ้าฟ้านเรนทร ๑ หญิงเจ้าฟ้าเทพ ๑ หญิงเจ้าฟ้าประทุม ๑ เจ้าฟ้าอภัย ๑ เจ้าฟ้าบรมเมศร ๑ พระมารดาชื่อเจ้าท้าว เป็นกรมหลวงราชานุรักษ์นั้น

ในปีฉลู เอกศกนั้น มีพระราชบริหารให้ช่างปฏิสังขรณ์วัดมเหยงคณ์ เสด็จพระราชดำเนินไปให้ช่างกระทำการวัดนั้นเนือง ๆ บางทีก็เสด็จอยู่ที่พระตำหนักริมวัดมเหยงคณ์ เดือนหนึ่งบ้าง ๒ เดือนบ้าง ว่าราชการอยู่ในที่นั้น ๓ ปีเศษ วัดนั้นจึ่งสำเร็จแล้วบริบูรณ์

สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ให้ช่างปฏิสังขรณ์วัดกุฎีดาวอันใหญ่ในปีเถาะ ตรีศก เสด็จไปทอดพระเนตรการที่วัดนั้น เดือนหนึ่งบ้าง ๒ เดือนบ้าง เหมือนพระเชษฐาธิราช ๓ ปีเศษ วัดนั้นจึ่งสำเร็จแล้วบริบูรณ์

สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินนั้นพอพระทัยทำปาณาติบาต ฆ่ามัจฉาชาติปลาน้อยใหญ่

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า จึงทรงพระพิโรธพระยาโกษาธิบดี ฉบับนี้คงจะคัดตกไป

ต่าง ๆ เป็นอันมาก ด้วยตกเบ็ดทอดแหแทงฉมวก ทำลี่กันเฝือก*ดักลอบ ดักไซ กระทำการต่าง ๆ ฆ่าสัตว์ต่าง ๆ ประพาสป่าฆ่าเนื้อนกเล่นสนุกด้วยดักแร้ว ดักบ่วง ไล่ช้าง ล้อมช้างได้ช้างเถื่อนเป็นอันมาก เป็นหลายวัน แล้วกลับคืนมายังพระนคร

ในปีมะเส็งนั้นให้ฉลองวัดมเหยงคณ์ ทรงพระราชศรัทธาบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นอันมาก ทรงพระราชทานเครื่องบริขารและวัตถุทานต่าง ๆ แก่พระสงฆ์ ๑,๐๐๐ ตามราชประเพณีแต่ก่อน มีงานมหรสพสมโภช ๗ วันเสร็จบริบูรณ์การฉลองนั้น ในปีมะเมียฉศก สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินให้ช่างไม้ต่อกำปั่นไตรมุข ยาว ๑๘ วา ๒ ศอก ปากกว้าง ๖ วา ๒ ศอก ให้ตีสมอใหญ่ที่วัดมเหยงคณ์ ๕เดือนกำปั่นใหญ่นั้นแล้ว ให้เอาออกไปยังเมืองมะริด บรรทุกช้างได้ ๓๐ ตัวเศษ ให้ไปขายช้าง ณ เมืองเทศโน้น คนทั้งหลายลงกำปั่นใช้ใบไปถึงเมืองเทศแล้วขายช้างนั้นได้เงินและผ้าเป็นอันมาก แล้วกลับคืนมายังเมืองมะริด สิ้น (เวลา) ปีเศษ

ในปีมะแม สัปตศกนั้น พระมหาอุปราชให้ฉลองวัดกุฎีดาว บำเพ็ญพระราชกุศล ให้ทานสักการบูชาแก่พระรัตนตรัยเป็นอันมาก ให้เล่นงานมหรสพสมโภช ๗ วัน การฉลองนั้นสำเร็จบริบูรณ์

ในปีนั้นเจ้าพระอัยกี กรมหลวงโยธาทิพทิวงคต ณ พระตำหนักริมวัดพุทไธสวรรย์นั้นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินให้ช่างไม้กระทำการเมรุ ขื่อยาว ๕ วา ๒ ศอก โดยสูง ๒๐ วา ๒ ศอก และพระเมรุทองกลาง และการพระเมรุทั้งปวงนั้น ๖ เดือนเศษจึงแล้ว เชิญพระโกศทองขึ้นราชรถพร้อมเครื่องอลงกตแห่แหนเป็นอันมาก นำมาสู่พระเมรุทอง และการที่บูชาให้ทานทั้งปวงตามอย่างราชประเพณีมาแต่ก่อน สมโภช ๗ วัน การพระศพนั้นสำเร็จบริบูรณ์

ลุศักราชได้ ๑๐๘๓ ปีฉลู ตรีศก พระเจ้ากรุงเทพมหานครเสด็จพระราชดำเนินไปทรงเบ็ดที่ปากน้ำท่าจีน เมื่อไปถึงคลองมหาชัย เห็นคลองนั้นขุดยังไม่แล้วค้างอยู่ ครั้นทรงเบ็ดแล้วกลับคืนมาถึงพระนคร จึงทรงพระกรุณาตรัสสั่งให้พระยาราชสงครามเป็นนายกอง ให้เกณฑ์คนหัวเมืองปากใต้ ๗ หัวเมือง ให้ได้คน ๓๐,๐๐๐ เศษ ๔๐,๐๐๐ ไปขุดคลองมหาชัยพระราชสงครามให้กะเกณฑ์จัดแจง ได้พลนิกาย ๓๐,๐๐๐ เศษ แล้วถวายบังคมลาไปครั้นถึงคลองมหาชัย จึงให้ฝรั่งเศสส่องกล้องแก้วดูให้ตรงปากคลอง ปักกรุยลงเป็นสำคัญ ทางไกล ๓๔๐ เส้น ขุดที่ก่อนนั้น ได้ที่แล้ว ๖ เส้นเศษ ยังไม่แล้วนั้นมากถึง ๓๔๐ เส้น ให้ขุดคลองลึก ๖ ศอก กว้าง ๗ ศอกเท่าเก่า เกณฑ์กันเป็นหน้าที่ คน ๓๐,๐๐๐ เศษ ขุด ๒ เดือนเศษจึงแล้ว

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ทำที่กันเฝือก

พระราชสงครามกลับมาเฝ้ากราบทูลพระกรุณาให้ทราบทุกประการ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงทราบ ทรงพระปิติปราโมทย์ จึ่งตั้งพระราชสงครามให้เป็นพระยาราชสงคราม แล้วพระราชทานเจียดทอง เสื้อผ้า เงินตราเป็นอันมาก คลองนั้นชื่อคลองมหาชัยมาตราบเท่าทุกวันนี้

ในปีขาล จัดวาศก ทรงพระกรุณาโปรดให้พระธนบุรีเป็นแม่กอง เกณฑ์พลนิกายคนหัวเมืองปากใต้ให้ได้คน ๑๐,๐๐๐ เศษให้ขุดคลองเตร็ดน้อย ลัดคุ้งบางบัวทองนั้นคดอ้อมหนัก ขุดลัดตัดให้ตรง พระธนบุรีรับสั่งแล้วถวายบังคมลามา ให้เกณฑ์พลนิกายในบรรดาหัวเมืองปากใต้ ได้คน ๑๐,๐๐๐ เศษ ให้ขุดคลองเตร็ดน้อยนั้นลึก ๖ ศอก กว้าง ๖ วา ยาวทางไกลได้ ๓๙ เส้นเศษ ขุดเดือนเศษจึ่งแล้ว พระธนบุรีนั้นจึ่งกลับมากราบทูลพระกรุณาให้ทราบทุกประการ

ในปีเถาะ เบญจศกนั้น พระบรมกษัตริย์ทั้งสองพระองค์เสด็จพระราชดำเนินไปประพาสโพนช้าง ณ ป่าหัวเมืองนครนายกฝ่ายตะวันออก ในเพลาราตรีนั้นเดือนหงาย เสด็จไปไล่ช้างเถื่อน พระจันทร์เข้าเมฆ ช้างพระอนุชาธิราชขับแล่นตามไปทันช้างพระที่นั่งทรง ไม่ทันจะเกี่ยว โถมแทงเอาท้ายช้างพระที่นั่งทรง ควาญท้ายช้างนั้นกระเด็นตกจากท้ายช้างนั้นลง ช้างทรงเจ็บป่วยมากก็ซวดเซแล่นไปในป่า สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินจึ่งขับช้างนั้นกลับมายังพลับพลาชัย พระมหาอุปราชไม่แกล้งจะให้ช้างแทง แต่หากเกี่ยวช้างนั้นมิทันท่วงทีตกพระทัยกลัวพระราชอาญา เสด็จตามไปเฝ้าที่พลับพลาชัย จึ่งกราบทูลพระกรุณาว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ข้าพเจ้าไม่ได้แกล้ง แสงพระจันทร์เข้าเมฆมืดมัวเป็นเงาร่มไม้ เห็นไม่ถนัด จะเกี่ยวช้างไว้มิทัน ได้ทรงพระกรุณาโปรดงดโทษข้าพเจ้าเถิด พระเจ้า-อยู่หัวนั้นไม่สงสัย ไม่ทรงพระพิโรธขุ่นเคืองแก่พระอนุชานั้นหามิได้ สั่งหมอให้รักษาช้างนั้นแล้วกลับพระนคร

ในปีเถาะ เดือน ๔ ข้างขึ้นนั้น สมเด็จพระมหากษัตริย์เสด็จพระราชดำเนินไปบำเพ็ญพระราชกุศล ณ พระพุทธบาท ด้วยบริวารยศศักดิ์เป็นอันมาก ทั้งทางบกทางเรือเป็นพยุห-บาตราตามอย่างแต่ก่อน ครั้นถึงพระพุทธบาท เสด็จอยู่ท่าเกษม ขึ้นนมัสการสักการบูชาพระพุทธบาทกับด้วยพระอนุชาธิราช ๆ จึ่งกราบทูลพระกรุณาว่า ขอพระราชทานชีวิตเมื่อข้าพเจ้าขี่ช้างเสด็จไป และช้างนั้นแทงช้างพระที่นั่งทรงนั้น ข้าพเจ้าจะได้มีเจตนาแกล้งจะให้ช้างแทงช้างนั้นหามิได้ เป็นความสัตย์จริง ข้าพเจ้าจะขอกระทำสัตย์สาบานในสำนัก

แห่งพระพุทธบาท ถวายแก่ล้นเกล้าล้นกระหม่อมบัดนี้ สมเด็จพระเชษฐาธิราชทรงพระกรุณาโปรดดำรัสว่า พ่อเอ๋ย ข้านี้ไม่สงสัยแคลงเจ้าดอก อย่ากระทำสัตย์สาบานเลย พระเคราะห์ข้าร้ายเอง ตรัสแล้วบูชานมัสการพระพุทธบาท บำเพ็ญพระราชกุศลให้ทานเป็นอันมาก เล่นงานมหรสพสมโภช ๗ วัน บูชาพระเจ้าแล้ว ถวายนมัสการลาพระพุทธบาทกลับคืนมายังพระมหานคร

ลุศักราชได้ ๑๐๘๗ ปีมะเส็ง สัปตศก เจ้าอธิการวัดป่าโมก เข้ามาหาพระยาราชสงครามแจ้งความว่า พระพุทธไสยาสน์วัดป่าโมกนั้น น้ำกัดเซาะตลิ่งพังเข้ามาถึงพระวิหารแล้ว ยังอีกประมาณสักปีหนึ่ง พระพุทธไสยาสน์เห็นจะพังลงน้ำเสียแล้ว พระยาราชสงครามได้ฟังดังนั้น จึ่งไปเข้าเฝ้า กราบทูลพระกรุณาให้ทราบเหตุแห่งพระพุทธไสยาสน์นั้นทุกประการ พระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบดังนั้น จึ่งปรึกษาด้วยข้าราชการทั้งปวง มีเสนาบดีเป็นอาทิว่า เราจะรื้อพระพุทธไสยาสน์ไปก่อใหม่จะดีหรือ ๆ จะชะลอลากไปไว้ในที่ควรจะดี พระยาราชสงครามจึ่งกราบทูลพระกรุณาว่า ข้าพระพุทธเจ้าจะขอออกไปดูก่อน แล้วถวายบังคมลาออกไปพิจารณาดู เห็นจะชะลอลากได้จึ่งกลับมากราบทูลพระกรุณาว่า ข้าพระพุทธเจ้าจะขออาสาชะลอลากพระพุทธไสยาสน์ให้ถึงที่อันควรให้จงได้ สมเด็จพระมหาอุปราชเฝ้าอยู่ที่นั้นด้วย ได้ทรงฟังดังนั้นไม่เห็นด้วย จึ่งตรัสว่า พระพุทธไสยาสน์นั้นพระองค์ใหญ่โตนัก เห็นเราจะชะลอลากไม่ได้ กลัวจะแตกจะพังเป็นการใหญ่ มิใช่ของหล่อ ถ้าไม่มีอันตรายก็จะดีอยู่ ถ้ามีอันตรายแตกหักพังทลาย จะอายอัปยศแก่ไพร่ฟ้าประชาราษฎร์อำมาตย์เสนา ข้าราชการ เสียพระเกียรติยศ จะลือชาปรากฏไปในนานาประเทศเป็นอันมาก ถ้าเราจะรื้อไปก่อใหม่ให้ดีงามกว่าเก่า เห็นจะง่ายดีอีก พระยาราชสงครามจึ่งกราบทูลพระกรุณาว่าข้าพระพุทธเจ้าจะขออาสาชะลอลากพระพุทธไสยาสน์มิให้แตกหักพังไปให้เป็นปรกติถึงที่ใหม่อันสมควรให้จงได้ ถ้าและเป็นอันตรายขอถวายชีวิต สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ยังไม่วางพระทัย จึ่งดำรัสสั่งให้นิมนต์พระราชาคณะมาประชุม แล้วตรัสว่า ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าทั้งปวง เราจะรื้อพระพุทธไสยาสน์ก่อใหม่ไว้ในที่อันควร จะควรหรือมิควรพระบาลีจะมีประการใดบ้างพระราชาคณะทั้งปวงถวายพระพรว่าพระองค์ไม่แตกหักพังวิปริตเป็นปรกติดีอยู่นั้น จะรื้อไปก่อใหม่ไม่ควร พระเจ้าแผ่นดินได้ทรงทราบดังนั้น จึ่งตรัสสั่งให้พระยาราชสงครามคิดกระทำการชะลอลากพระพุทธไสยาสน์นั้น

ลุศักราชได้ ๑๐๘๘ ปีมะเมีย อัฐศก สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปวัดป่าโมก ให้รื้อ

พระวิหาร ให้ตั้งพระตำหนักพลับพลาชัยใกล้วัดชีปะขาว ยับยั้งรั้งแรมอยู่ ๖-๗ วันบ้าง แล้วกลับมาพระนคร พระยาราชสงครามเกณฑ์ให้ข้าราชการไปตัดไม้อย่าง ยาว ๑๔-๑๕ วา หน้าใหญ่ศอกคืบบ้าง ยาว ๔-๕ วา หน้าใหญ่ศอกหนึ่งบ้าง ให้ได้มาก ทำตะเข้แม่สดึง ให้เลื่อยเป็นตัวไม้ หน้าใหญ่ศอก ๑ หน้าน้อยคืบ ๑ เป็นอันมาก ให้เอาเสาไม้ยาง ๓ กำ ๓ วา กลึงเป็นกง เลื่อยกระดานหน้า ๒ นิ้ว จะปูพื้นทาง (ที่) จะลากตะเข้ไป ให้ปราบที่ให้เสมอ ทุบตีด้วยตะลุมพุกให้ราบเสมอ ให้ควั่นเชือกน้อยใหญ่เป็นอันมาก แล้วให้เจาะฐานแท่นพระเจ้านั้น ช่องกว้างศอก ๑ เว้นไว้ศอก ๑ ช่องสูงคืบ ๑ เว้นไว้เป็นฟันปลา เอาตะเข้แอบเข้าทั้งสองข้างร้อยไม้ขวางทางที่แม่สดึง แล้วสอดกระดานหน้าคืบ ๑ นั้นบนหลังตะเข้ลอดช่อง แล้วเจาะขุดรื้ออิฐหว่างช่องกระดานที่เว้นไว้เป็นฟันปลานั้นออกเสีย เอากระดานหนานั้นสอดให้เต็มทุกช่อง และการผูกรัดร้อยรึงกระหนาบทั้งปวงมั่นคงบริบูรณ์ ๕ เดือนสำเร็จแล้วทุกประการ

ครั้นได้ศุภวารดิถี เพลาพิชัยมงคลฤกษ์ดีแล้ว ให้ชะลอลากชักตะเข้รองพระพุทธไส-ยาสน์ไปเข้าที่อันจะกระทำพระวิหารนั้นได้สำเร็จบริบูรณ์ สมเด็จพระมหากษัตริย์ให้กระทำพระวิหาร การเปรียญ โรงพระอุโบสถ พระเจดีย์ กุฎี ศาลา กำแพง และหอไตร ฉนวน ๔๐ ห้อง หลังคามุงกระเบื้องและส้วมฐาน ตะพาน บันได ๕ ปีเศษจึ่งแล้ว ยังไม่ได้ฉลอง ทรงพระประชวรหนักลง จึ่งพระราชทานราชสมบัติมอบให้แก่เจ้าฟ้าอภัย เหตุว่าพระอนุชาธิ-ราชทรงพระผนวชอยู่ เจ้าฟ้านเรนทรก็ทรงพระผนวชอยู่ พระมหาอุปราชไม่เต็มพระทัย ไม่ยอมอนุญาตให้ราชสมบัติแก่เจ้าฟ้าอภัย ถ้าให้ราชสมบัติแก่เจ้าฟ้านเรนทร์จึงจะยอมให้ เจ้าฟ้านเรนทร์นั้น เป็นกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ เป็นภิกขุภาวะ เมื่อมิได้รับซึ่งราชสมบัติ จึ่งมิได้ลาผนวชออก

ฝ่ายเจ้าฟ้าอภัย (เมื่อ)พระบิดาให้อนุญาตแล้ว จึ่งรับราชสมบัติ ปรารถนาจะกระทำสงครามกันกับด้วยพระมหาอุปราช จึ่งสั่งข้าราชการวังหลวงจัดแจงผู้คน กะเกณฑ์กระทำการตั้งค่ายคูดูตรวจตราค่ายรายเรียงลงไปตามคลองประตูข้าวเปลือกจนถึงประตูจีน จึ่งให้ขุนศรีคงยศไปตั้งค่ายริมตะพานช้าง คลองประตูข้าวเปลือกฟากตะวันตก ให้รักษาค่ายอยู่ที่นั้น

ในกาลนั้นพระมหาอุปราชได้ทรงทราบเหตุทั้งปวงนั้น ให้ข้าราชการตั้งค่ายฟากคลองข้างตะวันออก ให้รักษาค่ายในที่นั้น พระราชบุตรแห่งพระมหาอุปราช เสด็จตรวจ

ค่ายมาตรงด่านขุนศรีคงยศ ตรัสถามว่า ค่ายนี้ของใคร เขากราบทูลว่า ค่ายของขุนศรีคงยศ ทรงพระโกรธ จึ่งสั่งให้ขุนเกนหัดขึ้นบนเรือนเขาริมคลอง* ส่องปืนตามช่องหน้าต่าง ยิงขุนศรีคงยศถูกตาย กลับมาทูลแถลงพระบิดา ๆ ตรัสว่าด่วนยิงเขาก่อนไย จึ่งกราบทูลว่าจะเอาฤกษ์เอาชัยไว้ก่อน

ลุศักราชได้ ๑๐๙๔ ปีชวด จัตวาศก สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงพระประชวรหนักลง ก็ถึงแก่ทิวงคตในเดือนยี่ข้างแรมไปโดยยถากรรมแห่งพระองค์นั้น พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาบังเกิดในปีมะแม อายุได้ ๒๘ ปี ได้เสวยราชสมบัติอยู่ ๒๖ ปีเศษ พระชนมายุได้ ๕๔ ปีเศษ กระทำกาลกิริยา ผู้ใดมีเมตตาไม่ฆ่าสัตว์ อายุยืน ไม่มีเมตตาฆ่าสัตว์ อายุสั้น

กษัตริย์ทั้งสองพระองค์ให้ทหารสู้รบกันหลายวันหลายเพลาแล้ว วันหนึ่งเจ้าฟ้าอภัยให้หลวงไชยบูรณ์ ปลัดเมืองพิษณุโลกคุมพลทหาร ๑๐๐ เศษ พร้อมด้วยเครื่องสรรพาวุธต่าง ๆ ให้ยกตามไปทางชีกุน อ้อมโอบไปให้ตีวังหน้า จัดแจงแล้วส่งไป ฝ่ายพลทหารวังหน้ารู้เหตุดังนั้น ก็ยกมา ๒๐๐ เศษ พลทหารสองฝ่ายเข้าปะทะชิงชัยรุกไล่ต้านทานกัน ยิงแทงฟันกันเป็นสามารถ พลทหารวังหน้าได้ที ตีกระโจมโถมแทงฟันทะลวงไล่ล้อมเข้าฆ่าฟันทหารวังหลวงตายเป็นอันมาก จะต้านทานมิได้ ก็แตกฉานทิ้งนายทัพเสีย ก็พ่ายหนีไป ฝ่ายทหารวังหน้าก็ล้อมพร้อมกันเข้ารุมจับหลวงไชยบูรณ์ได้ เอาตัวไปถวายพระมหาอุปราช ๆ ให้เฆี่ยนหลวงไชยบูรณ์ ๕๐ ที ให้ถามได้เนื้อความสิ้นแล้ว ให้จำมั่นไว้วันหนึ่ง พลทหารวังหน้าประมาณ ๕๐๐ ยกมาทางถนนผ้าเขียวถึงคุก เข้าพังคุกทลาย เข้าไปแก้ไขเอาคนโทษประมาณ ๗๐๐ ปล่อยออกมาได้สิ้นจากคุก ครั้งนั้นพระธนบุรีมาอาสาเจ้าฟ้าอภัยยกพลทหาร ๕๐๐ ข้ามคลองตะพานช้าง เข้าตีค่ายวังหน้าแตกได้ ๒-๓ ค่าย รบพุ่งกันเป็นสามารถ พระมหาอุปราชรู้เหตุดังนั้นตกพระทัย ปรารภจะหนีไป จึ่งปรึกษาด้วยข้าราชการว่าทหารฝีมืออ่อนกว่าเขารักษาค่ายไม่ได้ เห็นจะรับเขามิหยุด เราจะคิดประการใด ขุนชำนาญจึ่งกราบทูลพระกรุณาว่า พระองค์อย่าเพ่อกลัวอย่าหนีก่อน ข้าพระพุทธเจ้าจะขออาสาถวายชีวิตจะขอตายก่อนพระองค์ ข้าพระพุทธเจ้าจะขอถวายบังคมลาออกไปรบกันกับข้าศึกบัดนี้ ทรงพระกรุณาโปรดให้ม้าเร็วตามออกไป คอยดูข้าพระพุทธเจ้ารบกับข้าศึก ถ้าเห็นข้าพระพุทธเจ้าตายในที่รบแล้ว ให้ม้าใช้กลับมาจงเร็ว กราบทูลพระกรุณาให้ทราบ พระองค์

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า จึ่งสั่งให้ขุนรามเกณฑ์หัดขึ้นบนเรือน เข้าริมคลอง ส่องปืนตามช่องหน้าต่าง

ทรงทราบว่าข้าพระพุทธเจ้านี้ตายแล้วจงหนี ถ้าข้าพระพุทธเจ้ายังไม่ตาย อย่าเพ่อหนีก่อน ว่าแล้วถวายบังคมลามาเอาพลทหาร ๓๐๐ เศษ ออกไปถึงทัพพระธนบุรี ก็ขับไล่พลทหารเข้าจู่โจมตี หักหาญต่อต้านชิงชัยทะลวงไล่ลุยประหารทะยาน ฟันแทงต่อแย้งต่อยุทธ์โห่อึงอุดเอาชัย ขุนชำนาญทหารใหญ่บุกรุกไล่ไม่ท้อถอย ระวังคอยป้องกัน รุกไล่ตีรันฟันฟาดทหารพระธนบุรีแตกหนีขาดกันไปพระธนบุรีหาหนีไม่ ขี่ม้าผูกเครื่องใหม่ใจหาญรับต้านทาน ขุนชำนาญทหารใหญ่บุกรุกไล่เข้าฟาดฟันพระธนบุรี ๆ แทงด้วยหอกผัดผันสู้รบกันเป็นสามารถ ขุนชำนาญถือดาบฟาด ๒ มือมั่น จู่โจมโถมเข้าจ้วงฟันถูกพระธนบุรีนั้น คอขาดบนหลังม้าตายในที่รบนั้น ขุบชำนาญคนขยันตัดเอาศีรษะมาถวาย ฝ่ายทหารทั้งหลายไล่ติดตามเข่นฆ่าพลโยธาวังหลวงไป จับได้บ้าง ตายก็เป็นอันมาก ในที่รบนั้น สมเด็จพระมหาอุปราชทอดพระเนตรเห็นศีรษะพระธนบุรี มีพระทัยยินดียิ่งนัก ตรัสสั่งให้จัดพลทหารขึ้นเป็นอันมาก จะให้ไปตีพระราชวังหลวง

ฝ่ายพระราชบุตรทั้งสองพระองค์ คือเจ้าฟ้าอภัยและเจ้าฟ้าบรมเมศ เห็นพลทหารอัปราชัยมาเป็นหลายครั้ง สะดุ้งตกพระทัยกลัว ให้เก็บเอาซึ่งพระราชทรัพย์ต่าง ๆ เป็นอันมากลงเรือพระที่นั่งลำเดียวกัน ก็หนีไปในราตรีกาลโดยทางป่าโมก ฝีพายทั้งหลายนั้นไม่เต็มใจจะไปด้วย โดดน้ำหนีเสียกลางทาง ครั้นถึงบ้านแล้น* จึงเสด็จขึ้นจากเรือพระที่นั่งหนีไปทางบก จวนรุ่งขึ้นเข้าเร้นอยู่ในป่าอ้อป่าพงแขมอันรกใกล้บ้านเอกราช นายด้วงมหาดเล็กคนเดียวตามเจ้าไป ได้เที่ยวไปขอข้าวชาวบ้านมาเลี้ยงเจ้าทั้งสองพระองค์ อยู่ ๖-๗ วัน นายด้วงลาเจ้านั้นมาเยี่ยมดูมารดาที่บ้าน อยู่วันหนึ่งเจ้านั้นให้พระธำมรงค์วงหนึ่งแก่นายด้วงให้ไปซื้อข้าวชาวบ้าน ๆ จึงรู้ว่าพระธำมรงค์ของเจ้า กลัวความนั้นจะไม่ลับ จึงบอกเหตุนั้นแก่ข้าหลวง ๆ จึงบอกคดีนั้นแก่ขุนชำนาญ ขุนชำนาญให้จับเอาตัวนายด้วงมา จึงกราบทูลพระกรุณาให้ทราบคดีนั้นแล้ว จึงคุมเอาพลทหารเป็นอันมากลงเรือไป ให้นายด้วงนำไปถึงบ้านเอกราช ให้ไล่กวาดเอาชาวบ้านทั้งหลายไปล้อมป่าพงแขมที่เจ้าทั้งสองพระองค์อยู่นั้นให้มั่นคง แล้วขุนชำนาญทหารใหญ่ แต่งตัวกับทหารร่วมใจ ๗ คนนั้น ใส่เครื่องตะกรุดลูกประคำแล้วถือดาบ ๒ มือ กับด้วยทหารร่วมใจ ๗ คนนั้น ให้นายด้วงชี้ทางค่อยย่องเข้าไปเห็นพระราชบุตรทั้งสองเอาดินมาปั้นตัวหมากรุกเล่นกันอยู่ ขุนชำนาญทหารใหญ่แอบเข้าไปนั่งใกล้ เห็นพระแสงดาบ ๒ เล่ม ครั้นจะเข้าจับก็ยังเกรงอยู่

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า บ้านเลน

เจ้าฟ้าอภัยเห็นขุนชำนาญทหารใหญ่ถือดาบ ๒ มือ กับบ่าว ๗ คน แต่งตัวมั่นคงพร้อมมือกัน ก็ตกพระทัยกลัว บอกเจ้าฟ้าบรมเมศว่า พระยามัจจุราชมาถึงเราแล้ว ขุนชำนาญทหารใหญ่ร้องทูลเข้าไปว่า พระองค์อย่ากลัวเลย เสด็จไปกับข้าพเจ้าเถิดจะช่วยแก้ไขให้รอดชีวิต พระองค์ส่งพระแสงทั้งสองนั้นมาให้แก่ข้าพเจ้าก่อนเถิด เจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์กลัวขุนชำนาญยิ่งนัก ร้องบอกว่า ข้าลืมสติไป จึ่งส่งพระแสงทั้งสองเล่มนั้นให้แก่ขุนชำนาญ ขุนชำนาญก็เกลี้ยกล่อมด้วยสุนทรวาจาต่าง ๆ ให้อ่อนพระทัย แล้วพาเจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์ออกจากป่าพงลงเรือโขมดยา ทหารอยู่เรือก็แห่ห้อมล้อมมา ครั้นถึงพระนคร ขุนชำนาญชาญณรงค์ก็พาเจ้าฟ้าทั้งสองขึ้นไปถวายสมเด็จพระมหาอุปราช ๆ ได้ทรงทราบความทั้งปวงนั้นแล้ว สั่งให้จำเจ้าฟ้าทั้งสองนั้นไว้ ๒-๓ วัน ให้ไถ่ถามได้เนื้อความแล้ว ให้ประหารชีวิตเสียทั้งสองพระองค์ด้วยไม้ค้อนท่อนจันทน์ ตามราชประเวณีแต่ก่อน

เจ้าพระองค์แก้วพี่เขยนั้น ไปด้วยเจ้าฟ้าทั้งสองนั้น ครั้นเห็นฝีพายโดดน้ำหนีไปดังนั้นก็ตกพระทัยกลัว คิดจะกลับคืนเมื่อจะขึ้นจากเรือ จึ่งถือเอาเครื่องยศไปตามหลัง เจ้าฟ้าทั้งสองนั้นไปก่อนหน้า แกล้งเดินให้ช้าไม่ทัน คลาดห่างลับตัวแล้ว ก็กลับหนีคืนมาสู่เมือง เอาเครื่องยศไปถวายแก่พระมหาอุปราช กราบทูลพระกรุณากลอุบายต่าง ๆ

สมเด็จพระมหาอุปราชได้ทรงทราบสิ้นแล้ว ตรัสสั่งให้จำเจ้าพระองค์แก้วไว้ จึ่งคิดการลับด้วยขุนชำนาญ ๆ จึ่งให้เอาพระธำมรงค์ที่เจ้าฟ้าให้นายด้วงไปซื้อข้าวนั้น ได้มาแล้วให้เอาพระธำมรงค์นั้นลอบไปฝังไว้ริมต้นยาง ริมบ้านเรือนเจ้าพระองค์แก้วในเพลากลางคืน แล้วให้หาออท้าวที่ไว้ใจได้นั้นมา ขุนชำนาญให้กระซิบบอกความลับนั้นแก่ออท้าวให้รู้แล้ว ให้ออท้าวนั้นทรงผี ดูพระธำมรงค์ที่หายไปนั้น จะตกเรี่ยอยู่ที่ไหน ในน้ำในบกประการใด จะได้คืนหรือมิได้ ให้ออท้าวคนทรงบอกให้จงแจ้ง ส่วนออท้าวคนทรงรู้เหตุอยู่แล้ว แกล้งทำมารยาเป็นทีเทวดามาลงสิงสู่ ทำหาวเรอ พูดผะย่ำเผยอ แล้วทายว่าจะได้พระธำมรงค์นั้นคืน แต่ทว่ามีคนเอาไปซ่อนไว้ที่ต้นไม้ใหญ่ ผู้ถามจึงถามว่าจะนำไปได้หรือมิได้ จึ่งบอกว่า จะนำไปให้ถึงที่นั้นได้ ว่าแล้วจึ่งนำข้าหลวงไปขุดเอาพระธำมรงค์นั้นได้ที่ริมต้นยาง ข้าหลวงเอาพระธำมรงค์นั้นมาถวาย จึ่งทรงพระกรุณาตรัสสั่งให้ลูกขุนพิจารณาและพิพากษาโทษเจ้าพระองค์แก้ว ลูกขุนเห็นว่าพระธำมรงค์อยู่ในบ้านเรือนเจ้าพระองค์แก้ว จึ่งพิพากษาว่าเจ้าพระองค์แก้วเป็นกบฏโทษถึงตาย จึ่งกราบทูลพระกรุณาให้ทราบ แล้วให้ประหารชีวิตเจ้าพระองค์แก้วนั้นเสีย ส่วนนายด้วงมหาดเล็กไปด้วยเจ้าทั้งสองนั้น ทรงพระกรุณาโปรดว่า ไอ้

ด้วงนี้มันกตัญญูจงรักภักดีในเจ้าอย่าฆ่ามันเสียเลย เลี้ยงไว้ให้เป็นข้าราชการสืบไปเถิด

ส่วนนายเสม พระยาพิชัยราชา และนายพูน พระยายมราช คนทั้งสองนี้ครั้นเจ้าหนีไปแล้ว ก็พากันหนีไปบวชเป็นภิกขุอยู่ในแขวงเมืองสุพรรณบุรี ข้าหลวงทั้งหลายติดตามไปได้ตัวภิกขุทั้งสองนั้นมา ให้รักษาคุมตัวไว้ในวัดฝาง นายสังราชาบริบาลหนีไปบวชเป็นภิกขุอยู่แขวงเมืองบัวชุม ข้าหลวงติดตามไปได้ตัวมา สึกออกแล้วให้ประหารชีวิตเสียที่หัวตะแลงแกง พระมหาอุปราชให้แขกจามมาแทงภิกขุสองรูป อันอยู่ที่วัดฝางนั้นตายเพลากลางคืน หมื่นราชสิทธิการ กรมช้าง เป็นบุตรปะขาวจันเพชร เอาปืนใหญ่ขึ้นบนโรงช้าง ยิงไปในพระราชวังหน้าเมื่อรบกันอยู่นั้น ถูกกิ่งสนหัก พระมหาอุปราชรู้จักตัว ทรงพระพิโรธ ให้จับหมื่นราชสิทธิการ ได้ตัวมาให้เฆี่ยน ๕๐ ที แล้วให้ถามได้ความว่าเป็นบุตรปะขาวจันเพชร ให้หาปะขาวจันเพชรมา พระองค์รู้จักอยู่แต่ก่อน จึ่งถามว่า ปะขาวจันเพชรไอ้หมื่นราชสิทธิการบุตรของท่านกระทำการดังนี้ โทษตัวมันจะเป็นประการใด ปะขาวจันเพชรจึ่งกราบทูลพระกรุณาว่า บุตรข้าพระพุทธเจ้ากระทำการเป็นขบถดังนี้ โทษถึงตาย ๗ ชั่วโคตรตามบทพระอัยการ ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด ตรัสได้ทรงทราบดังนั้น จึ่งตรัสชมว่าปะขาวจันเพชรเป็นผู้ใหญ่ สัตย์ซื่อตรง ว่ากล่าวคำนั้นจริง ปะขาวจันเพชรขอไอ้หมื่นราชสิทธิการหรือ ปะขาวจันเพชรจึ่งกราบทูลพระกรุณาว่า ผู้กระทำผิดคิดมิชอบแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าไม่รับพระ (ราช) ทานขอโทษเลย ควรมิควรตามแต่จะทรงพระกรุณาโปรด จึ่งทรงพระกรุณาโปรดตรัสว่า เออ ปะขาวจันเพชรไม่เสียทีเป็นผู้ใหญ่ ว่ากล่าวนั้นชอบ เราเห็นด้วย เราให้ชีวิตไอ้หมื่นราชสิทธิการแก่ปะขาวจันเพชรเถิด แต่ทว่าโทษตัวมันมาก ให้ไอ้หมื่นราชสิทธิการไปกระทำการต่อสำเภากว่าจะสิ้นโทษ ปะขาวจันเพชรได้ฟังตรัสดังนั้น ก็โสมนัสยินดียิ่งนัก จึ่งถวายบังคมลาไป

ลุศักราช ๑๐๙๕ ปีฉลู เบญจศก เดือน ๕ ข้าราชการทั้งปวง มีเสนาบดีเป็นประธานและพระสังฆราชราชาคณะพร้อมกัน ณ วันศุภวารดิถีพิชัยมงคลฤกษ์ จึ่งกระทำพิธีปราบดาภิเษก สมเด็จพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ขึ้นผ่านพิภพถวัลยราชสมบัติในวิมานรัตนมหาปราสาทพระราชวังหน้านั้นข้าราชการทั้งปวงก็ถือน้ำกระทำสัตย์สาบานกายแล้วถวายบังคมลา ตามบรมบุราณราชเพณี สมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ทรงพระกรุณาโปรดให้ขุนชำนาญชาญณรงค์ เป็นเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ว่าที่โกษาธิบดี โปรดให้หลวงจ่าแสนยากร เป็นเจ้าพระยาจักรี พระยาราชสงคราม จักรีเก่านั้น เป็นพระยาราชนายก ว่า

ที่กลาโหม ข้าหลวงเดิมทั้งหลายที่มีความชอบนั้น ก็โปรดให้เป็นเจ้าพระยาและพระยา พระหลวง เมือง ขุนหมื่น พันทนาย ตามฐานานุศักดิ์ มีความชอบมากและน้อย และพระราชทานบำเหน็จรางวัลเงินตราผ้าเสื้อเหลือจะนับลำดับกัน

โปรดให้พระพันวรรษาใหญ่ เป็นกรมหลวงอภัยนุชิต โปรดให้พระพันวรรษาน้อย เป็นกรมหลวงพิพิธมนตรี พระพันวรรษาทั้งสองนี้ เป็นบุตรีหลวงทรงบาศ ครั้งพระนารายณ์ราชลพบุรี พระมารดาพระพันวรรษาทั้งสองนี้ เป็นเชื้อสกุลพราหมณ์เพชรบุรีม่า แล้วทรงพระกรุณาโปรดให้เจ้าฟ้า (ธรรม) ธิเบศร์ พระราชบุตรใหญ่ เป็นกรมขุนเสนาพิทักษ์ ให้เจ้าฟ้าเอกทัศราชบุตรพระพันวรรษาน้อย เป็นกรมขุนอนุรักษมนตรี ให้เจ้าพระองค์แขก เป็นกรมหมื่นเทพพิพิธ พระองค์เจ้ามังคุด เป็นกรมหมื่นจิตรสุนทร พระองค์เจ้ารถ เป็นกรมหมื่นสุนทรเทพ พระองค์เจ้าปาน เป็นกรมหมื่นเสพภักดี ตั้งคราวหลังอีก ๒ องค์คือเจ้าฟ้านเรนทร์ หลานเธอ เป็นกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ เจ้าฟ้าดอก (มะ) เดื่อ ลูกเธอ เป็นกรมขุนพรพินิต

แล้วสมเด็จบรมราชาธิราชเจ้า ทรงพระโทมนัสแค้นพระทัยในสมเด็จพระเชษฐาธิราชเจ้า ทรงดำรัสว่าจะไม่เผา (พระ) บรมศพจะทิ้งน้ำเสีย พระยาราชนายก ว่าที่กลาโหมกราบทูลเล้าโลมเป็นหลายครั้ง จึงทรงพระกรุณาดำรัสสั่งให้ตั้งพระเมรุมาศขนาดน้อย ขื่อ ๕ วา ๒ ศอก ชักพระบรมศพออกถวายพระเพลิงตามราชประเพณี อันสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าแผ่นดินนี้ มีพระกมลสันดานต่างกันกับพระบรมบิตาและพระเชษฐาธิราช ปาณาติบาตพระองค์ทรงเว้นเป็นนิจ ทรงประพฤติกุศลสุจริตธรรม สมณพราหมณาประชาราษฎร มีแต่สโมสรเป็นสุขสนุกทั่วหน้า พระองค์ทรงพระราชศรัทธากระทำทานแก่สมณพราหมณา กระยาจกวณิพก เดียรฉานต่าง ๆ ทุกอย่างสิ้น บางทีเสด็จไปชมพระตำหนักบางอออิน* และพระนครหลวง บางทีลงที่นั่งใหญ่ ใช้ใบล่องออกปากน้ำพระประแดง ชมชเลและมัจฉา ถึงหน้านวดข้าว ก็เสด็จไปนวดที่ (ทุ่ง) หันตรานาหลวง แล้วเอาข้าวใส่ระแทะและให้พระราชบุตร พระราชธิดา กำนัลนางทั้งปวงลากไปวังใน แล้วเอาพวนข้าวทำฉัตรใหญ่และยาคูไปถวายราชาคณะที่อยู่อารามหลวงทุก ๆ ปีมิได้เว้น พระองค์ทรงสรรพจะเล่นมิได้เบื่อ ทั้งวิ่งวัว ควาย และพายเรือ เสือกับช้างให้สู้กัน มีแต่สนุกทั่วกันทุกฤดู

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า บางปะอิน

ณ วันเดือน ๖ ข้างขึ้น เสด็จทรงที่นั่งกิ่งเป็นพยุหบาตราไปคลองวัดป่าโมก เสด็จประทับพระตำหนักชีปะขาว ทรงถวายทักษิณาทานแก่พระสงฆ์ ๓๐๐ รูปเศษ ให้เล่นงานมโหรสพ ๓ วัน ณ ทุ่งนางลา วันที่สุดมีช้างบำรุงงา เพลาเย็นเกิดลมพายุพัดหนักพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จกลับเข้ากรุง

ณ วันเดือน ๙ ข้างขึ้น ปีขาล ฉศก มีพระราชโองการให้กรมหมื่นอินทรภักดีกับเจ้าพระยากลาโหมขึ้นไปล้อมช้าง ณ เมืองลพบุรี ครั้น ณ เดือน ๑๐ ก็เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปเมืองลพบุรี ให้ออกไปเร่งนายกอง ให้ต้อนสัตว์จัตุบาท มาค่ายชเลชุบศรฟากตะวันออกที่ล้อมเก่าครั้งสมเด็จพระนารายณ์นั้นแล้วเสด็จพระดำเนินออกไปขึ้นพระตำหนักห้างคนยิงปืนตีม้าฬ่อฆ้องกลอง โห่ร้องเร้าเข้ามา ฝูงโคกระทิง มหิงสาเถื่อน ละมั่งกวาง ทราย สุกรป่า วิ่งกระเจิงออกมาเป็นอันมาก ฝูงช้างเถื่อนก็แล่นบากบ่ายหน้าหนี ช้างเชือกก็วงล้อมไว้ ได้ทีคล้องต้องไล่ช้างแต่เสด็จออกมาให้จับ ๒ เพลาเท่านั้น ได้ ๑๘๐ ช้าง เหลือประมาณ ๓๐๐ สั่งให้เปิดค่ายปล่อยไปสิ้น

ณ เดือน ๑๐ แรม ๑๐ ค่ำ ผู้รักษากรุงเทพมหานครขึ้นไปกราบทูลว่า จีนไนไก่ประมาณ ๓๐๐ คบคิดกัน เพลาค่ำยกเข้าไปปล้นเอาพระราชวัง ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงชวนกันตีจีนแตกหนีไป ครั้นตี ๑๑ ก็เสด็จกลับยังกรุง ให้สืบสาวจับได้จีนกบฏประมาณ ๒๐๐ เศษ ที่เป็นต้นเหตุ ๔๐ คน ให้ประหารชีวิตเสียแล้วทรงพระกรุณาสั่งพระยากลาโหมว่า พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทชำรุดหนัก ให้รื้อลงทำใหม่

ครั้น ณ เดือน ๗ ปีเถาะ สัปตศก พระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร กรมขุนสุเรนทรพิทักษ์เสด็จเข้ามาอยู่วัดโคกแสง เวียนมาเยี่ยมเยียนพระเจ้าอยู่หัวเนือง ๆ วันหนึ่งเพลาค่ำ พระเจ้าลูกเธอ กรมขุนเสนาพิทักษ์ให้พระองค์ชื่น พระองค์เทศ โอรสออกไปเชิญเสด็จกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ ณ วัด ว่ามีพระโองการให้เชิญเสด็จไป กรมขุนสุเรนทรพิทักษ์สำคัญว่าจริง ก็เสด็จมาขึ้นหน้าพระชัย เข้าไปถึงประตูที่กรมขุนเสนาพิทักษ์แอบประตูอยู่ฟันด้วยพระแสงดาบถูกจีวร สังฆาฏิขาด หาเข้าไม่ กรมขุนเสนาพิทักษ์วิ่งเข้าไปที่ข้างใน

กรมขุนสุเรนทรพิทักษ์เสด็จเข้าไปที่พระเจ้าอยู่หัวประชวรทอดพระเนตรเห็นตรัสถามว่าเป็นไรผ้าสังฆาฏิจีวรจึงขาด กรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ถวายพระพรว่า กรมขุนเสนาพิทักษ์หยอก ครั้นกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ถวายพระพรลา กรมหลวงอภัยนุชิตพระชนนีกรมขุนเสนาพิทักษ์เสด็จตามไปอ้อนวอนว่าพ่อมิช่วยก็เห็นน้องจะตาย กรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ตรัสว่า จะช่วยได้

ก็แต่กาสาวพัสตร์อันเป็นธงชัยพระอรหัต กรมหลวงอภัยนุชิตได้พระสติขึ้น จึงเสด็จเข้าไปทรงพระวอ ซ่อนพากรมขุนเสนาพิทักษ์ออกทางประตูฉนวน ไปให้ทรงพระผนวช ณ วัดโคกแสง อยู่ด้วยกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ พระเจ้าอยู่หัวให้คนหาตัวไม่พบ ได้แต่พระองค์เทศ พระองค์ชื่น ก็ให้ประ (หาร) เสียด้วยท่อนจันทน์

อนึ่งนักพระแก้วฟ้า ณ กรุงกัมพูชาธิบดี บอกเข้ามาให้กราบทูลถวายนางช้างพังเผือก สูง ๓ ศอก ๗ นิ้ว ช้างมาถึงพระเจ้าอยู่หัวดำรัสให้แต่งข้าหลวงกรมช้างออกไปรับเข้ามาแล้วพระราชทานนาม ชื่อพระวิเชียรหัสดินทรอรินทรเลิศฟ้า ให้นำมาไว้ ณ โรงช้างพระที่นั่งวิหารสมเด็จ และทำพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท ๑๐ เดือนจึ่งแล้ว เก่านั้นหุ้มแต่ดีบุกหาปิดทองไม่ ครั้งนี้ให้ปิดทองยอดและช่อฟ้าบราลีเสร็จ พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ชำรุด ก็ให้ทำใหม่ ๖ เดือนจึ่งสำเร็จ แล้วให้ทำพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ใหม่ ๘ เดือนสำเร็จ

ณ ปีมะเส็ง นพศก กรมหลวงอภัยนุชิตทรงพระประชวรหนัก จึ่งกราบทูลขอโทษพระเจ้าลูกเธอ กรมขุนเสนาพิทักษ์ พระเจ้าอยู่หัวดำรัสว่าถ้าไม่กบฏแล้วก็ไม่ฆ่า กรมหลวงอภัย-นุชิต ก็วางพระทัย แล้วก็ไปสูญสิ้นพระชนม์

ณ เดือน ๖ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก ฉลองวัดหันตรา

ปีมะแม เอกศก เสด็จขึ้นสมโภชพระพุทธบาท

ครั้น ณ เดือน ๑๒ ปีวอก โทศก เสด็จขึ้นไปสมโภชพระชินราชชินศรี เมืองพิษณุโลก ๓ วัน แล้วเสด็จขึ้นไปสมโภช พระสารีริกธาตุ ณ เมืองสวางคบุรี ๓ วัน แล้วเสด็จกลับยังกรุง

ครั้น ณ วันเดือน ๕ ปีระกาตรีศก พระราชโกษาบ้านวัดระฆังกราบทูลว่า จะขอให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ กรมขุนเสนาพิทักษ์ เป็นกรมพระราชวัง จึ่งดำรัสให้ปรึกษาอัครมหาเสนาบดีทั้งปวง เห็นพร้อมกันแล้ว พระเจ้าอยู่หัวก็โปรดให้กรมขุนเสนาพิทักษ์ดำรงฐานาศักดิ์ในที่มหาอุปราชโดยประเพณี แล้วทรงพระกรุณาสั่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ให้ปฏิสังขรณ์วัดพระศรีสรรเพชญ์ขึ้นใหม่ พระวิหารนั้นอย่าให้ทำมณฑปเลย ให้ทำเป็นหลังคาเหมือนวิหารทั้งปวง ทำปีเศษแล้ว

พระที่นั่งสมเด็จชำรุด ทรงพระกรุณาสั่งกรมพระราชวังให้รื้อลงทำใหม่ ๑๐ เดือนจึ่งสำเร็จ

วัดพระรามชำรุด ให้ปฏิสังขรณ์ ปีเศษจึ่งสำเร็จ

ครั้นปีจอ จัตวาศก พระยาอภัยมนตรี ว่าที่สมุหนายกถึงแก่กรรม ทรงพระกรุณา

ให้พระยาราชภักดี เป็นเจ้าพระยาราชภักดี ว่าที่สมุหนายกด้วย แล้วให้เกลี้ยกล่อมเลกวัดพระกับไพร่หัวเมืองวิเศษไชยชาญ เมืองสุพรรณบุรี เมืองนครชัยศรี เมืองอินทบุรี เมืองพรหม เมืองสิงห์บุรี เมืองสมี เมืองชัยนาท เมืองมโนรมย์ เมืองอุทัย เมืองนครสวรรค์

อนึ่งเมืองนครศรีธรรมราชบอกเข้ามาว่า บ่าวพระปลัดไปโพน คล้องได้ช้างพลายงาสั้นช้างหนึ่ง สูง ๕ ศอก งายาวพ้นไพรปาก ๕ นิ้ว โกษาธิบดีกราบทูล พระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวมีพระราชโองการโปรดให้กรมช้างออกไปรับเข้ามา พระราชทานขนานนามว่าพระบรมนาเคนทร ได้มาแต่เมืองไชยาอีกช้างหนึ่งเป็นเนียม ขนานนามพระบรมวิไชย ได้มาแต่เมืองลครอีกช้างหนึ่ง ให้ชื่อบรมจักรพาฬ ได้มาแต่เมืองเพชรบุรีอีกช้างหนึ่ง ชื่อบรมกุญชร

เมื่อจุลศักราช ๑๑๐๖ ปีชวด ฉศก พม่าเจ้าเมืองเมาะตะมะ ซึ่งมังนราจังซู กับเจ้าเมืองทวาย ชื่อแนงแลกแวซอยดองพาครอบครัวบุตรภรรยาทั้งเมืองประมาณ ๓๐๐ เศษ เข้ามาพึ่งบรมโพธิสมภารทางพระเจดีย์ ๓ องค์ นายด่านชื่อขุนละคร ขุนนรา พาตัวเจ้าเมืองทั้ง ๒ เข้ามาให้ เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ก็ส่งเข้ามา ณ กรุง ทรงพระมหาการุญภาพ โปรดพระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภคให้ปลูกเรือนอยู่ข้างวัดมนเทียรแล้วพระราชทานตราภูมิคุ้มห้าม แล้วมีพระราชโองการให้ถามว่า เหตุผลประการใดจึ่งเข้ามา เจ้าเมืองเมาะตะมะ เจ้าเมืองทวายจึ่งให้กราบบังคมทูลว่า เดิมเมื่อศักราช ๑๐๙๗ ปีเถาะ สัปตศก สมิงถ่อคนหนึ่งเป็นชาติถ่อย คบคิดกันกับพระยาทะละ กรมช้าง กบฏต่อพระเจ้าอังวะ เข้าปล้นเอาเมืองหงสาได้ มาอาสาอองเสีย* พระยาทะละกรมช้างเห็นบุญสมิงถ่อมาก ก็ยกนางภังภูบุตร** ขึ้นเสกกับสมิงถ่อ ให้นั่งเมืองหงสาวดี ข้าพเจ้าทั้งสองจึ่งเกณฑ์มอญเมืองเมาะตะมะ เมืองทวาย เมืองกะลิออง จะยกไปช่วยหงสาวดีตีถวายพระเจ้าอังวะ คนทั้ง ๓ เมืองกลัวบุญสมิงถ่อ ก็กลับสู้รบข้าพเจ้าทั้ง ๒ เหลือกำลังที่จะปราบปรามได้ ครั้นจะหนีขึ้นไปอังวะก็ขัดสนด้วยทางพวกกบฏออกขวางสกัดหน้า จึ่งชวนกันพาบุตรภรรยาเข้ามา เอาฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นที่พึ่งไปกว่าสิ้นชีวิต จึ่งดำรัสว่า อ้ายสมิงถ่อนี้เป็นชาติถ่อย ตระกูลต่ำ กำเริบใจ ได้เมืองหงสามิหนำซ้ำจองหอง มีราชสาส์นเข้ามาเป็นทองแผ่นเดียวขอลูกสาวกู มันจะอยู่ได้สักกี่วัน

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า มาอาสาละอองเสีย

** พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า นางพังผู้บุตรี

ในปีชวด ฉศก เดือน ๑๒ แรม ๓ ค่ำ เกิดเพลิงไหม้ในพระราชวังบวรสถานมงคล กรมพระราชวังจึ่งเสด็จเข้ามาอยู่วังหลวง

ฝ่ายพระเจ้าอังวะแจ้งไปว่า เจ้าเมืองเมาะตะมะ เจ้าเมืองทวาย หนีมอญเข้าไปพึ่งกรุงศรีอยุธยา ทรงพระมหากรุณาทำนุบำรุงไว้ ก็มีพระทัยโสมนัส จึ่งให้แต่งพระราชสาส์นและเครื่องมงคลราชบรรณาการ คือพานทองประดับ ๑ คนโทน้ำครอบทอง ๑ ผอบเมียงทอง ๑ ขันทอง ๑ พระภูษาทรงลายกงจักรริมแดง ๑ ผ้าทรงพระมเหสีสำรับ ๑ ผ้าลายมีลายโต ๆ ต่าง ๆ กัน เรือสารพิมานลำทรงลำ ๑ กับน้ำมันดินและดินสอแก้ว ดินสอศิลา และสิ่งของนอกนั้นเป็นอันมาก จึ่งแต่งให้มังนันทจอสู มังนันทจอถาง เป็นราชทูต อุปทูต จำทูลพระราชสาส์น คุมเครื่องมงคลราชบรรณาการเข้ามาจำเริญทางพระราชไมตรี ครั้นราชทูตมาถึงให้ปลูกที่รับแขกเมืองริมวัดนางเลิ้ง แล้วให้เชิญพระราชสาส์นเข้าไปในหอแปลพระราชสาส์น ฝ่ายราชทูต อุปทูต มิได้ไหว้อัครมหาเสนาบดี ๆ ให้ต่อว่า ฝ่ายราชทูต อุปทูตว่า อย่างธรรมเนียมครั้งกรุงรัตนบุระอังวะนั้น ถ้าและราชทูตจำทูลพระราชสาส์นจำเริญทางพระราชไมตรี ณ กรุงใด ๆ ก็ดี ถ้ายังมิได้เฝ้าถวายบังคมพระมหากษัตริย์เจ้าแล้ว จะไหว้เสนาบดีก่อนเจ้านั้นไม่ได้ ครั้นพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบ จึ่งมีพระราชโองการตรัสว่า ราชทูตว่านี้ชอบถึงขนบธรรมเนียมกรุงเทพมหานครแต่ก่อนนั้นก็เหมือนกัน ถ้ามีพระราชโองการตรัสสั่งมหาดเล็ก ให้ออกไปสั่งอัครมหาเสนา ณ ศาลาลูกขุนที่ใด ๆ ก็ดี มหาดเล็กต้องขี่คอตำรวจสนมออกไป ถึงแล้วลงจากคอยืนสั่ง เสนาบดีและข้าราชการทั้งปวงก็ประนมมือฟังจนสิ้นข้อแล้วบ่ายหน้าเข้ามาต่อพระราชวังถวายบังคม มหาดเล็กจึ่งนั่งลงไหว้นบคำรพกันได้ แต่นี้ไปให้ทำตามอย่างธรรมเนียมแต่ก่อนนั้น แล้วให้ราชทูต อุปทูต ขึ้นเฝ้าบนที่เสด็จออก ณ มุขกระสัน มีพระราชโองการปฏิสันถาร ๓ นัดแล้วเสด็จขึ้น ทูตจึ่งไหว้อัครมหาเสนาบดีทั้งปวง

แล้วพระเจ้าอยู่หัวให้แต่งพระราชสาส์นเครื่องราชบรรณาการตอบ คือพานแว่นฟ้าทอง ๒ ชั้น กลีบวินเครื่องในพร้อม ๑ พระเต้าน้ำครอบทอง ๑ พระสุพรรณศรีทอง ๑ และเครื่องทองทั้งปวงหลายอย่าง และกำมะหยี่ แพรม้วนลายมังกรเป็นอันมาก กับเรือที่นั่งกิ่งทรงลำ ๑ อันพระราชสาส์นนั้นเขียนใส่สุพรรณบัฏแผ่นทอง แล้วใส่ในกลักงา ใส่ถุงแพรผูกทอง แล้วตีตรามหาโองการ อันตราประทับนั้นนารายณ์ขี่ครุฑ สำเนาพระราชสาส์นนั้นประจำตราพระราชสีห์ แล้วทรงพระกรุณาโปรดให้พระยายมราชเป็นราชทูต พระทนเป็นอุปทูต พระ

สุธรรมไมตรีเป็นตรีทูต คุมเครื่องมงคลราชบรรณาการไปจำเริญทางพระราชไมตรี ณ เมือง อังวะ

ขณะนั้นสมิงถ่อเจ้าเมืองหงสาวดียกทัพขึ้นไปตีอังวะ ราชทูตพม่าจึ่งพาอ้อมไปทางป่าสักป่าโลง แล้วราชทูตไทยกับพม่าคิดเป็นอุบาย ให้กิตติศัพท์ไปถึงทัพมอญว่า ทัพกรุงพระนครศรีอยุธยายกมาช่วยกรุงอังวะ ฝ่ายทัพมอญพอขาดเสบียงลงด้วย ก็เลิกทัพกลับไป ผู้ทูลพระราชสาส์นจึ่งถึงอังวะ เข้าเฝ้าถวายบังคมพระเจ้าอังวะ ๆ มีพระทัยปิติปราโมทย์ โปรดพระราชทานรางวัลราชทูตไทยเป็นอันมาก แล้วถวายบังคมลามากลางทาง ราชทูต อุปทูต ป่วยถึงแก่กรรม ตรีทูตกับฟ้าไล่มาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทแต่ ๒ คน

ในปีนั้นปฏิสังขรณ์พระเจดีย์ อารามวัดภูเขาทอง ๖ เดือน สำเร็จ

ณ ปีขาล อัฐศกนั้น เสด็จไปประพาสเมืองลพบุรี นักโสนซ่องสุมผู้คนเมืองลพบุรีเป็นกบฏ ทรงทราบ จึ่งดำรัสให้ข้าหลวง ๓ นาย ไพร่ ๓๐๐ ออกไปจับได้ ส่งลงไปจำไว้ ณ คุก

อนึ่งมีหนังสือเมืองนครศรีธรรมราชบอกเข้ามาว่า คล้องได้ช้างพลายเถื่อน สูง ๓ ศอก ๑๐ นิ้ว ช้างหนึ่ง ตา เล็บ หาง ขนขาว พระเจ้าอยู่หัวดำรัสให้หลวงราชวังเมืองไปฝึก ชำนิชำนาญแล้วให้นำมา ฝ่ายเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ว่าที่โกษาธิบดี เจ้าพระยาราชภักดี ว่าที่สมุหนายก ให้มีตราพระราชสีห์และตราบัวแก้วออกไป ให้กรมการหัวเมืองรายทางทำโรงให้เป็นมณฑป มีช่อฟ้ากระจังไว้รับ ผู้รั้งกรมการหัวเมืองทั้งปวงปรึกษากันว่า ไม่เคยทำ จึ่งบอกเข้ามา ขอช่างนายการออกไปเมืองลคร ครั้นทรงทราบจึ่งมีพระราชโองการถามเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ เจ้าพระยาราชภักดีว่า แต่โรงรายทางหยุดพักวันหนึ่ง ๒ วันก็จะมา จะให้ทำมณฑป ครั้นถึงกรุงจะให้ทำเป็นอย่างไรรับเล่า นี่หรือจะช่วยทำนุบำรุงอาณาประชาราษฎรให้อยู่เย็นเป็นสุข แล้วดำรัสคาดโทษเจ้าพระยาชำนาญไว้ครั้งหนึ่ง แต่เจ้าพระยาราช-ภักดีนั้นให้ลงพระราชอาญาโบยหลัง ๒๐ ที ครั้นหลวงราชวังเมืองนำช้างมาถึงกรุงแล้ว พระราชทานชื่อว่า พระบรมคชลักษณ์อัครคเชนทร์ สุประดิษฐ์สิทธิสนทยา มหามงคลวิมล-เลิศฟ้า

อนึ่ง พระยาพระราม พระยากลางเมือง พวกสมิงถ่อ แตกหนีเข้ามาพึ่งพระราชสมภารทางเมืองตาก ๔๐๐ เศษให้ตั้งบ้าน ณ โพธิ์สามต้น

ครั้นอยู่มาผู้รั้งเมืองกุยบุรีบอกหนังสือ ส่งทองร่อนหนัก ๓ ดำลึงเข้ามาถวายว่า ตำบลบางตะพานเกิดที่ร่อนทองขึ้น ครั้นถึงเดือน ๑๒ ปีเถาะ นพศก ให้เกณฑ์ไพร่ ๒,๐๐๐

ยกออกไปตั้งร่อนทอง ณ บางตะพาน ครั้นสิ้นเดือน ๕ ปีมะโรง สัมฤทธิศกได้ทองเข้ามาถวาย ๙๐ ชั่งเศษ* ผู้รั้งเมืองกุยนั้นโปรดให้เป็นพระกุยบุรี แล้วทรงพระราชศรัทธาให้แผ่ทองร่อนปะปากลองปิดมณฑปพุทธบาท และให้แผ่หุ้มแต่เหมและนาคลงมา

ครั้นเดือน ๕ ปีมะเมีย โทศก ให้แจกทานแก่ยาจกวณิพกเสมอคนละบาท สิ้นเงิน ๑,๐๐๓ ชั่งเศษ

ณ เดือน ๘ แรม ๑๐ ค่ำ พระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรหนัก จนสะอึก ๓ ชั้น ต่อกลางเดือน ๑๑ จึ่งคลาย ครั้นเดือน ๑๒ ข้างขึ้น เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปสมโภชพระพุทธบาทเป็นกระบวนรับเสด็จพัก ณ พระตำหนักท่าเจ้าสนุก แล้วทรงพระวอขึ้นไปประทับร้อนบ่อโศก เพลาเย็นเสด็จไปถึงท้ายพิกุล** ครั้นสมโภชพระพุทธบาทครบ ๗ วันแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับยังกรุงพระมหานครศรีอยุธยา

ในปีมะเมีย โทศกนั้น สมิงถ่อเจ้าเมืองหงสาวดีออกไปโพนช้างอยู่ (ใน) ป่า พระยาทะละ กรมช้างคิดกบฏ ให้สมัครพรรคพวกรบสมิงถ่อ ๆ สู้รบเหลือกำลัง ก็แตกหนีเข้ามาทางเมืองตาก ทรงพระกรุณาให้รับเข้ามา ณ กรุง แล้วรับสั่งให้มีกระทู้ถามสมิงถ่อว่า เอ็งก็ได้นั่งเมืองหงสาวดีเกินวาสนาอยู่แล้ว เหตุผลประการใดจึ่งหนีเข้ามา สมิงถ่อให้การว่า เมื่อครั้งข้าพเจ้าได้เมืองหงสานั้น พระยาทะละ กรมช้างว่าข้าพเจ้าเข้มแข็ง ปราบปรามรามัญได้หลายประเทศ จึ่งยกบุตรีและตัวข้าพเจ้าขึ้นเป็นกษัตริย์ครองกรุงหงสาวดี แล้วได้ช้างด่างกระดำผู้ตัวหนึ่ง จึ่งให้ชื่อรัตนฉัททันต์ ตั้งแต่นั้นมาก็มีใจกำเริบเติบใหญ่ ให้มีราชสาส์นใบหนึ่ง (ไปถึง) พระเจ้าหอคำ ผู้ครองกรุงเชียงใหม่ ขอพระราชธิดา ด้วยเดชกุศลวาสนาอบรมไว้ พระเจ้าเชียงใหม่ยอมให้ธิดาทรงนามเทพวิลาบุตรี ข้าพเจ้าจึ่งตั้งเป็นมเหสีฝ่ายซ้ายนางภังภูเป็นฝ่ายขวา แล้วข้าพเจ้ายกพลโยธาไปล้อมอังวะแทบจะได้พอได้ข่าวว่ากองทัพกรุงไทยยกไปช่วย อนึ่งก็ขาดเสบียงลงด้วยจึ่งถอยทัพกลับมากรุงหงสาวดี ครั้นอยู่มาพระยาทะละโกรธข้าพเจ้าว่าลำเอียง จึ่งคิดล่อลวงบอกข่าวช้างสำคัญเผือกผู้ อยู่ ณ ป่าแขวงเมืองดองอู (ซึ่งขึ้น) แก่พม่า ข้าพเจ้าก็ให้เกณฑ์พลโยธาไปตามช้าง เที่ยวรอนแรมทางค้นหาไปไม่พบ ก็กลับมายังกรุงหงสาวดี พระยาทะละ กรมช้างปิดประตูเมืองไว้ ไม่เปิดรับข้าพเจ้า ๆ ก็รบสู้

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ๙ ชั่ง

**พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ท้ายชีกุน แต่ท้ายพิกุลน่าจะถูกกว่าเพราะยังมีชื่อปรากฏอยู่จนถึงเวลาปัจจุบัน

กันไปหลายเวลา ฝ่ายไพร่พลโยธาข้าพเจ้าน้อยถอยกำลัง จึ่งพานางเทพวิลาไปส่งบิดา ณ เมืองเชียงใหม่ แล้วกลับมารบหงสาวดีอีกหลายครั้ง เหลือกำลังตีมิได้ ด้วยพลไพร่เอาใจออกห่าง ข้าพเจ้าจึ่งหนีเข้ามา เอาฝ่าละอองธุลีพระบาทบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวเป็นที่พึ่งตราบเท่าสิ้นชีวิต ครั้นทรงทราบแล้วก็ดำรัสให้ส่งตัวไปจำไว้ (ณ) คุก ด้วยทรงกริ้วครั้งบังอาจมีราชสาส์นมาว่า จะเป็นทองแผ่นเดียวนั้น

ณ ปีมะเมีย โทศก กรมหมื่นอินทร์ถึงแก่พิราลัย ให้ตั้งการถวายพระเพลิง ณ วัดไชยวัฒนาราม ปีนั้นนักองค์อึ่งไปเอาญวนมารบพระรามาธิบดี พระศรีไชยเชษฐ์แตกหนีมาพึ่งบรมโพธิสมภาร มีพระราชโองการให้เกณฑ์ทัพ ๑๐,๐๐๐ ไปกระทำแก่กรุงกัมพูชาธิบดี ให้พระยาสุภาวดีเป็นแม่ทัพ ออกไปตั้งซุ่มอยู่ ณ วัดพระเจดีย์แดง พระยาพระรามคิดอุบายเรียนแก่ท่านอัครมหาเสนาบดีว่า จะอาสาไปทัพด้วย ๕๐ คน แต่ไม่มีอาวุธ ครั้นแจกอาวุธให้ครบมือแล้ว เวลาค่ำยกไปโพธิ์สามต้น พาครอบครัวหนีไป พระเจ้าอยู่หัวให้เกณฑ์ไปจับได้ ณ ทุ่งบ้านรีบ้านแก้ว ให้ประหารชีวิตเสีย พระยาราชสุภาวดียกไปกรุงกัมพูชา ครั้งนั้นนักองค์อึ่งก็นบนอบได้ปรกติ พระยาราชสุภาวดีก็ยกทัพกลับมากรุงอยู่ประมาณปีหนึ่ง นักองค์อึ่งถึงแก่พิราลัย ให้พระรามาธิบดีออกไปครองกรุงกัมพูชา

ณ ปีมะเมีย โทศก พระยาทะละ กรมช้าง ซึ่งได้นั่งเมืองหงสาวดีนั้น รู้ข่าวไปว่า สมิงถ่อหนีเข้าไปพึ่งอยู่ ณ กรุงศรีอยุธยา จึ่งให้มีพระราชสาส์นเข้ามากราบทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่าอย่าให้รับตัวสมิงถ่อไว้มันเป็นคนไม่ตรงอกตัญญูจะขอรับประทานตัวไปประหารชีวิตเสีย พระเจ้าอยู่หัวก็ไม่โปรดประทานให้เหมือนในพระราชสาส์น อันสมิงถ่อนี้เป็นคนดี มีความรู้ฝ่ายข้างวิปัสสนา แผ่เมตตาดียิ่งนัก ผลที่สมิง (ถ่อ) แผ่เมตตานั้นพะทำมะรงผู้คุมก็มีความกรุณาลดลาให้ มิได้จำจอง เลี้ยงดูให้กินอยู่บริบูรณ์ มิได้ลำบากยากใจ กิตติศัพท์นั้นรู้ไปถึงกรมหมื่นจิตรสุนทรผู้เป็นพระเจ้าลูกเธอ จึ่งมาศึกษาเล่าเรียนความรู้ แล้วอุปถัมภ์เลี้ยงดูให้เป็นสุขยิ่งขึ้นไปกว่าเก่า เวลาวันหนึ่งได้ช่องโอกาส ก็ทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ขอสมิงถ่อออกจากคุก พระเจ้าอยู่หัวก็โปรดบัญชาให้ ขณะเมื่อเจ้าเมืองหงสาวดีมีราชสาส์นมาทูลขอสมิงถ่อมิได้โปรดประทานให้นั้น ด้วยทรงพระดำริว่าสมิงถ่อเป็นคนดีมีวิชา ลูกเราก็ได้ศึกษาเป็นศิษย์มัน ครั้นจะส่งไปเขาก็จะฆ่ามันเสียเปล่า ครั้นจะเอาไว้ในกรุงเล่า เขาก็จะนินทา ว่าคบหาคนชั่วไว้ พระเจ้าอยู่หัวก็เอาสมิงถ่อฝากนายสำเภาหูทรง* ไปปล่อยส่งเสียเมืองจีน นาย

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า นายสำเภา หัวทรง

สำเภาจึ่งเอาสมิงถ่อแวะปล่อยเสียกลางทางข้างฝั่งตะวันตก แล้วสมิงถ่อไปหานางเทพวิลาภรรยา ซึ่งเป็นบุตรพระเจ้าเชียงใหม่ สมิงถ่อแจ้งสุขทุกข์ให้ภรรยาฟังแล้ว นางจึงไปกราบทูลพระเจ้าเชียงใหม่ผู้เป็นบิดา ขอกองทัพให้สมิงถ่อกลับไปตีเมืองหงสาวดี พระเจ้าเชียงใหม่ก็มิได้โปรดให้ตามคำนางเทพวิลาทูลขอ ครั้นสมิงถ่อแจ้งดังนั้นก็ขัดใจ จึ่งลักพานางเทพวิลากับผู้คนสมกำลังไปเป็นอันมาก

ศักราช ๑๑๑๘ ปีชวด อัฐศก สมิงถ่อไปถึงกลางทางพบมังลองยกทัพลงไปรบเมืองหง-สาวดี มังลองจึ่งจับสมิงถ่อได้ ไปจำไว้เมืองอังวะ

ครั้นถึงปีระกา เบญจศก เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ป่วยเป็นลมอัมพาต ๔ เดือนเศษถึงอนิจกรรม ทรงพระกรุณาพระราชทานให้ใส่โกศ ใส่ชฎา เรียกว่าพระศพ ฌาปนกิจ ณ วัดไชยวัฒนาราม

ณ เดือน ๙ ปีจอ ฉศก ให้พระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพไปล้อมช้าง ณ ป่าแขวงเมืองลพบุรี ตั้งค่ายชเลชุบศรมุมข้างเหนือ หน้าพระตำหนักเก่า

ครั้นณเดือน๑๐ข้างขึ้นเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปให้เกณฑ์คนออกไปช่วยทำค่ายปีกกาเพลาเช้าเสด็จไป ครั้นถึงเขาเชิงน้ำ ช่วยค้นเข้ามาถึงค่ายนั้น ณ แรม ๗ ค่ำให้ปิดค่ายเพลาเสด็จขึ้นพระตำหนักห้างทอดพระเนตรให้ค้นช้างออกมา จับได้ ๓๐ ช้าง ยังมิได้จับประมาณ ๓๐๐ เศษ ทรงพระกรุณาให้เปิดค่ายปล่อยไป ถึงแรม ๙ ค่ำ เสด็จไปนมัสการพระพุทธไส-ยาสน์ ณ วัดพระนอนจักรศรี แรมอยู่เวนหนึ่ง จึ่งล่องมาตามแม่น้ำน้อย เสด็จขึ้นนมัสการพระพุทธไสยาสน์ ณ วัดขุนอินท์ประมูล ณ เดือน ๖ ปีกุน สัปตศก ฉลองวัดพระยาคำ

อนึ่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลประชวรพระโรคสำหรับบุรุษ กลายไปเป็นพระโรคคุดทะราด แต่ไม่ได้เสด็จเข้ามาเฝ้าถึง ๓ ปีเศษ วันหนึ่งมีพระบัณฑูรให้มาเอาตัวเจ้ากรมปลัดกรม นายเวร ปลัดเวร กรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ กรมหมื่นเสพภักดีมาถามว่า เจ้ากรมเป็นแต่หมื่น จัดกันในกรมตั้งขึ้นเป็นขุนแล้ว ทำสูงกว่าศักดิ์ ให้ลงพระราชอาญาโบยหลังคนละ ๑๕ ที (บ้าง) ๒๐ ทีบ้าง เพลากลางคืนให้คนเข้ามาด้อมมองอยู่ประตูสระแก้ว กรมหมื่นสุนทรเทพเกรงจะทำร้าย เพลาค่ำเสด็จประทมอยู่ทิมข้างโรงเตียบต่อเพลากลางวันจึ่งจะเสด็จไปอยู่ ณ ตำหนักสระแก้วได้ ประมาณ ๙-๑๐ วัน กรมหมื่นสุนทรเทพทำเรื่องราวกราบทูลพระมหากรุณาเป็นการลับว่า กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จเข้ามาทำชู้ด้วยเจ้าฟ้าสังวาล ถึงในพระราชวังหลวงเป็นหลายครั้ง พระเจ้า

อยู่หัวให้ชำระกรมฝ่ายในเป็นสัตย์แล้ว จึ่งสั่งพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าธิดา เจ้าฟ้าสุริยวงศ์ กราบทูลว่าเป็นอริกันอยู่จะไปเชิญเสด็จมิได้ เจ้าจอมจันทร์ มารดาพระเจ้าลูกเธอ พระองค์กระแห จึ่งไปเชิญเสด็จกรมพระราชวังมา จะขึ้นฉนวนวังหน้า มหาดเล็กที่ล่วงมารับเสด็จนั้นกราบทูลว่าประตูเสาธงชัยปิด ก็หาเสด็จขึ้นไม่ ล่องลงไปประทับอยู่ที่ฉนวนน้ำประจำท่าประตูฉนวนก็ปิด เรือพระที่นั่งล่องลงมาเสด็จขึ้นตะพานใต้ระหัดน้ำ ทรงพระเสลี่ยงมาถึงศรีสำราญ ทอดพระเนตรเห็นคนนั่งอยู่ริมศาลาลูกขุนท้ายสระเป็นอันมาก จะให้กลับพระเสลี่ยง หลวงศรีภาวังทูลว่า ขอพระองค์เสด็จเข้าไปเฝ้าจึ่งจะชอบก็เสด็จเข้าไปอยู่ ณ ทิมดาบ จึ่งมีพระราชโองการสั่งมหาดเล็กให้ออกมาเชิญเสด็จไป ณ ตำหนัก ๒ ห้อง ข้างทิมสงฆ์ แล้วสั่งพระมหาเทพให้จำ ๕ ประการ แล้วมีกระทู้ถาม กรมพระราชวังรับเป็นสัตย์

วันแรมค่ำหนึ่ง เดือน ๕ ให้เฆี่ยน ณ ริมตำหนัก ๒ ห้อง ได้ ๒๐ ที กรมหมื่นสุนทรเทพขึ้นไปกราบทูลว่า จุกนักจะให้แก้เสีย ทรงพระกรุณาให้รับ ครั้นแรม ๒ ค่ำ เฆี่ยนอีกยกหนึ่ง ๒๐ ที แรม ๓ ค่ำ เฆี่ยนอีกยกหนึ่ง ๒๐ ที และให้นาบพระบาทและให้ต่อว่ากรมพระราชวังว่า อ้ายปิ่นกลาโหมคบหากับมารดาเจ้ามิด เป็นแต่เมียข้า เฆี่ยนถึง ๗๐๐ จนตายกับคานี้มาคบกับเมียเจ้าทั้งสององค์ แล้วก็เกิดพระราชบุตรด้วย ๓ องค์ ๔ องค์ ๗๐๐ จะแบ่งเป็น ๓ ส่วน ยกเสีย ๒ ส่วน จะให้เฆี่ยนส่วนหนึ่งแต่ ๒๓๐ ที จะว่าประการใด กรมพระราชวังบวรสถานมงคลว่าจะขอรับพระราชอาญาตามจะทรงพระกรุณาโปรด กรมหมื่นเทพพิพิธเอาข้อความนั้นกราบทูล จึ่งตรัสถามว่าเฆี่ยนได้เท่าไร กรมหมื่นเทพพิพิธทูลว่า ได้ลงพระราชอาญา ๖๐ ทีแล้ว ทรงพระกรุณาตรัสสั่งว่า ให้เฆี่ยนคนละ ๓๐ ทีไปกว่าจะครบ ๒๓๐ ที แล้วให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาทปรึกษาพร้อมกันว่า โทษถึงตายเป็นหลายข้อ ขอพระราชทานให้สำเร็จโทษด้วยท่อนจันทน์ตามประเพณี จึ่งทรงพระกรุณาตรัสขอชีวิตไว้ แต่ให้นาบพระนลาฏเจ้าฟ้าสังวาลนั้นให้เฆี่ยนยกหนึ่ง ๓๐ ที อยู่ ๓ วัน ก็ถึงแก่พิราลัย กรมพระราชวังนั้นเฆี่ยนอีก ๔ ยกเป็น ๑๘๐ ที ก็ดับสูญสิ้นพระชนม์ จึ่งให้นำเอาพระศพไปฝังไว้ ณ วัดไชยวัฒนารามทั้งสององค์

ครั้นเดือน ๕ แรม ๑๑ ค่ำ ปีชวด อัฐศก เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปฉลองพระนอนจักรศรี ๓ วัน แล้วกลับมายังกรุงเทพมหานคร

ขณะนั้น พระยาราชวังเมืองออกไปตั้งเพนียดจับช้าง ณ ท่าโค แขวงเมืองนครชัยศรี จับได้ช้างเนียมช้างหนึ่ง สูง ๕ ศอกบอกเข้ามาให้กราบบังคมทูล จึ่งเสด็จพระราชดำเนิน

ออกไปทอดพระเนตรถึงท่าโค ครั้นฝึกชำนาญแล้ว ให้นำมาไว้ ณ โรงในพระราชวัง

ถึง ณ เดือน ๕ ปีฉลู นพศก กรมหมื่นเทพพิพิธปรึกษาด้วยเจ้าพระยาอภัยราชา พระยากลาโหม พระยาพระคลัง แล้วกราบทูลว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ กรมขุนพรพินิต จะขอพระราชทานให้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ฝ่ายกรมขุนพรพินิตทำเรื่องราวถวายว่า พระเชษฐากรมขุนอนุรักษ์มนตรีมีอยู่ จะขอพระราชทานให้เป็นกรมพระราชวัง พระเจ้าอยู่หัวดำรัสว่า กรมขุนอนุรักษ์มนตรีนั้น เป็นวิสัยพระทัยปราศจากความเพียร ถ้าจะให้ดำรงฐานาศักดิ์อุปราช สำเร็จราชกิจกึ่งหนึ่ง ก็จะเกิดวิบัติฉิบหายเสีย เห็นแต่กรมขุนพรพินิตกอปรด้วยสติปัญญาเฉลียวฉลาด ควรจะดำรงเศวตฉัตรรักษาแผ่นดินได้ จึ่งพระราชทานฐานาศักดิ์เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล อยู่วังจันทร์เกษม อันกรมพระราชวังองค์นี้ คือเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ เดิมเมื่อมีพระครรภ์นั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระสุบินนิมิตว่า มีผู้เอาดอกมะเดื่อมาถวาย พระองค์จึ่งทรงทำนายว่า ดอกมะเดื่อเป็นของหายากในโลกนี้ เมื่อประสูติจึ่งประทานนามว่า เจ้าฟ้าอุทุมพรราชกุมาร ราษฎรเรียกเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ พระเจ้าอยู่หัวปรารถนาจะให้ครองสมบัติสืบไป จึ่งตั้งไว้ในที่กรมพระราชวังบวรสถานมงคล

ถึง ณ เดือน ๗ ปีฉลู นพศก กรมหมื่นจิตรสุนทรกราบทูลว่า ช้างต้นบรมจักรพาฬนั้นงายาวออก ชำระจำเริญเข้าไปจวนจะถึงไว้งาอยู่แล้ว เกรงจะล้มเสีย

ครั้นเดือน ๙ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปสมโภชพระพุทธบาท ประทับแรม ณ พระตำหนักท่าเจ้าสนุก ๓ เวน แล้วทรงพระวอขึ้นไปถึงตำหนักท้ายพิกุล รุ่งขึ้นเพลาเช้า ให้ทำเครื่องสด ผูกช้างต้นบรมจักรพาฬถวายพระพุทธบาท ปล่อยไปทางธารเกษม แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับยังกรุงเทพมหานคร

อันสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าพระองค์นี้ พระองค์ทรงทศพิธราชธรรม มีพระชนม์ยืนนาน ได้เสวยราชย์มา ๒๐ ปี จนพระชนม์ได้ ๗๐ พรรษา* เมื่อกาลมาถึงพระองค์ด้วยพระองค์เป็นธิบดีใหญ่ในสยามประเทศ** จึ่งวิปริตนิมิตเหตุต่าง ๆ

ณ วันแรม ๒ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีฉลู นพศก กลางคืนลมว่าวพัดหนัก พระมหาธาตุซึ่งเป็นหลักอัครโพธิ*** โทรมลงทลาย ทั้งอากาศสำแดงร้ายอาเพศ ประทุมเกศตกต้องมหา

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ๗๑ พรรษา

** พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ในประเทศไทย

*** พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ซึ่งเป็นหลักวัดโพธิ์

ธนูลำพู่กัน หนึ่งตวงดาวก็เข้าในดวงจันทร์ ทั้งดาวหาง คลองช้างเผือก ประชาชนก็เย็นยะเยือกทั้งพระนคร ด้วยเทพยเจ้าสังหรณ์หากให้เห็น ด้วยพระองค์เป็นหลักชัยในกรุงพระมหานครศรีอยุธยา

ครั้น ณ เดือน ๖ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีขาล สัมฤทธิศก เพลา ๗ ทุ่ม ทรงพระประชวร ครั้น ณ เดือน ๖ แรม ๕ ค่ำ เพลาเช้า เสด็จทรงพระเสลี่ยงหิ้วมา เสด็จออกพระที่นั่งทรงปืน แล้วเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปบนพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ เพลา ๕ โมงเศษ เสด็จมาบรรทม ณ พระที่นั่งทรงปืน ถึงเพลาเที่ยง ๕ บาทประทมตื่น จะเสด็จไปลงพระบังคน หลวงราชรักษา หลวงราโช พยุงให้เสด็จยืน พระวาตะปะทะ พระเนตรช้อนกลับขึ้น พระหัตถ์คว้าจับหลักชัยไม่ใคร่จะถูก หายพระทัยดังเสียงกรน ขณะนั้นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ให้ไปเชิญเสด็จกรมหลวงพิพิธมนตรี เจ้าฟ้าจันทวดี กรมขุนพิศาลเสนีไป ณ พระตำหนักสวนกระต่าย แล้วกรมหมื่นพิทักษ์ภูเบศร์ ให้เชิญเสด็จกรมขุนอนุรักษ์มนตรีเข้ามาถึงพระที่นั่งทรงปืน แย้มฉากทอดพระเนตรอยู่สักประเดี๋ยวหนึ่ง แล้วเสด็จไปพระตำหนักสวนกระต่าย

ครั้นเพลายามเศษ พระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคต เมื่อศักราช ๑๑๒๐ ปีขาล สัมฤทธิศก เดือน ๖ แรม ๕ ค่ำ วันพุธ เพลายามเศษ เสวยราชย์มาแต่พระชนม์ ๕๑ ปี อยู่ในราชสมบัติ ๒๑ ปี* เป็นพระชนม์ ๗๘ ปี** สวรรคต

กรมหมื่นเทพพิพิธ เชิญพระแสงดาบ กระบี่ ง้าว ข้างที่ออกมาส่งให้ขุนพิพิธรักษา ชาวที่เอาไปถวาย ณ พระตำหนักสวนกระต่าย กรมหมื่นสุนทรเทพ กรมหมื่นเสพภักดี เสด็จไปทางข้างใน เชิญเอาพระแสงบนพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ไปตำหนักศาลาลวด ขณะนั้นกรมหมื่นเทพพิพิธ กรมหมื่นจิตรสุนทร ตรัสสั่งพระยาพระคลัง พระยาอภัยมนตรีว่า ประตูพระราชวังให้ปิดตามธรรมเนียม พอกรมขุนอนุรักษ์มนตรีเสด็จมา ตรัสเรียกกรมหมื่นเทพ-พิพิธออกไป แล้วให้เชิญหีบพระแสง ณ โรงแสงไปสวนกระต่าย กรมหมื่นจิตรสุนทรเห็น ก็ตกพระทัย เสด็จขึ้นไปตำหนักศาลาลวด ครั้นเพลาจะใกล้พลบค่ำ มีพระบัณฑูรให้มหาดเล็กออกไปหาข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย ณ ศาลาลูกขุน เข้ามาเฝ้า ณ สวนกระต่าย และขุนอนุรักษ์ภูธร*** เอาคน ณ ตำหนักสระแก้ว ข้ามกำแพงวัดศรีสรรเพชญ์ และกำแพง

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า อยู่ในราชสมบัติ ๒๖ ปี ซึ่งน่าจะถูก

** พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ๗๗ ปี

*** พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ขุนอนุรักษ์ผู้ทรง

โรงรถเข้ามาบรรจบ ณ ตำหนักศาลาลวด ๑๐๐ เศษ ขุนพิพิธภักดีข้าหลวงกรมหมื่นจิดรสุนทร พาคนไปกระทุ้งบานประตูโรงแสงข้างหน้าเข้าไป เอาพระแสงมาถือเป็นอันมาก

ณ วันแรม ๕ ค่ำเป็นวันพระ พระเทพมุนี พระพุทธโฆษาจารย์ พระธรรมอุดม พระธรรมเจดีย์ พระเทพกระวี เข้ามาเตรียมจะถวายพระธรรมเทศนาอยู่ ณ ทิมสงฆ์ ประมาณเพลาทุ่มเศษ จึ่งมีพระบัณฑูรให้นิมนต์เข้ามา ณ ตำหนักสวนกระต่าย ตรัสอาราธนาให้ขึ้นไปว่ากล่าวแก่เจ้าสามกรม ให้ลงมาสมัครสมานกันถึงสองกลับ ต่อเพลายาม ๓ เศษ เจ้าสามกรมจึ่งมาเฝ้าทำสัตย์ถวายทั้ง ๓ องค์

ครั้นเพลาเช้า จึ่งเสด็จมา ณ พระ(ที่นั่ง)ทรงปืน สรงพระบรมศพ แล้วเชิญเข้าพระโกศประดับไว้บนพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ ครั้นสรงพระบรมศพแล้ว เจ้าสามกรมก็กลับไปวังคิดตั้งซ่องสุมผู้คน ศัสตราวุธไว้ดังเก่า มีผู้นำคุยรหัสกราบทูลพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวรสถานมงคล จึ่งทรงดำริการด้วยสมเด็จพระเชษฐาธิราชเจ้า กรมขุนอนุรักษ์มนตรี ๆ ให้หา ๓ กุมารเข้าไปเฝ้า คิดราชการ ณ ตำหนักตึก

ณ วันแรม ๑๑ ค่ำ เพลาบ่าย กรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ กรมหมื่นเสพ-ภักดี เสด็จขึ้นไปเฝ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรี ณ พระตำหนักตึก ขณะนั้นวางคนไว้ ให้คุมเอากรมขุนสุนทรเทพไปลงสังขลิกไว้ ณ หอพระมนเทียรธรรม กุมเอากรม(หมื่น)เสพภักดีไปพันธนาการ ณ พระคลังพิเศษ จับเอากรมหมื่นจิตรสุนทรไปจำไว้ ณ ตึกพระคลังศุภรัตน์* ครั้นแรม ๑๓ ค่ำ จึ่งให้ประหารด้วยท่อนจันทน์ ณ พระคลังพิเศษทั้ง ๓ พระองค์

ครั้นสิ้นเสี้ยนศัตรูแล้ว ก็เสด็จพระราชดำเนินไปถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเชษฐาธิราช กรมขุนอนุรักษ์มนตรี ๆ มิได้รับราชสมบัติ แล้วตรัสว่า สมเด็จพระราชบิดาสั่งไว้ให้พระอนุชาเจ้าครองราชสมบัติสนองพระองค์สืบไปเถิด จะทำให้ผิดกับรับสั่งหาควรไม่ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ก็จำพระทัยครองราชสมบัติ

ครั้น ณ เดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ จึ่งตั้งการพระราชพิธีปราบดาภิเษก ณ พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท กรมขุนอนุรักษ์มนตรีเสด็จไปอยู่ ณ พระที่นั่งสุริยาสน์อัมรินทร์ ทรงพระกรุณาตั้งกรมหลวงพิพิธมนตรีเป็นกรมพระเทพามาตย์ ครั้น ณ เดือน ๑๒ กรมพระเทพา

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า กุมเอากรมหมื่นเสพภักดีไปพันธนาการไว้ ณ คลังศุภรัตน์ จับเอากรมหมื่นจิตรสุนทรไปจำไว้ ณ คลังพิเศษ

มาตย์เสด็จทิวงคต พระเจ้าอยู่หัวให้นำพระโกศเข้ามารับพระศพ จึ่งเชิญขึ้นประดับไว้ ณ พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์เป็น ๒ พระโกศ

ครั้น ณ เดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ลุศักราช ๑๑๒๑ ปีเถาะ เอกศก พระเจ้าอยู่หัวก็ถวายพระเพลิงสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง พระพันปีหลวง ตามประเวณีการพระบรมศพ ครั้งนั้นพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ทำฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระปิตุราชมาตุรงค์ ยิ่งกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก แล้วพระเจ้าอยู่หัวสั่งให้สร้างวัด เรียกว่าวัดอุทุมพรวัดหนึ่ง แล้วให้ปฏิสังขรณ์หลังคาพระมณฑปพระพุทธบาท หุ้มทอง ๒ ชั้น สิ้นทอง ๑๔๔ ชั่ง พระองค์ทรงฉลองถวายไทยทานแก่สงฆ์และยาจกวณิพกเป็นอันมาก แล้วพระองค์ทรงว่าราชการงานกรุงดูผิดและชอบตามเยี่ยงอย่างพระมหากษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อนมา

เวลาหนึ่งพระเจ้าอยู่หัวทรงพระดำริว่า เรานี้เป็นแต่อนุชายังหาควรแก่ราชสมบัติไม่ อันราชสมบัตินี้ให้พระเชษฐาธิราชเจ้าครอบครองสนององค์สมเด็จพระราชบิดาเจ้าจึ่งจะควร ทรงพระ (มนสิ) การแล้ว พระองค์เสด็จไปถวายสมบัติแก่สมเด็จพระเชษฐาธิราช แล้วพระองค์ก็เสด็จทรงเรือพระที่นั่งกิ่ง เป็นกระบวนพยุหยาตราไปทรงพระผนวช ณ วัดเดิม แล้วเสด็จไปอยู่ ณ วัดประดู่

ขณะนั้น* กรมขุนอนุรักษ์มนตรีเสด็จราชาภิเษก ณ พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท ทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชา มหากษัตราบวรสุจริต ทศพิธธรรมธเรศร์ เชษฐโลกานายกอุตม บรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จผ่านพิภพกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยาตามโบราณราชประเพณีสืบไป พระองค์นี้อัครราชชายา ๒ องค์** องค์พี่นางชื่อประพาฬ-สุริยวงศ์ องค์ชายชื่อประไพกุมาร พระมเหสีองค์หนึ่งนั้น ก็มีพระราชบุตร ๒ องค์เหมือนกัน องค์พี่นางชื่อรุจาเทวี พระน้องยานั้นชื่อสุทัศนกุมารา พระองค์จึ่งตั้งพระอัครราชชายาอีกองค์หนึ่ง ชื่อเจ้าแมงเม่า ร่วมวงศ์กันกับพระองค์ ๆ มีพระราชบุตรี ด้วยเจ้าแมงเม่าองค์หนึ่งชื่อสิริจันทาเทวี พระองค์ทรงพระเมตตาให้ยศฐานาศักดิ์เหมือนกัน *** เหล่าพระสนมพวกนั้น หามีพระราชธิดากับพระองค์ไม่

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ขณะเมื่อลุศักราช ๑๑๒๑ ปีเถาะ เอกศกนั้น

** เข้าใจว่าพระราชพงศาวดารฉบับนี้คงจะตกไป เพราะพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติมีใจความต่อไปว่า แต่ยังเป็นกรมมาด้วยกัน พระองค์ตั้งไว้เป็นมเหสี มเหสีองค์หนึ่งนั้น มีพระราชบุตร ๒ องค์

*** พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ให้ยศฐาศักดินาเสมอกัน

ครั้นพระองค์เสวยราชย์ได้ประมาณ ๗-๘ วัน กรมหมื่นเทพพิพิธก็ทูลลาออกทรงพระผนวชอยู่ ณ วัดกระโจม กรมหมื่นเทพพิพิธนี้ฝักฝ่ายฝากตัวอยู่ข้างวังหน้า กับวังหลวงหาสู้สนิทไม่ ครั้นวังหน้าออกผนวชก็ว้าเหว่พระทัย เจ้าพระยาอภัยราชา พระยาเพชรบุรี หมื่นทิพเสนา นายจุ้ย นายเพ็งจัน พากันออกไปคิดการกบฏกับกรม (หมื่น) เทพพิพิธ ๆ รู้ระคายก็หนีไปจากวัดกระโจม ตามไปจับได้ ณ ป่านาเริ่งนอกด่าน แต่เจ้าพระยาอภัยราชา พระยาเพชรบุรี นายจุ้ย ๓ คนนี้ ให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยนแล้วจำครบไว้ หมื่นทิพเสนา นายเพ็งจันหนี หาได้ตัวไม่

ขณะนั้นพอกำปั่นลูกค้าอังกฤษเข้ามา ณ กรุง จึ่งมีพระราชโองการฝากกรมหมื่นเทพพิพิธแก่นายกำปั่น ให้เอาไปปล่อยเสีย ณ เกาะลังกาทวีป สิ้นเสี้ยนศัตรูแล้ว พระองค์ก็ทำนุบำรุงพระศาสนา อาณาประชาราษฎรให้อยู่เย็นเป็นสุข และพระองค์สถาปนาพระอารามพระราชทานนามวัดละมุดหนึ่ง วัดครุฑหนึ่ง ๒ วัด แล้วฉลองถวายไทยทานแก่สมณพราหมณา ยาจก วณิพกถ้วนหน้า มีงานมหรสพครบ ๗ วัน แล้วเสด็จกลับพระราชวัง

ฝ่ายกรุงอังวะนั้น อองเจยะ นายบ้านมุกโซโปถวัลยราชย์ ในเมื่อศักราช ๑๑๑๖ ปี ทรงพระนามมางลอง พระองค์มีราชบุตร ๖ องค์ ราชธิดา ๓ องค์ พระราชทานฐานาศักดิ์ตามผู้ใหญ่ผู้น้อยให้มังลองไปผ่านเมืองดีเปะเยียง มังระผ่านเมืองปิดู มังโปผ่านเมืองอันเมียง มังแวงผ่านเมืองปะดุง มังจุไปผ่านเมืองปะดาน โพเชียงกินเมืองแปงตะและ

พระเจ้ามางลองเสวยราชย์มาได้ ๘ ปี ทราบเหตุว่ากรุงศรีอยุธยาผลัดแผ่นดินใหม่ จึ่งทรงพระดำริหาเหตุว่าจะมาทำแก่กรุง พอมีผู้นำเอาความอันหนึ่งขึ้นทูลว่า กำปั่นฝรั่งข้างอังวะใช้ใบ ลมซัดไปเข้าเมืองตะนาวศรีที่ถ้ำมริตบูรี นายกำปั่นชื่ออรัมณี ข้างกรุงศรีอยุธยาเอานายกำปั่นของเราไว้ พระเจ้ามางลองทราบเหตุ ดีพระทัยนัก จึ่งดำรัสให้เกณฑ์พลสกรรจ์ลำเครื่อง ๙๐,๐๐๐ ช้าง ๒๐๐ ม้า ๑,๐๐๐ สำเร็จแล้วเสด็จดำเนินทัพออกจากกรุงอังวะ ทัพหน้าเข้าตีเมืองมะริด เมืองตะนาวศรี ๆ มีบอกเข้ามากราบทูล

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบเหตุแล้ว กำชับให้คนเร็วม้าใช้รีบออกไปสืบราชการดูมากราบทูลว่า พม่ายกมาทางมะริด ๑ ทางท่ากระดาน ๑ ทางเชียงใหม่ ๑ ที่จริงนั้นพม่ายกมาแต่ข้างมะริดทางเดียว พระเจ้าอยู่หัวไม่ทรงทราบแน่ ก็ตกพระทัย ด้วยมิได้มีวิจารณ์พระเชาวญาณ ก็พาลเขลาทรงเชื่อเอาทั้ง ๓ ทาง จึ่งตรัสสั่งให้พระยาพิชัยสงคราม นามชื่อปลัดชูพระจุฬา หลวงศรียศ หลวงราชพิมล ขุนศรีวรคัณฑ์ ๕ คน คุมพล ๕,๐๐๐ ออกไปด้าน

ทานข้างมะริดก่อน แล้วเกณฑ์พระยาราชสงคราม พระยาไชยา พระยามหาเสนา พระยาเพชรพิชัย พระยาสมบัติธิบาล พระยาตะนาว พระยาพัทลุง หลวงกระ ๘ คนนี้คุมพลคนละ ๑,๐๐๐ แล้วให้พระยาอภัยราชาถืออาชญาสิทธิ์เป็นแม่ทัพยกไปรับทางเชียงใหม่ แล้วเกณฑ์ทิพเสนา ราชามาตย์ ทิพรักษา ราชาบาล วิสูตโยธามาตย์ ราชโยธาเทพ หลวงศักดิ์ หลวงสิทธิ หลวงฤทธิ หลวงเดช ๑๐ คน คุมพลคนละ ๑,๐๐๐ ให้พระยาอภัยมนตรีเป็นแม่ทัพใหญ่ยกไปจุกไว้ทางท่ากระดาน ครั้นทรงทราบว่าทางมะริดพม่ายกมามาก ก็ให้พระยายมราชเป็นแม่ทัพหน้า คุมพล ๒๐,๐๐๐ ให้พระยาธรมาถืออาชญาสิทธิ์เป็นแม่ทัพพลทหาร ๓,๐๐๐ ยกเพิ่มเติมไปตั้ง ณ เมืองกุยบุรี พม่ายกขึ้นมาตีทัพพระยายมราช ณ แก่งตุ่มแตก แล้วยกแยกไปตีกองปลัดชูซึ่งตั้งอยู่ตำบลอ่าวขาวริมทะเล* จึ่งแบ่งไพร่ ๕๐๐ ไปช่วยกองปลัดชู รบกันอยู่ประมาณกึ่งวัน กองปลัดชูก็แตกพ่ายมา

พระเจ้าอังวะก็ดำเนินทัพเข้ามา ณ แขวงเมืองกุยบุรี เมืองปรานบุรี ขณะนั้นกองสอดแนมพม่าจับไทยชาวบ้านบ่อ ๓ คนเข้าไปถวายพระเจ้าอังวะทูลว่าบังอาจออกด้อมมองดูกองทัพ พระเจ้าอังวะจึ่งมีกระทู้ถามว่า เอ็งเป็นแต่ชาวที่คนชนบทบ้านป่า เมื่อข้าศึก (มา) องอาจมิได้เกรงพระราชอาญา ออกด้อมมองสืบกองทัพกูผู้เป็นกษัตริย์ ใครใช้สอยจงว่าแต่ความจริง ชายผู้หนึ่งจึ่งกราบทูลว่า พระอาญาเป็นล้นเกล้า ซึ่งจะไม่เกรงพระเดชเดชาและมีผู้ใช้สอยมาสืบทัพสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวหามิได้ ซึ่งอาจหาญมิได้กลัวความตายมาทั้งนี้ ด้วยปู่ย่าตายายสั่งกำหนดไว้ว่าถึงลุศักราช ๑๑๒๒ ปีมะโรง โทศก จะมีพระมหากษัตราธิราชเจ้าผู้กอปรด้วยพระกฤษฎานุภาพได้ปราบดาภิเษกในเศวตฉัตร เป็นบรมขัตติยามหาพิเศษ ในกรุงพุกามประเทศทิศอัสดง จะเสด็จดำเนินพยุหจัตุรงค์มาทางนี้ ปราบอรินทรราชไพรินทรราชไพรีกุลียุค ทำนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนา ประชาราษฎรไม่เลือกหน้า ข้าพเจ้าเกิดมาไม่เคยเห็นจึ่งกล้าชวนกันมาแอบเร้นคอยชมบรมโพธิสมภารเจ้า จึ่งสมคำผู้ใหญ่เล่าสืบ ๆ มาแล้วแต่จะโปรด พระเจ้าอังวะได้ทรงฟัง** ก็มีพระทัยยินดี จึ่งดำรัสให้พระราชทานตราภูมิคุ้มห้ามแก่ชายทั้งสาม และพวกพ้องให้ทำมาหากินตามภูมิลำเนา พระเจ้าอังวะจึ่งดำเนินทัพหลวงเมืองกุยบุรี เมืองปรานบุรี และตีเมืองเพชรบุรี เมืองราชบุรีได้เป็นลำดับมา

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติ มีข้อความต่อไปว่าพระยาธรรมาจะยกไปช่วยพระยายมราชก็ไม่ทัน

** พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า พระเจ้าอังวะได้ทรงฟังดังนั้น

ขณะนั้นสมเด็จพระอนุชาธิราชลาพระผนวชออกว่าราชการแผ่นดิน ให้ถอดเจ้าพระยาอภัยราชา พระยายมราช พระยาเพชรบุรีออกจากสังขลิก แล้วดำรัสให้เกณฑ์พลทหารขึ้นรักษาหน้าที่เชิงเทินรอบพระนคร กำแพงตามหน้าพระราชวังนั้น ให้รื้อเสีย เอาไม้ขอนสักปักปิดประตูน้ำ ประตูบกทั้งรอบกรุง ให้พระยากลาโหม พระยารัตนาธิเบศร์ พระยาราชวังสัน ออกตั้งค่าย ณ บ้านตาลาน อนึ่งให้พันธนาพระยาราชมนตรี จมื่นศรีสรรักษ์ แล้วให้มีกระทู้ถามว่า เข้าไปคบหาทำชู้ด้วยข้างใน ครั้นเป็นสัตย์แล้วให้ลงพระราชอาญาคนละยก จำคงไว้ ๓ วัน พระยาราชมนตรีตาย ให้เอาไปเสียบไว้ ณ ประตูชัย

ฝ่ายทัพหน้าพม่ายกมาตีค่าย ซึ่งตั้งอยู่ตาลานนั้นแตกพ่ายเข้ามา พระยากลาโหมขึ้นช้างหนีมาถึงทุ่งวัดนนทรี พม่าควบม้าไล่ตามมาทัน แทงพระยากลาโหมตาย พระยายมราชนั้นต้องหอกซัดเป็นหลายแห่ง หนีเข้ามาได้ อยู่ประมาณ ๙ วัน ๑๐ วันจึ่งตาย พระยาราชวังสันนั้นยิงปืนแย้งเอาพระยารัตนาธิเบศร์ ครั้นแตกหนีเข้ามาถึงแล้วหาเฝ้าไม่ เป็นพวกปิ่นราชมนตรีให้ไปสืบได้ตัวมาลงพระราชอาญาเฆี่ยนยกหนึ่งแล้วให้พันธนาไว้ประมาณ ๘ วันก็ตาย จึ่งเอาไปเสียบไว้ประตูชัย

ฝ่ายพระเจ้าอังวะดำเนินทัพเข้ามาตั้ง ณ ทุ่งบางกุ่ม บ้านกระเดื่อง กองหน้าตั้ง ณ โพธิ์สามต้น จึ่งหลวงอภัยพิพัฒน์จัดจีนนายก่าย ๒,๐๐๐ ยกออกไปจะตั้งค่าย พม่าข้ามแม่น้ำโพธิ์สามต้นมาตี กองทัพจีนก็แตกลงน้ำ พม่าเห็นได้ทีก็ไล่ติดตามฆ่าฟันมาถึงปากวัดทะเลหญ้า กองหมื่นทิพเสนาตั้งอยู่ที่นั้น แลเห็นก็พลอยแตกข้ามน้ำมาด้วย เสียผู้คนเป็นอันมาก พม่าก็ยกกองทัพตามเข้ามาตั้งค่าย ณ เพนียดและวัดพระเจดีย์แดง ครั้น ณ เดือน ๕ แรม ๘ ค่ำ ปีมะโรง โทศก พม่ายกไปตีท้ายคูทั้งสองฟากบรรดาครอบครัวชายหญิงซึ่งอยู่บกนั้นพม่าจับได้มัดผูก ฆ่าฟันตายเป็นกอง ๆ ที่อยู่อัดแอกันทั้งแม่น้ำ พม่าลงเรือได้ไล่ฆ่าฟันตายเป็นอันมาก แล้วเผากำปั่นวิลันดาและเรือใหญ่น้อยเสีย อาศพลอยเต็มทั้งแม่น้ำ จะกินมิได้

ครั้น ณ เดือน ๕ แรม ๑๔ ค่ำ พม่าเอาปืนใหญ่มาตั้ง ณ วัดราชพลี วัดกระษัตรา ยิงเข้ามาในกรุง พระเจ้าอยู่หัวเสด็จทรงช้างต้นพลายแสนพลพ่ายไปทอดพระเนตรกำชับหน้าที่ ณ วัดสวนหลวงศพสวรรค์ และป้อมมหาชัย

ครั้นเพลาเย็น พม่าเลิกข้ามฟากไปข้างวัดภูเขาทอง ถึงเพลาเช้าขึ้นค่ำหนึ่ง เดือน ๖

พม่าเอาปืนใหญ่เข้ามาตั้ง ณ วัดหน้าพระเมรุ จังก้ายิงระดมเอาพระราชวังและ (พระ) ที่นั่งสุริยาสอมรินทร์ทั้งกลางวันกลางคืน พอพระเจ้าอังวะทรงพระประชวรลงจึ่งให้ถอยทัพไปทางเมืองเหนือ แต่ ณ เดือน ๕ ขึ้น ๒ ค่ำ* ปีมะโรง โทศก ถึงตำบลตะเมาะกะโลกนอกด่านระแหงเป็นระหว่างมัชฌิมวิถี ก็สวรรคต เสวยราชสมบัติได้ ๘ ปี

ฝ่ายพระเจ้าอยู่หัวจัดให้พระยายมราช พระศรีราชเดโช ไปตามกองทัพพม่าจนพ้นด่านระแหงแล้วก็กลับมา ฝ่ายข้างมุขมนตรีกรุงอังวะ ก็อัญเชิญพระศพไปยังกรุงพุกามประเทศราชธานี แล้วก็พร้อมกันอัญเชิญมังลองราชโอรสขึ้นดำรงอาณาจักร รักษาราชประเพณีโดยขัตติยจารีตพระมหากษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อน ฝ่ายกรุงเทพมหานครนั้น ให้ขุดได้ปืนกระสุน ๓ นิ้ว ๔ นิ้ว ณ ที่ค่ายหลวงพระเจ้าอังวะนั้น ๔๐ บอก แล้วเสด็จพระราชดำเนินขึ้นเฝ้าสมเด็จพระเชษฐาธิราช ณ พระที่นั่งสุริยาสอมรินทร์เนือง ๆ ครั้น ณ เดือน ๘ ข้างขึ้น ก็เสด็จพระราชดำเนินออกไป ณ วัดโพธิ์ทองคำหยาด ทรงพระผนวชแล้วกลับเข้ามา ณ วัดประดู่ ขณะนั้นให้รื้อพระที่นั่งสุริยาสอมรินทร์ลงทำใหม่ ๑๐ เดือนจึ่งสำเร็จ

ครั้นอยู่มาพระยาระยา เจ้าเมืองไทร ได้ช้างเล็บครบเท้าตัวหนึ่งเข้ามาถวาย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดีพระทัย พระราชทานบำเหน็จรางวัล แล้วขนานนามบรมฉัททันต์มหันตพงศามงกุฎกุญชร ยังมีเนียมตัวหนึ่งเข้าเพนียด ณ กรุง เสด็จไปทรงจับได้พระราช (ทาน) นาม (พระ) บรมช้าง

ยังมีนายกำปั่นชื่ออลังกะปูนี นำเอาสิงโตตัวหนึ่งกับนกกระจอกเทศตัวหนึ่ง เข้ามาถวายแก่สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ๆ มีพระทัยยินดี โปรดพระราชทานบำเหน็จรางวัลแก่อะลังกะปูนีผู้มีใจสามิภักดิ์

อนึ่งแต่ครั้งมางลองตีได้เมืองหงสาวดีนั้นมอญชาวเมืองเมาะตะมะอพยพหนีเข้ามาอยู่ ณ เมืองทวายประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ ทรงพระกรุณาให้รับเข้ามาไว้ ณ กรุง ถึง ณ เดือนอ้าย ปีมะโรง โทศก มอญไปซุ่ม** กันอยู่ ณ เขานางบวช คิดขบถขึ้น ยกเข้าตีเอาเมืองนครนายก พระเจ้าแผ่นดินดำรัสให้พระศรีราชเดโชเป็นแม่ทัพ พล ๒,๐๐๐ ยกออกไป ฝ่ายมอญหาอาวุธมิได้ เสี้ยมแต่ไม้ตะบองขว้างทัพพระศรีราชเดโชแตกเข้ามา จึ่งให้พระยายมราช เป็นแม่ทัพ พลทหาร ๒,๐๐๐ พระยาเพชรบุรีเป็นทัพหน้า พลทหาร ๑,๐๐๐ ยกไปตีมอญใหม่

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติ ว่า ณ เดือน ๖ ขึ้น ๒ ค่ำ

** พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า มอญไปประชุมกันอยู่

แดกหนีไปทางหล่มสัก ตั้งอยู่เหล่าตะกดแร่

ครั้น ณ ปีมะเส็ง ตรีศก พระเจ้าอังวะให้มองหม่องราชบุตร อันผ่านเมืองพองคานั้น ยกไปตีเมืองเชียงใหม่ ข้างเจ้าเมืองลำพูนนั้น พาอพยพเข้ามาพึ่งพระราชสมภาร ณ กรุงศรีอยุธยาทางด่านเมืองพิชัย ฝ่ายเมืองเชียงใหม่ให้มีศุภอักษรมาว่าจะขอเอาพระเดชเดชานุภาพพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพมหานครเป็นที่พึ่ง ขอกองทัพไปช่วย พระเจ้าอยู่หัวให้เกณฑ์ทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือ พระยาพิษณุโลกเป็นแม่ทัพ พลทหาร ๕,๐๐๐ ยกไปถึงตำบลบ้านระแหง จึ่งได้ข่าวว่าเมืองเชียงใหม่เสียแก่พม่าแล้ว และกองทัพพม่านั้นค้างฤดูอยู่เมืองเชียงใหม่

ฝ่ายข้างพระเจ้าอังวะทรงพระ (ประ) ชวรลง ก็ถึงพิราลัย ไปสู่ปรโลก ในศักราช ๑๑๒๗ ปี เสด็จดำรงแผ่นดินอยู่ ๒ ปี จึ่งพระอนุชาธิราชซึ่งทรงพระนามมองระนั้น เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชราชัยศวรรยา ณ กรุงรัตนบุระอังวะ สืบสันตติสุริยวงศ์ ดำรงราชประเพณีสืบไป

ฝ่ายหุยตองจารู้ว่ากรุงอังวะผลัดแผ่นดินใหญ่ ก็คบคิดกับชาวเมืองทวาย ไล่ฆ่าฟันพม่าซึ่งอยู่รักษาเมืองเสียสิ้น หุยตองจาก็ได้เป็นใหญ่ จึ่งแต่งเครื่องมงคลราชบรรณาการ มีดอกไม้ทองเงินเป็นต้นส่งเข้ามา ณ กรุง

ครั้น ณ เดือน ๘ ปีมะเมีย จัดวาศก น้ำเหนือหลากมาแดงเหมือนน้ำดินแดง อยู่ ๓ วัน หายไปเป็นปรกติ ฝ่ายกรมหมื่นเทพพิพิธซึ่งให้ส่งออกไปเสีย ณ เกาะลังกาทวีปนั้น ไปเที่ยวอยู่ ณ เมืองแขก เมืองพราหมณ์ รู้กิตติศัพท์เล่าไปว่ากรุงศรีอยุธยาเสียแก่มางลองแล้ว จึ่งเดินสาร* กำปั่นลูกค้าเมืองเทศเข้ามา ณ เมืองมะริด พระเจ้าอยู่หัวให้รับไว้ ณ เมืองตะนาวศรีแล้วแต่งข้าหลวงไปกำกับ ครั้นถึงปีวอก ฉศกเดือน ๘ น้ำเหนือหลากมาอีก แดงเหมือนน้ำดินแดงจาง อยู่ ๒ วันหายเป็นปรกติไป

ครั้น ณ เดือนอ้ายเสด็จนมัสการพระฉาย แรมอยู่ ๓ เวรแล้วเสด็จกลับลงมาสมโภชพระพุทธบาท ๗ วัน จึ่งดำเนินกลับยังกรุงเทพมหานคร อนึ่งดำรัสให้พระวิสูดโยธามาตย์ ฟั่นเชือกน้ำมันทำรอกไว้ให้มาก ถ้ามีการศึกมา จะเอาไม้ตั้งขาหยั่งบนป้อมและเชิงเทินแล้วจะเอารอกติดเอาปืนกระสุน ๓ นิ้ว ๔ นิ้ว ชักขึ้นไปให้สูง แล้วจะล่ามชนวนยิง มิให้ข้าศึกเข้ามาใกล้

---

* ต้นฉบับเขียนว่าอย่างนี้ จึงมิได้แก้เป็นโดยสาร

ครั้น ณ เดือน ๓ ปีวอก ฉศก พระเจ้าอังวะดำรัสให้มังมหานรธา ๑ มคราโบ ๑ มังยีเจสู ๑ สดูกามนี ๑ แยงตะยุ ๑ ยกกองทัพเข้ามาตีเมืองทวาย เมืองตะนาวศรีบอกข้อราชการเข้ามากราบทูลว่า พม่ายกมาติดเมืองทวาย และหุยตองจา เจ้าเมืองทวายนั้น ก็หนีเข้ามา ณ เมืองตะนาวศรี ครั้นพม่าตีเมืองมะริด เมืองตะนาวศรี แตกแล้ว หุยตองจาหนีเข้ามาทางเมืองชุมพร พม่าก็ยกติดตามเข้ามาเผาเมืองชุมพรเสีย แล้วยกไปเมืองทวาย และหุยตอง-จานั้นทรงพระกรุณาส่งไปไว้ ณ เมืองชลบุรี แต่กรมหมื่นเทพพิพิธนั้น ส่งไปเมืองจันทบูร แล้วดำรัสให้พระพิเรนทรเทพเป็นแม่ทัพ ออกไปตั้งอยู่เมืองกาญจนบุรี ครั้น ณ เดือน ๗ มังมหานรธา ให้แยงตะยุกลับขึ้นไปแจ้งราชการ ณ กรุงอังวะ แล้วจึงปรึกษากันว่า เรามาตีเมืองทวายได้ บัดนี้หามีผู้ใดจะต้านต่อฝีมือทแกล้วทหารเราไม่ ควรเราจะยกเข้าไปชิงเอาซึ่งเศวตฉัตร ณ กรุงเทพมหานคร เป็นความชอบถวายพระเจ้าอังวะ เห็นจะได้โดยสะดวก

ครั้นปรึกษาพร้อมกันแล้ว ก็ดำเนินพลพยุหโยธาทัพ สรรพด้วยเครื่องศัสตราวุธทั้งปวงเข้ามาตีเมืองเพชรบุรี เมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรี สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบก็ตกพระ-ทัย ให้ชุมนุมหมู่มนตรีปรึกษาเห็นพร้อมกัน จึงมีตราออกไปให้เจ้าพระยานครศรีธรรมราชเร่งยกออกไปปิดทางข้างเมืองมะริดไว้ แล้วให้เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพใหญ่ ถือพล ๑๕,๐๐๐ ยกออกไปตั้งรับที่เมืองราชบุรีทัพ ๑ เพชรบุรีทัพ ๑ แก่งตั้งทัพ ๑ พระยากลาโหมคุมคน ๗,๐๐๐ ยกไปตั้งรับทางท่ากระดาน ๆ นี้พม่าหาได้ยกมาไม่ ให้พระยามหาเสนาคุมพล ๑๒,๐๐๐ ยกไปตั้งรับนครสวรรค์ พระยาอำมาตย์ (คุม) พล ๑๕,๐๐๐ ยกไปตั้งรับไว้ชัยนาท ฝ่ายกองทัพพม่าก็ยกตีดาเข้ามาทุกทาง

ฝ่ายทัพไทยข้างราชบุรี ก็รบพุ่งด้านทานอยู่หลายวันเห็นเหลือกำลังแล้ว เพลาวันหนึ่งจึงคิดกันเอาสุรากรอกช้าง และคนรับประทานเหลือกำลัง ก็รบพุ่งฟันเฟือนสวนเส* พม่าก็ตีได้เมืองกาญจนบุรี เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรีได้แล้ว ยกมาบรรจบกัน ณ บ้านลูกแก ขณะนั้นเรือลูกค้ามาค้างอยู่เป็นอันมาก พม่าลงไล่ฆ่าฟันตายในน้ำและบก จับเป็นไปอันมาก แล้วพม่ายกมาตั้งค่ายอยู่ ณ ตอกระออมและดงรังหนองขาว

ครั้นทรงทราบเหตุ ก็มีตราคาดโทษแม่ทัพแม่กองไปทุกทาง แล้วสั่งให้กิตติศัพท์รู้ไปถึงพม่าว่าเป็นอุบาย แกล้งรบพุ่งเสียที ให้พม่าถลำมาแล้ว จึงจะฆ่าเสียทีเดียว จึงให้เกณฑ์ทัพหัวเมืองปากใต้ไปตั้งรับ ณ (บาง)บำรุ ทัพเรือตั้งอยู่ ณ บางกุ้ง แล้วให้เกณฑ์ทัพเมือง

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ซวนเซ

พิษณุโลกมาตั้งอยู่ ณ วัดภูเขาทอง ทัพเมืองนครราชสีมา ตั้ง ณ วัดเจดีย์แดง แล้วให้พระยาธรมาคุมกองทัพนครราชสีมาลงมารักษาเมืองธนบุรี อนึ่ง พระยาพิษณุโลกให้พระยาพลเทพกราบทูลพระกรุณา ลากลับขึ้นไปปลงศพมารดา ให้หลวงโกษามหาดไทย หลวงเทพเสนาคุมกองทัพอยู่ ณ วัดภูเขาทองแทน โปสุพลาพม่ายกมาแต่เมืองเชียงใหม่ ตีเข้าทางด่านเมืองสวรรคโลก มาตั้งค่าย ณ เมืองสุโขทัย พระยาพิษณุโลกยกพลทหารไปช่วยล้อมพม่า ณ เมืองสุโขทัย

ขณะนั้น เจ้าฟ้าจิตรต้องโทษติดเวรจำอยู่ในพระราชวัง หลวงโกษาคิดอ่านให้หนีออก ณ วัดภูเขาทอง แล้วก็พาเลิกทัพไป ทรงพระกรุณาแต่งข้าหลวงไปตามเป็นหลายนาย หาทันไม่ เจ้าฟ้าจิตรไปถึงเมืองพิษณุโลก เข้าเก็บเอาทรัพย์เงินทองของพระยาพิษณุโลกสิ้น ภรรยาพระยาพิษณุโลกหนีลงเรือเล็ดลอดล่องลงมา

ฝ่ายพระยาพิษณุโลกรู้ ก็เลิกทัพลงมาซุ่มอยู่หลังเมืองพิจิตร ซ่องสุมผู้คนได้มากแล้ว ก็ยกขึ้นไปตั้งค่ายท้ายเมืองพิษณุโลก รบกับพรรคพวกเจ้าฟ้าจิตรหลายเพลา เจ้าฟ้าจิตรจึงแตกหนีออกจากเมือง ตามจับได้ใส่กรงลงมาถึงท้ายทุ่งสากเหล็ก ฝ่ายผู้คุมรู้ว่าพม่าตั้งอยู่บ้านกูบ ก็พาเจ้าฟ้าจิตรกลับขึ้นไป ณ เมืองพิจิตร พระยาพิษณุโลกจึงให้ลงมารับเจ้าฟ้าจิตรขึ้นไปถ่วงน้ำเสีย ณ เมืองพิษณุโลก

ขณะนั้น เมืองลำพูนซึ่งให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ บางลางและลาว* วงศ์วานนั้น พาอพยพหนีไปทางตะวันออกสิ้น ครั้น ณ เดือน ๑๐ พม่ายกทัพเรือลงมาตีค่าย (บาง)บำรุแตก แล้วยกมาตีเมืองนนทบุรีได้ ตั้งพักพลอยู่ ๓ วัน จึงเลิกทัพถอยไปอยู่ ณ ตอกระออม

ขณะนั้น กำปั่นอังกฤษลูกค้า บรรทุกผ้าสุรัดเข้ามาจำหน่าย ณ กรุง โกษาธิบดีให้ล่ามถามแก่นายกำปั่นว่าถ้าพม่าจะเข้ามารบเอาเมืองธนบุรี นายกำปั่นจะช่วยหรือจะไปเสีย นายกำปั่นว่าจะอยู่ช่วย แต่ขอให้ถ่ายมัดผ้าขึ้นให้กำปั่นเบาก่อน ครั้นถ่ายมัดผ้าขึ้นแล้ว กำปั่นก็ทอดอยู่ ณ บางกอกใหญ่ ครั้นเดือนยี่ พม่าค่ายตอกระออมยกเข้ามาตีเอาเมืองธนบุรีอีก เอาปืนใหญ่ขึ้นตั้งบนป้อมวิไชยเยนทร์ ยิงโต้ตอบกับกำปั่นจนเพลาค่ำ กำปั่นจึงถอนสมอลอยหนีขึ้นไปตามน้ำอยู่เหนือเมืองนนท์

ฝ่ายทัพพระยายมราชซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองนนท์นั้น ก็เลิกหนีขึ้นไปเสีย พม่าตั้ง (อยู่) เมืองธนบุรีแล้ว จึงแบ่งกันขึ้นมาตั้งค่าย ณ วัดเขมา ตำบลตลาดแก้วทั้งสองฟาก ครั้น

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า เหล่าวงศ์วาน

เพลากลางคืนนายกำปั่นจึ่งขอเรือกราบมาชักสลุบล่องลงไปไม่ให้มีปากเสียงครั้นตรงค่ายพม่า ณ วัดเขมาแล้ว ก็จุดปืนรายแคมพร้อมกันทั้งสองข้าง ฝ่ายพม่าต้องปืนล้มตายเจ็บลำบาก แตกวิ่งออกจากค่าย ครั้นน้ำขึ้นเพลาเช้า สลุบถอยมาหากำปั่น ซึ่ง ทอดอยู่ ณ ตลาดขวัญ ฝ่ายพม่าก็ยกเข้าค่ายเมืองนนทบุรี

ครั้นเพลาค่ำชักสลุบล่องลงไป จุดปืนรายแคมยิงค่ายเมืองนนท์ ฝ่ายพม่าหนีออกไปแอบอยู่นอกค่าย อังกฤษและไทยลงกำปั่นเข้าไปเก็บของอยู่ในค่าย พม่าจึ่งกลับเข้ามาไล่คนในค่ายแตก ตัดศีรษะล้าต้าอังกฤษได้ เสียบไว้หน้าค่าย นายกำปั่นจึ่งขอปืนกระสุน ๑๐ นิ้ว ๑๐ บอก จะลงไปตีค่ายพม่า แล้วจะขอเรือรบ ๑๐ ลำ ครั้นเพลาบ่ายกำปั่นล่องลงไปถึงเมืองธน แล้วจึ่งทอดสมออยู่ ขณะนั้นไทยซึ่งเอาเรือน้อยลงมาเก็บผลไม้หมากพลู ณ สวน อังกฤษจับขึ้นไปบนกำปั่นมากกว่า ๑๐๐ ก็ใช้ใบหนีไป ครั้นเพลาค่ำไทยหนีขึ้นมาได้ ๒ คน จึ่งรู้เนื้อความ ฝ่ายพม่าก็ยกขึ้นไปตั้ง ณ บางไทร และสีกุก

ขณะนั้นพระอาจารย์วัดเขานางบวช มาอยู่ ณ วัดบ้านระจัน* ชาวบ้านแขวงเมืองวิเศษไชยชาญ เมืองสุพรรณบุรี เมืองสิงหบุรี เมืองสรรคบุรี อพยพเข้าไปพึ่งพระอาจารย์อยู่เป็นอันมาก ฝ่ายพม่าขึ้นไปเกลี้ยกล่อม ชาวค่ายบ้านระจันแต่งกันลงมาฆ่าพม่าเสียกลางทางเป็นอันมาก พม่าจึ่งแบ่งกันทุกค่ายยกขึ้นไปจะรบ ฝ่ายชาวค่ายบ้านระจันยกออกตั้งอยู่นอกค่าย ไล่ตะลุมบอนแทงฟันพม่าล้มตายเป็นอันมาก ข้างเสนาบดีผู้น้อย ยกออกไปจะตีค่ายพม่าซึ่งตั้งอยู่ ณ วัดป่าฝ้าย ปากน้ำประสบ ให้สานสีชุกแบกไปถ้าจะตั้งที่ใดจะเอาสีชุกตั้งเรียงให้ชิดกัน แล้วจะขุดดินใส่บังเป็นค่าย และคนยกไปวันนั้นมากเต็มทุ่ง เสนาบดีให้หยุดแคร่ที่ใดก็หยุดพร้อม ๆ กัน รั้งรอไป

ครั้นเห็นพม่าวัดป่าฝ้าย ขี่ม้าข้ามน้ำไปหาค่ายใหญ่ฟากตะวันตกเป็นหลายม้า จึ่งขับคนเข้าตี พม่าในค่ายยิงปืนออกมาถูกล้มลง ๕-๖ คน คนทั้งนั้นก็ถอยมาสิ้น ครั้นเพลาเย็นก็เลิกทัพกลับมา ประมาณ ๒-๓ วัน พม่ายกไปตีค่ายบ้านระจันอีก ทำการกวดขันขึ้นกว่าเก่า ชาวค่ายบ้านระจันให้เข้ามาขอปืนใหญ่ ๒ กระบอก ปรึกษากราบทูลว่า ถ้าค่ายบ้าน-ระจันเสียแก่พม่า ๆ จะเอาปืนเข้ามารบกรุง จะให้นั้นมิบังควร ครั้นรุ่งขึ้นพม่ายกไปตั้งค่าย ณ

---

*พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า วัดบางระจัน

บ้านขุนโลก นายจันเขียว* คุมพรรคพวกออกมาตี ฆ่าพม่าเสียประมาณ ๕๐๐** ตัวก็ต้องปืนตาย

ฝ่ายข้างในกรุงยกไปตีค่ายปากน้ำประสบอีก พม่าให้ยกหาบคอนออกหลังค่าย ทำทีจะหนี พวกอาทมาตชวนกันวิ่งเข้าใกล้ค่ายพม่า ๆ เอาม้าไล่โอบหลัง ก็ถอยลงมาโพธิ์สามต้น จมื่นศรีสรรักษ์ จมื่นเสมอใจราช ขี่ม้าลงข้ามน้ำหนีมาฟากตะวันออกแต่พวกพระยาตากรบรออยู่ คอยข้ามมาต่อภายหลัง อนึ่งพระยารัตนาธิเบศออกไป (เรี่ย) ไรทอง หล่อปืนใหญ่ขึ้น ณ บ้านระจัน ๒ บอก ครั้นพม่ายกไปตีอีก ค่ายบ้านระจันก็แตก (คน) ล้มตายเป็นอันมาก

ขณะนั้น กรมหมื่นเทพพิพิธเข้ามาอยู่ ณ เมืองปราจีนบุรี อพยพราษฎรเข้ามาอยู่ด้วยเป็นหลายหมื่น พม่าจึ่งยกทัพเรือออกไปตีเมืองปราจีนแตก กรมหมื่นเทพพิพิธ (พระยา) รัตนาธิเบศหนีขึ้นไปอยู่เมืองนครราชสีมา

ขณะนั้นโปแมง แม่ทัพสีกุกป่วยเป็นไข้ตาย โปสุพลาแม่ทัพประสบเป็นใหญ่สิทธิ์ขาดอยู่แต่ผู้เดียว ยกเข้ามาตั้งค่าย ณ บ้านป้อม วัดการ้อง และก่อป้อมสูง ฝ่ายข้างในกรุงแต่งทัพเรือขึ้นไป จะตีค่ายวัดการ้อง พม่ายิงปืนมาถูกนายเริกซึ่งรำดาบอยู่หน้าเรือตกน้ำลงคนหนึ่ง ก็ถอยทัพกลับมาสิ้น

วันนั้นพม่าตั้งค่าย ณ วัดภูเขาทอง พระสุริยภา*** ซึ่งเป็นนายป้อมซัดกบ**** ให้ประจุปืนพระมหากาฬมฤตยูราชสองซัด (สอง)ลูก ยิงไปนัดหนึ่ง ปืนก็ร้าวราน ครั้นเพลาค่ำไทยหนีมาคนหนึ่งให้การว่า ปืนพระมหากาฬมฤตยูราชซึ่งยิงออกไปนั้น ถูกเรือรบพม่าล่ม ๒ ลำ คนตายหลายคน แล้วพม่ายกเข้ามาตั้งค่ายวัดกระชาย วัดพลับพลาไชย วัดเต่า วัดสุเรนทร์ วัดแดง

ครั้น ณ เดือน ๑๒ แต่งทัพเรือให้พระยาตาก พระยาเพชรบุรี หลวงสรเสนี ออกไปตั้งอยู่วัดใหญ่ คอยสกัดเรือรบพม่าซึ่งขึ้นลงมาหากัน อนึ่งพม่าค่ายบางไทร วัดโปรดสัตว์ ยกทัพเรือมากลางทุ่ง พระยาเพชรบุรีออกตี ณ วัดสังฆาวาส ก็ตายในที่รบ พระยาตาก หลวง

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า นายจันหนวดเขี้ยว

**พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ออกมาตีค่ายพม่าเสียประมาณ ๕๐๐ ตัวก็ต้องปืนตาย ควรจะเป็นฆ่าพม่าเสียประมาณ ๕๐๐ ดังที่กล่าวในพระราชพงศาวดารฉบับนี้ จะถูกกว่า

***พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า พระศรีสุริยพาห

**** พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า นายป้อมท้ายกบ

สรเสนี ถอยมาแอบดู หาช่วยหนุนไม่ แล้วไปตั้งอยู่ ณ วัดพิไชย

ฝ่ายข้างในกรุง เกณฑ์ให้มาตั้งค่ายอยู่ ณ วัดไชยวัฒนาราม จีนออกไปตั้ง ณ คลองสวนพลู ครั้นเดือนอ้ายโปสุพลาให้กองทัพเมืองแพร่ มาตั้ง (ณ)โพธิ์สามต้นฟากตะวันออก กองทัพแพร่หนีไปทางพระพุทธบาท ให้ถือหนังสือเข้ามาถึงพระยายมราชว่า พระเจ้าทรงธรรมมีพระคุณอยู่ จึ่งมิได้อยู่รบกรุงด้วยพม่า

ครั้น ณ เดือนยี่ ปีจอ อัฐศก เพลาค่ำเกิดเพลิงขึ้น ณ ท่าทราย ไหม้ลามมา ณ ตะพานช้างข้ามติดป่ามะพร้าว ป่าโทน ป่าถ่าน ป่าทอง ป่ายา* วัดราชบูรณะ (วัด) พระมหาธาตุ เพลิงไปหยุดเพียงวัดฉัททันต์

อนึ่งจีนค่ายคลองสวนพลู ๔๐๐ เศษ ชวนกันขึ้นไปทำลายพระพุทธบาท เลิกเอาเงินดาดพื้น ทองหุ้มพระมณฑปน้อยลงมาสิ้น ครั้นพระเจ้าแผ่นดินทราบ จึ่งให้ว่าแก่นายค่ายให้สืบเอาเงินทองของพระพุทธบาทส่งเข้ามา

ขณะนั้นพม่ายกเข้ามาเผาพระที่นั่งเพนียดเสีย แล้วตั้งค่าย ณ เพนียด และ วัดสามพิหาร วัดมณฑป และตั้งล้อมรอบกรุง ฝ่ายข้างในกรุงนั้นเกิดโจรปล้นมิได้ขาด คนอดโซเป็นอันมาก ที่หนีออกไปหาพม่าก็เนือง ๆ แล้วพม่าทำตะพานข้ามทำนบรอ เข้ามาขุดอุโมงค์รุ้งเชิงกำแพง และตั้งป้อมศาลาดิน ตั้งค่ายวัดนางปลื้ม ก่อป้อมสูงเอาปืนใหญ่ขึ้นยิงแล้วพม่ายกมาตั้งค่ายวัดศรีโพธิ์

ฝ่ายข้างในกรุง ให้ชักปืนปราบหงสาออกไปตั้งริมท่าทราย กระสุนแรกประจุดินน้อยต่ำไปถูกตลิ่ง ครั้นประจุดินมากขึ้นโด่งข้ามวัดศรีโพธิ์ไป จึ่งดำรัสให้พระยากลาโหมและข้าหลวงออกไปเจรจาความเมืองกับพม่า ณ ค่ายเพนียด ว่ากรุงเทพมหานครกับกรุงอังวะร่วมราชสโมสรสามัคคีมาแต่ก่อน บัดนี้เหตุผลเป็นประการใด จึ่งยกทัพมาย่ำยีให้ร้อนอกสมณพราหมณาไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ฝ่ายพม่าว่ากรุงศรีอยุธยาแต่ก่อนเคยน้อมนำบรรณาการไปออกแก่กรุงหงสาวดี และสืบมาบัดนี้ละบุราณประเพณีเสีย ดำรัสว่า ไอ้พม่าว่าเอาเปล่า ๆ

แต่พม่าล้อมกรุงอยู่ครั้งนั้นนานถึง ๒ ปีเศษ ขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยอาสาออกรบ แตก

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ป่าหญ้า เห็นว่า ป่ายาจะถูกกว่า

ยับเยินเข้ามา ที่สุดจนขุนนางจีน แขก และฝรั่ง ขุนนางมอญ ขุนนางลาว และนายโจร นายซ่อง ก็ชวนกันออกอาสาตีกองทัพพม่าที่ล้อมกรุงทั้ง ๘ ทิศ ก็มิได้ชนะ พม่ากลับฆ่าฟันล้มตาย แตกเข้ามาทั้งสิ้น ด้วยอายุแผ่นดินกรุงพระนครศรีอยุธยาถึงกาลฆาต* จึ่งอาเพศให้เห็นประหลาดเป็นนิมิต พระประธานวัด (พระ)เจ้าพนังเชิง น้ำพระเนตรไหลลงมาจนพระนาภี ในวัง วัดพระศรีสรรเพชญ์นั้น พระบรมไตรโลกนาถพระอุระแตก ดวงพระเนตรตกลงมาอยู่ที่ตักเป็นอัศจรรย์ พระเจดีย์วัดราชบุรณะนั้น กาบินมาเสียบตายบนปลายยอดโดยอาเพศ อนึ่งพระรูปพระนเรศวรเจ้าโรงแสงใน กระทืบพระบาทสนั่นไปทั้ง ๔ ทิศ อากาศก็วิปริตไปต่าง ๆ บอกเหตุบอกลางจะเสียกรุง

ฝ่ายพม่าก็ยกมารบค่ายวัดไชยวัฒนาราม ๙ คืนก็แตกแล้วมารบค่ายจีนคลองสวนพลู ๑๕ คืนจึ่งสำเร็จ

ครั้น ณ วันอังคาร ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๕ ปีกุน นพศก เพลาบ่าย ๔ โมง พม่ายิงปืนป้อมสูงวัดการ้อง วัดนางปลื้ม ระดมเข้ามาในกรุง แล้วเอาเพลิงจุดเชื้อที่รากกำแพง ครั้นเพลาค่ำกำแพงทรุดลงน้อยหนึ่ง พม่าก็เข้ากรุงได้ เอาไฟเผาพระราชวังและวัดพระศรีสรรเพชญ์

ขึ้นเสด็จอยู่ในราชสมบัติ ๙ ปี พม่าจึ่งทำลายกำแพงกรุงเสีย แล้วกวาดเอากษัตริย์ขัตติยวงศ์ และท้าวพระยาเสนาบดีอพยพทั้งปวงไป

ลุศักราช ๑๑๒๙ ปี** แต่พระเจ้าแผ่นดินนั้นหนีออกไปจากพระนครองค์เดียว ได้ความทุกข์ลำบาก ก็ถึงพิราลัยไปสู่ปรโลก ชนทั้งปวงจึ่งนำเอาพระศพมาแล้วก็ฝังไว้

อนึ่งแต่ ณ วันเสาร์ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือนยี่ ปีจออัฐศก ขณะกรุงเทพมหานครยังมิได้เสียนั้น พระเจ้าอยู่หัวอันมีอภินิหาร นับในเนื้อหน่อพุทธางกูรเจ้า ตรัสทราบญาณว่า *** กรุงศรีอยุธยาจะเป็นอันตราย แต่เหตุอธิบดีเมืองและราษฎรมิเป็นธรรม จึ่งอุสาหะด้วยกำลังกรุณาแก่สมณพราหมณาจารย์ และบวรพุทธศาสนาจะเสื่อมสูญ จึ่งชุมนุมพรรคพวกพลทหารจีนไทย ประมาณ ๑,๐๐๐ สรรพด้วยเครื่อง ศัสตราวุธ ประกอบด้วยทหารผู้ใหญ่นั้น

---

* พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ถึงกาลขาด

** พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอสมุดแห่งชาติว่า ปีกุน นพศก

***พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ตรัสทราบพระญาณว่า

พระเชียงเงิน (หลวง) พรหมเสนา ขุนอภัยภักดี หลวงพิชัยอาสา* หมื่นราชเสน่หา หลวงราชเสนา ยกออกไปตั้ง ณ วัดพิไชย อันเป็นมงคลมหาสถาน ด้วยเดชะบรมโพธิสมภาร เทพยเจ้าอันภิบาลรักษาพระบวรพุทธศาสนาก็ซ้องสาธุการบันดาลให้วสาการห่าฝนตกลงมาเป็นมหาวิชัยฤกษ์ จำเดิมแต่นั้นมาจึ่งให้ยกพลพยุหะกองทัพออกจากวัดพิไชย ฝ่ากองทัพพม่าออกมา เป็นเพลาย่ำฆ้องค่ำยามเสาร์ได้รบกันกับพม่าเป็นสามารถ พม่ามิอาจต่อต้านบารมีได้ถอยไปก็ดำเนินด้วยพลทหารโดยสวัสดิภาพไปทางบ้านข้าวเม่า พอบรรลุถึงบ้านสมบัณฑิตเพลาเที่ยงคืน ประมาณ ๒ ยามเศษ เพลิงเกิดในกรุงเทพมหานคร ไหม้แต่ท่าทรายตลอดถนนหลวงไปจนวัดฉัททันต์ แสงเพลิงรุ่งโรจน์โชตนาการ

ครั้นได้ทัศนาเห็น ก็สังเวชสลดใจ** ด้วยอาลัยถึงสมณพราหมณาจารย์ ขัตติวงศานุวงศ์ เสนาพฤฒามาตย์ ราษฎร และบวรพุทธศาสนา มิใคร่จะไปได้ ดุจมีใจย่อหย่อนจากอุตส่าห์ ซึ่งตั้งปณิธานจะแก้กรุงเทพมหานคร*** กับทั้งบวรพุทธศาสนา เทพจึ่งดลให้ตั้งสติสมประฤดี มีกำลังกรุณาอุตส่าห

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือนยี่ จุลศักราช ๑๑๒๘ ปีจอ อัฐศก ให้ยกกองทัพไปถึงบ้านโพสาวหา**** พม่ายกกองทัพติดตามไป จึ่งให้ตระเตรียมพลทหารจีนไทยไว้ ครั้นกองทัพพม่ายกมาถึง จึ่งดำเนินนำหน้าพลทหารออกรบเป็นสามารถพม่าแตกกระจัดกระจายพ่ายไป เก็บได้เครื่องศัสตราวุธเป็นอันมากจึ่งหยุดประทับแรมอยู่ ณ บ้านพรานนก ฝ่ายทแกล้วทหาร ออกไปลาดเที่ยวหาอาหาร จึ่งพบกองทัพพม่ายกมาแต่บางคาง พม่าไล่ติดตามมาถึงที่ประทับ จึ่งขึ้นม้ากับม้าทหาร ๔ ม้า ออกรับกองทัพพม่าก่อน จึ่งกองทัพทั้งปวงตั้งเป็นปีกกาออกรบแซงสองข้าง กองทัพพม่า ๓๐ ม้าแตกย่นหกหลังลงไปถึงพลเดินเท้า

---

* พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า หลวงพิชัยราชา และมิได้เรียงลำดับชื่ออย่างในพระราชพงศาวดารฉบับนี้ แต่ชื่อบุคคลอื่นคงเหมือนกัน

**พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ครั้นพระองค์ได้ทอดทัศนาการ ก็สังเวชสลดพระทัย

***พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ตั้งปณิธานปรารถนา ว่า จะแก้กรุงเทพมหานคร ข้อความในพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) นั้น มีเติมเข้าไปเป็นอันมาก คงจะเป็นในคราวชำระพระราชพงศาวดารเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๘ หรือมิฉะนั้นก็คงจะตกเติมในรัชกาลที่ ๓ และ ที่ ๔ เพื่อให้สำนวนสละสลวยยิ่งขึ้นก็ได้

****พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า บ้านโพสามหาว

๒,๐๐๐ แตกกระจายไป ฝ่ายทแกล้วทหารทั้งปวงเห็นกำลังบุญฤทธิ์เป็นอัศจรรย์ดังนั้น ก็ยำเกรง ยกย่องว่าเป็นจอมกษัตริย์สมมุติวงศ์

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันจันทร์ ขึ้น ๖ ค่ำ เดือนยี่ ปีจอ อัฐศก ขุนชำนาญไพรสณฑ์และนายกองสามิภักดิ์เอาช้างมาถวาย พลาย ๕ พัง ๑ (รวม) ๖ จึ่งนำเสด็จดำเนินไปถึงบ้านดง หยุดประทับร้อนในที่นั้นแล้วสั่งให้หาขุนหมื่นพันทนายบ้านออกมาจะประสาทราโชวาทโดยดี ขุนหมื่นพันทนายบ้านมิได้เชื่อบารมี ขัดแข็งคิดประทุษร้าย ซ่องสุมทหารโยธาไว้คอยจะปองทำร้าย ครั้นตรัสแจ้งเหตุนั้นแล้ว มิได้จองเวร ว่าเป็นข้าขอบขัณฑเสมา มีอิจฉาการ แต่จะให้เป็นสุขพร้อมกัน จึ่งให้ทหารไปว่ากล่าวเกลี้ยกล่อม โดยธรรมราชประเพณี ๓ ครั้ง ก็มิได้อ่อนน้อม (กลับ) ท้าทายอีกดำริว่า* เป็นผลกรรมแห่งสัตว์ทั้งปวงแล้ว

ครั้น ณ วันพุธ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือนยี่ ปีจอ อัฐศก จึ่งขึ้นม้านำพลทหาร ๒๐ ฝ่าเข้าไป ขุนหมื่นทหารชาวบ้านดง** มากกว่า ๑,๐๐๐ ออกต่อสู้ ยิงปืนสกัดหน้าหลังทำอันตราย ด้วยเดชะบารมี จะได้ถูกต้องผู้ใด ๆ หามิได้ จึ่งขับม้านำหมู่ทหารไล่บุกรุกเข้าไป ให้ทหารปีนขึ้นหักค่ายเข้าได้ ไล่ตะลุมบอนฟันแทงทหารชาวบ้านดงก็แตกกระจายแหกค่ายหนีไป ได้ช้างพลายพัง ๗ ช้างได้หิรัญ สุวรรณ ธัญญาหาร เป็นอันมาก

ครั้น ณ วันพุธ ขึ้น ๒ ค่ำเดือน ๙ ปีจอ อัฐศก ยกพลทหารประทับตำบลหนองไม้ทรุม ตามทางบ้านเมืองนครนายกประทับร้อนแรมไปประมาณ ๒ วัน ถึงบ้านนาเริ่ง หยุดประทับยกแต่นั้นวันหนึ่ง จึ่งถึงเมืองปราจีน ข้ามด่านกบแจะ หยุดพักพลหุงอาหาร ณ ฟากตะวันออก แล้วให้พลนิกายข้ามทุ่งไป จนเพลา ๕โมง ตรัสทราบว่าพระเชียงเงิน ขุนพิพิธวาที นักพระองค์ราม เจ้ากรุงกัมพูชาธิบดีมามิทัน จึ่งทรงม้ามากับหลวงพรหมเสนา จะเร่งพวกพระเชียงเงิน (ก็) มิได้พบ

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันจันทร์ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือนยี่ ให้ยกพลทหารเข้าไปในป่า หยุดประทับที่สำนักหนองน้ำ หุงอาหารสำเร็จแล้ว เพลาบ่ายประมาณ ๒ โมง จึ่งพระเชียงเงินมาถึง ให้โบย

---

* พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า จึ่งตรัสว่า .(..ต่อไปคำที่ผิดกันด้วยราชาศัพท์จะไม่ทำเชิงอรรถไว้ จะทำแต่เฉพาะชื่อคน ชื่อเมือง ชื่อตำบล ชื่อบ้าน และข้อความที่ผิดกันเท่านั้น ขอผู้อ่านโปรดพิจารณาเทียบเคียงดูว่า พระราชพงศาวดารฉบับนี้ไม่ค่อยใช้ราชาศัพท์ที่เกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมากนัก ส่วนพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) เปลี่ยนคำธรรมดาเป็นราชาศัพท์แทบทั้งสิ้น)

** พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า บ้านบางดง

๓๐ ที แล้วก็ตรัสเห็นกิริยาว่ามิเป็นใจด้วยราชการ จึ่งสั่งให้ประหารชีวิตเสีย นายทัพนายกองทูลขอชีวิตไว้

ครั้นเพลาบ่ายประมาณ ๔ โมง พม่าไล่แทงฟันคนซึ่งเลื่อยล้าวิ่งหนีมาตามทาง ทอดพระเนตรเห็นจึ่งให้นายบุญมีขึ้นม้าใช้สวนทางลงไปได้ประมาณ ๒๐๐ เส้น พบกองทัพพม่าสวนยกขึ้นมาแต่ปากน้ำเจ้าโล้ทั้งทัพบกทัพเรือมาขึ้นที่ท่าข้ามครั้นเห็นธงเทียวเสียงฆ้องกลองเสียงพูดจากันว่าเป็นพม่ามั่นคง แล้วก็กลับมาควบม้ากราบทูลตามได้เห็นนั้น จึ่งสั่งให้พลทหารตั้งปืนตับใหญ่น้อยดาไว้ต่างค่าย แล้วให้คนหาบเสบียงครอบครัวไปก่อน แต่พระองค์กับทหารประมาณ ๑๐๐ เศษคอยรับพม่า ครั้นเพลาบ่ายโมงเศษพม่ายกกองทัพมาถึง จึ่งเสด็จนำหน้าทหารด้วยหลวงชำนาญไพรสณฑ์ พระเชียงเงิน นายบุญมี นายทองดีทหารนายแสงทหาร ออกไปรอรับพม่านอกปืนใหญ่น้อย ซึ่งตาไว้ ประมาณ ๖-๗ เส้น พม่ายกทัพเรียงมาจำเพาะในพงแขม ครั้นเข้ามาใกล้ได้ที่แล้ว จึ่งให้ยิงปืนเป็นอันหนึ่งอันเดียว* ถูกพม่าล้มตายเป็นอันมาก พม่าที่ยังอยู่นั้นอุดหนุนกันเข้ามาอีก จึ่งรอให้ไล่เข้ามา แล้วยิงปืนใหญ่น้อยถูกพม่าล้มตายทับกันเป็นอันมาก พม่าอุดหนุนกันเข้ามาอีกวางปืนตับคำรบ ๓ พม่าแตกกระจัดกระจายพ่ายไป จึ่งให้พลทหารโห่ร้องตีฆ้องสำทับ พม่าแตกหนีไป จะคุมกันเข้ามิได้ จึ่งให้ยกพลนิกายประทับตามลำดับ บ้านทองหลาง พานทอง** บางปลาสร้อย ถึงบ้านนาเกลือ นายกลม*** คุมไพร่พลทหารอยู่ที่นั้น คอยสกัดคิดประทุษร้าย จึ่งทรงช้างพระที่นั่งสรรพด้วยเครื่องสรรพยุทธ์ทรงพระแสงปืนต้นรางแดง กับด้วยหมู่โยธาหาญเข้าไปในหว่างพลทหารนายกลมอยู่นั้น ด้วยเดชะบรมโพธิสมภาร นายกลมและพวกโยธาหาญนั้น ให้สยอดสยองกลัวพระอานุภาพ วางศัสดราวุธเสีย แล้วถวายบังคมอ่อนน้อมเป็นข้าใต้ละอองฯ จึ่งนำเสด็จดำเนินเข้าประทับในสถานอันเป็นสุขสมควร แล้วพระราชทานราชทรัพย์และราโชวาทให้ตั้งอยู่ในยุติธรรม

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันอาทิตย์ แรม ๖ ค่ำ เดือนยี่ นายกลมคุมไพร่ ๑๐๐ นำเสด็จไปถึงทัพ**** หยุดประทับแรมที่นั้น รุ่งขึ้นยกมานาจอมเทียน ประทับแรมที่นั้นคืนหนึ่ง จึงมา

---

* พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่าก็ยิงปืนใหญ่น้อยพร้อมกัน

**พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ตะพานทอง คิดว่าพานทองจะถูกกว่า เพราะยังเป็นชื่อที่เรียกกันอยู่จนถึงเวลาปัจจุบัน

*** พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า นายกล่ำ

****พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ถึงพัทยา

แรมทุ่งไก่เตี้ย* รุ่งขึ้นมาประทับแรมสัตหีบ แล้วยกมาชายชเล ประทับแรม เพลารุ่งขึ้นมาประทับแรมหินโค่ง รุ่งขึ้นมาประทับแรมน้ำเก่าผู้รั้งบุญเมืองระยองกับกรมการทั้งปวงชวนกันมาต้อนรับเสด็จ ถวายธัญญาหารเกวียนหนึ่ง นำดำเนินมาถึงท่าประดู่** จึ่งพระราชทานปืนคาบศิลาบอกหนึ่งแก่ผู้รั้งระยอง เสด็จมาประทับอยู่ ณ วัดลุ่ม ๒ เวร สั่งให้จัดลำเลียงอาหาร ตั้งค่ายขุดคู และนายบุญรอดแขนอ่อน นายมาด*** นายบุญมา น้องเมียพระยาจันทบูรเข้าถวายตัวทำราชการจึ่งนำคุยรหัสคดีมากราบทูลว่าข้าพระพุทธเจ้าแจ้งเหตุว่าขุนราม หมื่นซ่อง นายทองอยู่นกเล็ก ขุนจ่าเมืองด้วง หลวงพลแสนหาญ กรมการเมืองระยองคิดคบกันคุมพรรคพวก พลทหารประมาณ ๑,๕๐๐ เศษ จะยกเข้ามากระทำประทุษร้าย

จึ่งมีพระราชบริหารดำรัสสั่งให้หาผู้รั้งเมืองมาถามว่า กู**** มากระทำราชกิจทั้งนี้ด้วยกรุณาจิตจะให้สมณาทวิชาจารย์ ประชาราษฎรทั้งปวง เป็นสมานสุขสามัคคี มิได้มีวิหิงสาการอุบายทุจริตแก่ท่านทั้งปวงประการใดหามิได้ และขุนหมื่นทั้งนี้คบคิดการจะทำประ-ทุษร้ายแก่กูผู้มีกรุณาจิตนั้น ยังจริงดุจหนึ่งนี้หรือประการใด ผู้รั้งเมืองมิรับ ตรัสทราบพระ-ญาณด้วยอาการกิริยาจึ่งตรัสสั่งให้หลวงพรหมเสนาคุมตัวจำไว้ แล้วมิไว้พระราชหฤทัยจึ่งสั่งให้ทหารตระเตรียมตัวสรรพด้วยสรรพาวุธ ผูกช้างม้า ปืนใหญ่น้อย ดั้งจุกช่องทางไว้ครบสรรพ

ครั้น ณ วันเพลาประมาณทุ่มเศษ ไอ้เหล่าร้ายยกพลให้ทหารลอบเข้ามาตั้งค่ายล้อมได้ ๒ ด้าน แล้วโห่ร้องยิงปืนใหญ่น้อยระดมรุกเข้ามา จึ่งตรัสให้ดับแสงเพลิงเสีย จัดทหารประจำหน้าที่สงบกันไว้ แล้วเสด็จกับด้วยทหารจีนทหารไทย ๆ ถือปืนคาบศิลา หลวงชำนาญไพรสณฑ์ นายทองดีทหาร หลวงพล หลวงเชียงเงินท้ายน้ำ หลวงพรหมเสนา นายบุญมี นายแสงทหาร นายศรีสงคราม นายนากทหาร พะทำมะรงอิ่ม ทหารจีน หลวงพิดร์หลวงพิชัย ขุนจ่าเมืองเสือร้าย หมื่นท่อง หลวงพรหม ถือดาบง้าวเสด็จออกเที่ยวตรวจตรารอบค่าย ดูท่าทางข้าศึกจะเข้ามาแห่งใดตำบลใด และไอ้เหล่าร้ายชื่อขุนจ่าเมืองด้วงกับทหารประมาณ ๓๐ คนล้อมใต้ตะพานวัดเนิน เข้ามาใกล้ค่ายหลวงประมาณ ๕-๖ วา

---

*พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ทัพไก่เตี้ย

**พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่ามาถึงประตู

***พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ไม่มีชื่อนี้

**** พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า เรา และแก้คำว่า กู เป็นเราตลอดไป

จึ่งสั่งให้วางปืนพร้อมกัน ถูกขุนจ่าเมืองด้วงกับทหารทั้งปวงซึ่งเดินตามกันนั้น ตกตะ-พานลงพร้อมกัน ตายเป็นอันมาก จึ่งตรัสให้ทหารจีนเข้าตะลุมบอนฟันแทงข้าศึก หักค่ายไอ้เหล่าร้ายล้มตายแตกหนีไป หมู่ทหารไล่ติดตามไปทางประมาณ ๕๐-๖๐ เส้น จึ่งให้ลั่นฆ้องชัยสัญญาเรียกพลทหารเข้าค่ายให้พร้อม และหมู่ทหารทั้งปวงเข้าในค่าย จุดเพลิงเข้าเผาขึ้นแห่งหนึ่ง เก็บเอาเครื่องศัสตราวุธ หิรัญ สุวรรณวัตถา ธัญญาหาร ครอบครัวเป็นอันมาก ตรัสให้ยับยั้งอยู่บำรุงทแกล้วทหารให้มีกำลัง ณ เมืองระยองนั้น ช้านานประมาณ ๗-๘ วัน

ครั้น ณ วัน* จึ่งสั่งให้ประชุมเสนาทหาร นายทัพนายกองไทยจีนทั้งปวงพร้อมกัน จึ่งตรัสประภาษให้ปรึกษาว่า เราจะกระทำการนี้ด้วยวิหิงสาอาธรรมมิได้ จะให้เป็นสุขประ-โยชน์แก่สมณพราหมณาประชากรทั้งปวง จึ่งจะเป็นเกียรติยศสืบไป และเมืองจันทบูรนี้จะถึงแก่กาลพินาศดุจเมืองระยอง เอ็นดูสัตว์ทั้งปวง ** จะเห็นผู้ใดมีอัชฌาสัยจะให้ไปเจรจาโดยยุติธรรมให้พระยาจันทบูรอ่อนน้อมลง อย่าให้เกิดยุทธสงคราม ได้ความเดือดร้อนแก่สมณพราหมณาประชาราษฎรได้นั้น จึ่งเสนาบดีนายทัพนายกองทั้งปวงปรึกษาพร้อมกันกราบบังคมทูลว่า เห็นแต่นายบุญมี มหาดเล็ก นายบุญรอด แขนอ่อน นายบุญมา น้องเมียพระยาจันทบูร ๓ คนนี้จะได้ราชการ ครั้นตรัสเห็นด้วยแล้ว จึ่งสั่งให้ไปตามคำปรึกษาจึ่งนายเผือก ญวน นักมา เขมร รับอาสาพาข้าหลวง ๓ คนไปโดยทางชลมารค แต่ ณ วัน... ไปหยุดอยู่ปากน้ำระยอง*** ใช้ใบไปประมาณ ๕ วัน ถึงปากน้ำจันทบูร

ครั้นเพลารุ่งขึ้นเช้าจึ่งเข้าไปหาพระยาจันทบูร เจรจาโดยธรรมราชประเพณี กระแสรับสั่งนั้น พระยาจันทบูรมีความยินดีสั่งให้ขุนจางวางทำสัมมาคารวะเลี้ยงดูโดยปรกติยินยอมด้วย ว่าอีก ๑๐ วันข้าพเจ้าจึ่งจะแต่งออกไปรับเสด็จและกองทัพเข้ามา ณ เมืองจันทบูร

---

*ไม่มีวันเดือนปี คงปล่อยว่างไว้เฉย ๆ ส่วนพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ตัดคำว่า ครั้น ณ วัน...ออกเสียหมดทุกแห่ง พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับกรมตำรากระทรวงศึกษาธิการพิมพ์เมื่อ ร.ศ. ๑๓๑ คงเหมือนฉบับนี้ คือไม่มีวันเดือนปี คงปล่อยว่างไว้เฉย ๆ ได้เทียบเคียงดูปรากฏว่าพระราชพงศาวดารฉบับนี้ ในตอนต้นนั้นเหมือนกับฉบับกรมตำราแทบทุกตัวอักษร ต่อไปตอนหลังฉบับกรมตำรามีข้อความผิดจากพระราชพงศาวดารฉบับนี้ เนื่องจากได้เพิ่มเติมข้อความเข้าไปอีกเป็นอันมาก ส่วนฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) นั้น แก้ไขตกเติมข้อความเล็ก ๆ น้อย ๆ เพื่อให้สละสลวยขึ้นเท่านั้น แต่ข้อความส่วนใหญ่คงเหมือนกันกับพระราชพงศาวดารฉบับนี้

**ก่อนจะถึงคำว่า จะเห็นผู้ใด...นั้น พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า และท่านทั้งหลาย

*** พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ออกปากน้ำเมืองระยอง

จะได้คิดราชการแก้ฝีมือพม่า ครั้น ณ วันเพลาบ่าย ๓ โมง จึ่งแต่งเรือรบลำหนึ่ง มีพลกระเชียง ๒๐ สรรพด้วยเครื่องอาวุธพระยาจันทบูรลง (เรือ) ด้วยข้าหลวงออกมาส่ง ณ ปากน้ำถึงที่เรือทอดอยู่นั้นแล้วพระยาจันทบูรพาข้าหลวงนายเผือกข้าหลวงนายมาขึ้นบนศาลาเทพารักษ์ ชวนกันให้กระทำความสัตย์แก่กันแล้วกลับแคลงมาถามว่า เราได้ให้ความสัตย์เป็นมิตรสหายร่วมชีวิตกันแล้วอย่าได้อำพรางกัน เหตุผลร้ายดีประการใด จงบอกกล่าวแก่เราแต่ตามจริงเถิด ข้าหลวงจึ่งตอบว่า เราได้เป็นมิตรร่วมชีวิตเดียวด้วยท่านแล้ว จะสู้เสียชีวิตรักษาสัตย์ธรรมนั้นไว้มิให้เสียท่านอย่าแคลงใจเลย อันสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแห่งเรานี้ มีพระราชจริตปราศจากล่อลวง ถ้าจะมีราชบริหารดรัสสิ่งใดแล้ว ก็เป็นสัตย์มิได้หวาดไหว ตั้งพระทัยสถิตอยู่ในพรหมวิหาร เพื่อจะให้เป็นพระพุทธบารมีสืบไป อันบุคคลผู้ใดมิได้คิดประทุษร้ายก่อนแล้ว และจะได้เบียดเบียนนั้นมิได้มีเลย ท่านจงตั้งภักดีจิตอย่าให้จลาจล* พระยาจันทบูรก็มีใจยินดีสวามิภักดิ์ แล้วฝากเครื่องราชกระยาหารให้มาถวาย แล้วข้าหลวงก็ออกจากปากน้ำจันทบูร วันหนึ่งก็ถึงปากน้ำระยอง จึ่งเอาเนื้อความนั้นกราบทูล ครั้นได้ทรงฟังก็มีพระวิจารณราชดำริโดยรอบคอบแล้ว ทรงพระมัธยัสถ์ไว้ในราชหฤทัย

ครั้นอยู่มาประมาณ ๑๐ วัน ถึงปฏิญาณสัญญาแล้ว พระยาจันทบูรจะได้มาหา หามิได้ ใช้ให้คนเอาข้าวเปลือกบรรทุกเรือประมาณ ๔ เกวียน มาถวาย ณ เมืองระยอง

ครั้น ณ วัน.... นายบุญเมืองมหาดเล็ก ผู้รั้งบางระมุงคุมไพร่ ๒๐ คน ว่าพม่าใช้ให้ถือหนังสือออกไปเมืองจันทบูร ให้แต่งดอกไม้เงินทองเข้าไป ณ โพธิ์สามต้น พระ หลวง ขุน หมื่น นายทัพ นายกองแจ้งกิจนั้น มิได้ไว้ใจ ว่าเป็นพวกพม่า ๆ ให้มาด้วยกลอุบายใช้ให้ติดตามเราจะไว้ใจให้อยู่ในกองทัพเรามิได้ด้วยเอาใจออกหากกรุงเทพมหานครแล้ว และนายบุญรอดแขนอ่อน กราบทูลจะขอเอาตัวไปประหารชีวิตเสีย ทรงพระกรุณาขอชีวิตไว้จึ่งตรัสประภาษด้วยพระราชาธิบายว่า พม่ามาล้อมกรุงเทพฯ ครั้งนี้ ผู้ใดจะตั้งใจเข้าด้วยพม่านั้นหามิได้ แต่ถึงกาลแล้วหากจำเป็นอนึ่งนายบุญเมืองผู้รั้งบางระมุง มิได้เป็นข้าใช้เรามาแต่ก่อนเห็นพอจะได้ราชการอยู่ แล้วราชการเมืองจันทบูรก็ยังมี ผู้รั้งบางระมุงกับพระยาจันทบูร

---

* พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ท่านจงตั้งภักดีจิตไปถวายบังคมเถิด และข้อความในพระราชพงศาวดารฉบับนี้ในตอนต่อไป ที่ว่า พระยาจันทบุรีก็มีใจยินดีสวามิภักดิ์ แล้วฝากเครื่องราชกระยาหารมาถวาย ก็ไม่มีในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ด้วย

เป็นมิตรชอบกัน เราจะใช้ให้เอาหนังสือพม่านี้ไปถึงพระยาจันทบูร ๆ ก็จะยกกองทัพมารับเราเข้าไปคิดราชการด้วยกันตามปฏิญาณสัญญา และจะได้แจ้งในความสัตย์สุจริตนั้นด้วย

อนึ่งพม่าตั้งอยู่ ณ เมืองธน และล้อมกรุงเทพฯ ๆ ได้มีหนังสือออกไปถึงพระยาราชาเศรษฐี ๆ แต่งกองทัพลำเลียงอาหารเข้ามาช่วยถึงปากน้ำ พม่าทำอันตรายสกัดทางอยู่ ไปมิถึง สิ้นเสบียงอาหารแล้วกลับไป เห็นว่าความชอบเมืองพุทไธมาศมีแก่กรุงอยู่ บัดนี้เราจะให้มีศุภอักษรไปให้พระยาราชาเศรษฐียกพลทหารเข้ามาช่วยกันตีพม่าซึ่งตั้งอยู่เมืองธนบุรีจึ่งจะเป็นความชอบแก่พระยาราชาเศรษฐีสืบไป นายทัพนายกองทั้งปวงเห็นชอบด้วยจึ่งแต่งศุภอักษรออกไปเมืองพุทไธมาศ

ณ วันศุกร์ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ เมื่อเสด็จสถิต ณ เมืองระยองนั้น หมู่ปัจจามิตร ซึ่งแตกไปจากเมืองระยอง ลักลอบเข้ามาลักโค กระบือ ช้าง ม้า เนือง ๆ ไป จึ่งตรัสว่าเรากรุณามันว่า เป็นข้าขัณฑเสมา จะใคร่ทำนุบำรุง จึ่งมิได้กระทำอันตรายมันก็ (มิ) ได้อ่อนน้อม ยังจะคิดประทุษร้ายสืบไป ก็เป็นผลวิบากให้เกิดเป็นคนอสัจอธรรม ฉะนี้ จะละไว้มิได้ จึ่งกรีธาพลทหารยกออกจากเมืองระยองไป ณ บ้านประแส บ้านไร่* บ้านคา บ้านตรา** บ้านแกลง ซึ่งไอ้ขุนราม หมื่นซ่องตั้งอยู่นั้น

ครั้นเพลาอุษาโยค ทรงเครื่องราชวิภูษิตสำหรับณรงค์ยุทธสงคราม เสด็จนำพลทหารเข้าไล่กระโจมฟันแทง ยิงปืนใหญ่น้อย อ้ายเหล่าร้ายแตกตื่นไป และอ้ายขุนรามหมื่นซ่อง หนีไปอยู่ด้วยพระยาจันทบูร จับได้ทหารหมื่นซ่อง นายบุญมี บางเหี้ย นายแทน นายมี*** นายเมือง พม่า นายสน หมอ นายบุญมี บุตรนายส่วน**** ครอบครัวผู้คน ช้าง ม้า โค กระบือ เกวียน ซึ่งอ้ายเหล่าร้ายลักเอาไปไว้แต่ก่อนเป็นอันมาก แล้วเสด็จยกพลนิกายกลับมา ณ เมืองระยอง บำรุงทแกล้วทหารเครื่องศัสตราอาวุธปืนใหญ่น้อย เกลี้ยกล่อมอาณาประชาราษฎร อันแตกตื่นออกไปอยู่ ณ ป่าดงได้เป็นอันมาก ก็เสด็จยับยั้งท่าพระยาจันทบูรอยู่

ครั้น ณ วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ศก พระพิชัยและนายบุญมีไปถึงปากน้ำพุทไธมาศ

---

* พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า บ้านไข้

** พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า บ้านกล่ำ

*** ชื่อนายมี ไม่มีในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)

**** พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า นายสน

จึ่งนำเอาศุภอักษรและฉลองพระองค์อย่างฝรั่งขึ้นไปพระราชทาน และเจรจาตามศุภอักษรนั้น พระยาราชาเศรษฐีก็มีความยินดี ว่าฤดูนี้จะเข้าไป ขัดด้วยลมจะมิทันต่อเดือน ๘-๙-๑๐ จึ่งยกพลทหารเข้าไปช่วยราชการ

ครั้น ณ วันอาทิตย์ แรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๕ ได้ศุภอักษรตอบและเครื่องราชบรรณาการมาถึงปากน้ำระยอง นายบุญมีจึ่งนำเอาองค์ไกเรือง* ทหารจีน บรรณาการขึ้นกราบทูลถวาย ณ ค่ายท่าประดู่

ลุศักราช.... พระราชดำริแล้วให้หาเสนาบดี นายทัพนายกองมาเฝ้าพร้อมกัน จึ่งประภาษว่า เราปรารภการครั้งนี้สู้เสียชีวิตเพราะกรุณาแก่สัตว์โลกซึ่งหาที่พำนักมิได้ และแผ่นดินจะไม่จลาจลสมบูรณ์เป็นที่ตั้งพระศาสนาได้นั้น เพราะปราศจากหลักตอคือคนอาสัจอาธรรม และบัดนี้นายทองอยู่ นกเล็ก ซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองชลบุรีประพฤติพาลทุจริต คอยป้องกันกระทำข่มเหงอาณาประชาราษฎรผู้หาที่พึ่งมิได้ บรรดามีน้ำใจภักดีจะมาพึ่งเรานั้นก็มามิได้ นายทองอยู่เป็นเสี้ยนหนามคอยสกัดตัดสัญจรคนทั้งปวงไว้ เราควรจะไปสั่งสอนทรมานนายทองอยู่ ให้ตั้งอยู่ตามคลองธรรมราบคาบก่อน สมณพราหมณา ประชาราษฎรจึ่งจะได้อยู่เป็นสุข เสนาบดี นายทัพนายกองก็เห็นพร้อมตามพระราชดำริ

ครั้น ณ วันศุกร์** จึ่งสั่งให้ยกพลทหารเสด็จพระราชดำเนินไปตามสถลมารค เสด็จประทับอยู่ ณ บ้านหนองมน ให้ทหารไปสอดแนมดู ได้เนื้อความว่า นายทองอยู่ให้เตรียมพลทหารศัสตราอาวุธ ปืนใหญ่น้อยไว้พร้อม จึ่งให้ยกพลทหารเข้าไปหยุดประทับ ณ วัดหลวง ทางไกลเมืองประมาณ ๑๐๐ เส้น จึ่งให้นายบุญรอด แขนอ่อน นายชื่น บ้านค่าย ซึ่งเป็นสหายกับนายทองอยู่ เข้าไปว่ากล่าวโดยยุติธรรม นายทองอยู่ก็อ่อนน้อมโดยดี นายบุญรอด นายชื่น จึ่งพานายทองอยู่ นกเล็ก เข้ามาเฝ้า ณ วัดหลวง สามิภักดิ์กระทำความสัตย์ถวาย แล้วก็นำเสด็จให้เข้าไป ณ เมืองชลบุรี ประทับอยู่ ณ เก๋งจีน นายทองอยู่จึ่งนำเสด็จทรงช้างพระที่นั่ง นายบุญมี มหาดเล็ก (เป็น) ควาญท้าย เลียบทอดพระเนตรเมืองชลบุรี แล้วพาขุนหมื่นกรมการมาถวายบังคม ทรงพระกรุณานายทองอยู่ให้เป็นพระยา

---

* พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า องโกเสี้ยง

** พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า วันศุกร์ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๖

อนุราชบุรีศรีมหาสมุทร ตั้งขุนหมื่นกรมการตามฐานาศักดิ์เมืองชลบุรี แล้วพระราชทานกระบี่บั้งเงิน ๑ เสื้อแพรเข้มขาบดอกใหญ่พื้นแดง ดุมทอง ๙ เข็มขัดทองประดับพลอยสายหนึ่ง แล้วพระราชทานราโชวาทสั่งสอนว่า แต่ก่อนท่านประพฤติการอันเป็นอาธรรมทุจริตนั้น จงละเสีย จงประพฤติกุศลสุจริตให้สมควรด้วยฐานาศักดิ์แห่งท่าน จะได้เป็นเกียรติยศสืบไปในกัลปาวสาน* จะเป็นวาสนาติดตามไปในอนาคต แล้วจึ่งพระราชทานเงินตราไว้ ๒ ชั่ง สำหรับสงเคราะห์แก่สมณพราหมณาจารย์ ประชาราษฎรผู้ยากไร้เข็ญใจ ซึ่งขัดสนด้วยข้าวปลาอาหารนั้น จึ่งตรัสสั่งพระยาอนุราชว่า ผู้ใดจงใจอยู่ในสำนักท่าน ๆ จงโอบอ้อมอารี เลี้ยงดูไว้ให้เป็นผล ถ้าผู้ใดมีน้ำใจสามิภักดิ์จะตามเราออกไป ท่านจงอย่ามีน้ำใจอิจฉา จงมีมุทิตาปราโมทย์ อย่าได้ขัดขวาง** ช่วยส่งผู้นั้นออกไปให้ถึงสำนักเรา อย่าให้เป็นเหตุการณ์ประการใดได้ และท่านจงบำรุงบวรพุทธศาสนา อาณาประชาราษฎร ให้ทำมาหากินโดยภูมิลำเนาอย่าให้มีโจรผู้ร้ายเบียดเบียนแก่กันได้แล้วพระราชทานเงินตราแก่สัปเหร่อให้ขนซากกระเษวร***อันอดอาหารตายนั้นเผาเสีย พระราชทานบังสุกุลทานแล้ว พระราชทานเงินตรา อาหาร แก่ยาจก วณิพกในเมืองชลบุรีเป็นอันมาก แล้วอุทิศกัลปนาพระราชกุศลให้แก่หมู่เปรตไปในปรโลกนั้น เพื่อเป็นปัจจัยแก่ปรมาภิเษกสัมโพธิญาณ

ครั้น ณ วันศุกร์เสด็จดำเนินกลับมาเมืองระยอง ฝ่ายพระยาจันทบูรซึ่งถวายสัตย์ปฏิญาณว่าจะมารับเสด็จนั้น จะได้มาตามสัญญาหามิได้ ด้วยขุนราม หมื่นซ่อง อันเป็นคนอาสัตย์นั้น ยุยงว่ากล่าวให้คิดประทุษร้าย ตกแต่งป้อม ค่ายคู ประตูหอรบเชิงเทิน ตระเตรียมโยธาทหาร สรรพด้วยเครื่องศัสตราวุธปืนใหญ่น้อยเสร็จแล้ว จึ่งคิดอุบายแต่งพระสงฆ์ ๔ รูปมาเชิญเสด็จเข้าไป ณ เมืองจันทบูร แล้วจึ่งจะกุมพระองค์ พระสงฆ์ ๔ รูปมามิทันเสด็จไปเมืองชลบุรี**** พระสงฆ์นั้นก็ยังอยู่ท่า ณ เมืองระยอง***** ครั้นเสด็จถึงเมืองระยองเพลาเช้า จึ่งเข้าไปถวายพระพรตามเรื่องราวพระยาจันทบูรใช้ให้มานั้น จึ่งทรงพระ

---

*พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่าในกาลเบื้องหน้า

** พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ท่านจงอย่ามีน้ำใจอิจฉาเกียดกันไว้

*** พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ซากศพ

****พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) มีข้อความเติมลงไปอีกว่า เสด็จไปเมืองชลบุรีเสียก่อนแล้ว

***** พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า พระสงฆ์นั้นก็ยับยั้งคอยท่าอยู่ ณ เมืองระยอง ทั้งนี้แสดงว่า ได้แก้ไขตกเติมใหม่เพื่อให้สำนวนดีขึ้น

ดำริด้วยพระวิจารณญาณอันคัมภีรภาพ ก็ทราบว่ากรรมนิยมแล้ว * จึ่งจำให้เป็นตามเหตุนั้น

ครั้นรุ่งขึ้นเพลาเช้า จึ่งมีพระราชบริหารดำรัสด้วยนายทัพนายกองว่า พระยาจันทบูรให้พระสงฆ์มารับเรานี้ ใครจะเห็นร้ายดีประการใดบ้าง นายทัพนายกองปรึกษาพร้อมกันแล้วกราบทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงเห็นว่า พระยาจันทบูรคิดประทุษร้ายเป็นมั่นคง จึ่งดรัสว่าเมื่อเหตุเป็นฉะนี้แล้ว ชอบจะไปหรืออย่าไปประการใด นายทัพนายกองพร้อมกันกราบทูลว่า ควรจะเสด็จพระราชดำเนินไป ด้วยจะได้ประโยชน์ ๒ ประการ ประการหนึ่งแม้นว่าพระยาจันทบูรจะเสียสัตย์ คิดประทุษร้ายก็ดี จะได้ทรมานให้เสียพยศอันร้าย (หาก) พระยาจันทบูรยังตั้งอยู่ในความสัตย์ก็จะได้พระราชทานราโชวาทสั่งสอนให้ตั้งอยู่โดยยุติธรรม ก็จะเย็นอกสมณพราหมณ์ อาณาประชาราษฎรทั้งปวง จะได้เป็นพระศาสนาไปในอนาคตสมัยนั้น

ครั้น ณ วันพฤหัสบดี ศก เพลาเช้า อุษาโยคยามพฤหัสบดี ดรัสให้ยกพลนิกายสรรพด้วยเครื่องสรรพาวุธออกจากเมืองระยองพระสงฆ์ ๔ รูปนำเสด็จมาประทับร้อนแรมโดยระยะทาง ๕ วัน ถึงบ้านพลอยแหวน ครั้น ณ วันจันทร์ ศก จึ่งยกไปใกล้เมืองจันทบูร

ฝ่ายพระยาจันทบูร ให้ขุนปลัดกับคนมีชื่อออกมานำทัพ เป็นกลอุบายจะให้กองทัพหลวงเลี้ยวไปข้างใต้เมืองจะให้ข้ามน้ำไปอยู่ฟากตะวันออก จะ (คอย) ทำร้ายเมื่อพลทหารข้ามน้ำนั้น ครั้นตรัสทราบจึ่งให้นายบุญมีมหาดเล็ก ขึ้นม้าควบไปห้ามทหารกองหน้า มิให้ไปตามทางหลวงปลัดนำนั้น ให้กลับมาตามทางขวาตรงประตูท่าช้าง เสด็จประทับ ณ วัดแก้วริมเมืองจันทบูรจึ่งให้พลทหารตั้งกองทัพล้อมรอบพระวิหารวัดแก้วเสด็จประทับอยู่ที่นั้น ฝ่ายพระยาจันทบูรก็ให้พลทหารขึ้นประจำหน้าที่ แล้วจึ่งให้ขุนพรหมธิบาล ผู้เป็นพระท้ายน้ำ นายลิ่ม นายแก้ว แขก ธำมะรงพอน นายเม แขก ออกมาต้อนรับเสด็จ

จึ่งตรัสว่า พระยาจันทบูรให้มาเชิญเราเข้าไปนั้น เห็นไม่ต้องตามประเวณีธรรม ด้วยเห็นว่าผู้น้อยควรกระทำสัมมาคารวะแก่ผู้ใหญ่ จึ่งจะเป็นมงคลแก่ตัว และจะให้ผู้ใหญ่เข้าไปหาท่านอันเป็นผู้น้อยนั้น ดูมิบังควรเป็นมงคลแก่พระยาจันทบูรเลย เราจะยังเข้าไปมิได้ ให้พระยาจันทบูรออกมาหาเราก่อน เราจะได้แจ้งเนื้อความซึ่งขัดข้องในใจเรา ด้วยขุนราม-หมื่นซ่อง อันเป็นปัจจามิตรเราและเข้ามาอยู่ด้วยพระยาจันทบูร จะทำให้เราทั้งสองมีน้ำจิตอันพิโรธแคลงกัน แม้นพระยาจันทบูรมิออกมาหาเราก็ดี ถ้าส่งแต่ขุนราม หมื่นซ่อง ออก

*พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ก็ทราบว่าผลกรรมของสัตว์

มากระทำความสัตย์แก่เราแล้ว เราจะเข้าไปด้วยมิได้แคลง เราตั้งเมตตาจิตรักเอ็นดูพระยาจันทบูรประดุจน้อง ในอุทรเดียวกันกับเรา ถึงพระยาจันทบูรจะทำร้ายเรา ๆ ก็มิได้ตอบแทนรักษาเมตตาธรรมนั้น* ด้วยพระยาจันทบูร มิได้มีพิโรธอันใดกับเรา แล้วพระราชทานเงินแก่ขุนพรหมธิบาล ๆ ก็กลับเข้าไปว่ากล่าวตามตำรัสนั้น

พระยาจันทบูรจึ่งใช้ให้พะทำมะรงพอนกับคนมีชื่อเอาของเสวยออกมาถวาย ให้พระสงฆ์รูปซึ่งนำเสด็จมานั้นออกถวายพระพรว่า พระยาจันทบูรให้เชิญเสด็จเข้าไป ตรัสว่า ในเมืองจันทบูรนี้ไม่มีฆราวาสใช้แล้วหรือ จึ่งใช้แต่สมณะ แล้วจึ่งมีพระราชบริหารตำรัสแก่พระ-สงฆ์ว่า ความนี้โยมก็ได้สั่งไปแก่ขุนพรหมธิบาลแล้ว ขอผู้เป็นเจ้าจงไปบอกแก่พระยาจันทบูรว่า ไอ้ขุนราม หมื่นซ่อง เป็นปัจจามิตรแก่ข้าพเจ้า ยุยงพระยาจันทบูร ๆ หนุ่มแก่ความ จะฟังเอาถ้อยคำไอ้เหล่านี้ ก็จะเสียที (ที่) รักเอ็นดูกัน ถ้าและพระยาจันทบูรตั้งอยู่ในสัตยภาพไมตรี ก็จะส่งขุนราม หมื่นซ่อง ออกมากระทำความสัตย์เถิด พระสงฆ์ถวายพระพรลามาว่าแก่พระยาจันทบูร ๆ จึ่งใช้ขุนปลัดออกมาทูลว่า พระยาจันทบูรมิได้ตั้งอยู่ในสัตยภาพสามิภักดิ์ทำมิได้ จะใคร่ส่งขุนราม หมื่นซ่องออกมาอยู่ ขุนราม หมื่นซ่องกลัวพระราชอาญาด้วยตัวนั้นเป็นปัจจามิตรจะออกมามิได้ จึ่งตรัสว่า พระยาจันทบูรมิได้อยู่ในสัตยภาพแล้วและเห็นว่าขุนราม หมื่นซ่อง จะช่วยป้องกันเมืองไว้ได้ ก็ให้เร่งตกแต่งการไว้ให้มั่นคงเถิดเราจะตีเอาให้ได้

แล้วจึ่งตรัสสั่งโยธาทหารทั้งปวงให้หุงอาหารรับพระราชทานแล้ว เหลือนั้นสั่งให้สาต-เท ทุบต่อยหม้อข้าวหม้อแกงเสียจงสิ้น ในเพลากลางคืนวันนี้เร่งเข้าตีเอาเมืองจันทบูรให้ได้ไปกินข้าวเช้าเอาในเมือง ถ้ามิได้ ก็ให้ตายเสียด้วยกันจงพร้อมทีเดียว

ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๗ ศักราช ๑๑๒๙ ปีกุน นพศก เพลา ๓ ยาม เป็นยาม ๗ ปลอดห่วง ตรัสให้ยกทัพบ่ายหน้าต่อทิศอีสานเข้าตีเมืองจันทบูร จัดทหารไทย จีน ลอบเข้าไปประจำด้านอยู่ทุกด้าน เพลาจะเข้าให้สัญญากันโห่ร้องจงทุกด้านว่า ถ้ามิเข้าได้แล้วให้โห่ร้องขึ้นพร้อมกัน** จึ่งทรงช้างพระที่นั่งพังคีรีบัญชรเข้าทลายประตูใหญ่ โยธาทหารซึ่งรักษา

---

*พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า เราจะรักษาเมตตาธรรมนั้นไว้

** พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ด้านนี้เข้าได้แล้วโห่ร้องขึ้นพร้อม ๆ กัน
พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับกรมตำราพิมพ์ ร.ศ. ๑๓๑ ว่า ถ้าเข้าได้แล้วโห่ร้องขึ้นพร้อมกัน
ที่ถูกน่าจะเป็นดังที่กล่าวในพระราชพงศาวดารทั้ง ๒ ฉบับ คือถ้าเข้าเมืองได้ ให้โห่ร้องขึ้นพร้อม ๆ กัน เพราะข้อความตอนต่อไปในพระราชพงศาวดารฉบับนี้ ก็มีว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเมื่อทรงนำทหารเข้าเมืองจันทบูรได้ ก็ทรงสั่งให้โห่ร้องขึ้นพร้อมกัน ดุจดังที่ได้พระราชทานสัญญาไว้นั้น

ประตูและป้อมเชิงเทินนั้น ยิงปืนใหญ่น้อยดุจหนึ่งห่าฝนจะได้ถูกต้องโยธาผู้ใดผู้หนึ่งหามิได้ ลอดท้องช้างพระที่นั่งไป ควาญช้างจึงเกี่ยวพังคีรีบัญชรให้ถอยออกมา ทรงพระโกรธเงื้อพระแสงจะลงพระราชอาญานายท้ายช้าง ๆ ขอพระราชทานโทษได้ จึ่งทรงพระแสงกริชแทงพังคีรีบัญชร ขับเข้าทลายประตูใหญ่พังลง ทหารหน้าช้างลอดเข้าไปได้ ให้ร้องโห่ขึ้นพร้อมกันดุจพระราชทานสัญญาไว้นั้น ฝ่ายโยธาทหารซึ่งอยู่รักษาประตูและหน้าที่เชิงเทินนั้นแตกตื่นหนีออกจากเมือง พระยาจันทบูรพาบุตรภริยาลงเรือไปปากน้ำพุทไธมาศ พลโยธาทหารไทย จีน เข้าไปจับได้ครอบครัว หิรัญ สุวรรณวัตถาธัญญาหาร ปืนจ่ารงค์ มณฑก นกสับคาบศิลา สรรพาวุธทั้งปวงเป็นอันมาก ก็เสด็จยับยั้งอยู่ ณ เมืองจันทบูร พระราชทานหิต-ฐานันดร และทรัพยวัตถาลังกา (ภรณ์) ตามฐานานุกูล* ผู้มีความชอบมากและน้อย

ครั้น ณ วันจันทร์ จุลศักราช ๑๑๒๙ ปีกุน นพศก เสด็จดำเนินโดยทางสถลมารคกอปรด้วยพลทหารประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ เดชะพระบารมีโพธิสมภาร ฝนตก ๗ วัน ๗ คืน แล้วตรัสสั่งให้พระรามพิชัย หลวงราชรินทร์เป็นแม่กองทัพเรือๆประมาณ ๕๐ เศษ พร้อมด้วยหมู่พลหยุหโยธาเสนาทั้งปวง ไปโดยทางสถลมารคถึงบ้านทุ่งใหญ่ แล้วเสด็จลงเรือไปล้อมสำเภาข้าศึกไว้คืนหนึ่ง แล้วฝ่ายวาณิช พ่อค้า นายสำเภาทั้งปวงก็ยังมิได้อ่อนน้อม ครั้นเพลารุ่งเช้า จึ่งสั่งนายทัพนายกองให้ยกเข้าตีสำเภา อยู่ประมาณกึ่งวัน ข้าศึกลูกค้าชาวสำเภาต้านทานมิได้ ก็อัปราชัย พ่ายแพ้ ได้ทรัพย์สิ่งของหิรัญ สุวรรณวัตถาลังกาภรณ์เป็นอันมาก ฝ่ายจีนเจียมผู้เป็นใหญ่กว่าเจ้าสำเภาทั้งปวงสวามิภักดิ์ พาเอาธิดามาถวาย ในวันนั้นก็เสด็จกลับมา ณ เมืองจันทบูร ยับยั้งอยู่ต่อเรือรบ เดือนอ้าย ได้ ๑๐๐ ลำเศษ

ลุศักราช ๑๑๓๐ ปีชวด สัมฤทธิศก** พระบรมหน่อพุทธางกูรเจ้าได้ทรงพระเสวนา-การกิตติศัพท์ว่า กรุงเทพฯ ถึงแก่พินาศฉิบหาย สมณพราหมณาจารย์ ขัตติยวงศา เสนาพฤฒามาตย์ ราษฎร ได้ความเดือดร้อนทุกข์ลำบาก พระบวรพุทธศาสนาก็เศร้าหมอง แต่เหตุพม่าตั้งพระนายกองไว้รั้งเมือง และผู้ครองเมืองเอก โท ตรี จัตวา บรรดาขึ้นแก่กรุงเทพ

---

* พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า พระราชทานฐานาศักดิ์และบำเหน็จรางวัล ข้อความตั้งแต่นี้เป็นต้นไป พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับกรมตำราพิมพ์เมื่อ ร.ศ. ๑๓๑ ไม่เหมือนกับพระราชพงศาวดารฉบับนี้ มีเพิ่มเติมข้อความเข้าไปอีกมาก

** พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า จุลศักราช ๑๑๒๙ ปีกุน นพศก

มหานครนั้นก็กำเริบอหังการ ตั้งอาตมารับพระโองการเป็นหมู่เป็นเหล่ากัน* จึงเกิดโจรทุพภิกขภัย สัตว์ทั้งปวงอนาถาหาที่พึ่งมิได้ จึงทรงพระราชอุตสาหะยกพลพยุหะสรรพด้วยเครื่องศัสตราวุธเป็นอันมาก ออกจากเมืองจันทบูรโดยชลมารค

ครั้น ณ วัน ปีชวด สัมฤทธิศก เพลาเช้า ๒ โมงเศษ เสด็จถึงเมืองชลบุรี มีพระราชบริหารให้พิพากษาโทษ พิฆาต พระยาอนุราช หลวงพล ขุนอินเชียง ซึ่งกระทำความผิดด้วยโจรกรรม ตีชิงสำเภาลูกค้าวาณิช กระทำการทุจริตให้เสียพระเกียรติยศ พระราชสิริสวัสดิ์นั้นตามกฎพระอัยการ แล้วตั้งผู้รั้งกรมการตามฐานาศักดิ์คุณานุรูปความชอบ ให้รักษาเมืองชลบุรี

ครั้น ณ วัน ปีชวด สัมฤทธิศก ยกพลทหารมาถึงปากน้ำเมืองสมุทรปราการ เพลารุ่งเช้าจึงให้ยกเร่งรีบเข้าไปจะตีเมืองธนบุรี ครั้นเพลายามเศษ กรมการทหารซึ่งอยู่เมืองธนบุรีแตกพ่ายหนีขึ้นไป ณ โพธิ์สามต้น แจ้งเหตุแก่สุกี้ ผู้เป็นพระนายกอง ๆ ให้จัดพลทหารพม่ามอญ ไทย เป็นทัพเรือ มองยาเป็นนายทัพ มาตั้งสกัด ณ เพนียด

ครั้นเพลากลางคืนเรือรบพระยากลาโหมซึ่งบรรทุกกระสุนดินประสิวล่มลง ให้ลงพระราชอาญาพระยากลาโหม (และ) เสนาบดีฝ่ายทหารเป็นหลายคน ซึ่งกระทำความผิดมิได้อยู่ในพระราชโอวาท แล้วตรัสให้รีบยกพลทหารไปในเพลากลางคืน และกองทัพมองยาทหารโพธิ์สามต้นรู้ข่าวว่า ทัพหลวงถึงกรุงเทพฯ ก็พ่ายหนี

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันเดือน ๑๒ เพลาเช้า ๓ โมงเศษ เข้าตีค่ายโพธิ์สามต้นฟากตะวันออก (พม่า) แตกหนีเข้าค่าย จึงตรัสสั่งให้ทำบันได จะเข้าตีค่ายด้านตะวันตก ซึ่งพระนายกองอยู่นั้น กองพระยาพิพิธ พระยาพิชัย ทัพจีนเป็นทัพหน้า** เข้าตั้งค่ายประชิด ณ วัดกลาง ห่างค่ายประมาณ ๗-๘ เส้น ด้วยพระเดชเดชานุภาพ ฝ่ายข้าศึกสยดสยอง บันดาลให้กลัวเป็นกำลังต่างคนหนีออกจากค่ายพระนายกองสิ้น พระนายกองสะดุ้งตกใจจึงคิดอ่านให้พระยาธิเบศร์บริรักษ์ผู้เป็นเจ้าพระยาศรีธรรมราชออกมาถวายบังคมสวามิภักดิ์ขอเป็นข้าใต้ละอองฯ

---

* สำนวนความในตอนนี้น่าจะเป็นสำนวนเดิม พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ได้แก้ไขเพิ่มเติมให้สละสลวยขึ้น โดยกล่าวว่า ชวนกันกำเริบอหังการตั้งตัวเป็นใหญ่ ให้รับพระโองการเป็นหมู่เป็นเหล่ากัน

** พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ไม่มีคำว่า ทัพจีน

เชิญเสด็จพระราชดำเนินเข้าไป ณ จวน แล้วตรัสสั่งมิให้ทหารกระทำอันตรายเบียดเบียนแก่ไพร่ฟ้าประชากรทั้งปวง ครั้นตรัสเห็นขัตติวงศาบุราณ เสนาบดี ซึ่งอนาถาได้ความทุกขเวทนาลำบากก็พระราชทานทรัพย์เสื้อผ้าต่าง ๆ แก่พระนายกองและเสนาบดีผู้ใหญ่ผู้น้อยเป็นอันมาก แล้วจึงให้เชิญเสด็จพระบรมศพพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์แห่แหนมา ณ โพธิ์สามต้น ถวายพระเพลิงแล้วพระราชทานฐานาศักดิ์แก่เสนาบดี ให้คงที่อยู่กับพระนายกองดังเก่า

อนึ่งแต่งให้ขึ้นไปเกลี้ยกล่อม ณ เมืองลพบุรีสำเร็จแล้ว ให้รับบุราณขัตติยวงศาซึ่งได้ความลำบาก กับทั้งพระบรมวงศ์ ลงมาทำนุบำรุง ณ เมืองธนบุรี

ลุศักราช ๑๑๓๐ ปีชวด สัมฤทธิศก ทอดพระเนตรเห็นอัฐิกะเฬวรคนทั้งปวง อันถึงวิบัติฉิบหายด้วย ทุพภิกขะ โจระ โรคะ สุมกองอยู่ดุจหนึ่งภูเขา และเห็นประชาชนซึ่งลำบาก อตอยากอาหาร มีรูปร่างประดุจหนึ่งเปรตปีศาจพึงเกลียด ทรงพระสังเวชประดุจมีพระทัยเหนื่อยหน่ายในราชสมบัติ จะเสด็จไปเมืองจันทบูร จึงสมณพราหมณาจารย์ เสนาบดี ประชาราษฎร ชวนกันกราบทูลอาราธนาวิงวอน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมหน่อพุทธางกูรตรัสเห็นประโยชน์ อันจะเป็นปัจจัยแก่พระปรมาภิเษกสมโพธิญาณนั้น ก็รับอาราธนา จึ่งเสด็จยับยั้งอยู่ ณ พระตำหนักเมืองธนบุรี

จำเดิมแต่นั้น ด้วยกำลังพระกรุณาพระราชอุตสาหะในสัตว์โลกและพระพุทธศาสนามิเป็น (อัน) ที่จะบรรทม ทรงเสวยเป็นสุขในพระราชอิริยาบถด้วยขัตติยวงศา สมณาจารย์เสนาบดี อาณาประชาราษฎร ยาจก วณิพก คนโซอนาถา ทั่วทุกเสมามณฑลเกลื่อนกล่นกันมารับพระราชทานมากกว่า ๑๐,๐๐๐ ฝ่ายข้าราชการทหาร พลเรือน ไทย จีนนั้น รับพระราชทานข้าวสารเสมอคนละถังกินคนละ ๒๐ วัน

ครั้งนั้นยังหาผู้จะทำนามิได้ อาหารกันดาร ข้าวสารสำเภาขายถังละ ๓ บาทบ้าง ๑ ตำลึงบ้าง ๑ ตำลึง ๑ บาทบ้าง ยังทรงพระกรุณาด้วยพระปรีชาญาณ อุตสาห์เลี้ยงสัตว์โลกทั้งปวงพระราชทานชีวิตให้คงคืนไว้ได้ และพระราชทานวัตถาลังกาภรณ์เสื้อผ้า เงินตรา จะนับจะประมาณมิได้ จนทุกข์พระทัย ออกพระโอษฐ์ว่า บุคคลผู้ใดเป็นอาทิคือ เทวดา บุคคลผู้มีฤทธิ์มาประสิทธิ์กระทำให้ข้าวปลาอาหารสมบูรณ์ขึ้น ให้สัตว์โลกเป็นสุขได้ แม้นผู้นั้นจะปรารถนาพระพาหาแห่งเราข้างหนึ่ง ก็อาจจะตัดบริจาคให้แก่ผู้นั้นได้ ด้วยความกรุณาเป็นความสัตย์ฉะนี้

ลุศักราช ๑๑๓๐ ปีชวด สัมฤทธิศก โปมัง พม่านายทัพคุมพลทหารพม่าทัพบก ทัพเรือประมาณ ๒,๐๐๐ เศษ ยกเข้ามาอีกครั้งหนึ่ง ตีล่วงมาล้อมค่ายจีนบางกุ้งเข้าไว้จะใกล้เสียอยู่แล้ว ครั้นทราบพระญาณในทันใด วันนั้นดีพระราชหฤทัยประดุจได้พระราชลาภอันอุดมกว่าลาภทั้งปวง จึ่งให้เตรียมพลโยธาทหารทัพเรือประมาณ ๒๐ ลำเศษ แล้วทรงเรือพระที่นั่งสุวรรณมหาพิชัยนาวา สรรพด้วยเครื่องศัสตราวุธ ครั้นได้ศุภมงคลสนิถานกุศลฤกษ์* พระทัยพร้อมด้วยพหิพยันดรราชฤกษ์ ก็ยกพลนิกายโดยทางชลมารค ด้วยอาการอันเร็วรวดดุจพระยาชวันราชหงส์อันนำหน้าสุวรรณหงส์ทั้งปวงไปในราตรีนั้น

ฝ่ายทัพเรือพม่ายกลงมา ตรัสเห็นแล้วก็รีบเรือพระที่นั่งกับทัพทหารทั้งปวง ไล่ตะลุมบอนยิงปืนจ่ารงค์ มณฑก นกสับ คาบศิลา ถูกพม่าล้มตาย พ่ายขึ้นไปถึงทัพใหญ่ จึ่งไล่ขยี้ยิงปืนดับใหญ่ พม่าแตกตื่นล้มตายด้วยฝีมือทหารไทยฟันแทงตายในน้ำเป็นอันมาก บ้างหนีขึ้นบกเล็ดลอดซ่อนเร้นสะดุ้งตกใจ ที่หนีไปแว่นแคว้นแดนเมืองอังวะได้นั้นน้อยนัก ทหารไทยเก็บได้เครื่องศัสตราวุธเรือรบเรือไล่ครั้งนั้นเป็นอันมากพระเกียรติยศก็ลือชาปรากฏดุจพระยาไกรสรสีหราชอันเป็นที่กลัวแห่งหมู่สัตว์จัตุบาททั้งปวง

ครั้งนั้นหมู่คน อาสัจ อธรรม ซึ่งคุมพรรคพวกตั้งอยู่กระทำจารกรรม ณ หัวเมืองเอก โท ตรี จัตวา มิได้เชื่อพระบรมธิคุณ และตั้งตัวเป็นใหญ่นั้น ก็บันดาลให้สยดสยองพองเศียรเกล้าชวนกันนำเอาเครื่องราชบรรณาการต่าง ๆ เข้ามาถวายเป็นอันมาก ทรงพระกรุณาพระราช-ทานเงินทอง เสื้อผ้า ฐานาศักดิ์โดยสมควรคุณานุรูป ให้ตั้งอยู่ในยุติธรรม ขณะนั้นลูกค้าวาณิชได้ทำมาหากิน ไปมาค้าขาย เป็นสุขสมบูรณ์ด้วยอาหารได้บำเพ็ญทัศนบุญ กิริยาวัตถุกุศลต่าง ๆ ฝ่ายสมณก็รับจัตุปัจจัยทานเป็นสุขบริโภค ได้บำเพ็ญสมณธรรมตามสมณกิจ

ลุศักราช...ทรงพระดำริว่า พระพุทธศาสนาจักสมบูรณ์รุ่งเรืองนั้น ด้วยบริษัททั้งสี่ปรนนิบัติตามพุทโธวาทและพระสงฆ์ทุกวันนี้ยังปรนนิบัติพระจัตุปาริสุทธศีลสังวรนั้นมิบริบูรณ์ จึ่งทรงพระกรุณาตั้งพระสังฆราชราชาคณะขึ้นไว้ ให้กำชับว่ากล่าวพระสงฆ์ทั้งปวง แล้วทรงพระราชศรัทธาจ้างให้หมู่เสนา ทหารพลเรือน สร้างพระวิหาร เสนาสนะ กุฎิ มากกว่า ๒๐๐ กุฎิสิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก แล้วจึ่งตรัสพระราชทานโอวาทประกาศไว้ว่า ขอพระผู้เป็นเจ้าทั้งปวงจงตั้งสติอารมณ์ปรนนิบัติตั้งอยู่ในพระจัตุปาริสุทธศีลสังวรวินัยบัญ-

* พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ครั้นได้ศุภมงคลนิทานสกุณฤกษ์

ญัติบริบูรณ์ อย่าให้พระศาสนา (ของ) พระองค์เศร้าหมองเลย แม้นผู้เป็นเจ้าจะขัดสนด้วยจัตุปัจจัยทั้ง ๔ ประการนั้น เป็นธุระโยมจะอุปถัมภ์ ถ้าผู้เป็นเจ้าทั้งปวงมีศีลคุณบริบูรณ์ในพระศาสนาแล้ว แม้นจะปรารถนามังสะรุทธิระโยม ๆ ก็อาจสามารถจะเชือดเนื้อและโลหิตออกบำเพ็ญทานได้

ลุศักราช...ทรงพระดำริว่า พระศาสนาจะวุฑฒิจิรฐิติกาลนั้น เพราะพระปริยัติกุลบุตรเล่าเรียนพระไตรปิฎก จึ่งทรงพระกรุณาให้สังฆการี ธรรมการ ทำสารบาญชีพระสงฆ์ ผู้ใดบอกเล่าเรียนพระไตรปิฎกได้เป็นอันมาก จึ่งทรงถวายไตรผ้าเทศเนื้อละเอียด แล้วพระราชทานจัตุปัจจัยแก่ เถร เณร ตามได้เล่าเรียนมากและน้อย อนึ่งโปรยปรายพระราชทรัพย์และแจกทานแก่ยาจกทุกวันบัณรสี อัฐมี อุโบสถ และตั้งนิตยภัตไว้สำหรับคนโซทั้งปวง

ลุศักราช...เสด็จยกพลนิกรดำเนินทัพสรรพด้วยโยธาทหารใหญ่น้อย ขึ้นไปปราบเมืองพิษณุโลก ถึงตำบลเกยชัยพระยาพิษณุโลกรู้ประพฤติเหตุ แต่งพลทหารให้หลวงโกษายังยกออกมาตั้งรับ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จนำพลทหารทั้งปวงเข้ารณรงค์ข้าศึกครั้งนั้น ฝ่ายข้าศึกยิงปืนมาดังห่าฝน ต้องพระชงฆ์เบื้องซ้ายเลียบตัดผิวพระมังสะไป จึ่งให้ล่าทัพยังกรุงธนบุรี

อนึ่งกรมหมื่นเทพพิพิธซึ่งแตกแก่กองทัพพม่า ณ เมืองปราจีนบุรี แต่ครั้งกรุงเทพมหานครยังมิได้เสียนั้น พาอพยพยกไปตั้งอยู่ ณ ด่านโคกพระยา แขวงเมืองนครราชสีมา จึ่งพระพิมลสงคราม หลวงนรินทร์ เจ้าเมืองปราจีน ไพร่ชาย หญิงประมาณ ๖,๐๐๐-๗,๐๐๐ ยกขึ้นทางด่านจันทึก ฝ่ายพระยานครราชสีมาให้จับฆ่าเสียสิ้น ต้อนเอาครอบครัวเข้าไปไว้ กรมหมื่นเทพพิพิธจึ่งให้หลวงมหาพิชัย ให้นายทองดำเอาหมวกฝรั่ง ๑ เสื้อแพรกระบวนจีน ๑ ผ้าเชียว ๒ ผืน ไปให้พระยานครราชสีมา

ครั้นอยู่ประมาณ ๑๔-๑๕ วัน หลวงพลออกมาทูลว่าพระยานครราชสีมาเกณฑ์เขมร ๔๐๐ จะจับเอาเจ้าส่งลงไป ณ กรุงเทพฯ กรมหมื่นเทพพิพิธจึ่งคิดการจะหนี หม่อมประยงค์ไม่เห็นด้วย ทูลขอเงิน ๕ ชั่ง กับผ้าน้ำกิ่ง ๑๐ พับ ไปแจกนายบ้านทั้ง ๑๒ ตำบล เกลี้ยกล่อมได้คน ๔๕๐ ครั้น ณ วันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๘ ปีจอ อัฐศก จึ่งให้หม่อมประยงค์ หลวงมหาพิชัย หลวงปราบ คุมไพร่ ๓๐ เศษกับพวกชาวบ้านยกเข้าไป รุ่งขึ้นเป็นวันพระ พระยานครราชสีมาจะออกมาทำบุญ ณ วัดบุรณะ ก็ยกเข้าล้อมจวน จับพระยานครราชสีมาได้ฆ่าเสีย แต่หลวงแพ่งน้องพระยานครราชสีมาขึ้นม้าหนีไปได้ จึ่งให้ยิงปืนใหญ่ตามสัญญา แล้วเก็บคนออก

มารับเจ้าเข้าไปอยู่ประมาณ ๕ วัน หลวงแพ่งชักชวนพระพิมายยกมาล้อมเมืองนครราช-สีมา ๆ เกณฑ์ขึ้นรักษาหน้าที่เบาบางนัก รบต้านทานอยู่ ๔ วัน พวกกองทัพหลวงแพ่งตีเข้าได้ทางป้อมวัดพยับ จับเอาหม่อมดารา หม่อมธารา พระพิชัยราชา หลวงมหาพิชัย กับขุนหมื่นนายทัพนายกองฆ่าเสียเป็นอันมาก นายแก่นได้หม่อมอุบล บุตรกรมหมื่นเทพพิพิธเป็นเมีย นายยนได้เสมห้ามเป็นเมีย หลวงแพ่งจะประหารชีวิตกรมหมื่นเทพพิพิธเสีย พระ-พิมายจึ่งพาไปไว้ ณ เมืองพิมาย กรมหมื่นเทพพิพิธกับพระพิมายรักใคร่กันเป็นอันหนึ่งอันเดียว จึ่งตั้งพระพิมายเป็นพระยาศรีสุริวงศ์ นายสา บุตรพระพิมาย เป็นพระยามหามนตรีให้พระยาน้อย น้องพระยามหามนตรี เป็นพระยาวรวงศาธิราช ครั้นอยู่มาพระยาศรีสุริวงศ์พระยามนตรี พระยาวรวงศาธิราช คิดกันจะฆ่าหลวงแพ่งเสีย ขณะนั้นหลวงแพ่งทำบุญให้มีละคร พระยาศรีสุริวงศ์ พระยามหามนตรี พระยาวรวงศาธิราช พาคนมีฝีมือประมาณ ๑๐ คน กับไพร่ ๕๐๐ ลงมา ณ เมืองนครราชสีมา ทั้ง ๓ พระยาเข้านั่งดูด้วยกันกับหลวงแพ่งครั้นได้ทีพระยาศรีสุริวงศ์ฟันหลวงแพ่ง พระยามหามนตรีฟันนายแก่น พระยาวรวงศาฟันนายยนตายทั้ง ๓ คน พวกทหารเมืองพิมายฆ่าฟันทหารเมืองนครราชสีมาตายเป็นอันมาก แล้วพระยาศรีสุริวงศ์ให้พระยาวรวงศาอยู่ ณ บ้านจอหอ รักษาเมืองนครราชสีมา พระยาศรี-สุริวงศ์ พระยามหามนตรี กลับไปอยู่ ณ เมืองพิมาย กรมหมื่นเทพพิพิธก็เป็นเจ้าอยู่เมืองพิมาย จึ่งให้ลงมารับพระนายกองและมองยา ซึ่งอยู่รั้งกรุงนั้นขึ้นไป ณ เมืองพิมาย พระเจ้าอยู่หัวตรัสทราบเหตุ จึ่งเสด็จกรีธาทัพยกขึ้นไป

ฝ่ายกรมหมื่นเทพพิพิธให้พระยาวรวงศา ยกมาตั้งรับ ณ ด่านขุดทดทางหนึ่ง พระเจ้าอยู่หัวดำรัสให้พระราชรินทร์ พระมหามนตรี ยกไปตีพระยาวรวงศาธิราชแล้ว จึ่งเสด็จดำเนินทัพเข้าตีบ้านจอหอ จับได้พระยาศรีสุริวงศ์ พระยามหามนตรี ให้ประหารเสียแต่กรมหมื่นเทพพิพิธนั้น ให้สำเร็จด้วยท่อนจันทน์ตามประเพณี

ฝ่ายพระยาวรวงศาธิราชนั้นแตกหนีไปเมืองเสียมราบ จึ่งดำรัสให้พระราชรินทร์ พระมหามนตรี ยกกองทัพไปตีเมืองเสียบราบได้ แต่พระยาวรวงศาธิราชนั้นหนีสูญไป พระราชรินทร์ พระมหามนตรี จึ่งให้เลิกทัพกลับกรุงธนบุรี ขณะนั้นโปรดให้พระราชรินทร์เป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์ พระมหามนตรีเป็นพระยาอนุชิตราชา จางวางพระตำรวจฝ่ายซ้าย ขวา โดยความชอบ

ณ วันอังคาร ขึ้น ๑ ค่ำ เดือนอ้าย ปีชวด สัมฤทธิศกเพลาย่ำค่ำแล้วทุ่มหนึ่ง มีจันทรุปราคาคาย

วันอังคาร แรม ๔ ค่ำ เดือนอ้าย เพลาเช้าโมงหนึ่งเสด็จออกขุนนาง ดรัสประภาษเนื้อความ จีนเซง* ซื้อทองพระพุทธรูปลงสำเภา พระราชสุจริตปรารภตั้งพระอุเบกขาพรหมวิหารเพื่อจะทำนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนาและอาณาประชาราษฎรนั้นอัศจรรย์แผ่นดินไหวเป็นช้านาน

วันเสาร์ ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๕ จุลศักราช ๑๑๓๐ เพลา ๒ ยาม แผ่นดินไหวอีกครั้งหนึ่ง

วันอาทิตย์ แรม ๖ ค่ำ เดือน ๓ เพลาเช้า ๓ โมงเศษ แขกเมืองลาวหล่มสักมาสู่โพธิสมภาร ถวายช้าง ๑ ม้า ๕

ณ วันอาทิตย์ แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๓ ข้าวสารเป็นเกวียนละ ๒ ชั่ง อาณาประชาราษฎรขัดสน จึ่งทรงพระกรุณาให้ข้าทูลละอองผู้ใหญ่ผู้น้อยทำนาปรัง

ครั้น ณ วันจันทร์ แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๓ ข้าราชการเมืองกัมพูชาธิบดีปากน้ำพุทไธมาศบอกเข้ามา จึ่งทรงพระกรุณาให้กรมท่าไปทำค่ายปากน้ำพระประแดง ท่าจีน แม่กลอง ขณะ (นั้น) โปรดให้พระยาอนุชิตราชา เป็นเจ้าพระยายมราช

ครั้น ณ เดือน ๕ หนูคะนองกินข้าวในยุ้งฉาง และกัดสิ่งของและทรัพย์ทั้งปวงเสีย จึ่งมีรับสั่งให้ข้าทูลละอองฯ และราษฎรดักหนูมาส่งแก่กรมพระนครบาล หนูสงบหายไป

วันจันทร์ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๗ จุลศักราช ๑๑๓๑ ปีฉลูเอกศก หม่อมเจ้าอุบลบุตรกรมหมื่นเทพพิพิธ หม่อมเจ้าฉิม บุตรเจ้าฟ้าจิตร กับนางละคร ๔ คน ผิดกับฝรั่งมหาดเล็ก ๒ คน พิจารณาเป็นสัตย์ แล้วสั่งให้ฝีพายทนายเลือกทำประจาน อย่าให้ดูเยี่ยงกันต่อไปได้ แล้วตัดศีรษะ ตัดแขน ผ่าอกเสียทั้งหญิงทั้งชาย

ณ วันอาทิตย์ แรม ๓ ค่ำ เดือน ๙** ยกกองทัพไปตีนครศรีธรรมราช เจ้าพระยาจักรี พระยายมราช พระอภัยรณฤทธิ์ พระยาเพชรบุรี ๔ ทัพยกก่อน เป็นกองหน้าไปโดยทางสถลมารค ไพร่ ๕,๐๐๐ เศษ ตีล่วงข้ามเมืองไชยาและท่าข้ามไปได้ถึงค่ายท่าหมาก ได้รบกันเป็นสามารถ พระยาเพชรบุรี พระศรีพิพัฒน์ตายในที่รบ และลักษมะ บุตรเจ้าพระยาจักรีนั้น กองทัพลครจับเอาตัวไปได้ แล้วล่าทัพกลับถอยมาอยู่ ณ เมืองไชยา พระยายม-

---

* พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า จีนเส็ง

** พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า วันเสาร์ แรม ๓ ค่ำ เดือน ๘

ราชบอกเข้ามาให้กราบทูลว่า เจ้าพระยาจักรีเป็นกบฏมิเต็มใจทำราชการ จึ่งทรงพระวิจารณ์ด้วยพระปรีชาญาณ ก็ตรัสทราบเหตุว่า ทำการมิตลอดแล้วจึ่งเกิดวิวาทกัน ทั้งนี้เป็นบุรพวาสนาแห่งเราอันจะใช้แต่เสนาบดีไปไม่สำเร็จจึ่งเสด็จพระราชดำเนินไปโดยทางชลมารคกอปรด้วยพลทหาร ๑๐,๐๐๐ เศษ ทรงพระที่นั่งมหาพิชัยสุวรรณนาวา ยาว ๑๑ วา ปากกว้าง ๓ ศอกเศษ พลกระเชียง ๒๘ คน พร้อมด้วยพยุหเสนาโยธา เครื่องศัสตราวุธทั้งปวง

ครั้น ณ วันอาทิตย์ แรม ๓ ค่ำ เดือน ๙ เพลา ๓ โมงเช้า ถึงบางทะลุ เกิดพายุคลื่นลมหนัก เรือรบข้าทหารกองหลวง กองหน้า บ้างแตก บ้างล่ม เข้าแอบบังอยู่ในอ่าว พระเจ้าอยู่หัวให้ปลูกศาลเพียงตา พระราชทานเครื่องกระยาสังเวยบวงสรวงเทพารักษ์ แล้วทรงพระสัตยา-ธิษฐาน เอาพระสัตยบารมีแต่บุรพชาติและปัจจุบันมาเป็นที่ตั้ง ด้วยเดชพระกฤษฎานุภาพคลื่นลมก็สงบสงัดราบลงเป็นมหัศจรรย์ แล้วเสด็จไปในวันนั้น ข้าทูลละอองฯ ตามเสด็จไปด้วยเรืออันน้อย ก็เป็นสุขสบายหาอันตรายมิได้

ครั้น ณ เดือน ๙ ปีฉลู เอกศก เสด็จถึงท่าข้าม ดาวหางขึ้นข้างทิศทักษิณ

ครั้นแรม ๖ ค่ำ เดือน ๑๐ เพลา ๓ โมงเช้า เสด็จเข้าตีเมืองนครศรีธรรมราช เดชะพระบารมีโพธิสมภาร ไพร่ทหารและราษฎร เสนาบดีในกรุงนครศรีธรรมราช บันดาลสยดสยอง (มิ) อาจจะต้านต่อได้ ก็แตกพ่ายหนีไปในเพลานั้น นายคง ไพร่ทหารบ่าวพระเสนาภิมุข เห็นช้างพลายเพชรที่นั่งเจ้าลคร* ผูกเครื่องสับปล่อยอยู่ จึ่งจับมาถวาย พระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นทรงต่อกุญชรหัสดินทร์ช้างต้น พระที่นั่งพลายเพชร เสด็จเข้าเมืองนครศรี-ธรรมราชได้โดยง่าย เสียแต่นายเพชร ทนายเลือก ถูกปืนตายคนหนึ่ง และได้ราชธิดาญาติวงศา และชะแม่พนักงาน หิรัญสุวรรณวัตถาลังกาภรณ์ทั้งปวงเป็นอันมาก และสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวมีชัยชำนะข้าศึกครั้งนั้น ฝ่ายทแกล้วทหาร ทัพบกทัพเรือทั้งปวง ก็ยังมามิได้ทันเสด็จ ด้วยอำนาจพระบารมีก็มีชัยเป็นอัศจรรย์

ครั้นกองทัพบก ทัพเรือ มาถึงพร้อมแล้ว จึ่งมีพระราชโองการดำรัสให้คาดโทษไว้ ตัวเจ้าพระยาลครพาราชบุตรราชธิดา และราชทรัพย์หนีไป ณ เมืองเทพา เมืองตานี ให้เจ้าพระยาจักรี พระยาพิชัยราชาเร่งกองทัพบก ทัพเรือ ติดตามไปจับเจ้าลครจงได้ ถ้ามิได้ จะลงพระราชอาญาถึงสิ้นชีวิต

---

* ต้นฉบับเขียนลคร จึ่งไม่ได้แก้เป็นนครอย่างพระราชพงศาวดารฉบับอื่น

ครั้น ณ วันศุกร์ ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๑๑ เพลาย่ำแล้ว ๒ ทุ่มเศษ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จยกกองทัพไปโดยทางชลมารค โดยลำดับที่ประทับรอนแรมจนถึงเมืองสงขลา น้ำแห้งลงเรือพระที่นั่งจะไปมิได้ เดชะบรมโพธิสมภารบังเกิดน้ำเปี่ยมคลอง มีพรรณฝูงปลาอาหารให้เห็นประจักษ์แก่ข้าทูลละอองทั้งปวง ก็เสด็จด้วยราชานุภาพเป็นอัศจรรย์ยิ่งนัก

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรี แม่ทัพเรือ เจ้าพระยาพิชัยราชาแม่กองทัพบก ยกติดตามเจ้าเมืองลครไปถึงเมืองเทพา จับจีน แขกมาไถ่ถามได้เนื้อความว่า เจ้าเมืองลครหนีไปเมืองตานี เจ้าพระยาจักรีพระยาพิชัยราชาจึ่งมีหนังสือไปถึงพระยาตานี ๆมิอาจขัดไว้ได้จึ่งส่งเจ้าพระยาลครพระยาพัทลุง พระยาสงขลา เจ้าพัทเจ้ากลาง กับทั้งบุตรภรรยามาให้ เจ้าพระยาจักรีจึ่งจำคนโทษทั้งปวงใส่เรือรบมาถวาย ณ เมืองสงขลา

ครั้น ณ วันศุกร์ ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๑๒ * เสด็จพระราชดำเนินกลับมาถึงเมืองนครศรีธรรมราช

ครั้น ณ วันศุกร์ ขึ้น ๒ ค่ำ เดือนยี่ เพลา ๗ ทุ่มเกิดเพลิง ณ เมืองลคร ตำบลนายไก่ ทรงพระกรุณาให้มีกฎประกาศไป มิให้ไพร่ ทหารจีน** ทั้งปวงฆ่าโค กระบือ และข่มเหงสมณชีพราหมณ์ อาณาประชาราษฎร ฝ่ายฝีพาย ทนายเลือกซึ่งตามเสด็จครั้งนั้น ได้ลาภสักการเป็นอันมาก ทรงพระกรุณาให้เล่นให้สนุก แล้วให้กำถั่วหน้าพระที่นั่งกระดานละ ๕๐ ชั่งบ้าง ๑๐๐ ชั่งบ้าง สนุกปรากฏกว่าทุกครั้ง แล้วทรงพระราชศรัทธาให้สังฆการี ธรรมการนิมนต์ภิกษุ เถร เณร รูปชี ในนอกเมืองนครศรีธรรมราชมาพร้อม พระราชทานข้าวสารองค์ละถัง เงินองค์ละ ๑ บาท ที่ขาดผ้าสบงจีวรก็ถวายไตรจีวร แล้วแจกยาจกวณิพกเสมอคนละ ๑ สลึง ทุกวันพระอุโบสถ ทรงพระกรุณาจ้างข้าทูลละอองฯ ให้สถาปนาบูรณะปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ พระวิหารการเปรียญ พระระเบียง ศาลากุฎี สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก ให้ตั้งการสมโภชพระสารีริกบรมธาตุสรรพด้วยสมโภชแล้วให้ปรึกษาโทษเจ้าเมืองลคร เสนาบดีปรึกษาโทษถึงตาย ทรงพระกรุณาไม่เห็นด้วย ให้จำคงเจ้าลครไปให้ถึงกรุงเทพฯ จึ่งปรึกษากันใหม่ แล้วตั้งหม่อมเจ้าดาราสุริวงศ์ พระเจ้าหลานเธอ ไว้ครองนครศรีธรรมราช และให้พระราชสุภาวดี (พระ) ศรีไกรลาศ อยู่ช่วยราชการ

อนึ่งทรงพระกรุณาให้ราชบัณฑิตจัดพระไตรปิฎกลงบรรทุกเรือเข้ามากรุงเทพฯ แต่พอจำลองได้ทุกพระคัมภีร์แล้ว จึ่งจะเชิญออกมาส่งไว้ดังเก่า และพระอาจารย์ศรีซึ่งแตก

---

* พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า วันศุกร์ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๑๒

** พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ทหารไทยจีนทั้งปวง

หนีออกไปอยู่ ณ เมืองนครศรีธรรมราชนั้น ให้นิมนต์เข้ามากับสานุศิษย์ด้วย

ลุศักราช ๑๑๓๑ ปีฉลู เอกศก เสด็จดำเนินทัพกลับมาเมืองธนบุรี จึงตั้งพระอาจารย์ศรีเป็นพระสังฆราช แล้วทรงพระกรุณาจ้างให้ช่างจาร ๆ พระไตรปิฎกทั้งจบ สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมากฝ่ายเจ้าลครนั้นพระราชทานโทษให้รับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัจจา ตั้งแต่นั้นมาพระศาสนาก็ค่อยฟุ้งเฟื่องขึ้นได้ดังเก่า พระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระวัฒนาการจำเริญพระปรีชาญาณและพระกฤษฎานุภาพยิ่ง ๆ ขึ้นไป

จนถึง ลุศักราช ๑๑๓๒ ปีขาล โทศก วันพุธ แรม ๔ ค่ำ เดือน ๘ จะยกกองทัพไปปราบคนอาสัตย์อาธรรมฝ่ายเหนือ ด้วยอ้ายเหล่าร้ายนั้นยกลงมาลาดตระเวน ตีเอาข้าวปลาอาหาร เผาบ้านเรือนเสียหลายตำบล ไพร่พลหัวเมืองได้ความแค้นเคืองขัดสนนัก เหตุฉะนี้จึงให้เจ้าพระยาพิชัยราชาถือพล ๕,๐๐๐ ยกไปทางตะวันตก เจ้าพระยายมราชถือพล ๕,๐๐๐ เข้ากันเป็นคน ๑๐,๐๐๐ สรรพด้วยเครื่องศัสตราวุธทั้งปวง

ครั้นลุศักราช ๑๑๓๒ ปีขาล โทศก วันเสาร์ แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๘ เพลาเช้าโมงเศษเป็นมหาพิชัยฤกษ์ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จจากเมืองธนบุรีไปโดยทางชลมารค ทรงนาวาพระที่นั่งพร้อมด้วยหมู่พลพยุหโยธา เสนาข้าทหารทั้งปวงประมาณ ๑๒,๐๐๐ ครั้งนั้นข้าวแพงเกวียนละ ๓ ชั่ง ด้วยเดชะพระบารมีบรมโพธิสมภาร กำปั่นข้าวสารมาแต่ทิศใต้ ก็ได้เกณฑ์ให้กองทัพเหลือเฟือแล้วได้ทรงพระบริจาคทานแก่สมณชีพราหมณ์ ยาจกวณิพก และครอบครัวบุตรภรรยาข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวง แล้วแขกเมืองตรังกานูและแขกเมืองยายกะตรา เอาปืนคาบศิลาเข้ามาถวาย ๒,๒๐๐ บอก ขณะเมื่อเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปนั้นประทับแรม ณ เมืองนครสวรรค์ ๒ เวร แล้วยกขึ้นไปชาละวัน ประทับแรมเวรหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันเสาร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๙ ยกไปประทับแรมปากน้ำพิง เพลาประมาณยามหนึ่งเข้าตีเมืองพิษณุโลกได้ อ้ายหลวงโกษายังคิดมิชอบ หนีออกจากเมืองขึ้นไปตั้งค่ายรับอยู่ ณ ตำบลโทก แล้วเลิกหนีไป

ครั้น ณ วันเสาร์ แรม ๔ ค่ำ เดือน ๙ เสด็จเข้าไปนมัสการพระชินราช ชินศรี พระศรีลา* ก็ทรงพระโสมนัสปรีดาปราโมทย์เลื่อมใสศรัทธา เปลื้องพระภูษาจากพระองค์ทรง

---

*พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า พระศรีสากยมุนี ถ้าเป็นพระศรีสากยมุนีองค์ที่อยู่ที่วัดสุทัศน์ในปัจจุบันนี้ ก็ไม่ได้อยู่ที่เมืองพิษณุโลก แต่อยู่ที่เมืองสุโขทัย

พระชินราชเจ้า เสด็จแรมท่าทัพบกฝ่ายตะวันออกอยู่ ๙ เวร พอเจ้าพระยายมราช* ขึ้นไปถึง จึ่งพระราชทานข้าวปลาอาหาร น้ำสุราอาพัดให้พร้อมแล้ว สั่งให้ทัพบกยกเร่งรีบขึ้นไปติดเมืองสวางคบุรี แล้วตรัสว่า เราจะยกทัพเรือขึ้นไป บัดนี้น้ำยังน้อยนัก ตลิ่งยังสูงอยู่ อ้ายเหล่าร้ายจะได้ทั้งท่วงทีล้อมยิงเอา แต่ทว่าไม่ช้าดอก แล้วพอทัพบกยกข้ามแม่น้ำน้อยเสียได้ ๓ วัน น้ำก็จะเกิดมากขึ้น เดชะพระบารมีบรมโพธิสมภาร ครั้นถึง ๓ วันน้ำเกิดมากขึ้นเสมอตลิ่งบ้าง ลบตลิ่งบ้าง ประดุจตรัสไว้นั้น จำเดิมแต่นั้น กองทัพบก ทัพเรือ ทั้งปวงได้แจ้งเหตุ แล้วก็ยกมือขึ้นกราบถวายบังคม เอาพระเดชเดชานุภาพปกเกล้า มีน้ำใจมิได้ย่อท้อต่อการณรงค์ อาจที่จะสู้หมู่ปัจจามิตรข้าศึก ด้วยเห็นพระบารมีเป็นแท้

วันอาทิตย์ แรม ๗ ค่ำ เดือน ๙ เพลาสองโมงเช้า ยกทัพหลวงจากเมืองพิษณุโลกโดยทางชลมารค ประทับรอนแรมไปได้ ๓ เวร พบผู้ถือหนังสือบอกกองหน้า ใจความว่าได้เมืองฝางแล้ว แต่อ้ายซึ่งคิดมิชอบนั้นหนีไป ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงยังติดตามอยู่ ก็เสด็จรีบไปทั้งกลางวันกลางคืน ถึงพระตำหนักค่ายหาดสูง ให้นายทัพนายกองเกณฑ์กันไปติดตามอ้ายเรือนฝาง และนางพระยาช้างเผือกให้ได้

ครั้น ณ วันอาทิตย์ แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๙ หลวงคชศักดิ์** กองพระยาอินทรวิชิตจับได้นางพระยามงคลเศวตคชสาร ศรีเมืองต่อประเสริฐ นำมาทูลเกล้าฯ ถวาย ทรงพระกรุณาพระราชทานบำเหน็จโดยสมควร

ครั้น ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๑๐ เสด็จยกพลพยุหโยธาทัพหลวงโดยทางชลมารค ไปตำบลน้ำมืด จึ่งดำรัสให้ตั้งด่านทางชั้นนอก ตั้งเกลี้ยกล่อมลาดตระเวนสืบสาวเอาตัวอ้ายเรือนฝางให้จงได้ แล้วเสด็จพระราชดำเนินมาตำหนักหาดสูง

ครั้นรุ่งขึ้นวันเสาร์ แรม ๕ ค่ำ เดือน ๑๐*** สั่งให้แต่งกฎประกาศกองทัพบก ทัพเรือไทยจีนทั้งปวง อย่าให้ข่มเหงริบราษฎรชาวบ้าน และฆ่าโคกระบือ อนึ่ง นายทัพนายกองใดได้ปืนและช้างพังพลายใหญ่ ได้ศอกได้นิ้ว รูปดีรูปกลาง ก็ให้ส่งเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย

วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๑๐**** เสด็จอยู่ ณ พระตำหนักค่ายหาดสูง แขกเมืองตานีเข้ามาสู่พระบรมโพธิสมภารถวายดอกไม้ทองเงิน และแขกเมืองยายกะตราถวายปืน ๑๐ บอก

*พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า พระยายมราช

**พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า หลวงคชชาติ

***พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)ว่า วันเสาร์ เดือน ๑๐ แรม ๔ ค่ำ

**** พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีว่า เดือน ๑๑

วันอังคาร ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีขาล โทศก ทรงพระกรุณาให้นิมนต์พระสงฆ์ฝ่ายเหนือมาพร้อมกันหน้าพระที่นั่งขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารพลเรือนเฝ้าพร้อมกัน จึงดำรัสปรึกษาพระสงฆ์บรรดาอยู่ฝ่ายเหนือนี้ เป็นพรรคพวกเพื่อนอ้ายเรือนฝางย่อมคิดถือปืนรบศึก ฆ่าคนปล้นเอาทรัพย์สิ่งของและกินสุรา ซ่องเสพด้วยสีกา ให้ขาดจากสิกขาบทจัตุปาราชิก เป็นลามกอยู่ในพระศาสนาฉะนี้ จะไว้ใจมิได้ อนึ่งพระสงฆ์ฝ่ายใต้ฝ่ายเหนือ ก็จะแปลกปลอมกันอยู่ มิรู้ว่าองค์ใดดีชั่ว จะได้กระทำสักการบูชาให้เป็นผลานิสงส์แก่ตนแก่ท่าน และให้พระสงฆ์ว่าแต่ตามสัตย์ตามจริง ถ้าได้ผิดในจัตุปาราชิกแต่ประการใดประการหนึ่ง จะพระราชทานผ้าให้สึกออกทำราชการ ที่มิรับนั้นจะให้ดำน้ำนาฬิกา ๓ กลั้น ถ้าชนะจะให้เป็นเจ้าอธิการ ราชาคณะฝ่ายเหนือ โดยสมควรแก่คุณความรู้ ที่แพ้นาฬิกานั้นจะให้ลงพระราช-อาญา แล้วสักข้อมือ มิให้บวชได้อีกเลย ถ้าเสมอนาฬิกา จะพระราชทานผ้าไตรให้บวชใหม่ ถ้าไม่รับแต่เดิม จะให้ลงดำน้ำกลับคำว่าได้ทำผิด จะให้ลงพระราชอาญาประหารชีวิตเสีย

อนึ่งเมื่อพระสงฆ์จะลงดำน้ำ ให้ตั้งศาลกั้นม่านดาดเพดานแต่งเครื่องพลีกรรมเทพ-ยดาพร้อมแล้ว ทรงพระอธิษฐาน ให้พระบารมีนั้นช่วยอภิบาลรักษาพระสงฆ์ทั้งปวงภิกษุองค์ใดมิได้ขาดสิกขาบทจัตุปาราชิก ขอให้พระบารมีโพธิญาณของโยม และอานุภาพเทวดาอันศักดิ์สิทธิ์ช่วยอภิบาลบำรุงรักษาพระผู้เป็นเจ้าอย่าให้แพ้แก่นาฬิกาได้ ถ้าและภิกษุรูปใดศีลวิบัติด้วยจัตุปาราชิกจงสังหารให้แพ้แก่นาฬิกา ให้เห็นประจักษ์แก่ตาโลก เดชะพระบารมีสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ครั้งนั้นพระสงฆ์ที่มีศีลบริสุทธิ์ก็ชนะแก่นาฬิกา หาอัน-ตรายมิได้ ที่ภิกษุทุศีลนั้นก็แพ้นาฬิกาเห็นประจักษ์แก่ตาโลกทั้งปวง พระสงฆ์ดำน้ำครั้งนั้นชนะบ้างเสมอบ้าง แพ้บ้าง เสนาบดีทั้งปวง ก็กระทำตามรับสั่งโดยสมควรแก่คุณและโทษ ผ้าไตรที่พระสงฆ์สึกนั้น ให้เผาทำเป็นสมุกไปทาพระมหาธาตุเมืองฝาง แล้วทรงพระกรุณาให้เย็บผ้าจีวรให้ได้ ๑,๐๐๐ ไตร จะบวชพระสงฆ์ไว้ฝ่ายเหนือ แล้วให้ลงมาอาราธนารับพระสงฆ์ราชาคณะและอันดับ ๕๐ รูป ณ กรุงธนบุรี ขึ้นไปบวชพระสงฆ์ไว้ทุกหัวเมือง แล้วพระราชทานราชาคณะไว้ให้อยู่สั่งสอนพระสงฆ์ฝ่ายเหนือ พระพิมลธรรมอยู่เมืองฝาง พระธรรมเจดีย์อยู่ทุ่งยั้ง พระธรรมราชา (พระ) เทพกระวีอยู่เมืองสวรรคโลก พระธรรมอุดมอยู่เมืองพิชัย พระโพธิวงศ์อยู่เมืองพระพิษณุโลก

วันศุกร์ แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๑๐* เสด็จพระราชดำเนินไปยังเมืองสวางคบุรี สมโภชพระธาตุ ๓ เวร แล้วเปลื้องพระภูษาออกจากพระองค์ทรงพระบรมธาตุ แล้วให้บูรณะปฏิสังขรณ์พระอารามและพระบรมธาตุให้บริบูรณ์ดังเก่าจึงเสด็จพระราชดำเนินไปสมโภชพระ (บรมธาตุ) ณ ทุ่งยั้ง ๓ เวร แล้วเสด็จไปสมโภชพระบรมธาตุเมืองสวรรคโลก

ครั้น ณ วันศุกร์ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ สมโภชพระ (บรมธาตุ) เมืองพิษณุโลก ๓ เวร แล้วตั้งข้าหลวงเดิมซึ่งมีความชอบในการสงคราม ให้รั้งเมือง ครองเมือง ตามฐานานุกรมลำดับ พระยาพิชัยราชาเป็นเจ้าพระยาสวรรคโลก พระยายมราชเป็นเจ้าพระยาสุรศรี รั้งเมืองพิษณุโลก พระศรีราชเดโช รั้งเมืองพิชัย พระท้ายน้ำ รั้งเมืองสุโขทัย เจ้าพระยาอนุรักษ์-ภูธร รั้งเมืองนครสวรรค์ พระยาอภัยรณฤทธิ์ไปเป็นเจ้าพระยายมราชให้ว่าที่สมุหนายกด้วย แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับลงมายังกรุงธนบุรี

วัน ๓ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๓๒ ปีขาล โทศก จะยกทัพหลวงขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ เหตุพม่าเหล่าร้ายเมืองเชียงใหม่ยกกองทัพลงมาตั้งค่ายล้อมเมืองสวรรคโลกไว้ ได้ยุทธนาการรบกันสามารถ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาให้มีตราขึ้นไปถึงเมืองพิษณุโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย ให้ยกไปช่วยรบ พม่าก็แตกเลิกหนีไป อาศัยเหตุฉะนี้ จึงยกพลพยุหโยธาทัพหลวงทั้งนายไพร่ ไทย จีน แขก ฝรั่ง ๑๕,๐๐๐ สรรพด้วยปืนใหญ่น้อยและเครื่องศัสตราวุธทั้งปวง พระเจ้าอยู่หัวทรงนาวาพระที่นั่งกราบเสด็จโดยทางชลมารคขึ้นไปประทับ ณ พระตำหนักหาดทราย หน้าเมืองพิชัยฟากตะวันออก เมืองชัยกับพรรคพวกลาวมีชื่อสมัครเข้ามาทำราชการ ทรงพระกรุณาตั้งให้เป็นพระยาศรีสุริวงศ์ แล้วสั่งให้เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยามหามนตรี** อยู่รักษาเรือพระที่นั่งและเรือข้าทูลละอองทั้งปวง ณ เมืองพิชัย แล้วยกพลนิกรโยธาทัพหลวงโดยทางสถลมารค ประทับรอนแรมไปหลายเวร ถึงตำบลกุ่มเหลือง จึงหยุดประทับแรมอยู่พระตำหนักค่ายมั่นแทบเชิงม้าพลาด ครั้งนั้นเทศกาลคิมหันตฤดูกันดารด้วยน้ำนักผู้มีชื่อซึ่งเป็นมัคนายกนำมรรคานั้นกราบทูลว่าแต่เชิงเขาข้างนี้จะไปลงเชิงเขาข้างหน้าโพ้น ระยะทาง ๓๐๐ เส้นกันดารน้ำนัก ดำรัสว่า อย่าปรารมภ์เลย เป็นภารธุระแห่งเรา ค่ำวันนี้อย่าตีฆ้องยาม จงกำหนดนาฬิกาไว้ เพลา ๕ ทุ่ม จะให้ฝนตกลงจงได้ แล้วจึงตรัสสั่งเจ้าพระยาสรรพประสิทธิ์ให้ปลูกศาลเทพารักษ์เพียงตา

---

*พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า เดือน ๑๑

** พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า เจ้าพระยามหาราชา

กระทำพลีกรรมบวงสรวง เสร็จแล้วทรงพระสัตยาธิษฐาน เอาพระบารมีโพธิสมภารซึ่งได้สันนิตยาการมาแต่อดีตชาติและปัจจุบันนั้น เป็นที่พึ่งพำนักแก่ไพร่พลทั้งปวง วันนั้นอากาศปราศจากเมฆและฟ้าลม เห็นผ่องแผ้วเป็นปรกติ เดชะอานุภาพกำลังพระอธิษฐานบารมีและเทวานุภาพ ถึงเพลา ๔ ทุ่ม ๘ บาทก็บันดาลฝนตกลงหนัก น้ำนอง ขอนไม้ในป่าก็ลอยไหลไปเป็นอัศจรรย์ยิ่งนัก ครั้นเพลาเช้า ก็เสด็จดำเนินพลประทับรอนแรมไปจนใกล้เมืองเชียงใหม่ พม่าและลาวแต่งกองทัพออกรับ ฝ่ายทัพหน้าก็ตีทัพพม่าแตกเลิกถอยไปจนกำแพง แล้วก็ตั้งค่ายรายล้อมไว้

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวสถิตอยู่ ณ พระตำหนักค่ายในกำแพงดิน แล้วสั่งให้นายทัพนายกองทั้งปวงเข้าปล้นปืนในเพลา ๓ ยามเศษ เพื่อจะฟังกำลังข้าศึก ได้รบกันกับพม่าสามารถ จวนรุ่งไปเข้ามิได้ ถอยออกมา จึ่งตรัสว่า อันเมืองเชียงใหม่นี้ต้องทำนายอยู่ คำปรัมปราเล่าสืบมาว่า กษัตริย์พระองค์ใดยกทัพไปตีเมืองเชียงใหม่นั้นครั้งเดียวมิได้ ต่อยกไปเป็นคำรบสองจึ่งได้ถ้าจะหักหาญบุกรุกเอาด้วยกำลังกล้าบัดนี้ก็จะได้แต่จะเสียไพร่พลมากและยกมาบัดนี้เหมือนจะดูท่วงทีท่าทางและกำลังข้าศึก ก็ได้เห็นประจักษ์แล้ว ถ้ายกมาครั้งหลังเห็นได้ถ่ายเดียว จึ่งให้ถอยทัพหลวงล่วงมาเวรหนึ่ง* ก็เลิกเลื่อนถอยมาตาม

ฝ่ายพม่าก็ยกกองทัพลัดเลาะป่าสกัดตามยิงลงมา ไพร่พลก็ตื่นแตกระส่ำระสายถอยย่อยนมาจนถึงทัพหลวง อันประทับรับอยู่ ณ เขาช่องแคบนั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเห็นดังนั้น จึ่งเสด็จทรงพระแสงพิฆาตประหาร** ต้อนโยธาทั้งปวงให้กลับรบพม่าตะลุมบอนฟันแทงกันเป็นสามารถ พม่าล้มตายเป็นอันมาก แตกกระจัดกระจาย ก็เสด็จกลับลงมาถึงกรุงธนบุรีด้วยสวัสดิภาพ

วัน ๗ ค่ำ ลุศักราช ๑๑๓๒ ปีขาล โทศก ทรงพระวิจารณ์ว่า เมืองเก่านี้น้อยนักไพร่พลสิมาก เกลือกมีการสงครามมาหาที่มั่นผู้คนจะอาศัยมิได้ จึ่งทรงพระกรุณาให้ข้าทูลละอองฯฝ่ายทหารพลเรือนทำค่ายด้วยไม้ทองหลางทั้งต้น เป็นที่มั่นไว้พลางก่อน จึงจะก่อกำแพงเมื่อภายหลัง ให้ทำค่ายตั้งแต่มุมกำแพงเมืองเก่าไปจนวัดบางว้าน้อย วงลงไปริมแม่น้ำใหญ่ แล้วขุดคูน้ำรอบพระนคร เอามูลดินขึ้นถมเป็นเชิงเทินตามริมค่ายข้างใน เดือนหนึ่งสำเร็จการ

---

* ข้อความต่อจากนี้คงจะตกไป เพราะอ่านไม่ได้ความ ในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)มีข้อความต่อจากนี้ว่ากองทัพทั้งปวง ก็เลิกเลื่อนถอยมาตาม

** พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า พระแสงดาบ

วันอาทิตย์ แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ตรีศก เพลาเช้าโมง ๕ บาท ได้พิชัยฤกษ์ เสด็จลงพระที่นั่งสำเภาทอง ยกทัพหลวงออกจากเมืองธนบุรี ไปทางปากน้ำเจ้าพระยา เรือรบ ๒๐๐ ลำ เรือสำเภาทอง ๑๐๐ ลำ พลทหารไทยจีน ฝรั่ง เป็นคน ๑๕,๐๐๐ สรรพด้วยเครื่องศัสดราวุธทั้งปวง เดชะบรมโพธิสมภาร คลื่นลมร้ายในพระมหาสมุทรก็บันดาลสงบเป็นปรกติ เสด็จไป ๕ เวร ประทับปากน้ำจันทบูร จึ่งให้พระยาโกษาเป็นแม่ทัพบก ยกไปตีกะโพงโสมและกองกุด แล้วเสด็จไป ๖ เวร วันพฤหัสบดี ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึงปากน้ำพุทไธมาศ สถิต ณ ตึกจีนฟากตะวันตกเฉียงใต้ จึ่งให้มีหนังสือพระยาพิชัยไอศวรรย์ กองทัพหน้าให้ญวนมีชื่อตีกะโพงโสมซึ่งจับได้มานั้น ถือเข้าไปถึงพระยาราชาเศรษฐีว่า สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวยกกองทัพบก ทัพเรือมานี้ พระราชประสงค์จะเสกพระองค์รามราชาให้ครองเมืองกรุงกัมพูชาธิบดี แล้วจะเอาตัวเจ้าจุ้ย เจ้าเสลัง และข้าหลวงชาวกรุงซึ่งไปอยู่เมืองใด ๆ จงสิ้น ถ้าและพระยาราชาเศรษฐีมิได้ภักดีด้วย เห็นว่าจะต้านทานได้ก็ให้แต่งการป้องกันเมืองจงสรรพ ถ้าเห็นว่าจะสู้มิได้ก็ยังทรงพระกรุณาโปรดอยู่ให้ออกมากราบถวายบังคมเราจะช่วยทำนุบำรุง ถึงว่าแก่แล้วจะมามิได้ ก็ให้แต่งหุเอี๋ย บุตรออกมาถวายบังคมจงฉับพลัน ถ้าช้าอยู่จะทรงพระพิโรธฆ่าเสียให้สิ้น พระยาราชาเศรษฐีจึ่งให้หนังสือตอบออกมาว่า ซึ่งให้หนังสือมาถึงข้าพเจ้า ๆ ขอบใจนัก จะหาขุนนางมาปรึกษาให้พร้อมกันก่อน ถ้าประนอมพร้อมกันแล้วจึ่งจะบอกไปให้แจ้ง และพระยาราชาเศรษฐีก็มิได้ให้ผู้ใดออกมา

จึ่งมีราชบัญชาดำรัสสั่งกรมอาจารย์ ให้จัดกันที่กล้าหาญ เข้าปล้นเมืองทั้งนายไพร่ได้ ๑๑๐ คน จึ่งให้เกณฑ์ทหาร ๒,๔๐๐ เข้าสมทบ แล้วพระราชทานฤกษ์และอุบายให้ปล้น ในเพลา ๒ ยามนั้นก็ปีนกำแพงเข้าไปได้ จุดเพลิงขึ้นสว่างรุ่งเรือง ได้ยุทธนาการรบกันกับญวนซึ่งอยู่ในเมืองนั้นช้านาน และนายทัพนายกองรี้พลทั้งปวง ซึ่งตั้งค่ายรายล้อมอยู่นั้น จะบุกรุกเข้าไปช่วยก็มิได้ ด้วยญวนยังรักษาหน้าที่ยิงรบอยู่ ไพร่พลทั้งปวงก็อิดโรยลง เดชะบรมโพธิสมภารบันดาลดลจิตโยธาหาญทั้งปวง ให้สำคัญว่าเสด็จไป ก็มีน้ำใจองอาจกล้าหาญยิ่งนัก ดีกะโจมเข้าไปทั้งบก เรือ จีน ญวน ซึ่งรักษาหน้าที่ก็แตกหนีไป

พอรุ่งขึ้นวันจันทร์ ขึ้น ๑๒ ค่ำ* เดือน ๑๒ เสด็จเข้าไปสถิตในพระราชวังราชาเศรษฐี จึ่งตรัสถามพระยาประสิทธิ์พระธรรมอาจารย์** อาจารย์จันว่า เมื่อคุมทหารเข้าหักค่ายนั้น

---

* พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ขึ้น ๑๑ ค่ำ

** พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่าพระญาณประสิทธิ พระสุธรรมาจารย์

เข้าข้างด้านใด อาจารย์ทั้ง ๓ ให้การมิได้ต้องกัน จึ่งเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรดูทหารเข้านั้น เห็นผิดด้วยพระราชดำริ ดรัสว่าข้าศึกหนีไปได้ด้วยเข้าผิดกับรับสั่ง ถ้าต่อสู้ก็จะเสียราชการ จึ่งให้ลงพระราชอาญาทั้งนายและไพร่ ซึ่งมีความชอบหักค่ายเข้าได้นั้น พระราชทานเงินเป็นบำเหน็จทั้งนายไพร่เป็นเงิน ๓๒๕ ชั่ง แล้วให้มีกฎหมายประกาศห้ามอย่าให้ริบราชบาทว์ จีน ญวน ชาวเมือง ให้ค้าขายตามภูมิลำเนาแต่ก่อน แล้วพระราชทานตั้งพระยาพิพิธ ผู้ช่วยราชการโกษาธิบดี เป็นพระยาราชาเศรษฐี รั้งเมืองพุทไธมาศ

แล้วยกทัพหลวงจากปากน้ำพุทไธมาศไปตีกรุงกัมพูชาธิบดีเสด็จโดยทางสถลมารคประทับรอนแรมรายทางขึ้นไปจนถึงพนมเพ็ง เจ้าพระยาจักรีลงมาจากกัมพูชาธิบดี กราบบังคมทูลว่า พระองค์อุไทยยกหนีไปตั้งอยู่บ่อพนมแล้ว ครั้นทรงฟัง จึ่งสั่งให้เจ้าพระยาจักรียกไปตามในวันนั้น ครั้นเพลาบ่าย ๓ โมงเศษ ยกทัพหลวงตามไป เพลาประมาณยาม ๑ ก็ได้ทรงฟังหนังสือบอกเจ้าพระยาจักรีว่า ญวนลูกหนายมารับพระองค์อุไทยไปแล้ว จึ่งหยุดประทับอยู่ ณ เรือพระที่นั่งหน้าบ้านดำหนักเวร ๑ เพลาเช้ายกกลับคืนมาถึงปากคลองมักสาพบครัวเขมรตั้งอยู่เป็นอันมาก สั่งให้ทหารเข้าตี ได้ครอบครัวและเรือเป็นอันมาก แล้วยกมาประทับเกาะพนมเพ็ง พระองค์รามราชาลงมาเฝ้า ทรงพระกรุณาพระราชทานฉลองพระ-องค์ทรงประพาสสำหรับราชบริโภค ปืนใหญ่น้อย และครัวเขมรซึ่งได้มานั้นแก่พระองค์รามให้เป็นใหญ่ในกัมพูชาธิบดี ให้พระยายมราช พระยาโกษา อยู่ช่วยราชการกว่าจะสงบก่อนแล้วยกกลับมาถึงท้องจีนจง น้ำในคลองนั้นตื้นเรือครัวใหญ่จะไปมิได้ จึ่งให้ทดน้ำทั้งกลางวันกลางคืน เรือทั้งปวงจึงไปได้พร้อมกัน ฝ่ายจีนทั้งปวงซึ่งเคยไปมาแต่ก่อน ก็สรรเสริญว่าเดือนอ้ายนี้น้ำแห้งคลองขาดทีเดียว จะไปมาได้เหมือนฉะนี้หามิได้ นี่อาศัยบุญญานุภาพพระเจ้าอยู่หัวมากนักจึ่งไปมาได้สะดวกในเทศกาลนี้

วันจันทร์ ขึ้น ๓ ค่ำ เดือนอ้าย เพลาบ่ายถึงปากน้ำพุทไธมาศ สถิตพระราชวัง ให้นิมนต์พระสงฆ์ในจังหวัดแขวงเมืองพุทไธมาศเข้ามาถวายจีวร แล้วเสด็จไป ณ วัดญวนถวายนมัสการรูป (พระ) พุทธประติมากร ฝ่ายพระสงฆ์ญวนสวดมนต์ให้ทรงฟัง จึ่งมีพระราชบริหารให้โอวาทโดยภาษาญวน ให้ตั้งอยู่ในวินัยสิกขา อย่าคบหาส้องเสพย์ด้วยสีกาให้อุตสาห์ทำนุบำรุงพระศาสนาให้รุ่งเรืองสืบไป

ลุศักราช ๑๑๓๓ ปีเถาะ ตรีศก ถึงกรุงธนบุรี

ครั้นปีมะโรง จัตวาศก โปสุพลายกกองทัพมาตีเมืองพิชัย ตั้งค่ายมั่น ณ วัดเอกา เจ้าพระยาสุรศรี พระยาพิชัย ออกรบตะลุมบอนบุกบั่นกันเป็นสามารถ พม่าต้านทานมิได้ก็แตกพ่ายหนีไป

ครั้นปีมะเส็ง เบญจศก ให้สักเลกสังกัดสมพันหมายหมู่ท้องมือ

ศักราช ๑๑๓๖ ปีมะเมีย ฉ(ศก) วันอังคาร แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๑๒ เสด็จยกทัพหลวงขึ้นไปปราบเมืองเชียงใหม่โดยทางสถลมารค ทรง (เรือ) พระที่นั่งกราบยาว ๑๓ วา พลพาย ๔๐ ยกเป็นกระบวนพยุหบาตรา พลทหาร ๑๕,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๑๐๘ ม้า ๑๐๐ กองทัพฝ่ายเหนือ ๑๐ หัวเมือง คอยรับเสด็จอยู่บ้านระแหง นายไพร่ ๒๒,๐๐๐

วันพุธ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือนอ้าย เสด็จถึงเมืองกำแพงเพชรแล้วยกไปพระตำหนักบ้านระแหง ประทับแรมสวนมะม่วง เจ้าพระยายมราช ผู้ว่าที่สมุหนายก เป็นทัพหน้า ตั้งอยู่ ณ เมืองเถิน จึ่งโปรดให้กองทัพหัวเมืองและกรุงขึ้นไปเข้ากองเจ้าพระยายมราชยกขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ ขุนอินทคีรี ชาวด่านระแหง นำครัวไทย มอญ ลาว ซึ่งหนีมาแต่เมืองเมาะตะมะเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร จึ่งตรัสถามว่า พระเจดียฐานอันชื่อตะเกิง ณ เมืองเมาะตะมะนั้น ยังปรกติอยู่หรือ สมิงสุรายกลันกราบทูลว่า ยังปรกติอยู่ แล้วตรัสถามถึงพระมหาธาตุย่างกุ้งว่า ยอดนภศูลหักพับลงมานั้น ยกขึ้นได้แล้วหรือ ทูลว่า พม่าให้ลงมาปฏิสังขรณ์ ๓ ปีแล้ว ยกขึ้นยังมิได้ ตรัสถามว่า นางรามัญบุตรคนเขี้ญใจอายุได้ ๑๔-๑๕ ปี รู้อรรถธรรม เกิดในเมืองเมาะตะมะ ยังมีจริงหรือ สมิงสุรายกลันทูลว่าจริง แต่ยังมิได้ถวายขึ้นไปกรุงรัตนอังวะ อนึ่งเพลาบ่ายให้พระยาอภัยรณฤทธิ์ ผู้ว่าที่กรมเมือง ลงไปขัดทัพอยู่ ณ ท่าดินแดง

ณ วันศุกร์ แรม ๕ ค่ำ เดือนอ้าย เพลาเช้า มหาวัสสาการบันดาลตกเป็นมหาวิชัยฤกษ์ ตรัสให้ยกพลนิกายโยธาทัพสรรพด้วยหมู่เสวกามาตย์ ราชบริรักษ์กรรกง ทรงพังเทพลีลา รจนาการพุดตานรัตน์ บังสูรยฉัตรชุมสาย คลายพยุหะคืนสถลมารค ประทับรอนแรมโดยระยะมารควิถี มาบรรลุพระตำหนักตำบลนาเพียก เหนือเมืองลำปาง

ณ วันจันทร์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือนยี่ ไปประทับร้อนกลางป่า

วังอังคาร ขึ้น ๒ ค่ำ เดือนยี่ เสด็จถึงเมืองลำพูน หมื่นศรีสหเทพลงมากราบทูลว่า กองทัพยังข้ามฟากเข้าไปมิได้ ด้วยพม่าขุดหลุมคอยสกัดรบตามริมน้ำ จึ่งดำรัสให้เอาปืนจ่ารงค์ต้นกลับ ทำร้านขึ้นยิงเข้าไปให้พม่าแตก แล้วจึ่งยกข้ามเข้าไป อันจะรอรั้งอยู่ฉะนี้มิได้

เพลาบ่ายพระยาธิเบศบดีมาทูลว่า ยกข้ามไปตั้งค่ายได้ ๓๔ ค่าย จึ่งพระราชทานม้าพระที่นั่งให้พระยาจักรี พระยาสวรรคโลก กับพระแสงปืนสั้น ๒ บอก เจ้าพระยาสุรศรีบอก ๑ ครั้นเพลา ๕ ทุ่มเศษ ลาว ๓๑ คน เป็นบ่าวแสนหนังสือมาแต่บ้านพรวน บอกให้กราบทูลว่า พม่ายกมาแต่เมืองเมาะตะมะเข้าทางบ้านนาเกาะดอกเหล็กประมาณ ๒,๐๐๐ จึ่งสั่งให้พระเจ้าหลานเธอรามลักษณ์เป็นแม่ทัพ ถือพล ๑,๘๓๑ ยกไปทางบ้านจอมทอง

อนึ่งเจ้าพระยาสวรรคโลกเอาลูกปืนทองคำคู่หนึ่ง ซึ่งพม่ายิงออกมาถวาย จึ่งทรงพระอธิษฐานสาบานแล้วสั่งให้พราหมณ์เอาไปประกาศเทวดาในบริเวณพระบรมธาตุแล้วให้ฝังไว้ จึ่งพระเสมียนตรา เจ้าพระยาสวรรคโลก บอกข้อราชการสงครามลงมากราบทูล และได้เกลี้ยกล่อมลาวมีชื่อเมืองลำพูน เชียงใหม่เป็นอันมาก พระเจ้าอยู่หัวตรัสสรรเสริญอัชฌาสัย แล้วโปรดให้พระเสมียนตราเป็นพระยาอักษรวงศ์ พระราชทานเลก ๕,๐๐๐ ซึ่งคุมเข้ากองทัพนั้น

วันจันทร์ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือนยี่ เพลาบ่าย พระราชฤทธานนท์ ถือหนังสือบอกแต่กองพระยากำแหงวิชิตว่า อยู่ ณ วันพุธ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือนยี่ สุวรรณเทว ธานุมวย รามัญพาครัว แตกมาถึงบ้านตาก ประมาณ ๕๐ คน ให้การว่า มาแต่เมืองเรืองเป็นคนชายหญิงประมาณ ๑,๐๐๐ ครั้นถึงที่อุวาม พม่าตามมาทันได้รบพุ่งกัน จักกายวอซึ่งเป็นใหญ่มานั้นถูกปืนตาย รามัญมีชื่อแตกเข้ามาทางบ้านนาเกาะดอกเหล็กถึงเมืองตาก และลาวชาวพวนนาหงก็แตกเข้าทางด่านสตอง ชายหญิง ๑๑๔ ผู้รักษาด่านสตองก็น้อยตัว บ้านนาเกาะดอกเหล็กก็ว่างอยู่ หาผู้รักษามิได้จึ่งให้มีหนังสือไปให้หากองพระเจ้าหลานเธอกลับมา พระ-ยากำแหงวิชิตนั้นให้ตั้งอยู่บ้านนาเกาะดอกเหล็ก เกลี้ยกล่อมลาวมอญ ซึ่งแตกตื่นเข้าไว้

วันพุธ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือนยี่ พระยาวิจิตรนาวีมาทูลว่า เจ้าพระยาสวรรคโลก ยกข้ามฟากเข้าไปได้ ๒ ค่าย และเจ้าพระยมราชให้ตั้งค่ายด้านรีฝ่ายตะวันตกนั้นรอบแล้ว ยังแต่ด้านสกัดฝ่ายเหนือ ถ้ายกไปตั้งลงเห็นจะได้รบกันสามารถ ถ้าได้ท่วงทีจะกรูเข้าเมืองทีเดียว พระเจ้าอยู่หัวไม่เห็นด้วยว่าพม่าตั้งค่ายอยู่ในเมือง ที่จะกรูเข้าไปนั้นผิดทำนองเกลือกจะเสียทีข้าทหารจะถอยกำลังกล้า ถ้าล้อมรอบแล้วจะทำที่ไหนให้ตั้งหน้าทำเข้าไปซึ่งค่ายทั้งปวงให้ขุดคูลงขวากกันข้าศึก แต่ซึ่งค่ายประชิดจะได้วางปืนเกนหามนั้น ให้ขุดคูลองเดินบังปืนพม่า ถ้าเห็นขัดสนให้ดูที่ค่ายอันใดซึ่งจะเข้าใกล้เมืองได้ให้ขุดคลองโปรยขวากสกัดไว้ที่ทั้ง ที่ทำเล ถ้าข้าศึกออกไปดูท่าทางก็ให้ไล่ตีเอา

วันเสาร์ ขึ้น ๑๓ ค่ำ* เดือนยี่ เพลาย่ำรุ่งแล้ว พระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องราชวิภูษิตสำหรับราชรณยุทธ์เสร็จ เสด็จทรงช้างต้นพลายคเชนทรยรรยง ยกพลนิกรโยธาทัพหลวงขึ้นไปเชียงใหม่ ประทับร้อน ณ พระตำหนักค่ายบอก** ทาง ๓๕๒ เส้น แล้วยกไปค่ายมั่นริมน้ำ ในวันนั้นเพลายามเศษ โปสุพลามะยุง่วน เจ้าเมืองเชียงใหม่ พาครัวหนีออกทางประตูช้างเผือกด้วยความกลัว เหยียบกันตาย ณ ประตูนั้นประมาณ ๒๐๐ เศษเจ้าพระยาสุร-ศรีตั้งค่ายตรงประตูท่าแพนั้น ออกหักค่ายได้ ๓ ค่าย *** พระเจ้าอยู่หัวทรงช้างต้นไปทอดพระเนตรค่ายซึ่งล้อมเมืองเชียงใหม่ ตรัสว่า พม่ายกทัพหนีไปทั้งนี้ เป็นความคิดฤทธิ์อุบายของผู้ใด เจ้าพระยายมราชและนายทัพทั้งปวงพร้อมกันทูลว่าอันพม่ายกหนีไปนี้ ด้วยเดชเดชานุภาพพระบารมีเป็นแท้ อนึ่งพระสงฆ์ในเมืองเชียงใหม่บอกว่า วันเสด็จถึงเพลายามเศษเป็นอัศจรรย์แผ่นดินในเมืองเชียงใหม่ไหว จึ่งพระราชทานฉลองพระองค์และผ้าส่านแก่เจ้าพระยายมราช ผู้ว่าที่สมุหนายก เจ้าพระยาสุรศรี ให้ลงพระราชอาญาเจ้าพระยาสวรรคโลกด้วยมิได้ปลงใจในราชการจำครบแล้วเฆี่ยน๓๐ทีและเมื่อสำเร็จราชการครั้งนั้นได้ปืนใหญ่น้อย ๒,๑๑๐ บอก ฆ้อง ๓๒ คู่ ม้า ๒๐๐ ไทยมอญ ๕๐ ครัว ไทยชาวสวรรคโลก ๕๐๐ เศษ จึ่งดรัสว่า ครัวชาวสวรรคโลกเป็นกบฏต่อแผ่นดิน นำพม่าลงมารบจะเอาไว้มิได้ ให้คลอกเสียจงสิ้น ข้าทูลละอองพร้อมกันกราบทูลขอชีวิตไว้ ให้เป็นตะพุ่นหญ้าช้าง

วันพุธ แรม ๒ ค่ำ เดือนยี่ เพลาเช้า เสด็จไปนมัสการพระพุทธประติมากร ณ วัดพระศรีหิงค์**** ในเมืองเชียงใหม่ ทอดพระเนตรเรือนโปมะยุง่วน อนึ่งลาวมีชื่อทั้งปวงว่า แต่ก่อนมาถ้าเทศกาลเดือนยี่ น้ำ ณ แม่น้ำเมืองเชียงใหม่ลง และบัดนี้น้ำขึ้นมากศอกหนึ่งเป็นอัศจรรย์

วันพฤหัสบดี แรม ๓ ค่ำ เดือนยี่ พระราชทานเครื่องราโชปโภคแก่พระยาจ่าบ้าน ให้ถือพระราชอาญาสิทธิ์ เป็นพระยาวิเชียรปราการ ครองเมืองเชียงใหม่ พระยาวังพร้าว ผู้หลานเป็นพระยาอุปราชา โพธิ เป็นพระยาราชวงศ์ ให้พระยาลำพูนถืออาชญาสิทธิ์ เป็น

---

* พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ขึ้น ๑๒ ค่ำ

** พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ค่ายบ่อกก

***ตั้งแต่ตรงนี้เป็นต้นไป พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) มีข้อความแทรกเพิ่มเติมเข้าไปอีก ตลอดจนได้บอกวันเดือนปีไว้ด้วย

**** ต้นฉบับเขียนศรีหิงค์เช่นนี้ จึงคงไว้ไม่ได้แก้เป็นสิหิงค์

พระยาไวยวงศ์ ครองนครหริภุญไชย ต้อมต่อผู้น้อง เป็นพระยาอุปราชา ให้กาวิละ ถือ อาชญาสิทธิ์เป็นพระยากาวิละ ครองนครลำปาง น้อยธรรม ผู้น้อง เป็นพระยาอุปราชา นาย ลม นายทิพ นายลา นายคำพัน นายบุญมา ผู้น้อง เป็นพระยาราชวงศ์ ให้เจ้าพระยาจักรี แม่ทัพอยู่ช่วยจัดแจงการทั้งปวง

ณ วันศุกร์ แรม ๔ ค่ำ เดือนยี่ เพลาเช้า เสด็จพระราชดำเนินกลับลงมาประทับแรม นมัสการลาบูชาพระบรมธาตุลำปาง ด้วยดอกไม้ทองดอกไม้เงิน แล้วไถ่ครัวลาว ๑๗ คนถวาย

วันจันทร์ แรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๓ พระเชียงทองบอกขึ้นไปว่า พม่ายกเข้าทางด่าน แม่ละเมา

วันพฤหัสบดี ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๓ เสด็จถึงเมืองตาก จึ่งให้หลวงมหาเทพเป็นแม่ทัพ และจมื่นไวยวรนาถยกไป ครั้นเพลาค่ำ หนังสือบอกไปกราบทูลว่า พม่าด่านแม่ละเมานั้นตี แตกไปแล้ว จึ่งตรัสให้นายควร นายเวรมหาดไทยลงไปบ้านระแหง บอกกองทัพพระยา กำแหงวิชิตให้เร่งยกออกไปก้าวสกัดตีจงได้ เพลา ๒ ยาม เสด็จลงเรือหมื่นจง กรมวัง ล่อง ลงมาพบเรือนายควร ๆ กราบทูลว่า เห็นกองไฟอยู่ริมน้ำ ได้ยินเสียงพม่าเห่ขึ้น ก็ทรงพระ วิมุติสงสัย ให้นายควรนำเสด็จลงไป จึ่งเห็นเรือตะรางใส่พม่าเมืองเชียงใหม่ พระเพชรปาณี คุมมาให้เห่ขานยาม ก็เสด็จล่องลงมา เรือพระที่นั่งกระทบตอล่มลง เสด็จขึ้น ณ หาดทราย พบนายชู นายเกด ละคร นั่งผิงไฟ นายชูถวายผ้าลายผืนหนึ่งเช็ดพระบาทพระชงฆ์ ฝ่าย หลวงราชโกษาเชิญห่อพระภูษาซึ่งชุ่มน้ำมาคลี่ออกเห็นพระภูษาส่านองค์หนึ่งแห้งปรกติดีอยู่ เป็นอัศจรรย์นัก จึ่งน้อมนำเข้ามาถวาย แล้วเสด็จมาโดยสถลมารคถึงพระตำหนักสวนมะม่วง ให้ปรึกษาคุณโทษนายควร จึ่งปรึกษาว่า ทรงใช้ไปราชการ นายควรมิได้พิจารณามากราบ ทูล ต้องด้วยโทษ ๖ สถาน และนายควรได้ตามเสด็จมาเป็นเพื่อนพระองค์เมื่อกันดาร เป็น ความชอบ คุณกับโทษกลบลบกัน

อนึ่งนายชู ละคร ถวายผ้าลาย ได้เช็ดพระบาทพระชงฆ์ เมื่อกันดาร เป็นความชอบ ให้พระราชทานเงิน ๕ ตำลึง

วันเสาร์ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๓ เพลาเช้า พระราชทานเงินแก่ราษฎรชาวบ้านใหญ่น้อย สิ้นทั้งบ้าน เสมอกันคนละ ๑ สลึง

อนึ่งตรัสเห็นว่า พระยานนทบุรีหลบหลีกย่อท้อแก่ข้าศึก ให้ลงพระอาญาเฆี่ยน ๑๐๐ ที จำครบลงไป ณ กรุง ประหารชีวิตเสีย

วันพฤหัสบดี* ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๓ เสด็จไปนมัสการพระพุทธปฏิมากร ณ วัดกลางดอยเขาแก้ว จึ่งตรัสถามพระสงฆ์ว่า พระผู้เป็นเจ้าจำได้หรือไม่ เมื่อโยมอยู่บ้านระแหง โยมยกระฆังแก้วขึ้นชูไว้ กระทำสัตยาธิษฐานเสี่ยงบารมีว่า ถ้าจะได้ตรัสแก่พระปรมาภิเษกสม-โพธิญาณในอนาคตเป็นแท้ ข้าพเจ้าตีระฆังแก้วเข้าบัดนี้ ให้แตกแต่จำเพาะแต่ที่จุก จะได้ทำเป็นพระเจดียฐาน บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ครั้นอธิษฐานแล้วตีเข้า ระฆังก็แตกเป็นอัศจรรย์ดุจอธิษฐานนั้น พระสงฆ์ถวายพระพรว่า จริงดังพระราชโองการ

วันพฤหัสบดี ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๓ เสด็จโดยทางสถลมารค ๕ เวร ถึงกรุงธนบุรี

ครั้น ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนอ้าย** พระยายมราชบอกเข้ามากราบทูลขอกองทัพไปช่วย เห็นกำลังพม่าหนักมา จึ่งดรัสให้พระเจ้าลูกเธอกับพระยาธิเบศบดี เป็นแม่ทัพถืออาชญาสิทธิ์ ยกไปตั้งค่ายรับ ณ เมืองราชบุรี พระยากาญจนบุรี พระยานครชัยศรี ๕ นาย ยังมิพบ ทรงพระกรุณาให้จับบุตร ภรรยาจำไว้ให้ทำราชการแก้ตัวในกองพระยาธิเบศบดี แล้วให้พระเจ้าหลานเธอรามลักษณ์ถืออาชญาสิทธิ์ คุมไพร่ ๑,๐๐๐ ไปช่วยราชการพระ-ยาธิเบศบดี คิดอ่านเอาชัยชำนะจงได้

วันจันทร์ แรม ๕ ค่ำ เดือน ๓ เพลาเช้า ทรงพระพิโรธพระเทพโยธาว่า มิได้เอาใจใส่ราชการ จึ่งทรงพระแสงดาบประหารศีรษะเสียริมป้อมวิชัยประสิทธิ์ หน้าพระตำหนักน้ำ

วันอังคาร แรม ๖ ค่ำ เดือน ๓ เมืองนครชัยศรีบอกมากราบทูลว่า ตำรวจหลวงถือตราพระราชสีห์ไปเมืองสุพรรณบุรี ถึงตำบลบ้านภูมพบพม่าประมาณ ๓๐ ควบม้าไล่เอา จึ่งวิ่งหนี กระทอผ้าซึ่งใส่ตราพระราชสีห์นั้นตกหาย พม่าเข้าล้อมบ้านภูมอยู่ แต่นายพูน นายสา ๓ คนหนีได้ นายพรหมนั้นหายไปไม่พบกัน พระเจ้าอยู่หัวจึ่งสั่งพระยาพิชัยไอยศวรรย์ผู้ว่าที่โกษา ให้ยกกองทัพ ๑,๐๐๐ สรรพด้วยเครื่องสรรพยุทธ์ยกไปเมืองนครชัยศรี

อนึ่งพม่ายกมาแต่ปากแพรกประมาณ ๒,๐๐๐ เศษ เข้ามาตั้งค่ายอยู่ ณ บ้านบางแก้ว พระเจ้าหลานเธอกับพระยาธิเบศบดี ให้หลวงมหาเทพเป็นกองหน้า คุมไพร่ ๑,๐๐๐ ยกไปตั้งประชิดโอบพม่าบางแก้วด้านตะวันตก ทัพพระเจ้าหลานเธอ พลทหาร ๑,๐๐๐ ตั้งประชิดด้านตะวันออก พระเจ้าลูกเธอกับพระยาธิเบศบดี ตั้งมั่นอยู่โคกกระต่าย

---

* น่าจะเป็นวันพุธ

** พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า วันพุธ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๓

วันอาทิตย์แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๓ ศักราช ๑๑๓๖ ปีมะเมีย ฉศก เพลาเช้าได้มหาพิชัยฤกษ์อันเป็นศุภมงคล สรรพด้วยโยธาทหารนายไพร่ ๘,๘๓๖ เสด็จโดยทางชลมารค ทรง (เรือ) พระที่นั่งกราบยาว ๑๓ วา พร้อมด้วย ดั้ง กัน นำ ตามกระบวนแห่ กึกก้องด้วยเสียงแตรสังข์ แซ่สนั่นมหาอรรณพนที คลีพลพยุหบาตรา ไปประทับ ณ พระตำหนักค่ายท่าจีน คอยน้ำขึ้น ครั้นเพลา ๕ ทุ่ม ให้เคลื่อนกองทัพไปเข้าที่เสวย ณ วัดกลาง ค่ายบางกุ้ง เพลาบ่ายโมงเศษ ถึงค่ายมั่นเมืองราชบุรี ตรัสให้พระยาวิจิตรนาวีไปสืบข่าวราชการ ณ ค่ายบางแก้ว แล้วเกณฑ์ทแกล้วทหารยกหนุนไป

วันอังคาร แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๓ พระยาวิจิตรนาวีมากราบทูลว่า ตั้งค่ายล้อมพม่าไว้รอบแล้ว ครั้นเพลา ๓ ยามเศษ เสด็จยกจากค่ายมั่นเมืองราชบุรี ไปทางวัดอรัญญิก ประทับร้อน พระตำหนักค่ายศาลาโคกกระต่าย แล้วประทับแรมพระตำหนักค่ายวัดเขาพระ

วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๕ เสด็จไปทอดพระเนตรค่ายพม่าบางแก้วถึงค่ายประชิด ครั้นเพลาบ่ายหลวงบำเรอภักดี หลวงราชเสนา พระยารามัญใหม่มาเฝ้า จึงตรัสสั่งให้ตั้งค่ายรักษาสระน้ำเขาเชิงงุ้มไว้ อนึ่งขุนปลัดเมืองราชบุรีบอกมาว่า พม่ายกมา ณ ประตูสามบาน ด่านเจ้าขว้าว จับชาวด่านไปได้ ๒ คน จะยกไปหรือจะตั้งอยู่ประการใดมิแจ้ง พระเจ้าอยู่หัวจึงสั่งพระเจ้าลูกเธอ พระยาราชาเศรษฐี ให้ยกลงไปรักษาค่ายเมืองราชบุรี แล้วให้รื้อเอาค่ายเปล่าลงไปตั้งริมน้ำให้สิ้น ให้ปัก (ขวาก) จงมาก และเจ้าพระยา (อินทร) อภัยรักษาสระน้ำเขาชั่วพราน ตั้งอยู่ ๓ ค่าย

เพลาค่ำ พม่าเข้าตีครั้งหนึ่งแล้วแตกถอยไป คืนวันนั้นพม่าเข้ารบ ๓ ครั้งเป็นสามารถจับได้เป็น ๓ คน เจ็บป่วยลำบากไปเป็นอันมาก ครั้นตรัสทราบ จึงให้เตรียมทหาร จะเสด็จยำไปช่วยพระยาเทพวรชุน หลวงดำเกิงรณภพ ทูลห้ามไว้ จะอาสาออกไป จึงทรงพระกรุณาให้คุมทหารกองนอก กองใน อาจารย์ ทนายเลือก ๗๔๕ ยกเป็นกองโจรไปช่วยเจ้าพระยาอินทรอภัยในวันนั้น

อนึ่งพม่าให้การว่า นายทัพซึ่งยกไปตีค่ายสระน้ำนั้น ชื่อเมฆะโย ถือพล ๑,๐๐๐ ซึ่งตั้งค่ายอยู่บางแก้วนั้นชื่อยุยยองโป ทัพหน้าคน ๑,๐๐๐ เศษ ซึ่งตั้งค่ายอยู่ปากแพรกนั้นชื่อสะแคงมรหน่อง ทัพใหญ่เป็นน้าเจ้าอังวะ คนประมาณ ๓,๐๐๐ เศษ ยังยกหนุนมาทางทวายนั้น คนประมาณ ๑,๐๐๐ นายทัพข้าพเจ้ามิได้รู้จักชื่อ จึงให้พระณรงค์วิชิตไปตัดเอาศีรษะพม่าซึ่งถูกปืนตาย ณ ค่ายตำบลช่องพราน ไปเสียบไว้หน้าค่ายประชิดให้รอบ

แล้วสั่งให้ประกาศ (แก่) นายทัพบางแก้ว ว่าให้ขังพม่าไว้กว่าจะโซจึ่งเอาข้าวล่อเอา ถ้าพม่าเรรวนออกจากค่าย อย่าให้ชิงเอาค่ายแต่เจ้าหน้าที่นั้นให้รับรองไว้จงหยุด ถ้าพม่าหนีไปได้จะเอาโทษถึงสิ้นชีวิต

ครั้นเพลา ๙ บาท พม่าออกมาหน้าค่ายหลวงมหาเทพทหารยิงปืนระดมไป ก็กลับเข้าค่าย ที่ถูกปืนตายเป็นอันมาก เพลาราตรีนั้น พม่าเข้าตีค่ายสระน้ำ ล้อมกองรามัญเข้าไว้ พระยาธิเบศบดีตีเข้าไปกันเอารามัญออกมาได้ เสียขุนณรงค์ในที่รบ พม่าตีหลังหักออกมาได้รบกันเป็นสามารถ กองทัพพระยาธิเบศบดีต้านทานมิได้ ก็แตกถอยมา ครั้นพระเจ้าอยู่หัวตรัสทราบ จึ่งตำรัสให้เจ้าพระยานครสวรรค์เร่งยกไปช่วยในราตรีวันนั้น จึ่งรู้ข่าวว่าพระ-ยารามัญหนีออกมาได้ เจ้าพระยานครสวรรค์ พระยาธิเบศบดี จึ่งปรึกษากันบอกส่งหลวงบำเรอภักดี หลวงดำเกิงพระยารามัญลงมา ณ พระตำหนักค่ายโคกกระต่าย จึ่งให้มีตราขึ้นไปให้ (เจ้า) พระยานครสวรรค์ พระยาธิเบศบดีถอยลงมา ตั้งค่ายรับอยู่นอกค่ายล้อมบางนางแก้วประมาณ ๔-๕ เส้น

วันอาทิตย์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๔ พระยาศรีราชเตโชพระยาอ่างทองบอกมาว่า ยกไปตั้งอยู่หนองขาว พม่าปากแพรกยกมา ได้รบกันเป็นสามารถ จับได้ ๒ คน ถูกปืนตาย ลำ-บากไปเป็นอันมาก ลูกดินนั้นน้อยลง ขอพระราชทานหนุนไปอีกจึ่งสั่งให้ตอบไปว่า ถ้าเจ้า-พระยายมราช ผู้ว่าที่สมุหนายกถึง จะให้ยกหนุนขึ้นไป จึ่งเอาลูกดินที่เจ้าพระยายมราชนั้นเถิด อนึ่งเมืองคลองวาฬบอกส่งเม็งเข้ามาว่า พม่าเมืองมะริด ๕๐๐ ยกมาตีบ้านทับสะแกได้ตั้งค่ายรับไว้ แต่ว่าข้าพเจ้ากรมการน้อยตัวนักขอกองทัพไปช่วย จึ่งให้มีตอบว่า ราชการติดพันอยู่ ให้ผู้รั้งกรมการรับรองไว้จงได้ในทันใดนั้นหลวงมหาแพทย์มากราบทูลว่า สมเด็จพระพันปีหลวงนิพพานในวันอังคาร ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๔ จุลศักราช ๑๑๓๖ ปีมะเมีย ฉศก เพลา ๒ ยาม ๘ บาท อนึ่งไทยเชลยพม่า ๒ คนหนีออกมาจากค่ายบางแก้วให้การว่าอดข้าวอยู่ ๗ วัน ได้กินแต่เนื้อช้าง เนื้อม้า อันน้ำยังมีอยู่ และปืนเกนหามยิงเข้าไปถูกพม่าตายเป็นอันมาก พม่าขุดหลุมอยู่ จึ่งพระราชทานม้าให้พระยารามัญ ๑๐ ม้า ยกไปลาดตระเวนหลังเขา ๔๐๐ สรรพด้วยปืน หอก พร้อมกัน

ขณะนั้นเจ้าพระยายมราช ผู้ว่าที่สมุหนายกมาแต่เมืองเชียงใหม่ พระราชทานพระแสงและพระธำมรงค์เพชรองค์หนึ่งให้ถือพระอาชญาสิทธิ์ ยกไปตั้งค่ายมั่นอยู่เหนือปรางค์วัดเขาพระรายกันขึ้นไปถึงหลังค่ายล้อมบางแก้วอย่าให้พม่าวกหลังได้แล้วให้หลวงบำเรอภักดี

พระยารามัญคุมทหารกองนอก แต่งเป็น ๒ กองไปคอยด้อมมองจับพม่า ซึ่งมาตักน้ำ ณ หนองจงได้ ครั้นเพลา ๕ ทุ่มเศษ พม่ายกออกมาแหกหน้าที่พระยาพิพัฒนโกษาพระยา-เพชรบุรี แล้วกลับเข้าไป เพลา ๓ ยามออกตรงหน้าที่หลวงราชนิกุลและนายสุดจินดาถูกปืนตายลำบาก กลับเข้ามาค่าย

วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ เสด็จทรงม้าพระที่นั่งไปหยุดอยู่หลังค่ายหลวงมหาเทพ ให้จักกายเทวะร้องเข้าไปว่า พม่า ไทย รามัญ ออกมาเถิด ทรงพระกรุณาจะปล่อยไปให้สิ้น พม่านายทัพค่ายล้อมออกมาร้องภาษาพม่าว่า ท่านล้อมไว้ครั้งนี้ จะหนีไปให้รอดจากความตายหามิได้แล้ว แต่คิดเอ็นดูไพร่พลทั้งปวงเป็นอันมากนัก จะพลอยตายด้วย ถึงตัวจะตายก็ตามกรรมเถิด แต่จะขอพบตะละเกล็ดน้อยหนึ่ง จึ่งสั่งให้ตะละเกล็ดพระยาราม ขี่ม้ากั้นร่มขึ้นไปเจรจาด้วยพม่า ๆ เขียนหนังสือใส่ใบตาลขดให้ออกมา เป็นภาษาพุกาม แปลเป็นไทยได้ความว่า พระเจ้าช้างเผือก ณ กรุงศรีอยุธยามีบุญญาบารมีมากนัก พระราชอาณาจักรผ่านแผ่ไปในชมภูทวีปทั้งปวง ฝ่ายพระเจ้าประสาททอง ณ กรุงรัตนอังวะก็มีบุญ-ญาบารมีเป็นอัศจรรย์ พระมหากษัตริย์ทั้งสองฝ่ายเป็นเวรแก่กันใช้ให้ข้าพเจ้าเป็นนายทัพมากระทำการสงครามด้วยท่านอัครมหาเสนากรุงเทพฯ และข้าพเจ้าเสียท่วงทีแก่ท่าน ๆ ล้อมวงไว้ จะพากันออกไปก็มิได้ ครั้นจะหนีก็ขัดสนนัก อันจะถึงแก่ความตายบัดนี้ไซร้ แต่ข้าพเจ้าหามิได้สิ้นทั้งไพร่พลเป็นอันมาก การสงครามแห่งพระมหากษัตริย์ทั้งสองจะสัมฤทธิ์หามิได้ ฝ่ายท่านอัครมหาเสนาก็ถือน้ำพระ (พิ) พัฒน์สัจจาและพระราชกำหนดกฎหมายพิชัยสงคราม ฝ่ายข้าพเจ้าก็เหมือนกัน ดุจถือดาบและไม้ค้อนไว้ ๒ มือ อันสมเด็จพระพุทธเจ้าตรัสบัณฑูรเทศนาไว้ว่า อันจะได้เกิดมาเป็นชีวิตแต่ละคนนี้ยากนัก ไฉนข้าพเจ้าจะได้ถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา ไว้แต่ปัญญาท่านอัครมหาเสนานั้นเถิด จึ่งสั่งให้เขียนหนังสือตอบไปเป็นอักษรไทยรามัญฉบับหนึ่งว่า ถ้าออกมาถวายบังคมเราจะช่วย ถ้ามิออกไปจะฆ่าเสียให้สิ้น

ในวันนั้น เจ้าพระยาสุรศรียกกองทัพมาแต่เมืองพิษณุโลก พระราชทานร่มแพรแต่งระย้าดำปิดทอง แล้วให้ยกขึ้นไปดูการ ณ ค่ายล้อมบางแก้ว อนึ่งพระยาเพชรบุรีมิเป็นใจด้วยราชการว่า ถ้าพม่ารบออกมา ได้รับรองมิหยุด จะหนีข้ามเข้าไป จึ่งดำรัสให้มัดมือไพล่หลังไปตระเวนรอบทัพ แล้วประหารชีวิตเสียบไว้หน้าค่าย ขณะนั้นหมื่นศรีสหเทพ พระ-ยารามัญใหม่กราบทูลว่า ขึ้นไปเจรจาด้วยพม่าว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จยกพยุหโยธา

ขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ได้แล้ว มะยุง่วน โปสุพลาหนีไปได้ โปสุพลาฆ่ามะยุง่วนเสีย สวามิภักดิ์เข้ามาเป็นข้า ทรงพระกรุณาเลี้ยงไว้ถ้าพม่าตัวนายจะออกไปถวายบังคม เราจะช่วย พม่าตะละเกล็ดพึ่งมาเป็นข้าพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาใหม่อยู่จะไว้ใจมิได้ จะใคร่พบนายทัพนายกองผู้ใหญ่ จึ่งนำไปให้พบ พระเจ้าหลานเธอ พระยายมราช ผู้ว่าที่สมุหนายกว่า ถ้านายมึงมาถวายบังคม กูจะช่วย ถ้ามิออกมากูจะฆ่าเสีย พม่าตัวนายว่า ขอให้ยับยั้งอยู่แต่ในเพลาพรุ่งนี้ ๓ โมงเช้า จะขอปรึกษากันก่อน

วันเสาร์ แรม ๓ ค่ำ เดือน ๔ เจ้าพระยาสุรศรีถวายบังคมลา ยกไปทำการล้อมพม่า ณ (เขา) เชิงงุ้ม ขณะนั้นพระกุยบุรี พระคลองวาฬบอกมาว่า พม่ายกมาตีเมืองบางสะพานประมาณ ๔๐๐ เศษ ได้รบกันสามารถเหลือกำลัง พม่าแหกค่ายหนีออกไป แล้วเผาเมืองบางสะพานเสีย ยกไปทางประทิว จึ่งทรงร่างตราตอบไปถึงพระยาศรีธรรมาธิราชและผู้รักษากรุงว่า ให้พระกุยบุรี พระคลองวาฬรักษาด่านทาง เบื่อหนอง บ่อน้ำที่ทางข้าศึกจะมานั้น อย่าให้กินได้ แล้วเอาพม่าเมืองเชียงใหม่ ซึ่งจำไว้ ณ คุก ๓ คน ทวายคนหนึ่ง พม่าซึ่งปล้นค่ายเจ้าพระยาอินทรอภัย (ตำบล) ช่องพรานคนหนึ่ง ลงพระราชอาญาตัดเท้าและมือเสียเขียน หนังสือแขวนคอไป ให้บอกแก่เจ้านายมันให้เร่งยกมาอีก และเสด็จไปทอดพระเนตรค่ายเจ้าพระยาอินทรอภัย พระโหราธิบดี ซึ่งตั้งรักษาน้ำอยู่หนองหลวง พระยาบำเรอภักดี พระยารามัญใหม่ จับพม่ามาถวาย ๒ คน ให้การว่ามาแต่ปากแพรก (มา) ส่งลำเลียง และพม่าซึ่งตั้งอยู่ปากแพรกนั้น ๒๐๐ เศษ* ซึ่งยกเข้ามาตั้งอยู่เขาเชิงงุ้มนั้น ๔ กอง จึ่งให้หลวงภักดีสงคราม ทหารกองนอก พระเทพวรชุน ข้าหลวงมีชื่อ ซึ่งรักษาค่ายอยู่หนองหลวง ๕๐๐ ยกไปเป็นกองโจร และถมห้วย หนอง บึง บางที่ใกลริมน้ำเสีย ถ้าถมมิได้ให้เอาเปลือกไม้เบื่อเมา และเอาศพใส่ลง อย่าให้เป็นกำลังข้าศึกได้ อนึ่งให้ก้าวตีสกัดลำเลียงพม่าอย่าให้ส่งกันถึง

ครั้นเพลาประมาณ ๒ ยาม พม่าทำค่ายวิหลั่นเข้าปล้นค่ายเจ้าพระยาสุรศรี ทหารในค่ายยิงปืนถูกพม่าตาย ป่วยลำบากเป็นอันมาก

ครั้น ณ วันพุธ แรม ๖ ค่ำ เดือน ๔ เพลาเช้า เสด็จขึ้นไปช่วย สั่งให้ทหารอาจารย์ฝีพายทนายเลือกเข้ารบ ถ้าเห็นหนักไหนจึ่งเสด็จไปช่วย ครั้นเพลา ๒ โมง เห็นว่าข้าศึกถอยแล้ว ก็เสด็จมา ณ พระตำหนักค่ายโคกกระต่าย ขณะนั้นเกิดพายุมหาเมฆตั้งมืดไปทั้ง ๔ ทิศ

---

*พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับกรมราชบัณฑิต พิมพ์เมื่อ ร.ศ. ๑๓๑ ว่า ๓,๐๐๐ เศษ

เดชะอานุภาพทรงพระอธิษฐาน มหาเมฆเกลื่อนไป ไม่ตกที่ค่ายพม่า วงพาดเกลื่อนไปตกที่อื่น

วันศุกร์ แรม ๘ ค่ำ เดือน ๔ พม่านายทัพค่ายวงพาดใช้พม่าตัวนายออกมา ๗ คน เจรจาความเมืองด้วยพระเจ้าหลานเธอว่า ถ้ากรุณาช่วยทูลขอชีวิตไว้ได้ จะชวนกันออกมาถวายบังคม จึ่งสั่งให้ว่าแก่พม่าว่า เราจะทูลขอให้รอดชีวิต จงพากันออกมาเถิด ให้ปล่อยเข้าไป ๒ คน ว่าครั้งก่อนลวงว่าจะออกมาให้เราเท็จต่อพระเจ้าอยู่หัวครั้งหนึ่งแล้ว ถ้าเท็จอีกครั้งนี้เราจะช่วยไม่ได้

ครั้นเพลาเที่ยงกองทัพพระยานครราชสีมา พระยาละว้า ๑,๙๐๐ ยกมาตั้งอยู่โคกกระต่าย ตรัสคาดโทษว่ามาช้ากว่ากองทัพทั้งปวง พระยานครราชสีมากราบทูลว่า เลกขึ้นหัวเมืองซึ่งพระ(ราช) ทานให้ขุนหมื่นกรมม้าเกณฑ์ เข้ากองทัพเชียงใหม่ แล้วหนีมา ข้าพเจ้าจับตัวมาด้วยชายหญิง ๙๖ คน ตรัสว่าเลกหนีตาทัพจะเอาไว้มิได้ ให้ตัดศีรษะเสียให้สิ้นทั้งบุตรภรรยา ณ ริมทางนอกค่ายโคกกระต่าย อนึ่งพระเจ้าหลานเธอรามลักษณ์ พระยาพิพัฒน์หลวงมหาเทพ มัดเอาอุตมสิงหจอจัวและพม่าตัวนาย ๑๓ คนมาถวาย ให้การว่าข้าพเจ้าปรึกษาพร้อมกัน จึ่งเอาเครื่องศัสตราวุธออกมาถวายบังคม ถ้าทรงพระกรุณาพระราชทานชีวิตแล้ว จะขอถือน้ำพระ (พิ) พัฒน์ ตรัสว่า กูจะให้จำลองไว้กว่าจะได้ครอบครัวมา ถ้าเอ็งสวามิภักดิ์จริง แม้นสำเร็จราชการจะให้รั้งเมืองอังวะ แล้วให้พระยารามัญ ข้าหลวงมีชื่อคุมขึ้นไปร้องเรียกพม่านายทัพให้ออกมา พม่านายทัพนายกองซึ่งอยู่ในค่ายนั้น ว่าจะประ-ชุมปรึกษากันก่อน และอุตมสิงหจอจัวออกมาเจรจาด้วยนายทัพนายกองครั้งนั้น จะได้ไหว้ผู้ใดหามิได้ มาถวายบังคมแต่พระเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียว จึ่งตรัสสรรเสริญว่า มิเสียที่เป็นทหารน้ำใจองอาจนัก

วันเสาร์ แรม ๙ ค่ำ เดือน ๔ พระยานครราชสีมายกทัพขึ้นไปตั้งค่ายประชิดล้อมพม่า ณ เขาเชิงงุ้ม ให้ปลูกร้านปืนใหญ่ขึ้นยิง ในวันนั้นดำรัสให้มหาดเล็กคุมเอาอุตมสิงหจอจัวไปเรียกงุยอคงหวุ่น พม่าในทัพค่ายวงพาดว่า ออกมาเถิด พระเจ้าทรงธรรมไม่ฆ่าเสีย พระราชทานเสื้อผ้าและเครื่องอุปโภคแก่เราเป็นอันมาก อย่าสงสัยเลย งุยอคงหวุ่นร้องตอบออกมาว่าเราให้ไปทั้งนายและไพร่หลายคน ผู้ใดจะได้มาบอกว่าตายเป็นประการใดหามิได้ แต่ตัวมายืนร้องอยู่ฉะนี้จะเชื่อยังมิได้ อุตมสิงหจอจัวว่า พม่าซึ่งออกมาแต่ละคน ๆ นั้น พระเจ้าทรงธรรมเอาตัวไว้ถ้าหนีหายให้ใช้ ๑๐ คน ถ้าและเราจะให้เข้าไป ท่านมิให้ออกมาก็ดี ฆ่าเสีย

ก็ดีเราจะได้พม่าที่ไหนมาใช้ พระเจ้าทรงธรรมก็จะฆ่าเสีย เหตุฉะนี้จึ่งมิให้เข้าไป งุยอคงหวุ่นนายทัพร้องตอบว่า ปล่อยเข้ามาเถิด ถ้าเราฆ่าเสียและมิให้ออกไปก็ดี ให้อาวุธซึ่งล้อมอยู่นี้สังหารชีวิตเราเถิด อุตมสิงหจอจัวจึ่งให้แยละแยข่องจอเข้าไปในค่ายว่า ทรงพระเมตตาหาฆ่าเสียไม่ งุยอคงหวุ่นว่าผู้น้อยและไพร่ไม่ตาย อันตัวเราเป็นผู้ใหญ่ เห็นจะตาย (เป็น) มั่นคงแล้วพากันกลับมากราบทูล จึ่งตรัสว่าจะคิดอ่านให้ออกมาเห็นไม่ได้หรือ ทูลว่าเห็นขัดสนอยู่แล้ว ถ้าเอาปืนลูกไม้ยิงซ้ำเข้าไปอีก พม่ากลัวนักเห็นจะออกมาสิ้น จึ่งตรัสว่าอันฆ่าให้ตายนั้นง่ายแต่จะเป็นบาปกรรมหาวิเศษไม่

ครั้นเพลาทุ่มเศษสั่งให้คุมอุตมสิงหจอจัว ซึ่งอยู่ ณ ตะรางมาเฝ้า ตรัสถามว่า กองทัพพม่าซึ่งมารบอยู่แต่เท่านี้แล้วหรือ ๆ ว่า จะยกหนุนลงมาอีก อุตมสิงหจอจัวกราบทูลว่าทัพอะแซหวุ่นกี้เป็นวงศ์กับเจ้ามังลอง พระเจ้าอังวะตั้งให้เป็นทัพหลวง ตั้งอยู่เมืองเมาะตะมะถือพล ๕,๐๐๐ ยังจัดเมืองอยู่ ถ้ามองจ่ายิด นายทัพปากแพรกบอกขึ้นไปประการใด เห็นว่าอะแซหวุ่นกี้จะยกหนุนลงมา

ครั้นได้ทรงฟังจึ่งทรงแต่งร่างตราให้หากองทัพ แล้วปรึกษาพระยายมราช ๆ ปรึกษาว่าอันทัพเมืองฝ่ายใต้ ๔ เมืองนั้นระยะทางไกลนัก จะมามิทัน ถึงว่าอะแซหุ่วนกี้จะยกหนุนมาแต่ทัพเมืองเหนือกับกองทัพซึ่งรบอยู่บัดนี้ เห็นว่าจะต้านทานไว้ได้ พระเจ้าอยู่หัวก็เห็นด้วยแต่ว่าเมืองฝ่ายใต้ยังมิได้ทำการสงครามกับพม่า บัดนี้ข้าวฉางหลวงขัดสนให้เกณฑ์เอาข้าว-สารเมืองลคร ๖๐๐ เกวียน เมืองพัทลุง ไชยา จันทบูร ๔๐๐ เกวียน ถ้าขัดสนให้ส่งเงิน คิดราคาข้าวเปลือกเกวียนละ ๕ ตำลึง ข้าวสารเกวียนละ ๑๐ตำลึง เข้ามาตามรับสั่ง แล้วให้หมายบอกนายทัพนายกองทั้งปวงว่า ถ้าพม่าเลิกหนีไป อย่าให้ตาม เกลือกจะซุ่มซ่อนพลไว้โจมตี ด้วยข้าศึกมิได้แตกฉาน ถ้าจะแต่งกองทัพตามให้ก้าวสกัดเอาปากแพรกทีเดียว

วันพฤหัสบดี แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๔ อาจารย์ทหารพระยารามัญคุมเอาอุตมสิงหจอจัวกลับมาเฝ้า กราบทูลว่า งุยอคงหวุ่นว่าท่านจะเข้ามามัดก็เอาเถิด จะฆ่าก็ฆ่าเสียเถิด จะนิ่งตายอยู่ในนี้แล้ว จึ่งทรงแต่งเป็นหนังสืออุตมสิงหจอจัว เขียนอักษรพม่าใจความว่า ถ้าจะออกมาถวายบังคมก็ให้เร่งออกมา ถ้ามิออกมา พระเจ้าทรงธรรมจะแต่งทหารเข้าไปฟันเสียให้สิ้น แล้วเสด็จไปยั้งอยู่นอกค่ายวงพาด ให้พม่าถือหนังสือเข้าไปถึงงุยอคงหวุ่น

ครั้นเพลาเย็น งุยอคงหวุ่นนั้นส่งสิ่งของ คนทั้งปวงออกไปสิ้นแล้ว ยังแต่ตัว ว่าพรุ่งนี้อุตมสิงหจอจัวมารับข้าด้วย

วันศุกร์ แรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ ให้คุมอุตมสิงหจอจัวขึ้นไป กองทหารหวุ่นและพม่ามีชื่อตัวนายออกมา ๑๒ คน จึ่งพระราชทานข้าวปลาอาหารเลี้ยงหน้าพระที่นั่ง อิ่มหนำทุกคนแล้ว กองทหารหวุ่นกราบทูลว่า ข้าพเจ้ามาทำการสงครามเสียท่วงทีล้อมขังไว้ ได้ถึงแก่ความตายสิ้น ขาดจากเป็นข้าพระเจ้าอังวะ บัดนี้พระราชทานชีวิตไว้ข้าพเจ้าจะขออาสาทำราชการกว่าจะสิ้นชีวิต แล้วทูลว่า จะขอพม่านอกวงค่าย ๒ คน กับข้าพเจ้า ๒ คน จะเข้าไปว่ากล่าวเอาตัวงุยอคงหวุ่นออกมาให้ได้ พระเจ้าอยู่หัวก็ตรัสบัญชาตาม ครั้นเพลาบ่ายได้ตัวงุยอคงหวุ่นและพม่ามีชื่อตัวนาย กับหญิง ๒ คนออกมาจากค่าย พระราชทานโภชนาหารเลี้ยงดูแล้ว งุยอคงหวุ่นทูลถวายสิ่งของทั้งปวง ตรัสว่า เราทำการสงคราม จะปรารถนาเอาทรัพย์สินสิ่งใดหามิได้ ตั้งพระทัยบำรุงพระศาสนา ให้คนทั้งปวงอยู่ในสัตย์ในธรรม และล้อมพม่าบางนางแก้วไว้ครั้งนั้น เดือน ๓ ขึ้น ๑๓ ค่ำ พม่าอดข้าวหนีออกจากค่ายทุกวัน มาถึงเดือน ๔ แรม ๑๕ ค่ำ ออกมาสิ้นทั้ง ๓ ค่ายเป็น ๑,๓๒๘ คน ได้สุวรรณ หิรัญวัตถาและสรรพศัสดราวุธนี้เป็นอันมาก เสด็จขึ้นไปทอดพระเนตรในค่ายพม่า สั่งให้กองทัพพระยารามัญ ๑,๐๐๐ เข้าอยู่ ให้เห่และร้องเรียกภาษาพุกามให้เพื่อนกันพะวงอยู่ แล้วจึ่งจะคิดอ่านล้อมพม่าเขาเชิงงุ้มอีกกองหนึ่งและบ่อน้ำในค่ายซึ่งพม่าขุดไว้ หาน้ำมิได้ ก็บันดาลมีน้ำขึ้นเป็นอัศจรรย์

วันเสาร์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๕ ศักราช ๑๑๓๗ ปีมะเส็งสัปตศก ให้พระยาอนุชิตราชาเป็นนายทัพหนึ่ง ยกไปตีพม่าปากแพรกทางริมน้ำฟากตะวันตก หลวงมหาเทพกองหนึ่งยกไปทางริมน้ำฟากตะวันออก ครั้นเพลาประมาณ ๒ ยามเศษ พม่าเขาเชิงงุ้มยกค่ายปีหลั่นออกมา ๑,๐๐๐ เข้าปล้นในค่าย (พระ) มหาสงคราม กองหน้า ได้รบพุ่งกันเป็นสามารถพม่าเอาคบเผาค่ายขึ้น คนในค่ายถอยย่นออกจากค่าย พระยายมราช ผู้ว่าที่สมุหนายกไปช่วยฟันทหารเสีย ๒ คน จึ่งชิงเอาค่ายได้ และหน้าที่พระยาพิจิตร มหาดเล็กนั้น พม่าเอาค่ายปีหลั่นและแตะทับขวากเข้า กรูกันออกมาแหกค่าย ต้องปืนเจ็บลำบากล้มตายมากกลับเข้าไป อยู่ประมาณ ๒-๓ วันพม่าก็แตกออกจากค่าย กองทัพไทยไล่ฆ่าฟันล้มตายเป็นอันมาก จะคุมกันเข้ามิได้ เรี่ยรายไปจนปากแพรก ปะกองทัพไทยตั้งสกัดอยู่ ก็ไล่ขยี้แทงฟันตายเป็นอันมาก ที่เหลือไปแว่นแคว้นกรุงอังวะได้น้อยนัก

ครั้นพระเจ้าอยู่หัวมีชัยวิชิต เสด็จกลับยังกรุงธนบุรีแล้วจึ่งตั้งพระเจ้าลูกเธอ เป็นกรมขุนอินทรพิทักษ์ พระเจ้าหลานเธอรามลักษณ์ เป็นกรมขุนอนุรักษ์สงคราม และพระราช

ทานบำเหน็จแก่ข้าทูลละอองฯ โดยความชอบ แล้วให้แต่งการถวายพระเพลิงสมเด็จพระพันปีหลวง กรมพระเทพามาตย์

ครั้น ณ เดือน ๑๐ ดำรัสให้เจ้าพระยาสุรศรีเป็นแม่ทัพยกไปกระทำเมืองเชียงแสนได้ กองทัพยังมิกลับ ขณะนั้นพระเจ้าอังวะให้อะแซหวุ่นกี้ถืออาชญาสิทธิ์เป็นจอมพลทัพหลวง ตะแคงมรหน่องเป็นทัพหน้า ยกตามมอญชบถเข้ามาทางระแหง ทัพหลวงตั้ง ณ บ้านกงธานี แล้วแบ่งทหารเข้าทำการติดเมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย เมืองพิษณุโลก กองทัพกรุงต้านทานก็แตกพ่าย จึ่งดำรัสให้เจ้าพระยาจักรี ขึ้นไปจัดการป้องกันเมืองพิษณุโลก ฝ่ายเจ้าพระยาสุรศรีรู้เหตุนั้น ก็ถอยทัพมาจากเมืองเชียงแสน ออกตั้งรับทัพพม่า ณ บ้านไกรป่าแฝก ได้รบกันเป็นสามารถ พ่ายเข้าเมืองพิษณุโลก กองทัพพม่าก็ติดตามเข้ามาตั้งค่ายประชิด

ครั้น ณ วันอังคาร แรม ๑๑ ค่ำ เดือนยี่ จุลศักราช ๑๑๓๗ ยกพยุหโยธาทัพหลวงพลทหาร ๑๒,๒๗๐ สรรพด้วยเครื่องสรรพาวุธ ทรงพระที่นั่งกราบยาว ๑๓ วา เสด็จโดยชล-มารค แรมพระตำหนักหน้าฉนวนวังหลวง หมื่นศักดิ์บริบาลเอาข่าวราชการมากราบทูลว่า พระยาสุโขทัย พระยาพิชัยสงคราม พระยาอักษรวงศ์ ซึ่งตั้งประชิดพม่า ณ บ้านกงธานีนั้นถอยแล้ว

ณ วันอังคาร ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๓ อัศจรรย์ท้องฟ้ามืดคลุ้มไป ไม่เห็นดวงอาทิตย์สิ้นวันยังค่ำ

ณ วันเสาร์ ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๓ ถึงพระตำหนักค่ายปากน้ำพิงฟากตะวันออก ให้พระยาราชสุภาวดียกขึ้นไปตั้งค่าย ณ บ้านบางทราย รายตามริมน้ำขึ้นไป ให้เจ้าพระยาอินทรอภัยขึ้นไปตั้งค่ายบ้านท่าโรง พระยาราชภักดีตั้งค่ายบ้านกระดาษ จมื่นเสมอใจราชตั้ง ณ วัดจุฬามุนี ตระเวนบรรจบกัน พระยานครสวรรค์ตั้งค่ายรายชักปีกกา กันแต่วัดจันทร์โอบค่ายพม่าขึ้นไปถึงเมืองพิษณุโลก แล้วให้พระศรีไกรลาสคุมไพร่ ๕๐๐ ทำทางหลวงแต่พระตำหนักค่ายปากน้ำพิง ขึ้นไปถึงเมืองพิษณุโลก

วันอังคาร ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๓ หลวงดำเกิงไปสืบข่าวราชการมากราบทูลว่า พม่ารายลงมาฟากตะวันตก รบค่ายพระยาราชภักดี ทำอาการประหนึ่งว่าจะตั้งค่ายประชิด แล้วเราะล่วงค่ายเจ้าพระยาอินทรอภัยมาถึงค่ายพระยาราชสุภาวดี ครั้นเพลาค่ำถอยไป จึ่งดำรัสให้พระยาวิจิตรนาวี หลวงดำเกิง หลวงรักษาโยธา หลวงภักดีสงคราม คุมเอาปืนใหญ่

รางเกวียน ๓๔ บอก ขึ้นไปค่ายหลวงบางทราย ครั้นเพลาค่ำ พม่ามาตั้งค่ายประชิดลงหน้าวัดจุฬามุนีฟากตะวันตก ๓ ค่าย จึ่งให้พระยารัตนพิมล พระยาธรรมไตรโลก พระยาชลบุรีอยู่รักษาค่ายปากน้ำพิง

ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๓ ยกพลพยุหบาตราทัพหลวงขึ้นไปประทับ ณ ค่ายมั่นวัดบางทรายฟากตะวันออก ครั้นเพลาค่ำพม่าเข้ารบค่ายเจ้าพระยาอินทรอภัยฟากตะวันตก จึ่งให้หลวงดำเกิงยกเอาเกนหัดขึ้นไปช่วย ๒๐๐ พม่าเลิกไป ครั้นเพลาเช้าเสด็จข้ามไปทอดพระเนตร ค่ายพระโหราธิบดีฟากตะวันตกเห็นผิดด้วยพระราชดำริ ตั้งอยู่แต่ริมน้ำ เอาต้นไม้ใหญ่ไว้นอกค่าย ถ้าศัตรูเข้ามาแฝงต้นไม้ยิงก็ได้ ขึ้นต้นไม้ยิงปรำลงมาก็จะเสียท่วงที สั่งให้รื้อเสีย ขยับถอยโอบต้นไม้ใหญ่เข้าไว้ ให้กว้างขวางออกไป

ในวันนั้นพระยารามัญวงศ์ขึ้นไปตั้งค่ายประชิดพม่าเหนือเมืองพิษณุโลกฟากตะวันออก พม่าออกรบถูกปืนตาย ลำบากไปเป็นอันมาก (พระยา) รามัญตั้งค่ายลงได้ เพลาค่ำเจ้าพระยาสุรศรีขุดกำแพงเมืองฟากตะวันออก ไปตั้งค่ายประชิดพม่า ๆ ยกออกรบชิงเอาค่ายได้ เจ้าพระยาสุรศรียกหนุนเข้าไปฟันทหารเสียคนหนึ่งรบค่ายคืนได้ พม่าล้มตาย ลำบากไปเป็นอันมาก แตกถอยเข้าค่าย แต่บรรดาค่ายรายซึ่งประชิดกันอยู่นั้น พม่าขุดอุโมงค์เข้ามารบทุกค่าย ฝ่ายทหารไทยก็ขุดออกไปรบในอุโมงค์ พม่าล้มตายเป็นอันมาก เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรศรีให้ทหารตัดศีรษะพม่าหาบมาถวายเป็นอันมาก จึ่งพระราชทานปืนใหญ่รางเกวียน ๒๐ บอกขึ้นไปยิงทลายค่าย อนึ่งเจ้าพระยานครสวรรค์แต่งไปลาดตระเวน จับได้ไทยเชลยพม่า ๒ คน ให้การว่าพม่ายกมาครั้งนี้ ๑๐,๐๐๐ ทัพหลวงอะแซหวุ่นกี้ตั้งอยู่ (บ้าน) กงธานี ทัพหน้ามาติดเมืองพิษณุโลก ตะแคงมรหน่อง คนประมาณ ๕,๐๐๐ ตะแคงตองอู คนประมาณ ๗,๐๐๐ เป็นนายทัพพม่า ทำการไปขัดสนนักเห็นอาการจะหนี

ณ วันอังคารแรม ๒ ค่ำ เดือน ๓ เพลา ๔ ทุ่ม ทัพหลวงขึ้นไปพระตำหนักค่ายมั่นวัดจันทร์ ครั้นเพลา ๑๑ ทุ่ม พระยานครสวรรค์ พระยานครราชสีมา พระยายมราช พระพิชัยสงคราม และนายทัพซึ่งเข้าประชิดค่ายวัดจันทร์นั้น ก็จุดปืนใหญ่ทลายค่ายพม่าตามสัญญาแล้วยกออกปล้นทุกหน้าที่ ค่ายพม่าหนุนกันทุกหน้าที่มารบ จนเพลาจวนรุ่งจะเอามิได้ นายทัพทั้งปวงก็ถอยเข้าค่ายสิ้น

ณ วันพุธ แรม ๓ ค่ำ เดือน ๓ ตรัสปรึกษาว่าทัพหลวงตั้งมั่นอยู่นี้ เห็นจะช้าราชการจะถอยลงไปตั้งอยู่ท่าโรง แล้วจะเกณฑ์กองทัพไปฟากตะวันตก ให้ประชิดโอบหลังพม่าไว้

มุขมนตรีทั้งปวงก็เห็นด้วย เพลา ๔ ทุ่มเศษ จึ่งถอยทัพหลวงมาตั้งตามดำรินั้น

วันพฤหัสบดี แรม ๔ ค่ำ เดือน ๒ ให้หากองเจ้าพระยานครสวรรค์ ซึ่งตั้งอยู่ ณ วัดจันทร์ และพระโหราธิบดี พระยากลางเมือง ซึ่งตั้งวัดบางทรายยกมา แล้วให้พระยามหามนเทียรเป็นทัพหลวง ถือพลทหาร ๕,๐๐๐ ให้เจ้าพระยานครสวรรค์เป็นทัพหน้า หลวงดำเกิง หลวงรักษ์โยธา คุมทหารกองนอก กองในกองเกนหัด ๓,๔๐๐ พระราชทานอาชญาสิทธิ์ให้ไปตั้งค่ายรายซุ่มขึ้นไปดูเชิงข้าศึก ถ้าไม่ลงมาติดจึ่งยกเข้าไปติดเข้า แล้วสั่งพระราชสงครามให้ลงไปเอาปืนพระยาราชปักษี ฉัตรชัย ณ เมืองธนบุรี*

วันเสาร์** แรม ๖ ค่ำ เดือน ๓ พระยาสุโขทัยบอกมาให้กราบทูลว่า พม่าตั้งค่าย ณ บ้านกง ๕ ค่าย แล้วยกข้ามน้ำไปฟากตะวันตก จึ่งตรัสว่า พม่าจะไปวกหลังตีเสบียง ให้ยกเอากองพระยาราชภักดีไปช่วยราชการพระยาราชาเศรษฐี ณ ค่ายเมืองนครสวรรค์ กับหมื่นพิพัฒน์โกษา ให้พระยาธรรมายกหนุนเจ้าพระยานครสวรรค์ขึ้นไปประชิดพม่า ณ วัดจันทร์ ฟากตะวันตก ครั้นเพลาย่ำฆ้องเจ้าพระยาสุรศรีให้เอาไม้ทำคบ เอาผ้าชุบน้ำมันยางจุดเพลิงให้ในบอกปืน (ยิง) เข้าไปเผาค่ายพม่าซึ่งประชิดเมืองฟากตะวันตกใหม่ขึ้นค่ายหนึ่ง หอรบ ๒ หอ พม่าออกมาดับไฟ ยิงตาย ลำบากไปเป็นอันมาก

วันศุกร์ แรม ๑๓ ค่ำ *** เดือน ๓ ขุนพัศดีถือหนังสือบอกมากราบทูลว่า พม่ายกเข้ามาตีเมืองกุย เมืองปราณ ๆ ต้านทานมิได้จึ่งเข้ามาตั้งอยู่ฉะอำ แล้วพม่าถอยไป พระเจ้าหลานเธอ กรมขุนอนุรักษ์สงครามได้แต่งทหารมาขัดทัพอยู่ช่องแคบ จึ่งตรัสให้เจ้าประทุมไพจิตรยกลงไปช่วยราชการเมืองธนบุรี แล้วให้พระสุนทรสมบัติ หมื่นศรีสหเทพ คุมเอาเสื้อผ้าขึ้นไปพระราชทานไทย รามัญซึ่งล่าลงมา ณ ร้านดอกไม้ แขวงเมืองกำแพงเพชรนั้น

วันเสาร์ แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๓ ยกกระบัตรเมืองชัยนาทมากราบทูลว่า หลวงพล ขุนรองปลัดนายชู ไปสืบข่าวราชการ ณ เมืองกำแพงเพชร เห็นค่ายพม่า ณ บ้านโนนศาลา ๒ ค่าย บ้านถลกบาตค่ายหนึ่ง แล้วพม่ายกลงไปเผาบ้านอุทัยธานีเสีย จะยกไปทางใดนั้นยังมิแจ้ง จึ่งดำรัสให้ขุนอินทรเดชะเป็นแม่กอง หม่อมเชษฐกุมารเป็นทัพหลัง หลวงสรวิชิตและปลัดเมืองอุทัยธานีเป็นทัพหน้า ให้หม่อมอนุรุทเทวาเป็นจางวาง ยกลงไปป้องกันเสบียงและปืน

---

* พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า เมืองนนบุรี

** พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า วันอังคาร

*** ควรเป็นแรม ๑๒ ค่ำ เพราะแรม ๑๓ ค่ำ เป็นวันเสาร์ ซึ่งปรากฏอยู่ในย่อหน้าต่อไป

อย่าให้เป็นอันตราย ถ้ามีราชการ ณ เมืองนครสวรรค์ ให้แบ่งกองอาจารย์ไปช่วยบ้าง ตั้งอยู่คุ้งสำเภา

วันอาทิตย์ แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๓ ให้หาเจ้าพระยาจักรีลงมาเฝ้า ณ พระตำหนักท่าโรง เจ้าพระยาจักรีป่วยลงมามิได้ให้เจ้าพระยาสุรศรีลงมาเฝ้า จึ่งตรัสปรึกษาโดยพระราชดำริจะใคร่ผ่อนทัพลงไปตั้งเมืองนครสวรรค์ป้องกันเสบียงไว้ และราชการเมืองพิษณุโลกนั้นเจ้า-พระยาสุรศรีจงรับรองรักษา ในวันนั้นหมื่นศรีสหเทพถือหนังสือบอกเจ้าพระยานครสวรรค์กับพม่าคนหนึ่งลงมาถวาย ว่าเดินค่ายขึ้นไปถึงบ้านบางส้มป่อย ตั้งลงมิทัน แล้วพม่ายกมาได้รบกันสามารถ จับได้เป็นคนหนึ่ง ถูกปืนตายลำบากล่ากลับไปเป็นอันมาก บัดนี้พม่าขัดสน ด้วยข้าวและเกลือนั้นแพงหนัก ๒ บาท ซื้อเป็นเงิน ๑ บาท

ณ วันอังคารขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๔ พระยารัตนาพิมลรักษาค่ายปากน้ำพิงบอกกราบทูลว่าแต่งคนไปสอดแนมถึงวังสองสลึงเห็นพม่าประมาณ ๒๐๐ ครั้นเพลาบ่ายพม่าเผาป่าขึ้นใกล้ปากน้ำพิงเข้าไปสามคุ้ง จึ่งดำรัสให้หลวงวิสุทธิโยธามาตย์ หลวงราชโยธาเทพคุมเอาปืนใหญ่รางเกวียน ๘ บอกลงไป ณ ค่ายปากน้ำพิงฟากตะวันตก

ณ วันพุธ ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๔ เสด็จดำเนินด้วยพระบาทขึ้นไปทางฝากตะวันออกแต่ท่าโรงถึงค่ายเจ้าพระยานครสวรรค์ซึ่งตั้งอยู่ ณ บ้านแขกนั้น เสด็จอยู่พระที่นั่งเก้าอี้กลางหาดทราย เจ้าพระยานครสวรรค์ พระยาธรมาว่ายน้ำข้ามมาเฝ้า กราบทูลว่าพม่าตั้งค่ายประชิดลง ๔ ค่าย แล้วปักกรุยโอบลงมา จึ่งตรัสว่ามันทำลวง อย่ากลัวมัน ตั้งตรงเข้าไปให้ตั้งรายเคียงออกไป ถ้ามันตั้งตามไปให้ตั้งรายแผ่กันออกไปจงมากให้คนรักษาอยู่แต่ค่ายละ ๕๐๐ คน แล้วอย่าคิดกลัวแตกกลัวเสีย มันจะตีค่ายไหนให้ตีเข้า อันเป็นทหารแล้วให้อง-อาจอย่ากลัวตาย ตั้งใจอาสาพระรัตนตรัยและพระมหากษัตริย์ เดชะผลกตัญญูนั้นจะช่วยอภิบาลรักษาก็จะหาอันตรายมิได้ ถ้าใครย่อหย่อนให้ประหารเสีย สงครามจึ่งจะแก่กล้าขึ้นได้ชัยชำนะ แล้วให้ยกเอากองพระยาศรีราชเดโช กองหมื่นศรีเสนามาเข้ากองพระยานครสวรรค์ ยกเอากองเกนหัดทหารอาจารย์มาไว้ในกองหลวง แล้วสั่งให้ขึ้นไปเมืองพิษณุโลก หาเจ้าพระยาจักรีลงมาเฝ้า ณ พระตำหนักค่ายมั่นครั้นได้ทรงฟังเสียงปืนใหญ่น้อย ณ ปากน้ำพิงหนาขึ้น จึ่งสั่งเจ้าพระยาจักรีให้จัดแจงรักษาค่ายท่าโรง แล้วเพลา ๓ ยามก็ยกทัพหลวงมา ณ ปากน้ำพิง ครั้นเพลา ๑๑ ทุ่ม พม่าขุดสนามเพลาะเข้ารบพระยาธรรมไตรโลก พระยารัตนาพิมล ณ คลองกะพองยิงระดมทั้งกลางวันกลางคืน

วันพฤหัสบดีขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๔ เสด็จข้ามตะพานเรือกไปฟากตะวันตก ให้พระยาสุโขทัยหนุนออกตั้งค่าย ชักปีกกาขุดหลุมเดินถึงกัน ให้หลวงรักษ์โยธา หลวงภักดีสงครามไปตั้งค่ายประชิดพม่าปากกะพอง ให้หลวงดำเกิงคุมเกนหัด และกองอาจารย์เก่าใหม่ เข้ากองพระยาสุโขทัย หลวงเสนาภักดี ปืนแก้วจินดาให้ดีวกหลัง

ณ วันเสาร์ ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๔ เพลาเช้า พร้อมกันดีวกหลังกระหนาบเข้าไป รบตะลุมบอนกันเป็นสามารถ พม่าล้มตายเป็นอันมาก ขุนอากาศสรเพลิงถูกปืนตาย

ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๗ ค่ำ* สั่งให้หากองพระยาอินทรอภัย พระยากลางเมืองยกลงมาปากน้ำพิง แล้วให้กองพระโหราธิบดีกองหลวงรักษ์มนเทียร ลงไปตั้งโคกสลุด เรือลำเลียงจะได้ไปมาสะดวก ในทันใดนั้นหลวงเสนาภักดี ยกกระบัตรเหลง กองปืนแก้วจินดามากราบทูลว่าตีวกหลังพม่ากะโจมเข้าไป พม่าขุดสนามเพลาะวงล้อมไว้ ๓ ด้าน กองอาจารย์ถอยเสีย มิได้เข้าแก้ ข้าพเจ้าทั้งปวงขุดสนามเพลาะรบอยู่คืนหนึ่ง พระยาสุโขทัยจึงตีเข้าไป ครั้นได้ทรงฟังจึงสั่งให้เอาอาจารย์ทอง นายดี นายหมวด ไปประหารชีวิตเสีย และเลกนั้นพระราชทานให้ขุนรามณรงค์คุมทำราชการสืบไป ครั้นเวลาบ่ายเสด็จไปทอดพระเนตรค่ายที่รบคลองกะ-พองแต่ค่ายมั่นออกไประยะทาง ๒ เส้น ให้ตั้งค่ายขุดคลองเดินตามปีกกาให้ถึงกัน ขณะนั้นตรัสภาคโทษพระสุธรรมาจารย์ พระวิศาลสุธรรม์ แล้วให้ทำราชการแก้ตัว ตั้งค่ายประชิดพม่ากับกองทหารเกนหัดสืบไป ในวันนั้นเพลาบ่าย ๕ โมงเศษ พม่าออกปล้นค่าย รบกันสามารถ หลวงดำเกิงยิงพม่าตายเป็นอันมาก อนึ่งขุนหาญ ทนายเลือกกองนอก รักษาค่ายให้เพลิงตกลงในถังดินติดขึ้น คนตายหลายคน และตัวขุนหาญนั้นย่อหย่อนในการศึกให้ตัดศีรษะเสีย แล้วให้หาพระยายมราชซึ่งตั้ง ณ วัดจันทร์ ลงมาเฝ้า ให้ถืออาชญาสิทธิ์บังคับทัพ ๑๐ ทัพ ซึ่งตั้งรับพม่า ณ คลองกะพองให้กล้าขึ้น

วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๔ พระยาเทพวรชุน หลวงวิชิตณรงค์ ซึ่งรักษาค่ายท่า-โรง บอกส่งคนแตกจากค่ายวัดพริกฟากตะวันออกมาถวาย ให้การว่า กรมแสงใน ๒๑๔ คนรักษาค่าย ๕ ลูก เพลาประมาณยามเศษ พม่าข้ามฟากมาปล้น ได้รบกันสามารถ พม่าแหกค่ายเข้าได้ นายทัพนายกองแตกกระจายกันไป จึงให้ประหารหมื่นทิพ ๑ ไพร่ ๑๑ คน เสียบไว้ประตูค่ายหลวงแต่บรรดาหนีค่ายนั้นนายไพร่ได้ตัวมาเมื่อใดให้ฆ่าเสียแล้วให้เอา

---

* พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ขึ้น ๓ ค่ำ

กองพระโหราธิบดี กองหลวงรักษ์มนเทียร ซึ่งตั้งค่ายโคกสลุด พระยานครชัยศรี ตั้งอยู่โพทับช้าง ยกมาช่วยราชการทัพหลวงปากน้ำพิง

วันศุกร์ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๔ เจ้าพระยานครสวรรค์บอกมากราบทูลว่า พม่าตั้งโอบลงมาถึงริมน้ำ แล้วข้ามไปตีค่ายวัดพริกแตก เห็นพม่าจะวกหลัง จะขอลาดทัพมาตั้งรับอยู่ฟากตะวันออก จึงดำรัสให้กองพระยากลางเมือง พระโหราธิบดี พระยาเทพ พระวิชิตณรงค์ เข้ากองพระยายมราช ยกไปตีพม่าซึ่งตั้ง ณ วัดพริกฟากตะวันออกนั้น ให้หลวงรักษ์มนเทียรอยู่รักษาค่ายประชิดพม่ากลางเมือง ณ ปากน้ำพิงฟากตะวันตก

ขณะนั้นกองทัพพม่าลงไปตั้งโอบหลังทัพหลวง แล้วแบ่งกันเข้าแหกค่ายพระยายมราชได้ ในทันใดนั้น พระยายมราชขับทหารตีหักเข้าคืนชิงเอาค่ายได้ อยู่ประมาณ ๑๑-๑๒ วัน พม่าทำการติดเมืองพิษณุโลกกวดขันขึ้น ฝ่ายข้าง (ใน) ขาดเสบียงทแกล้วทหารอิดโรยลงเรรวนหนัก ข้างทัพหลวงนั้นก็เสียที ลาดถอยมาตั้ง ณ บ้านข้าวตอก ครั้นเดือน ๕ ข้างขึ้น เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรศรีเห็นเหลือกำลัง ก็พาทหารฝ่ากองทัพพม่าหนีออกจากเมืองพิษณุโลก ฝ่ายกองทัพทั้งปวงก็แตกกันเป็นอลหม่าน กองทัพพม่าได้ทีก็ยกติดตามมา

ขณะนั้น พอข้างกรุงอังวะให้ม้าใช้ถือหนังสือมาถึงอะแซหวุ่นกี้ แม่ทัพว่า กรุงอังวะเกิดเหตุ พระเจ้ามองระทิวงคต ได้ครองแผ่นดินอยู่ ๙ ปี จึ่งจิงกูซึ่ง (เป็น) ราชบุตร พระชนม์ ๒๕ ปี คิดฆ่ามังโป อาเสีย แล้วก็ถึงซึ่งขัดติยาภิเษกในศักราช ๑๑๔๓ ปี จึ่งเสด็จลงไปนมัสการพระมุเดา ณ กรุงหงสาวดี ฝ่ายมองหม่องซึ่งเป็นโอรสมังลอกนั้นเป็นขบถขึ้น ฆ่าจิงกูเสีย ชิงเอาซึ่งเศวตฉัตรได้เป็นใหญ่ในกรุงอังวะ และจิงกูได้สมบัติอยู่ ๗ ปี อะแซหวุ่นกี้รู้เหตุนั้นจึ่งให้ถอยทัพกลับไป

ขณะนั้น พระเจ้าอยู่หัวทรงพระโทมนัสน้อยพระทัยแก่ข้าศึกนัก ตรัสให้หาหมื่นศรสำแดงมาถามหน้าพระที่นั่ง จะให้คุมเลกทหารเกนหัดขึ้นไปรบพม่า นิ่งเสีย มีรับสั่งให้ประหารเสีย พระยาพิชัยสงครามนั้นให้ยกกลับไปบ้านเมือง จัดแจงทหารออกก้าวสกัดตีพม่าจงได้ พระยาเทพ พระยารัตนาพิมล พระยานครชัยศรี พระยาทุกขราช หลวงรักษโยธา หมื่นอัคเนศรนั้นให้เป็นกองหน้า พระยาสุรบดี* ยกไปตามตีพม่า

วันจันทร์ แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๖ พระราชสงครามเอาหนังสือมหาโสภิต เจ้าอารามวัด

---

* พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า พระยาสรบดินทร์

ใหม่ เขียนใส่ใบตาลไปถวายเป็นเนื้อความพุทธทำนายมีในคัมภีร์ธาตุวงศ์ ใจความว่า ตระกูลเสนาบดีได้เป็นกษัตริย์ ๔ พระองค์ ๆ สุดนั้นพม่ายกมาย่ำยีกรุงเทพฯ เสียแก่พม่าแล้ว ยังมีชายพ่อค้าเกวียนนั้นจะได้เป็นพระยาครองเมืองทิศใต้กรุงชายชเล ชื่อเมืองบางกอก พระยาองค์นั้นจะสร้างเมืองได้ ๗ ปี ในที่สุด ๗ ปีนั้นพม่าจะยกมาเพียรพยายามกระทำศึกอยู่ ๓ ปี ในพุทธศักราช ๒๓๒๐ ปี จุลศักราช ๑๑๓๘ ปี พระนครบางกอกจะเสีย ให้เสด็จขึ้นไปอยู่ลพบุรี อันเป็นที่ประชุมพระบรมธาตุ ข้าศึกศัตรูคิดร้ายมิได้เลย จึ่งตรัสว่า จะละเมืองบางกอกเสียมิได้ แต่ปากชีพราหมณ์ว่าแล้ว จำจะทำตาม จะไปอยู่สัก ๗ วันก่อน เพื่อจะให้เป็นเหตุ

วันจันทร์ แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๖ ให้พระยาพลเทพ หลวงเนาวโชติยกขึ้นไปเมืองเพชร-บูรณ์ ถ้าพม่ายกไปติดพอจะต้านได้ให้ต้านไว้ ถ้าเหลือกำลัง ให้ผ่อนครอบครัวเสบียงอาหารลงไปกรุงให้เจ้าพระยานครสวรรค์ พระยาสวรรคโลก ยกไปตามพม่าทางเมืองกำแพงเพชร ให้พระยายมราชซึ่งตั้งอยู่ท้ายค่าย ยกมาอยู่รักษาค่ายหลวงปากคลองบางข้าวดอก แต่ทัพหลวงเสด็จแรมรับกองทัพเมืองพิษณุโลกอยู่ ๑๑ เวร

วันพฤหัสบดี แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๖ เสด็จถึงพระตำหนักค่ายเมืองนครสวรรค์ ให้ประหารหลวงชาติสุรินทร์เสีย แล้วจัดกองทัพให้ยกไปทางบกทางเรือ แจกกฎหมายสำหรับทัพทุกกองถ้าไพร่ตามนายมิทัน ให้ฆ่าเสีย ฝ่ายข้าหลวงตามเสด็จมิทัน จะลงพระราชอาญาถึงสิ้นชีวิต

วันเสาร์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๗ เสด็จโดยทางสถลมารคประทับแรม ณ พระตำหนักค่ายมั่นบางแขม หลวงวังไปสืบราชการมากราบทูลว่า เห็นพม่าตั้งอยู่ในเมืองกำแพงเพชรประมาณ ๒,๐๐๐ เศษ

ครั้น ณ วันพุธขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๗ หมื่นชำนิคชสารกราบทูลว่า พม่ายกไปจากเมืองพิษณุโลก เผาวัดเสียสิ้น ยังเหลือแต่พระชินราช จึ่งตรัสให้พระยายมราชยกขึ้นไปทางตะวัน-ตกให้พระยาราชสุภาวดีไปทางตะวันออก พระยานครสวรรค์นั้นยกขึ้นไปประสมกัน (ณ) วังพระธาตุ ข้ามพร้อมกันทีเดียว

ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๗ ทัพหลวงขึ้นไปประทับแรมฟากตะวันออกเหนือปากน้ำขลุม ให้ประหารขุนสุนทรนุรัตน์ หมื่นสนั่น กับบ่าวคนหนึ่ง เสียบไว้ ณ หาดทรายหน้าค่ายหลวง อนึ่งหลวงวังไปสืบราชการ ณ บ้านสามเรือน มากราบทูลว่า พม่ายกไปประมาณ

๑,๐๐๐ เศษ จึ่งตรัสให้เจ้าพระยานครสวรรค์ ถอยทัพลงมาจากบ้านโคน และพระยาสุรบดี ยกไปตามพม่า ณ เมืองกำแพงเพชร บอกมาให้กราบทูลว่า พม่าบ้านกงธานีนั้นเลิกไปแล้ว พม่าซึ่งตั้งอยู่เมืองกำแพงเพชรก็ยกไปทางตะวันตก

ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๗ ถอยทัพหลวงมาประทับร้อนเมืองนครสวรรค์ ชาวด่านเมืองอุทัยธานี บอกมากราบทูลว่า พม่ายกผ่านลงมา ๑,๐๐๐ เศษ* เผาพระตำ-หนักเสียแล้วแทงหลวงตาลำบากอยู่องค์หนึ่ง ยกไปทางนารี จึ่งให้กองแก้วจินดายกไปตาม ถ้าทันเข้าให้ตีจงแตกฉาน แล้วให้ตามไปถึงไทรโยค

ณ วันเสาร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๗ ปีวอก อัฐศก เสด็จถึงเมืองธนบุรี

วันจันทร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๗ พระยายมราช พระยาสุภาวดี บอกลงไปว่า ได้รบพม่า เมืองอุทัยธานีสามารถ จึ่งให้พระเจ้าลูกเธอ กรมขุนอินทรพิทักษ์ถือพล ๑,๐๐๐ ยกทัพเรือ หนุนขึ้นไป

วันพฤหัสบดี แรม ๕ ค่ำเดือน ๗ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จโดยทางสถลมารค ขึ้นไปถึงพระ ตำหนักเมืองชัยนาทฟากตะวันออกสั่งให้กรมขุนอินทรพิทักษ์กลับลงไปรักษากรุงธนบุรี อนึ่งพระยายมราชบอกมากราบทูลว่า ตั้งประชิดพม่าอยู่ ณ เมืองอุทัยธานีนั้นขัดสนด้วย เสบียงอาหารนัก ล่าทัพถอยลงมาตั้งอยู่ดอนไก่เถื่อน หม่อมเจ้านราธิเบศ กองแก้วจินดา บอกมาว่า ติดตามพม่าไปทันได้รบกัน ณ บ้านเดิมบางนางบวชสามารถ พม่าล้มตายเป็น อันมาก จึ่งสั่งว่าพม่ามิได้ติดตามลงมาติดพันแล้ว เป็นเทศกาลจะได้ทำนาให้เลิกทัพเมือง พิจิตร เมืองนครสวรรค์ คุ้งสำเภา ลงมายังค่ายหลวงเมืองชัยนาทให้สิ้น ให้พระยายมราช พระยาราชสุภาวดีพระยารามัญ ยกทางบกไปลงเมืองนครชัยศรี ราชบุรี ถ้าพบพม่าให้ตี ถ้า ปะครัวเร้นซ่อนอยู่ในป่า ให้กวาดต้อนลงไป

อนึ่งเจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรศรี พระยาธรมา ให้คุมไพร่พลทั้งปวงทำนาฟาก ตะวันออกกรุงธนบุรี พระยายมราชพระยาราชสุภาวดี ตั้งทำนา ณ ทุ่งแบน หนองบัว แขวง เมืองนครชัยศรี

วันอาทิตย์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๘ เสด็จขึ้นไปเมืองนครสวรรค์ให้พระยายมราช พระ ยามหาเสนาเร่งยกไป แล้วเสด็จกลับลงมาในวันนั้น ลงเรือพระที่นั่ง ณ ซับพยา มาประทับ

---

* พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ๑๐๐ เศษ

แรมบางงิ้ว

ณ วันอังคาร ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๘ ถึงเมืองธนบุรี บำรุงโยธาทหารไว้ให้มีน้ำใจ

วันพุธขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๙ ปีวอก อัฐศก กรมขุนอนุรักษ์สงคราม กรมขุนรามภูเบศ พระยายมราช นายทัพนายกองบอกมาให้กราบทูลว่า พม่าขัดสนด้วยข้าวปลาอาหารนัก เลิกไปจากเมืองอุทัยธานีสิ้นแล้ว และพม่าซึ่งตั้งอยู่เมืองนครสวรรค์นั้นก็เลิกไป อยู่ประมาณ ๘๐๐-๙๐๐ คอยท่าพม่าซึ่งไปหาข้าว ณ เมืองเพชรบูรณ์ นายมนั้น

วันเสาร์ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๙ ปีวอก อัฐศก ยกทัพหลวงจากเมืองธนบุรี ๑๑ กอง เสด็จโดยทางสถลมารคขึ้นไปปราบพม่า ณ เมืองฝ่ายเหนือ แจ้งใบบอกว่า ทัพหน้าตีพม่าเมืองนครสวรรค์แตกไปทางเมืองกำแพงเพชร

ณ วันพฤหัสบดี แรม ๒ ค่ำ เดือน ๙ ให้กรมขุนรามภูเบศ เจ้าพระยาอินทรอภัยอยู่รักษาค่ายเมืองนครสวรรค์ แล้วยกทัพหลวงไปโดยสถลมารคถึงเมืองกำแพงเพชร พม่าซึ่งแตกไปอยู่ในป่าดงนั้น กองทัพทั้งปวงจับมาถวาย ๓๓๐ เศษ จึงให้พระยายมราช พระยารามัญยกติดตามไปทางระแหงจนปลายด่าน

วันพฤหัสบดี แรม ๙ ค่ำ เดือน ๙ ถอยทัพหลวงมาถึงบ้านระแหง ทอดพระเนตรเห็นต้นข้าวซึ่งพม่าทำนาไว้ สั่งให้ถอนเสีย วันจันทร์ แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๙ เสด็จถึงเมืองธนบุรี และทรงพระวิตกถึงสมณะซึ่งขับด้อนลงมาแต่เมืองฝ่ายเหนือ จึ่งประเดียงพระสังฆราชไว้ว่า ถ้าพระสงฆ์อนุจรอารามใดขัดสนอาหารให้เบิกข้าวฉางหลวงไปถวาย แล้วทรงพระศรัทธาถวายสมณบริขารแก่อาคันตุกะเป็นอันมาก และเลิกคนรักษาหน้าที่เชิงเทิงเสีย (ให้) ไปทำไร่นาหากินตามภูมิลำเนา

วันศุกร์ขึ้น ๓ ค่ำเดือน ๑๐ พระยาราชภักดี ซึ่งไปตามพม่าทางเมืองเพชรบูรณ์ นายมนั้น ยิงพม่าตายเป็นอันมากจับได้ ๙ คน

วันเสาร์ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๑๐ กองพระยายมราช พระยารามัญ ตามพม่าไปถึงด่านแม่ละเมา ยิงพม่าตาย ลำบากเป็นอันมาก จับ ๑๗ คน

วันอาทิตย์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๑๐ พระยาธิเบศบดี กองอาสาจามไปตามพม่าเมืองพิษณุโลก จับได้ ๑๘ คนและเครื่องศัตราวุธส่งมาถวาย

วันเสาร์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๑๐ เจ้าพระยานครสวรรค์พระยาพิชัย อาสาใหม่ ส่งพม่าลงมา ๔๙ คน กรมขุนอนุรักษ์สงคราม พระยามหาเสนา ส่งพม่าลงมาแต่แควกำแพงเพชร ๑๑

คน อนึ่งเจ้าพระยากรุงปันหยีจัดซื้อปืนถวายเข้ามา ๑,๔๐๐ บอก และสิ่งของเครื่องบรรณาการต่าง ๆ

วันจันทร์ แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๑๐ ปีวอก อัฐศก เพลาบ่าย นางพระยาช้างเผือกล้ม จึ่งดำรัสให้ฝังไว้ ณ วัดสามเพ็งที่ฝังเจ้าพระยาปราบไตรจักรนั้น

วันอาทิตย์ ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๑๑ จุลศักราช ๑๑๓๘ ปีวอก อัฐศก พระราชทานนามเจ้านครให้คืนเมืองเป็นเจ้าขัณฑสีมาดังเก่า พระราชทานราชูปโภคเป็นอันมาก

วันจันทร์ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือนอ้าย เสด็จไปบำเพ็ญพระกรรมฐาน ณ พระอุโบสถวัดบางยี่เรือ แล้วทรงพระประสาทเลื่อมใสศรัทธาอุทิศถวายเรือชโมดยาปิดทองทึบ หลังคาศรีสักหลาดเหลืองลำหนึ่ง คนพาย ๑๐ คน พระราชทานเงินคนละ ๒ ตำลึง และผ้าขาว ให้บวชเป็นปะขาวถวายไตรปิฎก พระหีบคู่ ๑ สำหรับใส่วิธีอุปเทศพระกรรมฐาน แล้วทรงสัตยาธิษฐานว่า เดชะผลทานนี้ จงยังพระลักขณะปิติอันบังเกิดแก่ข้าพเจ้า แล้วอย่าได้ปราศจากและพระ-ธรรมซึ่งยังมิได้บังเกิดนั้น ขอจงให้บังเกิดแก่ข้าพเจ้าภิญโญภาวะยิ่ง ๆ ขึ้นไป อนึ่งจงเป็นปัจจัยแก่พระโพธิญาณในอนาคตกาลโน้นเถิด

ครั้นเสร็จเชิญพระไตรปิฎกธรรมลงเรือ ข้าทูลละอองฯ ฝ่ายทหารพลเรือน และราษฎรทั้งปวง แห่แหนขึ้นตามแม่น้ำ ถึงบางยี่ขันแล้วแห่คืนเข้าไป

อนึ่งให้พระราชาคณะ พระยามหาเสนา กำกับกันเอาเงิน ๑๐ ชั่ง ไปเที่ยวพระราช-ทานแก่คนโซในกรุงนอกกรุงธนบุรี

วันจันทร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนอ้าย เชิญพระอัฐิสมเด็จพระพันปีหลวง ลงเรือแห่แต่ฉนวนน้ำเข้าไปพระเมรุวัดบางยี่เรือในนิมนต์พระสงฆ์สบสังวาส ๑๐,๐๐๐ ถวายมหาทานเป็นอันมาก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงศีล บำเพ็ญพระธรรม แรมอยู่พระตำหนักวัดบางยี่เรือนอก ๕ เวร ให้ทำกุฎี ๑๒๐ กุฎี แล้วให้บูรณะปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปและพระเจดีย์วิหารคู่ริมพระอุโบสถนั้น ให้ขุดลง แล้วปลูกบัวหลวง ชำระแผ้วถางให้กว้างออกไปกว่าแต่ก่อนแล้วอาราธนาพระสงฆ์ฝ่ายคณะวิปัสสนามาอยู่ ณ กุฎีซึ่งทำถวายให้ข้าทูลละอองปรนนิบัติ และเสด็จไปถวายพระโอวาทแก่พระสงฆ์โดยอธิบายซึ่งพระองค์บำเพ็ญได้ ให้ต้องด้วยวิธี จะได้บอกกุลปดิปดิศาสนาสืบไป

วันศุกร์ แรม ๘ ค่ำ เดือน ๓ เพลา ๒ ยาม เสือเข้ามากินเขมรชายซึ่งเฝ้าสวนวัดบางยี่เรือ

พระเจ้าลูกเธอและเจ้าพระยาจักรี พระยายมราช ข้าหลวงออกไปวางยาเบื่อ เสือกินเมาอยู่ จึ่งแต่งคนเข้าไปแทงเสือนั้นตาย

วันจันทร์ แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๓ เพลาบ่าย ๓ โมงเศษบังเกิดลมพายุ ลมฝนหนัก เรือนราษฎรในกำแพง นอกกำแพงหักโค่นลงเป็นอันมาก

วันศุกร์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๔ หล่อปืนพระพิรุณ ณ สวนมังคุด

อนึ่งแต่ ณ ปีวอก อัฐศก พระยานางรองคบคิดกันกบฏกับเจ้าโอ เจ้าอิน อรรคฮาด ทำการกำเริบขึ้น จึ่งดำรัสให้เจ้าพระยาจักรี เป็นจอมทัพขึ้นไปจับพระยานางรองฆ่าเสีย แต่เจ้าโอเจ้าอิน อรรคฮาดนั้นหนีไปเมืองปาสัก จึ่งจัดทัพฝ่ายเหนือ ให้เจ้าพระยาสุรศรีเป็นแม่ทัพ ยกขึ้นไปบรรจบกองเจ้าพระยาจักรีกระทำแก่เมืองปาสัก เมืองโขง เมืองอัตปือ ได้

ครั้นปีระกา นพศก จึ่งเลิกทัพกลับมากรุงธนบุรี ขณะนั้นพระราชทานนามเจ้าพระยาจักรีให้เป็นสมเด็จพระเจ้ากษัตริย์ศึกอันพิลึกมหึมา ทุกนัคราระอาเดช นราเรศราชสุริยวงศ์ องค์อัครบาทมุลิกากร เอกาทศรฐอิศวรบรมนาถบรมบพิตร สถิต ณ กรุงเทพทวาราวดีศรี-อยุธยา มหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์อุดมพระราชนิเวศมหาสถาน

อนึ่งเข้าทรงนั่งให้โต๊ะแขกดูได้ ๕ บาท ออกแล้วตรัสถามว่า เห็นเป็นประการใด โต๊ะแขกกราบทูลว่า ซึ่งทรงนั่งสมาธิอย่างนี้ อาจารย์ซึ่งได้เล่าเรียนมาแต่ก่อนนั้น อันจะได้พบเห็นเสมอพระองค์ฉะนี้ไม่มีเลย

วันพุธ แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๗ ปีระกา นพศก เพลาเช้าพระสังฆราช พระราชาคณะเข้ามาถวายพระบาลีทรงนั่ง และโต๊ะริด โต๊ะทอง โต๊ะนก ก็เอาหนังสือข้างแขก ซึ่งนั่งรักษาจิตเป็นสมาธิเข้ามาอ่านถวาย

จึ่งเมืองนครบอกเข้ามาว่าเมืองตานีกระด้างปีหน้าจะขอออกไปตีทรงพระกรุณาตรัสว่า พม่ายกลงมาเมืองเชียงใหม่ท้าวพระยาลาวเมืองเชียงใหม่ เมืองลคร เลิกครัวอพยพลงมาอยู่เมืองสวรรคโลก บ้านระแหง หาผู้ใดไปยายีไม่ กองทัพพม่าเลิกไปเป็นอันเร็ว ได้ความว่าลูกเจ้าอังวะคนเก่าฆ่าญาติวงศ์เสียเป็นอันมาก แล้วน้องเจ้าอังวะต่อรบหลาน ๆ แพ้ หนีไปอยู่เมืองสรวยปู่น้องพระเจ้าอังวะผู้ตายครองสมบัติอยู่ มีศึกกะแชยกมาแต่เมืองจีนยกไปตั้งการที่จะทำกรุงอังวะ จึ่งสั่งให้ทูตออกไปแจ้งราชกิจกรุงปกิ่งเพื่อจะเสด็จพระราชดำเนินไปขนาบตีกรุงอังวะด้วยทัพจีน ราชการมากอยู่ กิจการซึ่งจะเป็นเสี้ยนหนามหนหลังต่อขึ้นไป ให้สงบ

ไว้ต่อเมื่อใดคล่องแคล่ว* ขึ้นแล้ว จึงจะกำหนดการออกไป

แล้วตรัสประภาษถึงกรรมฐานว่าพระนาภีพระองค์นั้นแข็งไป กระแหมบมิเข้า ผิดกับสามัญโลกทั้งปวง อัศจรรย์ดังนี้ต้องพระบาลีในพระกรรมฐาน แล้วตรัสถามพระราชาคณะด้วยพระรูปและพระลักษณะ ทรงพระฉายดูเห็นเป็นปริมณฑลฉะนี้ จะต้องพระบาลีว่าอย่างไร พระราชาคณะถวายพระพรว่า พระบาลีพระลักษณะสมเด็จพระพุทธเจ้า พระรูปนั้นเปรียบประดุจต้นพระไทรปริมณฑลมิได้สูงต่ำ มิได้ยาวสั้น มีพระลักษณะหนา ๗ ประการ คือพระกรซ้าย ๑ ขวา ๑ พระบาทซ้าย ๑ ขาว ๑ พระอังสา ซ้าย ๑ ขวา ๑ พระอุระ ๑ เป็น ๗ ประการ จึงทรงพระกรุณาให้หล่อพระพุทธรูปจงต้องด้วยพระพุทธลักษณะ ให้พระสังฆราชเอาพระบาลีออกกางให้ช่างทำ

อนึ่งพระสังฆราชแปลพระบาลีพระพุทธลักษณะถวาย พระลักษณะใหญ่ ๓๒ ประการ พระลักษณะน้อย ๘ ประการ จึงทรงดูพระพุทธองค์ ต้องพระพุทธลักษณะ คือสูงเท่าวาของพระองค์สิ่ง ๑ มีเส้นพระอุณาโลมหว่างพระขนงขาวอยู่เส้น ๑ พระนาภีเวียนขวาเป็นทักษิณาวัฏ ๑ และพระปฤษฎางค์ใหญ่ ๑ ฝ่าพระหัตถ์ พระบาท พระพาหา พระอุระ หนาทั้ง ๗ ประการ ต้องพระพุทธลักษณะทั้ง ๗ สิ่ง และพระปรางค์หนาอิ่มเป็นปริมณฑล ๑ เมื่ออ่านพระบาลีและชันสูตรพระองค์ไปทุกประการ ต้องพระพุทธลักษณะ ๑๒ สิ่ง ที่ไม่ต้องทรงบอกว่าไม่ต้อง

อนึ่งพระมหาอำมาตย์ทูลเบิกพระยาวิเชียรปราการ เจ้าเมืองเชียงใหม่เข้ามาเฝ้า ตรัสว่าพม่ามันจะยกเลิกไป เมืองมันมีศึกอยู่แล้ว พระยาวิเชียรปราการจะพาครอบครัวกลับไปเมืองก็ไปเถิด แล้วทรงพระกรุณาให้หลวงวิจิตรนฤมลปั้นพระพุทธรูป ให้ต้องด้วยพระพุทธลักษณะพระเจ้าสมาธิองค์หนึ่ง พระยืนองค์หนึ่ง แล้วตรัสถามพระสังฆราชว่าเงินคงอยู่ในพสุธา บัดนี้สั่งสอนโลกทั้งปวงให้ทำทานด้วยทองเงินแล้ว จะไปได้สมบัติฟากฟ้านั้น จะได้ด้วยกุศลตัวใด ครั้นพระสังฆราชถวายวิสัชนาแล้ว จึงตรัสนิมนต์พระเทพกระวีออกไปเมืองกัมพูชา พระพรหมมุนีไปนครศรีธรรมราช ค้นคัมภีร์พระวิสุทธิมรรคเอาเข้ามาฐาปนาไว้ แล้วสั่งปลัดวังให้หาเจ้าตลาดบกเรือเข้ามา ทรงพระกรุณาจะทายว่า คนนั้นกับผู้นั้นจะอยู่ด้วยกันยืดหรือมิยืด แล้วจะให้รู้จักว่าหญิงนั้นรักษาราคหรือรักษาทรัพย์ รักษาธรรม

อนึ่งกรมขุนอนุรักษ์สงคราม พระยาทุกขราชกรมการพระกุย พระปราณบุรี บอกส่งคน

---

* พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า ต่อเมื่อใดข่าวคราวคล่องแคล่ว

บ่าว ข้าทูลละอองธุลีพระบาทซึ่งลามูลนายออกไปทำกิน และหนีออกไปทั้งครอบครัวก็มีบ้าง

ลุศักราช ๑๑๓๙ ปีจอ สัมฤทธิศก ครั้นปีกุน เอกศกตำรัสให้พระเจ้ากษัตริย์ศึกเป็นจอมทัพ ยกไปกระทำแก่กรุงศรีสัตนาคนหุตได้ จึ่งอัญเชิญพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกตลงมากรุงธนบุรี พระเจ้าอยู่หัวให้แต่งโรงรับเสด็จขึ้นประดิษฐานไว้ ณ ข้างพระอุโบสถวัดแจ้ง แล้วก็กระทำมหันตสักการสมโภชเป็นอันมาก

ในปีนั้นมหาตาบวชอยู่วัดพระราม ประพฤติพาลทุจริตมิได้ตั้งอยู่ในศีลสังวรวินัย กอปรด้วยการโกหกล่อลวงคนให้ลุ่มหลงกำเริบจิตต่าง ๆ คิดการกบฏต่อแผ่นดิน จึ่งดำรัสให้คุมเอาตัวลงมาสิ้นทั้งพรรคพวก แล้วให้ประหารเสีย ณ ท้ายป้อมวิชัยประสิทธิ์

อนึ่งในปีชวด โทศกนั้น ให้จับญวนกบฏมาประหารเสียทั้งพรรคพวกเป็นอันมาก

ครั้นปีฉลู ตรีศก เดือนยี่ ดำรัสให้จัดทัพเป็น ๖ ทัพ ให้เจ้าพระยาสุรศรีเป็นทัพหน้า พระเจ้ากษัตริย์ศึกถืออาชญาสิทธิ์เป็นจอมพลทัพหลวง กรมขุนอินทรพิทักษ์เป็นทัพหนุน เจ้าพระยานครสวรรค์เป็นยกกระบัตรทัพ กรมขุนรามภูเบศเป็นทัพหลัง พระยาธรมาเป็นกองลำเลียง ยกไปตีเมืองพุทไธเพชร

ฝ่ายการแผ่นดินข้างเมืองธนบุรีนั้นก็ผันแปรต่าง ๆ เหตุพระเจ้าแผ่นดินนั้นเสียพระจริตฟั่นเฟือนไป ฝ่ายพุทธจักรและอาณาจักรทั้งปวงเล่า ก็ปรวนแปรเป็นหมู่ ๆ มิได้ปรกติเหมือนแต่ก่อน เหตุพระเจ้าแผ่นดินนั้นทรงนั่งอุรุพัทธ์โดยพระกรรมฐานสมาธิและจะยังภิกษุทั้งปวงให้คารวะเคารพนบนมัสการแก่พระองค์ ฝ่ายการในอากาศเล่า ก็วิปริตต่าง ๆ คือมีอุกกาบาตและธุมเกตบันดาลตกเป็นต้น

วันเสาร์ แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๔ จุลศักราช ๑๑๔๓ ปีฉลู ตรีศก ไพร่พลเมืองกำเริบคิดพร้อมกันจะยุทธนาการปล้นเอาเมืองด้วยพระเจ้าแผ่นดินมิได้ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม๑๐ประการ ให้นัยแก่คนพาล ให้ฟ้องร้องข้าทูลละอองธุลีพระบาท ใหญ่น้อย ข้างหน้า ข้างใน อาณาประชาราษฎรทั้งหลายว่าขายข้าว เกลือ นอ งา เนื้อไม้ สิ่งของต้องห้ามทั้งปวง ไม่ขายว่าขาย ไม่ลักว่าลัก แต่พวกโจทก์ถึง ๓๓ คน มีพันศรี พันลาเป็นต้น เอาฟ้องมายื่นแก่โยธาบดี ๆ บังคมทูลพระเจ้าแผ่นดิน ๆ พิพากษากลับเท็จเป็นจริง บังคับว่า ถ้าโจทก์สาบานได้ ให้ปรับไหมลงเอาเงินแก่จำเลยตามโจทก์หามากและน้อย ถ้าจำเลยมิรับ ให้เฆี่ยนขับ ให้ตบด่อย บ้างตาย ลำบาก เป็นอันมาก แล้วล่อลวงให้ลุกะโทษตามมีและยาก ฝ่ายข้าราชการและราษฎรกลัวภัย คิดกันรับลุกะโทษเปล่า ๆ ว่าขายสิ่งของต้องห้ามไปต่างประเทศ

เป็นเงินกู้เงินเรือน * คนละ ๑๐๐ ชั่ง คนละ ๒๐๐ ชั่ง บ้างสำคัญว่าโทษสิ้นแล้ว ครั้นมีผู้ฟ้องกลับพิจารณา (ว่า) ถ้าสิ่งของต้องในลุกะโทษมากน้อยเท่าใด หักเสียเท่านั้น ที่เหลือและต่างกันให้ปรับไหม ถ้ารับตามฟ้องปรับทวีคูณ เอาเงินกึ่งหนึ่ง ถ้าไม่รับจนลงหวายจึงรับ ให้ปรับจัตุรคูณ ที่คนมีก็ให้ได้ ที่หาไม่ขัดสนทนเร่งไปทุกวันทุกเวลากว่าจะได้ บ้างตาย ลำบากได้ความยากทั่วไปจนหัวเมืองเอก โท ตรี จัตวา มีหน้าคล้ำด้วยน้ำตา ที่หน้าชื่นตาบานแต่ฝ่ายคนพาลซึ่งเป็นโจทก์และพวกโจทก์อาศัยเหตุอาสัจอาธรรมบังเกิดมีเป็นอาทิดังนี้นายบ้านนายอำเภอ ไพร่พลเมือง จึงคิดควบคุมกันเป็นหมวดเป็นกอง พร้อมกันฆ่าอ้ายวิชิตณรงค์ ผู้รักษากรุงซึ่งพระเจ้าแผ่นดินให้ไปพิจารณาเงินจีนนั้น จึงเอาพระยาสรรค์ ซึ่งรับสั่งใช้ให้ขึ้นไปพิจารณาเอาตัวผู้ร้ายนั้นเป็นแม่ทัพยกลงมาตีเอาเมืองธนบุรี เพลา ๑๐ ทุ่มเข้าล้อมวังไว้รอบ พระยาสรรค์ตั้งอยู่ ณ บ้านกรมเมือง พระเจ้าแผ่นดินรู้เหตุ ก็เกณฑ์ขึ้นรักษาหน้าที่ไว้

ครั้นรุ่ง ณ วันอาทิตย์ แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๔ ให้ราชาคณะออกมาเจรจาความเมืองสารภาพผิด (ขอ) ชีวิตจะบรรพชาพระยาสรรค์ก็ยอม ในวันนั้นเพลา ๓ ทุ่ม พระเจ้าแผ่นดินทรงพระผนวชพัทธเสมาวัดแจ้ง อยู่ในราชสมบัติ ๑๔ ปี พระยาสรรค์จึงแต่งทหารไปพิทักษ์รักษาไว้แล้วก็เข้าอยู่ในท้องพระโรงกับหลวงเทพน้องชายจึงจับกรมขุนอนุรักษ์สงครามหลานเธอจำไว้แล้วเอาเงินในท้องพระคลังแจกทแกล้วทหาร กรมฝ่ายใน ฝ่ายหน้า

วันอังคาร ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๕ จุลศักราช ๑๑๔๔ ปีขาล จัตวาศก เพลาเที่ยง เห็นดวงพระจันทร์ปรากฏกลางวัน

ครั้นถึง ณ วันพุธ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๕ พระยาสุริยอภัยยกกองทัพไทยลาวประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ ลงมาจากเมืองนครราชสีมา ๆ อยู่ ณ บ้าน ครั้งนั้นข้าราชการเป็น ๒ ฝ่าย เป็นพวกพระยาสรรค์บ้าง เป็นพวกพระยาสุริยอภัยบ้าง การยุทธนาการมิได้สงบ

ถึง ณ วันอังคาร แรม ๕ ค่ำ เดือน ๕ พระยาสรรค์พระยามหาเสนา พระยารามัญวงศ์คบคิดกับกรมขุนอนุรักษ์สงคราม ปล่อยออกจากเวรจำให้ไป ณ บ้านแต่เพลาพลบค่ำ ตั้งค่ายวางคนรายโอบลงมาวัดบางว้า เพลา ๓ ยามจุดไฟขึ้น ณ บ้านปูนแล้วยกลงมา ฝ่ายพระ-ยาสุริยอภัยจะได้สะดุ้งตกใจหามิได้ ไล่โยธาทหารให้เข้ารบต้านไว้ วางคนรายกันไป ที่ได้รบหน้าให้วางปืนตับแตกกระจายออก ครั้นเห็นเพลิงไหม้มาใกล้คฤหสถานที่อยู่ จึงตั้งสัตยา-

* พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า เงินกู้เงินเหรียญ

ธิษฐานว่า ข้าพเจ้าบำเพ็ญศีลทานการกุศลสิ่งใด ๆ ก็ปรารถนาพระโพธิญาณสิ่งเดียว เดชะความสัตย์ฉะนี้ ขอจงพระพายุพัดกลับขึ้นไป อย่าให้ไฟไหม้มาถึงบ้านเรือนข้าพเจ้าได้เลย พอตกวจีสัดยาธิษฐานลง ลมก็พัดกลับขึ้นไป เพลิงก็ไหม้อยู่แต่ภายนอกบ้าน ประจักษ์แก่คนทั้งปวง แต่รบกันอยู่สามารถจนรุ่งเห็นตัวกัน จึ่งรู้ว่าขุนอนุรักษ์สงครามมารบ ครั้นเพลา ๕ โมงเช้าขุนอนุรักษ์สงครามและพวกพลแตกหนีไป ตามจับตัวได้ในวันนั้นจำครบไว้ สืบเอาพวกเพื่อนได้เป็นอันมาก

วันเสาร์ แรม ๙ ค่ำเดือน ๕ เพลาเช้า ๒ โมง พระเจ้ากษัตริย์ศึกเสด็จพระราชดำเนินทัพมาจากเสียมราบ ประทับ ณ พลับพลาหน้าวัดโพธาราม ฝ่ายข้าทูลละอองผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกันไปเชิญเสด็จลงเรือพระที่นั่งกราบข้ามมาพระราชวัง สถิต ณ ศาลาลูกขุน มีหมู่พฤฒามาตย์ราชกุลกวีมุขเฝ้าพร้อมกัน จึ่งมีพระราชบริหารดำรัสปรึกษาว่า เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเป็นอสัตย์อธรรม ดังนี้แล้ว ท่านทั้งปวงจะคิดประการใด มุขมนตรีทั้งปวงพร้อมกันทูลว่าพระเจ้าแผ่นดินละสัตย์สุจริตธรรมเสีย ประพฤติการทุจริตฉะนี้ ก็เห็นว่า (เป็น) เสี้ยนหนามหลักตออันใหญ่อยู่ในแผ่นดิน จะละไว้มิได้ ขอให้ปริวัตรออกประหารเสีย ฝ่ายทแกล้วทหารทั้งปวงมีใจเจ็บแค้นเป็นอันมาก ก็นำเอาพระเจ้าแผ่นดินและพวกโจทก์ทั้งปวงนั้นไปสำเร็จโทษ ณ ป้อมท้ายเมืองในทันใดนั้น

แล้วสมณชีพราหมณ์ เสนาพฤฒามาตย์ ราษฎรทั้งปวง ก็ทูลอาราธนาวิงวอนอัญเชิญเสด็จพระเจ้ากษัตริย์ศึกขึ้นปราบดาภิเษกเป็นอิศราอิศวรภาพผ่านพิภพสืบไป พระเจ้าอยู่หัวไปนมัสการพระแก้วมรกตแล้ว เสด็จประทับแรม ณ พลับพลาหน้าหอพระนั้น

ครั้น ณ วันอาทิตย์แรม ๖ ค่ำ เดือน ๕ พระยาสุริยอภัย ซึ่งเป็นพระเจ้าหลานเธอ ให้ตำรวจคุมเอาตัวขุนอนุรักษ์สงครามกับข้าหลวงซึ่งเป็นพรรคพวก ๔๐ เศษ มีอ้ายพระยาเพชรพิชัย พระยากลางเมือง พระยามหาอำมาตย์ หลวงคชศักดิ์ พระมหาเทพเหนือ ราชรินทร์เหนือเป็นต้น เข้ามาหน้าพระแล้วกราบทูลความทั้งปวง จึงดำรัสให้เอาพรรคพวกไปฆ่าเสีย แต่ขุนอนุรักษ์สงครามนั้นให้งตไว้พิจารณา จึ่งให้การถึงพระยาสรรค์ พระยามหาเสนา พระยารามัญวงศ์ พระวิชิตณรงค์ หลวงพัศดีกลางพระเจ้าอยู่หัวทรงพระพิโรธ ให้ฆ่าเสีย

ครั้น ณ วันจันทร์ แรม ๘ ค่ำ เดือน ๕ ปูนบำเหน็จข้าหลวงซึ่งมีความชอบโดยฐานาศักดิ์เป็นลำดับกัน แล้วทรงพระดำริว่า ราชฐาน (อยู่) ใกล้อุปจารอารามทั้งสองข้างมิบังควร จึงดำรัสสั่งพระยาธรมา พระยาวิจิตรนาวี ให้สถาปนาพระราชนิเวศน์ใหม่ ณ ฟากเมือง

ข้างตะวันออก

ครั้น ณ วันศุกร์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๖ เพลาบ่าย ๔ โมง เสด็จสถิตแรมอยู่ยังท้องพระโรง ให้ชำระโทษกรมฝ่ายใน

ณ วันจันทร์ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๖ เพลา ๕ โมงเช้า เจ้าพระยาสุรศรีซึ่งเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราช ล่าทัพมาจากกรุงกัมพูชาธิบดีกราบทูลว่า กรมขุนอินทรพิทักษ์ ขุนชนะ ตั้งอยู่เกาะพนมเพ็ง ๒,๐๐๐ ให้เขมร ๓๐,๐๐๐ ญวน ๘,๐๐๐ ล้อมไว้

ครั้น ณ วันอาทิตย์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๖ สมเด็จพระอนุชาธิราชจึงชุมพล ๖,๐๐๐ เศษ แยกกันออกเป็นหลายกอง ไปล้อมจับขุนอินทรพิทักษ์ได้ที่ตำบลเขาน้อย ใกล้ปัถวี ทั้งขุนชนะและพรรคพวกเป็น ๗ คน คุมลงมา ณ เมืองธนบุรี

วันเสาร์ แรม ๘ ค่ำ เดือน ๖ กราบทูลพระกรุณาแล้วให้ประหารเสีย

ณ วันอาทิตย์* แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๖ ปีขาล จัตวาศกแรกจับการตั้งวังใหม่

ครั้น ณ วันจันทร์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๘ ให้ตั้งการพระราชพิธีครบ ๓ วัน แล้วรุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๘ ศักราช ๑๑๔๔ เพลาเช้า ๔ บาท อำมฤคโชคอุดมฤกษ์ พระสุริยเทวบุตรทรงกลดจำรัสดวง พระเจ้าอยู่หัวเสด็จทรงเรือพระที่นั่งศรีสักหลาด พร้อมด้วยเรือจำนำท้าวพระยาสามนตราชทั้งปวงแห่แหนหน้าหลังเป็นขบวนเสด็จ ข้ามฟากมาฉนวนน้ำฝ่ายตะวันออก ขึ้นเถลิงพระที่นั่งบุษบกมาลา มหาจักรพรรดิพิมาน พร้อมด้วยหมู่มุขมาตยามนตรีกวีชาติ ราชสุริยวงศ์พงศ์พฤฒาโหราจารย์แซ่ซ้องถวายชัยมงคล และราชสมบัติกกุธภัณฑ์สำเร็จแล้ว จึงพระสังฆราชราชาคณะฝ่ายคามวาสี อรัญวาสี พร้อมกันถวายพระนามว่า พระบาทสมเด็จบรมราชาธิราชรามาธิบดี ศรีสินทรบรมมหาจักรพรรดิราชาธิบดินทร ธรนินทราธิราช รัตนากาศภาศกรวงศ์องค์บรมาธิเบศ ตรีภูวเนตรวรนาถนายก ดิลกนพรัตนราช ชาติอาชาวไศรย สมุทยุตโรมล สกลจักรวาฬาธิเบนทร สุริเยนทราธิบดินทร หริหรินทราธาตาธิบดี ศรีสุวิบุลคุณอัคนิฐ ฤทธิราเมศวรธรรมมิกราชาธิราช เดโชชัยพรหมเทพาดิเทพ ตรีภูวนาธิเบศโลกเชษฐวิสุทธิ มกุฎประเทศคตา มหาพุทธางกูร บรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวอันเสด็จปราบดาภิเษกผ่านพิภพกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยามหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมพระราชนิเวศน์มหาสถาน มีราชโองการตำรัสให้

* พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า วันจันทร์ ที่ถูกควรจะเป็นวันจันทร์ เพราะวันเสาร์นั้นแรม ๘ ค่ำ แรม ๑๐ ค่ำ จึงเป็นวันจันทร์ ไม่ใช่วันอาทิตย์

สมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นอุปราช โดยดั่งบุรพจารีตพระมหากษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อน

ฝ่ายข้างกรุงอังวะนั้น มองหม่องฆ่าจิงกูจาเสีย แล้วขึ้นปราบดาภิเษก จึ่งโพเชียงซึ่งเป็นน้องมังลอกนั้น คิดฆ่ามองหม่องเสีย ว่าราชการอยู่ ๗ วัน แล้วยกสมบัติให้แก่มังแวงมังจูผู้พี่ในศักราช ๑๑๔๔ อะแชหวุ่นกี้ ตะแคงมรหน่องคิดการกบฏ จะคืนเอาสมบัติให้แก่โพเชียง ฝ่ายมังปาดุงรู้รหัสเหตุนั้น จึงให้จิงโพเชียง อะแชหวุ่นกี้ ตะแคงมรหน่องประหารเสีย

ครั้นศักราช ๑๑๔๖ ปี มังแวงปาดุงซึ่งเป็นพระเจ้าอังวะให้แวงแชะ ราชปิโยรสยกพยุหเสนาโยธาทัพไปตีเมืองยะไข่ได้แล้ว ก็ถอยทัพกลับไปกรุงอังวะฯ

(จบเพียงเท่านี้)

ดัชนี

ธ.

น.

บ.

ป.

ภ.

ม.

ส.

ห.

วันกำหนดส่ง

[illegible] 37			
1[illegible]			
1[illegible]			
[illegible] 2550			
2 [illegible] 2553			
16 ก.พ. 2553			
[illegible] 2553			
17 [illegible] 2553			
14 [illegible] 2555			

13971

พระราชพงศาวดาร.
พระราชพงศาวดารกรุงสยาม
จากต้นฉบับของบริติชมิวเซียมกรุง-
ลอนดอน.

ดาวราชการเมืองหงษาวดีสงบอยู่ก็ตรัสเตรยีม

ทัพผะเนยิด ๕ หมื่นให้กับหัวเมืองปากใต้

เปนทัพเรือไป พญายมเปนแม่ทัพพระศรีไช

ดึกเปนกองหน้า ฯะ ๑— ฯะ ๑— ฯะ๑- - - -

๑ศุภมัศดุ จุลศักราช ๑๑๕๗ ปีเถาะศัพศก

สมเดจบรมธรรมฤกมหาภพธิราชเจ้าอยู่หัวอยู่

ผานถวัลราชณกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุทธยาเถลิง

พงรินทคุสิทมหาปราสาททรงตริระพระราชพงษ

วะดานตั้งแต่พระรามาธิบดีสร้างศรีอยุทยาสำคับ

กระษัตรลงมา ๑๑ องค์ถึงพระไชยราชาฅรนจบขุน

วรวงษาแม่ศรีสุดาจันมาเสีย แล้วหงษาวดี

ยกทัพมาถึงแล้วกลับคืนไป พระมหาจักร

พรรดิให้เตรยีมกองทัพยกไปเมืองละแวก ฯะ๑

๑ จบเล่ม ๑ แต่เพียงนี้ ะฯะ๑—

ภาพปกหลัง : ตัวอย่างลายมือในต้นฉบับพระราชพงศาวดารกรุงสยาม จากต้นฉบับของบริติชมิว
กรุงลอนดอน หน้า ๓๘